

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

BULLETIN **OF THE KARAGANDA UNIVERSITY**

HISTORY.
PHILOSOPHY
Series

2025 • Volume 30 • Issue 1(117)

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

2025

30-том • 1(117)-шығарылым
Том 30 • Выпуск 1(117)
Volume 30 • Issue 1(117)

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды / Караганда / Karaganda
2025

Бас редакторлары
тарих ғыл. д-ры **З.Г. Сактаганова**, филос. ғыл. д-ры **Б.И. Карипбаев**

Жауапты хатшылары
PhD д-ры **С.Б. Стамбулов**; PhD д-ры **М.М. Манасова**

Редакция алқасы

Пол Верт,	PhD д-ры, Невада штаты университеті, Лас-Вегас (АҚШ);
Томассо Тревисани,	PhD д-ры, Неаполь ориенталистика университеті (Италия);
Хоуман Садри,	Ақпарат пен саясатты талдау орталығының директоры, Тайтусвилл, Флорида (АҚШ);
С.В. Любичанковский,	тарих ғыл. д-ры, Орынбор мемлекеттік педагогикалық университеті (Ресей);
Даниэль Анорве,	Саяси және мемлекеттік зерттеулер кафедрасының профессоры, Гуанахуато университеті (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	тарих ғыл. д-ры, РФА Ресей тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу (Ресей);
Н.Н. Аблажей,	тарих ғыл. д-ры, Новосибирск мемлекеттік университеті (Ресей);
Ж.С. Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры, М.В. Ломоносов атындағы ММУ ААЕИ, Мәскеу (Ресей);
Б.И. Карипбаев,	филос. ғыл. д-ры, акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
Э.Р. Усманова,	акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының ғылыми қызметкері (Қазақстан);
В.Г. Ломан,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті Сарыарқа археологиялық институтының директоры (Қазақстан);
В.В. Варфоломеев,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
А.К. Камалов,	тарих ғыл. д-ры, «Тұран» университеті, Алматы (Қазақстан);
И.А. Кукушкин,	тарих ғыл. канд., акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан);
В.И. Разумов,	филос. ғыл. д-ры, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті (Ресей);
Д.К. Кусбеков,	филос. ғыл. канд., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана (Қазақстан);
Рико Снеллер,	PhD д-ры, Мандевилл академиясы, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	филос. ғыл. д-ры, К. Орхидский атындағы София университеті, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	филос. ғыл. д-ры, Мырза Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті, Ташкент (Өзбекстан);
Али Рафет Озкан,	PhD д-ры, Анкара университеті, Анкара (Түркия);
Хаджы Ахмет Шимшек,	PhD д-ры, Кастамону университеті, Кастамону (Түркия);

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28
E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Атқарушы редактор
PhD д-ры **Г.Б. Саржанова**
Корректорлары
С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерде беттеген
О.А. Кулов

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы. — 2025. — 30-т., 1(117) шығ. — 398 б. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті» КЕАҚ.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген. 30.09.2020 ж. № KZ70VPY00027384 қайта есепке қою туралы куәлігі.

Басуға 30.03.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы ксерокстік. Көлемі 49,7 б.т. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 26.

«Акад. Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ун-ті» КЕАҚ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

Главные редакторы:

д-р ист. наук **З.Г. Сактаганова**; д-р филос. наук, профессор **Б.И. Карипбаев**

Ответственные секретари:

д-р PhD **С.Б. Стамбулов**; д-р PhD **М.М. Манасова**

Редакционная коллегия

Пол Верт,	д-р PhD, Университет штата Невада, Лас-Вегас (США);
Томасо Тревисани,	д-р PhD, Неапольский университет ориенталистики (Италия);
Хоуман Садри,	директор, Центр анализа информации и политики, Тайтусвилл, Флорида (США);
С.В. Любичанковский,	д-р ист. наук, Оренбургский государственный педагогический университет (Россия);
Даниэль Анорве,	профессор кафедры политических и государственных исследований, Университет Гуанахуато (Мексика);
Д.А. Аманжолова,	д-р ист. наук в.н.с., Институт российской истории РАН, Москва (Россия);
Н.Н. Аблажей,	д-р ист. наук, Новосибирский государственный университет (Россия);
Ж.С. Сыздыкова,	д-р ист. наук, ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова, Москва (Россия);
Б.И. Карипбаев,	д-р филос. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
Э.Р. Усманова,	н. с., Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.Г. Ломан,	канд. ист. наук, директор, Сарыаркинский археологический институт; Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.В. Варфоломеев,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
А.К. Камалов,	д-р ист. наук, Университет «Туран», Алматы (Казахстан);
И.А. Кукушкин,	канд. ист. наук, Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова (Казахстан);
В.И. Разумов,	д-р филос. наук, Омский государственный университет им. Ф.М. Достоевского (Россия);
Д.К. Кусбеков,	канд. филос. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана (Казахстан);
Рико Снеллер,	д-р PhD, Мандевильская академия, Гауда (Нидерланды);
Т.А. Дронзина,	д-р филос. наук, Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, София (Болгария);
Н.А. Шермухамедова,	д-р филос. наук, Национальный университет им. Мирзо Улугбека, Ташкент (Узбекистан);
Али Рафет Озкан,	д-р PhD, Университет Анкары, Анкара (Турция);
Хаджы Ахмет Шимшек,	д-р PhD, Университет Кастамону, Кастамону (Турция)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

E-mail: vestnikku@gmail.com. Сайт: history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Исполнительный редактор

д-р PhD **Г.Б. Саржанова**

Корректоры

С.С. Балкеева, А.К. Шакишев

Компьютерная верстка

О.А. Кулов

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». — 2025. — Т. 30, вып. 1(117). — 398 с. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан. Свидетельство о постановке на переучет № KZ70VPY00027384 от 30.09.2020 г.

Подписано в печать 30.03.2025 г. Формат 60×84 1/8. Бумага ксероксная. Объем 49,7 п.л. Тираж 200 экз.

Цена договорная. Заказ № 26.

Отпечатано в типографии издательства НАО «Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова».

100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28, тел.: 8(7212) 35-63-16.

E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Карагандинский университет им. акад. Е.А. Букетова, 2025

Chief Editor

Doctor of Historical sciences **Z.G. Saktaganova**; Doctor of philosophical sciences, professor **B.I. Karipbayev**

Responsible secretary

PhD **S.B. Stambulov**; PhD, associate professor **M.M. Manassova**

Editorial board

Paul Werth,	PhD, University of Nevada, Las Vegas (USA);
Tommaso Trevisani,	PhD, University of Naples "L'Orientale" (Italy);
Houman Sadri,	IPAC Director, Information and Policy Analysis Center, Titusville (USA);
S.V. Lubichankovsky,	Doctor of historical sciences, Orenburg State Pedagogical University (Russia);
Daniel Añorve,	Professor, Department of Political and Government Studies, Universidad de Guanajuato (Mexico);
D.A. Amanzholova,	Doctor of historical sciences, Russian Academy of Sciences, Moscow (Russia);
N.N. Ablazhey,	Doctor of historical sciences, Novosibirsk State University (Russia);
Zh.S. Syzdykova,	Doctor of historical sciences, Institute of Asian and African Studies, Lomonosov Moscow State University, Moscow (Russia);
B.I. Karipbaev,	Doctor of philosophical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
E.R. Usmanova,	Researcher of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.G. Loman,	Candidate of historical sciences, Director of Saryarkin Archaeological Institute, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.V. Varfolomeev,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
A.K. Kamalov,	Doctor of historical sciences, Turan University, Almaty (Kazakhstan);
I.A. Kukushkin,	Candidate of historical sciences, Karaganda University of the name of acad. E.A. Buketov (Kazakhstan);
V.I. Razumov,	Doctor of philosophical sciences, Omsk State University named after F.M. Dostoevsky (Russia);
D.K. Kusbekov,	Candidate of philosophical sciences, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Kazakhstan);
Rico Sneller,	PhD, Mandevel Academy, Gouda (the Netherlands);
T.A. Dronzina,	Doctor of philosophical sciences, Sofia University St. Kliment Ohridski (Bulgaria);
N.A. Shermukhamedova,	Doctor of philosophical sciences, National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek, Tashkent (Uzbekistan);
Ali Rafet Ozkan,	PhD, Ankara University, Ankara (Turkey);
Haji Ahmet Shimshek,	PhD, Kastamonu University, Kastamonu (Turkey)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan
E-mail: vestnikku@gmail.com. *Сағр:* history-philosophy-vestnik.ksu.kz

Executive Editor

PhD **G.B. Sarzhanova**

Editors

S.S. Balkeyeva, A.K. Shakishev

Computer layout

O. Kulov

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series. — 2025. — Vol. 30. — Iss. 1(117) — 398 p. — ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov»

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Rediscount certificate No. KZ70VPY00027384 dated 30.09.2020.

Signed in print 30.03.2025 Format 60×84 1/8. Photocopier paper. Volume 49,7 p.sh. Circulation 200 copies. Price upon request. Order № 26.

Printed in the Publishing house of NLC «Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov».

28, University Str., Karaganda, 100024, Kazakhstan. Tel. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_karu@buketov.edu.kz

© Karagandy University of the name of acad. E.A. Buketov, 2025

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

<i>Abdinassir N.N., Kovalskaya S.I.</i> The ethno-demographic structure of Kazakhstan's population and its representation in domestic and foreign historiography.....	7
<i>Абдрахманова К.К.</i> Интеллектуальная биография Бахия Атчабарова: жизнь и судьба ученого	23
<i>Аблажей Н.Н., Жанбосинова А.С., Потапова Н.А.</i> Паспортизация в Казахстане в 1932–1940 гг.: историография, источники и алгоритм кампании.....	39
<i>Абсаттарова Ж.Б., Мажитова Ж.С.</i> Аграрные переселения в степной край в дискурсе лидеров казахской интеллигенции (конец XIX — начало XX вв.).....	54
<i>Aktailak B.B., Ibraetova M.S., Mutalova D.S., Baishov B.B.</i> From nomads of the steppes to citizens of Turkey: Turkish historiography of the Kazakh diaspora.....	65
<i>Aubakirova A.Zh.</i> Social and public activities of women in Kazakhstan in the late XIX th — first quarter of the XX th century.....	76
<i>Aubakirova Kh.A.</i> Military art of Kazakhs in the period of Kenesary Kasymov's movement.....	85
<i>Әбубәкір М.Н.</i> XX ғ. басындағы «Алаш» қозғалысы және қазақ ұлттық идеясы (тарихи талдау).....	93
<i>Даниярова А.Е.</i> Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарского) занятия в процессе изучения истории Казахстана.....	102
<i>Джолдыбаев Ж.Т., Мусаева С.Т., Мырзаханова Н.Р., Байдалиева Э.А.</i> Дипломатиялық құжаттардағы тәуелсіз Қазақстан тарихы (деректанулық талдау).....	111
<i>Dariusz Magier.</i> Inscriptions of the political prisoners of the security authorities of People's Poland in 1944–1956 as a historical source (illustrated with an example of the detention centre in Radzyń Podlaski).....	121
<i>Елкей Н.Н.</i> Хайретдин Болғанбаевтың Петропавлдағы қоғамдық-ағартушылық қызметі.....	131
<i>Kassenova M.D., Zhumashev R.M.</i> From the history of translation Kazakh script into Latin graphic in the 1920 and 1930s.	139
<i>Касимова С.С., Карсыбаева Ж.А., Нұрман Б.Г., Амерханова Ж.Б.</i> «Правда» газеті — 1937–1938 жж. саяси қуғын-сүргін тарихының дерек көзі.....	148
<i>Ксенжик Г.Н.</i> Хозяйство казахов пограничного пространства (XVIII — начало XX вв.).....	161
<i>Kuzembayuly A., Abil Ye.</i> Kazakhstan and the USSR: discussions on empire.....	174
<i>Kushenova G., Drozd R., Abdraimov Y.</i> The issue of women's equality in the intellectual legacy of Turkism: a historical-cultural analysis (late 19th — early 20th century).....	186
<i>Медеубаев Е.И., Султангазы Г.Ж., Ерменбаева Г.К.</i> Казахские баи в общественно-политической жизни первой четверти XX века: адаптационные механизмы, стратегии и результаты (на примерах волостей Актюбинской губернии)	198
<i>Сактаганова З.Г., Утегенов М.З., Шукеева А.Т.</i> Социальные и этнодемографические характеристики населения Акмолинской области по материалам I Всероссийской переписи 1897 г.....	206
<i>Seiitghan D.</i> Research activity and scientific creativity of Akseleu Seydimbek (historical analysis).....	222
<i>Tastekova G.B., Alpysbes M.A.</i> A study of the life and work of Myrzagazy Espolov.....	230
<i>Токашева А.Н., Қожабеков Д.С.</i> Кеңес тарихшылары және сталиндік дәуірдің соңғы жылдарындағы ұлттық тарихтың қайта қаралуы.....	240
<i>Шакирбаева И.Т.</i> Барымта және дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар.....	248

**ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫ
ТЕОРИЯ ПОЗНАНИЯ
THEORY OF KNOWLEDGE**

<i>Спанов М.Ж., Джуншеев Р.Е., Жолдыбаева М.С.</i> Философияны жүйелік талдаудағы рефлексивті оқыту	257

**ӘЛЕУМЕТТІК ФИЛОСОФИЯ
СОЦИАЛЬНАЯ ФИЛОСОФИЯ
SOCIAL PHILOSOPHY**

<i>Гусейнова Г.К.</i> Особенности тюркского культурного пространства как формы бытия тюркской культуры.....	268
<i>Jamaliyeva G.Zh., Akhmetova I.A., Sakhi Zh., Temirgaliev K.A.</i> The Concept of “Personal Identity” and its Social Implications.....	277
<i>Kozhan A.A., Yilmaz S., Osserbayev Ye.N., Shadinova G.A., Dosaliyev T.K.</i> The digitalization era: philosophical aspects of technological civilization in modern Kazakhstan	286
<i>Manassova M.M., Klishina M.V.</i> Philosophical understanding of urban culture in an interdisciplinary context	300
<i>Gulmez C., Karakush O.</i> From Family to Divine Ties: The Relationship Between Family Belonging and Attachment to God.....	308
<i>Sarsenbekov N.Zh., Sagatova A.S.</i> Phenomenon of mass migration during the famine years: existential experiences in the kazakh worldview.....	321
<i>Salymatova N.R., Yessengaliyeva V.A.</i> Philosophy of “qily zaman”: social change and human values.....	330
<i>Симұқанова Г.С.</i> Профессор Ақселеу Сейдімбек және түркілік тұтастану идеясы.....	342
<i>Сыздыкова М.Б., Әбікенов Ж.О.</i> Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды философиялық талдау	351
<i>Туребаева Г.М., Абдина А.К., Уызбаева А.А.</i> Эмоционалды интеллект және инклюзия мәселелерінің философиялық негіздері	363
<i>Khassiyetova Zh.Zh., Ismagambetova Z.N., Nebi Özdemir</i> Theoretical and methodological approaches to studying the phenomenon of identity: problems and prospects	374
<i>Uxukbayeva M.T., Sarkulova M.S., Zhakin S.M.</i> Philosophical dimensions of pilgrimage: ziyarat in the context of Central Asian culture	382
<i>Ybyray N.Sh.</i> Mutual influence of morality and religion	390

N.N. Abdinassir^{ID*}, S.I. Kovalskaya^{ID}

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com; kovalskaya_si@enu.kz)*

The ethno-demographic structure of Kazakhstan's population and its representation in domestic and foreign historiography

In this article a contextual overview of historiography on key historical periods and events underlying the formation of Kazakhstan's ethno-demographic structure from the late 19th century to the present is provided. Researchers are categorized into two main groups: domestic and foreign. Three primary research centers specializing in historical-demographic studies in Kazakhstan are identified as productive and effectively operating as distinct scholarly schools (Almaty, Karaganda, and Ust-Kamenogorsk). International historiography is primarily represented by English-speaking authors. Additional criteria, such as research schools, thematic directions, and contributions to the topic, are introduced for more detailed classification. The article underscores the importance of understanding the dynamics of Kazakhstan's population formation for demographic analysis and in illuminating the processes shaping national identity and the country's political landscape. Literature addressing key historical periods — imperial, Soviet, and independence — is analyzed. By incorporating domestic and international historiography, the authors highlight differences in perspectives between these groups on Kazakhstan's ethno-demographic development, its role in nation-building, identity formation, and contemporary sociopolitical realities. The article also emphasizes the importance of interdisciplinary approaches and comprehensive methodologies in studying Kazakhstan's complex demographic history and current trends.

Keywords: Kazakhstan, historical demography, ethno-demographic structure, domestic historiography, international/ English-language historiography.

Introduction

Kazakhstan, a country characterized by its vast expanse and strategic location at the heart of Central Asia, boasts a rich tapestry of ethnic groups that have coexisted and interacted for centuries. Its ethno-demographic composition is a complex mosaic, reflecting the intricate history of migrations, the rise and fall of empires, and the subsequent influences they had on the region. Understanding the ethno-demographic structure of Kazakhstan's population is not merely an exercise in demographics but a critical inquiry into the historical processes that have shaped the nation's identity, social fabric, and political landscape. Studying Kazakhstan's population structure from a historical perspective has several advantages. It offers invaluable insights into the social dynamics, cultural transformations, and political strategies that have underpinned the nation's development. By examining the demographic shifts over time, one can discern the impacts of major historical events, such as the Russian Empire's expansion, the Soviet Union's nationality policies, and the post-Soviet nation-building efforts, on the composition and distribution of ethnic groups within Kazakhstan. During the 19th and 20th centuries, the ethnic structure of the population of Kazakhstan underwent significant changes. One of the starting points for this study was the Russian Empire census of 1897 and its historio-

* Corresponding author's e-mail: nazzira.abdinassir@gmail.com

graphical analysis by Soviet, Kazakh, and foreign authors. The large-scale resettlement of peasants during Stolypin's agrarian reform changed the ethno-demographic structure of the population of Kazakhstan. The national liberation uprising of 1916, the revolutions of 1917, and the Civil War, which led to the establishment of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic, brought about profound demographic shifts in the population of Kazakhstan. The most tragic events in Kazakh national history — the famine of the 1930s, the mass deportations of the 1930s and 1940s, and the immense human losses during the Great Patriotic War — have been thoroughly examined by both domestic and international scholars.

The ethno-demographic composition of Kazakhstan and the broader Central Asian region underwent significant changes between the population censuses of 1970 and 1989, a crucial period leading up to the major geopolitical shifts that followed the collapse of the Soviet Union. These changes set the stage for the wide-ranging ethnic reconfigurations seen in the region after the Soviet era. The present study examines these shifts, highlighting the complex dynamics that transformed the ethnic landscape of Kazakhstan and its neighbors during the final decades of Soviet rule.

The aim of the present study goes beyond a mere documentation of these changes; it seeks to grasp their impact on the socio-political and cultural context of the region. Thus, this study contributes to bridging a gap in historical scholarship, providing fresh perspectives on the ethno-demographic currents that have influenced the development of modern Central Asian societies with a particular focus on how Kazakhstan has transitioned from a Soviet republic to a nation-state marked by a rich and varied ethnic composition.

Materials and Research Methods

This historiographical research focuses on analyzing a variety of scholarly works to understand the historical narratives and interpretations of Kazakhstan's socio-political and demographic developments. The initial stage involved gathering materials authored by domestic scholars, as these provided essential insights into key historical periods and themes. Authors such as M.K. Kozybaev, M.Kh. Asylbekov, T. Omarbekov, A.N. Alekseenko, V.V. Kozina, Zh.B. Abylkhozhin, F.N. Bazanova, Z. Saktaganova and S.I. Kovalskaya, were instrumental in exploring topics like migration, famine, collectivization, and demographic trends. These works allowed us to approach the subject from within the framework of Kazakh historiography, grounded in local perspectives and historical contexts.

After analyzing the domestic materials, the study expanded to include the works of foreign scholars to provide comparative viewpoints. Researchers such as S. Cameron, M.B. Olcott, S.G. Wheatcroft, S. Akiner, N. Pianciola, L. Benson, I. Svanberg, and C.A. Werner offered perspectives that connected Kazakhstan's history to broader regional and global frameworks. These sources provided insights into the influence of external political structures, identity formation, and cultural transitions, enabling a comparison with the conclusions drawn from domestic research.

This study adopts a comparative approach, synthesizing the perspectives of both domestic and international scholars to illuminate diverse interpretations and methodologies within the historiography of Kazakhstan. Drawing from a wide array of materials — including books, journal articles, encyclopedias, and conference proceedings — the research aims to present a balanced and nuanced analysis, reflecting the breadth of historical scholarship on this topic.

The core to the study is a robust methodological framework that emphasizes the critical examination of historiographical sources to investigate the ethno-demographic structure of Kazakhstan and its depiction in historical literature. By leveraging an extensive range of secondary sources, such as scholarly articles, historical texts, and previously published census data, the research constructs a detailed understanding of demographic trends and transformations. This comprehensive approach enables a critical evaluation of prevailing narratives and interpretations regarding Kazakhstan's ethno-demographic evolution, ensuring a depth of analysis without direct reliance on primary archival or census data.

Our methodological approach is predominantly qualitative, focusing on the interpretation of texts and the comparative review of historiographical contributions from both Kazakhstani and international scholars. This qualitative focus enables an in-depth exploration of the narratives, themes, and methodological orientations that characterize the historiography of Kazakhstan's demographic history. By relying solely on supporting sources, the study navigates the historiographical landscape, identifying discontinuities, biases, and areas of contention, with the aim of synthesizing these findings to offer a nuanced understanding of how Kazakhstan's ethno-demographic structure has been conceptualized and documented over time.

Discussion and Results

The discussion section commences with a detailed exploration of Kazakhstan's ethno-demographic evolution, tracing its development from the end of 19th century to the contemporary era. This narrative arc captures the complex interplay of migrations, political shifts, and economic transformations that have collectively shaped the demographic landscape of the region. It begins with the pre-Russian Empire period, examining the indigenous compositions and early migrations that established foundational demographic patterns. The colonization by the Russian Empire marks a cardinal turn, initiating significant demographic shifts through policies of settlement and integration. The Soviet era further accelerated these transformations, with state-led policies, industrialization, and urbanization, driving profound changes in the ethnic composition and distribution of the population. The period following Kazakhstan's independence is characterized by the reassertion of Kazakh identity and sovereignty, alongside continuing demographic shifts influenced by migration, economic policies, and global integration. In analyzing these historical periods, key factors such as migration patterns, state policies, and economic shifts are scrutinized for their roles in influencing demographic changes. Furthermore, the discussion extends into a critical examination of how Kazakhstan's ethno-demography has been represented in both domestic and foreign historiographies. This includes an analysis of major themes and narratives, methodological tendencies, and the challenges faced in documenting and interpreting Kazakhstan's demographic history. A comparative analysis of domestic versus foreign perspectives reveals not only the diversity of approaches and interpretations but also underscores the influence of geopolitical context on the historiography of Kazakhstan's ethno-demographic structure. This comprehensive discussion aims to illuminate the multifaceted nature of Kazakhstan's demographic evolution and the varied scholarly lenses through which it has been viewed.

The journey of nation-building in Kazakhstan is deeply influenced by its Soviet history and the challenge of fostering cohesive national identity amid considerable ethnic diversity. The ethno-demographic landscape of Kazakhstan has changed significantly since the first census of the Russian Empire in 1897. In order to gain further insight into Kazakhstan's population dynamics, data from important census years, namely, 1897, 1926, 1939, and 1989, as well as the most recent census, will be analyzed.

Study Overview and Analysis

To ensure a thorough analysis, the main section of this study categorizes the historical overview into key periods and critical events. The work of domestic historical demographers is divided into specific analytical categories, while contributions from international researchers often shed light on lesser-known aspects of Kazakhstan's national history. This chronological structure encompasses the Imperial, Soviet, and Independence periods, each defined by distinct demographic and political shifts.

The Imperial period (1731–1917) laid the groundwork for Kazakhstan's demographic and societal transformation. After annexing Kazakh territories in the early 18th century, the Russian Empire introduced a series of administrative measures to strengthen its control. One significant change was the Steppe Statute of 1891, which introduced large-scale land reforms, encouraging Russian and Ukrainian peasant migrations through Stolypin's Agrarian Reform (1906–1914). This influx of settlers altered the demographic profile of the Kazakh steppe, with agricultural communities becoming central to the economy.

This era also witnessed notable conflicts, including the 1916 Central Asian Revolt, a response to forced conscription policies and deepened tensions between the Kazakhs and the colonial administration. This revolt and the subsequent Russian Revolutions of 1917 catalyzed significant shifts as civil unrest paved the way for the integration of Kazakh lands into the Soviet Union, leading to the creation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic in 1920 [1].

The Soviet Period (1917–1991) was characterized by transformative demographic and industrial developments. The forced collectivization campaigns of the early 1930s had catastrophic effects, leading to the Kazakh Famine of 1931–33, which resulted in the deaths of over a million Kazakhs and reshaped the region's ethnic composition. Concurrently, this period also saw rapid industrial growth, exemplified by large projects such as the Turkestan-Siberian Railway and the development of industrial hubs across Kazakhstan. During World War II, Kazakhstan's strategic role expanded, hosting relocated industries and military facilities. Sites like Baikonur and Semipalatinsk became key Soviet sites and left lasting environmental and health impacts on local communities [1]. The Virgin Lands Campaign (1954–1965) spurred further population growth, with settlers from Russia, Ukraine, and Belarus and other Soviet Republics moving to the Kazakh steppe [2].

During these periods, both domestic and foreign historiographies offer valuable perspectives for comparative analysis. However, the historiography of the Soviet period presents unique challenges due to the suppression and censorship of certain historical events. For example, severe incidents such as the above-mentioned famine were not acknowledged in Soviet-era domestic historiography and only became subject to open study and discussion after Kazakhstan gained independence. In contrast, foreign historiography often addressed these suppressed events during the Soviet era, offering insights into events that were omitted or distorted in domestic accounts. Divergences between foreign and domestic historiographies are particularly evident in discussions on the misrepresentation of national policies, harsh climatic conditions, and other politically sensitive issues. This comparative approach highlights both the gaps and overlaps in historical documentation, emphasizing the importance of reevaluating Soviet-era historiography in light of new information and post-independence scholarship.

The Independence Period (1991 – Present) marks a significant phase in Kazakhstan's demographic and political evolution. Following the dissolution of the Soviet Union, Kazakhstan experienced notable shifts in migration patterns. This era was characterized by the repatriation of ethnic Kazakhs, or Oralmans, from various countries, particularly Mongolia, where many had settled after being displaced during the Soviet era. This migration aimed to bolster national identity and counteract the demographic impacts of previous Soviet policies. The return of Kazakh repatriates from Mongolia has been extensively documented, with a focus on the complexities of their reintegration into Kazakh society, including the socio-economic challenges they faced [3].

Simultaneously, non-Kazakh ethnic groups, including Russians, Ukrainians, and Germans, also began to return to their ancestral homelands. Meanwhile, the Kazakh government actively promoted the repatriation of ethnic Kazakhs, which not only reinforced national identity but also sought to address demographic imbalances [4].

The post-independence period in Kazakhstan ushered in substantial political and economic reforms that facilitated rapid urbanization and growth in various sectors, including energy, finance, and education. This era was also marked by a cultural renaissance, with a renewed emphasis on the Kazakh language and identity, which became central to the nation-building efforts [5].

The return of repatriates and the subsequent repopulation of Kazakhstan during this period offer vital insights into the dynamics of migration, identity, and state policy. These movements are critical for understanding the contemporary demographic landscape of Kazakhstan and the ongoing process of national consolidation.

General Studies in Domestic Historiography

Kazakhstan takes great pride in the significant contributions of its scholars to the field of historical and ethno demography, a testament to the impactful works produced by scientists and the collective achievements of its ethno-demographic schools. The examination of Kazakhstan's ethnodemographic structure through the lens of domestic historiography has led to noteworthy advancements which can be categorized into three prominent schools, each with its own regional focus: (1) the Ethno-Demography School of Almaty, (2) the Ethno-Demography School of Oskemen, and (3) the Ethno-Demography School of Karaganda. However, to attain a more comprehensive understanding, it is essential to include additional works and scholars that have yet to be fully acknowledged.

It is important to clarify that the categorization of scholarly approaches presented in this article does not imply that each school operates independently; rather, the division serves to aid the reader's understanding. This classification also highlights prominent figures and influential contributors in the field. Nonetheless, the work of emerging historical demographers, who continue to build upon the foundational contributions of these established scholars in Kazakhstan's historiography, is also significant and warrants acknowledgment.

Ethno-demography School of Almaty: The Almaty School has made significant strides in the field of ethno-demography, featuring prominent scholars such as Malik-Aidar Asylbekov, Makash Tatimov, Zhulduzbek Abylkhozhin, and Galy Azimbay. These researchers have laid a solid foundation for understanding Kazakhstan's demographic evolution, particularly focusing on social and demographic processes during the Soviet era. A notable contribution from this group is Asylbekov and Azimbay's seminal work, *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.)* [6], which provides a detailed analysis of demographic shifts and social transformations in Kazakhstan throughout this tumultuous period.

Malik-Aidar Asylbekov is a renowned Kazakh historical demographer and ethnographer; a prominent figure in the study of Kazakhstan's demographic dynamics, he has played a critical role in shaping the field

of ethno-demography in the country. Asylbekov has conducted extensive research on various aspects of demography, including population trends, migration patterns, and the socio-cultural factors influencing demographic changes. His academic contributions are characterized by their comprehensive approach, integrating quantitative and qualitative methodologies to analyze demographic phenomena. One of Asylbekov's notable achievements is his role in advancing demographic education in Kazakhstan, particularly at the university level. He has been contributed to training a new generation of historical demographers and social scientists, ensuring that the field continues to evolve and adapt to contemporary challenges. His work has emphasized the importance of understanding the historical context behind demographic changes, particularly in relation to Kazakhstan's diverse ethnic composition and the impacts of historical events on population dynamics.

Although *Zhulduzbek Abylkhozhin* does not specialize in demography per se, his work has enriched the understanding of Kazakhstan's socio-historical context, particularly in relation to demographic shifts. His research covers a diverse range of topics, including the impacts of collectivization and the socio-political forces that have shaped the Kazakh population. Abylkhozhin's expertise in Kazakhstan's history offers valuable insights into how state policies and historical events have influenced demographic trends. His publications explore the connections between demographic developments and cultural identity in detail, shedding light on the evolution of Kazakh identity during and after the Soviet period. Through his extensive body of work and collaborative efforts, he has greatly enhanced the understanding of Kazakhstan's ethno-demographic landscape. Although not a demographer, Zh. Abylkhozhin, alongside K. Aldazhumanov and M. Kozybaev, played a crucial role in raising awareness about the issue of hunger in Kazakhstan by co-authoring an article in 1989. Their work was groundbreaking, being the first to address this critical issue during the Soviet era, highlighting their significant contribution to social discourse at the time [7].

In the wake of Kazakhstan's independence, domestic scholars have increasingly focused on the historical context of the 1930–1933 famine, a catastrophic event that profoundly altered the demographic landscape of the region. Notably, M. Koigeldiev has provided critical insights into the socio-economic factors behind the famine, including the effects of forced collectivization, flawed agricultural policies, and adverse environmental conditions. His research emphasizes the severe human suffering, experienced during this period and the long-term socio-economic ramifications for Kazakh society. Koigeldiev's findings enrich existing historiographical narratives on the Soviet famine, fostering a deeper understanding of this tragic chapter in Kazakhstan's history [8].

Makash Tatimov has concentrated his research on the socio-cultural determinants of demographic processes in Kazakhstan, emphasizing the interplay between demographic trends and socio-economic environments. His scholarship has provided crucial insights into migration, urbanization, and demographic policies, particularly during the collectivization period [9].

Galy Azimbay is an influential figure in the field of ethno-demography, whose research explores the interplay between ethno-political discourse and demographic development in Kazakhstan. He has critically examined the main trends, challenges, and prospects of ethno-demographic evolution in the country. His work underscores the importance of understanding the socio-political context in which demographic changes occur, especially concerning ethnic relations and identity formation. Azimbay's research sheds light on how demographic policies and practices affect ethnic groups within Kazakhstan, contributing to a nuanced understanding of the country's multicultural dynamics. His insights into the challenges of integration and social cohesion among various ethnic communities offer significant implications for policymaking in Kazakhstan. By addressing issues related to migration, demographic shifts, and national identity, Azimbay's contributions are essential for scholars and policymakers aiming to navigate the complexities of Kazakhstan's demographic landscape [10].

In discussing the contributions of scholars to the study of famine, it is important to acknowledge the significant role played by *Talas Omarbekov*, a leading Kazakh historian who has deepened understanding of the impact of Soviet policies on Kazakhstan, particularly through his work on the 1931–1933 famine. His research is particularly valued for its utilization of archival sources within Kazakhstan which were previously inaccessible during Soviet rule. These sources helped him to uncover the devastating effects of these policies on the Kazakh population and culture. Omarbekov's work has brought attention to the Kazakh famine as a key event in Soviet history, framing it not merely as an unfortunate byproduct of agricultural policies but as a profound demographic and cultural loss for the Kazakh nation. His research is widely acclaimed for its role in fostering a critical reevaluation of Soviet historical narratives, especially concerning Central Asia's distinct experiences under Soviet rule [11–13].

The formation of new historical narratives within the field of historical demography has been profoundly influenced by various scholars. One key figure in this area is G.M. Mendikulova, the founder of diasporology, who specializes in the study of Kazakh communities abroad [14].

B. Zhanguutin, another well-known historical demographer from Kazakhstan, has greatly advanced our knowledge of the country's demographic dynamics. His scholarly efforts have been important in addressing the country's major historical issues, yielding key insights that can contribute to the development of effective growth strategies [15].

Ethno-demography School of Karaganda: The Ethno-demography School of Karaganda has produced significant scholarship from notable researchers such as Faina Bazanova, Valeriya Kozina, and Zauresh Saktaganova. Their work has extensively examined the demographic history and urban development of Central Kazakhstan, with a particular focus on the post-war era.

Faina Bazanova has dedicated her research to unraveling the complex demographic patterns of Kazakhstan, focusing her research on the revolutionary upheavals of the early 20th century. Her work charts the historical shifts in population composition, detailing how socio-economic transformations have shaped the demographic landscape. One of her notable contributions is her examination of the ethnic diversity of Kazakhstan's prerevolutionary population, which has laid the groundwork for understanding contemporary ethnic relations and dynamics within the country. Bazanova often draws on historical data and archival sources, which enable a robust analysis of demographic trends over time. By analyzing the impacts of policies such as collectivization and industrialization, she sheds light on the significant demographic disruptions that occurred during these periods. Her publications serve as valuable resources for scholars interested in the historical underpinnings of Kazakhstan's demographic evolution, linking past population shifts to present-day ethnic configurations [16]. Together, Bazanova, and Kozina provide a comprehensive understanding of Kazakhstan's demographic dynamics, from its prerevolutionary roots to contemporary challenges. Their research not only enriches the historiography of Kazakhstan but also serves as a foundation for future studies exploring the complex interplay between historical events, socio-economic transformations, and demographic changes. By elucidating these connections, their works foster a deeper appreciation of Kazakhstan's diverse population and the historical forces that have molded its demographic identity.

Valeriya Kozina has similarly advanced the field of demographic studies in Kazakhstan, notably through her book *Demograficheskaya istoriya Kazakhstana* [17]. This comprehensive analysis details the demographic evolution of Kazakhstan, spanning various key historical periods and examining their corresponding impacts on population trends. Kozina's work is distinguished by its systematic approach, marked by a meticulous examination of the interplay between social and economic factors that shape demographic processes. A notable example of the collaboration between Kazakhstan's schools of demography is Kozina's professional association with Asylbekov. Working together as established experts, M. Asylbekov and V. Kozina have co-authored multiple influential works, with the aforementioned book standing out as one of their significant joint contributions. In this work, they analyze demographic trends within the Kazakh ethnic group during the 1980s and 1990s, placing these trends within the broader context of Kazakhstan's population dynamics. The study explores patterns of population growth, territorial distribution, age and gender structures, natural population changes, educational attainment, professional trends, employment, and migration [18]. Kozina's research focuses on demographic trends in Central Kazakhstan during the transformative period from the late 19th to early 20th century, analyzing population changes, migration, ethnic composition, and socio-economic factors like education and healthcare. Alongside Asylbekov, she records the development of demography as a discipline in Kazakhstan, examining the impacts of Soviet policies and post-independence demographic shifts. Her work, which provides critical insights into how historical and economic factors shaped the nation's social fabric, is widely cited for its academic significance.

Zauresh Saktaganova, affiliated with Karaganda Buketov University, is one of distinguished researcher specializing in the historical and social dynamics of Kazakhstan, with a particular focus on Soviet-era policies, women's roles, and the development of non-governmental organizations. Her scholarly contributions encompass Soviet state interventions, labor mobilization during wartime, modernization and the socio-economic life in Kazakhstan. Her monographs, work, published in notable journals, reflects a rigorous analysis of Kazakhstan's historical transformations, and her high citation record underscores her impact on Kazakhstan and Central Asian historical studies [19].

Indeed, the leaders in this subject are still being followed by new scientists today. But the main goal of this conversation has been to draw attention to the contributions made by the elder generation of academics who established this institution. The Karaganda School's rigorous examination of these historical events con-

tributes significantly to a broader understanding of Kazakhstan's demographic evolution and the intricate interplay between policy, ethnicity, and urbanization.

Ethno-demography School of Ust-Kamenogorsk: *Nikolai Vladimirovich Alekseenko* made noteworthy contributions to the field of demography in Kazakhstan, in addition to his work as a historian and educator. His achievements in this field include: (1) Pioneer of Demographic Studies: Alekseenko played a foundational role in establishing demographic research in Kazakhstan. He was among the first to systematically examine demographic changes in the region, particularly in regard to the impact of Russian colonization on the local population; (2) Founding the first Demographic Institute: Under his leadership, the first demographic institute in Kazakhstan was established, marking an important milestone in the development of scientific research in the country. This institution became a center for training specialists and conducting advanced studies; (3) Published Research: Alekseenko authored numerous articles and monographs analyzing demographic shifts related to migration and the ethnic composition of the population. His research provided profound insights into the historical factors influencing demographic processes in Kazakhstan; (4) Methodological Innovations: He developed new methods and approaches for studying demography, both in regard to statistical data analysis and field research. This contributed to a more nuanced understanding of the demographic situation in the country; (5) Public Engagement: Alekseenko was actively involved in public initiatives aimed at addressing demographic issues, such as migration and the integration of various ethnic groups.

His legacy in the field of demography continues to influence contemporary scholarship in Kazakhstan and beyond, emphasizing the importance of a comprehensive approach to studying demographic changes in historical and cultural contexts [20, 21].

Alexander Nikolaevich Alekseenko is distinguished Kazakhstani scholar in demography, as well as an esteemed educator and public figure, holding a Doctorate in Historical Sciences and a professorship. Born in Ust-Kamenogorsk in the East Kazakhstan region, he began his career as a lecturer after graduating from a pedagogical institute. He later defended his doctoral dissertation at the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

Continuing his father's pioneering legacy in the field of historical demography in Kazakhstan, Alekseenko organized and led a demographic laboratory, focusing on migration issues, national composition, and population distribution. One of his key achievements is the methodology he developed for estimating the number of victims of the 1930–1933 famine in Kazakhstan.

Alekseenko also established the International Summer School on Demography, fostering connections with scholars from Central Asia, and chaired conferences on ethno-demographic processes in Kazakhstan. His academic contributions include creating a department of sociology and demography at the East Kazakhstan State University (VKGU), training specialists, publishing, and conducting research related to demographic policy, ethno-demography, and migration in Kazakhstan [22–24].

The next generation of scholars from this school, including Zh. Aubakirova, E. Stolyarova, and G. Sarsembayeva, continue to advance the field by examining the complex relationships between cultural practices and fertility patterns in contemporary Kazakhstan. Their contributions reinforce the role of Ust-Kamenogorsk as a leading center of ethno-demographic research. The cumulative efforts of these scholars underscore the value of integrating both historical and contemporary socio-cultural perspectives in the study of demographic shifts in Kazakhstan, offering a nuanced understanding of the factors influencing these transformations. Zh. Aubakirova, in particular, continues the legacy of earlier demographic scholars in Kazakhstan by building upon foundational studies of population trends and ethnic composition. Her work has advanced the understanding of the “Kazakh demographic phenomenon”, a concept previously explored by researchers exploring Kazakhstan's unique population growth dynamics. These foundational scholars laid the groundwork by examining birth rates, family structures, and migration patterns, which Aubakirova has furthered using modern methodologies and digital tools through her leadership role at the International Research Center for “Digital Social Research” at East Kazakhstan Technical University. Her research reflects and expands on earlier inquiries into the reproductive behaviors and demographic safety of Kazakh communities. She investigates how economic and cultural shifts influence birth rates and population distribution, with a special focus on intergenerational differences in reproductive choices between rural and urban populations. Aubakirova's contributions not only honor the intellectual path set by her predecessors but also extend it with contemporary data and digital analyses, adding depth to Kazakhstan's demographic studies in ways that guide policy decisions for sustainable growth [25].

In this section we have aimed to highlight the most influential figures who have been instrumental in shaping regional schools of demographic research in Kazakhstan, where historical-demographic studies are

advanced by a broad network of scholars across the country's various regions. In addition to those previously discussed, it is worth mentioning other notable regional schools, such as those led by M. Sydykov in Oral and A. Esimova in Shymkent, who continue to make impactful contributions in this field [26, 27].

Contributions of Foreign Scientists to National History

International researchers examining Kazakhstan — many of whom are political scientists rather than historians — have tended to engage with themes that critique Soviet historiography, highlighting adverse demographic trends. To emphasize the importance of their contributions to Kazakh history, we have categorized their works based on the topics they addressed rather than their specific academic backgrounds, a classification which proved to be a complex endeavor for the authors. Three thematic categories were established based on the research areas: (1) Historical and Socio-Political Analysts; (2) Famine and Demographic Change Specialists; and (3) Ethnic Identity and Nationalism Researchers. Collectively, these scholars have enriched the historiography of Kazakhstan by examining its historical, social, and political transformations, particularly in the context of famine and demographic shifts. This nuanced body of work, represented by scholars such as Lawrence Krader, Martha Brill Olcott, Sarah Cameron, Niccolò Pianciola, Bhavna Dave, Stephen G. Wheatcroft, Robert Kindler, and others, contributes to a deeper understanding of the region's complex historical developments and evolving national identity.

(1) Lawrence Krader, Zev Katz, Martha Brill Olcott, Sally Cummings, and Shirin Akiner can be identified as prominent representatives of the first category of researchers. While their contributions could also align with the third category, their work corresponds more closely with the focus and characteristics of the first group. Lawrence Krader, in particular, is regarded as one of the earliest and most well-known scholars on the subject.

Krader's extensive research on the peoples of Central Asia provides a profound understanding of the region's social and ethnic compositions. His seminal work, *Peoples of Central Asia* published in 1963, offers a comprehensive analysis of the diverse groups inhabiting the region, shedding light on their historical developments, cultural practices, and social structures. Specifically, Krader's research on the Kazakh people delivers valuable insights into their nomadic traditions, social organization, and the impact of Soviet policies on their way of life [28].

Zev Katz's 1973 work is one of the earliest studies on Kazakhs during the Soviet era, offering foundational insights into their societal conditions and experiences. Katz's analysis emphasizes the socio-political and cultural dynamics affecting Kazakh identity within Soviet policies, highlighting the impacts of these policies on nomadic lifestyles and demographic shifts. His critical research into Soviet nationalities illuminates the transformations in Kazakh society, particularly through collectivization and other state actions. Katz's use of primary sources and ethnographic methods enriches his portrayal, making his work a key contribution to understanding Kazakh identity within Soviet studies and the broader historiography of Kazakhstan [29].

Martha Brill Olcott was one of key scholar in Central Asian studies, whose work shaped both academic discourse and policy debates on Kazakhstan's history, politics, and society. Her research covered nation-building, identity politics, economic development, and regional geopolitics, with a focus on Kazakhstan's post-Soviet transition. Her works were the culmination of a significant research project that produced multiple scientific papers. As part of this initiative, her book *The Kazakhs* synthesized extensive archival research to provide a profound analysis of Kazakh identity. Additionally, *Kazakhstan: Unfulfilled Promise* delved into the challenges of state-building in the country. Olcott also co-directed the Project on Ethnicity and Politics at Carnegie, which examined the complexities of post-Soviet ethnic dynamics, further demonstrating the scholarly impact of her contributions. Her expertise extended to advising U.S. agencies on policy and promoting understanding of cultural and religious diversity of Central Asia through collaborations with Michigan State University. Olcott's work continues to influence Eurasian studies [30].

Sally Cummings is a distinguished scholar in the field of Central Asian studies and is recognized for her contributions to the understanding of Kazakhstan's political landscape. One of her significant works, *Kazakhstan: Power and the Elite*, is a groundbreaking exploration of the political dynamics and elite structures in Kazakhstan following its independence in 1991. Her research is notable for its extensive use of original materials and interviews with over 150 members of the national and regional elite. This comprehensive approach shed light on the internal political mechanisms and broader geopolitical context in which Kazakhstan operates, emphasizing its strategic importance in Central Asia and its relations with both Western powers and neighboring countries. Cummings' work is particularly valuable for scholars interested in the intersec-

tion of history and politics in Kazakhstan, as it situates contemporary issues within a historical framework, highlighting the challenges and complexities faced by the nation [31, 32].

Shirin Akiner, British scholar, who has made notable contributions to Central Asian studies, particularly on Kazakhstan. Her work focuses on Kazakh identity, political change, and cultural dynamics in post-Soviet Central Asia. Through an interdisciplinary lens, Akiner provides valuable insights into Kazakhstan's national identity formation, socio-political development, and regional stability, examining its balancing act between influences from Russia, China, and other global powers. She also analyzes the role of moderate Islam in Kazakhstan's national policies. Her notable works, including *The Formation of Kazakh Identity* and studies on regional stability, are essential resources for understanding Kazakhstan's unique position in Central Asian geopolitics and nation-building [33, 34].

(2) The second category of researchers includes those dedicated to famine studies, who analyzed the severe socio-political implications of Soviet policies in Kazakhstan. Scholars such as Stephen G. Wheatcroft, Niccolò Pianciola, Robert Kindler, and Sarah Cameron are representatives of this group.

Stephen G. Wheatcroft, one of eminent historian, is well-regarded for his research on Soviet history and the demographic impacts of Stalin's policies, particularly the Great Famine. His analysis of Soviet policies, including forced collectivization and sedentarization, is highly relevant to understanding the 1931–1933 Kazakh famine and its effects on Kazakh society and identity. Wheatcroft's work sheds light on the long-term demographic changes in Kazakhstan, offering a critical assessment of the famine's causes and its impact on nomadic populations. His publications provide essential insights into the historical narratives surrounding Soviet policies and their ethnic consequences in Soviet Union [35].

Italian scholar *Niccolò Pianciola* has made one of impactful contributions to Kazakhstan's ethno-demographic studies, focusing on nationalism, migration, and informal economies to deepen understanding of Kazakhstani identity and social dynamics. His interdisciplinary work includes a major analysis of the 1920s–1930s demographic crises, particularly the 1931–1933 famine. In his article, *Famine in the Steppe*, Pianciola examines Soviet policies' devastating impact on Kazakh herdsman, leading to over a million deaths. He also explores Kazakh labor migration to Russia, analyzing the socioeconomic effects on Kazakhstani identity formation [36, 37].

Robert Kindler is a historian whose work on Soviet-era Kazakhstan focuses on the impact of Soviet policies on nomadic populations, especially during the collectivization period and the 1931–1933 famine. His book, *Stalin's Nomads*, details how forced sedentarization and collectivization devastated Kazakh nomadic lifestyles, causing demographic and cultural tragedies. Using primary sources, including classified archives, Kindler reveals the profound effects of Stalinist policies on Kazakh society, highlighting the link between state actions and catastrophic demographic shifts. His work reshapes narratives about Kazakhstan's history, particularly the experiences of nomadic peoples, offering a nuanced view of Soviet policy impacts on Kazakh identity [38].

Sarah Cameron, a historian focused on the 1920s and 1930s, critically examines Kazakhstan's Soviet-era transformation in her book *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. She highlights the catastrophic impact of Soviet policies, particularly the 1930s famine caused by forced collectivization and sedentarization, which aimed to dismantle the Kazakh nomadic lifestyle. Cameron argues that these policies led to mass starvation and profound cultural and demographic shifts, showing how Soviet economic restructuring intertwined with ideological repression. Her work underscores the long-lasting effects of Soviet violence on Kazakh identity and society, contributing a vital perspective on Central Asian history. In memory of Talas Omarbekov, Sarah Cameron emphasizes his crucial contributions to Kazakh historiography, particularly on the 1930s famine that decimated 25% of Kazakhstan's population. Omarbekov, a leading historian and public intellectual who passed in 2021, was notable in advocating for the rehabilitation of Stalinist repression victims and declassifying Soviet archives. His 1989 article, *Golochyekin's Genocide*, argued that the famine was an act of genocide against Kazakhs, sparking significant debate and reshaping Kazakhstan's historical narrative. Post-USSR, Omarbekov continued impactful research on the famine, Kazakh identity, and the legacy of Stalinism, a legacy Cameron urges to be further explored in honor of his work [39–41].

(3) Alexander Bennigsen, Linda Benson, Ingvar Svanberg, Bhavna Dave, and Michaela Pohl be included as representatives of the third category of scholars: Ethnic Identity and Nationalism Researchers.

Alexander Bennigsen, one of the leading scholars on the Muslim communities within the Soviet Union, contributed substantially to the study of Islamic identity and ethnic affiliation in the USSR and former Soviet states. In his work *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*, Bennigsen, along with co-author Chantal

Lemerrier-Quelquejay, explores the social, political, and religious aspects of life for Soviet Muslims [42]. Published in 1983, the book examines how Muslim communities managed to maintain their identity and religious customs, despite Soviet pressure towards secularization and cultural unification. The book describes how Soviet state repression and ideological pressure affected the Muslim population, examining the resistance and adaptation among these groups. The work emphasizes how ethnic ties, combined with religious identity, shaped Muslim relations both with the Soviet state and with other ethnic groups. In her monograph, Svetlana Kovalskaya presents an analysis of how foreign historiography has often interpreted the Soviet legacy through the lens of national minorities, primarily examining the relationship between titular ethnic groups and suppressed minority populations. This contrasts sharply with domestic scholars' historical emphasis on interethnic cohesion, examining the formation of these relationships and the significant moments that shaped interethnic bonds. She notes that scholars like Martha Brill Olcott have similarly explored these dynamics, focusing on the constraints imposed on ethnic majorities by minority groups. Kovalskaya highlights that while foreign scholars typically frame ethnic majority-minority relationships in terms of dominance and suppression, domestic researchers offer a more integrative perspective, exploring the foundations of interethnic relations and their complexities within the Soviet framework [43].

Linda Benson is a distinguished scholar in the field of Central Asian studies, with particular emphasis on the Kazakh people. Along with Ingvar Svanberg, she co-authored *China's Last Nomads: The History and Culture of China's Kazaks*. This work explores the history, culture, and social structures of Kazakhs in China, with a focus on their nomadic lifestyle, the impacts of historical changes, and their adaptation to modern circumstances. The book is regarded as a valuable resource for understanding the Kazakh identity and their place within both Chinese and Central Asian contexts. In addition to this text, Benson's work published in 1988, further examines socio-cultural aspects of Kazakhs, highlighting their resilience and the challenges they face due to political changes in China. Through these publications, Benson has enriched the understanding of Kazakh history and culture, providing insights into their unique identity and the complexities of ethnic minority status in contemporary China [44, 45].

Ingvar Svanberg is Swedish researcher and scholar who has made significant contributions to the study of Central Asian history, including that of Kazakhstan. His work predominantly focuses on the social, cultural, and political aspects of the region, providing insights into the historical dynamics that have shaped contemporary Kazakhstan. Possessing a keen interest in cultural and ethnic studies, he explores the complexities of cultural identity and ethnic relations in Kazakhstan. He also examines how historical processes, including Soviet policies, have influenced the formation of these identities. Svanberg has co-authored various works that investigate the intersection of Soviet history and Central Asian studies, often emphasizing the experiences of ethnic minorities and the impact of state policies on these groups. Through his research, he frequently addresses the themes of modernization and societal change in Kazakhstan, analyzing how historical events, including the Soviet era, have shaped the trajectory of Kazakh society [46].

Bhavna Dave's *Kazakhstan: Ethnicity, Language, and Power* offer a detailed analysis of the complex relationship between ethnicity, language, and political power in post-Soviet Kazakhstan. She explores the challenges of nation-building and ethnic representation, particularly in relation to the Kazakh government's policies promoting the Kazakh language and culture. Dave examines how these nationalizing policies have sometimes marginalized non-Kazakh ethnic groups, especially Russians, and highlights the tensions between promoting a Kazakh national identity and maintaining social cohesion. Additionally, she situates Kazakhstan's ethnic dynamics within broader geopolitical contexts, considering its strategic position and relations with neighboring powers like Russia and China. Her work emphasizes the delicate balance the Kazakh government must strike in fostering a unified national identity while ensuring ethnic inclusivity [47].

Michaela Pohl, an associate professor of history at Vassar College, specializes in Soviet and Central Asian history. Her research examines ethnic relations, Soviet identity, and the social impacts of Soviet policies in Kazakhstan and Central Asia. One of her notable works investigates the transformation of ethnic identities during the Soviet Union's Virgin Lands campaign, a project that brought millions of settlers to Kazakhstan, markedly altering the ethnic landscape and identity dynamics of the region [48]. Pohl's scholarship provides insight into the development of Soviet identity policies and their impact on both majority and minority ethnic groups across Kazakhstan, investigating how Soviet initiatives like the Virgin Lands resettlement sought to create a cohesive Soviet identity while also preserving ethnic distinctions.

These international researchers have significantly enriched the historiography of Kazakhstan by examining its national identity through various lenses. Their works underscore the importance of understanding the socio-political dynamics at play during key historical periods, reflecting a broader interest in how nation-

al systems evolve in response to external pressures and internal transformations. Through their analyses, they have provided critical insights that contribute to our comprehension of Kazakhstan's complex historical narrative, fostering a more nuanced understanding of its identity and social dynamics in the contemporary era.

Conclusions

In summary, this article elucidates the complex ethno-demographic evolution of Kazakhstan from the late 19th century to the present, emphasizing the interplay between historical events and demographic changes. By distinguishing between domestic and foreign researchers, this article provides a nuanced framework for understanding the diverse perspectives that inform our understanding of Kazakhstan's population dynamics.

The analysis reveals that studying Kazakhstan's demographic landscape transcends mere statistics; it also entails a thorough exploration of the historical processes that have shaped national identity and influenced socio-political contexts. Key historical events, including Russian colonization, Soviet-era policies, and post-independence developments are shown to be intricately linked to shifts in the ethnic composition of the population. This connection highlights the significance of interdisciplinary approaches in grasping the interconnectedness of history, culture, and demographics. The study identifies historiographical gaps in existing literature, advocating for an interdisciplinary approach to uncover the diverse influences on Kazakhstan's population dynamics. It underscores the value of integrating diverse scholarly perspectives to confront biases, especially those stemming from differing research contexts. Previously, domestic historians were limited by Soviet constraints, while foreign researchers often explored topics that were absent in the local discourse.

The present article notably highlights how the Kazakhstan's independence has served as a bridge between these two historiographical "continents", allowing collaborative research that reflects Kazakhstan's evolving identity. Furthermore, it calls for continued study into Kazakhstan's demographic history, promoting a more nuanced and inclusive understanding of the country's population composition and historical trajectory. This endeavor not only enriches the academic discourse on Kazakhstan but also challenges traditional narratives that have tended to overlook the region's significance within both Central Asian and global contexts. As scholars continue to investigate these topics, they will bring to light the complex, interconnected forces that have shaped Kazakhstan's demographic and cultural landscape, contributing to a broader appreciation of its historical and contemporary significance.

References

- 1 Cameron S. The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Kazakhstan / S. Cameron. — London: Cornell University Press, 2018. — 294 p.
- 2 Olcott M.B. The Kazakhs / M.B. Olcott. — Hoover Institution Press, Stanford University Press, 1995.
- 3 Ковальская С.И. Репатриационная политика Республики Казахстан: от «оралмана» до «кандеса» / С.И. Ковальская, А. Хизат, А.В. Федорова // История. — 2024. — Т. 15. — № 1. — С. 135.
- 4 Diener A.C. One Homeland or Two? The Nationalization and Trans nationalization of Mongolia's Kazakhs / A.C. Diener — Stanford: Stanford University Press, 2009. — P. 408.
- 5 Karin E. The policy of Kazakhization in state and government institutions in Kazakhstan / E. Karin, A. Chebotarev // The Nationalities Papers, 2002. — Vol. 30. — № 2. — P. 290–291.
- 6 Асылбеков М.Х.К. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980): учеб. пос. / М.Х.К. Асылбеков. — Алма-Ата: Галым, 1991. — 185 с.
- 7 Козыбаев М.К. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М.К. Козыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. — Алматы: АН РК, 1992. — 35 с.
- 8 Русская демократическая интеллигенция в Казахстане (вторая половина XIX — начало XXв.): научное издание / Г. Хабижанова, Э. Валиханов, А. Кривков. — М.: Русская книга, 2003. — 288 с.
- 9 «Казахстан». Национальная энциклопедия. Т. 5 / Гл. ред. Б. Аяган. — Алматы: Главная редакция: «Қазақ энциклопедиясы», 2006. — 560 с.
- 10 Гайко О. Национальное строительство в Казахстане / О. Гайко // Россия и мусульманский мир. — 2012. — № 5. — С. 61–68.
- 11 Омарбеков Т. Голодомор в Казахстане. Причины, масштабы и итоги (1930–1933 гг.): хрестоматия / Т. Омарбеков. — Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, 2011. — 204 с.
- 12 Omarbekov T. The Demographic and Cultural Tragedy of the Kazakh Famine / T. Omarbekov // Journal of Central Asian Studies. — 2021. — Vol. 15. — № 2. — P. 45–67.

- 13 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері: көмекші оқу құралы / Т. Омарбеков. — Алматы: «Өнер» баспасы, 2003. — 551 б.
- 14 Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность: моногр. / Г.М. Мендикулова. — Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова. — Алматы: Всемирная ассоциация казахов, 2006. — 343 с.
- 15 Жангуттин Б. Миграционная политика Казахстана: прошлое, настоящее, будущее / Б. Жангуттин // Миграция и развитие (Пятое Валентеевские чтения): материалы Международной конф., посвященной 85-летию со дня рождения профессора Д.И. Валентя и 40-летию со дня основания кафедры народонаселения МГУ имени М.В. Ломоносова. — Москва, 2007. — № 2. — С. 41–50.
- 16 Базанова Ф.Н. Формирование развитие структуры населения Казахской ССР (национальный аспект): научное издание / Ф.Н. Базанова. — Алма-Ата: Казахстан, 1987. — 154 с.
- 17 Козина В.В. Демографическая история Казахстана / В.В. Козина. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2007. — 145 с.
- 18 Асылбеков М.Х. Казахи: демографические тенденции 80–90-х годов / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина. — Алматы: Өркениет. — 2000. — 101 с.
- 19 Saktaganova Z. Women's labor and everyday life in the great patriotic war years / Z. Saktaganova, K. Abdrakhmanova, S. Yeleukhanova, B. Dosova, Z. Karsybayeva, K. Tleugabylova // Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales. — 2020. — № 27. — P. 1168–1183.
- 20 Алексеенко Н.В. Историческая демография Казахстана / Н.В. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: ВКГУ. — 2001. — 67 с.
- 21 Алексеенко Н.В. История Восточного Казахстана в документах и материалах [Текст] / Н.В. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс. — Ч. 2: с 1917 г. по начало XXI века. — 2007. — 108 с.
- 22 Алексеенко А.Н. Нелегальная трудовая миграция в Казахстане [Текст] / Этнодемографические процессы в Казахстане и определенных территориях: материалы XI Международной научно-практической конференции (28-29 мая 2010 г.) : сборник научных трудов. — Усть-Каменогорск: Либриус, 2010. — С. 25–31.
- 23 Алексеенко Н.В. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997 гг.) / Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. — Восточно-Казахстанский технический университет. — Усть-Каменогорск: 1999. — 157 с.
- 24 Алексеенко А.Н. Этносы Казахстана: историко-демографический справочник [Текст] / А.Н. Алексеенко, Н.В. Алексеенко, М.К. Козыбаев. — Астана: Елорда, 2001. — 168 с.
- 25 Aubakirova Z. Regional fertility characteristics of urban population of Kazakhstan at the end of the 20th — first quarter of the 21st centuries / Z. Aubakirova, Y. Nogaibayev, S. Ualiyeva, E. Stolyarova, N. Krasnobayeva // Journal of Infrastructure, Policy and Development. — 2024. — № 8(12). — P. 8948.
- 26 Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития (1897–1989 гг.) [Текст] / М.Н. Сдыков. — Нац. акад. наук РК, Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. — Алматы: Ғылым, 1995. — 216 [6] с.
- 27 Есимова А.Б. Региональные особенности демографического развития современного Казахстана / А.Б. Есимова, З.Х. Валитова // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: материалы XV Междунар. науч.-практ. конф. — 2015. — С. 142.
- 28 Krader L. Peoples of Central Asia / L. Krader. — 1st ed. — Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, 1963. — Vol. 26 — P. 319.
- 29 Katz Z. Handbook of Major Soviet Nationalities / Edited by Z. Katz, R. Rogers, F. Harned. — New York: Free Press, 1975. — P. 481.
- 30 Olcott M.B. Kazakhstan: Unfulfilled Promise / M.B. Olcott. — Carnegie Endowment for International Peace, 2010. — P. 322. doi.org/10.2307/j.ctt6wpkdj.
- 31 Cummings S. Kazakhstan: Power and the elites / S. Cummings. — London: Bloomsbury Academic, 2005. — P. 202.
- 32 Cummings S.N. Sovereignty after empire: comparing the Middle East and Central Asia / S.N. Cummings, R. Hinnebusch. — Edinburgh University Press, 2011. — P. 396.
- 33 Akiner S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State / S. Akiner. — London. Royal Institute of International Affairs, Russian and CIS Programme, 1995. — P. 83.
- 34 Akiner S. The Politicisation of Islam in Postsoviet Central Asia / S. Akiner // Religion, State & Society. — 2003. — Vol. 31. — № 2. — P. 97–122.
- 35 Wheatcroft S.G. The political economy of famine: The Great Famine in the Soviet Union / S.G. Wheatcroft // Europe-Asia Studies. — 2006. — Vol. 58. — № 2. — P. 179–204.
- 36 Pianciola N. Nationalism and political power in Kazakhstan / N. Pianciola. — Central Asian Survey, 2009. — Vol. 28. — Issue 1. — P. 27–42.
- 37 Pianciola N. Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the kazak herdsmen, 1928–1934 / N. Pianciola, S. Fennel // Cahiers du Monde russe. — 2004. — Vol. 45. — P. 137–191. doi.org/10.2307/20174848.
- 38 Werner C.A. Unraveling the secrets of the Soviet-era Semipalatinsk test site / C.A. Werner, K. Purvis-Roberts // Science & Global Security. — 1998. — Vol. 8. — Issue 4. — P. 391–407.
- 39 Cameron S. The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Kazakhstan / S. Cameron. — New York, Cornell University Press, 2018. — P. 277. doi.org/10.7591/cornell/9781501730436.001.0001.

- 40 Hudson H.D. The hungry steppe: famine, violence, and the making of soviet Kazakhstan. By Sarah Cameron / H.D. Hudson // *Slavic Review*. — 2020. — Vol. 79. — Issue 1. — P. 177–179.
- 41 Шульгина А. Сара Камерон. Голодная степь: голод, насилие и создание Советского Казахстана / А. Шульгина // *Laboratorium: Журнал социальных исследований*, 2024. — С. 156–160.
- 42 Bennigsen A. Muslims of the Soviet Empire: A Guide / A. Bennigsen, E. Wimbush. — London: C. Hurst & Company, 1985. — XVI (1). — 294 p.
- 43 Ковальская С.И. Судьбы модернизации Казахстана в англоязычной историографии / С.И. Ковальская. — Астана: Акмолинский ЦНТИ, 2007. — 336 с.
- 44 Benson L. China's last nomads: The history and culture of China's Kazaks / L. Benson, I. Svanberg. — Routledge, 2016. — 278 p.
- 45 Benson L. The Kazaks of China: essays on an ethnic minority / L. Benson, S. Ingvar. — Ubsaliensis S. Academiae, 1988. — 250 p.
- 46 Svanberg I. Contemporary Kazaks: Cultural and social perspectives / I. Svanberg. — 1st ed. — New York: Routledge, 1999. — P. 172.
- 47 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, language and power / B. Dave. — Routledge, 2007. — P. 260.
- 48 Польш М. Планета ста языков: Этнические отношения и советская идентичность на целине [Электронный ресурс] / М. Польш. — Вестник Евразии, 2004. — № 1. — С. 5–33. — Режим доступа: <https://sciup.org/14911869>.

Н.Н. Әбдінасыр, С.И. Ковальская

Қазақстан халқының этнодемографиялық құрылымы мен оның отандық және шетелдік тарихнамадағы репрезентациясы

Мақалада XIX ғасырдың соңынан бастап бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанның этнодемографиялық құрылымының қалыптасуына негіз болған негізгі тарихи кезеңдер мен оқиғалардың тарихнамасына контекстік шолу жасалған. Бұл саладағы зерттеушілерді авторлар екі негізгі топқа бөлген: отандық және шетелдік тарихшылар, олардың әрқайсысы осы тақырыпты зерттеуге қосқан үлесіне қарай әрі қарай жіктеледі. Қазақстандағы тарихи-демографиялық зерттеулердің үш ғылыми орталығы анықталды, олар ұзақ жылдар бойы жемісті жұмыс істеп келеді және маңыздылығы бойынша дербес ғылыми мектептерді қалыптастыруға негіз болуымен ерекшеленеді (Алматы, Қарағанды, Өскемен). Шетелдік тарихнаманы негізінен ағылшын тілді авторлар құрайды. Толығырақ жіктеу үшін ғылыми мектептер, зерттеу бағыттары, белгілі бір кезеңдерді зерттеуге қосқан үлестері және т.б. сияқты қосымша критерийлер енгізілді. Қазақстандағы халықтың қалыптасу динамикасын түсіну тек демографиялық талдау үшін ғана емес, сонымен қатар елдің ұлттық болмысы мен саяси ландшафтын қалыптастыратын процестерді көрсетуде маңыздылығын атап өткен. Мақала аясында отандық тарихтың негізгі кезеңдері: империялық, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдері туралы әдебиеттер талданды. Отандық және шетелдік тарихнамашыларға сүйене отырып авторлар, зерттеушілердің екі тобының арасындағы Қазақстанның этнодемографиялық дамуы мен оның ұлттық құрылымы, бірегейлік пен қазіргі заманғы әлеуметтік саяси шындықты қалыптастырудағы маңызы туралы көзқарастарындағы айырмашылықтарды көрсетеді. Қазақстандағы күрделі демографиялық тарих пен қазіргі заманғы демографиялық үрдістерді зерттеуде пәнаралық тәсілдер мен кешенді әдіснамаларды қолданудың маңыздылығы талқыланды.

Кілт сөздер: Қазақстан, тарихи демография, этнодемографиялық құрылым, отандық тарихнама, шетелдік/ағылшын тілді тарихнама.

Н.Н. Абдинасыр, С.И. Ковальская

Этнодемографическая структура населения Казахстана и её репрезентации в отечественной и зарубежной историографии

В статье предоставлен контекстуальный обзор историографии по ключевым историческим периодам и событиям, которые лежат в основе формирования этнодемографической структуры Казахстана с конца XIX века до наших дней. Авторы разделили исследователей на две основные группы: отечественных и зарубежных. Выделены три научных центра по историко-демографическим исследованиям в Казахстане, которые плодотворно работают на протяжении многих лет и, по сути, представляют собой самостоятельные научные школы (Алматы, Караганда, Усть-Каменогорск). Зарубежная историография представлена преимущественно англоязычными авторами. Статья подчёркивает значимость понимания динамики формирования населения Казахстана не только для демографического анализа, но и для изучения процессов, формирующих национальную идентичность

и политический ландшафт страны. Проанализирована литература по ключевым периодам отечественной истории: имперскому, советскому и периоду независимости. Сравнительный анализ отечественной и зарубежной историографии позволяет выявить различия во взглядах двух групп исследователей на этнодемографическое развитие Казахстана, его значение для строительства нации, формирования идентичности и современных социополитических реалий. В статье также обсуждается важность использования междисциплинарных подходов и комплексных методологий в исследовании сложной демографической истории и современных демографических тенденций Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, историческая демография, этнодемографическая структура, отечественная историография, зарубежная/англоязычная историография.

References

- 1 Cameron, S. (2018). *The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Kazakhstan*. London: Cornell University Press.
- 2 Olcott, M.B. (1995). *The Kazakhs*. Hoover Institution Press, Stanford University Press.
- 3 Kovalskaya, S.I., Khizat, A., & Fedorova, A.V. (2024). Repatriationnaia politika Respubliki Kazakhstan: ot «oralmana» do «kandesha» [Repatriation policy of the Republic of Kazakhstan: from “oralman” to “candesha”]. *Istoriia — History*, 15(1), 135 [in Russian].
- 4 Diener, A.C. (2009). *One Homeland or Two? The Nationalization and Transnationalization of Mongolia's Kazakhs*. Stanford: Stanford University Press.
- 5 Karin, E. (2002). The policy of Kazakhization in state and government institutions in Kazakhstan. *The Nationalities Papers*, 30, 2, 290–291.
- 6 Asylbekov, M.Kh.K. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980): uchebnoe posobie* [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980): textbook.]. Alma-Ata: Galym [in Russian].
- 7 Kozybaev, M.K., Abylkhozhin, Zh.B., & Aldazhumanov, K.S. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: The tragedy of the peasantry]. Almaty: Akademia Nauk RK [in Russian].
- 8 Khabizhanova, G., Valikhanov, E., & Kryukov, A. (2003). *Russkaia demokraticheskaia intelligentsiia v Kazakhstane (vtoraiia polovina XIX — nachalo XX v.)* [Russian democratic intelligentsia in Kazakhstan (second half of the 19th — early 20th century)]. Moscow: Russkaia Kniga [in Russian].
- 9 Aiagan, B. (Ed.). (2006). «Kazakhstan»: *Natsionalnaia entsiklopediia*. [“Kazakhstan”: National Encyclopedia]. (Vol. 5). Almaty: Glavnaia redaktsiia: «Qazaq entsiklopediiasy» [in Russian].
- 10 Gaiko, O. (2012). Natsionalnoe stroitelstvo v Kazakhstane [Nation-building in Kazakhstan]. *Rossia i musulmanskii mir — Russia and the Muslim world*, 5, 61–68 [in Russian].
- 11 Omarbekov, T. (2011). *Golodomor v Kazakhstane. Prichiny, masshtaby i itogi (1930–1933 gg.). Khrestomatiia* [The Famine in Kazakhstan: Causes, Scale, and Consequences (1930–1933). A Reader]. Kazakhskii natsionalnyi universitet imeni Al-Farabi [in Russian].
- 12 Omarbekov, T. (2021). The Demographic and Cultural Tragedy of the Kazakh Famine. *Journal of Central Asian Studies*, 15, 2, 45–67.
- 13 Omarbekov, T. (2003). *XX gasyrdagy Qazaqstan tarykhynyn ozekti maseleleri* [Actual problems of the history of Kazakhstan in the XX century]. Almaty, “Oner” baspasy [in Kazakh].
- 14 Mendikulova, G.M. (2006). *Kazakhskaiia diaspora: istoriia i sovremennost* [Kazakh diaspora: History and modernity]. Institut vostokovedeniia imeni R.B. Suleimenova. Almaty: Vsemirnaia assotsiatsiia kazakhov [in Russian].
- 15 Zhanguittin, B. (2007). Migratsionnaia politika Kazakhstana: proshloe, nastoiashchee, budushchee [Migration policy of Kazakhstan: Past, present, future]. *Migratsiia i razvitie (Piatye Valenteievskie chteniia): materialy mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 85-letiiu so dnia rozhdeniia professora D.I. Valenteia i 40-letiiu so dnia osnovaniia kafedry narodonaseleniia Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta imeni M.V. Lomonosova — Migration and development (Fifth Valenteiev readings): Proceedings of the international conference dedicated to the 85th anniversary of Professor D.I. Valentei and the 40th anniversary of the founding of the Department of Demography at Moscow State University named after M.V. Lomonosov* (pp. 41–50). Moscow [in Russian].
- 16 Bazanova, F.N. (1987). *Formirovanie i razvitie struktury naseleniia Kazakhskoi SSR (natsionalnyi aspekt) nauchnoe izdanie* [Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR (national aspect) scientific publication]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 17 Kozina, V.V. (2007). *Demograficheskaia istoriia Kazakhstana* [Demographic history of Kazakhstan]. Karaganda: Izdatelstvo Kararagandinskogo Universiteta [in Russian].
- 18 Asylbekov, M.Kh. & Kozina, V.V. (2000). *Kazakhi: demograficheskie tendentsii 80–90-kh godov* [Kazakhs: Demographic trends of the 1980s–1990s]. Almaty: Orkeniet [in Russian].
- 19 Saktaganova, Z. (2020). Women's labor and everyday life in the great patriotic war years. *Opción: Revista de Ciencias Humanas y Sociales*. 27, 1168–1183.
- 20 Alekseenko, N.V. (2001). *Istoricheskaiia demografiia Kazakhstana* [Historical demography of Kazakhstan]. Ust-Kamenogorsk: Vostochno-Kazakstanskii gosudarstvennyi universitet [in Russian].

- 21 Alekseenko, N. V. (2007). *Istoriia Vostochnogo Kazakhstana v dokumentakh i materialakh. Chast 2: S 1917 g. po nachalo XXI veka* [The history of Eastern Kazakhstan in documents and materials. Part 2: From 1917 to the beginning of the 21st century]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians [in Russian].
- 22 Alekseenko, A.N. (2010). Nelegalnaia trudovaia migratsiia v Kazakhstane [Illegal labor migration in Kazakhstan]. *Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: Proceedings of the XI International Scientific and Practical Conference (May 28-29, 2010). — Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i opredelnykh territoriiakh: materialy XI mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (28-29 maia 2010 g.)* (pp. 25–31). Ust-Kamenogorsk: Librius [in Russian].
- 23 Alekseenko, N. V. & Alekseenko, A. N. (1999). *Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997 gg.)* [Population of Kazakhstan over 100 years (1897–1997)]. Ust-Kamenogorsk: Vostochno-Kazakhstanskii tekhnicheskii universitet [in Russian].
- 24 Alekseenko, A.N., Alekseenko, N.V., & Kozybaev, M.K. (2001). *Etnosy Kazakhstana: istoriko-demograficheski spravochnik* [Ethnic groups of Kazakhstan: A historical and demographic reference book]. Astana: Elorda [in Russian].
- 25 Aubakirova, Z. (2024). Regional fertility characteristics of urban population of Kazakhstan at the end of the 20th — first quarter of the 21st centuries. *Journal of Infrastructure, Policy and Development*, 8, 12, 8948.
- 26 Sydykov, M. N. (1995). *Naselenie Zapadnogo Kazakhstana: istoriia formirovaniia i razvitiia (1897–1989 gg.)* [The population of Western Kazakhstan: History of formation and development (1897–1989)]. Nacionalnoi Akademii nauk Respubliki Kazakhstan, Institut istorii i etnologii imeni Ch.Ch. Valikhanova. Almaty: Gylm [in Russian].
- 27 Esimova, A.B. & Valitova, Z.Kh. (2015). Regionalnye osobennosti demograficheskogo razvitiia sovremennogo Kazakhstana [Regional features of demographic development in modern Kazakhstan]. *Etnodemograficheskie protsessy v Kazakhstane i sopredelnykh territoriiakh: materialy XV Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Ethnodemographic processes in Kazakhstan and adjacent territories: Proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference* (p. 142) [in Russian].
- 28 Krader, L. (1963). *Peoples of Central Asia*. (1st ed.). (Vol. 26). Bloomington: Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series.
- 29 Katz Z. (1975). *Handbook of Major Soviet Nationalities*. New York: Free Press.
- 30 Olcott, M.B. (2010). *Kazakhstan: Unfulfilled Promise*. Carnegie Endowment for International Peace.
- 31 Cummings, S (2005). *Kazakhstan: Power and the elites*. London: Bloomsbury Academic.
- 32 Cummings, S.N. (2011). *Sovereignty after empire: comparing the Middle East and Central Asia*. Edinburgh University Press.
- 33 Akiner, S. (1995). *The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State*. London: Royal Institute of International Affairs, Russian and CIS Programme.
- 34 Akiner, S. (2003). The Politicization of Islam in Post-soviet Central Asia. *Religion, State & Society*, 31, 2, 97–122.
- 35 Wheatcroft, S.G. (2006). The political economy of famine: The Great Famine in the Soviet Union. *Europe-Asia Studies*, 58, 2, 179–204.
- 36 Pianciola, N (2009). Nationalism and political power in Kazakhstan. *Central Asian Survey*, 28, 27–42.
- 37 Pianciola, N. (2004). Famine in the Steppe. The collectivization of agriculture and the kazak herdsmen, 1928–1934. *Cahiers du Monde russe*, 45, 137–191.
- 38 Werner, C. A. (1998). Unraveling the secrets of the Soviet-era Semipalatinsk test site. *Science & Global Security*, 8, 4, 391–407.
- 39 Cameron, S. (2018). *The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Kazakhstan*. New York: Cornell University Press.
- 40 Hudson, H. D. (2020). The hungry steppe: famine, violence, and the making of soviet Kazakhstan. *Slavic Review*, 79, 1, 177–179.
- 41 Shulgina, A. (2024). Sara Kameron. Golodnaia step: golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazakhstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan]. *Laboratorium: Zhurnal Sotsialnykh Issledovaniï — Laboratorium: Journal of Social Research*, 156–160 [in Russian].
- 42 Bennigsen, A. (1985). *Muslims of the Soviet Empire: A Guide*. London: C. Hurst & Company.
- 43 Kovalskaya, S.I. (2007). *Sudby modernizatsii Kazakhstana v angloiazychnoi istoriografii* [The fates of Kazakhstan's modernization in English-language historiography]. Astana: Akmolinskiy Tsentralnyi Nauchno-Tekhnicheskii Institut [in Russian].
- 44 Benson, L. (2016). *China's last nomads: The history and culture of China's Kazaks*. Routledge.
- 45 Benson, L. (1988). *The Kazaks of China: essays on an ethnic minority*. Ubsaliensis S. Academiae.
- 46 Svanberg, I. (1999). *Contemporary Kazaks: Cultural and social perspectives* (1st ed.). New York: Routledge.
- 47 Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. Routledge.
- 48 Pohl, M. (2004). Planeta sta yazykov: Etnicheskie otnosheniia i sovetskaia identichnost na tseline [The planet of a hundred languages: Ethnic relations and Soviet identity in the Virgin Lands]. *Vestnik Evrazii — Bulletin of Eurasia*, 1, 5–33 [in Russian].

Information about the authors

Abdinassir Nazira — PhD student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6518-4996>

Kovalskaya Svetlana — Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7613-7597>

К.К. Абдрахманова

Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)

Интеллектуальная биография Бахии Атчабарова: жизнь и судьба ученого

В статье проанализирована интеллектуальная биография одного из патриархов медицинской науки Казахстана Бахии Атчабарова. Автором были отмечены основные этапы и ранее неизвестные сюжеты из интеллектуальной жизни ученого. Особое внимание было уделено научной экспедиции по изучению вреда от ядерных испытаний на Семипалатинском полигоне под руководством Б. Атчабарова, проходившей в 1957–1959 гг. под грифом «совершенно секретно». Результаты экспедиции вызвали серьезные опасения и тревогу у всего военно-промышленного комплекса СССР, так как огласка итогов экспедиции могла привести к непредсказуемым последствиям. Столкновение интересов и жесткое противостояние между Институтом краевой патологии в лице Б. Атчабарова и ВПК СССР в лице сотрудников Института биофизики — 1961 года продемонстрировало стойкость и принципиальность как самого Б. Атчабарова, так и его коллег из Института краевой патологии. Только просьба К. Сатпаева «остановиться» с одной стороны вынудила, а с другой стороны спасла еще одного ученого отечественной науки. Авторы приходят к выводу, что исследования Б. Атчабарова впоследствии сыграли большую роль при закрытии Семипалатинского ядерного полигона. Его научные исследования и открытия в области профессиональной патологии, бруцеллёза, радиологии, аллергологии, иммунологии дали толчок новым направлениям в медицинской науке.

Ключевые слова: интеллектуальная биография, Бахия Атчабаров, Каныш Сатпаев, Институт краевой патологии, Казахстан, Семипалатинский испытательный полигон, Академия наук КазССР, медицина Казахстана, тоталитарная система, Военно-промышленный комплекс, синдром «Кайнара».

Введение

XX век для истории Казахстана был связан с историей советской власти. Хронология и череда событий, в которой оказался и Казахстан, включили наше государство в водоворот социально-экономических и политических трансформаций, а с другой стороны — потрясений. Резкая смена быта и традиций, культурных изменений, социально-политические реформы, экономическая модернизация сыграли большую роль в формировании интеллектуальной элиты в казахстанском обществе. Утверждение интеллектуальной элиты в научном поле имело ряд своих нюансов. Во-первых, это существование жестких идеологических рамок и партийного клише, что категорически не позволяла элите реализовывать себя на всю мощь. Во-вторых, контроль и давление со стороны государства. Советская интеллектуальная элита была лишена научной свободы и являлась исполнителем социальных заказов со стороны государства.

Одним из интеллектуальных продуктов того времени является доктор медицинских наук, академик Бахия Атчабаров, сделавший колоссальный вклад в изучении вреда на мирных граждан испытаний на Семипалатинском ядерном полигоне. Однако, его открытия и научная деятельность в данном русле не имели широкой огласки в советское время и долгий период находились под грифом «секретно». Тем не менее, несмотря на идеологическое давление со стороны тоталитарной системы, он не только впервые заявил и отстаивал свою точку зрения о вреде ядерных испытаний, но и попытался остановить деятельность военно-промышленного комплекса СССР в этом направлении. В жёстком противоречии науки в лице Б. Атчабарова и власти в лице ВПК была продемонстрирована целеустремленность, упорство и принципиальность в своих взглядах ученого. Не случайно его научная деятельность по сей день имеет большую актуальность и до сих пор хранит в себе «белые пятна», которые требуют серьезного теоретического изучения.

* Автор-корреспондент. E-mail: kimbat_abd@mail.ru

Материалы и методы исследования

Данная статья написана в жанре интеллектуальной биографии, которая является продуктом междисциплинарного синтеза научных дисциплин, возникшего в 80-е гг. XX века в западной исторической школе. Теоретические разработки американского философа и историка Артура Лавджоя в книге «Великая цепь бытия: история одной идеи» стали началом изучения «истории универсальных идей и мыслей» разных эпох, которые становились составными частями различных учений и теорий [1]. Автором были выделены несколько единиц-идей, или «идеи-блоки», оказывающие воздействие на мысль индивида или поколения. Основная цель автора — «создание полной биографии изучаемой идеи» [1; 16]. А.Лавджой утверждал, что для анализа идей базисные и традиционные методы окажутся бессильными. Поэтому для их системного анализа необходимо применять методы междисциплинарного подхода, охватывающие все аспекты рефлексивной жизни человека. Это позволит нам проникнуть в глубинные механизмы интеллектуальной истории [1; 21].

В духе интеллектуальной истории в 2002 г. была опубликована статья А.М. Неймана, посвященная американскому экономисту Д. Уокеру. В ходе исследований А.М. Нейман предлагает изучать интеллектуальную биографию по следующим видам: биография личности (личная жизнь ученого), профессиональная биография (профессиональная деятельность), библиографическая биография (анализ научных трудов и его взглядов), ситуативная биография (биография среды, в которой жил и творил ученый) [2]. То есть, при изучении интеллектуальной биографии мы должны учитывать совокупность фактов личностного, профессионального, ситуативного и библиографического характера.

Теоретические аспекты интеллектуальной биографии были разработаны в трудах российского ученого Л.П. Репиной. По мнению исследователя, сближение интеллектуальной и новой социальной истории привело к зарождению «истории интеллектуалов и новой биографической истории». Автор считает, что для полного понимания интеллектуальной истории недостаточно просто воссоздать перипетии индивидуальной судьбы. Необходимо историческое исследование непрерывного движения индивида по своему жизненному пути в ходе его коммуникации в меняющемся социально-интеллектуальном пространстве. Без биографического измерения интеллектуальной жизни понимание самих идей оказывается неполным [3; 102]. Таким образом, согласно Л.П. Репиной, характерной чертой современной интеллектуальной биографии является синтез биографического, текстуального и социокультурного анализа. Так как семья, государство, общество оказывают гигантское влияние на мыслителя, то из поля зрения автора интеллектуальной истории не должны выпадать социальные механизмы производства и воспроизводства знания. Для глубокого анализа интеллектуальной истории необходима полная реконструкция микроуровня повседневности изучаемого персонажа. В связи с этим, Л.П. Репина считает, что объектом интеллектуальной биографии является динамически развивающаяся система когнитивных взаимодействий индивида с окружающей его социально-интеллектуальной средой [3; 108].

Таким образом, историко-антропологический поворот XX века привел к тому, что одной из актуальных проблем в исторических исследованиях становится история взаимодействий общественной среды и личности. Для нас становится очевидным, что благодаря такому новому направлению в исторической науке, как интеллектуальная биография мы можем не только показать жизнь отдельного человека, но и понять исторический процесс через личность (интеллектуалов), поскольку они являются носителями определенных идей.

Так как герой нашей статьи является представителем советской интеллектуальной среды, уместно будет привести историографический срез научной литературы, касающийся взаимодействия данной категории с советской властью и политикой.

Начиная с 1990-х годов, в свет выходят работы, посвященные проблемам репрессированной науки. В 1991 году вышла книга «Репрессированная наука» [4], куда были включены статьи М.Г. Ярошевского, Н.Л. Кременцова, И.А. Тугаринова, В.Е. Маневича и др., а также документы, рассказывающие о процессах в советской науке, происходивших в 1930–1960-е годы под влиянием административно-командной системы управления государством. Параллельно здесь освещаются судьбы отдельных учёных, репрессированных по идеологическим и политическим мотивам.

Анализу проблем взаимодействия советской политической и интеллектуальной элит в контексте идеологической политики ЦК КПСС в 1950-е гг. посвящена статья М.Е. Набокиной и Ю.В. Смирновой. Авторы резюмируют, что документы идеологической комиссии ЦК КПСС под-

тверждают ограниченность и «рамочность» процессов хрущевской десталинизации, политической реабилитации и демократизации в общественно-политической и культурной сферах. Подобные ограничения, по мнению авторов, являлись своеобразными «ремнями безопасности» для советской политической системы и, прежде всего, советской политической элиты [5].

Изучению феномена научного истеблишмента СССР на материалах репрезентативных биографий ученых посвящена статья С.А. Кислицына, Т.П. Черкасовой и Е.Н. Кондратенко. Авторы ввели в научный оборот такие понятия, как «научная контрэлита» и «интеллектуальная фронда». Исследователи проанализировали механизм взаимодействия научной элиты и власти. Авторы приходят к выводу, что решение задачи модернизации страны осуществлялось при временном ограничении свободы творчества лидеров научной контрэлиты вплоть до их изоляции [6].

В отечественной историографии история противостояния научной интеллигенции и власти нашла отражение в трудах Х.М. Абжанова, А. Альпеисова, Л. Гуревича [7–9]. В исследованиях Ж. Кыдыралиной раскрывается история политических преследований А. Ермакова, К. Сатпаева [10].

В статье З.Г. Сактагановой на основе архивных документов анализируется природа политических преследований в отношении казахстанской интеллектуальной элиты. Автор приходит к выводу, что инициаторами преследований были «завистники» из той же научной среды. В статье рассказывается об идеологических преследованиях таких крупных ученых Казахстана, как К.И. Сатпаев, А. Жубанов, А.Б. Бектуров, Е. Бекмаханов, И. Галузо, А. Маргулан [11]. В духе интеллектуальной биографии была написана статья Р.М. Жумашева, А.Ж. Мырзахметовой, Д.С. Кожабекова, посвященная идеологическому противостоянию советской власти и А. Маргулана по вопросу написания и концепции книги «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» [12].

К сожалению, нет полноценных научных работ, посвященных деятельности Б. Атчабарова. К примеру, об Б. Атчабарове имеющийся материал представлен газетными статьями журналистов, краеведов, его современников о нём [13–17] и воспоминаниями его сына Айдара Атчабарова [18–20]. В 2018 году исследователем К.К. Абдрахмановой была опубликована статья о жизни и научной деятельности ученого Б. Атчабарова [21]. Неизвестным страницам из биографии Б. Атчабарова была посвящена статья Г.М. Смагуловой, Л.К. Шотбаковой, Б.Т. Тулеуовой, Н.А. Бейсенбековой [22].

Выше было отмечено, что в советские годы Б. Атчабаров не мог открыто писать в печати о вреде ядерных испытаний, происходивших на Семипалатинском полигоне. О всех кулуарных событиях мы более подробно узнали лишь только в конце 1990-х начале 2000-х гг., когда Бахия Атчабаров опубликовал в свет свою книгу «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне» [23]. Благодаря этой книге мы узнали о противостоянии власти и ВПК в отношении научных открытий Б. Атчабарова. Как оказалось, ему приходилось доказывать свою правоту не только ВПК, но и в жёсткой полемике с собственными коллегами из Института краевой патологии и Министерства здравоохранения КазССР. Безусловно, невозможно не отметить содействие К.И. Сатпаева, который не только поддержал Б. Атчабарова в организации научной экспедиции, но и не позволил системе сделать из него жертву. Возможно, как в свое время К. Сатпаев спас от преследования А. Маргулана, так и уберег Б. Атчабарова.

Таким образом, историографический срез доказывает, что интеллектуальная история представляет собой сравнительно молодое направление, получившее распространение благодаря развитию междисциплинарного подхода в изучении истории идей и биографий. В отечественной историографии работы в этом направлении малочисленны. Следовательно, предложенная на суд читателя статья является уместной и актуальной.

В ходе написания статьи был использован историко-биографический метод, который позволил реконструировать и описать не только биографию и жизненный путь Бахии Атчабарова, но и раскрыть его мышление и методы отстаивания своих профессиональных идей в условиях жесткой тоталитарной системы. Имеющиеся источники (письма, воспоминания, документы) позволяют констатировать, что ученый Б. Атчабаров был первым руководителем комплексной экспедиции Академии наук и Министерства Здравоохранения Казахской ССР с 1957 по 1959 гг. Его выступления и противостояние с ВПК СССР еще раз доказывают нам его личные качества — принципиальность, целеустремленность и правдивость. Ретроспективный метод позволил определить основные этапы и достижения ученого в сфере медицинской науки.

Обсуждение и результаты

Известный ученый, академик, врач по призванию Бахия Атчабарович прошел нелегкий жизненный путь. Родился он 1 сентября 1919 г. в местности Каракуйс (аул № 1) Берккаринской волости Каркаралинского уезда Семипалатинской губернии, ныне Карагандинской области. Он был выходцем из простой семьи. Его отец, Атшабар Онбайулы (1870–1933), был скотоводом, мама Жанабал Жангошеркызы была рядовой колхозницей, заведующей фермой, председателем колхоза. Из всех девятирожденных ими рожденных детей остался живой только Бахия Атчабаров. Известно, что в 1933 г. после смерти Атшабара Онбайулы, Жанабал Жангошеркызы осталась одна с сыном [17; 270].

Детство и юность Б. Атчабарова прошли в г. Каркаралинске, так как он с 1929 г. обучался в начальной и средней школе. В 1933 г. он учился на первом курсе подготовительной группы Каркаралинского педучилища, а в 1934 году — на втором курсе подготовительной группы Карагандинского педучилища. С 1935 по 1938 гг. Б. Атчабаров обучался в стенах Каркаралинского зооветеринарного техникума. Окончив его с отличием, юный Б. Атчабаров по рекомендации педагогического состава техникума, поступил в Алма-Атинский государственный медицинский институт. 15 августа 1942 г., получив диплом врача, он был мобилизован в Красную Армию и направлен старшим врачом и начальником санитарной службы 32-го отдельного Томашовского Краснознаменного танкового полка. С октября 1942 г. был в составе Северо-Западного фронта, а с апреля 1943 г. в составе 1-го Белорусского фронта.

Корреспондент газеты «Казахстанская правда» О. Малахова, проводившая в 2009 г. интервью у Бахии Атчабаровича, подчеркивает его скромность и сдержанность: «Отвечая на вопросы о войне, вспоминает об однополчанах, шутит над собой и не ропщет на тяготы тех лет! Словно не попадал он под обстрелы, не сталкивался каждый день со смертью, кровью, болью» [24].

С первых фронтовых дней он служил в самой горячей точке — под Ржевом. В августе 1942-го здесь в течение трех дней были уничтожены 50 танков в полку. Молодой выпускник медицинского института проявил мужество и стойкость, всеми силами спасал раненных солдат. За свой труд он был награжден медалью «За боевые заслуги» [25].

Помимо этой боевой точки, Б. Атчабаров участвовал в боях за города Невель, Старую Руссу, а также освобождал Белоруссию, Прибалтику, Польшу. Их полевой госпиталь неоднократно подвергался бомбежкам, поэтому Б. Атчабаров получил контузию, но, несмотря на это, оставался на передовой. За свой героизм и подвиги Б. Атчабаров был неоднократно представлен к награде. Из наградных листов мы узнаем о его подвигах и заслугах. Так, 28 апреля 1944 г. он получил медаль «За боевые заслуги», где командир полка дал следующую характеристику Б. Атчабарову: «Капитан Атчабаров в полку с момента формирования. Участвовал в боях ноябрь–декабрь 1942 года, февраль–март 1943 года и август 1943 года в Северо-Западном фронте и декабрь 1943 года на втором Прибалтийском фронте, с 4 по 13 апреля 1944 года в районе города Ковель правильно организовал работу санитарной части по оказанию помощи раненым танкистам. За время его пребывания в полку оказана помощь 210 людям, из которых большинство оказывал сам лично. На поле боя действует смело и храбро» [26].

9 октября 1944 г. главнокомандующий 1 Белорусского фронта Бахия Атчабаров был представлен к Орденом «Красной Звезды». В краткой характеристике боевых заслуг отмечалось: «За период пребывания в полку показал себя исключительно добросовестным и исполнительным. За период боев, проведенных полком, эвакуировал и оказал медицинскую помощь до 370 человек раненым. Всегда организовывал медицинский пункт в самых сложных условиях, приближая его непосредственно к полю боя. Сам неоднократно выносил раненных танкистов с поля боя, рискуя жизнью, организовывал лечение значительной части раненных непосредственно в полку. Чуткий, внимательный и кропотливый в работе, ввел в строй большое количество раненных, не пожелавших покинуть полк» [27].

Приказом главнокомандующего группы советских оккупационных войск в Германии от 30 августа 1945 г. Б. Атчабаров (майор медслужбы, врач 32 отдельного танкового полка 7-го гвардейского кавалерийского корпуса) был представлен к награде ордена Красной Звезды. В наградном листе командир полка Берзин отметил следующий подвиг Б. Атчабарова: «Тов. Атчабаров во время боевых действий полка с 14 января по 1 марта 1945 года в районе городов Ранов, Томашов, Лодзь и Калиш и с 16 апреля по 1 мая 1945 года при наступлении на Берлин находился с танками в боях и своевременно оказывал медицинскую помощь раненым бойцам и офицерам. На протяжении всей службы с сентября 1942 года, товарищ Атчабаров заботливо относился к лечению раненных и больных, доби-

ваясь быстрее лечения и возвращения в строй. В боях грамотно расставляют своих подчиненных и в результате чего раненым оказывалась немедленная помощь. За время его службы в полку, товарищ Атчабаров оказал помощь более 250 раненым бойцам и офицерам, из которых 54 вылечил в полку» [28].

Закончил войну он на территории Германии. Вспоминает его дочь Мариям Бахиевна: «О войне отец говорить не любил, наверное, потому, что воспоминания заставляли его вновь и вновь переживать потери друзей и товарищей. Каждый день он сталкивался со смертью, кровью, болью, очень переживал, но никогда не роптал на судьбу. Чтобы поддерживать здоровье солдат при скудном солдатском рационе, в котором не то что витаминов, но и калорий зачастую было недостаточно, он обязал поваров делать настои из молодых хвойных побегов, богатых витамином С, и поить солдат этой горькой микстурой. От такой настойки десны не опухали и зубы были целы. Немало и других целебных новшеств применял молодой врач на фронте» [25].

В 1946 г. Бахия Атчабаров прибыл в Балтийский военный округ в звании майора медицинской службы, где был назначен старшим врачом пехотного полка. Отслужив четыре месяца, он был демобилизован.

Таким образом, материалы наградных листов свидетельствуют о значительном вкладе Б. Атчабарова в спасении солдат на фронте. За свою фронтовую деятельность он был награжден двумя орденами Красной Звезды, орденом Отечественной войны II степени и такими медалями как «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «За освобождение Варшавы», «За взятие Берлина» [29; 58].

В 1946 г. Бахия Атчабаров поступил в аспирантуру Академии наук Казахской ССР. После окончания аспирантуры в 1950 г. он устроился младшим научным сотрудником в Институт краевой патологии Академии наук. До 1952 г. занимал должности: старший научный сотрудник, заведующий отделом, заместитель директора по науке. Благодаря своему трудолюбию и ответственности более 30 лет (с 1952 г. до 1984 г.) занимал должность директора указанного Института.

Список научных открытий Б. Атчабарова не маленький. Он занимался исследованиями, связанные с дефицитом йода, вызывающим эндемический зоб. С этой целью им была составлена карта территорий с недостатком йода. Он изучал влияние гипертонической болезни на нервную систему, также вскрыл механизмы действия свинцовой интоксикации.

Многие его научные публикации были посвящены радиоэкологическим и медицинским последствиям, связанные с деятельностью Семипалатинского испытательного ядерного полигона. Бахия Атчабаров был тем человеком, который впервые в условиях жесткой засекреченности заговорил о пагубном влиянии ядерных испытаний на людей и экологию.

В своей книге Б. Атчабаров рассказывает предысторию своей научной экспедиции на Семипалатинский полигон. Оказывается, в 1952–1953 гг. Министерством здравоохранения КазССР под руководством главного радиолога республики, кандидата медицинских наук С.Б. Балмуханова, в Семипалатинскую область была организована научная экспедиция для выявления вредного влияния испытаний атомных бомб, проводившихся в этом регионе, на здоровье людей. К сожалению, результаты двухлетней работы экспедиции не привели к конкретным выводам, ее руководитель (С. Балмуханов) в своей книге писал: «Экспедиции не удалось выявить наличие лучевой патологии» [23; 23]. Аналогичное заключение дала научная экспедиция 1956 г., организованная по указанию министра здравоохранения СССР М.Д. Ковригиной под руководством полковника А. Жарикова [23; 25]. По мнению Б. Атчабарова, результаты первой экспедиции под руководством С. Балмуханова были связаны либо с его врачебной некомпетентностью, либо с умышленным подхалимством перед руководством советской властью и ВПК [23; 23]. На наш же взгляд, такое заключение экспедиции под руководством С. Балмуханова было связано, во-первых, с давлением, оказанного на него со стороны государственной власти, во-вторых со слабостью его позиций и отсутствием решительности, чтобы оказать сопротивление власти. Касательно второй экспедиции, учитывая, что, А. Жариков представлял ВПК, поэтому открыто сказать о пагубности полигона он никак не мог.

В 1957 г. из-за неоднократных обращений и писем от жителей Усть-Каменогорска министр здравоохранения СССР М. Ковригина подняла вопрос о возможных последствиях атомных испытаний на гражданское население. Этот факт стал поводом обращения Министерства здравоохранения КазССР директору Института краевой патологии АН КазССР Б. Атчабарову с предложением изучить влияние радиоактивного загрязнения на людей. Бахия Атчабаров вспоминает: «Я обратился к президенту Академии наук КазССР Канышу Имантаевичу Сатпаеву с просьбой разрешить проведение экс-

педиционных исследований. К. Сатпаеву принять решение было нелегко: все, связанное с испытанием атомных устройств, находилось в компетенции высоких государственных инстанций. Но, несмотря на это, согласие было получено» [30].

Для того, чтобы официально оформить решение об организации научной экспедиции, К. Сатпаев созвал совещание из узкого круга людей: министр здравоохранения КазССР С.Р. Карынбаев, вице-президент Академии А.П. Полосухин, академик-секретарь Академии Ш.Ч. Чокин и директор Института краевой патологии Б. Атчабаров. На этом совещании К. Сатпаев поручил министру здравоохранения выделить необходимых сотрудников, А.П. Полосухину обеспечить материально-финансовую часть экспедиции, а Б. Атчабарову возглавить экспедицию.

Б. Атчабаров прекрасно понимал, что порученное ему дело несет большую угрозу, прежде всего, для него самого. Он осознавал, что в этом деле ему придется столкнуться с деятельностью военно-промышленного комплекса (ВПК) СССР, под эгидой которого функционировал полигон. Беспокойство за Б. Атчабарова проявляли Каныш Имантаевич Сатпаев и Александр Порфирьевич Полосухин. Бахия Атчабаров в своих воспоминаниях приводит такой интересный случай: «На второй день после нашего совещания я зашел к А.П. Полосухину, чтобы согласовать с ним организационные вопросы. Во время беседы Александр Порфирьевич рассказал один эпизод, свидетелем которого он был. В начале 1930-х гг., будучи научным сотрудником Свердловского института гигиены труда и профессиональных заболеваний, он участвовал в экспедиции по изучению состояния здоровья людей, раскулаченных и высланных в Сибирь. При обследовании у этих людей были выявлены тяжелейшие формы авитаминоза. Начальник экспедиции, полковник НКВД, пришел к выводу, что переселенцев необходимо вернуть в родные места, чтобы предотвратить массовую гибель людей. Такое предложение в советско-партийных органах расценивалось как аполитичный, контрреволюционный взгляд, за что начальник экспедиции был репрессирован. А.П. Полосухин высказал опасение о возможности подобной неприятности и со мной, поэтому, пока не поздно, он обратился ко мне: «Может быть, Вы откажитесь от проведения экспедиции?» [23; 51]. Но, Б. Атчабаров проявил полную решительность, ответив А.П. Полосухину, что «обратного хода я не вижу». Как отмечал в своих воспоминаниях Б. Атчабаров, предупреждения были не напрасны. В конце 1950-х — начале 1960-х гг. над ним действительно нависла серьезная неприятность, которая в одночасье могла лишить его всего. И только поддержка и мудрый совет К.И. Сатпаева позволили Б.Атчабарову избежать судьбы жертвы тоталитарной системы. С 1957 по 1960 гг. Б. Атчабаровым была организована научная экспедиция по изучению влияния испытаний ядерного оружия в Семипалатинском регионе на здоровье проживающего там населения. Объектами стали 3564 человек из трех районов бывшей Семипалатинской области (Абайский, Бескарагайский, Шубартауский), которые непосредственно были подвержены радиоактивному загрязнению. Для чистоты работы экспедиции параллельно для сравнительной оценки были предусмотрены контрольные исследования, которые должны были [23; 10-11]:

1. Изучить состояние здоровья людей четырех контрольных, так называемых «чистых» районов: Улутайский (Джезказганская область), Коунрадский и Кувский (Карагандинская область) и Баянаульский (Павлодарская область). В ходе работы экспедиции были исследованы 2028 человек из «чистых» районов.

2. Исследовать состояние здоровья сельскохозяйственных животных не только в районах с радиоактивным загрязнением, но и в «чистых» районах. Всего было изучено 1257 коров и 1000 овец Абайского района, а также 800 коров и 605 овец из «чистых» районов Центрального Казахстана.

3. Проанализировать радиоактивность объектов внешней среды и продуктов питания людей в загрязненных и «чистых» районах.

Экспедиция состояла из трех больших отрядов: клинического, ветеринарного и радиологического. Отряды были оснащены врачами узких специальностей, а также необходимой технической и лабораторной аппаратурой. Клинический отряд занимался исследованием состояния здоровья населения. Ветеринарный отряд исследовал животных. В радиологическом отряде работали радиологи, ботаники и почвоведы.

С первых дней работы экспедиции врачи фиксировали у населения зараженных районов такие формы заболеваний, как кровоизлияние на слизистых верхних дыхательных путей, ротовой полости и половых органов, изменения кожных покровов открытых участков тела (эрозии, лейкоплакии, гиперпигментация, варикоз), изменение картины периферической крови, катаракта в молодом возрасте, нарушение работы печени, атрофические риниты и фарингиты, патология желудочно-кишечного тракта, астенический и астено-вегетативный синдром, артериальная гипотензия и др. [23; 12].

Аналогичные патологии были выявлены учеными и у сельскохозяйственных животных, которые были наиболее подвержены излучению. Так как животные во время испытаний не находились под прикрытием, питались зараженной водой и травой. Б. Атчабаров отмечает такие виды заболеваний как: изменение состава крови (анемия, эозинофилия, лейкопения), нарушение функции печени, атрофия и гиперплазия тканей дыхательного и пищеварительного тракта, предопухолевые изменения в легких, изменения нервной системы, щитовидной железы и т.д. [23; 11-12].

Учеными Института краевой патологии АН КазССР провели тщательный анализ радиоактивных веществ, попавших на поверхность почвы. Было установлено, что эти вещества проникают вглубь почвы благодаря атмосферным осадкам до 3,5 м. Когда ученые суммировали радиоактивность по всей глубине почвы и сделали ретроспективный расчет на распад, то определили дозу внешнего облучения людей в пределах 400 — 600 рентген. Следовательно, по мнению Б. Атчабарова, у людей были выявлены случаи выраженной системной патологии заболеваемости [23; 21].

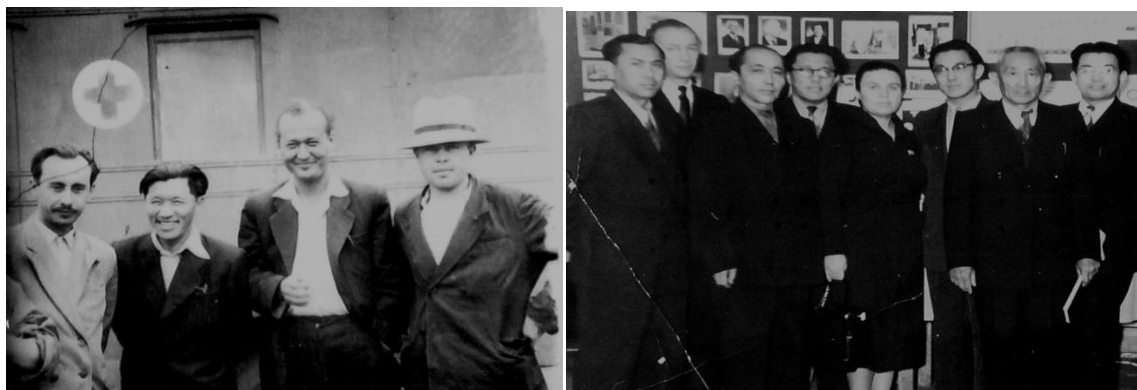
По результатам исследований 1957 года, Б. Атчабаров пришел к выводу:

«1. В Абайском районе Семипалатинской области обнаруживается массовое вредное влияние радиоактивного загрязнения территории на здоровье людей и сельскохозяйственных животных, проявившееся в виде хронической, а вблизи от запретной зоны — в виде острой и подострой лучевой болезни;

2. Хроническая лучевая болезнь сочетается там с гиповитаминозом С, который осложняет и усугубляет клиническое течение хронической лучевой болезни.

3. Так как в литературе не описана и не названа болезнь, причиной которой является синергетическое воздействие на организм проникающей радиации и гиповитаминоза С, поэтому выявленному симптомокомплексу я дал свое название «Синдром Кайнара» по названию села, где эти симптомы были впервые выявлены» [23; 15, 19].

Таким образом, проведенные исследования и выводы экспедиции за первый год уже доказали вред деятельности СИЯП на людей и окружающую среду. Безусловно, в то время открыто заявить о пагубном влиянии и о запрете испытаний атомного оружия было равносильно государственной измене. Но, несмотря на это, Бахия Атчабаров в 1958 г. написал докладную записку на имя Первого секретаря ЦК Компартии Н.И. Беляева и Правительства Казахстана, где отмечал: «...испытание атомных бомб на Семипалатинском полигоне привело к развитию у людей лучевой болезни и ставил вопрос «о необходимости принятия серьезных мер», имея в виду приостановку, то есть прекращение проводимых испытаний. Но на это обращение со стороны Правительства отклика не последовало» [23; 5].

Экспедиция 1959 г. Второй слева — Б. Атчабаров [31]
Совещание радиологов. Четвертый слева — Б. Атчабаров [31]

С самого начала деятельность этой экспедиции находилась под чутким вниманием ВПК, которые всячески пытались доказать отсутствие вреда от деятельности СИЯП на людей и окружающую среду. Дело в том, что в те годы, когда работала экспедиция Б.Атчабарова, параллельно в тех же областях под грифом «секретно» проводила исследования группа медиков из Института биофизики, которое было подведомственным учреждением ВПК. В 1959 г. по рекомендации ЦК Компартии КазССР деятельность двух экспедиций была объединена. По желанию ВПК руководителем общей экспедиции был назначен представитель ВПК, полковник А.Ф. Кобзев, а заместителем — Б. Атчабаров [23; 26]. Такое решение центра было вполне объяснимо. Видя скрупулезную исследова-

тельную деятельность Б. Атчабарова, ВПК стал бояться. Уж слишком было много доказательств вредного воздействия полигона, что категорически отрицал ВПК.

В ходе деятельности экспедиции из-за своей малочисленности группа медиков из Института биофизики буквально влилась в коллектив Института краевой патологии. Со временем А.Ф. Кобзев понял, что утверждать отсутствие вреда от полигона при такой мощной базе доказательств будет очень сложно. Но, он пошел по другому пути. Вспоминает Б. Атчабаров: «Для этого он тайно оставил экспедицию и отправился в Алма-Ату, где обратился в ЦК КП Казахстана с ходатайством отозвать меня из экспедиции и наказать по партийно-административной линии. Аргумент был таким: Б.А. Атчабаров в соответствии с разработанной им программой ставит перед экспедицией институты задачу доказать наличие вредного влияния испытания атомного оружия на здоровье людей, что противоречит интересам государства, направленным на повышение обороноспособности страны. Конечно, это было спланированное мероприятие со стороны ВПК и Института биофизики. К счастью, обращение А.Ф. Кобзева было отклонено» [23; 27].

В течении совместной работы с Институтом биофизики Б. Атчабаров испытывал постоянное давление. Сотрудники Института биофизики регулярно опровергали доводы Б.Атчабарова, подвергали сомнению результаты исследований лабораторных экспертиз, ложно истолковывали его выводы. Однако ученый настаивал на своем, оказывая сильное противостояние, и на каждый вызов сотрудников Института биофизики приводил свои мысли с полным пакетом доказательств лабораторных исследований. К примеру, на клинические проявления, свойственные при лучевой болезни, Институт биофизики утверждал, что это симптомы пеллагры, обусловленной гиповитаминозом РР. На что Б. Атчабаров доказывал, что в питании обследованного казахского населения превалирует употребление мясо-молочных продуктов, богатых витамином РР и аминокислотой триптофаном. Свои слова, он подтверждал данными лабораторных исследований, которые демонстрировали, что содержание витамина РР в моче оказалось высоким [23; 28]. Также некоторые сотрудники Института биофизики нездоровую картину местного населения связывали не с радиацией, а с повышенной заболеваемостью населения туберкулезом, бруцеллезом и антисанитарным образом жизни. Принципиально они не брали во внимание данные контрольных «чистых» районов, а также вообще состояние здоровья сельскохозяйственных животных. И самое антигуманная фальсификация, сделанная сотрудниками Института биофизики, это их заключение, что жители с. Кайнар получили дозу радиации в пределах 6 бэр [23; 31], тогда как Б. Атчабаров методом ретроспективного расчета содержания радиоактивных веществ в почве доказал, что доза облучения жителей этого населенного пункта составила 400–600 бэр [23; 32]. Безусловно, подобные высказывания и доводы сотрудников Института биофизики вызывали у Б.Атчабарова полное недоумение.

Таким образом, научная экспедиция проводилась в течении 3-х лет — с 1957 по 1959 гг. В 1960-м году ученые проводили обработку данных и анализ. В итоге было написано 12 томов научного отчета под грифом «совершенно секретно». За 1957 г. был написан 1 том (413 стр.), за 1958 г. — 5 томов (1672 стр.), 1959 г. — 6 томов (1855 стр.) [23; 10].

Жесткая научная полемика, а простыми словами битва, произошла в феврале 1961 г., когда для обсуждения результатов деятельности экспедиции была организована закрытая конференция в Москве с участием представителей военно-промышленного комплекса, государственных чиновников, сотрудников Института биофизики и ученых из экспедиции Института краевой патологии АН КазССР. Как вспоминал Б. Атчабаров, на этой конференции 27 сотрудниками Института краевой патологии (ИКП) было сделано 19 докладов, а сотрудниками ВПК — 6. В прениях в защиту ИКП выступили 18 человек, в том числе Е.Н. Алексеев, Я.Л. Бульвахер, С.А. Аккерман, А.С. Соколова, И.А. Симин-Северская, А.Л. Питюшин, А.Г. Адырхаев, Ю.П. Торопкина, Ж.А. Хайрушев, И.И. Великанов, А.Т. Алданазаров, С.Н. Нугманов, Т.Г. Беглова, Б.П. Всеволодов и Б.А. Атчабаров [23; 33]. Данные фамилии были перечислены мною не случайно. Хотелось бы отметить, что это были те ученые, которые несмотря на давление со стороны КГБ и ВПК, твердо отстаивали свои научные позиции о наличии вредного влияния радиации на здоровье людей в результате радиоактивного загрязнения территории вокруг Семипалатинского полигона. Полное негодование и разочарование испытал Б.А. Атчабаров в отношении своего коллеги, заместителя Института краевой патологии, доктора наук С. Балмуханова. Его поведение и позиция Бахией Атчабаровым были названы предательским, так как во время конференции он стал одним из главных оппонентов собственным коллегам из Института краевой патологии и полностью поддержал позицию ВПК. Об этих фактах Б. Атчабаров более под-

робно излагает в своей книге «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне» [23].

По итогам работы конференции, ученые подтвердили наличие «Синдрома Кайнара». Но точки зрения на причину возникновения этого заболевания было противоположным. Так, представители военно-промышленного комплекса все проявления данной патологии приписывали туберкулезу, бруцеллезу и авитаминозу, а участники экспедиции Академии наук и Министерства здравоохранения Казахской ССР объясняли воздействием влияния повышенной радиации.

Таким образом, московская конференция прошла по тщательно подготовленному сценарию сотрудников ВПК, а конкретно, генерал-лейтенанта А.И. Бурназяна (заместителя министра здравоохранения СССР, куратора проведения испытаний взрывов атомных бомб на СЯП). На протяжении всей конференции сторонники ВПК принуждали ученых Института краевой патологии принять их точку зрения. Заранее было спланировано, что если ученые из Института краевой патологии не придут к соглашению, то против них будут организованы отрицательные отзывы со стороны известных академиков и профессоров. В их состав вошли девять академиков и членов-корреспондентов АМН СССР и Академии сельскохозяйственных наук СССР и шесть профессоров. Отсюда следует, что ВПК заранее собрал группу ученых, основной задачей которых было свести на нет исследование Института краевой патологии.

После этой конференции Б. Атчабаров был приглашен на прием к Канышу Имантевичу Сатпаеву. В ходе беседы президент Академии наук сказал: «Как вам известно, все годы ваши оппоненты, точнее, недруги, настойчиво добивались от меня запрета на исследования. Как мог, я оказывал сопротивление, убеждал, что ваша работа должна сначала дать результаты, которые прояснили бы истинное положение дел вокруг полигона, степень опасности влияния радиации на население. Но в последней поездке в Москву меня, можно сказать, по пятам преследовал хорошо известный вам генерал Бурназян. На этот раз он крайне упорно настаивал на прекращении экспедиционных исследований. Вами проделана большая полезная работа: установлено наличие радиоактивного загрязнения территории вокруг полигона, выявлен ряд его влияний на здоровье людей и животных. Но главное — ваши выводы и принципиальные позиции стали известны руководству республики и СССР, теперь от них не отмахнуться. В настоящее время испытания атомных устройств на полигоне приостановлены, и в этом, убежден, есть ваша заслуга» [23; 6-7].

И действительно, выступления Б. Атчабарова и результаты экспедиции заставили ВПК быть более осмотрительным в своих действиях. В 1959-1960 гг. испытание ядерных устройств было на время приостановлено. С 1961 г. перестали проводить очень вредные приземные формы испытаний, с 1962-1963 гг. перешли на проведение высотных, а затем подземных испытаний.

Экспедиция работала четыре года, возможно, она имела бы продолжение, но личная просьба К.Сатпаева «остановиться» на этом, поставила точку. Вспоминает Б. Атчабаров о разговоре с К. Сатпаевым: «Можно утверждать, что ваши исследования достигли положительной цели, а их результаты будут учтены в последующих государственных мероприятиях в этом направлении. Но сейчас дальнейшее противоборство с ВПК вряд ли послужит прогрессу научной работы, если вообще не приведет к определенным трудностям. Поэтому предлагаю на время прекратить исследования вокруг полигона» [23; 7].

Таким образом, своевременная просьба и совет К. Сатпаева спасли еще одного казахстанского ученого от тисков тоталитарного режима. Каныш Сатпаев и Бахия Атчабаров прекрасно понимали, что остановить работу полигона было просто невозможно. Встать против ВПК СССР, отвечавшего за военную безопасность всей страны, было равносильно государственной измене. В целом, своей научной деятельностью на СЯПе и итогами работы экспедиции Бахия Атчабарович был удовлетворен. Он писал: «Хотя мы закончили наши исследования при отсутствии полного официального признания со стороны ВПК, но все же, были морально удовлетворены тем, что, наши исследования, во-первых, представляют научную ценность, во-вторых, принесут исключительно большую пользу людям» [23; 7].

Академик Национальной академии наук Казахстана и Российской медицинской академии, президент Казахской академии питания Торегельды Шарманов, который считал себя учеником Бахии Атчабаровича, рассказывал о своем учителе как о выдающемся ученом и прекрасном человеке, интеллигенте до мозга костей. И особо подчеркивал его мужество и смелость, которые так ярко проявились в годы его руководства беспримерными экспедиционными исследованиями. «Итоги этой работы уникальны, — подчеркивает Торегельды Шарманович, — а впервые обнаруженная в регионе патоло-

гия, сформулированная им как «синдром Кайнара», вошла в мировую медицинскую литературу как новый вид болезни» [16]. Характеризуя мужество Б. Атчабарова, Т. Шарманов писал: «Человек глубоко рассудительный, он все долго взвешивал, всесторонне обдумывал, но раз уж решался на поступок, то шел до конца. Яркий и драматический тому пример — его мужественный поступок при обсуждении союзной комиссией результатов исследований по последствиям работ Семипалатинского полигона. Когда сподвижники, не выдержав натиска руководства Союза, сдали позиции, он не пошел на компромисс с совестью. Не счесть тех, кто хоть чем-то был обязан этому замечательному человеку. Он обладал таким редко встречающимся ныне достоинством, как искренность, граничащая с фантастической наивностью и бесконечной доверчивостью» [16].

Очень тепло об Б.Атчабаре вспоминает его коллега, доктор медицинских наук, профессор, заслуженный деятель науки РК М.Е. Зельцер: «Бахия Атчабарович был человеком мягким и не всегда «выступал», когда это касалось лично его или когда не считал конфликт принципиальным. Но в вопросах, для него важных он был стоек. Очень показательна его позиция по Семипалатинскому ядерному полигону. Сейчас даже представить трудно, сколько мужества и твердости потребовалось, чтобы противостоять высоким медицинским и немедицинским начальникам, утверждавшим, что ядерный полигон безвреден для человека. Далеко не все выдерживали, а «мягкий» Бахия Атчабарович твердо стоял на своем. Когда приходится принимать ответственные решения, я задаю себе вопрос; а как бы поступил в этом случае Бахия Атчабарович Атчабаров?» [17; 276].

Спустя 30 лет результаты деятельности экспедиции Б. Атчабарова стали опорой, надежным ориентиром для международного антиядерного движения «Невада — Семипалатинск», а затем и закрытия Президентом Республики Казахстан Семипалатинского ядерного полигона в августе 1991 г.

Антиядерное движение «Невада — Семипалатинск» выразило массовый протест против ядерных испытаний на Семипалатинском испытательном полигоне. В деятельности антиядерного движения «Невада — Семипалатинск» следует подчеркнуть, что активное участие принимала целая плеяда выдающихся интеллектуалов нашей республики — писатели и поэты О. Сулейменов, К. Мырзалиев, Д. Снегин, С. Муратбеков, С. Санбаев, М. Шаханов, М. Ауэзов, Г. Толмачев, ученые Б. Атчабаров, И. Часников, У. Джолдасбеков, А. Бегалиев, С. Мошкевич, В. Инюшин, Т. Ибраев, В. Якимец (Москва), кинорежиссеры О. Рымжанов, Б. Джансугуров, тележурналисты Г. Кузембаева, Г. Ергалиева, У. Ибадуллаева, Е. Курманбаев и архитектор К. Мантахаев, геолог Р. Турсынбаев, бизнесмен А. Мустафин [32; 221].

В 1995 г. Б. Атчабаров написал монографию «Семипалатинский полигон — факты и размышления». В ней автор аргументированно, на основе конкретных фактов, изобличал военно-промышленный комплекс, который своей деятельностью на Семипалатинском ядерном полигоне нанес невосполнимый ущерб здоровью населения области [33]. Продолжение об истории противостояния Б. Атчабарова с ВПК с новыми фактами также нашло отражение в его книги «Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне», опубликованной в 2002 г.

Более 30 лет Б. Атчабаров был директором одного из крупнейших медицинских научных центров Советского Казахстана — Института краевой патологии. Он был выдающимся руководителем и организатором. Очень тепло о нем отзывались его коллеги. Вспоминает доктор медицинских наук М. Зельцер: «НИИ краевой патологии в то время, когда им руководил Бахия Атчабаров, как мне кажется, переживал «золотую пору». Успешно развивались многие научные направления, зачастую пионерские. Именно тогда в Казахстане начались получившие сейчас мировую известность исследования в области аллергологии, питания. Активно проводилось изучение интересных и практически важных проблем профессиональной патологии, бруцеллёза, радиологии. Настоящей школой для молодых научных работников были заседания учёного совета института, на которых выделялись Николай Дмитриевич Беклемишев и Бахия Атчабарович Атчабаров и вовсе не в силу их служебного положения. На учёных советах поощрялись дискуссии. Завершая свои выступления, Бахия Атчабарович обычно спрашивал: «Может быть, у кого-то иная точка зрения? Пожалуйста, выступайте». И, случалось, с директоров и его заместителем азартно спорили. Это не считалось дурным тоном, а, напротив, стимулировалось» [34; 225.]

Рассказывает сын Б. Атчабарова Айдар Атчабаров: «Под руководством моего отца Институт краевой патологии достиг такого высокого уровня развития, что смог «отпочковать» от себя некоторые научные подразделения. Так возникли новые институты и центры. Это Институт онкологии и радиологии. Основу его коллектива во главе с его первым директором, профессором С. Нугмановым,

составили выходцы из НИИ краевой патологии. Это Институт питания во главе с академиком Т. Шармановым. Далее — Центр аллергологии и иммунологии во главе с академиком Н. Беклемишевым, Центр экономики здравоохранения и др.» [17; 272].

Заслуги своего учителя ценил и его ученик Т. Шарманов: «Путь Бахии Атчабаровича в науке был нелегким, полным перипетий, но плодотворным и ярким. Только от перечня научных направлений, родившихся в разные годы в недрах института, захватывает дух. Это — эпидемиология и клиника лептоспироза, бруцеллеза, аллергология и иммунология, гигиена труда и профессиональная патология в промышленности и сельском хозяйстве, проблемы эндемического зоба, курортологии и гигиены питания, эпидемиологии туберкулеза, социальной гигиены, организации здравоохранения и т.д. Развитие большинства из них инициировано непосредственно Атчабаровым. Только одна научная концепция, сформулированная им по свинцовой интоксикации, позволила внедрить в практику здравоохранения, множество эффективных гигиенических мероприятий, роль которых в сохранении здоровья населения трудно переоценить. Она полностью оправдала бы не только все затраты на науку, но и стала бы предметом гордости любого ученого» [35; 114.]

Бахия Атчабаров был очень многогранным человеком. Он был инициатором проведения реформы «санитарной культуры населения». Ученый переживал за плохое здоровье и отставание в физическом развитии казахского населения в аулах. Причины ученый видел в неправильном питании, то есть отсутствии в рационе жизненно необходимых минералов и витаминов, особенно недостаток витамина «С». Недостатки в питании среди казахского населения приводили к росту рахита у детей, ранней детской смертности, увеличению туберкулеза, онкозаболеваемости, малокровия и т.д. В качестве мер предупреждения он предлагал увеличить потребление овощей, фруктов.

В начале 1950-х годов Бахия Атчабаров написал статью под заголовком «Чистота — залог здоровья» для газеты «Социалистический Казахстан». В статье он впервые поднял социально-бытовые проблемы повседневной жизни казахского населения, проживающего в аулах. Но, статью опубликовали не сразу, ему пришлось обойти ни один кабинет редакции и ЦК, чтобы статья получила огласку. Во второй половине 1950-х годов Атчабаров был приглашен на прием к секретарю ЦК Компартии Казахстана Н. Жандильдину, где его также ждал и главный редактор газеты «Социалистический Казахстан» К. Усенбаев. В начале беседы, Н. Жандильдин сказал Б. Атчабарову, что его статья опубликована в газете. А затем секретарь сказал, что эта статья породила у них идею открыть журнал, где бы освещались проблемы сельской жизни и культуры. Б. Атчабарова попросили стать главным редактором этого журнала. На этом разговор был завершен. Однако, уже в 1958 г. этот журнал вышел в свет под названием «Мәдениет және тұрмыс» («Культура и быт», с 1990 г. журнал Парасат») [36].

Большой находкой для меня было и то, что я случайно нашла книгу, посвященной спасению Аральского моря [37]. Авторами данной книги были Бахия Атчабаров и Торегельды Шарманов. Они издали эту книгу еще в 1992 г. за счет собственных средств. Как оказалось, Семипалатинский полигон был не единственной болью Бахии Атчабарова. В указанной книге авторы предлагают 11 предложений по решению Аральской проблемы. Авторы считали: «Катастрофическое положение Аральского моря и Приаралья не может быть выправлено регулировкой водных ресурсов самой Средней Азии из-за дефицита воды в ней. Поэтому крайне необходима доставка пресной воды из регионов, где она в излишке. Таким регионом является приарктическая зона Сибири» [37; 23.]. Авторы поддерживали проект Института водных проблем Академии наук СССР, который в 1970–1980-х гг. спроектировал переброс части стока Оби после впадения в нее Иртыша. Однако проект так и не был реализован: были противники, а вскоре распался и сам СССР.

За свою жизнь Б. Атчабаров внес колоссальный вклад в науку. С 1984 по 1996 гг. он был научным консультантом, а с 1996 г. стал Почетным директором НИИ гигиены и профзаболеваний Министерства здравоохранения Республики Казахстан. В 1999 г. за успехи в развитии науки ему была присуждена премия им. К.И. Сатпаева, а в 2000 г. награжден орденом «Құрмет». С 2004 г. стал академиком НАН РК. Являлся автором более 220 научных работ, в том числе 11 монографий, 8 авторских свидетельств на изобретение. Под его руководством было подготовлено 15 докторов наук и 35 кандидатов [38; 70].

Несмотря на все регалии и должности, Б. Атчабаров отличался простотой, искренностью и благожелательностью. Как вспоминает его ученик и коллега С.А. Жанайдаров: «Удивительно простым и естественным было общение Бахии Атчабаровича с людьми вообще и со своими подчиненными в частности. Ни разу за все годы общения с ним я не видел, чтобы он кого-либо ругал или распекал. Никаких «вызовов на ковер» или «ударов кулаком по столу»! Не припомню даже, чтобы Бахия Атча-

барович повышал на кого-то голос. Открытость, благожелательная манера общения быстро снимали любые барьеры и завоевывали расположение людей. Он имел обыкновение подсаживать по дороге в свою служебную машину сотрудников института любого ранга, идущих на работу в Академгородок, нисколько при этом не опасаясь за свой авторитет. Все, кто работал в НИИ, помнят, что попасть в кабинет к директору было легко. Достаточно было постучать в дверь и спросить: «Можно ли войти?». Отказа почти никогда не было» [17; 276].

В семье он был прекрасным супругом, ответственным отцом, добрым дедушкой. Он был женат на Садвакасовой Кулькен Манизовне. Они родили и воспитали 3 замечательных детей, которые пошли по стопам отца. Его старший сын Айдар Бахияевич стал практикующим врачом. Дочь — Марьям Бахияевна работала доцентом кафедры физиологии человека в медицинском университете [16]. Сын Бакыт Бахияулы является доктором медицинских наук, профессором член-корреспондентом по генетике International Eсоenergy Academy, экспертом ВОЗ. Долгое время был руководителем Казахским научным центром карантинных и зоонозных инфекций им. М. Айкимбаева [39].

Бахия Атчабарович очень любил встречать гостей и особенно радовался приезду родственников из родного Каркаралинска. Домашнего Бахию Атчабаровича мы узнали благодаря воспоминаниям его снохи Майры Аккимбековны, которая отмечала: «Аташка был для нас, детей и внуков, опорой, советчиком, помощником везде и во всем: в решении задач по математике, подготовке докладов по истории, написании рефератов по литературе или приготовлении манной каши, варке мяса, консервировании варенья или лечения простуды. Он мог все! А делал это все напевая, с удовольствием и желанием. Мы не видели, чтобы Ата был в плохом настроении. Он вселял в нас спокойствие, уверенность, надежность» [17; 277].

Уважение и непререкаемый авторитет имел Б. Атчабаров как в семье, так и в своем окружении. 19 февраля 2010 г. на 91-м году он ушел из жизни. Светлая память об этом ученом навсегда останется в нашей памяти.

Выводы

Таким образом, современные тенденции в исторической науке свидетельствуют о развитии новых междисциплинарных направлений. К их числу относится интеллектуальная биография, которая за последние десятилетия стала модным трендом в зарубежной исторической науке. Вследствие этого, данная статья является попыткой рассмотреть жизнь и судьбу ученого в жанре интеллектуальной биографии.

Как показала биография ученого, его жизненный путь имел крутые повороты и тяжелые жизненные перипетии. Он пережил голод 1930-х годов, был свидетелем политических репрессий, прошел Великую Отечественную войну, испытал тяжести послевоенного периода и даже вступал в борьбу с тоталитарной системой. Его глубокие познания и блестящая эрудиция, знание языков и организаторские способности, порядочность и скромность создали ему высокий авторитет и стойкую репутацию как умнейшего и справедливого человека. Его научные достижения в сфере медицины, питания, гигиены легли в основу многих современных исследований. Достойной данью творчеству ученого и педагога явилось присвоение его имени Научно-исследовательскому институту фундаментальной и прикладной медицины в Казахском национальном медицинском университете имени С. Асфендиярова. Его учения и научные достижения не только заложили фундамент научного потенциала, но и сыграли колоссальную роль в формировании интеллектуального поля в Казахстане.

Список литературы

- 1 Lovejoy A.O. The Great chain of being: a study of the history of an Idea / A.O. Lovejoy. — Cambridge: Harvard University press, 1961. — 376 p.
- 2 Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли: опыт интеллектуальной биографии Дж.М. Кейнса / А.М. Нейман; ред. Л.П. Репина // История через личность: историческая биография сегодня. — Москва: Квадрига, 2010. — С. 330–368.
- 3 Репина Л.П. Биографический подход в интеллектуальной истории / Л.П. Репина; отв. ред. Т.В. Артемьева, М.И. Микешин // Бенджамин Франклин и Россия: к 300-летию со дня рождения. Философский век. Альманах. Часть 2. — СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2006. — С.101–108.
- 4 Репрессированная наука / под общ. ред. проф. М.Г. Ярошевского. — Ленинград: Наука. 1991. — 559 с.
- 5 Набокина М.Е. Советская интеллектуальная элита в идеологической политике ЦК КПСС 1958 года / М.Е. Набокина, Ю.В. Смирнова // Евразийский совет ученых. — 2018. — № 2 (47). — С. 14–19.

- 6 Кислицын С.А. Взаимодействие научной элиты, контрэлиты и интеллектуальной фронды в процессах трансформации советского общества в 1921–1991 гг. / С.А. Кислицын, Т.П. Черкасова, Е.Н. Кондратенко // Власть. — 2021. — № 5. — С. 138–150.
- 7 Абжанов Х. О казахской интеллигенции и культуре / Х. Абжанов, А. Альпеисов. — Алматы: Жалын, 1992. — 198 с.
- 8 Абжанов Х.М. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность / Х.М. Абжанов, Л.Я. Гуревич. — Алматы: Жалын, 1992. — 150 с.
- 9 Гуревич Л.Я. Тоталитаризм против интеллигенции / Л.Я. Гуревич. — Алма-Ата: Жалын, 1992. — 254 с.
- 10 Кыдыралина Ж. Алимхан Ермеков и Каныш Сатпаев: линии судеб / Ж. Кыдыралина // Мысль. — 2014. — № 8. — С. 87–92.
- 11 Сактаганова З.Г. Сюжет из истории Академии наук Казахской ССР в начале 1950-х годов, или История одного «письма» в ЦК ВКП(б) (по материалам РГАСПИ) / З.Г. Сактаганова; под ред. Ж.Б. Абылхожина, М.Л. Акулова, А.В. Цай // В кн.: Живая память. Сталинизм в Казахстане — Прошлое, Память, Преодоление. — Алматы: «Дайк-Пресс», 2019. — С. 85–106.
- 12 Жумашев Р.М. Алькей Маргулан: сюжет интеллектуальной биографии / Р.М. Жумашев, А.Ж. Мырзахметова, Д.С. Кожобеков // Вестник Карагандинского университета. Серия История, Философия. — 2023. — № 3 (111). — С. 35–43.
- 13 Арцишевский А. Целебный вкус зеленой хвои: [Об одном из первых передовиков движения «Невада-Семипалатинск» Бахия Атчабарове] / А. Арцишевский // Central Asia Monitor. — 2006. — 19 августа.
- 14 Арцишевский А. Из когорты подвижников: Бахия Атчабаров был первым, кто ударил в колокол тревоги и благодаря кому был закрыт Семипалатинский ядерный полигон / А. Арцишевский // Central Asia Monitor. — 2009. — 30 апреля — 14 мая.
- 15 Каракушикова А. Дело Бахии Атчабарова продолжается / А. Каракушикова // Казахстанская правда. — 2012. — 25 августа.
- 16 Шарманов Т. Искатель истины / Т. Шарманов // Казахстанская правда. — 2019. — 19 августа.
- 17 Мустафин Е. Академик из Каркаралинска (Об Б. Атчабарове) / Е. Мустафин // Жуасовские чтения-25: Материалы республиканской научно-практической конференции. — Караганды: Изд-во Карагандинского университета, 2021. — С. 270–278.
- 18 Атчабаров А. Семипалатинский ядерный полигон: большая экспедиция / А. Атчабаров // Мысль. — 2010. — № 10. — С. 28–30.
- 19 Атчабаров А. Добро и зло рядом с нами / А. Атчабаров // Мысль. — 2011. — № 7. — С. 81–83.
- 20 Атчабаров А. Братья по духу — подвижники науки / А. Атчабаров // Мысль. — 2013. — № 11. — С. 84–88.
- 21 Абдрахманова К.К. Жизнь и научная деятельность ученого Атчабарова Бахии Атчабаровича / К.К. Абдрахманова; под ред. Ж.Ж. Турсыновой // Казахстанский патриотизм: исторический опыт и современные проблемы. Материалы республиканской научно-практической конференции. — Караганда, 2018. — С. 22–33.
- 22 Смагулова Г.М. Неизвестные страницы биографии Бахии Атчабарова / Г.М. Смагулова, Л.К. Шотбакова, Б.Т. Тулеуова, Н.А. Бейсенбекова // Вестник Карагандинского университета. Серия История, Философия. — 2022. — № 2 (106). — С. 153–160.
- 23 Атчабаров Б. Заблуждения, ложь и истина по вопросу оценки влияния на здоровье людей испытания атомного оружия на Семипалатинском ядерном полигоне / Б. Атчабаров. — Алматы: Қаржы-Қаражат, 2002. — 200 с.
- 24 Малахова О. Мечты доктора Атчабарова / О. Малахова // Казахстанская правда. — 2009. — 9 сентября.
- 25 Махин В. Был всегда на передовой / В. Махин // «Казахстанская правда». — 2015. — 29 мая.
- 26 Атчабаров Б. Память народа 1941–1945 [Электронный ресурс] / Б. Атчабаров. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie32123235/. — 11.11.2024.
- 27 Атчабаров Б. Память народа 1941–1945 [Электронный ресурс] / Б. Атчабаров. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie39398416/. — 05.03.2020.
- 28 Атчабаров Б. Память народа 1941–1945 [Электронный ресурс] / Б. Атчабаров. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie26784749/. — 11.11.2021.
- 29 Казахстан. Национальная энциклопедия / под ред. Б. Аягана. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. — Т. 1. — 780 с.
- 30 Малахова О. Экспедиция в зону атомных бурь / О. Малахова // Индустриальная Караганда. — 2005. — 24 февраля.
- 31 Логинова О. Врачи ядерного полигона [Электронный ресурс] / О. Логинова. — Режим доступа: <https://polygon.vlast.kz/doctors>. — 26.11.2024.
- 32 Абишев М.А. Социологическая оценка деятельности международного антиядерного движения «Невада — Семипалатинск» / М.А. Абишев. — Алматы, 2002. — 350 с.
- 33 Атчабаров Б.А. Семипалатинский полигон — факты и размышления / Б.А. Атчабаров. — Алматы: НАН Республики Казахстан, 1995. — 138 с.
- 34 Арцишевский А.А. Портрет современника в интерьере эпохи: эссе, публицистика / А.А. Арцишевский. — Алматы: Алаш баспасы, 2013. — 384 с.
- 35 Мустафин Е. Останутся в памяти народа. Избранное / Е. Мустафин. — Караганда: ТОО «Типография Арко», 2020. — 360 с.

- 36 Омарбекұлы М. Атом зардабын әшкерелеген адам / М. Омарбекұлы // Орталық Қазақстан. — 2001. — 7 қараша.
- 37 Атчабаров Б. Концепция восстановления экологического равновесия в зоне Аральского моря [Электронный ресурс] / Б. Атчабаров, Т. Шарманов. — Алма-Ата, 1992. — 50 с. — Режим доступа: <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1604491&simple=true&lang=ru#>. — 11.03.2023.
- 38 Атчабаров Бахия Атчабарович (Некролог) // Нейрохирургия и неврология детского возраста. — 2010. — № 2. — С. 70–72.
- 39 Дорогу осилит идущий. Славное 60летие Бакыт Бахияұлы Атшабар // Медицина. — 2012. — № 4. — С. 101-102.

К.К. Абдрахманова

Бахия Атчабаровтың зияткерлік өмірбаяны: ғалымның өмірі мен тағдыры

Мақалада Қазақстанның медицина ғылымының көрнекті өкілдерінің бірі Бахия Атчабаровтың зияткерлік өмірбаяны талданған. Автор ғалымның зияткерлік өміріндегі негізгі кезеңдері мен беймәлім тұстарын атап өтеді. Сонымен қатар 1957–1959 жылдары «өте құпия» деп саналған, яғни Б. Атчабаровтың жетекшілігімен өткен Семей полигонындағы ядролық сынақтардың залалын зерттеу жөніндегі ғылыми экспедицияға ерекше көңіл бөлінген. Экспедиция нәтижелері КСРО-ның бүкіл әскери-өнеркәсіптік кешенінде үлкен қауіп пен алаңдаушылық туғызды, өйткені экспедиция нәтижелерінің жариялануы күтпеген салдарға әкелуі мүмкін еді. 1961 жылы Өлкелік патология институты атынан Б. Атчабаров пен Биофизика институтының қызметкерлерінің КСРО Әскери-өнеркәсіптік кешені арасындағы мүдделер қақтығысы мен қатаң текетірісте оның өзі де, Өлкелік патология институтындағы әріптестері де табандылығы мен адалдығын көрсетті. Тек, Қ.И. Сәтпаевтың өтініші ғана оны бір жағынан «тоқтауға» мәжбүр етті, ал, екінші жағынан отандық ғалымның тағы бір көрнекті ғалымын қудалаудан құтқарып қалған еді. Автор Б. Атчабаровтың зерттеулері кейіннен Семей ядролық полигонын жабуда үлкен рөл атқарды деген қорытындыға келеді. Оның кәсіби патология, бруцеллез, радиология, алергология, иммунология саласындағы ғылыми зерттеулері мен жаңалықтары медицина ғылымындағы жаңа бағыттарға серпін берді.

Кілт сөздер: зияткерлік өмірбаян, Бахия Атчабаров, Қаныш Сәтпаев, Өлкелік патология институты, Қазақстан, Семей сынақ полигоны, ҚазКСР Ғылым академиясы, Қазақстан медицинасы, тоталитарлық жүйе, әскери-өнеркәсіптік кешен, «Қайнар» синдромы.

К.К. Abdrakhmanova

Intellectual biography of Bakhia Atchabarov: life and fate of the scientist

The article analyzes the intellectual biography of one of the patriarchs of medical science in Kazakhstan, Bakhia Atchabarov. The author noted the main stages and previously unknown stories from the intellectual life of the scientist. Particular attention was paid to the scientific expedition to study the harm from nuclear tests at the Semipalatinsk test site under the leadership of B. Atchabarov, which took place from 1957 to 1959 under the heading “top secret”. The results of the expedition caused serious concerns and anxiety in the entire military-industrial complex of the USSR, since the publicity of the results of the expedition could lead to unpredictable consequences. The clash of interests and the tough confrontation between the Institute of Regional Pathology represented by B. Atchabarov and the military-industrial complex of the USSR represented by the employees of the Institute of Biophysics in 1961 demonstrated the steadfastness and integrity of both B. Atchabarov himself and his colleagues from the Institute of Regional Pathology. Only K. Satpayev’s request to “stop” forced B. Atchabarov to stop the scientific polemic. However, as time has shown, K. Satpayev’s actions saved another figure of national science. The authors come to the conclusion that B. Atchabarov’s research subsequently played a major role in closing the Semipalatinsk nuclear test site. His scientific research and discoveries in the field of professional pathology, brucellosis, radiology, allergology, and immunology gave impetus to new directions in medical science.

Keywords: intellectual biography, Bakhia Atchabarov, Kanysh Satpayev, Institute of Regional Pathology, Kazakhstan, Semipalatinsk test site, Academy of Sciences of the Kazakh SSR, medicine of Kazakhstan, totalitarian system, military-industrial complex, “Kainar” syndrome.

References

- 1 Lovejoy, A.O. (1961). *The Great chain of being: a study of the history of an Idea*. Cambridge: Harvard University press.
- 2 Neiman, A.M. (2010). *Biografiia v istorii ekonomicheskoi mysli: opyt intellektualnoi biografii Dzh.M. Keinsa* [Biography in the history of economic thought: the experience of the intellectual biography of J.M. Keynes]. *Istoriia cherez lichnost: istoricheskaia*

biografiia segodnia — History through personality: historical biography today, 330–368. L.P. Repina (Ed.). Moscow: Kvadriga [in Russian].

3 Repina, L.P. (2006). Biograficheskii podkhod v intellektualnoi istorii [Biographical approach in intellectual history]. *Bendzhamin Franklin i Rossiia: k 300-letiiu so dnia rozhdeniia. Filosofskii vek. Almanakh — Benjamin Franklin and Russia: to the 300th anniversary of his birth. Philosophical age. Almanac*. T.V. Artemeva, M.I. Mikeshe (Ed.). (Part 2). Saint Petersburg: Sankt-Peterburgskii Tsentr istorii idei [in Russian].

4 Iaroshevskogo, M.G. (Eds.). (1991). *Repressirovannaia nauka [Repressed science]*. Leningrad: Nauka [in Russian].

5 Nabokina, M.E. & Smirnova, Yu.V. (2018). Sovetskaia intellektualnaia elita v ideologicheskoi politike TsK KPSS 1958 goda [Soviet intellectual elite in the ideological policy of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union in 1958]. *Evrasiiskii sovet uchenykh — Eurasian Council of Scientists*, 2 (47), 14–19 [in Russian].

6 Kislytsyn, S.A., Cherkasova, T.P., & Kondratenko E.N. (2021). Vzaimodeistvie nauchnoi elity, kontrelity i intellektualnoi frondy v protsessakh transformatsii sovetskogo obshchestva v 1921–1991 gg. [Interaction of the scientific elite, counter-elites and intellectual fronts in the processes of transformation of Soviet society during 1921–1991]. *Vlast — Power*, 5, 138–150 [in Russian].

7 Abzhanov, X. & Alpeisov, A. (1992). *O kazakhskoi intelligentsii i kulture [About the Kazakh intelligentsia and culture]*. Almaty: Zhalyyn [in Russian].

8 Abzhanov, Kh.M. & Gurevich, L.Ya. (1992). *Intelligentsiia Kazakhstana: istoriia, teoriia, sovremennost [The intelligentsia of Kazakhstan: history, theory, modernity]*. Almaty: Zhalyyn [in Russian].

9 Gurevich, L.Ya. (1992). *Totalitarizm protiv intelligentsii [Totalitarianism against the intelligentsia]*. Almaty: Zhalyyn [in Russian].

10 Kydyralina, Zh. (2014). Alimkhan Ermekov i Kanysh Satpaev: linii sudeb [Alimkhan Ermekov and Kanysh Satpayev: lines of fate]. *Mysl — Thought*, 8, 87–92 [in Russian].

11 Saktaganova, Z.G. (2019). Siuzhet iz istorii Akademii nauk Kazakhskoi SSR v nachale 1950-kh godov, ili Istoriiia odnogo «pisma» v TsK VKP(b) (po materialam RGASPI) [Plot from the history of the Academy of Sciences of the Kazakh Soviet Socialist Republic in the early 1950s, or the history of one “letter” to the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks (based on materials from Russian State Archive of Social and Political History)]. *Zhivaia pamiat. Stalinizm v Kazakhstane — Proshloe, Pamiat, Preodolenie — Living memory. Stalinism in Kazakhstan — Past, Memory, Overcoming*. Zh.B. Abylkhozhina, M.L. Akulova, A.V. Tsai (Eds.). Almaty: «Daik-Press» [in Russian].

12 Zhumashev, R.M., Myrzakhmetova, A.Zh., & Kozhabekov D.S. (2023). Alkei Margulan: siuzhet intellektualnoi biografii [Alkey Margulan: the plot of intellectual biography]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istoriiia, Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series of History, Philosophy*, 3 (111), 35–43 [in Russian].

13 Artsishevskii, A. (2006). Tselebnyi vkus zelenoi khvoi: [Ob odnom iz pervykh peredovikov dvizheniia «Nevada-Semipalatinsk» Bakhiiia Atchabarove] [The healing taste of green needles: [About one of the first leaders of the movement “Nevada-Semipalatinsk” Bahia Atchabarov]]. *Central Asia Monitor*, 19 August [in Russian].

14 Artsishevskii, A. (2009). Iz kogorty podvizhnikov: Bakhiiia Atchabarov byl pervym, kto udaril v kolokol trevogi i blagodaria komu byl zakryt Semipalatinskii yadernyi polygon [From the cohort of ascetics: Bakhia Atchabarov was the first to hit the alarm bell and thanks to whom the Semipalatinsk nuclear test site was closed]. *Central Asia Monitor*, 30 April — 14 May [in Russian].

15 Karakushikova, A. (2012). Delo Bakhii Atchabarova prodolzhaetsia [The case of Bakhia Atchabarov continues]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani Truth*, 25 August [in Russian].

16 Sharmanov, T. (2019). Iskatel istiny [The seeker of truth]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani truth*, 19 August [in Russian].

17 Mustafin, E. (2021). Akademik iz Karkaralinska (Ob B. Atchabarove) [Akademik from Karkaralinsk (About B. Atchabarov)] *Zhuasov readings-25: Materialy respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference* (pp. 270–278). Karagandy: Izdatelstvo Karagandinskogo Universiteta [in Russian].

18 Atchabarov, A. (2010). Semipalatinskii yadernyi poligon: bolshaia ekspeditsiia [Semipalatinsk nuclear test site: a big expedition]. *Mysl — Thought*, 10, 28–30 [in Russian].

19 Atchabarov, A. (2011). Dobro i zlo riadom s nami [Good and evil next to us]. *Mysl — Thought*, 7, 81–83 [in Russian].

20 Atchabarov, A. (2013). Bratia po dukhu — podvizhniki nauki [Brothers in spirit — ascetics of science]. *Mysl — Thought*, 11, 84–88 [in Russian].

21 Abdrakhmanova, K.K. (2018). Zhizn i nauchnaia deiatelnost uchenogo Atchabarova Bakhii Atchabarovicha [Life and scientific activities of the scientist Atchabarov Bahia Atchabarovich]. *Kazakhstanskii patriotizm: istoricheskii opyt i sovremennye problemy. Materialy respublikanskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Kazakhstani patriotism: historical experience and modern problems. Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference* (pp. 22–33). Karagandy [in Russian].

22 Smagulova, G.M., Shotbakova, L.K., & Tuleuova, B.T. (2022). Neizvestnye stranitsy biografii Bakhii Atshabarova [Unknown pages of the biography of Bakhia Atshabarov]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Serii Istoriiia, Filosofiiia — Bulletin of Karaganda University. Series of History, Philosophy*, 2, 153–160 [in Russian].

23 Atchabarov, B. (2002). Zabluzhdeniia, lozh i istina po voprosu otsenki vliianiia na zdorove liudei ispytaniia atomnogo oruzhiia na Semipalatinskoy yadernom poligone [Misperceptions, lies and truth on the issue of assessing the impact on human health of testing atomic weapons at the Semipalatinsk nuclear test site]. Almaty: Qarzhly-Qarazhat [in Russian].

24 Malakhova, O. (2009). Mechty doktora Atchabarova [Dr. Atchabarov’s dreams]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani truth*, 9 September [in Russian].

- 25 Makhin, V. (2015). Byl vseгда na peredovoi [He was always at the forefront]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani truth*, 29 May [in Russian].
- 26 Atchabarov, B. Pamiat naroda 1941–1945 [Memory of the people 1941–1945] (n.d.). *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie32123235/ [in Russian].
- 27 Atchabarov, B. Pamiat naroda 1941–1945 [Memory of the people 1941–1945] (n.d.). *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie39398416/ [in Russian].
- 28 Atchabarov, B. Pamiat naroda 1941–1945 [Memory of the people 1941–1945] (n.d.). *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie26784749/ [in Russian].
- 29 Aiagan, B. (2004). *Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia]*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 30 Malakhova, O. (2005). Ekspeditsiia v zonu atomnykh bur [Expedition to the zone of atomic storms]. *Industrialnaia Karaganda — Industrial Karaganda*, 24 February [in Russian].
- 31 Loginova, O. Vrachy yadernogo poligona [Doctors of the nuclear test site]. (n.d.) *polygon.vlast.kz*. Retrieved from <https://polygon.vlast.kz/doctors> [in Russian].
- 32 Abishev, M.A. (2002). *Sotsiologicheskaiia otsenka deiatelnosti mezhdunarodnogo antiiadernogo dvizheniia «Nevada — Semipalatinsk» [Sociological assessment of the activities of the international anti-nuclear movement “Nevada — Semipalatinsk”]*. Almaty [in Russian].
- 33 Atchabarov, B.A. (1995). *Semipalatinskii poligon — fakty i razmyshleniia [Semipalatinsk polygon — facts and reflections]*. Almaty: Natsionalnaia Akademia Nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 34 Artsishevskii, A.A. (2013). *Portret sovremennika v interere epokhi. Esse, publitsistika [Portrait of a contemporary in the interior of the era. Essay, journalism]*. Almaty: Alash baspasy [in Russian].
- 35 Mustafin, E. (2020). *Ostanutsia v pamiati naroda. Izbrannoe [They will remain in the memory of the people. Favorites]*. Karaganda: Tovarishestvo Ogranichennoi Otvetstvennosti «Tipografiia Arko» [in Russian].
- 36 Omarbekuly, M. (2001). Atom zardabyn ashkerelegen adam [The man who exposed the consequences of the atom]. *Ortalyq Qazaqstan — Central Kazakhstan*, 7 November [in Kazakh].
- 37 Atchabarov, B. & Sharmanov, T. (1992). Kontseptsiiia vosstanovleniia ekologicheskogo ravnovesiia v zone Aralskogo moria [The concept of restoring ecological equilibrium in the Aral Sea zone]. Alma-Ata. *kazneb.kz*. Retrieved from <https://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1604491&simple=true&lang=ru#> [in Russian].
- 38 (2010). Atchabarov Bakhiia Atchabarovich (Nekrolog) [Atchabarov Bahia Atchabarovich (Obituary)]. *Neirokhirurgiiia i nevrologiia detskogo vozrasta — Neurosurgery and pediatric neurology*, 2, 70–72 [in Russian].
- 39 (2012). Dorogu osilit idushchii. Slavnoe 60-letie Bakyt Bakhiiauly Atshabar [The road will be mastered by the one walking. Glorious 60th anniversary of Bakyt Bakhiyali Atshabar]. *Meditina — Medicine*, 4, 101-102 [in Russian].

Сведения об авторе

Абдрахманова Кымбат — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Information about the author

Abdrakhmanova Kymbat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8775-7089>

Н.Н. Аблажей¹, А.С. Жанбосинова^{2*}, Н.А. Потапова¹

¹Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук,
Новосибирский государственный университет, Новосибирск, Россия;

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: ablazhey@academ.org; sovetuk@rambler.ru; skna17talya@mail.ru)

Паспортизация в Казахстане в 1932–1940 гг.: историография, источники и алгоритм кампании

Изучение политики и практики в области паспортизации населения и контроля за миграцией востребовано в плане оценки опыта реализации крупного национально-государственного проекта и причин дискриминационно-репрессивной политики. В статье дается комплексная оценка зарубежной и казахстанской историографии по истории паспортизации в СССР периода 1932–1940 гг. Показаны эвристические возможности источников разного типа, в том числе делопроизводства органов милиции, исполнительной власти, статистики и материалов прессы для изучения паспортизации. На основании выявленных в российских и казахстанских архивах источников конкретизирован алгоритм и этапы паспортизации Казахстана. Установлено, что республика была включена в процесс паспортизации в статусе нережимной территории с осени 1933 г., а выдача паспортов продлилась до весны 1935 г. Статус режимных территорий г. Алма-Ата и зона отчуждения Туркестано-Сибирской железной дороги получили лишь в конце 1930-х гг. К тому же времени относится завершение процесса обмена паспортов, начатого в 1936 г. Анализ политики и практики в области паспортизации показал, что советская паспортная система выполняла репрессивные функции, в частности, применялись принудительные выселения из городов, существовали ограничения в правах по паспортным основаниям и т.д. Сделан вывод о запаздывающем характере паспортизации в Казахстане, связанный с голодом, поразившим республику в 1931–1934 гг. и последовавшей за ним масштабной миграцией населения.

Ключевые слова: паспортизация, режимные и нережимные территории, паспортный режим, Казахстан, историография, источники.

Введение

Проблема паспортизации населения в СССР, растянувшаяся на пятидесятилетний период, вызывает особый интерес со стороны историков и юристов, как многоплановая и многоаспектная тема. Однако, несмотря на повышенный интерес исследователей, специального комплексного исследования по этой проблематике до настоящего времени не проводилось. Советская историография обратилась к теме паспортизации только во второй половине 1950-х гг., что совпало с массовой паспортизацией сельского населения страны, но ее изучение осуществлялось лишь в контексте анализа деятельности советской милиции и органов внутренних дел. Именно в это время началось введение в научный оборот нормативно-правовых актов, относящихся к возникновению института прописки и внедрению паспортной системы [1]. Среди первых публикаций, затрагивающих паспортизацию населения СССР, можно назвать работы М.И. Еропкина [2], И.И. Кизилова [3], В.В. Черникова [4], В.Д. Куприянова [5]. Советское паспортное законодательство начала 1940-х гг. привлекло внимание специалистов в 1960-е гг. (В. Биленко [6], С.А. Маслов [7], В.И. Хорошунов [8], Л.Д. Заднепровская [9]), в связи с изучением паспортного режима в годы Великой отечественной войны. Новый всплеск интереса к теме вновь с середины 1970-х гг. оказался связан с очередной паспортной реформой в СССР. Исследования велись исключительно юристами, специализирующимися на административном праве, в работах которых появлялись исторические обзоры советского и даже имперского паспортного законодательства (В.Ф. Корзана [10], С. Савицкого и А. Худякова [11], Р.К. Рыбальченко [12], Ю.С. Рябова [13]). Г.С. Кусков, стал первым исследователем, который предпринял попытку проанализировать становление и эволюцию советской паспортной системы [14], [15], [16], [17]. А.Н. Хоботов впервые изучил роль и деятельность правоохранительных органов в проведении паспортизации [18]. Именно работы юристов создали для историков базу для изучения темы.

Повышенный интерес к теме паспортизации возник на волне «архивной революции» 1990-х гг. Исследователям стали доступны ранее засекреченные архивные материалы, что сразу отразилось на

* Автор-корреспондент. E-mail: sovetuk@rambler.ru

уровне публикаций и иллюстрировало их новизну. С одной стороны, продолжают активно работать исследователи, такие как: А.Я. Малыгин [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], Р.С. Мулукаев [26], Л.П. Рассказов [27], которых интересовала паспортизация только в контексте деятельности правоохранительных органов, вопросы, связанные с деятельностью правоохранительных органов, в частности милиции. С другой стороны, уже во второй половине 1990-х гг. появляются труды, в которых предпринималась попытка осмыслить значение паспортизации, оценить ее роль и значение. В частности, усилиями В.П. Попова во второй половине 1990-х гг. были введены в научный оборот, хотя и крайне фрагментарно, ранее засекреченные решения властей, ведомственное делопроизводство и статистика. На основании этих материалов, автор дал характеристику основным этапам паспортизации, выстроил механизм внедрения паспортной системы, уделив основное внимание ее запретительным функциям. В.П. Попов пришел к выводу о том, что паспортизация проводилась с целью контроля и ограничения миграции. На основании полученных выводов, автор сравнил советскую паспортную систему с «крепостничеством», отметив наличие в стране ограничений и репрессий по паспортным основаниям [28].

Идея о карательных задачах советской паспортной системы и ее контролирующих задачах в миграционных процессах — общая тема для российских и западных исследователей. Среди российских специалистов стоит отметить работы В.П. Попова [28], К. Любарского [29], Ю. Фельштинского [30] и др. западных ученых, таких как М. Гарселон [31], Х. Кесслер [32], П. Хагенлох [33] и др. также интересовала тема советской паспортизации населения. Среди западных исследователей также необходимо отметить работы Н. Муан [34], [35], Д. Шерер [36], которые обратили внимание на многие важные вопросы, в частности причины введения паспортной системы в 1930-е гг., ее роль в «наведении порядка» в стране, территориальное распространение. Кроме того, авторы вернулись к вопросу о том, была ли паспортизация нацелена на ограничение мобильности сельского населения СССР.

Причины паспортизации населения интересовали и Ш. Фицпатрик, которая предложила идею о структурировании советского общества путем «приписывания к классу». Паспорт, в этом случае, с точки зрения историка, выполнял функцию «клеймения» по социальному признаку, т.е. в документе фиксировалась классовая принадлежность [37], [38], [39], [40], [41].

Часть исследователей оспорила интерпретацию паспортизации исключительно как рычага давления власти и принуждения общества. В этой связи необходимо отметить работы А.Ю. Тарасова [42] по истории паспортизации в СССР, в плане вывода о переходе от легитимационной политики к плановой и единой паспортной системе. Безусловной заслугой А.Ю. Тарасова является существенное расширение базы источников по тематике паспортизации за счет введения в научный оборот делопроизводственных материалов милиции и органов безопасности.

Еще одна тема, которая вызывает интерес специалистов в связи с паспортизацией, связана с формированием социальной, национальной (в плане закрепление национальности) и советской общегражданской идентичности. А.К. Байбурун, предложил рассматривать функционирование советской паспортной системы не только в плане тоталитарного принуждения, а в многоаспектном измерении, с одной стороны, рассматривая паспорт как бюрократический конструкт, а с другой, как элемент формирования гражданской идентичности и поведенческих практик. На данный момент, именно монография А.К. Байбурина «Советский паспорт: история — структура — практики» [43] дает развернутое представление об эволюции паспортной системы от имперской к советской, входе паспортизации, формировании паспортного режима и реакции общества. Автор рассматривает паспорт и сопровождавший его «паспортный миф» как эффективные средства формирования советского общества и гражданина. Этот подход вызвал повышенный интерес среди антропологов и социологов, положив начало становлению перспективного направления исследований — «антропологии советского паспорта». Среди исследователей, которые занимаются изучением паспорта и его влиянием на многие сферы жизни общества, можно еще назвать Патрика Биксби [44], [45].

В рамках изучения паспортизации периода 1932–1940 гг. получили развитие сюжеты, связанные с региональными аспектами паспортизации. Основное внимание привлекла паспортизация Москвы и Ленинграда 1932–1933 гг. Фрагментарное освещение получила паспортизация 1933 г. в приграничных районах и в 1940 г. на присоединенных территориях. Имеются единичные исследования о ходе паспортизации на Урале (Потемкина М.Н., Кузнецова И.В. [46]) и Дальнем Востоке (Чернолуцкая Е.Н. [47]). На данный момент, именно ход паспортизации территорий Дальнего Востока представлен наиболее полно, в частности, дана оценка паспортизации как мобилизационной кампании, приведены данные по численности паспортизированного населения и так называемым отказникам, показана тер-

риториальная специфика и дана оценка миграционных последствий паспортизации для региона. Аналогичные работы по другим регионам отсутствуют.

Паспортизация в Казахстане периода 1930-х гг. крайне фрагментарно отражена в казахстанской историографии. В этой связи стоит упомянуть только пропагандистское издание 1979 г. [48] и статью Е. Грибановой [49], непосредственно посвященной паспортизации в городе Алма-Аты. Одна из относительно недавних, коллективных, и последних статей по теме, наглядно свидетельствует о нынешнем уровне знаний по данной тематике [50]. В целом, в историографии наблюдается явный недостаток работ по истории паспортизации в Казахской АССР / ССР.

Как видно из историографического обзора, теме паспортизации посвящен определенный массив работ, но традиционно, наибольший интерес у специалистов вызывает паспортизация городского населения в 1930-е гг., в то время как паспортизация приграничья, промышленных районов, военизированных территорий, зон транспортных артерий и некоторых аграрных территорий, остается на периферии интересов историков. Следует отметить, что паспортизация сельского населения в 1960–1970-е гг. в СССР практически не изучена. До сегодняшнего дня остаются актуальными выяснение обстоятельств введения паспортной системы, ее роли в формировании учетно-надзорного контроля за населением, анализа характера ее географического распространения, осуществления милицеских и репрессивных функций, оценки масштабов дискриминации населения по паспортным признакам, влияния на криминогенную обстановку в городах, оценка миграционных последствий. В историографии прослеживается недостаток работ по истории паспортизации в СССР как на общегосударственном, так и на региональном и республиканском уровнях.

Проблема паспортизации населения в СССР, растянувшаяся на пятидесятилетний период, вызывает особый интерес со стороны историков и юристов, как многоплановая и многоаспектная тема. Однако, несмотря на повышенное внимание, специального комплексного исследования по этой проблематике до настоящего времени не проводилось. Советская историография обратилась к теме паспортизации только во второй половине 1950-х гг., что совпало с массовой паспортизацией сельского населения страны, но ее изучение осуществлялось лишь в контексте анализа деятельности советской милиции и органов внутренних дел. Именно в это время началось введение в научный оборот нормативно-правовых актов, относящихся к возникновению института прописки и внедрению паспортной системы [1]. Среди первых публикаций, затрагивающих паспортизацию населения СССР, можно назвать работы М.И. Еропкина [2], И.И. Кизилова [3], В.В. Черникова [4], В.Д. Куприянова [5]. Советское паспортное законодательство начала 1940-х гг. привлекло внимание специалистов в 1960-е гг. (В. Биленко [6], С.А. Маслов [7], В.И. Хорошунов [8], Л.Д. Заднепровская [9]), в связи с изучением паспортного режима в годы Великой отечественной войны. Новый всплеск интереса к теме вновь с середины 1970-х гг. оказался связан с очередной паспортной реформой в СССР. Исследования велись исключительно юристами, специализирующимися на административном праве, в работах которых появлялись исторические обзоры советского и даже имперского паспортного законодательства (В.Ф. Корзана [10], С. Савицкого и А. Худякова [11], Р.К. Рыбальченко [12], Ю.С. Рябова [13]). Г.С. Кусков, стал первым исследователем, который предпринял попытку проанализировать становление и эволюцию советской паспортной системы [14], [15], [16], [17]. А.Н. Хоботов впервые изучил роль и деятельность правоохранительных органов в проведении паспортизации [18]. Именно работы юристов создали для историков базу для изучения темы.

Повышенный интерес к теме паспортизации возник на волне «архивной революции» 1990-х гг. Исследователям стали доступны ранее засекреченные архивные материалы, что сразу отразилось на уровне публикаций и иллюстрировало их новизну. С одной стороны, продолжают активно работать исследователи, такие как: А.Я. Малыгин [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], Р.С. Мулукаев [26], Л.П. Рассказов [27], которых интересовала паспортизация только в контексте деятельности правоохранительных органов, вопросы, связанные с деятельностью правоохранительных органов, в частности милиции. С другой стороны, уже во второй половине 1990-х гг. появляются труды, в которых предпринималась попытка осмыслить значение паспортизации, оценить ее роль и значение. В частности, усилиями В.П. Попова во второй половине 1990-х гг. были введены в научный оборот, хотя и крайне фрагментарно, ранее засекреченные решения властей, ведомственное делопроизводство и статистика. На основании этих материалов, автор дал характеристику основным этапам паспортизации, выстроил механизм внедрения паспортной системы, уделив основное внимание ее запретительным функциям. В.П. Попов пришел к выводу о том, что паспортизация проводилась с целью контроля и ограничения миграции. На основании полученных выводов, автор сравнил советскую паспортную

систему с «крепостничеством», отметив наличие в стране ограничений и репрессий по паспортным основаниям [28].

Идея о карательных задачах советской паспортной системы и ее контролирующих задачах в миграционных процессах — общая тема для российских и западных исследователей. Среди российских специалистов стоит отметить работы В.П. Попова [28], К. Любарского [29], Ю. Фельштинского [30] и др. западных ученых, таких как М. Гарселон [31], Х. Кесслер [32], П. Хагенлох [33] и др. также интересовала тема советской паспортизации населения. Среди западных исследователей также необходимо отметить работы Н. Муан [34], [35], Д. Шерер [36], которые обратили внимание на многие важные вопросы, в частности причины введения паспортной системы в 1930-е гг., ее роль в «наведении порядка» в стране, территориальное распространение. Кроме того, авторы вернулись к вопросу о том, была ли паспортизация нацелена на ограничение мобильности сельского населения СССР.

Причины паспортизации населения интересовали и Ш. Фицпатрик, которая предложила идею о структурировании советского общества путем «приписывания к классу». Паспорт, в этом случае, с точки зрения историка, выполнял функцию «клея» по социальному признаку, т.е. в документе фиксировалась классовая принадлежность [37], [38], [39], [40], [41].

Часть исследователей оспорила интерпретацию паспортизации исключительно как рычага давления власти и принуждения общества. В этой связи необходимо отметить работы А.Ю. Тарасова [42] по истории паспортизации в СССР, в плане вывода о переходе от легитимационной политики к плановой и единой паспортной системе. Безусловной заслугой А.Ю. Тарасова является существенное расширение базы источников по тематике паспортизации за счет введения в научный оборот делопроизводственных материалов милиции и органов безопасности.

Еще одна тема, которая вызывает интерес специалистов в связи с паспортизацией, связана с формированием социальной, национальной (в плане закрепления национальности) и советской общегражданской идентичности. А.К. Байбурун, предложил рассматривать функционирование советской паспортной системы не только в плане тоталитарного принуждения, а в многоаспектном измерении, с одной стороны, рассматривая паспорт как бюрократический конструкт, а с другой, как элемент формирования гражданской идентичности и поведенческих практик. На данный момент, именно монография А.К. Байбурина «Советский паспорт: история — структура — практики» [43] дает развернутое представление об эволюции паспортной системы от имперской к советской, входе паспортизации, формировании паспортного режима и реакции общества. Автор рассматривает паспорт и сопровождавший его «паспортный миф» как эффективные средства формирования советского общества и гражданина. Этот подход вызвал повышенный интерес среди антропологов и социологов, положив начало становлению перспективного направления исследований — «антропологии советского паспорта». Среди исследователей, которые занимаются изучением паспорта и его влиянием на многие сферы жизни общества, можно еще назвать Патрика Биксби [44], [45].

В рамках изучения паспортизации периода 1932–1940 гг. получили развитие сюжеты, связанные с региональными аспектами паспортизации. Основное внимание привлекла паспортизация Москвы и Ленинграда 1932–1933 гг. Фрагментарное освещение получила паспортизация 1933 г. в приграничных районах и в 1940 г. на присоединенных территориях. Имеются единичные исследования о ходе паспортизации на Урале (Потемкина М.Н., Кузнецова И.В. [46]) и Дальнем Востоке (Чернолуцкая Е.Н. [47]). На данный момент, именно ход паспортизации территорий Дальнего Востока представлен наиболее полно, в частности, дана оценка паспортизации как мобилизационной кампании, приведены данные по численности паспортизированного населения и так называемым отказникам, показана территориальная специфика и дана оценка миграционных последствий паспортизации для региона. Аналогичные работы по другим регионам отсутствуют.

Паспортизация в Казахстане периода 1930-х гг. крайне фрагментарно отражена в казахстанской историографии. В этой связи стоит упомянуть только пропагандистское издание 1979 г. [48] и статью Е. Грибановой [49], непосредственно посвященной паспортизации в городе Алма-Аты. Одна из относительно недавних, коллективных, и последних статей по теме, наглядно свидетельствует о нынешнем уровне знаний по данной тематике [50]. В целом, в историографии наблюдается явный недостаток работ по истории паспортизации в Казахской АССР / ССР.

Как видно из историографического обзора, теме паспортизации посвящен определенный массив работ, но традиционно, наибольший интерес у специалистов вызывает паспортизация городского населения в 1930-е гг., в то время как паспортизация приграничья, промышленных районов, военизированных территорий, зон транспортных артерий и некоторых аграрных территорий, остается на пери-

фери интересов историков. Следует отметить, что паспортизация сельского населения в 1960–1970-е гг. в СССР практически не изучена. До сегодняшнего дня остаются актуальными выяснение обстоятельств введения паспортной системы, ее роли в формировании учетно-надзорного контроля за населением, анализа характера ее географического распространения, осуществления милицеских и репрессивных функций, оценки масштабов дискриминации населения по паспортным признакам, влияния на криминогенную обстановку в городах, оценка миграционных последствий. В историографии прослеживается недостаток работ по истории паспортизации в СССР как на общегосударственном, так и на региональном и республиканском уровнях.

Материалы и методы исследования

Информационная база по истории паспортизации включает в себя нормативно-правовые и статистические документы, а также ведомственное делопроизводство.

К нормативно-правовым документам относятся документы Конституции СССР и РСФСР, Уголовный кодекс 1926 г., решения СНК и ВЦИК СССР и РСФСР, Политбюро ВКП(б) о документировании населения, прописке и паспортизации. Кроме того, к этой группе источников можно отнести решения СНК КАССР/СНК Казахской ССР и областных, исполнительных, законодательных и партийных органов власти соответствующей направленности. В своей массе эта категория документов помогает воссоздать ход паспортизации, продемонстрировать правовую базу, обеспечивающую процессы паспортизации как в целом по СССР, так и по Казахстану.

Материалы советских газет востребованы в плане изучения официальной политики в области паспортизации и ее агитационно-пропагандистского содержания.

Еще одним источником, содержащим богатые сведения о реализации политики в области паспортизации, учета населения и института прописки, являются циркуляры и приказы ОГПУ-НКВД и РКМ при ОГПУ-НКВД и их региональных управлений об организации прописки, учета населения и паспортизации, а также деятельности по ее реализации. Эти материалы долгое время были засекреченными, а некоторые остаются недоступными для исследователей до сих пор. Тем не менее, доступным является большой комплекс документов НКВД-МВД СССР, в котором отложились и материалы Главного управления милиции. Эти документы находятся в коллекции Государственного архива РФ в фондах ГУРКМ — Главного управления рабоче-крестьянской милиции (Ф. Р-9415) и НКВД (Ф. Р-9401). Аналогичные комплексы сохранились и архивах Казахстана.

Нельзя недооценивать в плане изучения паспортизации и эвристические возможности статистических источников, среди которых городские переписи населения начала 1930-х гг., отчетная статистика РКМ и ОГПУ-НКВД, которые позволяют судить о численности паспортизированного населения, а также населения, взятого на учет в связи с проведением паспортизации. Данные по механическому учету населения (миграции), в том числе паспортизированного отложились в материалах отделов секторов населения областных управлений народно-хозяйственного учета и паспортных отделений милиции.

К группе личных дел по проблематике следует отнести в первую очередь, учетные дела на лиц, лишенных избирательных прав, архивно-следственные дела на осужденных и спецпереселенцев. Отметим, что этой группе могут быть добавлены и справки с места работы и учебы для получения паспортов, обнаруженные нами в нескольких архивах.

Среди выявленных материалов о ходе паспортизации в Казахстане следует остановиться на следующих документальных комплексах.

Делопроизводство исполнительной власти регионов и поселений, где проводилась паспортизация, представлена в первую очередь, так называемыми обязательными постановлениями, содержащими информацию о сроках проведения паспортизации, указания местоположения паспортных пунктов и приписки к ним населения, с указанием мест проживания. Их дополняют постановления и распоряжения городских советов о выделении помещений и организации условий для функционирования паспортных пунктов. Анализ протоколов горсоветов и горкомов позволяет утверждать, что ход паспортизации рассматривался на заседаниях в период кампании с участием ответственных лиц от милиции на предмет организации оперативного учета населения, его документирования и организации выселения из городов. Выявлены решения горсоветов и горкомов, которые дают основания утверждать, что сроки паспортизации в городах и новостройках были сорваны, а ее проведение было продлено до февраля 1935 г.

В делопроизводстве городских исполнительных комитетов фрагментарно отложились и материалы городских комиссий по жалобам лиц, получившим отказы в получении паспортов. К сожалению, на данный момент репрезентативных документальных комплексов этих комиссий нами не выявлено. На основании отчетов о их работе, можно утверждать, что в среднем около 30 % жалоб удовлетворялось. После положительного решения, дело поступало в пункт паспортизации, где заявитель получал временное удостоверение. Отказникам грозило выселение. Ряд решений исполнительной власти городов КАССР дает основание утверждать, что городские власти могли санкционировать выселение из паспортизируемых территорий лиц, не имеющих паспортов или временных удостоверений. В плане регулирования найма рабочих из сельской местности, союзными властями было принято постановление СНК СССР от 19 сентября 1934 г. [52], что создало хоть какую-то нормативную базу в сфере отходничества в связи с паспортизацией. В ряде случаев есть основания утверждать, что городские власти инициировали снос или изъятие временного жилья лиц, выселенных из городов, чтобы предотвратить возвратную миграцию.

Ход паспортизации подробно отражен в специальных сводках и сводных отчетах милиции за 1933-1934 гг. Эти уникальные источники практически не выявлены и не введены в научный оборот. Выдавались документы четырех видов, а именно: трехгодичные паспорта, бланки годичных удостоверений личности и два вида временных документов (сезонные и сомнительные удостоверения). Велся учет отказов и выбытия отказников с паспортизируемых территорий. Имеющиеся материалы позволяют реконструировать подготовку, механизм реализации и ход кампании, динамику выдачи, количество отказов с разбивкой по группам населения, не подлежащим паспортизации, настроения различных слоев населения во время проведения паспортизации.

Особый интерес в плане анализа репрессий по паспортным основаниям представляет протокольная статистика троек ПП ОГПУ по КАССР за 1933 г. и республиканской милицейской тройки за 1935-1938 гг. Нормативные основания и сам механизм выселения с территорий, где проводилась паспортизация, до сих пор не изучены. Циркуляр ОГПУ № 96 в августе 1933 г. [53, Л. 202–204] предписывал формировать «тройки» при региональных полномочных представительствах (ПП) ОГПУ, в состав которых входили помощник ПП ОГПУ по милиции, начальник паспортного отдела и начальник оперативного отдела ПП ОГПУ. Следственные действия и вынесение по ним решений не должны были занимать более трех суток. Можно предположить (протоколы собственно «паспортных троек» на данный момент не обнаружены), что применялась практика массового выселения, на основании списков милиции. В директивах ОГПУ/НКВД СССР 1933-1934 гг. неоднократно рекомендовалось максимально полно использовать возможности паспортизации для «борьбы с преступным и деклассированным элементом» в городах и рабочих поселках. Выявленные материалы позволяют утверждать, что при ПП по КАССР в 1933 г. была учреждена тройка, деятельность которой была ориентирована на вынесение приговоров лицам с криминальным прошлым или связанным с криминальным миром, ведущим бродяжнический образ жизни, бездомным, уклоняющимся от паспортизации и прочим так называемым «паразитическим элементам». Согласно приказу НКВД СССР № 00192 от 27 мая 1935 г., во всех регионах СССР образовывались милицеские тройки, которые рассматривали нарушения паспортного режима, которые действовали до ноября 1938 г. В сферу компетенций милицеских троек входило рассмотрение на местах дел на нарушителей паспортного режима, уголовных, деклассированных и асоциальных элементов. Сплошная обработка материалов протоколов троек позволила получить данные о численности осужденных за нарушение паспортного режима, выявить алгоритм реализации решений по ограничению проживания для лиц, отбывших срок заключения, составить представление о практиках применения уголовного законодательства, в том числе в плане его ужесточения.

Получить фрагментарное представление о ходе паспортизации в 1933–1934 гг. позволяют материалы казахстанской прессы. Материалы информационного характера о начавшейся паспортизации публиковала главная газета автономии «Казахстанская правда». К материалам такого плана, в первую очередь, относятся объявления паспортного отдела краевого управления РК милиции о выдаче и продлении паспортных документов, адресованные как населению, так и администрациям учреждений и предприятий. Подобные материалы позволяют судить о регламентации процесса: в том числе выдачи временных удостоверений для сезонных работников. В официальной прессе было опубликовано постановление СНК КАССР «О введении паспортной системы в городах и рабочих поселках Казахстана и г. Алма-Ате и ее пригородах, отнесенным к городской черте» от 28 сентября 1933 г. и постановление СНК КАССР от 3 января 1934 г. об обязательной прописке паспортов, которое дает общее

представление о первом этапе паспортизации в автономии [54]. В республиканской и городской прессе имеют место и факты публикации так называемых обязательных постановлений горсоветов о сроках начала и окончания кампании [55]. Анализ материалов прессы позволяет утверждать, что начавшийся с 1936 г. обмен паспортов проходил в полном информационном вакууме. В 1940 г. республиканская пресса ограничилась лишь публикацией нового положения о паспортах. Таким образом, можно утверждать, что в республиканской прессе агитационно-пропагандистская кампания в связи с паспортизацией не проводилась.

Наиболее перспективной базовой теорией представляется концепция политики населения, впервые развитая в работах американского историка П. Холквиста [56-57], рассматривающего советскую внутреннюю политику в плане трансформации и формирования определенного состава населения. Этот подход базируется на предложенной британским социологом З. Бауманом [58] модели современного интервенционистского государства, использующего современные практики управления обществом. Суть таковой базируется на тезисе об обществе как искусственном объекте, поддающемся преобразованию при помощи государственного вмешательства, что можно интерпретировать как социальную инженерию. В развитие этой линии, именно политика населения являлась главным элементом в преобразовании традиционного общества в индустриальное и социалистическое. Принципы историзма и объективности в исследовании выступают как общенаучные методы, позволяющие формировать научное знание о прошлом. Основными принципами исследования стали комплексность и системность, которые реализуются прежде всего в анализе политики паспортизации как совокупности элементов внутренней политики (целей политической системы и средств их достижения через принятие политических и административных решений) и ее последствий.

Обсуждение и результаты исследования

Хронологические рамки исследования первого этапа паспортизации определены периодом 1932–1940 гг. Хронологические границы обусловлены принятием постановлений правительства СССР от 12 декабря 1932 г. и 10 сентября 1940 г. о внутренних паспортах.

Проработка вопроса о введении в СССР внутренних паспортов проводилась ОГПУ СССР по поручению Политбюро, для чего была создана особая комиссия по паспортной системе и разгрузке городов, которой руководил заместитель председателя ОГПУ В.А. Балицкий. Комиссия изучила существовавшую в Российской империи систему учета и регистрации населения, а также зарубежный опыт. Особое внимание уделялось анализу нормативно-правовых основ и практик, сложившихся после отмены внутренних паспортов (1923 г.) и введения упрощенного порядка получения идентификационных документов (1930 г.). Согласно выводам Комиссии, без внутренних паспортов институт прописки был бы неэффективен.

Итоги работы Комиссии, одобренные Политбюро 15 ноября 1932 г. и 23 июня 1933 г. [59], легли в основу трех постановлений СНК СССР от 27 декабря 1932 г., от 14 января 1933 г. и от 28 апреля 1933 г. [58], [60]. Реализация этих решений была подкреплена в конце декабря 1932 г. реформой милицкого ведомства, ставшего, фактически, частью ОГПУ. В 1933 г. ОГПУ принимает ряд ведомственных решений как для сопровождения паспортизации [55; 1-2], так и для применения внесудебных репрессий [54; 202–204].

Паспортизацию планировали провести за полтора года, что дает основания характеризовать ее как чрезвычайную кампанию по учету населения. Вводилось ранжирование территорий и очередность кампании. К первой очереди были отнесены УССР и БССР, Московская и Ленинградская области, Дальний Восток, ряд городов СССР и крупнейшие стройки союзного значения, перечисленные в постановлениях СНК и особых списках. Во вторую очередь попали Центральные регионы, Урал и частично Закавказье. Третья очередь: Север, Сибирь и Средняя Азия. Срок кампании обычно ограничивался 2-3 месяцами. Для местностей, отнесенных к первой очереди, для которых не было принято специальных решений СНК СССР в том числе по срокам окончания, был обозначен временной диапазон с 1 апреля по 1 октября, для отнесенных ко второй очереди — с 1 июля по 1 декабря, для отнесенных к третьей очереди — с 1 октября по 31 декабря 1933 г. Паспортизацию Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР, Казакской, Киргизской, Кара-Калпакской и Якутской АССР планировалось завершить к осени 1934 г. Таким образом, территория Казахстана паспортизировалась только в 3-ю волну и с оговоркой на пролонгацию сроков ее проведения.

Необходимо также отметить, что практическая работа по реализации паспортизации была поручена органам милиции, поэтому решения правительства о паспортах 1932 г. и 1940 г. сопровождали

инструкции ОГПУ, а потом НКВД по «применению положения о паспортах». Помимо этого, ОГПУ–НКВД было принято несколько десятков приказов и циркуляров о правилах проживания в режимных и на паспортизированных территориях, прописке, обмене и выдаче паспортов, реорганизации паспортных служб, учете и паспортизации отдельных категорий населения (в частности иностранцев), соблюдении паспортного режима и применении репрессий.

За этот период значительные изменения потерпели и сами паспортные службы. Итогом паспортизации стало создание единой паспортно-визовой службы, вошедшей в структуру НКВД. На первом этапе выдачу паспортов осуществляли паспортные пункты, созданные по производственному и территориальному принципу. Одновременно при отделениях милиции были созданы в областных и городских управлениях РКМ паспортные управления, а в отделениях милиции — паспортные столы. Была также проведена реорганизация адресно-справочных бюро (адресных столов). После завершения паспортизации железнодорожного транспорта, существовавшие отдельно паспортные столы из аппаратов железнодорожной милиции, были переданы в территориальные органы РКМ.

Власть не афишировала, но и не скрывала цели и задачи, которые решались в связи с паспортизацией. Текущими задачами стала «разгрузка» или «очистка» городов от маргинального и люмпинизированного населения, а также создание системы учета. К среднесрочным целям можно отнести ограничение миграции сельского населения в города при сохранении возможности перетока излишней рабочей силы в зоны приоритетного индустриального развития, а также ликвидацию «социального паразитизма» в условиях нехватки рабочей силы. В качестве долгосрочной цели рассматривалось создание национального реестра населения на территориях приоритетного развития, позволявшего контролировать миграцию методами административного регулирования, с постепенным расширением зоны охвата. Вопрос об эффективности созданной системы, с одной стороны, неотделим от изучения механизмов правоприменения и бытовавших практик, с другой, важен в плане оценки последствий ее введения для развития городской экономики, роста уровня жизни населения промышленных центров, новостроек и городов. С точки зрения региональных и местных властей, цель паспортизации состояла в «очистке центральных городов и важнейших промышленных районов от антиобщественного элемента и взятие на учет классово-чуждого, преступного и деклассированного элемента» [52]. Секретная инструкция 1933 г. конкретизировала категории населения, в отношении которых вводились ограничения по получению паспортов и прописки. Самой массовой категорией населения, в отношении которых вводились ограничения по паспортным основаниям, стали лица, лишённые избирательных прав (лишенцы) [54, Л. 59-60]. В 1935 г. произошло дальнейшее ужесточение законодательства в отношении отказников, им запретили проживание в режимных городах и местностях [61].

Фундаментальными решениями для паспортизации в Казахстане стали положения о паспортах, утвержденные постановлением ЦИК и СНК СССР от 27 декабря 1932 г. и СНК СССР от 28 апреля 1933 г. В развитие союзных постановлений СНК КАССР 28 сентября 1933 г. было принято постановление «О введении паспортной системы в городах и рабочих поселках Казахстана и в г. Алма-Ате и ее пригородах, отнесенных к городской черте». В начале 1933 г. власти республики обращались в Москву с просьбой присвоить Алма-Ате особый режимный статус, что предполагало проведение паспортизации в первую волну (весна 1933 г.), но получили отказ. В итоге, паспортизация столицы прошла в сроки, определенные для третьей волны. Паспортизацию столицы планировали провести в период с 15 октября по 5 декабря 1933 г. Заметим, что из 11 городов республики, на первом этапе паспортизация затронула только шесть [61]. В паспортизации участвовали Алма-Ата, Семипалатинск, Шымкент, Актюбинск, Уральск и Петропавловск с прилегающим к ним поселкам, входящим в городскую черту. Статус «новостроек» получили рабочий поселок Алга и г. Риддер [62; 13-14]. Паспортизация затронула и Караганду. Быстрорастущий населенный пункт, расположенный в районе территории строительства государственного треста по эксплуатации Карагандинского каменноугольного бассейна, где на территории рабочих поселков уже в 1931 г. насчитывалось около 100 тыс. жителей, стал центром сосредоточения спецпоселков и лагерей, был преобразован в город Караганда в феврале 1934 г. Сроки паспортизации этих городов растянулись на весь 1934 г., а в Караганде — даже на 1935 г. В зоне первой волны паспортизации также оказались промысловые участки треста «Эмба-нефть», а в Актюбинской области и Карсакпайский медеплавильный завод. До остальных городов республики паспортизация дошла только в 1934-1935 гг. Предварительный анализ хода паспортизации в Караганде наглядно свидетельствует о специфике ее проведения в зоне лагерей и спецпоселков, а также иллюстрирует сходство с другими аналогичными регионами СССР. Алма-Ата получила ста-

тус режимного города второй категории только в 1940 г., что соответствовало лишь уровню областного центра.

Паспортизация поселений в зоне отчуждения железных дорог и среди сотрудников железнодорожного транспорта должна была начаться с мая 1933 г., но потом срок был сдвинут на август 1933 г. — февраль 1934 г. Ее проведение должно было пройти в три этапа. Туркестано-Сибирская железная дорога оказалась во втором эшелоне паспортизации. Кампания на транспорте стала масштабной социальной чисткой.

Паспортизация райцентров проходила по аналогии с городами. Основанием к ее проведению были решения сельсоветов. Сельсоветам предписывалось выдавать постоянно и временно проживающим рабочим и служащим справки для милиции; руководителям предприятий и учреждений — собрать с граждан необходимые документы и предоставить их милиции в предписанные сроки; заблаговременно оповестить о сроках и месте получения паспорта.

Паспортизация привела к усилению социальной напряженности в обществе. Ее проведение позволило закрепить конструкт внутреннего врага и способствовало его персонификации. Среди публичных высказываний доминировали призывы к чистке «социально-чуждого элемента». Рядовые граждане опасались усложнения процедуры легализации в городах и на стройках. Кампания также спровоцировала волну доносов во всех слоях общества. Агентура и сотрудники спецслужб отмечали, что в неофициальных разговорах основным лейтмотивом, связанным с паспортизацией, было отождествление кампании с «новым крепостничеством», сопровождавшееся высокой тревожностью. Главные темы разговоров: социальная чистка общества, раскрестьянивание, прикрепление рабочих к производству, а крестьян к колхозам, деление на паспортных и беспаспортных, контроль за перемещением населения, расширение возможностей власти по принудительной отправке людей на освоение необжитых территорий страны, трудности со снабжением городов и низкий уровень жизни рабочих, попытки решить финансовые трудности за счет населения. Подобные разговоры свидетельствовали о стремлении рядовых граждан объяснить для себя истинные причины паспортизации. Как и в период хлебозаготовок и коллективизации, люди вновь заговорили о надвигающейся войне, крепи апокалиптические настроения. Наиболее типичной реакцией населения стало бегство из городов, переселение в Китай, отказ от получения паспортов.

Выводы

Выборочное введение паспортной системы в СССР продемонстрировало многоступенчатую иерархию стратегических приоритетов власти при оценке роли регионов и территорий. Казахстан, с одной стороны, демонстрировал высокую скорость урбанизации и индустриализации, с другой, оказался зоной гуманитарной катастрофы и вынужденных миграций, обусловленных коллективизацией и голодом. Первая волна выдачи паспортов началась осенью 1933 и завершилась весной 1935 гг. Обмен паспортов начался в 1936 и был завершен только к 1939 гг. Фактически, обмен паспортов стал второй волной паспортизации населения республики. Это дает основание утверждать, что в 1933–1938 гг. в республике удалось создать систему учетно-надзорного контроля за населением, призванную регулировать территориальную мобильность и осуществлять надзор за группами, дискриминируемыми по паспортным основаниям. В ходе первого этапа массовой паспортизации, внутренние паспорта получила треть взрослого населения СССР, тогда как в Казахстане — только четверть. Паспортизация способствовала ускоренной интеграции республики в единое союзное национально-государственное и правовое пространство, способствуя ее советизации и трансформации традиционного общества.

Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP23485356 по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему: Паспортизация в Казахстане 1932–1940 гг.

Список литературы

- 1 Сборник законодательных документов по вопросам организации и деятельности советской милиции 1917–1934 гг. — М.: ВШ МВД СССР. — 1957. — 279 с.
- 2 Еропкин М.И. Развитие органов милиции в Советском государстве / М.И. Еропкин — М.: [б.и.], 1967. — 87 с.
- 3 Кизилев И.И. НКВД РСФСР (1917–1930 гг.) / И.И. Кизилев — М.: Науч. -исслед. и ред. изд-во, 1969. — 159 с.

- 4 Черников В.В. Организационная деятельность НКВД РСФСР по руководству органами милиции (октябрь 1917 — декабрь 1930 гг.) / В.В. Черников — М.: [б. и.], 1979. — 144 с.
- 5 Куприянов В.Д. Советская паспортная система и ее роль в борьбе с преступностью / В.Д. Куприянов. — Киев, 1958. — 56 с.
- 6 Биленко С.В. Из истории советской милиции в годы Великой Отечественной войны / С.В. Биленко — М.: ВШ МООП СССР, 1967. — 87 с.
- 7 Маслов С.А. Сотрудники киевской милиции в боях за Украину / С.А. Маслов // Вместе с армией и народом. Волгоград: ВШ МВД СССР, 1970. — С. 46–56.
- 8 Хорошунов В.И. Органы внутренних дел Белорусской ССР в годы Великой Отечественной войны / В.И. Хорошунов // В кн.: из истории партийного руководства органами внутренних дел в годы Великой Отечественной войны. — Волгоград: ВШ МВД СССР, 1973. — С. 78–85.
- 9 Заднепровская Л.Д. Борьба с беспризорностью, безнадзорностью и преступностью несовершеннолетних в годы Великой отечественной войны / Л.Д. Заднепровская. — Волгоград: ВШ МВД СССР, 1973. — 54 с.
- 10 Корзан В.Ф. Советская паспортная система / В.Ф. Корзан — Минск: [б. и.], 1975. — 20 с.
- 11 Савицкий С. Новая паспортная система СССР / С. Савицкий, Л. Худяков. — Алма-Ата: [б. и.], 1976. — 20 с.
- 12 Рыбальченко Р.К. Паспортная система в СССР / Р.К. Рыбальченко — Киев: Вища школа, 1977. — 40 с.
- 13 Рябов Ю.С. Советская паспортная система / Ю.С. Рябов — М., 1978. — 48 с.
- 14 Кусков Г.С. Основные этапы развития советской паспортной системы / Г.С. Кусков // Труды ВШ МВД СССР. — Вып. 20. — М., 1968. — С. 35–47.
- 15 Кусков Г.С. Использование паспортной системы в раскрытии преступлений / Г.С. Кусков — М.: Учеб.-метод. каб., 1968. — 64 с.
- 16 Кусков Г.С. Советская паспортная система: учебное пособие / Г.С. Кусков. — М.: Учеб.-метод. каб. 1969. — 74 с.
- 17 Кусков Г.С. Паспортная система в СССР и ее осуществление: учеб. пос. / Г.С. Кусков; под ред. полк. внутр. службы Н.Я. Аносова. — М.: Учеб.-метод. каб., 1979. — 64 с.
- 18 Хоботов А.Н. Организационные и правовые основы развития паспортной системы в СССР (1917–1980 гг.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Н. Хоботов. — М. 1983.
- 19 Московская красноезнаменная милиция. Страницы истории / под ред. И.А. Кондаурова, Р.С. Мулукаева, А.Я. Малыгина [и др.]; Академия МВД СССР. — М.: Юрид. лит., 1988. — 222 с.
- 20 Малыгин А.Я. Критика буржуазных фальсификаций по вопросам строительства органов внутренних дел Советского государства (историко-правовой аспект) / А.Я. Малыгин. — М.: [б. и.], 1990. — 101 с.
- 21 Малыгин А.Я. «Молоткастый, серпастый». Из истории советской паспортной системы / А.Я. Малыгин // Домострой. — 1993. — № 2. — С. 5–6.
- 22 Малыгин А.Я. «В паспорте отказано. Поместить в концлагерь» / А.Я. Малыгин // Милиция. — 1993. — № 7.
- 23 Малыгин А.Я. Развитие системы органов внутренних дел в предвоенные годы / А.Я. Малыгин // В кн.: Полиция и милиция России: страницы истории / А.Я. Малыгин — М.: Наука, 1995. — 316 с.
- 24 Малыгин А.Я. Деятельность милиции по охране общественного порядка на основных исторических этапах: лекция / А.Я. Малыгин — М., 1995.
- 25 Малыгин А.Я. К вопросу о роли НКВД в укреплении обороноспособности страны накануне и в годы Великой Отечественной войны / А.Я. Малыгин // Исторические чтения на Лубянке — М., 2001. — С. 13–17.
- 26 Мулукаев Р.С. Развитие системы органов внутренних дел Российской Федерации / Р.С. Мулукаев — М., 1995.
- 27 Рассказов Л.П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941 гг.) / Л.П. Рассказов — Уфа: УВШ МВД РФ, 1994. — 465 с.
- 28 Попов В.П. Паспортная система советского крепостничества / В.П. Попов // Новый мир. — 1996. — № 6. — С. 96–112.
- 29 Любарский К. Паспортная система и система прописки в России [Электронный ресурс] / К. Любарский. Сайт Института прав человека. — Режим доступа: (<http://www.hrighs.ru/text/b2/Chapter5.htm> — Дата обращения: 17.04.2024).
- 30 Фельштинский Ю. К истории нашей закрытости / Ю. Фельштинский. — М.: Терра, 1991. — 184 с.
- 31 Garcelon M. Colonizing the Subject: The Genealogy and Legacy of the Soviet Internal Passport / M. Garcelon // Documenting Individual Identity. — 2002. — P. 83–100.
- 32 Kessler G. The passport system and state control over population flows in the Soviet Union, 1932–1940 / G. Kessler // Cahiers du Monde Russe. — Vol. 42. — № 2–4 — P. 477–504.
- 33 Hagenloh P. Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR 1926–1941 / P. Hagenloh. Baltimore: The John Hopkins University Press. — 2006. — 460 с.
- 34 Moine N. Passeportisation, Statistique des Migrations et Contrôle de l'Identité Sociale / N. Moine // Cahiers du Monde Russe. — 1997. — Vol. 38. — P. 587–600.
- 35 Муан Н. Внутрисоюзные границы гражданственности: территориальное выражение дискриминации в Советском Союзе через паспортную систему / Н. Муан // Режимные люди в СССР. — М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. — С. 257–276.

- 36 Shearer D. Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932–1952 / D. Shearer // *The Journal of Modern History*. — Vol. 76. — № 4. — P. 835–881.
- 37 Fitzpatrick Sh. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia / Sh. Fitzpatrick // *Journal of Modern History*. — 1993. — № 65. — P. 745–770.
- 38 Фицпатрик Ш. «Приписывание к классу» как система социальной идентификации / Ш. Фицпатрик // *Россия и современный мир*. — 2003. — № 2. — С. 133–151.
- 39 Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в советской России 1920-х годов / Ш. Фицпатрик // *Вопросы истории*. — 1990. — № 8. — С. 16–31.
- 40 Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2008. — 332 с.
- 41 Фицпатрик Ш. Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века / Ш. Фицпатрик. — М.: РОССПЭН, 2011. — 373 с.
- 42 Тарасов А.Ю. Паспортная система и паспортный режим в Советском государстве в 30-е гг. XX века: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.Ю.Тарасов. — М., 2005. — 166 с.
- 43 Байбурин А.К. Советский паспорт: история — структура — практики / А.К. Байбурин. — СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017. — 488 с.
- 44 Биксби П. Паспорт: культурная история от древности до наших дней / П. Биксби. — СПб: Livebook. 2025. — 400 с.
- 45 Bixby P. License to Travel: A Cultural History of the Passport / P. Bixby. — University of California Press, 2022. — 248 p.
- 46 Потемкина М.Н. Паспортизация городского населения СССР в 1930-х гг. / М.Н. Потемкина, И.В. Кузнецова // *Проблемы истории, филологии, культуры*. — 2014. — № 4 (46). — С. 167–174.
- 47 Чернолуцкая Е.Н. Паспортизация советского населения как завершающая веха в утверждении тоталитарного режима в СССР (на материалах Дальнего Востока). Тоталитаризм как исторический феномен / Е.Н. Чернолуцкая. — Владивосток: Приморское общество книголюбов, 1996. — С. 88–104.
- 48 Савицкий С. Закон, личность, свобода (Основные права и обязанности граждан в обл. личной безопасности и индивидуал. свободы) / С. Савицкий. — Алма-Ата: Казахстан, 1979. — 70 с.
- 49 Грибанова Е.М. Из истории паспортизации граждан Казахской ССР и г. Алма-Аты в 1930 гг. / Е.М. Грибанова // *Роль архивов в современном обществе (материалы международной научно-практической конференции)*. — Алматы: Акимат города Алматы, Управление по развитию языков, архивов и документации города Алматы, Центральный государственный архив города Алматы, 2013. — С. 87–97.
- 50 Омарбаев Ы. Паспортизация в конце 1930-х гг. в Каз ССР: историческое значение и последствия / Ы. Омарбаев, М. Куширбаев, М. Иманбаева // *Велес*. — 2017. — № 11–2(53). — С. 5–10.
- 51 Исупов В.А. Численность населения Западно-Сибирского края в расчетах сибирских статистиков / В.А. Исупов // *Вестник НГУ. Серия: История, филология*. 2010. — Т. 9. — С. 188–200.
- 52 СЗ (Судебное законодательство) СССР. — 1934. — № 49. — С. 389.
- 53 ГА РФ. — Ф. Р — 9401. — Оп. 12. — Д. 137.
- 54 Объявление № 3 паспортного отдела Краевой милиции // «Казахстанская правда». — 1933. — 28 сент. — № 2247.
- 55 О выдаче паспортов и обязательной прописке в городе Алма-Ата // «Казахстанская правда». — 1933. — № 232.
- 56 Holquist P. Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914–1921 / P. Holquist. Cambridge: Harvard University Press, 2002. — 384 p.
- 57 Holquist P. Violent Russia, deadly Marxism: Russia in the epoch of violence, 1905–1921 [Electronic resource] / P. Holquist // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. — 2003. — Vol. 4 — № 3. — P. 627–652. <https://doi.org/10.1353/kri.2003.0040>.
- 58 Glebov S. Interview with Zygmunt Bauman in the court where multi-ethnic polities are on trial the jury is still out [Electronic resource] / S. Glebov // *Ab Imperio*. — 2008 — № 1. — P. 19–34. — Access mode: <https://elibrary.ru/pbzqyx>.
- 59 «Изменения паспортной системы носят принципиально важный характер». Как создавалась и развивалась паспортная система в стране // *Вестник Архива Президента Российской Федерации*. — 1997. — № 6. — С. 101–121.
- 60 РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 3. — Д. 921. — Л. 65–66.
- 61 Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства РСФСР за 1934 г. — № 1–43. — М.: Госиздат, б. г. — С. 18.
- 62 Государственный архив Актюбинской области. — Ф. 85. — Оп. 1. — Д. 188. — Л. 13–14.

А.Н. Аблажей, А.С. Жанбосинова, Н.А. Потапова

1932–1940 жылдары Қазақстандағы төлқұжаттандыру: науқанның тарихнамасы, дереккөздері және алгоритмі

Халықты төлқұжаттандыру және көші-қонды бақылау саласындағы саясат пен практиканы зерделеу ірі ұлттық-мемлекеттік жобаны іске асыру тәжірибесін және кемсітушілік-репрессиялық саясаттың себептерін бағалау тұрғысынан талап етіледі. Мақалада 1932–1940 жылдар аралығындағы КСРО-дағы төлқұжаттандыру тарихына қатысты шетелдік және қазақстандық тарихнамаға жан-жақты баға берілген. Әр түрлі дереккөздердің эвристикалық мүмкіндіктері, соның ішінде полиция органдарының, атқарушы органдардың жазбалары, статистикалық мәліметтер және төлқұжаттандыруды зерттеуге арналған баспасөз материалдары көрсетілген. Ресейлік және қазақстандық мұрағаттарда анықталған дереккөздердің негізінде Қазақстанның төлқұжаттандыру науқаны мен кезеңдері нақтыланды. Республика 1933 жылдың күзінен бастап режимсіз аумақ мәртебесінде төлқұжаттандыру жобасына енгізілгені, ал төлқұжат беру 1935 жылдың көктеміне дейін жалғасқаны анықталды. Алматы қаласы мен Түркістан-Сібір теміржолының қарауындағы жерге тек 1930 жылдардың аяғында режимдік аумақ мәртебесі берілді. Сонымен бірге 1936 жылы басталған төлқұжаттарды айырбастау процесі бір уақытта аяқталды. Төлқұжаттандыру саласындағы саясат пен тәжірибені талдауда кеңестік төлқұжат жүйесі репрессиялық функцияларды орындағанын көрсетті, атап айтқанда, қалалардан мәжбүрлеп көшіру қолданылған, төлқұжаттық негіздегі құқықтарға шектеулер болған және т.б. Қазақстанда төлқұжаттандырудың 1931–1934 жылдары республиканы дүр сілкіндірген ашаршылыққа және одан кейінгі халықтың ауқымды көші-қонына байланысты кешіктірілген сипаты туралы қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: төлқұжаттандыру, режимдік және режимдік емес аумақтар, паспорттық режим, Қазақстан, тарихнама, дереккөздер.

A.N. Ablazhey, A.S. Zhanbossinova, N.A. Potapova

Introduction of the passport system in Kazakhstan in 1932–1940: historiography, sources and campaign algorithm

The study of the policy and practice in the field of introduction of the passport system and migration control for the population is in demand in terms of assessing the experience of implementing a large national project and the causes of discriminatory and repressive policies. The article provides a comprehensive assessment of foreign and Kazakh historiography on the history of passporting in the USSR in the period 1932–1940. The heuristic possibilities of different types of sources, including records of the police, executive authorities, statistics and mass media for studying the process of passporting are shown. Based on the sources identified in Russian and Kazakh archives, the algorithm and stages of introduction of the passport system in Kazakhstan are specified. It is established that the republic was included in the passporting project in the status of a non-regime territory since the fall of 1933, the issuance of passports lasted until the spring of 1935. The status of a regime territory for the city of Alma-Ata and the alienation zone of the Turkestan-Siberian Railway was issued in the late 1930s only. The completion of the process of passport exchanges, which had begun in 1936, refers to the same period. An analysis of the policy and practice in the field of passporting showed that the Soviet passport system performed repressive functions, such as forced evictions from cities, restrictions on rights on passport backgrounds, etc. A conclusion was made that introduction of the passport system in Kazakhstan delayed due to the famine that struck the republic from 1931 to 1934 and the large-scale migration of the population that followed.

Keywords: passporting, regime and non-regime territories, passport regime, Kazakhstan, historiography, sources.

References

- 1 (1957). *Sbornik zakonodatelnykh dokumentov po voprosam organizatsii i deiatelnosti sovetskoi militsii 1917–1934 gg.* [Collection of legislative documents on the organization and activities of the Soviet militia]. Moscow: Vysshiaia shkola Ministerstva vnutrennikh del Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 2 Eropkin, M.I. (1967). *Razvitie organov militsii v Sovetskom gosudarstve* [The development of the police in the Soviet State]. Moscow: [bez izdatelstva] [in Russian].
- 3 Kizilov, I.I. (1969). *NKVD RSFSR (1917–1930 gg.)* [People's Commissariat for Internal Affairs of the Russian SSSR (1917–1930)]. Moscow: Nauchno-issledovatel'skoe i redaktsionnoe izdatel'stvo [in Russian].

- 4 Chernikov, V.V. (1979). *Organizatsionnaia deiatelnost NKVD RSFSR po rukovodstvu organami militsii (oktiabr 1917 — dekabr 1930 gg.)* [Organizational activities of the People's Commissariat for Internal Affairs of the Russian Soviet Federative Socialist Republic in the management of police bodies]. Moscow: [bez izdatelstva] [in Russian].
- 5 Kupriianov, V.D. (1958). *Sovetskaia pasportnaia sistema i ee rol v borbe s prestupnostiu* [The Soviet passport system and its role in the fight against crime]. Kiev [in Russian].
- 6 Bilenko, S.V. (1967). *Iz istorii sovetskoi militsii v gody Velikoi Otechestvennoi voyny* [From the history of the Soviet militia during the Great Patriotic War]. Moscow: Vysshaia shkola Oruzhiia i Oboronykh Predpriatii Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 7 Maslov, S.A. (1970). *Sotrudniki kievskoi militsii v boiakh za Ukrainu* [Kiev police officers in the battles for Ukraine]. *Vmeste s armiei i narodom — Together with the Army and the People*, 46–56 [in Russian].
- 8 Khoroshunov, V.I. (1973). *Organy vnutrennikh del Belorusskoi SSR v gody Velikoi Otechestvennoi voyny V knige: iz istorii partiinogo rukovodstva organami vnutrennikh del v gody Velikoi Otechestvennoi voyny* [The internal affairs bodies of the Belarusian Soviet Socialist Republic during the Great Patriotic War. From the history of the party leadership of internal affairs bodies during the Great Patriotic War]. Volgograd: Vysshaia shkola Ministerstva vnutrennikh del Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 9 Zadneprovskaia, L.D. (1973). *Borba s besprizornostiu, beznadzornostiu i prestupnostiu nesovershennoletnikh v gody Velikoi otechestvennoi voyny* [Fighting homelessness, neglect and the prestige of the non-modern in the year of Great Patriotic War]. Volgograd: Vysshaia shkola Ministerstva vnutrennikh del Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 10 Korzan, V.F. (1975). *Sovetskaia pasportnaia Sistema* [The Soviet Passport System]. Minsk: [bez izdatelstva] [in Russian].
- 11 Savitskii, S. & Khudiakov, L. (1976). *Novaia pasportnaia sistema SSSR* [The new passport system of the USSR]. Alma-Ata: [bez izdatelstva] [in Russian].
- 12 Rybalchenko, R.K. (1977). *Pasportnaia sistema v SSSR* [The passport system in the USSR]. Kiev: Vishcha shkola [in Russian].
- 13 Riabov, Iu.S. (1978). *Sovetskaia pasportnaia Sistema* [The Soviet Passport System]. Moscow: Vysshaia shkola Ministerstva vnutrennikh Del Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 14 Kuskov, G.S. (1968). *Osnovnye etapy razvitiia sovetskoi pasportnoi sistemy* [The main stages of the development of the Soviet passport system]. *Trudy Vysshei Shkoly Ministerstva Vnutrennikh Del SSSR — Proceedings of the Higher School of the Ministry of Internal Affairs of the USSR* (pp. 35–47) [in Russian].
- 15 Kuskov, G.S. (1968). *Ispolzovanie pasportnoi sistemy v raskrytii prestuplenii* [The use of the passport system in solving crimes]. Moscow: Uchebno-metodicheskii kabinet [in Russian].
- 16 Kuskov, G.S. (1969). *Sovetskaia pasportnaia Sistema. Uchebnoe posobie* [The Soviet Passport System. Tutorial]. Moscow: Uchebno-metodicheskii kabinet [in Russian].
- 17 Kuskov, G.S. (1979). *Pasportnaia sistema v SSSR i ee osushchestvlenie. Uchebnoe posobie*. [The passport system in the USSR and its implementation. Tutorial.] N.Ia. Anosov (Ed.). Moscow: Uchebno-metodicheskii kabinet [in Russian].
- 18 Khobotov, A.N. (1983). *Organizatsionnye i pravovye osnovy razvitiia pasportnoi sistemy v SSSR (1917–1980 gg.)* [Organizational and legal bases for the development of the passport system in the USSR]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- 19 (1988). *Moskovskaia krasnoznamennaia militsiia. Stranitsy istorii* [The Moscow Red Banner police. Pages of history]. I.A. Kondaurova et al. (Ed.-s). Akademiia MVD SSSR. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 20 Malygin, A.Ya. (1990). *Kritika burzhuaiznykh falsifikatsii po voprosam stroitelstva organov vnutrennikh del Sovetskogo gosudarstva (istoriko-pravovoi aspekt)* [Criticism of bourgeois falsifications on the construction of internal affairs bodies of the Soviet State (historical and legal aspect)]. Moscow: [bez izdatelstva] [in Russian].
- 21 Malygin, A.Ya. (1993). «Molotkastyi, serpastyi». Iz istorii sovetskoi pasportnoi sistemy [“Hammer sickles”. From the history of the Soviet passport system.]. *Domostroi — The Domostroy*, 2, 5–6 [in Russian].
- 22 Malygin, A.Ya. (1993). *V pasporte otkazano. Pomestit v kontslager* [The passport was refused. Put in a concentration camp]. *Militsiia — Militia*, 7, 45–50 [in Russian].
- 23 Malygin, A.Ya. (1995). *Razvitie sistemy organov vnutrennikh del v predvoennye gody* [Development of the system of internal affairs bodies in the pre-war years]. *Politsiia i militsiia Rossii: stranitsy istorii — Police and militia of Russia: pages of history*, 316 [in Russian].
- 24 Malygin, A.Ya. (1995). *Deiatelnost militsii po okhrane obshchestvennogo poriadka na osnovnykh istoricheskikh etapakh: Lektsiia* [The activities of the police to protect public order at the main historical stages: Lecture]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 25 Malygin, A.Ia. (2001). *K voprosu o roli NKVD v ukreplenii oboronosposobnosti strany nakanune i v gody Velikoi Otechestvennoi voyny* [On the issue of the role of the People's Commissariat for Internal Affairs in strengthening the country's defense capability on the eve and during the Great Patriotic War]. *Istoricheskie chteniia na Lubianke — Historical readings at Lubyanka*, 13–17 [in Russian].
- 26 Mulukaev, R.S. (1995). *Razvitie sistemy organov vnutrennikh del Rossiiskoi Federatsii* [Development of the system of internal affairs bodies of the Russian Federation]. Moscow: Izdatelstvo Akademii Ministerstva Vnutrennikh Del Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [in Russian].
- 27 Rasskazov, L.P. (1994). *Karatelnye organy v protsesse formirovaniia i funktsionirovaniia administrativno-komandnoi sistemy v Sovetskom gosudarstve (1917–1941 gg.)* [Repressive bodies in the process of formation and functioning of the administra-

tive-command system in the Soviet state]. Ufa: Ufimskii Yuridicheskii Institut Ministerstva Vnutrennikh Del Rossiiskoi Federatsii [in Russian].

28 Popov, V.P. (1996). *Pasportnaia sistema sovetskogo krepostnichestva* [The passport system of the Soviet serfdom]. *Novyi mir — A new world*, 6, 96–112 [in Russian].

29 Liubarskii, K. (2002). *Pasportnaia sistema i sistema propiski v Rossii* [Passport system and registration system in Russia] *hrights.ru*. Retrieved from <http://www.hrights.ru/text/b2/Chapter5.htm> [in Russian].

30 Felshtinskii, Yu. (1991). *K istorii nashei zakrytosti* [To the history of our closure]. Moscow: Terra [in Russian].

31 Garcelon, M. (2002). Colonizing the Subject: The Genealogy and Legacy of the Soviet Internal Passport. *Documenting Individual Identity*, 83–100.

32 Kessler, G. (2001). The passport system and state control over population flows in the Soviet Union, 1932–1940. *Cahiers du Monde Russe — Russian notebooks of the world*, 42, 2–4, 477–504.

33 Hagenloh, P. (2006). *Stalin's Police: Public Order and Mass Repression in the USSR 1926–1941*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

34 Moine, N. (1997). Passeportisation, Statistique des Migrations et Contrôle de l'Identité Sociale [Passportization, Migration Statistics and Social Identity Control.]. *Cahiers du Monde Russe — Russian notebooks of the world*, 38, 587–600 [in French].

35 Muan, N. (2009). Vnutrisoiuznye granitsy grazhdanstvennosti: territorialnoe vyrazhenie diskriminatsii v Sovetskom Soiuze cherez pasportnuiu sistemu [Intra-Union borders of citizens: territorial expression of discrimination in the Soviet Union through the passport system]. *Rezhimnye liudi v SSSR — Regime people in the USSR*, 257–276 [in Russian].

36 Shearer, D. (2004). Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932–1952. *The Journal of Modern History*, 76, 4, 835–881.

37 Fitzpatrick, Sh. (1993). Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia [Attributing Class: The Formation of Social Identity in Soviet Russia]. *Journal of Modern History*, 65, 745–770.

38 Fitspatrik, Sh. (2003). «Pripisyvanie k klassu» kak sistema sotsialnoi identifikatsii [“Class attribution” as a social identification system]. *Rossiia i sovremennyi mir — Russia and the modern world*, 2, 133–151. [in Russian].

39 Fitspatrik, Sh. (1990). Klassy i problemy klassovoi prinadlezhnosti v sovetskoii Rossii 1920-kh godov [Classes and problems of class affiliation in Soviet Russia 1920s]. *Voprosy istorii — History questions*, 8, 16–31. [in Russian].

40 Fitspatrik, Sh. (2008). *Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaia istoriia Sovetskoi Rossii v 30-e gody: gorod* [Everyday Stalinism. The Social history of Soviet Russia in the 30s: the city]. Moscow: Rossiiskaia Politicheskaiia Entsiklopediia [in Russian].

41 Fitspatrik, Sh. (2011). *Sryvaite maski! Identichnost i samozvanstvo v Rossii XX veka* [Tear off the masks! Identity and Imposition in twentieth-century Russia]. Moscow: Rossiiskaia Politicheskaiia Entsiklopediia [in Russian].

42 Tarasov, A.Yu. (2005). *Pasportnaia sistema i pasportnyi rezhim v Sovetskom gosudarstve v 30-e g.g. XX veka* [The passport system and passport regime in the Soviet state during the 1930s]. *The Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].

43 Baiburin, A.K. (2017). *Sovetskii pasport: istoriia — struktura — praktiki* [Soviet passport: history — structure — practices]. Saint Petersburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta v Sankt-Peterburge [in Russian].

44 Biksbi, P. (2015). *Pasport: kulturnaia istoriia ot drevnosti do nashikh dnei* [Passport: cultural history from antiquity to the present day]. Saint Petersburg: Livebook [in Russian].

45 Bixby, P. (2022). *License to Travel: A Cultural History of the Passport*. University of California Press.

46 Potemkina, M.N. & Kuznetsova, I.V. (2014) *Pasportizatsiia gorodskogo naseleniia SSSR v 1930-kh gg.* [Certification of the urban population of the USSR]. *Problemy istorii, filologii, kultury — Problems of history, philology, culture*, 4 (46), 167–174 [in Russian].

47 Chernolutskaia, E.N. (1996). *Pasportizatsiia sovetskogo naseleniia kak zavershaiushchaia veka v utverzhdenii totalitarnogo rezhima v SSSR (na materialakh Dalnego Vostoka)*. *Totalitarizm kak istoricheskii fenomen* [The certification of the Soviet population as the final milestone in the establishment of the totalitarian regime in the USSR (based on materials from the Far East). *Totalitarianism as a historical phenomenon*]. Vladivostok: Primorskoe obshchestvo knigolubov, 88–104 [in Russian].

48 Savitskii, S. (1979). *Zakon, lichnost, svoboda (Osnovnye prava i obiazannosti grazhdan v obl. lichnoi bezopasnosti i individual. svobody)* [Law, personality, freedom (Basic rights and responsibilities of citizens in the region. personal safety and individual freedom)]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].

49 Gribanova, E.M. (2013). *Iz istorii pasportizatsii grazhdan Kazakhskoi SSR i g. Alma-Aty v 1930 gg.* [From the history of passportization of citizens of the Kazakh Soviet Socialist Republic and the city of Alma-Ata in the 1930s.]. *Rol arkhivov v sovremennom obshchestve (materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii) — The role of archives in modern society (materials of the international scientific and practical conference)* [in Russian].

50 Omarbaev, Y., Kushirbaeva, M., & Imanbaeva, M. (2017). *Pasportizatsiia v kontse 1930-kh gg. v Kaz SSR: istoricheskoe znachenie i posledstviia* [Certification in the late 1930s in the Kazakh Soviet Socialist Republic: historical significance and consequences]. *Veles*, 11–2(53), 5–10 [in Russian].

51 Isupov, V.A. (2010). *Chislennost naseleniia Zapadno-Sibirskogo kraia v raschetakh sibirskikh statistikov* [The population of the West Siberian Region in the calculations of Siberian statisticians]. *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya: istoriia, filologiya — Bulletin of Novosibirsk State University. Series: history, philology*. 9, 188–200. [in Russian].

52 (1934). *SZ SSSR* [Judicial legislation of the USSR]. 49, 389 [in Russian].

53 *GA RF* [The State Archive of the Russian Federation]. — F. 9401. — Op. 12. — D. 137 [in Russian].

- 54 (1933). Obiavlenie № 3 pasportnogo otdela Kraevoi militsii [Announcement No. 3 of the passport department of the Regional Police]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani Truth*, 2247 [in Russian].
- 55 (1933). O vydache pasportov i obiazatelnoi propiske v gorode Alma-Ata [On the issuance of passports and mandatory registration in the city of Alma-Ata]. *Kazakhstanskaia pravda — Kazakhstani Truth*, 232 [in Russian].
- 56 Holquist P. (2002). *Making war, forging revolution: Russia's continuum of crisis, 1914–1921*. Cambridge: Harvard University Press.
- 57 Holquist, P. (2003). *Violent Russia, deadly Marxism: Russia in the epoch of violence, 1905–1921*. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 4, 3, 627–652. <https://doi.org/10.1353/kri.2003.0040>
- 58 Glebov, S. (2008). *Interview with Zygmunt Bauman in the court where multi-ethnic polities are on trial the jury is still out*. *Ab Imperio*, 1, 19–34. *elibrary.ru*. Retrieved from <https://elibrary.ru/pbzqvy>
- 59 (1997). «Izmeneniia pasportnoi sistemy nosiat printsipialno vazhnyi kharakter». Kak sozdavalas i razvivalas pasportnaia sistema v strane [“Changes in the passport system are of a fundamentally important nature”. How the passport system was created and developed in the country]. *Vestnik Arkhiva Prezidenta Rossiiskoi Federatsii — Bulletin of the Archive of the President of the Russian Federation*, 6, 101–121 [in Russian].
- 60 RGASPI [Russian State Archive of Socio-Political History]. — F. 17. — Op. 3. — D. 921. — L. 65-66 [in Russian].
- 61 *Sobranie uzakonenii i rasporiazhenii Raboche-Krestianskogo pravitelstva RSFSR za 1934 g.* [Collection of laws and regulations of the Workers and Peasants' Government of the Russian Soviet Federative Socialist Republic for 1934]. Moscow: Gosizdat, bez goda, 1–43, 18 [in Russian].
- 62 Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti [State Archive of Aktobe region]. — F. 85. — Op. 1. — D. 188. — L. 13-14 [in Russian].

Сведения об авторах

Аблажей Наталья — доктор исторических наук, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук (ИИ СО РАН), Новосибирский государственный университет, Новосибирск, Россия, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Жанбосинова Альбина — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Потапова Наталья — кандидат исторических наук, Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук (ИИ СО РАН), Новосибирский государственный университет, <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>

Information about the authors

Ablazhey Natalia — Doctor of Historical Sciences, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (AI SB RAS), Novosibirsk State University, Novosibirsk, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-3215-0615>

Zhanbossinova Albina — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Potapova Natalia — Candidate of Historical Sciences, Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (AI SB RAS), Novosibirsk State University, <https://orcid.org/0000-0003-4541-4154>

Ж.Б. Абсаттарова¹, Ж.С. Мажитова^{2*}

¹ Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда Казахстан

² НАО «Медицинский университет Астана», Астана Казахстан
(E-mail: shanar_77@mail.ru; zhanna013013@gmail.com)

Аграрные переселения в степной край в дискурсе лидеров казахской интеллигенции (конец XIX — начало XX вв.)

В статье раскрывается содержание дискурса аграрных переселений в Степной край в репрезентации лидеров казахской интеллигенции. В процессе исследования было установлено, что в конце XIX — начале XX вв. следствием аграрно-экологического кризиса в России, стала разработка проектов массового переселения крестьян в азиатскую часть империи. Сокращение колонизационного фонда земель в западной части Сибири открывало перспективы перемещения миграционных потоков в направлении Степного края. Инициативы и практические решения центральных и региональных органов власти об активизации заселения степных областей, поддержанные в дискурсе консерваторов, были негативно восприняты в либеральном сегменте российского общества и в среде представителей казахской степной аристократии. Лидеры казахской интеллигенции, образованные по европейско-российским стандартам, активно включились в обсуждение перспектив и возможных последствий широкого распространения аграрных практик в колонизируемом регионе. В публикациях Султан-Газы Валиханова и А.Н. Букейханова были сформулированы и обоснованы позиции в пользу преимуществ скотоводческого типа хозяйственной деятельности в Степном крае и неэффективности доминирования в экономике земледельческих форм производства.

Ключевые слова: аграрная колонизация, казахская интеллигенция, переселенческое движение, Султан-Газы Валиханов, Алихан Букейханов, Степной край, дискурс, репрезентации.

Введение

С присоединением новых казахских земель к Российской империи на первом плане перед правительством «встало решение комплекса вопросов управления и поддержания порядка, которые виделись в дифференцированном подходе к местным социально-экономическим институтам» [1; 8]. Не последнюю роль в этом играло решение аграрного вопроса, особенно актуализировавшегося после отмены крепостного права в империи. В исторической науке Казахстана тема аграрной колонизации степных пространств всегда рассматривалась как один из наиболее актуальных сюжетов, связанных со сложными процессами государственного строительства и формирования общественных коммуникаций в контексте российских имперских сценариев «оцентрирования» окраин. Детальному осмыслению подвергались темы российской переселенческой политики в Степном крае, организации расселения мигрантов в регионе, оценки экономических возможностей переселенческих хозяйств, а также вынужденной коррекции номадических практик индигенного населения в ситуации эскалации земледельческого опыта крестьянства. Однако вне поля исследовательской «оптики» часто оставались проблемы рефлексии общественными силами инициатив имперских властей в отношении колонизируемых территорий, репрезентируемой посредством такого канала коммуникации как периодическая печать, которая обладала важной функцией трансляции мнений и представлений самого широкого политического спектра о текущих событиях, в том числе и в колонизационном аспекте. Обращение к текстам, посвящённым восприятию обществом текущих явлений аграрной колонизации, предоставляет исследователю возможность к переосмыслению традиционных, устоявшихся подходов к колонизационному процессу как явлению обезличенному, наполненному сугубо делопроизводственными решениями, фиксирующими лишь властные представления об организации политического пространства. Между тем, в обсуждение вопросов аграрно-колонизационного характера в конце XIX — начале XX вв. включались разные категории российского социума, в том числе и национальные элиты казахского общества, связанные с Россией обстоятельствами служебного долга, а с соплеменниками кровно-родовыми отношениями.

* Автор-корреспондент. E-mail: zhanna0130130@gmail.com

В связи с этим, цель данной статьи заключается в раскрытии содержания дискурса лидеров казахской интеллигенции о процессе аграрной колонизации Степного края на рубеже XIX–XX вв., отражённого на страницах российских периодических изданий. Для достижения поставленной цели предполагает и решение ряда частных задач, к которым относятся: выявление главных тенденций «охранительного» дискурса аграрного продвижения вглубь степного пространства, основных позиций либеральных изданий и реакции их корреспондентов на те, или иные властные решения, описание социокультурного и интеллектуального контекста формирования интеллектуальных сил в казахском социуме и установление основных позиций в отношении представлений и практических решений российской власти, направленных на реализацию имперских проектов колонизации Степного края.

Материалы и методы исследования

Выбор темы исследования соотносится с состоянием отечественного гуманитарного знания, активно интегрируемого в контекстные рамки «новой исторической науки», ориентированной не столько на описание событий, сколько к рефлексии состояний и конструированию представлений об исторической реальности. В связи с этим, обращение к дискурсу лидеров казахской национальной интеллигенции, репрезентируемому на страницах центральных и региональных периодических изданий открывает перспективы уточнения подходов общественных сил Российской империи к организации аграрно-колонизационных практик в отношении степной периферии, деятельности акторов власти и общества в специфической этнокультурной и хозяйственно-экономической среде колонизируемого региона.

Подходы и практики «новой культурно-интеллектуальной истории», направленные на препарирование текстов, отражающих элитную интеллектуальную мысль эпохи и дискурсивные практики, позволяют скорректировать представления о таком важном процессе как аграрная колонизация, соотнести нарративные структуры авторских текстов с социокультурной ситуацией конца XIX — начала XX вв. [2].

Базой источников статьи выступают публикации Г. Валиханова (заметка в газете «Новое время» в 1890 г.) и очерк А. Букейханова («Сибирские вопросы» за 1908 г.), посвящённый организации крестьянских поселений в Степном крае в начале XX в. Привлечённые к изучению материалы Г. Валиханова и А. Букейханова, не только фиксируют реакцию влиятельного сегмента казахского общества на социально-экономические процессы, разворачивавшиеся в границах территориального пространства Степного края в связи с экспоненциальным ростом переселенческого движения, но и являются эго-документами, запечатлевшими эмоционально-экспрессивные свидетельства человека «второго плана в истории» на катастрофические и культурные перемены в организации образа жизни, сценариев адаптивного поведения как коренного населения, так и мигрантов из Европейской России.

Метод деконструкции дискурса, реализуемый в ходе исследования публикаций Г. Валиханова и А. Букейханова как эго-текстов, способствовал раскрытию представлений лидеров казахской интеллигенции о потенциальных возможностях экономического и социокультурного развития обширного и пёстрого в этноконфессиональном отношении региона, но и сформировал понимание о круге акторов дискурса, основных «площадках» репрезентации оценочных суждений и предположений заинтересованных лиц: власти и общества.

В процессе исследования был также задействован историко-генетический метод, позволивший раскрыть причинно-следственные связи между декларациями и политическими решениями имперских властей в сфере организации аграрных переселений и общественной реакцией на эти заявления и практические действия, в том числе исходящей от лидеров казахской интеллигенции. Метод системного анализа обеспечил возможность воссоздать исторический контекст аграрно-колонизационных мероприятий империи в Степном крае и его структурных компонентов: переселенческих проектов России во второй половине XIX — начале XX вв., социально-экономических возможностей государства в деле реализации политики массовых миграций, хозяйственного потенциала крестьянских дворов в ситуации водворения и обустройства в колонизируемом регионе.

Обсуждение и результаты

Отечественный историографический дискурс колонизации Степного края начал формироваться во второй половине XIX в., охватывая широкий круг вопросов, касавшихся травматических эпизодов имперской эскалации посредством распространения аграрно-земледельческих практик в регионе. Не-

сомненно, что основы исследовательской традиции данной проблемы были заложены представителями казахской гуманитарной интеллигенции, выходцами из степных аристократических кругов, стоявших у истоков антиколониального направления, ставшего фундаментом казахстанской историографии. В трудах учёных, путешественников, военных и гражданских деятелей, прошедших через российские образовательные структуры во второй половине XIX — начала XX вв., были обозначены наиболее дискуссионные темы, ставшие предметом продолжительной научной полемики: продуктивности и взаимодействия оседло-земледельческих и кочевое-скотоводческих хозяйственно-культурных типов в колонизационном процессе, факторов организации политико-административного пространства в Степном крае, имперской экспертизы территорий региона как колонизационного фонда для аграрных переселений и т.д. [3], [4].

В продолжении XX столетия в пространство исследовательской рефлексии постепенно и равномерно включались сюжеты, связанные с репрезентацией представлений казахской интеллигенции о причинах, состоянии и перспективах аграрно-колонизационной деятельности Российской империи в казахстанских степях, осмысление которых приобрело новые контуры на рубеже XX — XXI вв. в результате научной коллаборации казахстанской и российской историографических школ [5], [6], [7], [8], [9], [10].

В постколониальной историографии сложилось устойчивое мнение, согласно которому, территории и население Азиатской России регулярно располагалось в эпицентре имперских управленческих практик, эволюционировавших от модели косвенного администрирования к управлению по крестьянскому образцу, что в конечном итоге способствовало слиянию практик, направленных на социально-экономическую и социокультурную интеграцию коренных народов в российский социум. Обоснованное в работах российских и казахстанских историков понятие «внутренний империализм» как модель дискурсов и идеологии [11], получило дальнейшее развитие в контексте прочтения и дискурсивного анализа текстов непосредственных участников событий — колониальных экспертов, функции которых в силу своих служебных обязанностей выполняли и представители казахской интеллигенции. По замечанию исследователей, двойственность статуса степных аристократов, к числу которых принадлежали персонажи данной статьи — Г. Валиханов и А. Букейханов, определялась тем, что их политическая карьера «была выстроена на представительстве своего народа в имперских структурах или, наоборот, представительстве имперских структур в степи» [12]. При этом, авторы признают, что наиболее ценным, востребованным и долговечным капиталом в карьере казахских интеллектуалов являлось их научное творчество, сформированное на основе экспедиционной работы, статистических исследовательских опытов, прямой коммуникации с соплеменниками, а также представителями переселенческого элемента, что позволило им широко репрезентировать свои представления о более продуктивных формах социально-экономической коммуникации в Степном крае.

В целом можно констатировать, что исследовательский опыт и историографическая традиция второй половины XIX — начала XXI вв. даёт возможности для смещения исследовательской «оптики» от тривиальной констатации оценок имперского опыта аграрной колонизации Степного края к осмыслению и дискурсивному анализу текстов экспертов, отразивших довольно пёструю гамму представлений этно-локальных и их лидеров об экономическом, социальном, культурном конструировании степного пространства в условиях модернизации.

Вторая половина XIX — начала XX вв. стала временем важных изменений в колонизационной политике и практиках организации социального, экономического, культурного пространств в периферийных и лимитрофных зонах Российской империи. Как известно, триггером перемен выступила кризисная ситуация в аграрном секторе экономики земледельческих районов России, обострившаяся в пореформенный период и характеризовавшаяся сокращением фонда пахотных земель, снижением продуктивности крестьянского хозяйства. Мероприятия, связанные с освобождением крестьян, вывели многомиллионное сословие из-под дворянской опеки, значительно сузив перспективы агрикультурной реконструкции в земледельческой области и обозначив в качестве наиболее реальной перспективы сохранения крестьянством сословной идентичности — переселения в Сибирь и Степной край.

Необходимо также отметить, что переселенческое движение на восточные окраины страны, начавшееся в 1860-х — 1870-х гг. и принявшее массовый характер на рубеже XIX–XX вв., во многом отражало содержание общественно-политического дискурса пореформенного времени, в национал-консервативном сегменте которого имперская территориальная экспансия позиционировалась как инструмент «возвращения собственного Востока России» [13], а аграрные переселения рассматрива-

лись в качестве эффективного способа русификации восточных окраин, мозаичных в этническом, языковом и культурном отношении. По многочисленным утверждениям специалистов в истории российского переселенческого дела, правительственная организация миграционных потоков в азиатскую часть империи продолжительное время (до принятия Переселенческого закона в 1891 г.) носила хаотический характер, была слабо обставлена в правовом и финансовом отношении, что выражалось прежде всего в обширных самовольных практиках передвижения за Урал [14], [15], [16]. Результатом такого положения дел являлось стремление крестьян к расселению в ближайших к Европейской России земледельческих местностях Западной Сибири, что вело к постепенному сокращению колониального фонда и появлению новых траекторий переселенческого движения, в том числе с 1870-х гг. — в Степной край.

Следует отметить, что в продолжении XVIII–XIX вв. в российской прессе и публицистике конструировалось понимание отдалённых центрально-азиатских областей как потенциально органичной части империи, которая должна быть встроена в Россию путём последовательных властных мероприятий: военного присутствия, организации пашни, градостроительства, унифицированного с российским административного управления, патерналистских действий в отношении коренного населения. Трансляторами ориенталистского подхода к степной периферии выступали не только национал-консервативные периодические издания, но и учёные-востоковеды (В.В. Розен, В.В. Бартольд, С.Ф. Ольденбург) (1880-е — 1917 гг.), подготовившие теоретическую почву для продвижения русской оседлости в отдалённые восточные местности [13; 125]. Распространение эволюционистских (Э. Тайлор, Дж. Фрезер) и особенно диффузионистских (Э. Дюркгейм, Ф. Ратцель) идей, постулирующих возможность культуртрегерства в отношении так называемых «диких» народов с целью преодоления ими зависимости от природного влияния, формировали условия для практических действий, направленных на перевод коренных народов от кочевого к оседлому образу жизни, что легитимировало право «человека власти и культуры» на разумное насилие и оправдывало мероприятия по передаче земельного фонда номадов в пользование землепашцев, прибывавших из европейской части России.

Активизация данных практик способствовала оформлению общественно-политического дискурса аграрной колонизации Степного края, «площадками» которого на рубеже XIX–XX вв. выступали периодические издания, репрезентировавшие широкий спектр представлений о целях и задачах переселенческого движения в регион, состоянии фонда пригодных земель для населения мигрантов, соотношения пастбищных и аграрных угодий, природно-климатических условиях края и т.д. При несомненной важности обсуждения злободневных практических вопросов переселений, имперская экспертиза Степного края осуществлялась под ориенталистским лозунгом освоения «собственного Востока России», что выводило на первый план тему эффективности форм хозяйственной деятельности переселенцев-землепашцев и кочевников-скотоводов.

Заметим, что в исторической науке понимание кочевого хозяйства как ограниченного и регрессивного существенно скорректировано исследованиями последних десятилетий. Так, В.И. Колесник констатирует: «Принципиальных различий между кочевым скотоводческим и земледельческим оседлым хозяйственными укладами на доиндустриальном этапе развития цивилизации быть не может, поскольку оба они базируются на одинаковых источниках энергии (мускульная сила человека и животных) и одинаковых орудиях труда (ручных), имеют одинаковую структуру (подавляющее доминирование сельского хозяйства над ремеслом) и одинаковый предел роста производительности труда и валового продукта (физическая выносливость человека и рабочего скота)» [17; 149]. На этом основании исследователь сделал вывод, согласно которому номадический тип хозяйствования признать тупиковым неправомерно. Более того, В.И. Колесник справедливо утверждает, что с точки зрения равнозначной зависимости производственных процессов землепашцев и кочевников от природно-экологической среды, и те, и другие в одинаковой степени были ориентированы на экстенсивные методы хозяйственной деятельности, однако в силу внутренних демографических процессов, кочевые общества гораздо медленнее двигались в направлении кризиса экономики, связанного с резким ограничением территорий, пригодных для производства [17; 150]. Очевидно, что в конце XIX — начале XX вв. вопрос о перспективности кочевого и оседлого типа хозяйственной деятельности обсуждался в ином ключе и переход от кочевых форм существования к оседло-земледельческим рассматривался в рамках прогрессивных теорий как необходимое условие повышения эффективности и роста производительности экономики.

В ситуации эскалации переселенческого движения и перераспределения земельного фонда кочевников в пользу прибывающих партий российских мигрантов, дискуссии о перспективах экономической инкорпорации Степного края в общеимперское пространство развернулись с особой силой и приобрели яркий колониальный оттенок. Во многом это было обусловлено включением в поле дискурса представителей казахской степной аристократии, чей статус в российском обществе и системе управления окраинами отличался специфическими особенностями. Образованные по российско-европейским стандартам казахские интеллектуалы (Ч. Валиханов, А. Букейханов, А. Байтурсынов, М. Дулатов, Г. Валиханов и др.), позиционировали себя одновременно в качестве представителей культуры метрополии и защитников интересов собственного народа. По замечанию исследователей, «культурное давление со стороны метрополии и навязанная обязанность «переводить» ее культуру, инструкции и политические инновации на местный язык могли стать неподъемной ношей для колониальных интеллектуалов... По большому счету перед интеллектуалами стояла задача преодоления «колониальной мимикрии», постоянной раздвоенности и становления в качестве «органических» интеллектуалов, которые связаны больше с собственным народом, чем с колониальной системой» [12]. Смещение траектории переселенческого движения от Западной Сибири к Степному краю, в известной степени способствовало мобилизации казахских интеллектуалов как защитников интересов своего народа, что было зафиксировано в публикациях лидеров степной аристократии Газы Валиханова и Алихана Букейханова, посвящённых широкому кругу проблем аграрной колонизации степной периферии Российской империи, ставших ответом на представления о колонизационных возможностях Степного края.

Симптоматично, что актуализация дискурса крестьянский переселений в Степной край приходится на конец 1880-х — начало 1890-х гг., что предметно фиксировалось в публикациях российских общественно-политических деятелей в либеральной печати. Так, Г.И. Успенский, опубликовавший в 1891 г. на страницах журнала «Русская мысль» статью «Кочевники и русские переселенцы» как дополнение к «Письмам переселенцев», указывал на обострение между коренным населением и осевшими в пределах Степного генерал-губернаторства крестьянами-переселенцами из Европейской России. Он подчеркнул, что непосредственным поводом для конфликтов стало публичное заявление генерал-губернатором М.Н. Таубе в 1890 г. о намерениях переселить в Акмолинскую область 8 000 крестьян из внутренних губерний [18; 41]. Этот шаг свидетельствовал о коренном изменении во взглядах имперской власти на характер и движущие силы колонизации Степного края, поскольку в предшествующие годы, вопрос об аграрно-колонизационных мероприятиях в регионе рассматривался как весьма отдалённая перспектива и вызывали скепсис. Ещё в 1873 г. генерал-губернатор Западной Сибири А.П. Хрущёв, реагируя на рассуждения акмолинского губернатора В.С. Цытовича о необходимости «соединить в развитии в кочевом населении русской цивилизации и просвещения» посредством реализации «возможности соприкосновения киргизских зимовых стойбищ с оседлыми поселениями», оценил этот проект как утопический [19; 309]. Его предшественник А.О. Дюгамель, заявлял: «Несмотря на то, что встречаются самые благоприятные условия и роскошные пастбища, эта степь не годится для земледелия и всегда будет населена исключительно кочевым племенем» [20; 25].

Первыми откликами на смену правительственному курсу и готовности имперской власти активизировать переселения в Степной край, по утверждению Г.И. Успенского, стали две публикации в газете «Новое время», которые представляли собой диаметрально противоположные оценки ситуации. В отделе газеты «внутреннее обозрение», вышедшей в 1890 г. под № 5220, в поддержку властной инициативы писалось: «50 млн. десятин — почти необъятное для обыкновенного понятия пространства. Свободной земли — более 5,5 млн. десятин. Особая поземельная комиссия полагает, что на этих землях можно водворить 400 тыс. душ переселенцев» [21]. При этом в корреспонденции подчёркивалось, что «Акмолинская область — не близкий свет, но, не идёт ни в какое сравнение с ещё более отдалённой Амурской областью» [21; 3]. Автор статьи, оперируя цифрами, стремился доказать, что даже в случае увеличения поголовья скота у кочевого населения в два раза, земельного фонда, пригодного для переселенцев будет достаточно для расселения 400 тыс. душ мужского населения или 800 тыс. душ обоего пола. Выводы корреспондента сводились к тому, что о земельном стеснении кочевников, а равно и отправке их депутации в Петербург с ходатайством о недопущении переселенцев не может быть и речи [21; 4]. Одним из главных доводов сторонников идеи нарезки переселенческих участков в Акмолинской области, являлось высочайшее повеление 13 июля 1889 г. о предоставлении всевозможных льгот для переселения русских крестьян, нуждавшихся в земле на свободные земли Азиатской России [18; 43].

Однако, как отмечал Г.И. Успенский, доводы административного порядка столкнулись с категорическим несогласием некоторых лидеров казахской интеллигенции, предоставивших объективную статистику и контраргументы относительно возможности и продуктивности массовых переселений в регион традиционного кочевого хозяйства. В той же газете (№ 5305) за 1890 г. было опубликовано обширное письмо Гази Валиханова — выходца из среды степной аристократии, потомка казахского хана Абылая и первого старшего султана Уалихана Губайдуллы Валиханова [22]. В послужном списке Г. Валиханова упомянуты основные этапы его профессиональной карьеры, свидетельствующие о серьёзной образовательной подготовке, позволившей Г. Валиханову реализоваться не только в военной, дипломатической, управленческой сферах, но и проявить себя как деятеля науки (участник экспедиций, член ИРГО с 1896 г.) и представителю интересов казахского народа [23; 16], [24; 317]. Следует добавить, что Г. Валиханов ещё в 1882 г. принял непосредственное участие в составлении брошюры, посвящённой празднованию в Петербурге и Москве дня 26 октября 1581 года (300-летия Сибири), на страницах которой последовательно изложил свои взгляды на будущее обширного региона в связи с железнодорожным строительством, особо подчеркнув «великое значение объединения, необходимого между киргизами (казахами) и другими сибирскими племенами с народностью русской» [25; 8].

Тем не менее, аккуратное исполнение служебных обязательств и демонстрация лояльности по отношению к имперской власти не исключали критического отношения казахской интеллигенции, и в частности Г. Валиханова, к тем проектам аграрной колонизации Степного края, предполагающие грубое вмешательство в культурно-хозяйственную сферу жизни его соплеменников. Реагируя на инициативу организации массового переселения российских мигрантов в Акмолинскую область и развертывание там системы пашенного земледелия, Г. Валиханов выдвинул ряд разумных «соображений, выражая готовность противостоять планам, направленным в конечном итоге на русификацию» коренного населения региона.

Во-первых, он полагал, что поселения, отведенные для наделения землёй переселенцев, находились в отдалённых районах Акмолинской области — в глухих бездорожных местностях, слабо затронутых административным контролем, что само по себе являлось «благоприятным» фоном для эскалации конфликтов межэтнического характера [22; 4].

Во-вторых, по мнению Г. Валиханова, лишение казахов-скотоводов пастбищных угодий неизбежно приведет их к вынужденной откочевке в Туркестанский край и Оренбургскую область, что будет сопряжено с огромными трудностями, связанными с адаптацией к условиям финансовыми потерями.

В-третьих, важным доводом, приводимым Г. Валихановым, являлось напоминание сторонникам переселений о безотказной и безнедоимочной кибиточной подати, которую автохтоны вносили в казну. Эти средства на содержание волостных администраций и поддержание торгово-экономических связей Российской империи с государствами Центральной Азии.

В-четвёртых, Г. Валиханов справедливо прогнозировал, что уход кочевников приведёт к исследованию степных территорий и снизит их доходность, в то время как русские переселенцы не смогут ограничиться в условиях Степного края только лишь земледельческими занятиями и будут вынуждены обращаться к скотоводческим промыслам, что потребует от них кардинального изменения своего культурно-хозяйственного типа [22; 4–6].

Нельзя не признать, что многие опасения, озвученные в заметке Г. Валиханова, оказались не беспочвенны. Это отчётливо проявилось спустя 10-летие, значительно уменьшив оптимистические ожидания российских экспертов, политиков и администраторов в связи с реализацией программ земледельческого освоения Степного края. Если Г. Валиханов имел возможность прогнозирования перспектив земледельческого освоения степных пространств за счёт изъятия пастбищ кочевников-номадов, то другой представитель казахской интеллигенции, А.Н. Букейханов, в 1908 г. представил общие результаты периода активной аграрной колонизации степной периферии империи.

Исследовательская и публицистическая деятельность А.Н. Букейханова, — выпускника Санкт-Петербургского Императорского Лесного института, члена Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества, участника экспедиций в Западную Сибирь и Степной край (А.Н. Половцев, С.П. Швецов, Ф.А. Щербина), с 1894 г. была тесно связана с г. Омском и работой по изучению земледельческого и скотоводческого (кочевого) хозяйства в областях региона, активно включаемых Россией в колонизационный оборот. Сотрудничая со многими региональными и центральными изданиями, А.Н. Букейханов регулярно публиковал статьи и заметки, в которых автором

оценивалось содержание и результаты имперской переселенческой политики в Степном крае, а также подводились предварительные итоги реализации планов по аграрному освоению степного региона [26], [27].

В 1908 г. на страницах центрального издания «Сибирские вопросы» (№ 33–34) им был опубликован пространный очерк, посвящённый русским поселениям в глубине Степного края, в котором А.Н. Букейханов предметно обозначил наиболее проблемные последствия, ставшие результатом «оптимистической» логики многоземелья и российского администрирования в решении переселенческого вопроса [28].

Исходным мотивом в рассуждениях А.Н. Букейханова являлся тезис о типичных заблуждениях, свойственных так называемым имперским экспертам-кспедиционерам, в разные годы посетившим Степной край. По мнению исследователя, европейские путешественники XVIII–XIX вв., перемещаясь по степным территориям весной и в начале лета, фиксировали природу степей в момент цветения, на основании чего делали вывод о том, что этим землям не хватает «оплодотворяющего труда земледельца, чтобы здесь зацвела европейская культура» [28; 37]. Однако на практике, земли, пригодные для обработки в Степном крае, распределялись по пространству оазисно, при чём даже в благодатных на первый взгляд местностях, весеннее бурное пробуждение природы епе правило сменяться жарой и суховеями: «земля делается горячей, растение терпеть не может, степь выгорает» [28; 38]. По свидетельству А.Н. Букейханова, переселенцы неоднократно испытывали на себе «всю капризную изменчивость Киргизской степи..., когда пахать можно, только земля (сухая галька) родить не будет...» [28; 38].

А.Н. Букейханов, на страницах очерка, особое внимание уделил лимитированности результатов крестьянского земледелия в климатических условиях степи, подчёркивая, что иллюзии, приобретённые экспертами в результате случайных, несистематических наблюдений, легко усваивались крестьянами-переселенцами. Симптоматично, что логика переселенческого движения встраивалась в логику аграрного цикла и прибывшие в Степной край в марте-апреле мигранты смотрели на новые земли «глазами» экспедиторов. По мнению Букейханова, переселенцы посёлка Раздольного Атбасарского уезда, ссылаясь на низкое плодородие местной пашни, выразили желание переместиться на земли Акмолинского уезда, где весной видели хорошие покосы. Однако, приехав на место нового проживания осенью, обнаружили там лишь выжженные солонцы [28; 36].

Один из основных сюжетов, задействованных в очерке А.Н. Букейхановым, очевидно перекликается с предположением, озвученным в 1890-х гг. Г. Валихановым: об аграрно-колониационной ёмкости Степного края, естественных пределах земледельческого производства и смене хозяйственно-культурного типа переселенцев. Ссылаясь на исследовательский опыт переселенческого агента Г. Лебедева, произведшего детальное обследование посёлка Ивановский, расположенного в южной части Акмолинского уезда, Букейханов пришёл к неутешительным выводам о том, что земледелие в посёлке характеризуется низкой эффективностью (урожайность 25–30 пудов с десятины) и существует только за счёт постоянного введения в оборот целинных земель, заключив, что «им, ивановцам, в скором времени придётся решать, какое хозяйство выгоднее — экстенсивно-зерновое, с регулярно низкими урожаями, или киргизское, скотоводческое» [28; 34]. Предположения Г. Лебедева и А. Букейханова относительно большей продуктивности в Степном крае хозяйств кочевнического типа подтверждались и выводами российских исследователей, побывавших в регионе с практическими целями выявления местных условий для ведения пашенного хозяйства. Так, К.А. Вернер, писал: «Кочевое хозяйство с его выносливым нетребовательным верблюдом и курдючной овцой удивительно целесообразно приспособлено к местным условиям. Нельзя не признать, что киргизское кочевое хозяйство, вполне рационально» [29; 94–95].

Стоит отметить, что взвешенная критика организации аграрно-переселенческого дела в Степном крае, данная представителями казахской научной интеллигенции, при существующей имперской линии, ориентированной на массовость миграций и распространение в регионе русской оседлости, произвела резонанс и нашла общественную поддержку, но в практическом плане оказалась мало результативна. По замечанию А.Н. Букейханова, переселенческое ведомство старалось под разными предлогами избавиться от противников аграрной политики на восточных окраинах империи, что произошло, например, с упомянутым выше Г. Лебедевым, который в 1909 г. оставил службу в переселенческой организации.

Выводы

Таким образом, в конце XIX — начале XX вв., в связи с ростом переселенческого движения и смещением миграционных акцентов в направлении Степного края, в дискурс аграрной колонизации восточных окраин Российской империи активно включаются представители родовой казахской аристократии. Жесткие и скоропалительные меры имперских властей, направленные на поддержку аграрных переселений, в значительной мере способствовали актуализации национальной идентичности степных лидеров, а также их последующей политизации. На страницах периодических изданий всё чаще стали приводиться разумные доводы в поддержку традиционного типа хозяйственной деятельности, основанные не на эмоциях и национальном чувстве, а на выверенной статистике и надёжной доказательной базе.

Предостережения и прогнозы, репрезентируемые в записке Г. Валиханова в 1890 г., во многом подтвердились к 1908 г., когда процесс аграрных переселений в Степной край приобрёл массовые очертания, что оказалось осмыслено и представлено в специальном исследовании А.Н. Букейханова.

Список литературы

- 1 Мажитова Ж.С. Институт биев: подходы и интерпретации в российской и казахстанской историографии: моногр. / Ж.С. Мажитова. — М.: «КДУ», «Университетская книга», 2015. — 352 с.
- 2 Миньяр-Белоручева А.П. Типология исторического дискурса [Электронный ресурс] / А.П. Миньяр-Белоручева // Язык и текст langpsy.ru. — 2015. — Т. 2. — № 2. — Режим доступа: <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Beloroucheva.shtml>
- 3 Валиханов Ч.Ч. О мусульманстве в степи / Ч.Ч. Валиханов // Собрание сочинений в пяти томах. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. — Т. 4. — С. 71–76.
- 4 Букейханов А.Н. Исторические судьбы киргизского края и его культурные успехи / А.Н. Букейханов; глав. ред. Р. Нургалиев // Тандамалы (Избранное). — Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1995. — 216 с.
- 5 Абуев К.К. Султан-Газы Валиханов / К.К. Абуев; под ред. А.П. Толочко // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность / Тезисы докладов и сообщений IV Международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова. — Омск: Изд-во ОмГУ, 2005. — С. 139–144.
- 6 Абселемов С.А. Аграрная колонизация Степного края в российской и казахстанской историографической традиции (вторая половина XIX — начало XXI вв.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / С.А. Абселемов. — Омск, 2019. — 26 с.
- 7 Токмурзаев Б.С. Аграрная колонизация Степного края в имперских проектах и практиках второй половины XIX — начало XX вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Б.С. Токмурзаев. — Омск, 2016. — 27 с.
- 8 Дамшек Л.М. «Сибирские инородцы» в имперской стратегии власти XVIII — начала XX вв. / Л.М. Дамшек // Сибирь на этапе становления индустриального общества: Мат-лы Международной науч. конф. к 75-летию Л.М. Горюшкина. — Новосибирск: Ин-т истории СО РАН, 2002. — С. 105–108.
- 9 Ремнев А.В. Региональные параметры имперской «географии власти» (Сибирь и Дальний Восток) / А.В. Ремнев // Ab Imperio. — 2000. — № 3–4. — С. 343–358.
- 10 Чуркин М.К. Образовательное пространство Степного края как фактор научной и общественно-политической коммуникации казахской интеллигенции середины XIX — начала XX вв. / М.К. Чуркин // Мат-лы Международной науч.-практ. конф. «Шокан оқулары-24», посвященной 185-летию Шокана Уалиханова [В 4-т.]. Т. 1. — Кокчетав, 2020. — С. 32–38.
- 11 Чуркин М.К. Аграрная колонизация Степного края: общественно-политический дискурс и имперские практики второй половины XIX — начала XX вв. / М.К. Чуркин, Б.С. Токмурзаев. — Омск: Изд-во ОмГПУ, 2019. — 261 с.
- 12 Бисенова А. Колониальные интеллектуалы: между просвещенческой и представительской ролью / А. Бисенова, А. Мукашева // Новое литературное обозрение. — 2020. — № 6 (166). — С. 445–449.
- 13 Тольц В. «Собственный восток России»: Политика идентичности и востоковедение в позднеимперский период / В. Тольц. — М., 2013. — 336 с.
- 14 Сулейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX — начале XX века (1867–1904 гг.) / Б.С. Сулейменов. — Алма-Ата: Академии наук КазССР, 1963. — 411 с.
- 15 Таштемханова Р.М. Переселенческая деревня и ее взаимосвязи с казахским аулом во второй половине XIX — начале XX века (на материалах Семиреченской области): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук. — Алматы, 1994. — 28 с.
- 16 Чуркин М.К. Переселения крестьян черноземного центра Европейской России в Западную Сибирь во второй половине XIX — начале XX вв.: детерминирующие факторы миграционной мобильности и адаптации / М.К. Чуркин. — Омск: Изд-во ОмГПУ, 2006. — 376 с.
- 17 Колесник В.И. Экономические возможности кочевых обществ / В.И. Колесник // Вопросы истории. — 2007. — № 4. — С. 142–152.

- 18 Успенский Г.И. Кочевники и русские переселенцы / Г.И. Успенский // Русская мысль. — 1891. — Кн. III. — С. 41–47.
- 19 ГИАОО (Государственный исторический архив Омской области). — Ф. 3. — Оп. 7. — Д. 11285. — Л. 309.
- 20 Автобиография А.О. Дюгамеля // Русский архив. — 1885. — № 7. — С. 18–32.
- 21 Внутреннее обозрение // Новое время. — 1890. — № 5220. — С. 1–5.
- 22 Письмо Султан-Газы Валиханова // Новое время. — 1890. — № 5305. — С. 4–6.
- 23 Состав ИРГО. 31 декабря 1895 г. — СПб., 1896. — 66 с.
- 24 История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. — 558 с.
- 25 Празднование в Петербурге и Москве дня 26 октября 1581 года. — СПб.: Тип. Ф. Елеонского, 1882. — 42 с.
- 26 Букейханов А.Н. Сведения о киргизском хозяйстве Степного края к 15 января 1902 года / А.Н. Букейханов. — Омск, 1902. — 27 с.
- 27 Букейханов А.Н. «Киргизы» / А.Н. Букейханов; под ред. А.И. Костелянского // Формы национального движения в современных государствах. — Петербург-Петроград, 1910. — 586 с.
- 28 Букейханов А.Н. Русские поселения в глубине Степного края / А.Н. Букейханов // Сибирские вопросы. — 1908. — № 33–34. — С. 29–45.
- 29 Вернер К.А. Овцеводство в районе западного участка Сибирской железной дороги / К.А. Вернер. — СПб.: Изд. Ком. Части, 1905. — 123 с.

Ж.Б. Абсаттарова, Ж.С. Мажитова

Дала өлкесіне аграрлық қоныс аудару Қазақ зиялылары көшбасшыларының дискурсында (XIX ғасырдың аяғы — XX ғғ. басы)

Мақалада қазақ зиялылары көшбасшыларының өкілдігінде Дала өлкесіне аграрлық қоныс аудару дискурсының мазмұны ашылған. Зерттеу барысында XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Ресейдегі аграрлық-экологиялық дағдарыстың салдары шаруаларды империяның азиялық бөлігіне жаппай көшіру жобаларын әзірлеу болғандығы анықталды. Батыс Сібірдегі жерлердің отарлау қорының қысқаруы көші-қон ағындарының Дала аймағына қарай жылжу перспективаларын ашты. Консерваторлар дискурсында қолдау тапқан орталық және өңірлік билік органдарының Дала облыстарында қоныстандыруды жандандыру туралы бастамалары мен практикалық шешімдері Ресей қоғамының либералды сегментінде және қазақ дала ақсүйектері өкілдерінің арасында теріс қабылданды. Еуропалық-ресейлік стандарттар бойынша білім алған қазақ зиялыларының көшбасшылары отарланатын өңірде аграрлық тәжірибелердің кең таралуының перспективалары мен ықтимал салдарын талқылауға белсенді қатысты. Сұлтанғазы Уәлиханов және Ә.Н. Бөкейханов жарияланымдарда Дала аймағындағы шаруашылықтардың мал шаруашылығы түрінің артықшылықтарының пайдасы жайлы, ал өндірістің егіншілік нысандарының экономикадағы үстемдігінің тиімсіздігі жайлы ұстанымдар тұжырымдалып, негізделді.

Кілт сөздер: аграрлық отарлау, қазақ зиялылары, қоныс аудару қозғалысы, Сұлтанғазы Уәлиханов, Әлихан Бөкейханов, Дала өлкесі, дискурс, өкілдіктер.

Zh.B. Absattarova, Zh.S. Mazhitova

Agricultural migrations to the steppe territory in the discourse of the leaders of the Kazakh intelligentsia (late nineteenth-early XX centuries)

The article reveals the content of the discourse of agrarian migrations to the Steppe region in the representation of the leaders of the Kazakh intelligentsia. In the course of the study, it was found that in the late nineteenth and early twentieth centuries a consequence of the agrarian and ecological crisis in Russia was the development of projects for the mass resettlement of peasants in the Asian part of the empire. The reduction of the colonization fund of lands in the western part of Siberia opened up prospects for the movement of migration flows in the direction of the Steppe Territory. The initiatives and practical decisions of the central and regional authorities to intensify the settlement of the steppe regions, supported in the discourse of “guardians”, were negatively perceived in the liberal segment of Russian society and among representatives of the Kazakh steppe aristocracy. The leaders of the Kazakh intelligentsia, educated according to European-Russian standards, were actively involved in the discussion of the prospects and possible consequences of the Widespread Adoption of Agricultural Practices in the colonized region. In the multi-temporal publications of Sultan-Gaza Valikhanov and A.N. Bukeikhanov, positions were formulated and substantiated in favor of the advantages of the cattle-breeding type of economic activity in the Steppe region and the inefficiency of the dominance of agricultural forms of production in the economy.

Keywords: agrarian colonization, Kazakh intelligentsia, migration movement, Sultan-Gazy Valikhanov, Alikhan Bukeikhanov, Steppe region, discourse, representations.

References

- 1 Mazhitova, Zh.S. (2015). *Institut biev: podkhody i interpretatsii v rossiiskoi i kazakhstanskoi istoriografii: monografia [Institute of biys: approaches and interpretations in Russian and Kazakh historiography: monograph]*. Moscow: «KDU», «Universitetskaia kniga» [in Russian].
- 2 Miniar-Belouchcheva, A.P. (2015). Tipologiya istoricheskogo diskursa [Typology of historical discourse]. *Yazyk i tekst langpsy.ru.* — *Language and text langpsy.ru.*, 2, 2. Retrieved from <http://psyjournals.ru/langpsy/2015/n2/Minyar-Belouchcheva.shtml> [in Russian].
- 3 Valikhanov, Ch.Ch. (1984). O musulmanstve v stepi [About Islam in the steppe]. *Sobranie sochinenii v piati tomakh — Collected works in five volumes*. Almaty: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 4, 71–76 [in Russian].
- 4 Bukeikhanov, A.N. (1995). *Istoricheskie sudby kirgizskogo kraia i ego kulturnye uspekhi [Historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes]*. R. Nurgaliev (Ed.). Almaty: Kazak entsiklopediiasy [in Russian].
- 5 Abuev, K.K. (2005). Sultan-Gazy Valikhanov [Sultan-Gazy Valikhanov]. *Stepnoi kraj Evrazii: Istoriko-kulturnye vzaimodeistviia i sovremennost — Steppe region of Eurasia. Historical and cultural interactions and modernity. Tezisy dokladov i soobshchenii IV mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 170-letiiu G.N. Potanina i Ch.Ch. Valikhanova — The abstracts of reports and communication of the IV international scientific conference dedicated to the 170th anniversary of G.N. Potanin and Ch.Ch. Valikhanov*. A.P. Tolochko. (Ed.) Omsk: Izdadelstvo Omskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta (pp. 139–144) [in Russian].
- 6 Abselemov, S.A. (2019). Agrarnaia kolonizatsiia Stepnogo kraia v rossiiskoi i kazakhstanskoi istoriograficheskoi traditsii (vtoraia polovina XIX — nachalo XXI vv.). [Agrarian colonization of the Steppe region in the Russian and Kazakh historiographical tradition (second half of the 19th — early 21st centuries)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 7 Tokmurzaev, B.S. (2016). Agrarnaia kolonizatsiia Stepnogo kraia v imperskikh proektakh i praktikakh vtoroi poloviny XIX — nachalo XX vv. [Agrarian colonization of the Steppe region in imperial projects and practices of the second half of the 19th — early 20th centuries]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Omsk [in Russian].
- 8 Dameshek, L.M. (2002). «Sibirskie inorodtsy» v imperskoi strategii vlasti XVIII — nachala XIX vv. [“Siberian foreigners” in the imperial strategy of power in the 18th — early 20th centuries]. *Sibir na etape stanovleniia industrialnogo obshchestva: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 75-letiiu L.M. Goryushkina — Siberia at the stage of the formation of an industrial society: Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 75th anniversary of L.M. Goryushkin* (pp. 105–108). Novosibirsk: Institut istorii Sibirskogo otdeleniia Rossiiskoi akademii nauk [in Russian].
- 9 Remnev, A.V. (2000). Regionalnye parametry imperskoi «geografii vlasti» (Sibir i Dalnii Vostok) [Regional parameters of the imperial “geography of power” (Siberia and the Far East)]. *Ab Imperio*, 3–4, 343–358 [in Russian].
- 10 Churkin, M.K. (2020). Obrazovatelnoe prostranstvo Stepnogo kraia kak faktor nauchnoi i obshchestvenno-politicheskoi kommunikatsii kazakhskoi intelligentsii serediny XIX — nachala XX vv. [The educational space of the Steppe region as a factor in scientific and socio-political communication of the Kazakh intelligentsia of the mid-19th — early 20th centuries]. *Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Shokan okulyary-24», posviashchennoi 185-letiiu Shokana Ualikhanova — Proceedings of the international scientific and practical conference “Shokan oculars-24”, dedicated to the 185th anniversary of Shokan Ualikhanov*. (Vols. 1–4; Vol. 1) (pp. 32–38). Kokchetav [in Russian].
- 11 Churkin, M.K. & Tokmurzaev, B.S. (2019). Agrarnaia kolonizatsiia Stepnogo kraia: obshchestvenno-politicheskii diskurs i imperskie praktiki vtoroi poloviny XIX — nachala XX vv. [Agrarian colonization of the Steppe region: socio-political discourse and imperial practices of the second half of the 19th — early 20th centuries]. Omsk: Izdadelstvo Omskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta [in Russian].
- 12 Bisenova, A. & Mukasheva, A. (2020). Kolonialnye intellektualy: mezhdru prosveshchencheskoi i predstavitel'skoi roliu [Colonial intellectuals: between the enlightenment and representative roles]. *Novoe literaturnoe obozrenie — New Literary Review*, 6 (166), 445–449 [in Russian].
- 13 Tolts, V. (2013). «Sobstvennyi vostok Rossii»: Politika identichnosti i vostokovedenie v pozdneimperskii period [“Russia's Own East”: Identity Politics and Oriental Studies in the Late Imperial Period]. Moscow [in Russian].
- 14 Suleimenov, B.S. (1963). Agrarnyi vopros v Kazakhstane poslednei treti XIX — nachale XX veka (1867–1904 gg.) [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the 19th — early 20th centuries (1867–1904)]. Almaty: Akademiia Nauk Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 15 Tashtemkhanova, R.M. (2006). Pereselencheskaia derevnia i ee vzaimosviazi s kazakhskim aulom vo vtoroi polovine XIX — nachale XX veka (na materialakh Semirechenskoi oblasti) [Migrant village and its relationship with the Kazakh village in the second half of the 19th — early 20th centuries (based on proceedings from the Semirechensk region)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 16 Churkin, M.K. (2006). Pereseleniia krestian chernozemnogo tsentra Evropeiskoi Rossii v Zapadnuui Sibir vo vtoroi polovine XIX — nachale XX vv.: determiniruiushchie faktory migratsionnoi mobilnosti i adaptatsii [Relocation of peasants from the black earth center of European Russia to Western Siberia in the second half of the 19th — early 20th centuries: determining factors of migration mobility and adaptation]. Omsk: Izdadelstvo Omskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta [in Russian].
- 17 Kolesnik, V.I. (2007). Ekonomicheskie vozmozhnosti kochevykh obshchestv [Economic opportunities of nomadic societies]. *Voprosy istorii — Questions of history*, 4, 142–152 [in Russian].

- 18 Uspenskii, G.I. (1891). Kochevniki i russkie pereselentsy [Nomads and Russian settlers]. *Russkaia mysl — Russian thought*. 41–47 [in Russian].
- 19 Gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv Omskoi oblasti [State Historical Archive of the Omsk Region]. — F. 3. — Op. 7. — D. 11285. — L. 309 [in Russian].
- 20 (1885). Avtobiografiia A.O. Diugamelia [Autobiography of A.O. Duhamel]. *Russkii arkhiv — Russian Archive*. 7, 18–32 [in Russian].
- 21 (1890). Vnutrennee obozrenie [Internal review]. *Novoe vremia — New time*, 5220, 1–5 [in Russian].
- 22 (1890). Pismo Sultan-Gazy Valikhanova [Letter from Sultan-Gaza Valikhanov]. *Novoe vremia — New time*, 5305, 4–6 [in Russian].
- 23 (1895). Sostav IRGO [Composition of the News of the Russian Geographical Society]. Saint Petersburg [in Russian].
- 24 (2007). *Istoriia Kazakhstana v russkikh istochnikakh XVI–XX vekov [History of Kazakhstan in Russian sources of the XVIth – XXth centuries]*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 25 (1882). *Prazdnovanie v Peterburge i Moskve dnia 26 oktiabria 1581 goda [Celebration in Saint Petersburg and Moscow of October 26, 1581]*. Saint-Petersburg: Tipografia F. Eleonskogo [in Russian].
- 26 Bukeikhanov, A.N. (1902). *Svedeniia o kirgizskom khoziaistve Stepnogo kraia k 15 yanvaria 1902 goda [Information about the Kyrgyz economy of the Steppe Territory by January 15, 1902]*. Omsk [in Russian].
- 27 Bukeikhanov, A.N. (1910). Kirgizy [Kyrgyz]. *Formy natsionalnogo dvizheniia v sovremennykh gosudarstvakh — Forms of national movement in modern states*, 586 p. [in Russian].
- 28 Bukeikhanov, A.N. (1908). Russkie poseleniia v glubine Stepnogo kraia [Russian settlements in the depths of the Steppe region]. *Sibirskie voprosy — Siberian Issues*, 33–34, 29–45 [in Russian].
- 29 Verner, K.A. (1905). *Ovtsevodstvo v raione zapadnogo uchastka Sibirskoi zheleznoi dorogi [Sheep farming in the area of the western section of the Siberian Railway]*. Saint Petersburg: Izdatelstvo kommunisticheskoi chasti [in Russian].

Сведения об авторах

Абсаттарова Жанар — старший преподаватель кафедры Истории Казахстана и Ассамблеи Народа Казахстана, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>

Мажитова Жанна — д.и.н., профессор, НАО «Медицинский университет Астана», Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>

Information about the authors

Absattarova Zhanar — Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan and Assembly of Peoples of Kazakhstan, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>

Mazhitova Zhanna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Astana Medical University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>

B.B. Aktailak^{1*}, M.S. Ibrayemova², D.S. Mutalova³, B.B. Baishov⁴

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Semey Medical University, Semey, Kazakhstan;

³West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk, Kazakhstan;

⁴T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan

(E-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com; mayra_isa_1972@mail.ru; mutalova.dzhanargul@mail.ru; dil_123@mail.ru)

From nomads of the steppes to citizens of Turkey: Turkish historiography of the Kazakh diaspora

The proposed article is devoted to studying the evolution of the image of Kazakhs in Turkish historiography. It will focus on analyzing how Turkish historians formed and transformed perceptions of Kazakhs during different historical periods. The study covers a wide time range, from the first contacts between Kazakhs and Turks to the present day. Special attention is paid to how political, social and cultural factors influenced the formation of stereotypes about Kazakhs in Turkish society. The article will consider such aspects as the evolution of the image of Kazakhs in the XX century; analyze changes in the perception of Kazakhs in connection with political events in Central Asia, and in the world as a whole. And also, much attention is paid to modern studies of the history of the Kazakh diaspora in Turkey, including an assessment of the level of scientific objectivity and relevance of contemporary works of Turkish historians devoted to this topic. The authors explore the main changes in the image of Kazakhs in Turkish historiography, what factors influenced it and what prospects are open for further research in this area. This study provides a deeper understanding of the peculiarities of relations between Kazakhs and Turks, as well as tracing how historical memory and stereotypes influence international relations.

Keywords: Kazakh diaspora, Turkish historiography, Hasan Oraltay, Historical memory, Identity, Kazakh refugees, Kazakhs in Turkey, Kazakhstan, Intellectual history, History of migrations.

Introduction

The study of the Turkish historiography of the Kazakh diaspora allowed us to achieve the set goal — a comprehensive analysis of the main directions and trends in the study of this issue. In the course of the study the following tasks were solved: the main stages of the formation of the Kazakh diaspora in Turkey were studied; the key works of Turkish historians were analyzed; the main topics and problems considered in Turkish historiography were identified; the influence of political and ideological context on the interpretation of the history of the Kazakh diaspora was determined.

Throughout the 20th century, migration processes radically changed the demographic map of the world, forming numerous diasporas outside their historical homelands. Among these movements, the history of the Kazakh diaspora in Turkey occupies a special place, which is a complex and multifaceted phenomenon due to several historical, political and socio-economic factors. This migration, which began in the first half of the 20th century and intensified in the following decades, led to the establishment of a stable Kazakh community on Turkish soil, which integrated into Turkish society but retained its cultural identity.

This article analyses the Turkish historiography of the Kazakh diaspora. The study of how Turkish scholars and researchers interpret the history of Kazakh resettlement, their adaptation and integration into Turkish society is an important task for understanding not only the past but also the present of Kazakh-Turkish relations. Turkish historiography, shaped by various ideological and political currents, offers a unique perspective on the history of the Kazakh diaspora, reflecting both the official position of the state and various public discourses.

The relevance of this study is due to several factors. Firstly, the history of the Kazakh diaspora in Turkey remains understudied in domestic historiography, while Turkish studies offer valuable materials and interpretations. Secondly, the study of historiography allows us to identify the peculiarities of the perception of the «other» within the host society, which is important for understanding the processes of intercultural interaction and the formation of national identity. Thirdly, analyzing Turkish historiography allows us to trace the evolution of views on migration processes and their impact on socio-political and cultural life in Turkey.

* Corresponding author's e-mail: a.bakytzhan1992@gmail.com

The purpose of this article is to provide a comprehensive analysis of Turkish historiography of the Kazakh diaspora, to identify the main directions and trends in the study of this issue, as well as to determine the degree of influence of political and ideological factors on the formation of historical narrative.

Materials and Research Methods

Historiography, as the product of a historian's work, is not just a recounting of the past, but an interpretation of it through the lens of the present. While history spans from the past to the present, it is ultimately created in the present. The choice of the research topic and the form of its presentation are conditioned by the urgent problems of the present [1; 419]. Consequently, in order to study historiography, in particular Turkish historiography on the Kazakh diaspora in Turkey, it is necessary to take into account contemporary contexts and issues affecting the formation of historical narrative.

When writing the article we used historical-comparative, chronological methods, as well as general scientific methods such as analysis, synthesis, analogy, comparison, description and others. This study uses a comparative-historical method to compare various Turkish historiographical works on the Kazakh diaspora in order to identify both convergences and divergences in methodological approaches, interpretations of historical events and emphasis. Retrospective analysis provides an opportunity to study the evolution of Turkish historiography on the problem of the Kazakh diaspora in chronological sequence, from early publications to contemporary studies. Contextual analysis involves examining historiographical works in a broad historical context, taking into account the political conjuncture, dominant ideological currents and socio-cultural conditions characteristic of different periods of Turkish society.

The source base of the study consists of scientific articles, monographs, and dissertations by Turkish scholars.

Discussion and Results

Turkish historiography shows a progressive development in the study of the history of the topic under consideration. The beginning of modern Turkish historiography is considered to be 1923, due to the establishment of the Republic of Turkey [2; 191]. The period covering more than a century is marked by a significant expansion of the source base, deepening of the methodological apparatus and formation of various interpretative approaches. The body of knowledge accumulated to date enables a comprehensive analysis of various aspects of the subject, from socio-political to cultural and economic.

The Kazakh emigration played an important role in shaping Turkish historiography on the subject, providing not only personal testimonies and memoirs, but also critically assessing Turkish historiographical practice. Their comments and indications of methodological and interpretive shortcomings contributed to the enrichment and clarification of the historical narrative.

In his work, scholar K.N. Abdullaev characterizes emigrant literature predominantly as a narrative of the defeated, seeking to reconstruct an alternative version of the historical process and prove that the dominant course of events was the result of violent interference in the natural course of history. The uniqueness of this literature lies in the preservation of fragments of historical memory of the emigrants themselves, which represent a valuable source for studying the past. At the same time, it should be noted that there are no generalized works on the history of Kazakh emigration created directly by the emigrants themselves. In the 1920s–1940s of the last century, emigrants of nationalist orientation, among whom Mustafa Shokay occupies a special place, showed high literary activity [3; 32].

Comparing scientific and political activities of emigrants, one should note the clear predominance of the former. In the conditions of emigration, where opportunities for direct political influence were limited, the intellectual potential of the emigrant environment was realized mainly in the scientific sphere. The works of prominent emigration figures provided valuable empirical and analytical material, which later formed the basis of Sovietology, a scientific field that studied the Soviet Union [3; 34].

The choice of Turkey by Kazakh emigrants, as well as by other Central Asians, is due to a whole set of factors. Among them are linguistic and cultural proximity, common religious views, as well as the perception of Turkey as an independent and more developed state compared to other Muslim countries in the region.

The arriving Turkic emigrants were defined in the Turkish context as «diş Türkler», which emphasised their position as «external» to mainstream Turkish identity, but also indicated their belonging to the wider Turkic world. For many Turkic-speaking migrants, Turkey became not just a temporary refuge, but a genuine second home. Linguistic commonality facilitated their integration into Turkish society and allowed them to avoid language barriers. Importantly, they felt relatively safe from discrimination and segregation in

Turkey [3; 484]. In the Turkish environment, where the ideas of Turkism enjoyed considerable popularity, emigrants from Central Asia often became their supporters. Their loyalty to the concept of «Turkestan» as a designation of their homeland served as a kind of manifestation of their political views and aspirations for the unification of Turkic-speaking peoples. In Turkey, emigrants took a very active part in governmental, cultural and social activities [3; 485].

Between 1923 and 1950, official Turkish historiography adhered to a concept that differed significantly from contemporary views. The dominant point of view was that of the exceptional importance of the Anatolian roots of the Turks, who, according to this version, left Central Asia in the distant past and finally settled in Anatolia. The formation of this position in Turkish historiography did not happen without the participation of Mustafa Kemal Atatürk [4; 202].

However, there was also an alternative point of view that was critical of the one-sided interpretation of history aimed at legitimizing the new republic. One of the most vivid expressors of this position was the Bashkir emigrant scholar Zaki Validi Togan, who argued that the migrations were caused by a complex of factors, including demographic pressure and military conflicts, and insisted on the continuing role of Turkestan in the history of Turkic-speaking peoples, thus refuting the official historiographical concept [4; 211].

Zaki Walidi Togan's interpretation of Turkish history as «Turkestan» is a key point for understanding his position and its significance in the context of the study of the Turkic world and, in particular, the Kazakh diaspora in Turkey. This interpretation means that Validi considered the history of the Turks not as an isolated history of one ethnos, but as an integral part of the general history of the Turkic peoples, the center of which, in his opinion, was Turkestan [3; 35].

Despite justified criticism from opponents, both the authorities and the proponents of the official concept of Turkish history stubbornly rejected any criticism, which created serious obstacles to solving the overdue problems in historiography. This dominant conception, focusing exclusively on the Anatolian aspect, effectively confined Turkish historiography within the framework of «Anatolian thought», completely ignoring and rejecting «Turkestan thought» [4; 214].

Mustafa Kemal Atatürk, in an effort to strengthen the legitimacy of the new Turkish Republic, focused on proving the historical right of the Turks to Anatolia, addressing both the European powers and the Turks themselves, whose origins were diverse and included people from the Balkans, Armenia and Greece. Issues related to historical ties with the Asian nations that had become part of the USSR were relegated to the background. Given the support provided by the Soviet Union, Turkey also avoided active political engagement with the «external Turks» [3; 491].

Turkey, while accepting «external Turks» from the former Russian Empire, simultaneously exercised strict supervision over their political activities. The policy of «Turkcilik» established by Mustafa Kemal Atatürk was limited to the territory of the Republic of Turkey, as evidenced by the very division of Turks into «internal» and «external». In the 1940s, fearing complications with the USSR, the Turkish government suppressed any manifestations of pan-Turkism and Turanism. President İsmet İnönü, unlike Atatürk, took a tough stance towards these movements, considering them a threat to the integrity of the state [3; 494].

The limited contacts of the Turkish authorities with «external Turks» in that period can be explained, according to modern researchers, by the fear of provoking a negative reaction from the Soviet Union and the communist regime [3; 494]. In particular, Zhanimkhan Tleubayuly, a representative of the Kazakhs and former finance minister of Xinjiang, mentions in his memoirs the failed meeting with Atatürk in 1937. The alleged reason is the Xinjiang governor-general's fear of Sheng Shitsai [5], but the possibility of a refusal by the Turkish authorities is not excluded, given their political situation at the time and their desire to avoid conflict with the USSR.

Thus, the failed meeting of Janykhan Tleubayuly with Atatürk, nevertheless, indirectly contributed to the beginning of the process of formation of the Kazakh diaspora in Turkey. The dissemination of information about Turkey as a free and friendly state, as well as the personal example of Eliskhan Batyr played a decisive role in the decision to resettle and establish the first Kazakh communities on Turkish soil. This event became an important stage in the history of the Kazakh diaspora and paved the way for subsequent migration waves [5].

From 1948 Turkey received Turkic emigrants, primarily Uzbeks, from Afghanistan, Pakistan and India. The peak occurred between 1952 and 1954, with approximately 2,000 people arriving in 1952 alone. The government provided them with full support. The emigrants set up their own organizations and media. Among them were the Turks from East Turkestan (Kazakhs, Uyghurs, Uzbeks) who had fled communist China [3; 504].

A significant role in the study of the history of the Kazakh diaspora in Turkey was played by the book «Kazak Exodus» by G. Lias, originally written in English. This publication, published in London in 1956, became an important source of information about the Kazakhs for the Turkish public. The author, having visited Turkey to gather material, held meetings and interviews with representatives of the Kazakh diaspora. The book was subsequently translated and published in Turkish [6; 173].

In Turkish historiography, the first researchers to address the topic of the Kazakh diaspora were the representatives of this community themselves, among whom H. Oraltay, H. Altay, K. Gayretulla, etc. stand out. It should be noted that the first to begin studying the history of the Kazakh diaspora in Turkey were representatives of the diaspora themselves.

The works created by diaspora representatives inevitably bear the imprint of personal experience, experiences and views of the authors. This may lead to a certain subjectivity in the presentation of the material, but at the same time gives the research a special emotional depth and authenticity. The authors, as a rule, are deeply interested in preserving the memory of their people, their culture and history.

Diaspora people also have unique access to sources of information that are not available to outside researchers. These may include family archives, oral histories, memories of older generations, personal letters and photographs. The use of these sources enables a more complete and reliable picture of the past. Diaspora research provides a narrative of diaspora history from the inside, from the perspective of the diaspora participants themselves. This is important for understanding the identity of the diaspora, its place in Turkish society and its ties to the historical homeland.

In 1957, the Izmir-based newspaper Ege Express published the work «Himalaya destanı (Himalayan saga)», co-authored by Ozdemir Atalan and Hasan Oraltay (H. Hakim). The work described the lifestyle of Kazakhs and emphasized the plight of Kazakhs under the communist regime [7].

Hasan Oraltay's work, published in 1961, was one of the first monographic studies devoted exclusively to the Kazakh people [8]. Unlike previous works that examined the Kazakhs in the context of other peoples of Turkestan, H. Oraltay's book focused on their unique history and culture. The publication of the book aroused interest in academic circles, as evidenced by reviews by prominent researchers such as Z.V. Togan, A. Inan, and B. Hite. Oraltay explained the choice of the title by the need to dispel the common misconception in Turkey, which identified Kazakhs with Russian Cossacks, and to familiarize Turkish society with the true face of the Kazakh people. The book described in detail the origin, religion, traditions, everyday life and culture of the Kazakhs, as well as different points of view on the origin of the ethnonym «Kazakh». The author emphasized the Kazakhs' adherence to Islam, their traditional nomadic pastoralism and such qualities as honesty and bravery.

In his next work, «Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu», H. Oraltay turns to the figure of one of the key representatives of Kazakh literature, Magzhan Zhumabaev, exploring his life path, literary work and significance for the Turkic world. The main task of this work H. Oraltay sees familiarizing the Turkic community with Magzhan Zhumabayev, emphasizing his outstanding literary talent and commitment to the ideas of Turkism [9].

In 1973, the next book by H. Oraltay was published with the title «Alaş. The National Password of Independence of Turkestan Turks (Alaş. Türkistan türklerinin Milli İstiklal Parolası)» [10]. During this period, Turkish historiography tends to study the history of Turkic peoples in the context of the struggle for national independence and opposition to Soviet influence. The main goal of Hasan Oraltay in this book is to familiarize the Turkish public with the «Alash» movement, its ideology and role in the history of the Kazakh people. The author seeks to show that the «Alash» movement was not just a local Kazakh phenomenon, but a part of the all-Turkestan movement for national self-determination. For this purpose, he used a wide range of sources, which include the works of «Alash» figures (including Alikhan Bukeikhanov, Akhmet Baitursynov, Mirzhakypa Dulatov), periodicals of the time, studies of Soviet and Western historians, as well as personal knowledge and experience gained from representatives of the Kazakh diaspora [10; 117].

The methodology of H. Oraltay, is based on the historical-biographical approach, emphasizing the role of personalities in history. The book has a strongly nationalist and Turkist orientation. H. Oraltay presents the Alash movement as a struggle for the national liberation of Turkic peoples from Russian and then Soviet influence. The book emphasizes the unity of the Turkic world and the need for its consolidation. It is important to take into account that the ideological attitudes of the author may have influenced the interpretation of historical events and the assessment of the activities of Alash figures.

Hyzyrbek Gayretullah book «Bloody Days of Altai (Altaylarda Kanlı Günler)», first published in 1977, was subsequently republished in 1995 and 2017 (with additions) [11]. It describes not only the tragic events,

but also various aspects of Kazakh culture, including traditions and national cuisine. The author's goal was obviously to provide readers with a comprehensive picture of the lives of Kazakhs, especially those who were forced to leave Altai and settle in Turkey.

Halifa Altay's book *From the Forefatherland to Anatolia* (Anayurttan Anadolu'ya), published in Ankara by the Ministry of Culture in 1981, is an important source on the history of the Kazakh diaspora in Turkey [12]. H. Altay (1917–2003) was a prominent representative of the Kazakh diaspora in Turkey, writer, public figure and researcher. His life was closely linked to the tragic events of the 20th century: fleeing China in the 1940s, wandering and finally finding a new home in Turkey. These personal experiences undoubtedly had a strong influence on his writings, including from Progenitor land to Anatolia.

The book has a clear structure and consists of several parts, successively revealing the history of Kazakh emigration:

Background: Description of Kazakhs' life in Xinjiang before the migration, their everyday life, traditions, culture and relations with neighboring peoples.

Reasons for Emigration: An analysis of the political situation in Xinjiang in the 1930s and 1940s, including the increasing Chinese influence, conflicts and persecution that forced the Kazakhs to leave their homeland.

Migration Path: A detailed description of the arduous and dangerous path Kazakh refugees traveled, including crossing mountain passes, encounters with bandits, and other hardships.

Adaptation in Turkey: An account of how Kazakhs settled in a new place, faced language and cultural barriers, integrated into Turkish society and preserved their identity.

For modern researchers studying the history of the Kazakh diaspora in Turkey, the work of H. Altay remains an important and relevant source. It provides valuable information about the tragic pages of the history of the 20th century, about the migration processes that Kazakhs experienced and their adaptation to new living conditions. The book is also of great importance for understanding the self-identity of the Kazakh diaspora and preserving its connection with its historical roots.

In describing the plight of Turkic-speaking peoples in the Soviet Union, Professor Tahir Chagatai pointed to the imperialist nature of the Soviet authorities, who resorted to terror to establish control [13]. Despite this, however, he hoped that the Turkic-Muslim peoples could resist assimilation and preserve their unique identity.

After arriving in Turkey, the main goal of the literary works of the representatives of the Kazakh diaspora was to introduce the Turkish society to the Kazakh people, with the answer to the question: «Who are the Kazakhs?» These works were mainly of an introductory nature, presenting the culture and life of the Kazakhs. After Kazakhstan gained independence and was recognized as the common homeland of all Kazakhs, this task lost its relevance. It was replaced by a new goal: to help Kazakh youth raised in Turkey understand their roots and address the question, «Who are the Kazakhs?» and «How did we end up in Turkey?» H. Gayretullah's book «Altai Kazakhs (Altay kazakları)» is a striking example of works dedicated to this new goal [14]. Thus, the change in the purpose of literary works of the Kazakh diaspora in Turkey reflects important processes associated with the formation of identity, the influence of political events and the role of literature in the preservation of cultural heritage.

While in the 1960s and 1970s, the focus of authors writing about Kazakhs was on themes of the fight against communism, the desire for freedom, and the idea of Kazakhs as «true Turks», works that appeared after 2000 demonstrate the evolution of this image, adding to it such aspects as modern education, competitiveness, and economic development of the Kazakh people [14; 140]. The changing image of Kazakhs in Turkish literature reflects important changes in the historical context, in the position of the Kazakh diaspora in Turkey and in the self-awareness of the Kazakh people. It also indicates the development of Turkish historiography, which is becoming more multifaceted and takes into account various aspects of the life of the Kazakh diaspora.

Significant contributions to the study of the history of the Kazakh diaspora in Turkey have been made by Kazakh-speaking scholars in the country, such as Abdulvahap Kara and Maryam Kırımlı. The latter's dissertation, «The genesis of Kazakh nationalism and independent Kazakhstan: a history of native reactions to Russian-Soviet policies» (1999), is an important study in this area [15]. Also worth noting are the works of historian A. Kara, including «Turkistan Ateşi. The Life and Struggle of Mustafa Çökay (Türkistan Ateşi. Mustafa Çökay'ın hayatı ve mücadelesi)», which explore related topics [16].

The appearance of works written by representatives of the Kazakh diaspora influenced Turkish historiography as a whole, enriching it with new topics, approaches and sources. This contributed to the

expansion of the boundaries of Turkish historical science and more complete coverage of the history of Turkic peoples.

At the same time, it should be taken into account that diaspora writings may be influenced by emotional factors and may not always meet the strict requirements of scientific methodology. Therefore, it is important to critically analyze such works and compare them with other sources.

Thus, the works written by representatives of the Kazakh diaspora are of special importance for Turkish historiography. They are not only valuable sources of information about the past of the Kazakh community in Turkey, but also contribute to the formation of a more complete and objective view of the history of Turkic peoples. Both the strengths associated with personal interest and access to unique sources and the possible limitations associated with subjectivity and methodology must be taken into account.

At the turn of the 20th and 21st centuries, Turkish historiography showed increased interest in the history of the Turkic peoples, in particular, the Kazakhs. Among the works examining the rivalry between Russia, Great Britain, China and the Ottoman Empire in Turkestan, the study by Mehmet Saray, "The Russian, British, Chinese and Ottoman rivalry in Turkistan: four studies on the history of Central Asia" stands out [17].

Ospan Batyr is one of the most revered figures in the Kazakh diaspora in Turkey, especially among the younger generation. In Turkish historiography, his exploits are the subject of scientific works, including the study by Gulcin Candarlioglu [18]. It is interesting to note that Professor Candarlioglu, who has Turkmen and Crimean Tatar roots, inherited scientific traditions from the famous Bashkir scientist Ahmet Zaki Validi Togan [18; 7]. It is characteristic that many researchers of this topic are descendants of or close to the emigrant environment.

The translation into Turkish and subsequent publication of works by Kazakh authors dedicated to the history of the Kazakh diaspora indicate significant interest in this topic in the Turkish academic community. An example of such a translation is the memoirs of Dalekhan Zhanaltay, «Hard Times, Hard Days (Çetin zaman zor günler)» which tells the story of the Kazakh exodus from Turkestan [19]. D. Zhanaltay, one of the leaders of this exodus, spent most of his life in Turkey and accepted Turkish citizenship. His memoirs, originally published after Kazakhstan gained independence, became available to Turkish readers in 2019.

A number of dissertations, written within the framework of an interdisciplinary approach, are devoted to the study of the history, culture and social status of the Kazakh diaspora in Turkey. In preparing this article, not only historical works were considered, but also studies conducted in the field of political science, sociology and cultural studies.

The dissertation of H. Fidan «Turkestan Migrants of Salihli from the Perspective of Social Structure and Social Changes (1977–1998)» is devoted to the study of the social situation of the Kazakh diaspora in the Kurtuluş district of Salihli city [20]. The study shows that the leaders who distinguished themselves during the migration through the Himalayas and played a decisive role in the survival of their fellow tribesmen tried to maintain their influence in Turkey as well. However, over time, their role in maintaining the unity of the diaspora, consulting and regulating relations with the local population gradually decreased [20; 167], which, according to the author, indicates the complete integration of the Kazakh community into Turkish society by the end of the 1990s [20; 169].

O. Kul's doctoral dissertation (Istanbul, 2009), dedicated to Ospan Batyr and the national liberation struggle in East Turkestan in the period 1941–1951, sheds light on how the political upheavals of the first half of the 20th century influenced the formation and subsequent position of the Kazakh diaspora that found refuge in Turkey [21].

Tekin Tuncer's doctoral dissertation is devoted to the reasons and process of the migration of Kazakhs under the leadership of Kalibek Hakim, Sultan-Sharip, Kusayin Taydzhi and Delilkhan to Turkey in 1953–1958, with a preliminary stay in the Himalayas [22]. The author notes that the migration from East Turkestan, caused by the rejection of the communist regime, was not limited to this period. In 1961, another migration of a different nature took place to Afghanistan. Unlike the difficult passage through the Himalayas and the subsequent path through India to Turkey, this migration was peaceful and sanctioned by the Chinese authorities. The settlers even declared their Afghan origin, although the exact number of Kazakhs among them is unknown. In 1964, this group was repatriated from Afghanistan to Turkey, to Ankara and Kayseri [22; 320].

The author emphasizes that after emigrating to Turkey, the participants in the events began to publish their own works, but these sources are not always objective, demonstrating a tendency to exaggerate their own role and belittle the merits of others. In particular, in the works of that time [22; 321], Kazakh-Uyghur

and inter-tribal contradictions are noticeable. It is argued that some publications of the Kazakh emigration in Turkey created a false impression of the passivity of the Uyghurs in the struggle [22; 322].

Initial financial difficulties prevented Kazakh children from accessing higher education in Turkey, but later, thanks to successful entrepreneurial activity, the situation changed [22; 323]. Having become citizens of Turkey and having taken a worthy place in society, the Kazakhs continue to closely follow the events in Kazakhstan [22; 324].

In her dissertation, defended in Ankara, A. Rakhimzhanova examines the ethnic identity of Kazakhs in Istanbul [23]. The author emphasizes that factors such as collective memory, family ties and experienced trauma play an important role in shaping the unique identity of this group [23; 209]. Although all citizens in Turkey are officially considered Turks and Kazakhs are perceived as part of the Turkish nation, the study shows that their presence in Istanbul may disrupt the idea of the homogeneity of Turkish identity [23; 211]. The perception of independent Kazakhstan as the only homeland also influences the identity of Kazakhs in Turkey [23; 212]. From the very beginning of their stay in Turkey, Kazakhs demonstrated their nationalist political beliefs [23; 212].

Ideas of the Kazakh diaspora about national identity in Turkey have undergone significant changes over time. Initially, in the 1960s, «being a Kazakh» meant, above all, being a «model minority»: hard-working, law-abiding citizens and adherents of Islam. The main efforts were directed at adapting to Turkish culture, and Kazakh identity was manifested only episodically, on special occasions. However, as early as the 1970s, the active involvement of some second-generation representatives in Turkey's political life signaled a shift in the position of Kazakh settlers. In the perception of various groups in Turkish society, «being a Kazakh» began to be associated either with a «real Turk» [23; 213].

Currently, there are various ways of expressing Kazakh identity in Zeytinburnu. It can be expressed through acts of solidarity, such as visiting a pharmacy owned by a Kazakh or preferring shops where Kazakhs work. However, the key element of Kazakh identity in Zeytinburnu remains the discourse of kinship. Belonging to a particular clan is not enough; active demonstration of loyalty to it, promoting its social advancement through charity and support of relatives is required. Kazakh genealogy thus becomes an instrument for strengthening the power and authority of clans and tribes. The financial well-being of a clan directly correlates with the splendor of its ancestor commemoration ceremonies. The Kazakh kinship system thus serves several functions. On the one hand, it acts as a model of national unity based on blood ties, representing the Kazakh people as a large family. On the other hand, similarity in appearance is also used as a criterion for determining Kazakh identity [23; 213].

Although the modern Kazakh generation in Turkey has lost many traditional features, such as the Kazakh language, the nomadic lifestyle, living in yurts, and eating horse meat [23; 215], it is not fully assimilated. Kazakh ideology continues to play an important role in maintaining and strengthening their ethnic identity [23; 216]. This points to a complex and multifaceted process of identity formation in diaspora settings that requires further study.

Conclusions

The conducted study of the Turkish historiography of the Kazakh diaspora allowed us to identify key trends and features in the coverage of this issue. An analysis of the scientific works of Turkish historians devoted to the history of Kazakh migration to Turkey showed that the perception and interpretation of this phenomenon evolved under the influence of various historical, political and socio-cultural factors.

One of the important conclusions is that Turkish historiography considers Kazakh migration primarily in the context of Turkic unity and solidarity. The idea of a common language, culture and history of the Turkic peoples has played and continues to play a significant role in shaping the narrative of the Kazakh diaspora. This is manifested in the emphasis on common roots, cultural parallels and a sense of brotherhood between Kazakhs and Turks.

At the same time, the study showed that Turkish historiography is not monolithic. Different approaches and interpretations can be identified within it. Early works often focused on the humanitarian aspect, emphasizing the plight of Kazakh refugees and the hospitality of the Turkish people. Later, with the development of scientific research and the change in the political context, more comprehensive works began to appear in historiography, taking into account the socio-economic, cultural and political aspects of the integration of the Kazakh diaspora into Turkish society.

It is important to note that Turkish historiography was also influenced by external factors, such as the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan's independence, and the development of Kazakh-Turkish interstate

relations. These events contributed to increased interest in the history of the Kazakh diaspora and the formation of a more objective and multifaceted view of this problem.

The analysis showed that Turkish historiography has made a significant contribution to the study of the history of the Kazakh diaspora. Turkish researchers have collected and systematized a large amount of information, conducted an in-depth analysis of archival materials and published a number of valuable works. At the same time, the study also revealed some gaps and limitations in Turkish historiography. In particular, insufficient attention is paid to the study of the internal life of the Kazakh diaspora, the preservation of its cultural identity and its interaction with other ethnic groups in Turkey.

In conclusion, it can be stated that the Turkish historiography of the Kazakh diaspora is an important source for understanding the history of Kazakh-Turkish relations and migration processes in general. It reflects both the official position of the state and various public discourses, offering a unique perspective on the history of Kazakh migration and its consequences. Further research in this area, taking into account both Turkish and Kazakh historiography, will create a more complete and objective picture of the history of the Kazakh diaspora in Turkey.

Brief conclusions:

- Turkish historiography examines Kazakh migration in the context of Turkic unity.
- There are different approaches and interpretations within Turkish historiography.
- Turkish historiography has been influenced by both internal and external factors.
- Turkish historiography has made significant contributions to the study of the history of the Kazakh diaspora, but there are still some gaps.
- Further research, taking into account the different historiographic approaches, is needed to create a more complete picture.

Prospects for further research are seen in studying the regional characteristics of the formation of the Kazakh diaspora in Turkey, analyzing its socio-economic situation and studying the processes of preserving and transforming cultural identity. It also seems important to conduct a comparative analysis with other diasporas in Turkey and other countries.

References

- 1 Tarih için metodoloji / Ahmet Şimşek (Ed.). — Ankara: Türk tarih kurumu, 2022. — 719 s.
- 2 Güler C. Türkiye’de Kazak Kültür ve Tarihi Hakkındaki Çalışmalara Bir Bakış / C. Güler // Tarih Araştırmaları Dergisi. — 2010. — № 29(47). — S. 177–196.
- 3 Абдуллаев К.Н. От Синьцзяна до Хоросана. Из истории среднеазиатской эмиграции XX века / К.Н. Абдуллаев. — Душанбе: «Ирфон», 2009. — 571 с.
- 4 Çetinkaya B. Cumhuriyet dönemi tarihyazımında fikri adımlar (1923–1950) / B. Çetinkaya. — İstanbul: Akademi titiz yayınları, 2019. — S. 199–218.
- 5 Қаржы министрі Жанымхан Тілеубайұлы Ататүрікпен неге кездеспеді? — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://www.abdulahapkara.com/ataturik-pen-janimhan-qaji>.
- 6 Оралтай Х. Елім-айлап өткен өмір / Х. Оралтай. — Алматы: Білім, 2005. — 632 б.
- 7 Hakim H. Himalaya destanı. No 1 / Hasan Hakim, Özdemir Atalan // Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi. — 1957. — S. 3.
- 8 Oraltay H. Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri / H. Oraltay. — İstanbul: Türk kültür yayını, 1961. — 285 s.
- 9 Oraltay H. Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu / H. Oraltay. — İzmir: Salihli Türkistanlılar kültür ve yardımlaşma Derneği, 1965. — 39 s.
- 10 Oraltay H. Alaş. Türkistan türklerinin Milli İstiklal Parolası / H. Oraltay. — İstanbul: Büyük Türkeli yayınları, 1973. — 200 s.
- 11 Gayretullah H. Altaykarda Kanlı Günler. «Bir göç hikayesi» / H. Gayretullah. — İstanbul: Bilge kültür sanat, 2017. — 272 s.
- 12 Altay H. Anayurttan Anadolu’ya / H. Altay. — Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981. — 469 s.
- 13 Çağatay T. Kızıl imperyalizm / Çağatay T. // Yaş Türkistan neşriyatı. — 1984. — № 27. — C. 85.
- 14 Gayretullah H. Altay kazakları. Doğu Türkistan’dan göçen Türkler / Gayretullah H. — İstanbul: Yazıgen yayıncılık, 2019. — 176 s.
- 15 Kırımlı M. The genesis of Kazakh nationalism and independent Kazakhstan: a history of native reactions to Russian-Soviet policies. A dissertation submitted to the Department of International Relations of Bilkent University in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy. — 1999. — 289 p.
- 16 Kara A. Türkistan Ateşi -Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi / A. Kara. — İstanbul: DA yayınları, 2002. — 383 s.

- 17 Saray M. The Russian, British, Chinese and Ottoman rivalry in Turkistan: four studies on the history of Central Asia / M. Saray. — Ankara: Turkish Historical Society, 2003. — 435 p.
- 18 Çandarlıoğlu G. Özgürlük yolu Nurgocay Batur'un Anılarıyla Osman Batur / G. Çandarlıoğlu. — İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006. — 237 s.
- 19 Canaltay D. Çetin zaman zor günler / D. Canaltay; kazakça aslından çeviren ve hazırlayan: Dr. Tekin Tuncer. — İstanbul: Altay Yayınları, 2019. — 288 s.
- 20 Fidan H. Sosyal yapı ve sosyal değişme açısından Salihli Türkistan göçmenleri (1977–1998) / H. Fidan Doktora tezi. — İstanbul, 1998. — 203 s.
- 21 Kul Ö. Osman Batur ve Doğu Türkistan millî mücadelesi (1941–1951) / Ö. Kul. — Doktora tezi. — İstanbul, 2009. — 454 s.
- 22 Tuncer T. 1949–1964 yılları arasında Doğu Türkistan'da İstiklal mücadelesi ve Türkiye'ye yapılan göçler / T. Tuncer. — Doktora tezi. — Manisa, 2015. — 412 s.
- 23 Rakhimzhanova A. Negotiating diaspora identities: Kazakhs in Turkey / A. Rakhimzhanova. — PhD Dissertation. — Ankara: Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, 2021. — 247 p.

Б.Б. Ақтайлақ, М.С. Ибраимова, Д.С. Муталова, Б.Б. Байшов

Дала көшпенділерінен Түркия азаматтарына дейін: қазақ диаспорасының түрік тарихнамасы

Мақала түрік тарихнамасындағы қазақтар бейнесінің эволюциясын зерттеуге арналған. Түрік тарихшыларының әртүрлі тарихи кезеңдердегі қазақтар туралы түсініктерін қалай қалыптастырғанын және өзгерткенін талдауға көңіл бөлінген. Зерттеу қазақтар мен түріктер арасындағы алғашқы байланыстардан бастап қазіргі заманға дейінгі кең ауқымды қамтиды. Түрік қоғамындағы қазақтар туралы стереотиптердің қалыптасуына саяси, әлеуметтік және мәдени факторлардың қалай әсер еткеніне ерекше назар аударылған. Мақалада ХХ ғасырдағы қазақтар бейнесінің эволюциясы; Орталық Азиядағы және жалпы әлемдегі саяси оқиғаларға байланысты қазақтардың қабылдауындағы өзгерістерді талдау сияқты аспектілер қарастырылған. Сондай-ақ Түркиядағы қазақ диаспорасының тарихының заманауи зерттелуі, оның ішінде осы тақырыпқа арналған түрік тарихшыларының қазіргі заманғы жұмыстарының ғылыми объективтілігі мен өзектілігі де сипатталған. Авторлар түрік тарихнамасындағы қазақтар бейнесіндегі негізгі өзгерістерді, оған қандай факторлар әсер еткенін және осы саладағы одан әрі зерттеу үшін қандай перспективалар ашылатынын зерттейді. Зерттеу қазақтар мен түріктер арасындағы қарым-қатынастардың ерекшеліктерін тереңірек түсінуге, сондай-ақ тарихи жады мен стереотиптердің халықаралық қатынастарға қалай әсер ететінін бақылауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: қазақ диаспорасы, түрік тарихнамасы, Хасан Оралтай, тарихи жады, бірегейлік, қазақ босқындары, Түркиядағы қазақтар, Қазақстан, интеллектуалды тарих, көші-қон тарихы.

Б.Б. Ақтайлақ, М.С. Ибраимова, Д.С. Муталова, Б.Б. Байшов

От кочевников степей до граждан Турции: турецкая историография казахской диаспоры

Предлагаемая статья посвящена исследованию эволюции представлений о казахах в турецкой историографии. В фокусе внимания: анализ того, как турецкие историки формировали и изменяли представления о казахах на протяжении различных исторических периодов. Исследование охватывает широкий временной диапазон, начиная от первых контактов между казахами и турками и заканчивая современностью. Особое внимание уделяется тому, как политические, социальные и культурные факторы влияли на формирование стереотипов о казахах в турецком обществе. В статье рассмотрены такие аспекты, как эволюция представлений о казахах в ХХ веке и анализ изменений в их восприятии в связи с политическими событиями в Центральной Азии и в мире в целом. Большое внимание уделяется современным исследованиям истории казахской диаспоры в Турции, в том числе оценка уровня научной объективности и актуальности современных работ турецких историков, посвященных данной теме. Авторы исследуют основные изменения в представлениях о казахах в турецкой историографии, какие факторы на это влияли и какие перспективы открываются для дальнейших исследований в этой области. Данное исследование позволяет глубже понять особенности взаимоотношений между казахами и турками, а также проследить, как историческая память и стереотипы влияют на международные отношения.

Ключевые слова: казахская диаспора, турецкая историография, Хасан Оралтай, историческая память, идентичность, казахские беженцы, казахи в Турции, Казахстан, интеллектуальная история, история миграции.

References

- 1 Şimşek, A. (Ed.). (2022). *Tarih için metodoloji [Methodology for history]*. Ankara: Türk tarih kurumu [in Turkish].
- 2 Güler, C. (2010). Türkiye’de Kazak Kültür ve Tarihi Hakkındaki Çalışmalara Bir Bakış [An Overview of Studies on Kazakh Culture and History in Turkey]. *Tarih Araştırmaları Dergisi — Journal of Historical Studies*, 29(47) [in Turkish].
- 3 Abdullaev, K.N. (2009). *Ot Sintsiania do Khorasana. Iz istorii sredneaziatskoi emigratsii XX veka [From Xinjiang to Khorasan. From the history of Central Asian emigration of the XX century]*. Dushanbe: Irfon [in Russian].
- 4 Çetinkaya, B. (2019). *Cumhuriyet dönemi tarihyazımında fikri adımlar (1923–1950) [Intellectual steps in the historiography of the Republican period (1923–1950)]*. İstanbul: Akademi titiz yayınları [in Turkish].
- 5 Қаржы министрі Жанымхан Тілеубайұлы Ататүрікпен неге кездеспеді? [Why didn't Finance Minister Zhanymkhan Tileubayuly meet with Ataturk?]. *abdulvahapkara.com*. Retrieved from <https://www.abdulahapkara.com/ataturik-pen-janimhan-qaji> [in Kazakh].
- 6 Oraltay, H. (2005). *Elim-ailap oten omir [The life of the past years]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 7 Hakim, H., & Atalan, Ö. (1957). Himalaya destanı. No 32 [Himalayan saga]. *Ege-Ekspres. Günlük siyasi sabah gazetesi — Ege-Express. Daily political morning newspaper*, 3 [in Turkish].
- 8 Oraltay, H. (1961). *Hürriyet Uğrunda Doğu Türkistan Kazak Türkleri [Kazakh Turks of East Turkestan for the Sake of Freedom]*. İstanbul: Türk kültür yayını [in Turkish].
- 9 Oraltay, H. (1965). *Büyük türkçü Mağcan Cumabayoğlu [The great Turkist Magzhan Cumabayoglu]*. İzmir: Salihli Türkistanlılar kültür ve yardımlaşma Derneği [in Turkish].
- 10 Oraltay, H. (1973). *Alaş. Türkistan türklerinin Milli İstiklal Parolası [Alash. The National Independence Password of Turkestan Turks]*. İstanbul: Büyük Türkeli yayınları [in Turkish].
- 11 Gayretullah, H. (2017). *Altaykarda Kanlı Günler. «Bir göç hikayesi» [Bloody Days in the Altays. “A migration story”]*. İstanbul: Bilge kültür sanat [in Turkish].
- 12 Altay, H. (1981). *Anayurttan Anadolu'ya [From the Homeland to Anatolia]*. Ankara: Kültür Bakanlığı [in Turkish].
- 13 Çağatay, T. (1984). Kızıl imperyalizm [Red imperialism]. *Yaş Türkistan neşriyatı — Age Turkestan publications*, 27, 85 [in Turkish].
- 14 Gayretullah, H. (2019). *Altay kazakları. Doğu Türkistan'dan göçen Türkler [Altai Kazakhs. Turks migrating from East Turkestan]*. İstanbul: Yazıgen yayıncılık [in Turkish].
- 15 Kırımlı, M. (1999). The genesis of Kazakh nationalism and independent Kazakhstan: a history of native reactions to Russian-Soviet policies. A dissertation submitted to the Department of International Relations of Bilkent University in Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy.
- 16 Kara, A. (2002). *Türkistan Ateşi — Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi [Turkestan Fever — The Life and Struggle of Mustafa Çokay]*. İstanbul: DA yayınları [in Turkish].
- 17 Saray, M. (2003). *The Russian, British, Chinese and Ottoman rivalry in Turkistan: four studies on the history of Central Asia*. Ankara: Turkish Historical Society.
- 18 Çandarlıoğlu, G. (2006). *Özgürlük yolu: Batur'un Anılarıyla Osman Batur [The road to freedom: Osman Batur with the Memories of Nurgocay Batur]*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi [in Turkish].
- 19 Canaltay, D. (2019). *Çetin zaman zor günler [Hard times, hard days]* (Dr. Tekin Tuncer, Trans). İstanbul: Altay Yayınları [in Turkish].
- 20 Fidan, H. (1998). Sosyal yapı ve sosyal değişme açısından Salihli Türkistan göçmenleri (1977–1998) [Salihli Turkestan immigrants in terms of social structure and social change (1977–1998)]. *Doctor's thesis*. İstanbul [in Turkish].
- 21 Kul, Ö. (2009). Osman Batur ve Doğu Türkistan millî mücadelesi (1941–1951) [Osman Batur and the East Turkestan national struggle (1941–1951)]. *Doctor's thesis*. İstanbul [in Turkish].
- 22 Tuncer, T. (2015). 1949–1964 yılları arasında Doğu Türkistan'da İstiklal mücadelesi ve Türkiye'ye yapılan göçler [The struggle for independence in East Turkestan and migrations to Turkey between 1949–1964]. *Doctor's thesis*. Manisa [in Turkish].
- 23 Rakhimzhanova, A. (2021). Negotiating diaspora identities: Kazakhs in Turkey. *Doctor's thesis*. Ankara: Hacettepe University Graduate School of Social Sciences.

Information about the authors

Aktailak Bakytzhan — PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7614-2935>

Ibrayemova Maira — Candidate of Historical Sciences, Semey Medical University, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6776-5505>

Mutalova Dzhanargul — Senior Lecturer, Master of Humanitarian Sciences, West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir khan, Uralsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5614-938X>

Baishov Bakyt — PhD, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines, T.Ya. Begeldinov Military Institute of the Air Defense Forces, Aktobe, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6656-9596>

A.Zh. Aubakirova

*Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
(E-mail: aubakirova.assem@mail.ru)*

Social and public activities of women in Kazakhstan in the late XIXth — first quarter of the XXth century

The issue under consideration is relevant in today's conditions of Kazakhstan's development, as the establishment of gender equality in Kazakh society, which firmly adheres to conservative positions, is a serious problem. Democratic transformations in Kazakh society in the late XIX — the first quarter of the XX century caused a wave of social movement, as a result of which women received the right to education, which, in turn, led to an increase in their role in the spiritual life of the country, activation of their social, professional, cultural and other activities. In this regard, in this article the author considers the status and activities of women in Kazakh society, their active role in economic, political and social life in the late XIX — the first quarter of the twentieth century. And also, in the article the charitable activity of women is analyzed and it is noted that women engaged in charity, had deservedly high authority in the society. Women engaged in philanthropy, paid much attention to culture, education, medicine, and carried out various mass events. Historical analysis of women's charity helps to understand more deeply the complex dialectics of mental and social, legal and economic, rational and sensual principles of its development. The practical significance of the article lies in the consideration of documents, archival materials, comparative analysis of works of scientists-researchers about the place and role of women in the history of Kazakhstan.

Keywords: history of Kazakhstan, women of Kazakhstan, gender factor, women's charity, role and activities of women of Kazakhstan

Introduction

The modern period of society's development is characterized by significant global phenomena, including a growing awareness of women's place and role in society, a shift towards issues affecting women, and an increase in women's self-esteem and active participation in society. This has led to a surge in research interest in multilevel and multidimensional problems related to women's relationships with society. As a result, scientific research on this topic is booming. The growing relevance of this problem is also due to the emergence of new trends in the foreign historiography of women's issues, following the path of gender studies. Modern Kazakh historians are analysing the problems of gender equality, and this is also evident in the works of other researchers. This kind of research is important because it is necessary to critically reflect on and reassess the development of the problem, in which lie the roots and prerequisites of the current status of women in Kazakhstan. The female factor, which is increasingly evident in the modern world, demands a rethinking of the established foundations of civilisation. This necessitates the identification of new and fundamental problems concerning women's place in modern society. The resolution of these issues is imperative for the continued progress and sustainable development of humanity.

Even before the revolution, gender equality and the role of women were subjects of discussion among the democratic public in Kazakhstan. It should be noted that traditional societies, which were all part of the Russian Empire, had their own particular characteristics. During the period under consideration, women in Kazakhstan began to participate more actively in charitable works. It is important to acknowledge that the social and political nature of women's engagement in charity during the late 19th and early 20th centuries was influenced by the prevailing socio-economic and political conditions. The high regard in which women were held in society is also a testament to their contributions.

By the late 19th century, the practice of charity in the Akmola region and the entire Steppe region of the Russian Empire had become such a significant public phenomenon that in 1892 was established a special commission to oversee the legislative, financial and social aspects of charity. The state established public control over charity, which resulted in increased public confidence in the activities of philanthropists and, consequently, a remarkable growth in the number of donors. By the start of the 20th century, it was evident

* Corresponding author's e-mail: aubakirova.assem@mail.ru

that public and private charity had become a widespread phenomenon, demonstrating the depth of the merchant's spirit through their actions rather than just their words [1; 17].

During the early years of the 20th century, there emerged a modest number of examples of Kazakh women who were receiving education, embracing Western influences, and participating in various social activities. These trends were met with support from representatives of the "Alash" movement, who subscribed to democratic principles. Consequently, the basis for the modern active public position of women can be traced back to the 1920s, a period characterized by significant societal transformations following the events of February and October 1917. These events presented women with the opportunity to apply their knowledge and abilities in various spheres of life. During this period, women became an integral part of the broad popular movement for the affirmation of socialist slogans, for the ideals of the new political system [2; 90].

Materials and Research Methods

The source material for the article was the materials of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, including documentary materials stored in fonds 30, 44 and 503. The fonds of this archive contain valuable information about the activities of the Soviet authorities in establishing women's party committees, increasing the role of women in the construction of socialism, as well as about the activities of women in charitable organisations in Turkestan and Steppe provinces, and about the activities of women in the field of culture and education. In determining the proportion of women in the period under consideration, the gender composition was determined using the statistical materials of the first population census of the Russian Empire in 1897 and materials on women's activities published in the newspaper "Turkestan Vedomosti" in 1904.

The methodological basis of the study was rooted in the principles of historical cognition, encompassing historicism and objectivism. The analysis of gender issues necessitated not only the utilization of conventional historical methodology but also the employment of an interdisciplinary approach and a comparative-historical method. This approach was adopted to examine a diverse array of materials that reflected the state of gender relations and women's activities in Kazakhstan during the specified period. Mathematical methods were employed to calculate demographic indicators and to project possible forecasts between individual demographic indicators in the late 19th to early 20th century. The study also employed statistical methods to obtain data on the number of women and to calculate summary indicators. The research was guided by the overarching objective of utilizing a combination of micro and macro analysis methods, drawing from the «new biographical history» school of thought. This methodological approach enabled the identification of common features that are indicative of the process of integrating women into the sphere of public activity.

Discussion and Results

In the context of Kazakhstan's historical development, there is a paucity of literature addressing the role of women in the nation's history and state. The extant historical sources focus predominantly on male figures and rarely acknowledge the contributions of women who, due to their origins, qualities and talents, played significant roles in shaping historical events. However, it is the contention of the present study that this fact should not be taken as evidence of the true "absence" of women in the historical development of Kazakh society and the state of Kazakhstan. The primary reason for the exclusion of Kazakh women from history is the formation of a subjective opinion in Kazakhstani science that women are not considered significant figures in history and cannot be the "face" of history.

Indeed, as is evidenced by the established historical memory, in traditional Kazakh society, women were devoid of rights, and thus did not participate in the resolution of significant state issues, had no right to vote, and did not participate in public life. The position of women in society and family was regulated by customs, Sharia law and national traditions (customs — norms of customary law, Sharia — norms of religious law). A woman's role was confined to the fulfilment of reproductive functions, the raising of children, and the management of the household.

In our opinion, the formation of such an opinion about the status of women in Kazakh society, as well as the distortion of history on this issue, was largely influenced by the works of pre-revolutionary Russian authors. Their ideas were later taken up and developed by Soviet researchers. The one-sided views reflected in the works of Russian travellers and ethnographers who visited the Kazakh lands in the nineteenth century formed the basis for the formation of a misconception about the true position of women in society and the family. In their works, women were portrayed as completely powerless and helpless beings whose main task was only to run the household and raise children. For example, such a position of Kazakh women was

described by pre-revolutionary Russian authors N. Konshin [3; 103], Sh.M. Ibragimov [4; 38], S. Iuzefovich [5; 137].

As N. Konshin writes, the attitude towards women as inferior beings is clearly traced in the everyday life of Kazakhs [3; 103]. The Kazakh woman had no rights and many duties, and she was responsible for all the housework, even during pregnancy [3; 103]. Sh.M. Ibragimov, a collector of ethnographic materials about Kazakhs, noted that “a pregnant woman is not exempted from any work until the last day of pregnancy” [4; 38]. Observing the behaviour and restraint of women in Kazakh families, B. Iuzefovich noted in his ethnographic notes that women do not take part in general conversation and may only appear to offer some service. Moreover, it is not customary for women to go to places where men gather” [5; 137]. In this author’s opinion, the point of view expressed in the works of Russian ethnographers is somewhat subjective. Their negative descriptions of the position of women in Kazakh families and the examples they give do not prove the truth of their assumptions.

Indeed, the portrayal of women’s unfavourable social status in the works of researchers is arguably misleading. This is due to the fact that, in Kazakh society, women have historically enjoyed a high prestige and status. Furthermore, women’s rights have been legally protected, and folklore and oral folk art, including legends, poems, proverbs and ritual songs, have survived in the memory of the Kazakh people. These cultural forms also confirm the Kazakh people’s view of women’s equal rights. This perspective is further substantiated by the prevailing attitudes concerning women’s roles within the family and broader society, as reflected in Kazakh folklore and oral folk art.

At the end of the nineteenth century, the famous Kazakh scientist and educator Ybrai Altynsarin realised the need to educate Kazakh women in schools and was the first to open schools for girls in the region. With his support, a women’s school was opened in Irgiz in 1887, where 17 Kazakh girls were admitted. They were Gaisha Shakhmuratova, Aisha Aldabergenova, Gafira Makatova, Balzhan Ablezova, Kazina Zhaukieva, Salikha Kurmasheva, Khatima Ergozhieva, and Kymbat Aitghanova. Later women’s schools with boarding schools were opened in Turgai in 1891, in Kustanai in 1893, and in Aktobe (Aktobe) in 1896. The establishment of such educational institutions could be interpreted as an indication that the Kazakh populace has come to acknowledge the imperative to provide their female offspring with the opportunity to acquire knowledge and develop as individuals.

The establishment of primary and secondary vocational schools for women, and the subsequent opportunity for further education, contributed to the growing recognition of women by society, leading to changes in attitudes. Consequently, urban women began to play an active role in public life, as evidenced by the opening of a Kazakh-Russian women’s gymnasium in Kostanay in 1895. The opening ceremony was attended by representatives of Kazakh and Russian intelligentsia, including the wife of the late State Councillor Ybrai Altynsarin, Aiganim Altynsarina, Sholpan Karzhasova, and Katira Toktabayeva. Thus, at the end of the twentieth century, the role of women and their social and legal status in society and the family changed, although they were prohibited from voting and being elected.

According to the Census of 1897, the population of Kazakhstan was 4 million 931 thousand people, settled in the area of 2428111 square versts. At the end of XIX — beginning of XX century the borders of regions did not experience significant changes, so the general character of settlement on the territory of Kazakhstan can be considered stable until 1917. The most populated was the South of Kazakhstan, the least — the West. The main part of the population lived in rural areas (90.4 percent), only 9.6 percent of the population of Kazakhstan lived in cities [6; 10]. The administrative reform and resettlement policy pursued by the Russian Empire in the second half of the XIX century led to a gradual change in the socio-cultural situation, multi-ethnic composition and demographic situation in the cities, volosts and counties of the Kazakh steppe region. According to the 1897 census, of the 62,974 inhabitants of the towns of Verny, Zharkent, Kapal, Lepsy, Przhivalsk, and Pishpek in Zhetysay province, 35,291 were men and 25,643 were women. The population of Syrdarya region with the cities of Tashkent, Aulieata, Perovsk, Kazalinsk, Shymkent, Turkestan was 205 596 people, of which 117 259 were men, 88 337 were women. Ural oblast — Ural, Ilets, Guriev, Kalmykov, Temir — 55,482 people, men — 28,652, women — 26,830. Semipalatinsk region — Semipalatinsk, Zaisan, Kokpekty, Karkaraly, Pavlodar, Ust-Kamenogorsk — inhabited by 54 488 people, men — 29 623, women — 24 865. Torgai region with cities Kostanay, Aktobe, Irgiz, Torgai had population of 19 530 people, 10 079 — men, 9451 — women. According to the data from the first census, in administrative and territorial terms, the number of men significantly exceeded the number of women in the cities of the Turkestan and Steppe Governorates. Among the women, there were representatives of various nationalities,

including Ukrainians, Russians, Kazakhs, Tatars, Uzbeks, Uighurs, Poles, Chinese, Jews, Mordvins, and others [7; 34].

The first census determined the ethnic, gender, and religious composition of the population. At the beginning of the twentieth century, the number of men in each region was greater than the number of women. Regarding the social composition, it can be said that in the city, among the Russians, Ukrainians, Jews, Poles, and Mordovians, the majority were merchants, burghers, and peasants. However, in some regions, these numbers were more balanced. There were also facts of predominance of female population over male. The proof of it is the census of population of Zhetysu province in 1897. There were 374 men and 464 women in the families of aristocrats, 590 men and 596 women in the families of officials, 87 men, 84 women in the families of honorable citizens; 271 men, 282 women in merchant families; 10,881 men, 10,562 women in bourgeois families; 6,396 men, 4,009 women in peasant families; 3,413 men, 1,583 women in military Cosack families; 12,095 men, 9,252 women in indigenous families [8].

In the period spanning the State Duma elections of 1905–1907, women embarked on a campaign for equal rights with men. This was followed by a significant development in 1900 when the Ministry of Internal Affairs promulgated a decree pertaining to the admission of women into the civil service. This decree represented a landmark in the history of women's employment in public service in Turkestan within the context of the Steppe Governorate-General. The aforementioned decree was instrumental in facilitating the admission of women into the civil service, specifically at the VIII rank, provided they possessed higher or secondary education [9; 278].

The article "Women's Professional Labour", published in 1904 in the newspaper "Turkestan Vedomosti", conveys the author's perspective on the shifts in societal attitudes concerning women, stating: "Time has placed women in their rightful position and fundamentally altered the perceptions of the upper class towards them. Women now have the opportunity to demonstrate their contribution to societal development through both physical and mental labour" [10; 18]. At the beginning of the 20th century, women began to work in various spheres. According to Ia. Gofman's 1904 report, the Turkestan Governor General's Office employed 50 women as teachers, 18 women as postal and telegraph officials, 80 women as secretaries in various administrations, 32 women as cashiers, two women as nurses-midwives, and 18 women as nurses of mercy for the Red Cross Society. It is also worth noting that women were employed in a variety of other roles, including sewing workshops, shop assistants and agricultural work [10; 18].

In the context of the evolving political landscape of the Russian Empire during the early years of the 20th century, characterized by significant upheavals such as the February Bourgeois Revolution, the Russo-Japanese War, and the First World War, the role of women in society underwent a notable transformation. In response to these developments, women increasingly participated in various social movements and organizations, becoming active in cultural, educational, and charitable activities. The establishment of women's charitable societies in each region was predicated on their national, social and religious composition, and while these societies were initially confined to regional centers, by the beginning of the 20th century, they had expanded to every district center [9; 279].

It is important to note that the first charitable societies began operating in the in the 70s of the XIX century. Charitable organisations established by women primarily focused on providing homeless and impoverished individuals with shelter, as well as on opening houses for pupils lacking guardians or trustees. The leadership of these organisations was often held by the wives of military officers and governors-general. For instance, in 1871, Julia Mavrikiyevna von Kaufman, wife of the Governor-General of Turkestan, presided over the Turkestan Charity Organisation, which comprised Maria Friede, Serafima Bardovskaya, Nadezhda Bardovskaya, Maria Bakhtiyarova, Maria Mozel, Lydia Eiler, and Natalia Medynskaya, among other notable figures. It is also worthy of note that analogous charitable organisations were established in the district towns of Syrdarya and Zhetysu provinces. For instance, the Vernensky temporary women's charity circle was formed by the wives of employees who held various administrative positions.

In the early 20th century, the establishment of women's charitable organizations was driven by the national, social and religious composition of the population. This led to the creation of societies specifically catering to Russian, Jewish and Tatar women, who were organized and operated according to their respective nationalities. In addition, Orthodox and Muslim charitable foundations were formed with a focus on their religious demographics. The Russian-Japanese War (1904-1905) in the Far East, and subsequently the First World War in the Russian Empire, had a significant impact on the development and scope of charitable organizations. These organizations primarily functioned to assist the impoverished, and included the establishment of orphanages, the provision of complimentary meals to the homeless, and the distribution of mate-

rial aid to students from various institutions. However, it is noteworthy that during the late twentieth century, women also began to provide assistance to wounded soldiers, military personnel on the frontlines, and their families [9; 282]. For instance, on 15 February 1904, the fund of the Turkestan Women's Committee received 5107 rubles from over 200 citizens, in addition to 390 arshins of cloth and 101 pieces of blankets, which were collected by the population to assist the fund. Significant contributions were made by Nikita Pugasov, who donated 500 rubles, and Lidia Ivanova and Nikolai Ivanov, who each contributed 250 rubles [11].

During the Russo-Japanese War, the Semirechensk local administration, acting upon the call of the Central Department of the Russian Red Cross Society, initiated a collection of monetary and material donations with the aim of improving the lot of soldiers in the Far East (Smith, 2020). At the beginning of the war, two Ladies' Charity Committees were organized in the cities of Verny and Jarkent to collect linen, cigarettes, dry fruit, etc. (Jones, 2019). In addition, local committees of the Russian Red Cross Society were established in district towns, including Pishpek, Lepsinsk, Kapal, Jarkent, and Przhevalsk. The Kazakh population played an active role in the collection of donations, primarily focusing on the procurement of woollen goods and bypaks, which were subsequently dispatched to the Irkutsk department of the Russian Red Cross Society. There were parcels to a specific addressee, so "a batch of tobacco was sent to the Harbin local administration of the Russian Red Cross Society of the 4th East Siberian sapper battalion only because it included the West Siberian sapper company, which was once formed in Verny" [12; 1551].

There were also charitable organizations established on religious grounds. One issue of the Ufa newspaper "Vakt" reported about Mariyam Khanum Sultanova and Sofia Khanum Zhanturina, who worked tirelessly to develop culture among Muslim women. Mariyam Sultanova managed the Ufa Society of Muslim Women, the most active organization of the early twentieth century in the land of the Bashkurts. Sofia Zhanturina was also one of the founders of this organization. Mrs Zhanturina was a deputy of the First State Duma of the Ufa province, a member of the Jadid movement, a member of the Ittifaq-al-Muslim party and the wife of Salimger Zhanturina [9; 285].

In the Turkestan and Steppe Governorates-General, women's charitable organizations were created, headed by the wives of governors-general, military governors-general, and district leaders. A unique feature of the Zhetysay charitable organizations was that they included both wives of atamans of regional stanitsa and atamans themselves. The women of Semirechensk provided the following types of assistance: they distributed food, clothes, medicines, cared for the sick, materially helped the needy, orphanages, provided free food for the homeless and beds. Women took part in the work of the Turkestan Charity Society, the regional Red Cross Society, the Semirechensk Regional Circle and all the circles in each county. In 1914, Ekaterina Folbaum, wife of Mikhail Folbaum, the military governor-general of the Semirechensk Oblast, proposed the establishment of a women's charity circle in Semirechensk. In August of that year, the charity society organized mass festivities in the Vernensky garden, initiated by the wife of the head of the Semirechensk region military formations. During these mass festivities, the women also organized the sale of wheat, with one tenth of the proceeds being transferred to the fund of the local charitable society, and the rest being allocated to the needs of the army. In addition to this, the women dried fruits and berries for the military, purchased wool from the autumn shearing of sheep from local residents, and knitted mittens and warm socks for the soldiers. There are reports that the women used the money they collected to buy necessary items for the soldiers [13].

In the history of charity, private charity by women was a widespread form. Women engaged in charity, paid great attention to culture, education, medicine, and held various mass events. For example, in March 1915, the Kazakh language teacher of the Semipalatinsk Teachers' Seminary Nazipa Sagytbaevna Kulzhanova held a Kazakh literary and musical evening with the aim of providing assistance to the mobile Muslim hospital in Petrograd and financial support to needy students of the seminary. Nazipa Kulzhanova also asked to provide assistance to the seminary student Zhusupbek Aimaurov from the proceeds [14].

Women's charitable activities were not related to their nationality or religious views. Charitable societies, of course, were formed on national and religious grounds, but the main goal of women's charity was to help the needy, low-income families, widows, and front-line soldiers. Women's committees did not remain aloof from the problems and difficulties of their time, and made every effort to solve social problems.

As a conscientious citizen of her homeland and time, Asfendiyarova G. did not remain aloof from the political events that took place in the Turkestan region after the February Revolution. Gulsum Asfendiyarova, together with her father Seitjafar (honorary chairman of the meeting) and younger brother Sanjar, will take part in the general meeting of the Kazakh-Kyrgyz peoples of the Turkestan region, which

was held in Tashkent from August 2 to 5, 1917. The Congress considered the issue of nominating 15 deputies from the Kazakh-Kyrgyz Turkestan region to the All-Russian Constituent Assembly, Gulsum Asfendiyarova was also presented as a candidate for deputy on behalf of the Kazakh Kyrgyz [15].

Starting in September 1919, the Soviet government began to establish party committees for women's work [16], the work of their departments was aimed at activating women's activities in the struggle for socialism.

Since 1924, the republic has been celebrating the holiday "Day of Abolition of Kalym". Although it was officially abolished in 1920, the authorities began a systematic fight against this phenomenon in 1924. In 1925, based on the additions to the Criminal Code of the RSFSR for autonomous regions approved by the All-Russian Central Executive Committee and a republican resolution, attempts were made to regulate gender relations by legal measures. At the same time, there was no special article in the chapter of the code on domestic crimes regarding early marriages, and on August 24, 1925, a special decree was issued on this matter, confirmed by a republican decision on October 15 of the same year. In middle of 1925, women made up 9.2 % of all candidates for membership in the republic's party. In January 1926, in Kazakhstan, in 935 cells of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), there were 189 women communists (16,226 in total), and 475 candidates. In the summer of 1925, the Kazakh Regional Committee of the RCP (B) approved the Regulation on the volost women's yurt. The new public institution was to deal with the elimination of illiteracy and the political education of Kazakh women, to propagate Soviet legal norms, medical knowledge, and to involve women in cooperatives [17].

Conclusions

The social status and activities of women in Kazakhstan in the 19th century were determined by their origin, that is, their belonging to the kinship group of their parents and their position in the kinship group of their husband (in the case of celibacy, in the kinship group of their father), which they occupied due to their personal qualities and abilities. However, by the end of the 19th century, the opening of primary and secondary vocational schools for women, and then the opportunity for them to study in higher education institutions contributed to the growth of women's recognition by society, a change in views, and women began to take an active part in public life. By the end of the 19th century, the role of women and their position in society changed. But they were still not allowed to vote or be elected. In the 20th century, the status of women in the workplace, the way their work was valued, and their social activities became part of how their status was determined. The main feature of the social status of women among Kazakhs in the 19th-20th centuries is that it was determined by three legal systems: customary law, Muslim law, and official law, approved by the laws of the Russian Empire, and later Soviet legislation. Women also played an active role in charity. Women's participation in charitable activities has become a tradition, has resulted in one of the forms of public activity, and has helped to solve the problems of increasing the material well-being of the least protected and most disadvantaged strata of the population of Kazakh society. Of course, many women's charitable organizations faced certain difficulties that prevented them from fully realizing their goals. Among such difficulties, it is necessary to note the constant shortage of funds, difficulties with the registration of many societies and their institutions, the lack of people capable of working in charitable institutions, disorganization and disunity in the cause of charity, the disappointment of many members of women's societies in the success of the work they had started due to difficulties of various natures. Taking into account the needs of the female population of the country in their activities, women's charitable societies, nevertheless, for the most part did not provide assistance to the largest and most needy group — peasant women.

References

- 1 Мырзыханов Е.Н. Общественная, благотворительная и меценатская деятельность купца-предпринимателя в конце XIX в. и в начале XX в. (на примере Акмолинской области) / Е.Н. Мырзыханов // Актуальные проблемы современности: наука и общество. — 2018. — № 2. — С. 12–18.
- 2 Тулеуова Б.Т. Участие женщин Центрального Казахстана в социально-экономическом развитии региона в 30-е годы XX века / Б.Т. Тулеуова, Л.К. Шотбакова, Г.М. Смагулова // Вестник Карагандинского университета. Серия История. Философия. — 2017. — № 1(85). — С. 90–98.
- 3 Коншин Н. Труды по казахской этнографии / Н. Коншин. — Астана: «Алтын кітап», 2007. — 110 с.
- 4 Ибрагимов Ш.М. Очерки быта казахов / Ш.М. Ибрагимов. — Астана: «Алтын кітап», 2007. — 148 с.

- 5 Юзёфович Б. О быте киргизов Тургайской области. Этнографические заметки. Библиотека казахской этнографии. — Т. 34. — Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. — 262 с.
- 6 Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX — первой четверти XX века: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Н.Л. Краснобаева. — Барнаул, 2004. — 28 с.
- 7 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав 1870–1914 гг) / Н.В. Алексеенко. — Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1981. — 110 с.
- 8 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. LXXXV. Семиреченская область. — VIII. Распределение населения по сословиям и состояниям. — СПб: Типография Товарищества «Народная польза», 1905. — 149 с.
- 9 Сайфулмаликова С. Женская благотворительность и благотворительные организации второй половины XIX и начала XX веков / С. Сайфулмаликова // Гендер и казахстанское общество. Сборник статей. — Алматы: Издательство «DeLuxe Printery», 2022. — С. 276–289.
- 10 Гофман Я. Женский профессиональный труд / Я. Гофман // Туркестанские ведомости. — 1904. — № 5. — С. 18.
- 11 Местные известия // Туркестанские ведомости. — 1904. — № 98. — С. 453.
- 12 Казбекова Н.А. Некоторые аспекты истории благотворительной деятельности в дореволюционном Казахстане / Н.А. Казбекова, З.Н. Нурлигенова // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2016. — № 12-8. — С. 1551–1555.
- 13 Центральный Государственный архив (далее — ЦГА РК). — Ф. 44. — Д. 5078. — Л. 238–240.
- 14 ЦГА РК. — Ф. 503. — Д. 26. — Л. 10.
- 15 Умма Гульсум Асфендиярова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kaznmu.edu.kz/>
- 16 ЦГА РК. — Ф. 30. — Д. 23. — Л. 6.
- 17 Аманжолова Д.А. Из опыта решения женского вопроса в Казахстане. 1920–1930-е годы / Д.А. Аманжолова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://future.ru/worldculture/ethnic-groups/gender-v-kazaxstane.html>

А.Ж. Аубакирова

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстандағы әйелдердің әлеуметтік және қоғамдық қызметі

Зерттеудің өзектілігі Қазақстанның даму үдерістеріне байланысты, өйткені консервативті ұстанымдарды берік ұстанатын қоғамда гендерлік теңдікті орнату елеулі мәселе. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ қоғамындағы демократиялық өзгерістер қоғамдық қозғалыстың жандануына ықпал етті, нәтижесінде әйелдер білім алуға құқылы болды, бұл өз кезегінде олардың елдің рухани өміріндегі рөлін арттыруға, олардың қоғамдық, кәсіби және мәдени салаларын жандандыруға әкелді. Автор Қазақстандағы әйелдердің мәртебесі мен қызметін, көрсетілген кезеңдегі олардың шаруашылық, саяси, әлеуметтік өмірдегі белсенді рөлін қарастырған. Сондай-ақ, әйелдердің қайырымдылық қызметіне ерекше назар аударған және қайырымдылықпен айналысатын әйелдердің қоғамда жоғары беделге ие болғандығы атап өтілген. Яғни қайырымдылықпен айналысатын әйелдер мәдениетті, оқытуды, медицинаны дамытуға белсенді қатысып, түрлі бұқаралық іс-шаралар өткізген. Әйелдер қайырымдылығын тарихи талдау оның дамуының психикалық және әлеуметтік, құқықтық және экономикалық, ұтымды және сенсорлық принциптерінің күрделі диалектикасын тереңірек түсінуге көмектеседі. Мақаланың практикалық маңыздылығы мынада: құжаттарды, мұрағат материалдарын қарау, зерттеуші ғалымдардың Қазақстан тарихындағы әйелдердің орны мен рөлі туралы жұмыстарын салыстырмалы талдау.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақстан әйелдері, гендерлік фактор, әйелдер қайырымдылығы, Қазақстан әйелдерінің рөлі мен қызметі.

А.Ж. Аубакирова

Социальная и общественная деятельность женщин в Казахстане в конце XIX — первой четверти XX века

Актуальность данного исследования обусловлена процессами развития Казахстана, так как установление гендерного равенства в обществе, твердо придерживающегося консервативных позиций, представляет собой серьезную проблему. Демократические преобразования в казахском обществе в конце XIX — первой четверти XX века способствовали активизации общественного движения, в результате которой женщины получили право на образование, что, в свою очередь, привело к повышению их роли в духовной жизни страны, активизации их общественной, профессиональной и культурной сферах. В данной статье автор рассматривает статус и деятельность женщин в Казахстане,

их активную роль в хозяйственной, политической, социальной жизни в указанный период. Также особое внимание уделяется благотворительной деятельности женщин и отмечается, что женщины, занимающиеся благотворительностью, имели заслуженно высокий авторитет в обществе. Женщины, занимаясь благотворительностью, активно участвовали в развитии культуры, обучения, медицины, и проводили различные массовые мероприятия. Исторический анализ женской благотворительности помогает глубже понять сложную диалектику ментальных и социальных, правовых и экономических, рациональных и чувственных начал ее развития. Практическая значимость статьи заключается в рассмотрении документов, архивных материалов, сравнительный анализ работ ученых-исследователей о месте и роли женщин в истории Казахстана.

Ключевые слова: история Казахстана, женщины Казахстана, гендерный фактор, женская благотворительность, роль и деятельность женщин Казахстана.

References

- 1 Myrzykhanov, E.N. (2018). Obshchestvennaia, blagotvoritelnaia i metsenatskaia deiatel'nost' kuptsa-predprinimatelia v kontse XIX v. i v nachale XX v. (na primere Akmolinskoi oblasti) [Social, charitable and philanthropic activities of a merchant-entrepreneur in the late 19th century and early 20th century (using the Akmola region as an example)]. *Aktualnye problemy sovremennosti: nauka i obshchestvo* — *Actual problems of our time: science and society*, 2, 12–18 [in Russian].
- 2 Tuleuova, B.T., Shotbakova, L.K., & Smagulova G.M. (2017). Uchastie zhenshchin Tsentralnogo Kazakhstana v sotsialno-ekonomicheskom razvitii regiona v 30-e gody XX veka [Participation of women of Central Kazakhstan in the socio-economic development of the region in the 30s of the twentieth century]. *Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya Istoriia. Filosofiiia* — *Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy*, 1(85), 90–98 [in Russian].
- 3 Konshin, N. (2007). *Trudy po kazakhskoi etnografii* [Works on Kazakh ethnography]. Astana: «Altyn kitap» [in Russian].
- 4 Ibragimov, Sh.M. (2007). *Ocherki byta kazakhov* [Essays on the life of the Kazakhs]. Astana: «Altyn kitap» [in Russian].
- 5 Yuzefovich, B. (2006). O byte kirgizov Turgaiskoi oblasti. Etnograficheskie zametki. Biblioteka kazakhskoi etnografii [On the life of the Kyrgyz of the Turgai region Ethnographic notes. Library of Kazakh ethnography]. (Vol. 34). Pavlodar: Nauchno-proizvodstvennaia Firma «EKO» [in Russian].
- 6 Krasnobaeva, N.L. (2004). Naselenie Kazakhstana v kontse XIX — pervoi chetverti XX veka [Population of Kazakhstan in the late 19th — first quarter of the 20th century]. *Candidate's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 7 Alekseenko, N.V. (1981). *Naselenie dorevoliutsionnogo Kazakhstana (chislennost', razmeshchenie, sostav 1870–1914 gg)* [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition 1870–1914)]. Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 8 (1905). Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii. LXXXV. Semirechenskaia oblast. — VIII. Raspredelenie naselenia po sosloviyam i sostoiianiiam [The first general census of the Russian Empire. LXXXV. Semirechensk region. — VIII. Distribution of the population by estates and wealth]. Saint Petersburg: Tipografiia Tovarishchestva «Narodnaia polza» [in Russian].
- 9 Saifulmalikova, C. (2022). Zhenskaia blagotvoritel'nost' i blagotvoritelnye organizatsii vtoroi poloviny XX i nachala XX vekov [Women's charity and charitable organizations of the second half of the 19th and early 20th centuries]. *Gender i kazakhstanskoe obshchestvo. Sbornik statei — Gender and Kazakhstani society. Collection of articles* (pp. 276–289). Almaty: Izdatel'stvo «DeLuxe Printery» [in Russian].
- 10 Gofman, Ya. (1904). Zhenskii professionalnyi trud [Women's professional work]. *Turkestanskii vedomosti — Turkestani news*, 5, 18 [in Russian].
- 11 (1904). Mestnye izvestiia [Local news]. *Turkestanskii vedomosti — Turkestani news*, 98, 453.
- 12 Kazbekova, N.A. & Nurligenova, Z.N. (2016). Nekotorye aspekty istorii blagotvoritelnoi deiatel'nosti v dorevoliutsionnom Kazakhstane [Some aspects of the history of charitable activities in pre-revolutionary Kazakhstan]. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovaniy — International journal of applied and fundamental research*, 12-8, 1551–1555 [in Russian].
- 13 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 44. — D. 5078. — L. 238–240 [in Russian].
- 14 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 503. — D. 26. — L. 10 [in Russian].
- 15 Umma Gulsum Asfendiyarova [Umma Gulsum Asfendiyarova]. *kaznmu.edu.kz*. Retrieved from <https://kaznmu.edu.kz/>
- 16 Tsentralnyi Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan]. — F. 30. — D. 23. — L. 6 [in Russian].
- 17 Amanzholova, D.A. Iz opyta resheniia zhenskogo voprosa v Kazakhstane. 1920–1930-e gody. [From the experience of solving the women's issue in Kazakhstan. 1920–1930s]. *futureruss.ru*. Retrieved from <http://futureruss.ru/worldculture/ethnic-groups/gender-v-kazaxstane.html> [in Russian].

Information about the author

Aubakirova Assem — PhD Student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0001-8268-9355>

Kh.A. Aubakirova

Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: hadishaubakirova@mail.ru)

Military art of Kazakhs in the period of Kenesary Kasymov's movement

This article studies the history of military art of Kazakhs in the period of national liberation movement under the leadership of khan Kenesary Kasymov. The protest of the Kazakh people under the leadership of Sultans Sarzhan (1824–1836) and Kenesary (1837–1847) Kasymovs is one of the most large-scale military and political events of the first half of the XIX century not only in the history of Kazakhstan, but also in the whole Eurasia. In this movement, which lasted for more than 20 years (1824–1847), the military talent of Kenesary, the grandson of Abylai Khan, was especially bright. Military art and weaponry are of great interest, as they reflect not only the level of technical achievements, but also the specifics of socio-economic and socio-political development of society, its military-theoretical thoughts. This article studies the topic of armament and military equipment of the Kazakhs, some tactics used by the rebels are also considered. Further, the article analyzes the peculiarities of the military art of the Kazakh people in the first half of the 19th century. By means of studying the armament and tactics of Kazakh warriors it is possible to trace the peculiarities of the state system and its structure. The paper shows the main events of military actions in the period from 1824 to 1847 in chronological sequence and military traditions. The appeal to military history and art has important scientific and practical significance. From time immemorial, our ancestors defended their native land at the cost of their lives, defended the independence and territorial integrity of our state. They bequeathed us a rich legacy that we are obliged to cherish and protect. In protecting our independence, we must ensure the national and military security of the country. Therefore, an appeal to the experience of the military art of our ancestors, its research is necessary for the formation of a scientifically based approach to the study of military history, ideological and patriotic education of the younger generation. The study of the historical experience of the military past of the Kazakhs in the XIX century shows that the nomads had a high level of military art. This statement is proved by the fact that the struggle of the tsarist troops against the Kazakh sultans of Sarzhan (1824–1836) Kenesary (1837–1847) Kasymovs did not achieve the main goal — the capture of the Kazakh sultans. Sarzhan Kasymov died at the hands of the ruler of Kokand, and Kenesary — Kyrgyz manaps. Numerous well-armed punitive detachments were sent against the rebels, but none of them managed to capture the leaders of the uprising and stop the rebellion. Excellent possession of weapons, knowledge and use of their own military tactics, strict discipline demonstrate the high level of military art of the nomads.

Keywords: military art, military organization, military history, military tactics, armament, military campaigns, military traditions, Kenesary Khan, Sarzhan Kasymov, national liberation movement, rebellion.

Introduction

The study of military art and equipment of Kazakhs of the first half of the XIX century can be considered among the poorly studied topics. Many historical studies have data on the armament, equipment and number of military groups, features of military art. However, the problem of the experience of armed art of Kazakhs during the national liberation movement and the uprising of Sultans Sarzhan and Kenesary Kasymov was not the subject of a special scientific study.

The relevance of the topic is determined by several factors. The realities of the XXI century with its global threats actualize the reference to the past in the military-historical aspect. The XXI century puts forward new requirements to the assessment of military history of military art. Today, in the conditions of growing military conflicts in the world, the study of the evolution of military affairs, equipment and military tactics requires further in-depth study. Military history is under active research and is one of the popular trends in modern historical science. It has distinguished itself as an independent scientific direction, so the appeal to the topic of military art, its reinterpretation has an essential scientific and practical significance.

These issues are also of great importance for the actualization of the development of military organization, ensuring military security. Nowadays, any country strives to strengthen its defense capability and to develop military art. Therefore, reference to the history of military art will help to ensure that the military sphere meets the world standards, taking into account national interests.

* Corresponding author's e-mail: hadishaubakirova@mail.ru

Materials and Research Methods

A comprehensive study of the military art of the Kazakhs in the 19th century requires reference to different types of sources and materials. Diverse materials contribute to the creation of a complete picture of the period under study. Source materials include, first of all, official documents. In this article the main materials were archival sources of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. The documents of two fonds were used: 4 — it contains materials of the Orenburg border commission and 338, where the documentation of the Omsk regional administration is concentrated. The files of these fonds contain valuable factual material on military art, peculiarities of the organization of military affairs.

At the same time, the military valor of Kazakh batyrs became the subject of a special study in many works of Kazakh historians. For example, scientific studies by such authors as Tasbulatov A., Kushkumbaev A., Kabuldinov Z., Zhumadil A., Bekmakhanov E., Shayakhmetov B. show data on the evolution and development of military affairs of nomads. In scientific works of authors Mukhamadeev T., Mukhamadeeva I., Turgunbaev E., Bobrov L., Kushkumbaev A. the questions of military tactics of Kazakhs, types of armament, their classification are studied. Thus, the study of this topic is based on archival materials and on scientific research, including modern scientific methods and data.

When working on this study, general scientific methods such as analysis and synthesis, logical method were applied. The main methods of research were also methods of systematization, generalization, induction and deduction. To study the issue related to the study of the history of military art of the Kazakh people, the methods of description of armament, tactics; complex-system analysis and analogy were also used. The descriptive method was used in the general characterization of the armament of Kazakhs, disclosure of their peculiarities. In the study of the problem of continuity of fighting traditions of Kazakhs from their ancestors — Turks, the comparative method was used. This method allowed to reveal many similarities in the military art of Kazakh sultans Sarzhan and Kenesary Kasymovs with Genghis Khan. The study of the military history of nomads of the Great Steppe in the civilizational context predetermined the expediency of the civilizational approach. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, unity of national and universal values. When working on the article, the main concepts and provision were used in the works of researchers who contributed to the development of methodological basis of research and evaluation of problems of military history of the Kazakh region of the new time, such as: E. Bekmakhanov, A. Tasbulatov, A. Kushkumbaev, L. Bobrov, T. Mukhamadeev, B. Shayakhmetov, A. Zhumadil.

Discussion and Results

The first half of the XIX century is one of the complex and dramatic in the history of Kazakhstan. It is the time of transformation of social and political relations, the time of confrontation of Kazakh society with Russian colonial policy, the period of dramatic struggle with Central Asian khanates. The armament of Kazakhs and military art in the first half of the XIX century is an integral part of socio-political and socio-economic history and is closely connected with their inheritance of fighting traditions from their ancestors — Turks. It embodies the most important technical achievements, which were used earlier in the period of antiquity and the Middle Ages. The sets of means of both attack and defense reflected the main directions of trade and military contacts, as the completeness of the assortment of available military-technical means directly depended on the very fact of existence of a certain group.

The basis of the military organization of the Kazakhs was a permanent army and militia. During military confrontations with the external enemy, the people's militia could be gathered. Therefore, as a rule, the gathering of militia was spontaneous and short-term. Its formation was based on the principle of tribal organization, i.e., it was composed of kin and headed by one of the representatives of the family or by the sultan in charge of a particular ulus. The general leadership of all militias was entrusted to the khan himself or one of the khans of the three zhuzes. As a rule, he was elected at the highest military meeting. The main criterion was the authority, military and political merits, and influence [1].

At the same time, as the researcher of the military art of Kazakhs Professor A.K. Kushkumbaev notes in his work "Military Affairs of Kazakhs in the XVII–XVIII centuries", there were cases when in separate campaigns there was no common single commander-in-chief. The division of power between several commanders complicated the general army management. Another negative point in the system of military organization of traditional Kazakh society was the lack of strict discipline and order [2; 105].

However, this deficiency was eliminated by Kenesary, who, on the contrary, established strict discipline. Violation of discipline by soldiers was penalized by death sentence. For example, Kenesary personally

ordered the execution of a guard who had fallen asleep to serve as a lesson to others. In addition to the death penalty there was another type of severe punishment called “chik”. This is the infliction of a knife or dagger injury in the form of a cut on the head of the perpetrator. The person who received it was considered dishonorable, and he was suspended from all affairs until Kenesary forgave him. Such measures strengthened order in the army [3; 295].

Discipline was so high that at the first demand at any time the soldiers were on horseback, armed and ready to march. From this follows the conclusion that the army of Khan Kene was constantly in a state of full combat readiness, which could both repel an attack and take the fight.

Kenestary not only punished for misdeeds, but also used measures of encouragement. He encouraged warriors who distinguished themselves in service regardless of their origin and status, just as his ancestor Genghis Khan had done. Thus, ordinary Kazakhs could become Hesauls. Also, as a reward, warriors could be given weapons.

Thus, in the organization of military art Kenesary Kasymov kept the traditions of his ancestor — Genghis Khan. The division of the army into thousands and hundreds was preserved, accordingly they were managed by military leaders, who were called zhuzbashi and mynbashy.

Despite the continuity of military traditions, Kenesary introduced innovations in the system of organization of military art. As A. Zhumadil notes, the history of military art of the last Kazakh khan is well researched [4; 193–195]. However, the study of this topic has not lost its relevance and requires further rethinking due to the interest of modern servicemen in military history, especially in the issues of tactics, strategies, weapons, equipment, and their evolution.

The number of Kenesary’s army reached 20 thousand men. He was an outstanding commander, whose talent was based on the military art and discipline formed by centuries of Central Asian peoples [5; 65]. The Military Council was formed, where important issues related to military strategy and war plans were discussed. The general command of the whole army was entrusted to Kenesary himself. Together with the main detachment there were special mobile troops, which were commanded by his relatives and batyrs. These were: brother Nauryzbai, sister Bopai, batyrs Zholaman, Zheke. These detachments made raids in the rear of the enemy. They also punished the sultans and bays who refused to support the rebels, depriving them of livestock and property.

Khan Kene understood well that in campaigns his warriors experienced both physical and moral-psychological loads and were exposed to physical and climatic conditions. Therefore, in the sphere of military affairs of nomads a significant place was occupied by provision and equipping of the troops. These issues were solved at a high level: each warrior had a tent and supplies. On the way of detachments, they were provided with pre-prepared campsites. There, the nomads replaced horses and stocked up on supplies. These camps played the role of military bases and had to satisfy both economic and combat needs.

For nomadic Kazakhs, military service was considered a special kind of public service, so Kenesary paid great attention to training the young in military affairs. As E. Bekmakhanov notes, there was a permanent military camp, where a thousand dzhigits were trained in shooting, the art of wielding a pike [3; 294–295].

Warriors also possessed the basics of formation training, which was an integral part of combat preparation. Formation training was significant for several reasons: firstly, it was necessary to prepare warriors for joint combat operations. Secondly, it formed the habit of warriors to understand and clearly follow the commands of the leader. Thirdly, it contributed to the formation of such skills as agility, accuracy, speed. Kenesary’s detachments, both cavalry and on foot, were usually arranged in two rows, representing an organized armed group.

Through fugitive Russian and Bashkir soldiers, the Kazakhs were trained in weaponry, namely to fire a cannon, formation training and soldierly manners. Fugitive Bashkirs were also intermediaries who secretly prepared various weapons [3; 297].

The weapons consisted of the traditional complex of arms of the Kazakh warrior “Bes karu”, which included: nayza — spear, spade, stabbing weapon, sadak — bow, throwing weapon, kylysh — saber, cutting weapon, shokpar — mace, striking weapon, aibalta — battle axe, axe, chopping weapon. Fighting axes were widespread in the system of armament of Kazakhs of the New Age [6; 255–262].

Naiza — a spear or pika — was also one of the most common weapons of Kenesary’s rebels [7]. The length of the spear among Kazakhs in the XIX century reached 190–195 centimeters [8; 35–36].

All types of weapons, as a rule, were prepared by local gunsmiths or captured as trophies during battles. Often in military attacks and actions the rebels took weapons from the enemy. Thus, during the attack on the

Tlenchat picket in the summer of 1838, the nomads attacked the Siberian Cossacks who were there and took away their carbines and pistols [9].

The warriors wore a *kalkan* — a shield, an armament to protect them from blows. There were also firearms in the form of wick guns.

It is impossible to establish the exact number of available weapons, as there is no specific information. However, in the last battle of Khan Kene he had 500 guns and one cannon [10; 25].

There were craftsmen in Kenesary's headquarters who made items of armament. Thus, according to the report of September 18, 1844 of the Orenburg border commission's spies Umbet Chimbulatov and Minbai Tlyakin about the situation in Kenesary's headquarters, there were two craftsmen in his aul that made both cold and firearms [11; 31–34].

At the same time, archival documents show that some of the weapons Kenesary Khan acquired from outside, from Central Asian khanates. In the reports of other spies: Ilemes Yusufov and Jumur Yuzmukhamedov also in 1844, it was reported that the rebels sent envoys for weapons to the Khanate of Khiva [11; 242–253].

Firearms were of different types: double-barrelled, single-barrelled, breech-loading, screw guns [8; 35].

One way the nomads fought against tsarism was to attack military transport with ammunition and food supplies of the Cossacks [12; 8-9]. These raids blocked the movement of tsarist detachments, preventing them from pursuing the nomads.

Khan Kene himself was a lover of weapons. His yurt was hung with all kinds of weapons, and it was impossible to get into it without special permission. In one of the funds of the Museum of History and Local Lore in the city of Omsk today there is a gun of the Kazakh khan [13].

Unfortunately, for the present day it could not be returned to Kazakhstan. Also now it is not clear and the exact location of the skull of the last Kazakh khan Kene, despite the great search work done in this direction during the last years.

Kenesary's military tactics deserve special attention. He, as well as his elder brother Sarzhan Kasymov, was an outstanding commander, perfectly mastered the techniques of steppe warfare, thanks to which for a long time they managed to escape from punitive detachments.

Sarzhan and Kenesary widely used the tactics of maneuvering. This tactic was one of the leading ones in the conditions of steppe warfare. Kazakh warriors were well-acquainted with their terrain, enabling them to easily evade the enemy and escape pursuit by the Cossacks. Then they bypassed the terrain and attacked the enemy from the rear, which the enemy did not expect. The tactics of maneuvering were easily mastered by Kazakh dzhigits, as nomads were trained in horseback riding from childhood and became skilled riders.

One of the leading combat units in the military affairs of Kazakhs was cavalry. As it is known from new archeological researches, the horse was domesticated on the steppe territory of Kazakhstan in deep antiquity. Therefore, it was the cavalry that constituted the main type of nomadic army. Kazakh cavalry was divided into two types: light and heavy. Light cavalry was armed with light armament — bow and arrows. Its tasks were of reconnaissance nature. This cavalry by means of bow and arrows started the battle thus disorganizing the ranks of the enemy. Heavy cavalry was equipped with strong armor, contact weapons. This cavalry conducted combat operations against the main forces of the enemy [14; 53].

The tactical technique “*Zhandy kamal*” — “Living fortress” was widely used in the military art of Kazakhs. It should be noted that its use was also widespread in other Asian nations. This technique was often used during defensive military actions on foot by nomadic Kazakhs in the late medieval and modern times. Its essence was that the defensive position was constructed by means of animals: horses and camels. Two types of “living fortresses” were known: “*Zhylky shenberi*”, “*Zhylky kamaly*” — in literal translation from the Kazakh language means “Horse fortress” or a circle formed from horses placed on the ground. The second kind is similar from camels — “Camel circle” or “Camel fortress”.

In case of necessity of defense, nomads hobbled animals and made a circle of them, in which they took shelter. Sometimes animals were covered with felt, bales, shields. The number of animals used for this tactic was different, ranging from several dozens to several thousand animals. In such “living fortresses” nomads sheltered archers and riflemen, thus creating conditions for their defense and cover. Sometimes dead camels and horses were used together with live ones [15; 116-117].

It was often difficult for the enemy to break through the defenses of the “Living Fortress”. First, it was necessary to pass an open space, attacked by bullets and arrows, fired from all sides. Then to climb inside the circle, overcoming the obstacle in the form of alive and dead animals. This scene was a huge challenge for

both sides, as the roar of wounded camels, the loud roaring of horses, the smells and feces of the animals were a ghastly sight.

At the same time, for the nomads, this method of defense was effective as it gave an advantage to those inside as they had some shelter. Leaving aside the moral side of this tactic, it had several advantages. First, the nomads could take refuge in the “living fortress” and keep the defense there for several days if there were supplies of provisions and ammunition. Secondly, the advantage in the conditions of steppe warfare was the rate of its construction. Thirdly, there was no need to equip additional construction materials, transportation of which could have weakened the Kazakhs. Fourthly, one can note the high combat effectiveness of this method in military clashes with the enemy.

The military tactics of “Zhandy kamal” gradually lost its relevance after the use of artillery weapons against nomads. Thus, the use of light field artillery “lengthened” the arms and the ability of the punishers to reach the nomads, and increased the military equipment of the Cossacks. Being at a safe distance allowed the tsarist troops to overcome the onslaught of arrows of bows and bullets of rifles. Thus, the assault with cannons gradually nullified the tactics of “Zhanda Kamal”. According to the scholar L. Bobrov, the popularity of this military tactic was also due to its accessibility: the availability of camel and horse fleets made it possible to build defense positions in a short period of time [15; 118].

A separate tactic was used by Kenesary’s rebels during the offensive. When attacking the fortress, the rebels acted in a scattered row, which then interlocked. The nomads surrounded the fortress from all sides and began military operations. This tactic confused the enemy, created an impression of fearlessness of the attackers and forced them to disperse their forces. This tactic also prevailed in the military art of Kazakhs of the late medieval and modern times.

Separate tactics were used by Kazakh warriors during retreat. The main method was disorientation, when the enemy was sent on a false step, maneuvering in different ways [3; 300]. Detachments organized false nomads, stopping in one place and at night going in a completely different direction. This allowed Kazakh auls to escape from the punishers.

In order to delay the punishers, Kazakh warriors set fire to the steppe and destroyed wells. The rebels, avoiding the pursuit of the Cossacks, often retreated to deserted, arid and barren territories. This deprived the enemy of provisions and drinking water supplies, thus complicating their further movement.

These tactics were characteristic of the steppe war, when the rebellious Kazakhs led by Sarzhan and Kenesary Kasymov used the natural-geographical factor. Often places with natural shelters in the form of hills and vegetation were chosen for ambushes. Hiding in such places, nomads often attacked the punishers suddenly, thus turning them into flight. If, on the contrary, the enemy was hiding in such shelters, the Kazakhs attacked them with bulletproof means. These military actions were swift and decisive, often predetermining the success of Kazakh warriors. Probably due to their own tactical methods Kazakhs during the national liberation movement of Sultans Kasymovs: Sarzhan and Kenesary, managed to resist the Cossack troops armed with the latest technology for almost a quarter of a century, from 1824 to 1847.

There were also peaceful tactical methods. Often Kenesary sent parliamentarians to the enemy’s camp. Parliamenters were special messengers who negotiated between the parties at war. Parliamentarians were entrusted with announcing the issues related to the truce, capitulation, ceasefire. Kenesary’s parliamentarians often tried to carry out agitation work to lure people to the side of the khan.

Kenesary Kasymov was a very shrewd man. Khan Kene placed great importance on reconnaissance work. In almost every aul, he had trusted individuals who reported information about the situation in the steppe and the mood of the Kazakhs. At the same time there were special people who collected information about the punishers, their number and armament, routes of movement. For example, there is known a scout named Tulebay, who provided the Kazakhs with information about the actions of the Cossacks against the rebels [3; 298]. Khan himself also did not lose vigilance and placed special people in places of potential attack, who traveled within a certain territorial radius and monitored the situation.

Kenesary was the commander-in-chief of all armed forces, but in military actions relied on batyrs. The title of batyr was honorable in Kazakh society and meant a person who distinguished himself by bravery, honor and courage. A batyr could be both a descendant of ak suyek — white bone, i.e. aristocrats, and kara suyek — black bone, i.e. ordinary people. This title was not inherited, it was acquired by personal qualities. Famous batyr associates of Kenesary Kasymov were: Agybai from the Shubyrtpaly family, Angal from the Atygai family, Zhanaidar from the Suindyk family, Jeke from the Argyn family, Iman from the Kypshak family, Zholaman from the Tabyn family and others [3; 184–189].

In general, during the reign of Kenesary Kasymov the military reform, started under his grandfather Abylai Khan, was completed. The army was organized on the basis of the updated decimal system. The basis of military art of the last Kazakh khan was severe discipline and systematic combat training of soldiers [16; 60].

Conclusions

In summary, Kenesary Kasymov is a key figure in the history of Kazakhstan. The national liberation movement of the Kazakh people under the leadership of Kenesary Kasymov, unlike others, had a special character. The personality of the leader was characterized by an outstanding military talent. Thus, Kenesary was a prominent military leader. Under him, the armed forces of the traditional Kazakh society reached their highest level of development. His military art preserved the continuity of the fighting traditions of his ancestors. At the same time, it had specific features and met the requirements of the time. Military tactics, methods were in close connection with natural and geographical conditions.

The peculiarities of the battle tactics used by Kenesary Kasymov, its novelty and advantages allowed the Kazakh khan to wage an unequal struggle with the punishers for a whole decade. At the same time, there were specific techniques of fighting with a spear, fencing with a pike, fighting on foot. In general, the system of organizing the leadership of troops and movement was clearly defined, and the art of nomadic Kazakhs is of great importance not only in the pan-Eurasian, but also in the global context.

References

- 1 Тасбулатов А.Б. Военная история Казахстана: очерки / А.Б. Тасбулатов, К.Р. Аманжолов. — Алматы: Рауан, 1999. — 176 с.
- 2 Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII–XVIII веках (Казахстанские востоковедные исследования) / А.К. Кушкумбаев. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 172 с.
- 3 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20–40-е годы XIX в. / Е.Б. Бекмаханов. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 400 с.
- 4 Жумадил А.К. Военное дело кочевников Евразии: историографический анализ: моногр. / А.К. Жумадил. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 272 с.
- 5 Касымбаев Ж.К. Кенесары хан / Ж.К. Касымбаев. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 112 с.
- 6 Бобров Л.А. Казахские боевые топоры в изобразительных источниках XVIII–XIX веков / Л.А. Бобров, А.О. Пронин // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: История. Филология. — 2014. — Т. 13. — №. 5. — С. 255–262.
- 7 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 3396. — Л. 23–33.
- 8 Шаяхметов Б.Ш. Военное искусство казахов / Б.Ш. Шаяхметов // Путь науки. — Волгоград, 2015. — № 8. — С. 33–36
- 9 ЦГА РК. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 160 об.
- 10 Кенесарин А. Султаны Кенесара и Сыздык: Биографические очерки / А. Кенесарин. — Алма-Ата: Жалын, 1992. — 144 с.
- 11 ЦГА РК. — Ф. 4. — Оп. 1. — Д. 385. — Л. 242–253 об.
- 12 ЦГА РК. — Ф. 338. — Оп. 1. — Д. 4. — Л. 8–9.
- 13 Сайт Института истории и этнологии имени Ч. Валиханова. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iie.kz/?p=25606&lang=ru>.
- 14 Мухамадеев Т.М. Военно-исторические очерки / Т.М. Мухамадеев, И.А. Мухамадеева, Е.А. Тургунбаев. — Кокшетау: Кокшетауский университет имени А. Мырзахметова, 2018. — 264 с.
- 15 Бобров Л.А. Казахская тактика ведения боя в пешем строю в последней трети XVI-середины XIX веков / Л.А. Бобров // Война и оружие: новые исследования и материалы. Труды III Международной научно-практической конференции. — СПб., 2012. — Часть I. — С. 105–135.
- 16 Бобров Л.А. Военная организация кочевников от Абулхаира до Кенесары (XVIII-первая половина XIX вв.) / Л.А. Бобров // Средневековые тюрко-татарские государства. — Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ. — 2015. — № 7. — С. 54–61.

Х.А. Аубакирова

Кенесары Қасымовтың қозғалысы кезіндегі қазақтардың әскери өнері

Мақалада хан Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалыс кезіндегі қазақ халқының әскери өнері тарихын зерттеуге әрекет жасалған. Саржан (1824–1836 жж.) және Кенесары (1837–1847 жж.) Қасымовтар бастаған қазақ халқының наразылығы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан тарихындағы ғана емес, бүкіл Еуразиядағы ең ауқымды әскери-саяси оқиғалардың бірі. 1824–1847 жылдары 20 жылдан астам уақытқа созылған бұл қозғалыста Абылай ханның немересі Кенесарының қолбасшылық таланты ерекше көрінді. Әскери өнер мен қару-жарақ өнері үлкен қызығушылық тудырады, өйткені олар тек техникалық жетістіктердің деңгейін ғана емес, сонымен бірге қоғамның әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси дамуының ерекшеліктерін, оның әскери-теориялық ойларын көрсетеді. Қазақ жауынгерлерінің қару-жарағы мен тактикасын зерделеу арқылы мемлекеттік құрылымның, оның дамуындағы ерекшеліктерін байқауға болады. Автор қазақтардың қару-жарақ пен әскери жабдықтауы мәселелерін зерттеген, бүлікшілердің кейбір қолданылған тактикасын қарастырған. Сонымен қатар XIX ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқының әскери өнерінің ерекшеліктерін талдауға әрекет жасалды. Мақалада 1824–1847 жылдар аралығындағы әскери іс-қимылдардың негізгі оқиғалары хронологиялық дәйектілікпен, әскери дәстүрлері көрсетілген. Әскери тарих пен өнерге жүгінудің маңызды ғылыми және практикалық маңызы бар. Біздің ата-бабаларымыз ғасырлар бойы батылдықпен туған жерін, мемлекетіміздің тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын қорғады. Олар бізге бай мұра қалдырды, біз оны сақтауымыз қажет. Тәуелсіздігімізді қорғау ісінде біз елдің ұлттық және әскери қауіпсіздігін қамтамасыз етуіміз керек. Сондықтан біздің ата-бабаларымыздың әскери өнерінің тәжірибесіне жүгіну, оны зерттеу әскери тарихты зерттеудің ғылыми-әдістемелік негізін, жас ұрпақты идеялық-патриоттық тұрғыда тәрбиелеуді қалыптастыру үшін қажет. XIX ғасырдағы қазақтардың әскери өткенінің тарихи тәжірибесін зерделеу көшпенділердің әскери өнердің жоғары деңгейіне ие болғандығын көрсетеді. Бұл мәлімдеме патша әскерлерінің қазақ сұлтандары Саржанға (1824–1836) Кенесары (1837–1847) Қасымовтарға қарсы күресі қазақ сұлтандарын басып алудың негізгі мақсатына жете алмағандығымен дәлелденді. Саржан Қасымов Қоқан билеушісінің, ал Кенесары — кыргыз манаптарының қолынан қаза тапты. Көтерілісшілерге қарсы көптеген жақсы қаруланған жазалаушы отрядтар жіберілді, бірақ олардың ешқайсысы көтеріліс басшыларын басып алып, бүлікті тоқтата алмады. Қару-жарақты жақсы меңгеру, өзінің әскери тактикасын білу және пайдалану, қатаң тәртіп көшпенділердің әскери өнерінің жоғары деңгейін көрсетеді.

Кілт сөздер: әскери өнер, әскери ұйым, әскери тарих, әскери тактика, қару-жарақ, әскери жорықтар, әскери дәстүрлер, Кенесары хан, Саржан Қасымов, ұлт-азаттық қозғалыс, көтеріліс.

Х.А. Аубакирова

Военное искусство казахов в период движения Кенесары Касымова

В настоящей статье предпринята попытка исследования истории военного искусства казахов в период национально-освободительного движения под предводительством хана Кенесары Касымова. Протест казахского народа под предводительством султанов Саржана (1824-1836 гг.) и Кенесары (1837-1847 гг.) Касымовых является одним из самых масштабных военно-политических событий первой половины XIX века не только в истории Казахстана, но и всей Евразии. В этом движении, которое длилось на протяжении более чем 20 лет (1824-1847 гг.), особенно ярко проявился полководческий талант Кенесары, внука Абылай хана. Военное искусство и вооружение представляют большой интерес, так как отражают не только уровень технических достижений, но и специфику социально-экономического и общественно-политического развития общества, его военно-теоретическую мысль. Предпринята попытка анализа особенностей военного искусства казахского народа в первой половине XIX столетия. Автором изучены вопросы вооружения и военного оснащения казахов, рассмотрены некоторые применявшиеся тактики повстанцев. Посредством изучения вооружения и тактики казахских воинов можно проследить особенности государственного устройства и его структуры. В работе показаны основные события военных действий в период с 1824 по 1847 годы в хронологической последовательности, а также военные традиции. Обращение к военной истории и искусству имеет важную научную и практическую значимость. Наши предки испокон веков ценой своей жизни защищали родную землю, отстаивали независимость и территориальную целостность нашего государства. Они завещали нам богатое наследие, которое мы обязаны беречь и защищать. В деле защиты нашей независимости мы должны обеспечить национальную и военную безопасность страны. Поэтому обращение к опыту военного искусства наших предков, его исследование необходимо для формирования научно-обоснованного подхода к изучению военной истории и идейно-патриотического воспитания молодого поколения. Изучение исторического опыта военного прошлого казахов в XIX столетии показывает, что кочевники имели высокий уровень военного искусства. Это утверждение доказано тем, что борьба царских войск против казахских султанов Саржана (1824-1836) и Кенесары (1837-1847) Касымовых

не достигла основной цели — поимки казахских султанов. Саржан Касымов погиб от руки правителя Коканда, а Кенесары — от кыргызских манапов. Против мятежников были высланы многочисленные хорошо вооруженные карательные отряды, но ни один из них не сумел захватить предводителей восстания и прекратить мятеж. Прекрасное владение оружием, знание и использование собственных военных тактик, строгая дисциплина демонстрируют высокий уровень военного искусства кочевников.

Ключевые слова: военное искусство, военная организация, военная история, военная тактика, вооружение, военные походы, военные традиции, хан Кенесары, Саржан Касымов, национально-освободительное движение, восстание.

References

- 1 Tasbulatov, A.B. & Amanzholov, K.R. (1999). *Voennaia istoriia Kazakhstana: ocherki [Military history of Kazakhstan: essays]*. Almaty: Rauan [in Russian].
- 2 Kushkumbaev, A.K. (2001). *Voennoe delo kazakhov v XVII–XVIII vekakh (Kazakhstanskii vostokovednye issledovaniia) [Military affairs of the Kazakhs in the XVII–XVIII centuries (Kazakhstan Oriental Studies)]*. Almaty: Daik-Press [in Russian].
- 3 Bekmakhanov, E.B. (1992). *Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka [Kazakhstan in the 20–40 years of the XIX century]*. Alma-Ata: Kazak universiteti [in Russian].
- 4 Zhumadil, A.K. (2014). *Voennoe delo kochevnikov Evrazii: istoriograficheskii analiz: monografiia [The military affairs of the nomads of Eurasia: A historiographical analysis: monograph]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Russian].
- 5 Kasymbaev, Zh. (1993). *Kenesary khan [Kenesary khan]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 6 Bobrov, L.A. & Pronin, A.O. (2014). Kazakhskie boevye topory v izobrazitelnykh istochnikakh XVIII–XIX vekov [Kazakh battle axes in graphic sources of the 18th–19th centuries]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istoriia, filologiya — Bulletin of the Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology*, 13, 5, 255–262 [in Russian].
- 7 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 47. — Op. 1. — D. 3396. — L. 23–33 [in Russian].
- 8 Shayakhmetov, B.Sh. (2015). Voennoe iskusstvo kazakhov [Military art of the Kazakhs]. *Put nauki — The path of science*, 8, 33–36. Volgograd [in Russian].
- 9 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 338. — Op. 1. — D. 1. — L. 160 [in Russian].
- 10 Kenesarin, A. (1992). *Sulany Kenesara i Syzdyk: Biograficheskie ocherki [Sultans of Kenesara and Syzdyk: Biographical sketches]*. Alma-Ata: Zhalyn [in Russian].
- 11 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 4. — Op. 1. — D. 385. — L. 242–253 [in Russian].
- 12 CGA RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 338. — Op. 1. — D. 4. — L. 8–9 [in Russian].
- 13 [Sait Instituta istorii i etnologii imeni Ch. Valikhanova \[Website of the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov\]. Retrieved from https://iie.kz/?p=25606&lang=ru](https://iie.kz/?p=25606&lang=ru) [in Russian].
- 14 Mukhamadeev, T.M., Mukhamadeeva I.A., & Turgunbaev E.A. (2018). *Voенно-istoricheskie ocherki [Military historical essays]*. Kokshetau: Kokshetauskii univeristet imeni A. Myrzakhetova [in Russian].
- 15 Bobrov, L.A. (2012). Kazakhskaiia taktika vedeniia boia v peshem stroiu v poslednei treti XVI — seredine XIX vekov [Kazakh tactics of fighting on foot in the last third of the XVIth — mid XVIth centuries]. *Voina i oruzhie: novye issledovaniia i materialy. Trudy III mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — War and weapons: new research and materials. Proceedings of the III International Scientific and Practical Conference* (pp. 105–135) [in Russian].
- 16 Bobrov, L.A. (2015). Voennaia organizatsiia kochevnikov ot Abulkhaira do Kenesary (XVIII — pervaiia polovina XIX vv.) [Military organization of nomads from Abulkhair to Kenesary (XVIII — first half of the XX centuries)]. *Srednevekovye tiurkio-tatarskie gosudarstva: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan — Medieval Turkic-Tatar states: Institute of History. Sh. Marjani of Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan*, 7, 54–61 [in Russian].

Information about the author

Aubakirova Khadisha — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Saken Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9133-6471>

М.Н. Әбубәкір

Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан
(E –mail: marlen_abubakir@mail.ru)

XX ғ. басындағы «Алаш» қозғалысы және қазақ ұлттық идеясы (тарихи талдау)

XX ғ. басындағы Қазақстан тарихы түрлі оқиғалар мен саяси өзгерістерге толы кезең болғаны белгілі. Бұл кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыс тарихының негізгі мәселелерінің бірі — «Алаш» партиясының қалыптасуы, оның тарихи негіздері, саяси және әлеуметтік сипаты және тарихтағы орны. Өзімізге белгілі, қазақ зиялылары Бірінші орыс революциясы кезінде саяси партия құруға тырысты. «Алаш» қозғалысы елдегі аласапыран уақытта адамдарға қамқорлық жасаған саяси күш болды. Мақала «Алаштың» либералды-демократиялық партиядан автономияға дейінгі қалыптасуын зерттеуге арналған. Алаш тарихындағы фактілер мен оқиғаларды жариялай отырып, автор көшбасшылар мен қозғалыс құрылымдарының ұйымдастырушылық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени қызметінің өзекті мәселелеріне назар аударған. Сонымен қатар «Алаш» қозғалысының барлық кезеңдеріне тарихи талдау жүргізіп, Алаш қайраткерлерінің сол кезеңдегі болып жатқан өзгерістерге көзқарасын, олардың ұстанымын атап өтіп, жалпы елдегі саяси жағдайға сипаттама берген. Патша билігі құлатылғаннан кейінгі «Алаш» қозғалысы көшбасшыларының большевиктермен елдің саяси қайта құрылуы туралы мәселе бойынша өзара байланысы жөнінде де айтылған. «Алаш» қозғалысының дамуына ықпал еткен Семей қаласының рөлі де қарастырылған. Мақала авторы Алаш көшбасшыларының Алаш автономиясының астанасы ретінде Семей қаласын таңдауының тарихи мен себептеріне сараптама жасаған.

Кілт сөздер: «Алаш» қозғалысы, Қазақстан тарихы, партия, қазақ зиялылары, автономия, Қазақстанның саяси тарихы, Алашорда.

Kipicne

Ресей империясы XX ғасырдың басталуын «соғыстар және революциялар» кезеңі деп анықтайды. Себебі, XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясы және Қазақстанның тарихи даму бағытын түбегейлі өзгеріске ұшыратқан маңызды оқиғалар орын алды. 1905–1907 жж. орыс революциясы жеңілгенімен, оның қазақтардың сана-сезімінің және өлкедегі демократиялық қозғалыстың пайда болуы мен дамуына ықпалы зор болды. Осы революциялық оқиғалардың ықпалымен Қазақстанда барлық әлеуметтік, этникалық және конфессиялық топтардың «оянуы» жүзеге асырылды, саяси партиялар мен қозғалыстар құрылды және қазақ халқының ерен жүйрік ұлдары — әйгілі тұлғалары саяси аренаға шықты. Сондықтан, XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі «Алаш» қозғалысының алатын орны мен маңызын зерттеу әлі күнге дейін отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі. Өйткені кезінде «Алаш» қозғалысының жетекшілері ұсынған қағидалары күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. Бұл туралы ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымының докторы, профессор Мәмбет Қойгелдиев өзінің «Алаш қозғалысы» еңбегінде «бұл тақырыпты байыпты, жан-жақты және терең зерттеу қажеттілігі, біздің пікірімізше, ең алдымен бүгінгі қоғамдық өмір сұранысынан, соған сай таным құралы ретінде тарих ғылымының табиғи болмысынан туындайды. Кез келген өркениетті елде тарих ғылымы сол елдің, халықтың жүріп өткен жолын, әсіресе күрделі тарихи өтпелі кезеңдер мен сол кезеңдерде өзінің қоғамдық қызметімен тарихта терең із қалдырған қоғамдық күштердің, жеке тарихи қайраткерлердің өмір жолын зерттеу арқылы өзінің гуманистік міндетін орындап отырған және сол арқылы прогреске қызмет еткен», — деп жазды [1; 102].

«Алаш» қозғалысы — 1905 жылдан бастап 1920 жылдың көктеміне дейін ұласқан және Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыған ұлт-азаттық саяси және мәдени қозғалыс. Оның ауқымына осы кезеңдегі оқиғалар енеді. 1905 жылы «Қарқаралы құзырхаты» және басқа да саяси-қоғамдық шаралардан басталған қозғалыс Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкерістік комитеті тарапынан

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: marlen_abubakir@mail.ru

1920 жылғы 5 наурызда таратылғанына дейін Қазақстанның барлық аймақтарын қамтып, шын мәніндегі ұлт-азаттық қозғалысқа айналды. «Алаш» партиясы», «Алаш автономиясы», «Алашорданың Халық кеңесі» осы қозғалыстың аясында туған саяси құбылыстар [2].

Әрине, қазіргі отандық және шетелдік тарихнамада «Алаш» қозғалысы мен «Алаш» партиясының тарихы бойынша айтарлықтай ғылыми және публицистикалық еңбектер бар. Дегенмен, бұл мәселе бойынша зерттеу жұмыстары толық жүргізіліп болды деп айта алмаймыз, сондықтан «Алаш» қозғалысы мәселесіне тарихшылар әлі күнге дейін қызығушылық танытуда. Осыны ескере отырып, мақаланың мақсаты — XX ғ. алғашқы ширегіндегі «Алаш» қозғалысын және ұлттық идея мәселелерін зерттеу.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақаланың деректік материалдарын 2018 жылы З.Е. Кабульдиновтің редакторлығымен басылып шыққан «Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов» [3] аталатын құжаттар жинағы құрайды. Бұл жинақта қозғалыстың тарихына, қозғалыстың қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдеріне қатысты архив құжаттары берілген. Жинақтың материалдары «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының қалыптасу үдерістері және оның патша билігі жойылғаннан соң Қазақ автономиясын құру үшін күресін зерттеуге мүмкіндік береді. Осымен бірге, Е. Кариннің редакторлығымен 2023 ж. жарық көрген «Алашорда ісі. 1920–1940 ж. Құжаттар мен материалдар» [4] жинағының бірінші томының біз үшін маңызы жоғары. Бұл жинақ 1917 жылғы 21 қазандағы «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасын, 1917 жылғы 5–13 желтоқсандағы II Жалпықазақ съезд отырысының хаттамасын және т.б. құжаттарды қамтыған. Тақырыпты зерттеу барысында Ә. Бөкейханның [5] және Т. Рысқұловтың [6] шығармалар жинағы да кеңінен пайдаланылды.

Мақаланың әдіснамалық негізін диалектика және объективтілік принциптері құрайды. «Алаш» қозғалысының дамуын, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика принципі басшылыққа алынды. Объективтілік принципі «Алаш» қозғалысының, «Алаш» партиясының және Алашорда үкіметінің дамуын қарастыру барысында негізге алынды. Аталған принциптер «Алаш» қозғалысының дамуын, оның өзгеріске ұшырауын тарихи байланыста жан-жақты қарастыруға мүмкіндік берді. Мақаланы жазу барысында ретроспективтік әдіс қолданылды. Бұл «Алаш» қозғалысына қатысты тарихи оқиғалардың даму заңдылықтары мен себеп-салдарын көрсетуге мүмкіндік туғызып, тарихи дамудағы субъективті фактор мен объективті фактордың арақатынасын анықтауда пайдаланылды.

«Алаш» қозғалысының қалыптасуы мен дамуын зерттеуде кезеңдеу әдісі қолданылды. Бұл әдіс арқылы қозғалысты тек қана ұзақ мерзімді интервалда емес, қысқа мерзімде де зерттеуге мүмкіндік жасайды. Кезеңдеу әдісінің негізінде «Алаш» қозғалысының қалыптасуынан бастап, соңынан «Алаш» партиясының, Алашорда үкіметінің құрылуы кезең бойынша қарастырылды. «Алаш» қозғалысының тарихына қатысы бар деректік материалдардан ақпарат алудың маңызды бір әдісі ретінде контент-талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс XX ғ. бас кезіндегі I-ші және II Мемлекеттік думаға қатысқан қазақ интеллигенциясының қызметіне сапалық-сандық талдау жасауға мүмкіндік береді.

Талқылау және нәтижелері

Алдымен «Алаш» қозғалысы, «Алаш» партиясы, «Алаш автономиясы», «Алашорданың Халық кеңесі» деген ұғымдарға тоқталар болсақ, бұл ұғымдар туралы К. Нұрпейісов: «Алаш» немесе «Алашорда қозғалысы» бірнеше құрамдас бөлімдерден тұратын күрделі ұғым. Сондықтан да әуел бастан, «Алаш» (Алашорда) қозғалысына жататын жекелеген мәселелердің басын ашып, оларды нақты түрде қарастырған жөн сияқты. Олар, біріншіден, саяси партия ретіндегі «Алаш»; екіншіден, мемлекеттік құрылым түріндегі Алаш автономиясы; үшіншіден, осы автономияның («Алаш» атты қазақтың мемлекеттігін) басқаруға тиісті болған Алаштың ордасы (Алашорда үкіметі) туралы мәселелер. Басқа сөзбен айтқанда, осы нақты үш мәселе жиынтығы «Алаш» немесе «Алашорда» қозғалысы деген ұғымды білдіреді. «Алаш» («Алашорда») қозғалысы деген ұғым 1920–30 жылдардағы ғылыми және саяси әдебиетте қалыптасты» деп жазады [2: 5-6]. Е. Тілешов пен Д. Қамзабекұлы ««Алаш» қозғалысы — 1905 жылдан бастап 1920 жылдың көктеміне дейін ұласқан және Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыған ұлт-азаттық саяси және мәдени қозғалыс. Оның ауқымына осы кезеңдегі оқиғалар енеді. 1905 жылы «Қарқаралы құзырхаты» және басқа да саяси-

қоғамдық шаралардан басталған қозғалыс Қазақ өлкесін басқару жөніндегі төңкерістік комитет тарапынан 1920 жылғы 5 наурызда таратылғанына дейін Қазақстанның барлық аймақтарын қамтып, шын мәніндегі ұлт-азаттық қозғалысқа айналды. ««Алаш» партиясы, «Алаш» автономиясы, «Алашорданың Халық кеңесі» осы қозғалыстың аясында туған саяси құбылыстар» [7] деп атап көрсетеді.

Жоғарыда аталған маңызды ұғымдарды түсіну үшін бізге «Алаш» қозғалысының даму кезеңдерін бөліп қарастырудың маңызы бар. Кеңестік кезеңнің зерттеушілері «Алаш» қозғалысының кезеңделу мәселесіне және «Алаш» партиясы тарихының кезеңдеріне назар аударған жоқ. Дегенмен, 1920 жылы бұл мәселе жанама түрде қарастырылып, ұлттық интеллигенцияның рөлі мен орнын анықтау туралы пікірталас барысында талқыға алынды. Соның ішінде, Т. Рысқұлов өзінің 1926-1927 жылдар аралығындағы кейбір басылымдарында қазақ қоғамындағы либералдық-демократиялық қозғалыстың ерекшеліктері мен сипатын атап өтеді.

Ұлттық интеллигенция тарихының мәселелерін зерттей отырып, Т. Рысқұлов интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметінің кезеңдерін сипаттап, 1917 жылғы Ақпан революциясына дейін интеллигенцияның прогрессивті рөл атқарғандығы және «Алаш» қозғалысының жалпы демократиялық сипатта болғаны туралы қорытынды шығарады. Осылайша, оның көзқарасы 1920 жылдың бірінші жартысындағы ресми көзқарасқа сәйкес келді. Ол «революцияға дейін ұлттық интеллигенцияның қызметі патшалыққа, ескірген және артта қалған құрылысқа қарсы бағытталды, олар қоғамдық қатынастардың прогрессивті формасының дамуын қолдады... Бірақ, Ақпан революциясы кезеңінде, әсіресе, Қазан революциясынан кейін бұл интеллигенция белгілі бір жағдайларға байланысты революцияға қарсы шығады, сондықтан интеллигенцияның қызметі реакциялық сипатқа ие болады» [6: 268] деп көрсетеді. Т. Рысқұловтың көзқарасы бойынша «Алаш» қозғалысы тарихының 1917 жылға дейінгі демократиялық және 1917 жылдың ақпанынан кейінгі реакциялық деп аталатын кезеңін байқауға болады.

«Алаш» қозғалысының даму кезеңін ұсынған келесі зерттеуші Д.А. Аманжолова өзінің монографияларында «Алаш» тарихының үш ірі кезеңін бөліп көрсетеді: біріншісі — 1905–1916 жж.; екінші кезеңі — 1917 ж.; үшінші кезеңі — 1918–1920 жж. [8; 185-186], [9; 349–351]. Ол бірінші кезең бойынша келесідей қорытынды шығарады: 1905 жылы пайда болған және басында батыстық либералдық интеллигенция өкілдері құрған қозғалыс конституциялық-демократиялық және земствалық оппозиция қозғалыс ағысында дамыды [8; 185]. «Алаш» тарихының екінші кезеңі 1917 жылғы революциямен сәйкес келгендіктен ұзаққа созылған жоқ, дегенмен маңызды кезең болды. Дәл осы 1917 жылы ұлттық өзін-өзі басқару органы ретінде қазақ комитеттерін құру және облыстық съездерді шақырудан «Алаш» қозғалысы екі жалпы ұлттық форумды шақыруға, жалпы саяси және әлеуметтік-экономикалық талаптармен қатар Ресей демократиялық федерациясындағы ұлттық-территориялық автономияның жаңа лозунгтарын жариялауға көшті. «Алаш» қозғалысы мүшелерінің идеялық-саяси бағыты өзгерді [8; 186]. Үшінші кезеңде, өлкеде кеңестердің билігі орнаған соң және олармен ымыраға келудің мүмкін болмауынан кейін Алаш антибольшевиктік одақтармен бірігеді. Осындай одақтың арқасында «Алаш» қозғалысының жетекшілері халықтың аман қалу мүмкіндіктерін көрді [9; 351].

Біздің пікірімізше, бірінші кезеңде «Алаш» қозғалысы жетекшілерінің қызметі I және II Мемлекеттік думаға қатысу іс-шараларымен тығыз байланысты болды. Себебі, бұл думалардағы қазақ депутаттары — алашордалықтардың қызметі егемендік туралы ұлттық ой тамырының тереңде жатқандығын көрсетеді. Өзімізге белгілі, Қазақстандағы I Мемлекеттік думаға сайлау өткізу күрделі жағдайда жүрді. Өйткені, Дала өлкесі әскери жағдай жарияланған жергілікті орындар тізіміне кірді және мұндай жағдайдың өзі әкімшіліктің озбырлығы үшін үлкен мүмкіндіктер тудырды. Мысалы, 1906 ж. 24 қаңтарда Ақмола облысының әскери губернаторының қаулысына сәйкес жиналыстар, манифестациялар, т.б. жаппай іс-шаралар жүргізуге тыйым салынды. Мемлекеттік думаға сайлау кезінде Думаны көшпенділердің құқықтарын қорғау үшін қолдануға шақырған алдыңғы қатарлы қазақ демократиялық интеллигенциясы өздерінің қызметін белсендете бастады. Дала өлкесінің жергілікті тұрғындарын кемсітуге қарамастан, бұл құбылыс Ресейде және оның шеткері аймақтарында парламентаризмнің қалыптасуының бастамасына айналды.

Қазақ даласындағы I Думаға сайлау компаниясы 1906 жылдың сәуір айының аяғында басталды. Бұл кезеңде Мемлекеттік дума өзінің қызметіне кіріссе, ал Семей облысының болыстарында тек қана сайлаушылардың тізімін тексеріп үлгерді [10; 40]. Сайлау алдындағы күрес Омбыда, Ақмолада, Семейде, Петропавлда, Өскеменде орын алды және социал-демократтар айтарлықтай белсенділік

танытты. Олар Думаның бойкот жариялау тактикасын қателік деп танып, жергілікті социал-демократтарды сайлау компаниясына қатысуға үгіттеді. Социал-демократтармен бірге, Омбыда, Семей мен Өскеменде сайлау компанияларында кадеттердің жақтаушылары да белсенділік танытты.

1906 жылы маусымда Дала өлкесі халықтарының арасынан I Мемлекеттік думаға депутаттарды сайлау өтті. Оған Торғай облысынан А.К. Бірімжанов, Уфа облысынан С.С. Жантореев, Орал облысынан А.К. Кальменов, Астрахан облысынан Д.С. Ноян-Дундутов, Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлов, Семей облысынан Ә. Бөкейхан қатысу құқығына ие болды [11]. Жалпы алғанда, екі айдың ішінде I Дума қандайда бір заң жобасын қабылдап үлгерген жоқ. Оның негізгі қызметі үкіметтің және оның жекелеген мүшелерінің саясатын сынға алумен, комиссия сайлаумен және патша үкіметіне жауап сөздерін даярлаумен байланысты болды. Осымен бірге, I Думаның көтерген негізгі мәселесі аграрлық саламен тығыз байланысты болған.

I Дума 1906 жылдың сәуірінен бастап шілдеге дейін қысқа уақыт жұмыс жасағанына қарамастан, оның қызметі Ресей империясының саяси дамуының маңызды факторына айналып, қоғамдық өмірдің көптеген салаларына өзінің ықпалын тигізді. Думаға әртүрлі саяси партиялар мен халықтардың жарқын өкілдері сайланды. Олар фракцияларды құру, палатаның регламентін өңдеу, үкіметке депутаттық сұраныстарды жіберу т.б. маңызды жұмыстар бойынша өздерінің шеберлігін көрсетіп, ағарту ісіне, мәдени-ұлттық автономияларды дамытуға, ұлттық азшылдықты қорғауға айтарлықтай көңіл бөлді. Осымен бірге, I Думаның таратылуына қарамастан, қазақ даласындағы қоғамдық толқулар тоқтаған жоқ және бұл II Думаға сайлау өткізу іс-шараларының басталуымен байланысты болды.

1907 жылдың қаңтар-ақпан айларында Дала өлкесінде II Мемлекеттік думаға сайлау жұмыстары өтті. Оған А.К. Бірімжанов (Торғай облысы), Б. Қаратаев (Орал облысы), Б. Кульманов (Астрахан облысы), М. Тынышпаев (Жетісу облысы), Ш. Қосшығұлов (Ақмола облысы), Т. Нұрекенұлы (Семей облысы), Т. Аллабергенев (Сырдария облысы) сайланды [12; 110]. Депутаттар тек қана 73 күн жұмыс істеп, 39 отырыс өткізіп үлгерген. Дегенмен, осы уақыт аралығында қазақ халқының мұқтаждықтары мен мүдделері кең қоғамдастықтың игілігіне айналды. Бірінші орынға аграрлық мәселе қойылды, депутаттар — А. Бірімжанов пен А. Кальменов биліктің жоғарғы органдарына қоныстанушыларға жерді үлестіру барысында заңдардың бұзылуы туралы сұрау салды. Ал, келесі депутаттар, Ш. Қосшығұлов, Т. Нұрекенұлы, Т. Алдабергенев, Б. Кұлманов, А. Бірімжанов, Б. Қаратаевтар Мұсылман фракциясының жұмысына қатысты [13; 16]. Бұл туралы қазақтардың жерлерін заңсыз тартып алу туралы Мемлекеттік дума мүшелерінің Министрлер Кеңесінің төрағасына жіберген сұрауы негізінде 1907 жылы Мемлекеттік думаға 15 депутаттың, соның ішінде 7 қазақ депутат болғандығын анықтауға болады [3; 10–12].

Өзімізге белгілі, 1907 ж. 3 шілдеде II Мемлекеттік дума таратылды. Ал, 3-шілдедегі жарлыққа сәйкес III және IV Мемлекеттік думаларға қазақ халқының атынан сайлауға ешкім қатысқан жоқ. Бұл туралы Ә. Бөкейхан «Қазақ халқы қараңғы және оларға Думада депутаттар керек емес. Үкімет Мемлекеттік думада жерлерінен мәжбүрлі түрде айырылған ол халықтардың (қазақтардың — М.Н.) өкілдерін артық деп санады» [5; 122]. Сондықтан, бұл кезеңде «Алаш» қозғалысы қайраткерлерінің жігері парламент мүшелері, кадеттер және мұсылмандармен байланыстар орнатуға бағытталады. Мұндай байланыстар Дала өлкесіндегі аграрлық мәселе бойынша жаңа сұрау салу мен заң жобасын даярлау үшін қажет болды. Дегенмен, 1908 жылдың 14 және 21-шілдесінде Думаның 60, соңынан 55 мүшесінің бастамалары қолдау таппады [8; 22]. Осылайша, Думадағы қазақтардың мәселесі бойынша басқа халықтар арасынан сайланған депутаттарға сенім артылды.

1907 жылғы 3-маусымдағы жарлыққа сәйкес тартып алынған қазақтардың сайлау құқығын қайта қалпына келтіру және Мемлекеттік думада өзінің өкілдеріне ие болу мүмкіндігі үшін Ә. Бөкейхан әртүрлі думалық фракциялармен ынтымақтастық орнатуға көшті. Оның қажырлығының арқасында 1916 жылғы IV Думада Мұсылмандық фракцияның бюросы ұйымдастырылды, ал өзі оның құрамына жалғыз қазақ өкілі ретінде кірді, соңынан оның ұсынысы бойынша бұл бюроның құрамына 24 жасар Мұстафа Шоқай қабылданған [14].

Отандық зерттеуші З.Г. Сактаганова «Алаш» қозғалысының даму тарихының өзіндік кезеңдерін бөліп көрсетеді: оның пікірінше, бірінші кезең 1905–1917 жж. шілде аралығын қамтиды және бұл кезеңді батыстық қоғамдық-саяси қозғалыстың пайда болуымен байланыстырады. Сонымен қатар З.Г. Сактаганова «Алаш» қозғалысының дамуының бірінші кезеңін ішінара екі кезеңге бөліп көрсетеді: 1905–1913 жж. және 1913 ж. шілдесі — 1917 ж. бірінші кезеңінде батыстық қозғалыс үстем болған жоқ, 1913 ж. қоғамдық-саяси аренада «Қазақ» газетінің пайда болуының арқасында қазақ

қоғамында «Алаш» қозғалысының ықпалы мен беделі үстем бола бастайды. 1917 ж. шілдедегі І-ші Жалпы қазақ съезінде батыстық либералдық-демократиялық қозғалыстың негізінде қазақ даласындағы ықпалды «Алаш» партиясы құрылады [15].

«Алаш» партиясының іске кірісуінің қазан айынан басталғаны, оның атынан депутаттар ұсынылуы, бағдарлама жобасының жариялануымен бірге осы айдан бастап партияның облыстық комитеттері құрылғаны да белгілі. Мысалы, 12-13 қазанда Ә. Бөкейханның қатысуымен Семей облыстық «Алаш» партиясының съезінде комитет құрылып, құрамы сайланса, бұдан соң Ақмола, Торғай облыстық комитеттері құрылды. Олардың төрағалары болып, тиісінше Ғ. Ғаббасұлы, А. Тұрлыбайұлы, Ә. Бөкейхан сайланды [7; 50-51]. «Алаш» партиясының бөлімдері бірнеше уездерде, атап айтқанда Көкшетау, Петропавл, Өскемен, Атбасар, Пішпек т.б. уездерде жұмыс жасады.

1917 ж. қарашада «Қазақ» газетінде жарияланған «Алаш» партиясының бағдарламасында қазақ ұлт-азаттық қозғалысының жетекшілері Ресейді демократиялық федералды республика деп жариялау және сәйкесінше осы федерацияның құрамында қазақ халқына мемлекеттік автономия беру туралы мәселені нақты көтерді. Бағдарламаның антифеодалдық және антиколониалды сипаты әсіресе «Негізгі құқықтар», «Ғылым мен білімді оқыту» бөлімдерінде байқалды. Бұл жерде Ресей Федерациясында дінге, ұлттық және нәсілдік тегіне қарамастан, барлық азаматтарда гендерлік айырмашылықтар бірдей екендігі айтылды. Жиын жасауға, кәсіподақтар ұйымдастыруға, сөз және баспасөз бостандығына құқық беріледі, үй-жайға қол сұғылмауы қорғалады, адамның құқығына қол сұғылмауына кепілдік беріледі және т.б. Партия сонымен бірге әлеуметтік саясатта теңдік қалыпты ұстады. Қозғалыс жетекшілері орыс қоғамындағы белгілі бір жағдайларға байланысты дамыған таптық жіктеу қазақ қоғамында болмаған деген мәлімдеме жасайды [4; 50]. Осылайша, «Алаш» партиясының бағдарламасы Қазақстандағы жаңа қоғамдық-саяси және экономикалық жүйенің негізін қалауға, қоғамды қайта құруға барлық әлеуметтік салалардың толық қатысуын қамтамасыз ететін, терең қайта құрулар үшін қажетті алғышарттар жасауға арналған. Айта кету керек, РКП (б) билікке келген кезде аз ұлттардың әлеуметтік өмірін өзгертуге қатысты нақты бағдарлама болмаған.

З.Г. Сактаганованың пікірінше, «Алаш» тарихының екінші кезеңі 1917 ж. шілде-желтоқсан аралығын қамтиды. Бұл кезеңде «Алаш» қозғалысының жетекшілері қазақ облыстарының «ұлттық-территориялық автономия» құқығы негізінде Ресей Федерациясының құрамында болатындығына үміттенді. Толық тәуелсіздік емес, автономия түрінде өзін-өзі басқаруға ұмтылысы қазақ қоғамының объективті жағдайына байланысты еді. Үшінші кезең 1917 желтоқсан — 1918 ж. сәуір аралығын қамтиды және «Алаш» автономиясын Мәскеудің мойындауы бойынша келіссөздер кезеңін білдіреді. Бұл кезеңнің басталуы желтоқсандағы ІІ Жалпықазақ съезін шақырумен, онда қазақ «Алаш» автономиясын құру туралы және «Алашорда» үкіметін құру туралы шешімнің шығарылуынан басталады [15].

Алашорда үкіметін құрған ІІ Жалпықазақ съезі 1917 жылы қазан айында шақырылып, шамамен бес адамнан тұратын комиссия құрылды (Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, С. Досжанов және Е. Омаров). Кейіннен комиссия құрамын тағы бірнеше адам толықтырды. Қазақ газеті ұйымдастырушылық топтың қазақ және қырғыз халықтарына үндеуін жариялады [16; 403]. Онда съездің мақсаты мен міндеттері көрсетілген. Өтініште съезге өздерінің лайықты өкілдерінен қоғамның көкейкесті мәселелерін талқылауға өкілдік етуді сұрады. Сонымен қатар, қоғамда беделі мен ықпалы бар адамдарға жеке шақырулар жіберілді. «Қазақ» газеті Бүкілқазақ съезі отырысының хаттамаларын жариялап, онда барлық съезге қатысушылардың тегі жазылды. Съезд делегаттарының тізімін мұқият зерттегеннен кейін олардың кең өкілдік сипатына және кеңестік тарихнамада съездің әлеуметтік құрамының қасақана бұрмаланғанына оңай көз жеткізуге болады [17].

Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасының Халық Комиссарлар Кеңесі (РКФСР ХКК) төрағасы В.И. Лениннің жариялаған халықтардың өзін-өзі басқаруға құқығын және саяси жағдайды ескере отырып, ІІ Жалпықазақ съезінде, яғни 1917 жылдың желтоқсанда ұлттық тәуелсіздік идеясын қазақ қоғамының өміріне енгізе бастайды. 1917 ж. желтоқсан — 1918 ж. сәуір айларының басында Ә. Бөкейхан бастаған Алашорда үкіметінің мүшелері Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы В.И. Ленинмен және Ұлттар ісі жөніндегі халық комиссары И.В. Сталинмен Алаш автономиясын мойындау туралы келіссөздер жүргізеді. Бірақ, орталықсыздану үдерісіне большевиктердің жетекшілері жол бермеді. Яғни, 1917 ж. 2 қарашасында қабылданған «Ресей халықтары құқықтарының декларациясына» қарамастан, РКФСР ХКК тарапынан автономия мойындалған жоқ. Осының нәтижесінде Алашорда үкіметі антикеңестік лагерге көшті.

Зерттеуші З.Г. Сактаганованың пайымдауынша, «Алаш» партиясы тарихының соңғы төртінші кезеңі 1918 ж. сәуір — 1920 ж. наурыз аралығын қамтиды. Бұл кезең «Алаш» партиясының және Алашорда үкіметінің антикеңестік қызметімен байланысты. Осы кезеңнің ішінде тағы да екі кезеңді (1918 ж. сәуір — 1919 ж. наурыз және 1919 ж. наурыз — 1920 ж. наурыз) бөліп көрсетуге болады [15]. Біріншісінде Алашорданың мемлекеттік құрылысы мен заңшығарушылық қызметі, халықтық армияны құру бойынша белсенді жұмыстар атқарылады. Екіншісінде, яғни 1919 ж. наурыз — 1920 ж. наурыз аралығында Алашорданың және оның ұйымдары мен бөлімшелерінің ыдырай бастауы орын алады. 1919 жылдың көктемінің басында А. Байтұрсынов басқарған Алашорданың Торғай бөлімшесі, 1919 жылдың желтоқсанының басында Х. Досмұхамедов жетекші жасаған Батыс бөлімшесі, ал 1920 жылы Ә. Бөкейхан басқарған Семей бөлімшесі ыдырайды. Нәтижесінде, 1920 жылдың наурызында «Алаш» партиясы, «Алаш автономиясы» және Алашорда үкіметі (Алашорданың Халықтық кеңесі) өзінің өмір сүрін тоқтатады.

«Алаш» қозғалысының тарихында Семейдің орны жоғары болғанын ерекше атап өтуіміз керек. Бұл туралы Ә. Бөкейхан «Қазақ» газетіндегі «Оқушыларға жәрдем қауымы» мақаласында бұл қауымның бас басқармасын ашуға Троицкі, Орынборға қарағанда қолайлысы Семей, өйткені мұнда оқыған басшы боларлық жігіттердің басы құраулы [18] деп көрсеткен. К. Нұрпейісовтің зерттеулерінде [2] Алаш автономиясын құру мәселесі алғаш рет Семей облысы қазақтарының съездерінде талқыланып, одан соң көп ұзамай Орынборда өткен II Жалпықазақ съезінде жүзеге асқаны атап көрсетілген. Осымен қатар, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін, жалпы Семей облысы өмірінде орын алған маңызды тарихи оқиғалар қатарына Ә. Бөкейханның Семей, Торғай, Ақмола, Жетісу облыстары мен Қостанай уезі делегаттарын Томск қаласында өткен Жалпы Сібір съезіне бастап баруы және онда ұлттық автономия мәселесіне қатысты өзінің басты саяси ұстанымын ашық мәлімдеуі, сондай-ақ одан қайтқан сапарында «Алаш» партиясының Семей облыстық комитетін құруы, Алаш қалалық Думасы мен Семей уездік Земство депутаттарын сайлау науқандарының өткізілуі, «Алаш» партиясы атынан Бүкілресейлік Құрылтай жиынына депутаттардың сайлануы, ақыр соңында II Жалпықазақ съезінің шешімімен Алашорда үкіметінің Семей қаласына қоныс аударуы сияқты маңызды оқиғаларды жатқызуға болады.

Қорытынды

Қазақстандағы XX ғасырдың бірінші ширегі қазақ халқының сана-сезімінің өсуімен белгілі болды. Бұл кезеңдегі қазақ қоғамындағы ұлттық қозғалыс біркелкі болмады, бастауында қазақ зиялылары тұрған әртүрлі ағымдары орын алды. Ұлттық қозғалыс үш фактордың ықпалымен дамыды. Оның біріншісі, отарлау саясатының нәтижесінде орын алған және қазақ халқының болашақта дамуына сенімсіздік тудырған дәстүрлі қоғамның өміршендігінің күйреуге ұшырауымен байланысты, екіншісі, либерализм қуатының өсуімен байланысты болса, үшіншісі, ұлт-азаттық қозғалыстың географиясы мен көлемінің ұлғайыуымен байланысты еді. Әрине, қазақ ұлттық идеясының мақсаттары мен міндеттері Бірінші орыс революциясы және одан кейінгі Мемлекеттік думаларға сайлау кезеңінде нақтылана бастады. Мемлекеттік құрылыс пен демократия мәселесі бойынша партиялар мен метрополияның қоғамдық-саяси ағымдары арасындағы тартыстар, патша билігіне қарсы көтерілістер және әлеуметтік-экономикалық теңсіздік қазақ ұлттық интеллигенция өкілдерін, сонымен қоса қазақ халқын Қазақстанның болашағы туралы ойлануға мәжбүр етті. Әрине, алашордалықтар қатысқан I және II Мемлекеттік думалар қазақ қоғамының отарлық сипатын жақсартатын заңдарды дүниеге әкелген жоқ, дегенмен, қазақ интеллигенциясының саяси күресі мұнымен тоқтап қалмады. Екі думаға қатысу арқылы Алаш қайраткерлері мен қазақ халқы өздерінің мүдделерін қорғау бойынша үлкен тәжірибеге ие болды және ең басты мақсатқа қол жеткізу үшін барлық халықтың белсендігі, бірлігі және бір мақсатта әрекет ету керектігін түсінді және бұл «Алаш» партиясының, соңынан Алашорда үкіметінің құрылу барысында анық көрінді.

Өзінің әлеуметтік табиғаты жағынан «Алаш» партиясы қазақ ұлттық-демократиялық интеллигенцияның саяси ұйымы болды. Саяси аренадан кеткеннен соң да «Алаш» қозғалысының қайраткерлері Қазақстанның халық шаруашылығының, мәдениет пен ғылымның дамуына айтарлықтай үлес қосты. Сондықтан, «Алаш» қозғалысының пайда болуы мен дамуы үлкен тарихи маңызға ие болды. «Алаш» қозғалысының, оның саяси партиясының ұлттық мемлекет турасындағы идеясын оқып, білуіміз, оны тәуелсіз еліміздің мемлекеттілік ілімімен ұштастыра алуымыз қазіргі жаңа әлемде құрып жатқан жаңа Қазақстан үшін маңызды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Койгельдиев М. Алаш қозғалысы / М. Койгельдиев. — Алматы, «Санат» баспасы, 1995. — 368 б.
- 2 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: Ататек, 1995. — 255 б.
- 3 Алаш в истории государственности Казахстана: идеи, судьбы, наследие. Сборник архивных документов и материалов / Сост.: М.М. Козыбаева, З.Т. Садвокасова, Ф.Р. Лебаев; гл.ред. З.Е. Кабульдинов. — Алматы: Литера-М, 2018 — 432 с.
- 4 Алашорда ісі. 1920-1940 ж. Құжаттар мен материалдар / Бас редактор Е.Карин. — Алматы: «Kitap» баспасы, 2023. — 572 б.
- 5 Букейханов А. Избранное. Собрание сочинений / А. Букейханов. — Алматы: Өлке, 2002. — 248 с.
- 6 Рыскулов Т. Собрание сочинений [в 3-х т.] / Т. Рыскулов. — Алматы: Казахстан, 1998. — Т. 3: Ответ на письмо группы молодежи в газете «Советская степь» «Об ауле, интеллигенции, компартии и культуре». — С. 266–272.
- 7 Тілешов Е. Алаш қозғалысы / Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы. — Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. — 528 б.
- 8 Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш / Д.А. Аманжолова. — Москва: Россия молодая, 1994. — 213 с.
- 9 Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана / Д.А. Аманжолова. — Алматы: Издательский дом Таймас, 2009. — 410 с.
- 10 Буктургутова Р.С. Общественное движение в Степном крае в конце XIX — начале XX вв.: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук / Р.С. Буктургутова. — Омск, 2007. — 51 с.
- 11 Усеинова Г.Р. А.Н. Букейханов и Государственная Дума / Г.Р. Усеинова // Вестник Казахского национального университета. Серия юридическая. — 2005. — № 1(33). — С. 114–116.
- 12 Озганбай О. Государственная Дума России и Казахстан (1905–1917 гг.) / О. Озганбай. — Алматы, 2000. — 318 с.
- 13 Кенжебаев Н.Т. Казахский народ в начале XX века: трагический опыт модернизации / Н.Т. Кенжебаев, А.К. Бисенбаев, С.А. Асанова // Казахстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение: сборник статей. — Алматы, 1993. — С. 16.
- 14 Құл-Мұхаммед М. «Алаш» бағдарламасы: қиянат пен ақиқат: монография = Программа «Алаш»: фальсификация и действительность: монография / М. Құл-Мұхаммед. — Алматы: Атамұра, 2000. — 240 с.
- 15 Сактаганова З.Г. К вопросу об этапах истории партии «Алаш» [Электронный ресурс] / З.Г. Сактаганова. — Режим доступа: <https://repo.kspil.kz/bitstream/handle/item/2325/2017.10-alah-9.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- 16 Койгелдиев М. Алаш қозғалысы / М. Койгелдиев. — Алматы, 2008. — 426 б.
- 17 Халитова И.Р. Проблема народного образования в Казахстане в 1867–1914гг. Восточный Казахстан: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. дис. ист. наук / И.Р. Халитова. — Алма-Ата, 1952. — 21 с.
- 18 «Қазақ» газеті. — 1915. — № 114. — 28 наурыз.

М.Н. Әбубәкір

Движение «Алаш» и казахская национальная идея начала XX века (исторический анализ)

Начало XX века в истории Казахстана — период, насыщенный разнообразными политическими событиями и изменениями. Одним из ключевых вопросов истории национально освободительного движения является становление партии «Алаш», ее исторические основы, политический и социальный характер и её место в истории. Казахская интеллигенция стремилась создать политическую партию во время первой русской революции. Движение «Алаш» было политической силой, заботившейся о людях в неспокойное время в стране. Данная статья посвящена изучению становления Алаш от либерально-демократической партии до автономии. Освещая факты и события в истории Алаш, автор акцентирует внимание на актуальных проблемах организационно-политической, социально-экономической, культурной деятельности лидеров и структур движения от зарождения до завершающей стадии. Автор статьи проводит подробный исторический анализ всех этапов движения «Алаш», параллельно раскрывая политическую ситуацию в стране, отмечая отношение деятелей Алаш к происходящим изменениям и их позицию. Уделяется внимание вопросу взаимоотношения лидеров движения «Алаш» с большевиками о политических переустройствах страны после свержения царской власти. Рассматривается роль города Семей, давшего пассионарный толчок движению «Алаш». Анализируются исторические предпосылки выбора города Семей в качестве Алашской автономии её лидерами.

Ключевые слова: движение «Алаш», история Казахстана, партия, казахская интеллигенция, автономия, политическая история Казахстана, Алаш Орда.

“Alash” movement and Kazakh national idea of the early XX century

The beginning of the XX century in the history of Kazakhstan is a period saturated with various events and political changes. One of the key issues in the history of the national liberation movement is the formation of the “Alash” party, its historical foundations, political and social character and place in history. Kazakh intellectuals tried to create a political party during the first Russian Revolution. The “Alash” movement was a political force that took care of the people during the turbulent times in the country. In this regard, this article explores the formation of Alash from a liberal-democratic party to autonomy. Covering the facts and events in the history of Alash, the author focuses on the actual problems of organizational-political, socio-economic, cultural activities of the leaders and structures of the movement from the inception to the final stage. The author of the article conducts a detailed historical analysis of all stages of the “Alash” movement, in parallel revealing the political situation in the country as a whole, noting the attitude of Alash figures to the ongoing changes, their position. Attention is paid to the relationship between the leaders of the “Alash” movement and the Bolsheviks on the political reorganization of the country after the overthrow of tsarist power. Also, the article considers the role of the city of Semey, which gave a passionate impetus to the “Alash” movement. The author analyzes the history and reasons for the Alash leaders’ choice of Semey as the capital of the Alash autonomy.

Keywords: “Alash” movement, history of Kazakhstan, party, Kazakh intelligentsia, autonomy, political history of Kazakhstan, Alash Orda.

References

- 1 Koigeldiev, M. (1995). *Alash qozgalysy [Alash movement]*. Almaty, «Sanat» baspasy [in Kazakh].
- 2 Nurpeisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]*. Alma-Ata, Atatek [in Kazakh].
- 3 Kozybaev, M.M., Sadvokasova, Z.T., & Lebaev, F.P. (Comp.). (2018). *Alash v istorii gosudarstvennosti Kazakhstana: idei, sudby, nasledie. Sbornik arkhivnykh dokumentov i materialov [Alash in the history of statehood of Kazakhstan: ideas, destiny, heritage. Collection of archival documents and materials]*. Z.E. Kabuldinov (Ed.). Almaty: Litera-M [in Russian].
- 4 Karin, E. (Ed.). (2023). *Alashorda isi. 1920–1940 zh. Quzhattar men materialdar [Alashorda case. 1920–1940 Documents and materials]*. Almaty: «Kitap» baspasy [in Kazakh].
- 5 Bukeikhanov, A. (2002). *Izbrannoe. Sobranie sochinenii [Selected. Collected Works]*. Almaty: Olke [in Russian].
- 6 Ryskulov, T. (1998). *Sobranie sochinenii [Collected Works]*. (Vols. 1–3; Vol. 3): *Otvet na pismo gruppy molodezhi v gazete «Sovetskaya step» «Ob aule, intelligentsii, kompartii i kulture» [Response to the letter of a group of youth in the newspaper «Soviet Steppe» «About the village, intelligentsia, communist party and culture»]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Tileshov, E. & Qamzabekuly, D. *Alash qozgalysy [Alash movement]*. Almaty: «Sardar» baspa uii [in Kazakh].
- 8 Amanzholova, D.A. (1994). *Kazakhskii avtonomizm i Rossiia. Istoriia dvizheniia Alash [Kazakh autonomism and Russia. History of movement Alash]*. Moscow: Rossiia molodaia [in Russian].
- 9 Amanzholova, D.A. (2009). *Na izlome. Alash v etnopoliticheskoi istorii Kazakhstana [At the breaking point. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]*. Almaty: Izdatelskii dom Taimas [in Russian].
- 10 Bukturgutova, R.S. (2007). *Obshchestvennoe dvizhenie v Stepnom krae v kontse XIX — nachale XX vv. [Social movement in the Steppe region in the late 19th — early 20th centuries]*. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Omsk [in Russian].
- 11 Useinova, G.R. (2005). *A.N. Bukeikhanov i Gosudarstvennaia Duma [Bukeikhanov and the State Duma]*. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya yuridicheskaya — Bulletin of the Kazakh National University. Legal series*, 1(33), 114–116 [in Russian].
- 12 Ozganbai, O. (2000). *Gosudarstvennaia Duma Rossii i Kazakhstan (1905–1917 gg.) [The State Duma of Russia and Kazakhstan (1905–1917)]*. Almaty [in Russian].
- 13 Kenzhebaev, N.T., Bisenbaev, A.K., & Asanova, S.A. (1993). *Kazakhskii narod v nachale XX veka: tragicheskii opyt modernizatsii [Kazakh people at the beginning of the 20th century: the tragic experience of modernization]*. *Kazakhstan v nachale XX veka: metodologiya, istoriografiya, istochnikovedenie (Sbornik statei) — Kazakhstan at the beginning of the 20th century: methodology, historiography, source study (Collection of articles)*. Almaty [in Russian].
- 14 Kul-Mukhammed, M. (2000). *«Alash» bagdarlamasy: qiianat pen aqiqat: monografiya = Programma «Alash»: Falsifikatsiia i deistvitel'nost: monografiya [Program “Alash”: Falsification and reality: monograph]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 15 Saktaganova, Z.G. *K voprosu ob etapakh istorii partii «Alash» [On the question of the stages of the history of the “Alash” party]*. *repo.kspi.kz*. Retrieved from <https://repo.kspi.kz/bitstream/handle/item/2325/2017.10-alash-9.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Russian].
- 16 Koigeldiev, M. (2008). *Alash qozgalysy [Alash movement]*. Almaty [in Kazakh].
- 17 Khalitova, I.R. (1952). *Problema narodnogo obrazovaniia v Kazakhstane v 1867–1914 gg. Vostochnyi Kazakhstan [The problem of public education in Kazakhstan in 1867–1914. Eastern Kazakhstan]*. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].

18 (1915). «*Qazaq*» gazetі — “*Qazaq*” newspaper, 114, 28 March [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет

Әбубәкір Марлен — PhD докторант, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-3144-9201>

Information about author

Abubakir Marlen — PhD student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan; <https://orcid.org/0009-0001-3144-9201>

А.Е. Даниярова

НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Казахстан
(E-mail: aina171173@mail.ru)

Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарского) занятия в процессе изучения истории Казахстана

В статье предлагаются некоторые методы и приемы проведения открытых семинарских занятий в процессе изучения дисциплины «История Казахстана». Представлен дидактический материал развернутого календарно-тематического плана занятия на примере определенной темы, рассмотрена его структура, приведены личностные и предметные результаты. Посредством метода «деловой игры» расписан алгоритм проведения занятия. Данные дидактики и методики обучения истории свидетельствуют о том, что одним из необходимых условий прочных и глубоких знаний, развития мышления обучающихся являются установление межпредметных связей, включение вновь изучаемых фактов и понятий в имеющуюся у студентов систему знаний, с помощью эффективных методов и оригинальных решений. Применение интерактивных форм в учебном процессе с использованием различных методов обучения возможно с помощью кейс-методов, «деловой игры», «мозгового штурма», креативных групп, алгоритмизированных условных знаков, набор которых в виде таблиц, схем и дидактических карточек помогает преподавателю в управлении познавательной деятельностью студентов. Наглядные образы играют исключительно важную роль на стадии абстрактного мышления, раскрывают сущность изучаемых явлений, активизируют мыслительную деятельность: выделение в материале главной мысли, обобщение и систематизация знаний.

Ключевые слова: история Казахстана, инновации, интерактивные методы, семинар, дидактические материалы, информационные технологии, наглядный материал, учебный процесс, практическое занятие, творческая активность.

Введение

В свете проводимых в стране реформ в области образования, заключающихся в переходе к непрерывному и многоступенчатому образованию, особенно актуальной задачей становится совершенствование форм и методов обучения, приобщение обучающихся к работе с различными источниками знаний, выработка самостоятельности мышления, проявление творческой активности. В реализации этих задач важная роль принадлежит предметам общественно-гуманитарного цикла, в том числе истории.

В современном мире системообразующим фактором развития общества является информационно-коммуникационная сфера, которая активно влияет на политическую, экономическую и социальную составляющие деятельности государства. В статье «Педагогика — творчество плюс инновации» Д.Н. Билялов отмечает: «Подготовка педагогических кадров уже немыслима без применения новых технологий и инструментов. В связи с этим важное значение имеет реализация приоритетных задач высшего образования по подготовке специалистов в области цифровизации отрасли и будущих педагогов к осуществлению своей профессиональной деятельности в условиях использования цифровых технологий» [1; 41].

Формирование глобального информационного общества выводит на первый план проблему распространения знания. В этой связи перед преподавательским составом стоит задача работы и внедрения таких приемов и методов обучения, которые были бы нацелены на активизацию креативного подхода студента, его желания овладевать новыми знаниями и навыками. При этом непременно должна решаться важная педагогическая задача: формирование личности.

Актуальность определяется, прежде всего, стремлением повысить творческий потенциал студентов. Применение интерактивных форм в учебном процессе с использованием различных методов обучения, выполнением индивидуальных или групповых заданий, на которых обучающиеся могут получать новые и обобщать ранее полученные знания, способствует формирова-

* Автор-корреспондент. E-mail: aina171173@mail.ru

нию коммуникативной компетенции и росту мотивации обучения студентов. Использование интерактивных методов в обучении позволяет приобрести навыки самостоятельной работы, помогает раскрыть возможные способности личности, создает условия для деятельного участия ребят под руководством наставника.

Применение электронных средств обучения: интернет-конференций, слайд-лекций, видеолекций, видеофильмы, мультимедийных презентаций, массовых открытых онлайн курсов (МООК) делает трудный материал более доступным, способствует повышению интереса к изучаемому предмету и создает возможность для самостоятельной деятельности поискового характера. Электронные обучающие ресурсы должны использоваться в качестве дидактического и наглядного пособия, помогая студентам глубоко вникнуть в изучаемый материал, формируя необходимые умения самостоятельной работы с книгой и исторической картой. Главное требование ко всем электронным средствам обучения состоит в том, чтобы они соответствовали содержанию занятия и своими специфическими средствами помогали преподавателю объяснять, а обучающимся - усваивать учебный материал.

Целью настоящей статьи является дидактический и методический поиск возможностей совершенствования учебного процесса, в частности - применение интерактивных методов при проведении семинарских занятий в процессе изучения дисциплины «История Казахстана». Из поставленной цели вытекают следующие задачи проводимого исследования: обмен опытом (научные результаты, педагогические идеи, приемы и подходы); выявление и пути решения научных и методических проблем, связанных с преподаваемой учебной дисциплиной; наличие и соответствие педагогическим требованиям информационной, стимулирующей и воспитывающей функций во всех видах учебной деятельности.

Цель истории как учебной дисциплины — решение познавательных задач, формирование у студентов научного понимания истории как поступательного процесса. Задачи преподавателя: передача обучающимся определенных знаний, развитие у них навыков и умений, обучение принципам самостоятельной выработки этих знаний. Обучающийся становится активным участником образовательного процесса, а преподаватель организует и направляет познавательные задачи.

Можно выделить неперенный спектр современных методов обучения, применение которых возможно на практическом занятии преподавания истории: исследовательский прием, метод проблемного изложения, презентации, дискуссии, работа в группах, метод критического мышления, викторины, мини-исследования, ролевые игры, задания на базе тестов, с использованием видеоматериалов (слайды, исторические фильмы), аудиозаписи.

Материалы и методы исследования

В данной работе использованы материалы научных статей, аналитических докладов и выступлений, посвященных исследуемой проблеме, представленных на научно-практических конференциях и в научных журналах, а также нормативно-правовые акты и стратегические программы университетов. В Концепции развития высшего образования и науки Республики Казахстан на 2023–2029 годы указывается, что «степень вовлеченности населения в непрерывное образование рассматривается как образовательная парадигма и как показатель уровня экономического развития страны» [2], что подразумевает необходимость повышения качества преподавания всех дисциплин. Результаты исследований в области психологии, дидактики и методики преподавания истории подтверждают, что одним из ключевых факторов формирования глубоких знаний и развития мышления учащихся является установление межпредметных связей.

Методологической базой данной статьи послужил комплекс общенаучных и специально-исторических методов, позволяющий изучать актуальные проблемы истории, в том числе историко-системный и проблемно-хронологический методы. Принцип объективности, требующий всесторонней обработки исторических фактов, событий и явлений, вместе с тем, принцип историзма. В качестве общей композиционной основы были использованы методы «деловой игры» и «мозгового штурма».

Современное общество характеризуется очень быстрыми и глубокими изменениями во всех сферах жизни. Образование как подсистема глобальной общественной системы должно учитывать все происходящие изменения, меняя соответственно свою структуру. Новшества считаются одним из основных условий успешной реализации новых задач, которые ставятся перед образованием и воспитанием. Они должны способствовать повышению эффективности и результативности образовательной и воспитательной работы.

«Инновационное обучение — процесс и результат такой учебной и образовательной деятельности, которая стимулирует инновационные изменения в существующей культуре, социальной среде» [3; 12]. Слово «инновация» с латинского языка означает обновление, изменение. Новшество в качестве педагогического понятия означает введение и применение новых методов, способов, средств, концепций, реализацию учебной литературы и учебных программ. Педагогическая модернизация направлена на улучшение и развитие образования. По мнению Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркиной, М.В. Моисеевой, А.Е. Петрова: «Развитие становится ключевым словом педагогического процесса, сущностным, глубинным понятием обучения» [4; 3].

В работе «К проблеме модернизации педагогического образования» В.С. Лазарев отмечает: «Инновационный потенциал — это свойство образовательной системы осуществлять целенаправленные изменения в своих компонентах (целях, содержании, технологиях, формах, средствах, условиях образовательной деятельности) и структуре в соответствии с объективными потребностями и возможностями повышения своей результативности и эффективности» [5; 12].

Актуальным в системе высшего образования является поиск новых приемов, совершенствование традиционных методов организации учебного процесса в этой связи востребованными являются интерактивные формы проведения занятий.

С.А. Рудь считает, что «интеракция — термин, используемый в социальных науках, означает взаимодействие не только дистанционное, но и в более широком смысле — взаимное влияние людей или воздействие групп друг на друга как непрерывный диалог. Наиболее широкое толкование интерактивности связано с английским словом «interact» (inter — взаимный + act — действовать) — способность взаимодействовать или находиться в режиме диалога с кем-либо (например, компьютером) или кем-либо (человеком)» [6; 257].

Сам процесс передачи информации построен на принципе взаимодействия преподавателя и студента. Он предполагает большую активность обучаемого, его творческое переосмысление полученных сведений. Основные критерии интерактивной модели обучения — возможность неформальной дискуссии, свободного изложения материала, инициатива студента, наличия групповых заданий, которые требуют коллективных усилий.

По мнению В.К. Дьяченко, интерактивное обучение — «способ познания, основанный на диалоге между всеми участниками образовательного процесса», «все погружены в процесс общения, при этом все обучают каждого, и каждый обучает всех» [7; 187].

А.П. Камышников и Е.В. Девянина утверждают: «Целями интерактивных форм обучения являются: пробуждение у обучающихся интереса к познавательной деятельности; создание комфортных условий обучения; эффективное усвоение учебного материала; самостоятельный поиск обучающимися путей и вариантов решения поставленной задачи; приобретение навыка работы в команде — умения проявлять терпимость к чужой точке зрения, уважать право каждого на свободу выражения своей позиции, уважать профессиональные качества коллег по группе; установление продуктивных связей не только между педагогом и обучающимися, но и внутри коллектива; со стороны педагога — оценка профессиональных и личностных качеств обучающихся с целью выстраивания и коррекции индивидуального подхода к ним» [8; 104].

Т.В. Васильева и В.И. Ильгов акцентируют внимание на том, что: «Игровые интерактивные образовательные технологии не должны подменять традиционные методы обучения. Игровые технологии должны расширять технологический арсенал преподавателя системы «вуз — повышение квалификации», обогащать варианты учебно-профессионального взаимодействия с обучающимися разных возрастных групп, должны помогать достигать поставленной цели конкретного учебного занятия» [9; 204]. Информационные технологии в образовании имеют существенные преимущества: данные технологии способствуют свободному доступу к образованию,

информации и культурным достижениям человеческой цивилизации; создают условия для развития мирового образовательного пространства.

По утверждению М.В. Кларина: «Сущностными составляющими интерактивного обучения являются: прямое проживание опыта учащимся, рефлексия (отражение) проживания, целенаправленно используемая педагогом-ведущим обратная связь, концептуализация следов опыта» [10; 26].

«Таким образом, при всем разнообразии подходов к пониманию интерактивного обучения неизменной остается его направленность на организацию взаимодействия участников обучения с областью осваиваемого опыта. Данная особенность позволяет говорить о многофункциональности интерактивных методов обучения — с их помощью можно формировать не только профессиональные, но и общекультурные компетенции обучающихся» [6; 258].

Традиционная методика предполагает общение преподавателя и студента, постоянный контроль со стороны преподавателя за учебной деятельностью студента. На основе информационных технологий обучения стало возможным изменить роль преподавателя, сделать его не только носителем знаний, но и руководителем, инициатором творческой работы студента, способствуя самостоятельной выработке у обучающегося поиска рационального в информативном потоке. В нынешних условиях требований эпохи информационных технологий, преподавание должно сочетать в себе выработанные практикой традиционную и современную, носящую инновационный характер, интерактивные модели обучения.

В качестве дидактического наглядного материала можно предложить развернутый календарно-тематический план занятия на примере определенной темы. На слайд-презентации преподаватель представляет организационную структуру занятия: называет тему практического (семинарского) занятия: «Внешняя политика и международные отношения Республики Казахстан» и план: 1. Основные факторы формирования внешней политики Республики Казахстан; 2. Республика Казахстан и международные организации. Определяет цель, задачи и методы исследования; обосновывает актуальность темы, отражает личностные, предметные и межпредметные результаты (которые должны быть сформированы впоследствии при изучении и анализе темы), указывает межпредметные связи (международные отношения, география и политология) и перечисляет рекомендуемую литературу.

Цель занятия — образовательная: раскрыть основные направления многовекторной внешней политики Республики Казахстан, изучить процесс признания Казахстана мировым сообществом; развивающая: формирование коммуникативных навыков, развитие навыков анализа информации, умение вести дискуссию, работать с источниками, сравнивать, обобщать; воспитательная: воспитание чувства ответственности за общий результат, способствование формированию патриотических чувств.

Результаты занятия — предметные: владение комплексом знаний об истории Казахстана и человечества в целом, представлениями об общем и особенном в мировом историческом процессе; межпредметные: умение ориентироваться в различных источниках исторической информации, критически ее оценивать и интерпретировать.

На предшествующем занятии преподаватель должен объявить, что метод проведения предстоящего семинара — «деловая игра». Так как предстоит работа в «малых группах», выбирают капитаны команд: «Дипломаты», «Политологи», «Историки-аналитики» и эксперт-модератор. Предварительно необходимо определить задачи и ролевые функции для капитанов и эксперта-модератора. Модератор, под руководством преподавателя, управляет учебным процессом и делает выводы по выполненным заданиям темы; капитаны подводят итоги отдельных заданий или делегируют эту роль членам команды. Преподаватель на вводном инструктаже озвучивает критерии оценивания задания: соответствие тематике, логичность, последовательность, аргументация положений, грамотность изложения, активность команды, вывод по проблеме, полнота ответов на вопросы, активизация познавательной и самостоятельной деятельности. Определяет регламент на выполнение каждого задания; на слайде наглядно представляет оценочную таблицу с указанием количества максимальной оценки за один тур — 8 заданий (таблица 1).

Шкала максимальной оценки занятия (100 %)

Задания	Максимальная оценка за один тур
1. Соотнесение в таблице определений: принципы и методы исторического исследования. Закрепление материала лекции	10 %
2. Определение терминов и понятий	10 %
3. Закрепление материала лекции	10 %
4. «Республика Казахстан и международные организации». Защита презентаций, обратная связь	15 %
5. Брейн-ринг. Закрепление материала лекции	10 %
6. «Мозговой штурм»	20 %
7. «Миротворческая миссия Республики Казахстан». Защита презентаций. Вопросы для самопроверки	15 %
8. Конкурс капитанов	10 %
Итого	100 %

1 задание. Используя приложение на сервисе Learningapps.org, создать интерактивное упражнение, где каждая команда должна соотнести определения по методам и принципам исторического исследования (историзм, объективность, периодизация, ретроспективный метод, историко-сравнительный метод, структурно-системный метод), передвигая и правильно располагая их, что способствует развитию у студентов познавательных и аналитических способностей, умение работать в группе.

2 задание. В качестве проверки усвоения материала лекций, используя интерактивную доску, необходимо дать определения следующим основным понятиям: международные отношения, внешняя политика, международное право, субъекты международных отношений, принципы современных международных отношений, виды и формы международных отношений, национальные интересы, национальная безопасность, международные экономические отношения (по три определения каждой команде).

3 задание. Для закрепления материала предыдущей лекции командам необходимо ответить на следующие вопросы:

– на каких принципах Республика Казахстан строит международные отношения со всеми государствами;

– основные направления внешней политики нашей страны;

– этапы становления внешней политики Республики Казахстан.

4 задание. Опираясь на материал лекции и дополнительную литературу, защитить презентационные проекты на тему: «Республика Казахстан и международные организации», сформулировать вывод по заданию, подготовить вопросы для самоконтроля (вопросы для обратной связи команды задают и отвечают в интерактивном режиме):

– команда «Дипломаты» — назвать причины вхождения Казахстана в международные организации: ООН, ОБСЕ, ОИС;

– команда «Политологи» — раскрыть стратегические и тактические цели региональных организаций: СНГ, СВМДА, ШОС;

– команда «Историки-аналитики» — оценить последствия вхождения Казахстана в международные финансовые организации: МВФ, АБР, ЕБРР.

5 задание. Брейн-ринг — проверка усвоения фактографического материала лекции, используя интерактивную доску.

Вопросы для брейн-ринга: 1) 16 декабря 1991 г.; 2) 2 марта 1992 г.; 3) 21 декабря 1991 г.; 4) 1-2 декабря 2010 г.; 5) 30 ноября 2015 г.; 6) 28–30 июня 2011 г.; 7) 23–24 сентября 2003 г.; 8) 15 июня 2001 г.; 9) 4 июня 2002 г.

6 задание. Метод «мозгового штурма». Требования при проведении «мозгового штурма»: не критиковать других, высказывать как можно больше идей, не удовлетворяться первым решением, аргументировать ответ.

Вопрос: объясните, почему участие в международных организациях в современных условиях является одним из важнейших атрибутов суверенного и независимого государства?

Ответ: участие в различных международных организациях в современных условиях является необходимым атрибутом суверенного и независимого государства, потому что это дает нашей стране:

- продвижение мирного и устойчивого развития в экономике;
- создание условий для свободной торговли по мировым правилам;
- правовую взаимопомощь;
- получение займов и кредитов от международных финансовых организаций на развитие экономики;
- вовлечение в международное олимпийское движение;
- содействие в обеспечении военно-политической безопасности и многое другое.

7 задание. Командам необходимо представить и защитить презентацию на тему: «Миротворческая миссия Республики Казахстан»:

- команда «Политологи» — председательство Республики Казахстан в ОБСЕ;
- команда «Дипломаты» — председательство Республики Казахстан в ОИС;
- команда «Историки-аналитики» — председательство Республики Казахстан в ШОС.

8 задание. Конкурс капитанов. Опишите преимущества и недостатки географического положения Казахстана и их влияние на экономическое положение страны.

Капитан первой команды — преимущества географического положения: Казахстан занимает выгодное геополитическое положение, находясь между Европой и Азией. Недостатки географического положения: удаленность от мировых океанов, отсутствие крупных морских портов и, соответственно, удаленность от мировых морских путей.

Капитан второй команды — влияние географического положения на развитие экономики страны (преимущества): с учетом выгодного срединного географического положения в Казахстане выгодно развивать транспортную инфраструктуру, строить высокоскоростные автомобильные и железнодорожные пути, заключать договоры о транзите грузов; недостатки — отсутствие морских путей (кроме Каспийского моря), что затрудняет развитие экономических отношений со странами дальнего зарубежья, так как себестоимость перевозки грузов морским путем меньше по сравнению с автомобильным и железнодорожным видами транспорта.

Капитан третьей команды — общая оценка географического и экономического положения страны (преимущества): в целом географическое положение Казахстана можно считать благоприятным, так как, имея большую протяженность территории, страна обладает огромными запасами полезных ископаемых, кроме того, республика может стать транспортным центром на пути мировых торговых путей из Европы в Азию, что даст дополнительный импульс для развития экономики страны; недостатки — удаленность от мировых океанов не дает возможность развивать торговый флот страны и уменьшить себестоимость перевозки грузов, что повышает расходы на транспортные услуги при доставке товаров и сырья.

На заключительном этапе преподавателю необходимо выделить время на рефлекссию — «взгляд внутрь себя»: оценка вовлеченности обучающихся в познавательный процесс, осмысление студентами собственной деятельности и вклада каждого члена команды в общее дело. На интерактивной доске демонстрируется критериальная таблица с итоговыми баллами команд, оценивается работа эксперта-модератора, даются рекомендации на выполнение заданий по СРС, подводятся итоги работы на занятии в целом.

Выводы

Изученный материал на семинаре должен соответствовать проводимым лекционным занятиям и СРСП. Раскрытие темы занятия требует знаний смежных дисциплин по политологии, географии, всемирной истории; перспектив использования получаемых знаний в дальнейшем, в частности при гуманизации инженерного образования. Можно рекомендовать преподавателю провести занятие по данной теме в формате междисциплинарного или бинарного, в виде конференции, круглого стола, совместно с кафедрами политологии или международных отношений.

История — наука, изучающая общественно-политические, социально-экономические, культурные и этнические процессы в совокупности. Поэтому проведение бинарных семинаров с коллегами-обществоведами: социологами, культурологами, политологами органично, и позволяет рассмотреть аспекты исторического развития через призму отдельных социологических опросов, статистических диаграмм и других данных настоящих дисциплин. Одной из задач высшей школы является привитие студентам навыков научно-исследовательской работы. Занятие наукой формирует уважение к научной истине, объективности, поэтому актуальными являются семинары-конференции. Семинар-диспут

позволит студентам провести самостоятельный поиск и изучение учебного материала; приобрести навыки ведения полемики, рассуждения, аргументации; грамотно и логично преподнести материал, выработать умение подытоживать. Электронные учебные средства позволяют закрепить материал, представленный визуально, однако никакие электронные обучающие ресурсы не смогут заменить живого слова преподавателя и непосредственного общения с ним.

Таким образом, применение интерактивных методов при проведении практического занятия в процессе изучения истории Казахстана позволит обучающимся приобрести навыки творческой работы: правильно ставить цель и задачи, подбирать, систематизировать, анализировать учебный материал, работать с первоисточником, аргументировать полученный результат и подводить итоги. Все это способствует развитию аналитических и познавательных способностей, логического мышления; формирует коммуникативные навыки и умение работать в группе; дает возможность разобраться во всевозрастающем потоке информации современности; воспитывает чувство ответственности за общий результат.

Список литературы

- 1 Билялов Д.Н. Педагогика — творчество плюс инновации / Д.Н. Билялов // Современное образование. — 2022. — № 4 (129). — 2023. — № 1–2 (130–131). — С. 35–43.
- 2 Об утверждении Концепции развития высшего образования и науки в Республике Казахстан на 2023–2029 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 248. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248>
- 3 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в зарубежных педагогических поисках / М.В. Кларин. — М.: Арена, 1994. — 224 с.
- 4 Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров; под ред. Е.С. Полат. — М.: Академия, 2002. — 272 с.
- 5 Лазарев В.С. К проблеме модернизации педагогического образования / В.С. Лазарев // Педагогика. — 2018. — № 1. — С. 3 — 13.
- 6 Рудь С.А. Влияние новых интерактивных методов обучения на формирование профессиональной компетентности обучающихся в вузе / С.А. Рудь // Мир образования — образование в мире. — 2017. — № 2 (66). — С. 256–260.
- 7 Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: о коллективном способе учебной работы: кн. для учителя / В.К. Дьяченко. — М.: Просвещение, 1991. — 192 с.
- 8 Камышников А.П. Дидактические возможности интерактивных форм обучения при формировании профессиональной компетентности специалистов по защите информации / А.П. Камышников, Е.В. Девянина // Мир образования — образование в мире. — 2017. — № 1 (65). — С. 101–109.
- 9 Васильева Т.В. Интерактивные образовательные технологии в системе непрерывного профессионального образования специалистов социоэкономического профиля / Т.В. Васильева, В.И. Ильгов // Мир образования — образование в мире. — 2019. — № 2 (74). — С. 195–206.
- 10 Кларин М.В. Инструмент инновационного образования трансформирующее обучение / М.В. Кларин // Педагогика. — 2017. — № 3. — С. 19–28.

А.Е. Даниярова

Қазақстан тарихын зерделеу барысында практикалық (семинарлық) сабақ өткізу кезінде интерактивті әдістерді қолдану

Мақалада «Қазақстан тарихы» пәнін оқыту барысында ашық семинарлық сабақтар өткізудің кейбір әдістері мен тәсілдері ұсынылған. Сабақтың кеңейтілген күнтізбелік-тақырыптық жоспарының дидактикалық материалы белгілі бір тақырып мысалында ұсынылған, оның құрылымы қарастырылған, жеке және пәндік нәтижелері келтірілген. «Іскерлік ойын» әдісі арқылы сабақ өткізу алгоритмі сипатталған. Тарихты оқыту дидактикасы мен әдістемесінің деректері жақсы және терең білімнің, білім алушылардың ойлау қабілетін дамытудың қажетті шарттарының бірі пәнаралық байланыстарды орнату, жаңадан зерттелген фактілер мен ұғымдарды тиімді әдістер мен түпнұсқа шешімдер арқылы студенттердің алған білім жүйесіне қосу болып табылатындығын көрсетеді. Оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалану арқылы, оқу процесінде интерактивті формаларды қолдану кейс-әдістер, «іскерлік ойын», «ой толғанысы», шығармашылық топтар, алгоритмделген шартты белгілер арқылы мүмкін болады, олардың кестелер, схемалар, дидактикалық карталар түрінде жиынтығы оқытушыға студенттердің танымдық қызметін басқаруға көмектеседі. Көрнекі бейнелер абстрактілі ойлау сатысында ерекше үлкен рөл атқарады, зерттелетін құбылыстардың маңызын

ашады, негізгі материалды бөліп алу, білімді жалпылау және жүйелеу арқылы ойлау қызметін арттырады.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, инновация, интерактивті әдістер, семинар, дидактикалық материалдар, ақпараттық технологиялар, көрнекі материалдар, оқу процесі, практикалық сабақ, шығармашылық белсенділік.

A.E. Daniyarova

Application of interactive methods when giving a practical lesson (seminar) in the process of studying the history of Kazakhstan

The article proposes some methods and techniques of giving open seminars in the process of studying the discipline "History of Kazakhstan". A didactic material of an expanded calendar-thematic lesson plan is presented using a specific topic as an example. Its structure is examined, and personal and subject-specific outcomes are provided. The algorithm of giving a lesson is described by means of the method "business game". Data from didactics and methods of teaching history indicate that one of the essential conditions for achieving strong and deep knowledge, as well as fostering the development of students' thinking, is the establishment of intra-subject connections. This involves integrating newly studied facts and concepts into the existing knowledge system of the students through effective methods and innovative solutions. The use of interactive forms in the educational process, using various teaching methods, is possible by means of case methods, "business game", "brainstorming", creative groups, algorithmized conventional symbols, a set of which, in the form of tables, diagrams, didactic cards, helps a teacher in managing a cognitive activity of the students. Visual images play an extremely big role at the stage of abstract thinking, reveal the essence of studied phenomena, activate a mental activity: highlighting the main thing in the material, generalization and systematization of knowledge.

Keywords: History of Kazakhstan, innovation, interactive methods, seminar, didactic materials, information technology, visual material, educational process, practical training, creative activity.

References

- 1 Bilialov, D.N. (2022, 2023). *Pedagogika — tvorchestvo plus innovatsii* [Pedagogy — creativity plus innovations]. *Sovremennoe obrazovanie — Modern education*, 4 (129), 1-2 (130-131), 35–43 [in Russian].
- 2 Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiia vysshego obrazovaniia i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023–2029 gody. *Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 marta 2023 goda № 248* [On approval of the Concept for the Development of Higher Education and Science in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023 No. 248]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248> [in Russian].
- 3 Klarin, M.V. (1994). *Innovatsionnye modeli obucheniia v zarubezhnykh pedagogicheskikh poiskakh* [Innovative models of teaching in foreign pedagogical searches]. Moscow: Arena [in Russian].
- 4 Polat, E.S., Bukharkina, M.Ju., Moiseeva, M.V., & Petrov, A.E. (2002). *Novye pedagogicheskie i informatsionnye tekhnologii v sisteme obrazovaniia* [New pedagogical and information technologies in the education system]. E.S. Polat (Ed.). Moscow: Akademiia [in Russian].
- 5 Lazarev, V.S. (2018). K probleme modernizatsii pedagogicheskogo obrazovaniia [To the problem of modernization of pedagogical education]. *Pedagogika — Pedagogy*, 1, 3–13 [in Russian].
- 6 Rud, S.A. (2017). Vliianie novykh interaktivnykh metodov obucheniia na formirovanie professionalnoi kompetentnosti obuchaiushchikhsia v vuze [Impact of new interactive teaching methods on the formation of professional competence of students at the university]. *Mir obrazovaniia — obrazovanie v mire — The world of education — education in the world*, 2 (66), 256–260 [in Russian].
- 7 Diachenko, V.K. (1991). *Sotrudnichestvo v obuchenii: o kollektivnom sposobe uchebnoi raboty: kniga dlia uchitelia* [Cooperation in education: About the collective method of educational work: book for teachers]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- 8 Kamyshnikov, A.P. & Devianina, E.V. (2017). Didakticheskie vozmozhnosti interaktivnykh form obucheniia pri formirovanii professionalnoi kompetentnosti spetsialistov po zashchite informatsii [Didactic possibilities of interactive forms of education in the formation of professional competence of information security specialists]. *Mir obrazovaniia — obrazovanie v mire — The world of education — education in the world*, 1 (65), 101–109 [in Russian].
- 9 Vasileva, T.V. & Ilgov, V.I. (2017). Interaktivnye obrazovatelnye tekhnologii v sisteme nepreryvnogo professionalnogo obrazovaniia spetsialistov sotsionomicheskogo profilia [Interactive educational technologies in the system of continuous professional education of specialists of the socionomic profile]. *Mir obrazovaniia — obrazovanie v mire — The world of education — education in the world*, 2 (74), 195–206 [in Russian].
- 10 Klarin, M.V. (2017). Instrument innovatsionnogo obrazovaniia transformiruiushchee obuchenie [The instrument of innovative education: transformative learning]. *Pedagogika — Pedagogy*, 3, 19–28 [in Russian].

Сведения об авторе

Даниярова Айнагуль — к.и.н., ассоциированный профессор кафедры История Казахстана, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7247-768X>

Information about the author

Daniyarova Ainagul — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7247-768X>

Ж.Т. Джалдыбаев^{1*}, С.Т. Мусаева¹, Н.Р. Мырзаханова², Э.А. Байдалиева³

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан;

² М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан;

³ Академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: jomartt67@mail.ru; suikum@mail.ru; m.nazgul0374@mail.ru; emma303@inbox.ru)

Дипломатиялық құжаттардағы тәуелсіз Қазақстан тарихы (деректанулық талдау)

Тарих ғылымында тарихи деректермен жұмыс жасау — бұл тарихшының негізгі қызметі саналады. Тарихшылардың зерттеу жұмыстарындағы тарихи деректің рөлі мен алатын орны тарихнаманың негізіндегі зерттеулерді кеңейте түседі. Бұл әсіресе мемлекетаралық тарихты және халықаралық қатынастар мен сыртқы саясат тарихын зерттеуге мүмкіндік беретін жаңа тарихи деректерді зерттеу барысында маңызды. Деректанудың бұл түрі дипломатиялық құжаттардың қазіргі кезең тарихының жазба деректері ретіндегі маңызын жоғарлатады. Мақалада қазіргі кезеңдегі дипломатиялық құжаттардың көбеюі және олардың маңызының жоғарлауымен байланысты дипломатия саласындағы құжаттардың рөлі қарастырылған. Авторлар дипломатиялық құжаттар арқылы тарихты зерттеудің маңыздылығын дәлелдейді. Мақала тақырыбының өзектілігі жаһандану және интеграция кезеңіндегі халықаралық қатынастар мен сыртқы саясат тарихының дамуымен және мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың өзара тәуелділігінің дамуымен байланысты. Тарихи деректану тұрғысынан алғанда дипломатиялық құжаттардың санының өсуі мен сапасының артуы нәтижесінде құжат ортасының дамуы жүрде. Мұның өзі тарихты тану мен зерттеу барысында дипломатиялық құжаттарды қолданудың жаңа тәсілдерін қолдануды және дипломатиялық тарихи құжаттардың жаңа жіктеулерін қажет етеді. Біздің пікірімізше, осы аталғандарды ескере отырып және қазіргі кезеңдегі Қазақстанның тарихын, халықаралық қатынастар мен дипломатия саласын зерттейтін тарихшылардың шығармашылық қуатын жетілдіру қажет.

Кілт сөздер: тәуелсіз Қазақстан тарихы, дипломатиялық құжат, дипломатия, сыртқы саясат тарихы, тарихи дерек, деректану, дипломатиялық құжаттардың жіктелуі.

Кіріспе

Қазіргі кезеңдегі тарих ғылымында ғалымдарды қызықтыратын мәселелер шеңберінің кеңеюіне байланысты тарихи жазба деректің маңызы айтарлықтай жоғарылағаны белгілі. Сондықтан, ғылыми зерттеулердегі тарихи жазба деректің атқаратын рөлін анықтау әрқашан тарих ғылымының басты назарында болып келді. Деректану ғылымының негізін қалаушылар, француз ғалымдары Ш. Ланглуа мен Ш. Сеньобос «Дерек — тарихи білімнің бірден-бір қайнар көзі. Тарих деректердің негізінде жазылады. Дерек жоқ болса — тарих та жоқ» деп, тарихи деректердің маңыздылығын жоғары бағаласа [1: 36], ресейлік деректанушы В.О. Ключевский тарихи деректердің ерекше танымдық рөлін айта келе, тарихи дерек дегеніміз «өткен өмірдің ескерткіші» деп бағалайды [2: 186]. Ал, О.М. Медушевскаяның пікірінше, тарихи дерек — бұл қоғамның даму үдерісі туралы мәлімет алу үшін қолданатын адамзат қызметінің өнімі (нәтижесі) болып саналады [3: 34]. Осы себептен, тарихтағы барлық мәселенің ақиқаты, нақтылығы, шынайылығы деректерге байланысты. Кез келген елдің тарихында өзіндік деректер болады. Ол деректердің түрлері де әртүрлі болуы мүмкін. Осы ретте өз мемлекетіміздің тарихын алып қарайтын болсақ, Қазақстанның да дамуы көптеген кезеңдерді басынан өткерді. Сәйкесінше сол кезеңдерде көрші болған ұлттармен және мемлекеттермен байланыс орнатты. Қазақстан өзінің мәдени, экономикалық, сауда, әскери байланыстарын орнатып, оны дамытуда үлкен тәжірибесі бар. Бұл байланыстардың жиынтығын халықаралық қатынастар тұрғысынан дипломатиялық байланыстар немесе дипломатиялық қарым-қатынастар деп атаймыз. Мұндай байланыстар әрқашанда халықаралық құқық нормаларына сәйкес жүргізілген және бүгінде жүргізіліп келеді. Сонымен бірге халықаралық ынтымақтастық тиісті құжаттармен рәсімделеді. Ендеше дипломатиялық құжаттардың деректану ғылымында өзіндік алатын орны болуы керек.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: jomartt67@mail.ru

Қазіргі жаһандану кезеңінде мемлекеттер арасындағы өзара байланыстар мен өзара тәуелділіктің нығаюы және мемлекеттердің өзара бірігуі мен қарым-қатынас орнатуы арқылы шешімін табуға болатын әртүрлі мәселелердің бар болуы дипломатиялық құжаттардың маңыздылығын арттырып отыр. Себебі, мемлекеттердің арасындағы барлық бағыттар бойынша қарым-қатынас немесе ынтымақтастық тек қана дипломатиялық құжаттар арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Сондықтан, дипломатиялық құжаттар өзінің мазмұнында кез келген бір мемлекеттің сыртқы саясаты мен дипломатиясы, оның негізгі бағыттары және әлемдік аренадағы белгілі бір ұстанымдары мен қызығушылықтары жөнінде құнды мәліметтерді сақтайды. Осындай тарихи құбылыстарды ғылыми тұрғыдан зерттеу және дәлелдеу үшін дипломатиялық құжаттардың тарихи дерек ретіндегі маңызы зор. Осымен бірге, Қазақстан Республикасының көпвекторлы сыртқы саясаты мен дипломатиясының нәтижесінде пайда болған дипломатиялық құжаттар санының өсуі мен түрлерінің көбеюі оларды тарихи жазба дерек ретінде пайдаланудың мүмкіндіктерін жасап берді. Сондықтан, осы дипломатиялық құжаттарды тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеу мен дәлелдемелер жасау барысында дерек ретінде пайдаланудың маңызы бар. Осы себептен, мақаланың мақсаты — қазіргі кезеңдегі Қазақстанның тарихын зерттеу барысында дипломатиялық құжаттардың маңызды екенін ашып көрсету.

Зерттеудің материалдары және әдістері

Мақалада қолданған материалдардың негізін Қазақстан Республикасы Президенті архивінің 75-Н қорының 81, 83, 84 және 128, 132-ші істерінің дипломатиялық құжаттары құрайды. Соның ішінде XX ғ. 90 жылдарында Эстония Республикасы Сыртқы істер министрлігінің Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігіне жолдаған Нотасы, Австралияның Мәскеудегі Елшілігінің Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне жіберген Нотасы, Мәскеудегі Жапонияның Елшілігі Жапонияның Сыртқы істер министрі Митио Ватанвэнің атынан Қазақ КСР Сыртқы істер министрі А.Х. Арыстанбековаға Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындағаны жөнінде мәлімет сақталған Хат, Герман Федеративтік Республикасының Президенті Вайцсеккер, Рихард фон Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевқа жолдаған Хат, Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер министрі Т. Сүлейменовтің ҚР Президентіне жолдаған Есебі бар.

Мақаланың теориялық-методологиялық негізіне Ш.В. Лангула мен Ш. Сеньбостың, Л. Ранкенің, ресейлік деректанушылар В.О. Ключевскийдің және О.М. Медушевскаяның еңбектері алынды. Мысалы, Л. Ранкенің тарихи танымның негізі — бұл «тек қана тарихи деректер» [4] деп атап көрсетуі, сонымен бірге оның саяси сипаттағы ресми құжаттарға басты мән беріп, бұл құжат түрлерінде объективті шындық сақталған сенімді құжат деп бекіткені аталмыш мақала үшін маңызды методологиялық принцип.

Зерттеудің методологиялық негізін диалектика және объективтілік принциптері құрайды. Дипломатиялық құжаттарды олардың дамуы мен динамикасында қарастыруға, оның себеп-салдарын анықтау барысында диалектика принципі басшылыққа алынды. Объективтілік принципі белгілі бір мәселе бойынша дипломатиялық құжаттардың барлық жиынтығын анықтауға бағыттап, дипломатиялық құжаттардағы ақпараттың дәйектілігін анықтау, ол ақпараттың берілу себебін тексеру, ақпараттың әлеуметтік-саяси ұстанымға тәуелділік дәрежесін анықтау міндетін шешу барысында негізге алынды.

Дипломатиялық құжаттардың деректік рөлін анықтау барысында жүйелі-құрылымдық әдіс қолданылды. Бұл әдіс дипломатиялық құжаттардың мазмұнындағы тарихи материалды түсіндіруге мүмкіндік берді. Арнайы тарихи әдістердің қатарынан тарихи-салыстырмалы және тарихи-типологиялық әдістер дипломатиялық құжаттарда орын алған оқиғалар мен құбылыстарды өзара байланыста зерттеуге мүмкіндік берді. Дипломатиялық құжаттардың мазмұнын талдауда мәтіндік талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс дипломатиялық құжаттармен жұмыс жасау барысында құжат мәтінін салыстыра зерттеуге мүмкіндіктер туғызды. Дипломатиялық құжаттардың ақпараттық қуатын анықтауда және олардың пайда болуының тарихи жағдайын зерттеуде, құжаттың пайда болуының немесе жасалуының нақты жағдайын анықтау барысында деректанулық талдау әдісі қолданылды. Дипломатиялық құжаттардан тарихи жазба дерек көзі ретінде ақпарат алудың маңызды бір әдісі — контент-талдау әдісі пайдаланылды. Аталған әдіс дипломатиялық құжаттың мазмұнына, одан әртүрлі фактілер мен тенденциялардың өлшемдерін алу мақсатында сапалық-сандық талдау жасауға мүмкіндік береді.

Талқылау және нәтижелері

Алдымен, дипломатиялық құжаттардың тарихи дерек ретіндегі рөлін анықтау үшін дипломатиялық құжаттың анықтамасын және олардың жіктелуін қарастыру қажет. Себебі, дипломатиялық құжаттар өзінің түрі мен құрылымы жағынан айырмашылығы бар. Тарихи жазба деректердің кез келген бір түрі сияқты дипломатиялық құжаттар да кез келген бір мемлекеттің тарихи даму кезеңдері, оның сыртқы саясат тарихы, әлемдік аренадағы кез келген бір мәселе бойынша ұстанымдары жөнінде құнды ақпарат береді. Әрине, қазіргі уақытта дипломатиялық құжаттарды жіктеу көптеген сұрақтар туып, қазіргі кезеңдегі жалпы деректану, соның ішінде отандық деректанудың да өзекті мәселесі болуда. Өйткені, бүгінгі кезеңде дипломатиялық құжаттардың жіктелуі мәселесі бойынша ортақ бір пікір мен жалпыға танымал жіктелуі жасалмаған [5: 8].

Әрине, халықаралық қатынастардағы құжат айналымы дипломатиялық хат алмасу жолы арқылы жүзеге асырылатыны белгілі. Сондықтан, осы уақытқа дейін арнайы әдебиеттерде дипломатиялық хат алмасудың келесі бес түрі көрсетіліп келеді: жеке нота; вербальды нота; ескертпе жазба; меморандум; жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар. *Жеке нота* — бұл арнайы қызметтік хат түріндегі дипломатиялық хат алмасу құжаты. Жеке нота маңызды немесе ымырашыл (пиринципшіл) сипаттағы ірі оқиға мәселесі бойынша ақпаратты қамтиды. *Вербальды нота* — дипломатиялық хат алысудың ең көп тараған түрі болып саналады және кең шеңбердегі мәселелерді қамтиды. Мысалы, екі жақты немесе көп жақты қатынастардағы саяси, экономикалық, ғылыми-техникалық т.б. мәселелер бойынша мемлекеттердің ұстанымдарын көрсетуға бағытталады. Сонымен қатар, вербальды нота виза сұрау үшін, болған оқиғалар туралы хабарлама алу үшін, өкілдік сипатындағы ақпаратты жеткізу үшін қолданады. *Ескертпе жазба (Notice)* — сұхбат соңында сұхбаттасқан адамға берілетін ауызша хабарламаның қысқаша баяндамасы [6: 98]. Ескертпе жазбаның мақсаты — сұхбат барысында жасалған мәлімдеменің немесе өтініштің маңыздылығын білдіреді [7]. *Меморандум* — «*memorandum*» (нені есте сақтау керек) деген латын сөзінен шыққан дипломатиялық құжаттың түрі. Меморандумның ерекше белгісі — қандай да болмасын мәселені дәлелге негіздеу немесе заңды түрде толық мазмұндау. Мысалы, дипломатиялық хат алысу тақырыбы бойынша мәселе (белгілі бір мемлекет үкіметінің басқа мемлекет үкіметіне сыртқы саясат және халықаралық жағдайдың негізгі мәселелер жөніндегі меморандум [8; 143]. *Жартылай ресми сипаттағы жеке хаттар* кез келген бір маңызды сұрақ жөнінде шешім қабылдау немесе әрекет ету, шешімді тездету т.б. бойынша белгілі бір ресми тұлғаға жіберіледі. Осылайша, дипломатиялық құжаттардың дәстүрлі жіктелуі қалыптасқандығын атап көрсетуге болады және дипломатиялық құжаттардың аталған түрлері ең көп тараған болып саналады. Дегенмен, бірқатар авторлар қазіргі кезеңдегі дипломатиялық тәжірибенің тереңдеуі және кеңеюін ескере отырып, дипломатиялық құжаттардың аталған дәстүрлі бес түрімен шектелуге болмайтынын атап өтеді.

Осы орайда, дипломатиялық құжаттарды жіктеудің бірден бір нұсқасын Э.Н. Муратов ұсынды. Ол дипломатиялық құжаттардың келесі түрлерін жіктеп көрсетеді: грамоталар (сенім, қайтармалы грамоталар); ноталар (вербальды, жеке, циркулярлы, жолдама ноталар); коммюнике; ескертпе жазбалар; меморандумдар; демарш; халықаралық келісімдер; хаттар (ресми, жеке, жартылай ресми, жолдама хаттар); телеграммалар (ресми, жолдама), факс [9]. Аталған жіктеу дипломатиялық құжаттардың негізгі түрлерін қамтиды, мұнда әр мемлекеттің сыртқы саяси ведомстваларының дипломатиялық қатынастарды орнату немесе тоқтату мақсатында алмасқан негізгі мемлекетаралық актілер қамтылған. Бірақ аталған жіктеу мемлекеттердің дипломатиялық ведомстволарының тікелей қатысы бар (құрастыру т.б.) халықаралық келісімдердің тобын және халықаралық ұйымдардың дипломатиялық құжаттарын қамтымағандығын көруімізге болады.

Зерттеуші Г. Акмадиева өзінің диссертациялық жұмысында дипломатиялық құжаттардың келесі шартты авторлық жіктеуін ұсынады: халықаралық келісім шарт; конвенция; хаттама; нота; декларация; меморандум; коммюнике; конвенция; ресми хат; ресми есеп (Сыртқы істер министрлерінің, Елшілердің есептері); телеграммалар. Г. Акмадиеваның пікірінше, дипломатиялық құжаттардың аталған түрлері халықаралық келіссөздердің бастапқы, негізгі және қорытынды бөлімдерін қамтамасыз ету барысында маңызды рөл атқарады [10: 55].

Біздің пікірімізше, саясаттанушылар, халықаралық қатынастар мамандары, дипломатиялық корпус мамандары, консулдық қызметкерлер, сонымен қоса Сыртқы істер министрлігінің қызметкерлері дипломатиялық құжаттарды тарихи жазба дерек ретінде жіктеудің мамандары бола алмайды.

Сондықтан, біздің ойымызша, дипломатиялық құжаттардың барлық корпусын жіктеу үшін бұл іске тарихшыларды, деректанушыларды, қосалқы тарихи пәндер бойынша мамандарды тарту қажет.

Жоғарыда аталған дипломатиялық құжаттардың әрбірі өзіндік ішкі сипатқа ие, сондықтан, деректанушылар мен тарихшылар дипломатиялық құжаттарды қоғам мен мемлекеттің даму тарихының белгілі бір нақты кезеңі бейнеленген маңызды тарихи дерек көзі ретінде қарастырып, олардан сол кезеңнің ерекшеліктері мен тарихына қатысты шынайылық деңгейі жоғары мәліметтер алу жолдарын іздестірулері керек. Ол үшін, дипломатиялық құжаттар басқа да тарихи деректер сияқты, историзм принципінен шыға отырып, нақты бір уақыт аралығы мен кеңістіктегі қоғам өмірімен тығыз байланыста зерттелуі қажет. Әрине, бұл тәуелсіз Қазақстан Республикасы тарихына да тән қағида.

Қазіргі кезеңдегі деректану ғылымының маңызды әрі өзекті міндеттерінің бірі — тарихи жазба деректердің ақпараттық қуатының принциптерін, жолдарын және әдіс-тәсілдерін өңдеу болып отыр. Осыған байланысты, тәуелсіз Қазақстан тарихы бойынша тарихи жазба құжаттары ретінде дипломатиялық құжаттармен жұмыс жасаудың әдіс-тәсілдерін, одан ақпарат алу жолдарын жетілдірудің маңызы зор.

Деректанушы О.М. Медушевскаяның пікірінше, деректанудың алдында эвристік және сараптамалық міндет тұруы қажет. Эвристік міндет — нақты бір мемлекеттің немесе аймақтың жекелеген тарихи кезеңі мен тарихи үрдісі барысында жинақталған тарихи деректердің көптігіне, алуан түрлілігіне, жиынтығына, оларды жіктеуге бағыттаса, сараптамалық міндет — бұл тарихи деректерді талдаудың әдістерін өңдеу, олардан дәлелденген әрі толық ақпарат алу, сонымен бірге деректерді бағалаудың әдістерін анықтауға бағыттайды [11].

Дипломатиялық құжаттар өздерінің құрылымы, мазмұны, шығуы, пайда болуы жағынан ортақ түрге және мазмұнға ие. Мұның өзі дипломатиялық құжаттармен жұмыс жасаудың бірыңғай ортақ әдіс-тәсілдерін (дерекнамалық талдау жасау әдісін) құруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, деректанулық талдау жасаудың теориялық принциптері мен әдістері дипломатиялық құжаттармен ғылыми-тәжірибелік жұмыс жасау барысында үнемі толықтырылып (байып) отыратындығын ескеруіміз керек. Дипломатиялық құжаттармен жұмыс жасау барысындағы деректанулық әдістің мақсаты, біріншіден, фактілі мәлімет алу үшін дипломатиялық құжаттардың ақпараттық мүмкіндігін құру; екіншіден, дипломатиялық құжаттардың маңыздылығын дәлелдеу болып саналады. Осыған сәйкес, деректанулық әдіс кезең-кезеңмен және дәйекті түрде жүргізіледі. Сондықтан, деректанулық әдістің әрбір кезеңінде зерттеудің өзіндік мақсаты шешіліп, танымдық мақсатқа қол жеткізіледі.

Тарихи жазба дерек көздері ретінде дипломатиялық құжаттарға деректанулық талдау жасау бірнеше қырынан жүргізілуі мүмкін. Дегенмен, барлық жағдайда да келесідей арнайы міндеттер қойылуы тиіс: дипломатиялық құжат мәтінінің тарихын зерттеу; деректі жасаудағы нақты субъектінің рөлін анықтау; нақты дипломатиялық құжаттың орнын талдау; дипломатиялық құжаттың сипатын, ондағы түсініктерді анықтау; дипломатиялық құжаттарды әр алуан әлеуметтік-тарихи шындықтың бейнелену объектісі ретінде зерттеу. Демек, деректанулық талдау жасау әдісі арқылы біз дипломатиялық құжаттардың ақпараттық мүмкіндігін ашып, ондағы ақпаратты түсіндіруге мүмкіндік аламыз. Осы аталған міндеттерді келесі дипломатиялық құжаттардың мысалында анықтауға болады: 1991 ж. 30 желтоқсанда Австралияның Мәскеудегі Елшілігі Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне жіберген *Нотада* Австралияның Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін ресми түрде мойындап, дипломатиялық қатынастар орнатуға дайын екендігін көрсеткен. Сонымен қатар, аталған нотада Австралия үкіметінің Қазақстан Республикасына Елші ретінде Каван Хауганы аккредитациялайтыны және бұған Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігінің көзқарасы, пікірін білгісі келетіні жөнінде мәлімдеп, оның өмірбаянын нотаға қосымша ретінде жіберген [12].

1992 ж. 20 ақпанда Эстония Республикасының Сыртқы істер министрлігі Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне *Нота* жолдайды. Нотада «...*Правительство Эстонской Республики, уважая право народов суверенных государств и государственного строя, самостоятельного выбора путей политического, экономического, социального и культурного развития, на своем заседании 20 февраля 1992 года приняло решение о признании государственной независимости Республики Казахстан и выражает готовность установить с ней дипломатические отношения, а также развивать всесторонние связи*» [13] деген Эстония Республикасының Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындағаны және онымен дипломатиялық қатынастар орнатуға дайын екендігі жөнінде тарихи мәлімет бар.

Мысалы, 1991 ж. 28 желтоқсанда Мәскеудегі Жапонияның Елшілігі Жапонияның Сыртқы істер министрі Митио Ватанвэнің атынан Қазақ КСР Сыртқы істер министрі А.Х. Арыстанбековаға Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындағаны жөнінде *Хат* жібереді. Хатта «*Посольство Японии в Москве свидетельствует свое уважение Полномочному Представительству Республики Казахстан в Москве и имеет честь направить копию письма с неофициальным переводом Посольства с признанием независимости Республики Казахстан от г-на Митио ВАТАНВЭ, министра иностранных дел Японии, г-же А.Х. АРЫСТАНБЕКОВОЙ, министру иностранных дел Республики Казахстан*» [14] деп көрсетілген. Осылайша, қарастырылған құжаттардың екі түрі — ресми хатпен нотаның мазмұнынан біз шетел мемлекеттерінің Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындағаны және дипломатиялық қатынастар орнатуға сенім білдіргенін анық көре аламыз. Бір ескеретін жағдай, біз бұл аталған дипломатиялық құжаттардың мазмұнынан бірден екі бағыт бойынша (тәуелсіздікті мойындау және дипломатиялық қарым-қатынас орнату) мәселесінің қарастырылғанын анықтауға болады.

Әрине, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Қазақстан Республикасымен тек қана бір бағыт — дипломатиялық қатынастар орнату мәселесі бойынша дипломатиялық құжаттар да бар. Мысалы, 1992 ж. 29 қыркүйекте Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі Түрікменстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне дипломатиялық қатынастарды орнату жөнінде *Нота* жолдаған. Нотада «*Министерство иностранных дел Республики Казахстан свидетельствует свое уважение Министерству иностранных дел Туркменистана и имеет честь сообщить, что Республика Казахстан готова установить дипломатические отношения с Туркменистаном*» [15; 45] деп көрсетілген. Аталған Нотаға жауап ретінде, 1992 ж. 5 қазанда Түрікменстанның Сыртқы істер министрлігі Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігіне екі мемлекет арасында дипломатиялық қарым-қатынас орнату жөнінде *Нота* жіберген. Бұл Нотада «*...Министерство иностранных дел Туркменистана уполномоченно заявит Министерству иностранных дел Республики Казахстан о готовности установить с Республикой Казахстан дипломатические отношения в полном объеме*» [15; 46] деп көрсетілген. Қазақстан және Түрікменстан мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қатынастар орнату жөніндегі Ноталарда екі мемлекеттің өзара дипломатиялық қатынастарды толық көлемде орнатуға дайын екендігін көре аламыз.

Дипломатиялық қарым-қатынас орнатуға бағытталған дипломатиялық құжаттардың келесі бір түрі — *Хат* маңызды болып саналады. Мысалы, 1992 ж. 23 шілдеде Грузия Республикасының Сыртқы істер министрі Александр Чикавидзе Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі Төлеутай Сүлейменовке жауап *Хат* жолдаған. Хатта «*Уважаемый Тюлеутай Скакович! Имел честь получить Ваше письмо следующего содержания: Имею честь сослаться на наш разговор касательно установления дипломатических отношений между Республикой Казахстан и Республикой Грузия и предложить следующее: желая укреплять и развивать традиционные отношения дружбы и сотрудничества между нашими странами на основе принципов взаимного уважения, суверенитета и невмешательства во внутренние дела друг друга.....Республика Грузия и Республика Казахстан установят дипломатические отношения*» [15; 37] деген Хаттың мазмұнында Грузияның Қазақстан Республикасымен дипломатиялық қатынастарды орнатуға деген қалауын және екі мемлекеттің арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнаған уақытын анықтауға болады.

Әрине, шетел мемлекеттерінің Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату жазба түрінде — ноталар алмасу, ресми келісімдер, сәйкес келетін коммюникелер және хат немесе телеграммалар алмасу жолдары арқылы жүзеге асырылған. Мұны 1-кестеден көре аламыз:

1 - кесте

1991-1999 жж. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындау және дипломатиялық қарым-қатынас орнату жөніндегі дипломатиялық құжаттардың түрлері [16]

Дипломатиялық құжаттардың түрлері	Құжаттың саны	Құжаттың мақсаты
Ноталар	63	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату
Хаттамалар	34	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату
Бірлескен коммюнике	10	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату

1-кестенің жалғасы		
Келісімшарт	2	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату
Хаттар	2	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату
Жеке жолдама	1	ҚР тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнату

Кестедегі мәліметті талдайтын болсақ: біздің анықтағанымыз, осы 112 дипломатиялық құжаттардың құрылу (жазылу) *мақсаты бір (белгілі бір мәселелені мақсат еткен)*, яғни Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін мойындау және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатуды мақсат етсе, бұл дипломатиялық құжаттардың *түрлері әртүрлі*, яғни Нота, Хаттама, Бірлескен коммюнике, Келісімшарт, ресми Хат, Жеке жолдау түрінде жасалған.

Сонымен, тәуелсіздікті мойындау және дипломатиялық қатынастар орнату жөніндегі жоғарыда аталған дипломатиялық құжаттардың түрлерінің тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасуының алғашқы жылдардағы тарихын зерттеудегі маңызы зор. Себебі, дәл осы аталған дипломатиялық құжаттар арқылы біз Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін қандай мемлекеттер мойындағаны, дипломатиялық қарым-қатынас жасау барысында қандай принциптерді негізге алғандығы және тәуелсіздікті мойындау мен дипломатиялық қарым-қатынастың орнатылған жылы мен күні жөнінде құнды ақпарат аламыз және осы құжаттарға сүйенеміз.

Мұнан басқа, дипломатиялық құжаттың келесі бір түрі — Бірлескен мәлімдеменің де дерек ретіндегі маңызы бар. Мысалы, 2015 ж. 26-28 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев пен Жапония Премьер-министрі Синдзо «Жапония мен Қазақстан Республикасы арасында стратегиялық әріптестікті тереңдету және кеңейту туралы» *Бірлескен мәлімдемеге* [17] қол қойылды. Бұл құжаттың мазмұнына деректанулық талдау жасау барысында екі мемлекеттің атап айтқанда, ресурстар саласында қалыптасқан ынтымақтастығын және өзара тиімді ынтымақтастық қарым-қатынасты дамытуды, сондай-ақ екіжақты саяси-экономикалық қарым-қатынасты жаңа, анағұрлым жоғары және сапалы деңгейге көтерудің маңыздылығы туралы ортақ пікірге келгендігін көре аламыз. Сонымен бірге, Қазақстанның одан әрі дамуына бағытталған, Қазақстан іске асырып жатқан түрлі жобаларда Жапонияның технологиясы мен тәжірибесін тиімді қолдану және пайдалану екі ел арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықтың негізі болып табылатыны жөнінде түсіністік танытқандығын анықтауға болады.

Дипломатиялық құжаттардың микро тарих үшін де маңызы зор. Мысалы, егер 1878 ж. Берлин конгресінің қабылдаған шешімі барысында пайда болған дипломатиялық құжаттарды және осы кездегі Оттомон империясы мен Греция, Албания, Болгария арасындағы шекараны анықтау бойынша қабылданған құжаттардан, сол сияқты 1996 ж. 26 сәуірде Шанхайдағы Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттері елбасыларының алғашқы кездесуінде қол қойылған «Әскери сенім шараларын нығайту жөніндегі Келісімшарттан» [18], 1997 ж. қыркүйектегі ҚХР премьері Ли Пэн және 1998 ж. ҚХР төрағасы Цзянь Цземиннің Қазақстанға сапарының нәтижесінде Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекара жөніндегі қосымша Келісімшарттан [19] микротарихтың шексіз санын табуға болады.

Дипломатиялық құжаттардың мазмұнынан тек қана саяси және экономикалық байланыстар тарихы туралы емес, сонымен қатар мемлекеттің мәдени-гуманитарлық байланыстар тарихы жөнінде де құнды ақпараттар алуға болады. Мысалы, қазіргі уақытта ақпараттық кеңістіктің жаһандану үрдісі аз халықтар мәдениетін басып тастау және ассимиляциялау қаупін төндіреді, ал ежелгі дәстүрлерге ұқыптап қарау әлемнің мәдени әртүрлілігін сақтауға ықпал етеді. Сондықтан, әлемдік мәдениетте жаңа есімді (тұлға есімі) ашу және өзара таныстырудың маңызды бір факторы бұл — әртүрлі ұлттық әдебиет пен мәдениет қайраткерлеріне әлемдік қауымдастықтың назарын аудартуға бағытталған және осыны мақсат ететін адамзаттың ұмытылмас датасының Күнтізбесін өңдеу болып саналады. Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасы да ЮНЕСКО-ның мұндай инициативасынан тыс қалған жоқ және бұл тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап іске асырыла бастады. Мұның дәлелі ретінде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ЮНЕСКО-ның Бас хатшысы Федерико Майор мырзаға жолдаған ресми *Хатын* атап көрсетуге болады. Аталған Хатта «...Добившись независимости мы хотим вобрать в себя лучшие образцы мировой культуры и вместе с тем раскрыть свои культурные особенности другим. В 1995 году исполняется 150 лет со дня

рождения Абая (Ибрагима) Кунанбаева, великого сына казахской земли, выдающегося мыслителя, поэта, философа, классика литературы и родоначальника современного казахского литературного языка..... Он знал в оригинале творения великих мастеров пера Востока — Фирдоуси, Низами, Саади. Абай своими переводами впервые открыл дорогу казахским читателям к бесмертным творениям Гете и Пушкина, Байрона и Лермонтова, Дюма-отца и Крылова..... Однако, это было лишь косвенное знакомство с личностью Поэта, т.к. из-за отсутствия широкой пропаганды его жизни и творчества, отсутствия достойных переводов его стихов на другие языки его прямое знакомство с читателями мира, можно сказать, еще не состоялось. Мы думаем, что настала пора восполнить этот пробел, поэтому просим отметить в 1995 году юбилей выдающегося казахского поэта, гуманиста и просветителя Абая в рамках ЮНЕСКО. Мы очень надеемся что Вы, господин генеральный секретарь и возглавляемое Вами ЮНЕСКО поддержите наши предложения» [20] деген құнды ақпарат сақталған. Сондықтан, мазмұны берілген ресми Хаттың маңызы бар деп санаймыз. Себебі, мұндай дипломатиялық құжаттың мазмұнынан тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында-ақ әлемдік мәдениеттің жарқын көріністерін сіңіруге және шетел мемлекеттеріне еліміздің мәдени ерекшеліктерін көрсетуге деген ұмтылысты, алғашқы қадамдарды анықтауға болады. Осы дипломатиялық құжаттың арқасында ЮНЕСКО 1995 жылды «Абай жылы» деп жария етті және Абайдың 150 жылдық мерейтойы Париж, Анкара, Пекин, Каир т.б. қалаларда атап өтілді; Мәскеу, Санкт-Петербург, Оренбург, т.б. қалаларда Абайдың 150 жылдығына арналған салтанатты іс-шаралар өткізілді.

Қорытынды

Дипломатиялық құжаттар бірқатар құбылыстарды: қысқа немесе ұзақ мерзім аралығындағы мемлекеттер арасындағы саяси, экономикалық және мәдени байланыстарды, халықаралық және аймақтық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастық тарихы мен мемлекеттің ұстанымдары, дипломатиялық хат алмасушы автордың, саяси қайраткерлердің рөлін, олардың мәселе мен жағдайға қатысты көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан, дипломатиялық құжаттар кешені тарихты зерттеу және тану үшін мықты ақпараттық корпус бола алады және оларды дерек көзі ретінде пайдалану, олардан шынайылық деңгейі жоғары мәлімет ала білу маңызды. Осы арқылы дипломатиялық құжаттар тарихшыларға өздерінің нақты зерттеу объектісін жан-жақты зерттеуге және ашуға көмектесері анық, сондықтан дипломатиялық құжаттарды тарихты зерттеу барысында тарихи жазба дерек көзі ретінде пайдаланудың маңызы зор. Сонымен бірге, дипломатиялық құжаттар арқылы біз Қазақстан Республикасының саяси-экономикалық тұрғыдан дамуын және оның сыртқы әлеммен мәдени-гуманитарлық байланыстарының даму деңгейін анықтай аламыз. Яғни, дипломатиялық құжаттар өзіндік ерекшеліктері мол тарихи жазба деректер түрінің құжаттық түріне жатады. Сондықтан, Қазақстан Республикасының тәуелсіздік жылдарындағы жинақталған, соның ішінде ҚР Президентінің архивіндегі дипломатиялық құжаттар кешеніне тарихи жазба дерек көзі ретінде ғылыми деректанулық тұрғыдан назар аудару қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ланглула Ш.В. Введение в изучение истории: учебник / Ш.В. Ланглула, Ш. Сеньобос; пер. с фр. — 2-е изд. — М., 2004. — 305 с.
- 2 Ключевский В.О. Курс лекции по источниковедению: сочинение [в 9 т.] / В.О. Ключевский. — М.: Мысль, 1989. — Т. 7. — 479 с.
- 3 Медушевская О.М. Теоретические проблемы источниковедения / О.М. Медушевская. — М., 1997. — 86 с.
- 4 Баранов Н.Н. Леопольд Фон Ранке: историк и его метод / Н.Н. Баранов. — М.: Наука, 1997. — 198 с.
- 5 Макашева К.Н. Дипломатиялық сөздік / К.Н. Макашева. — Алматы: Аян Әдет, 2000. — 248 б.
- 6 Әліпбаев А.Р. Дипломатиялық құжаттама / А.Р. Әліпбаев. — Алматы: Қазақ университеті, 2009. — 236 б.
- 7 «Қазақстан Республикасының дипломатиялық қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 2002 жылдың 7 наурызындағы № 299 Заңы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000299>
- 8 Тулеуова Б.Т. Дипломатическая документация / Б.Т. Тулеуова. — Караганда: Гласир, 2016. — 340 с.
- 9 Муратов Э.Н. Дипломатические документы и дипломатическая переписка / Э.Н. Муратов. — М.: АСТ: Астрель, 2001. — 220 с.
- 10 Акмадиева Г.П. Дипломатиялық құжаттар тәуелсіз Қазақстан тарихының дерегі ретінде. Филос. д-ры (PhD) ... дис. / Г.П. Акмадиева. — Астана, 2020. — 167 б.
- 11 Медушевская О.М. Источниковедение: теория, история, метод / О.М. Медушевская. — М., 1996. — 260 с.

- 12 АП РК. — Ф. 75-Н. — Оп. 1. — Д. 128. — Л. 1-2, 5-6.
- 13 АП РК. — Ф. 75-Н. — Оп. 1. — Д. 84. — Л. 29.
- 14 АП РК. — Ф. 75-Н. — Оп. 1. — Д. 132. — Л. 5-7.
- 15 АП РК. — Ф. 75-Н. — Оп. 1. — Д. 83. — Л. 37, 45, 46.
- 16 Токаев К.К. Дипломатия Республики Казахстан / К.К. Токаев. — Астана: Елорда, 2001. — 552 с.
- 17 Совместное заявление об углублении и расширении стратегического партнерства между Японией и Республикой Казахстан. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/151029_kyoudou_ru.pdf.
- 18 Соглашение между Российской Федерацией, Республикой Казахстан, Киргизской Республикой, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой об укреплении доверия в военной области в районе границы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000057>.
- 19 Дополнительное Соглашение между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой о казахстанско-китайской границе. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z9900000351>.
- 20 АП РК. — Ф. 75-Н. — Оп. 1. — Д. 81. — Л. 1-2.

Ж.Т. Джолдыбаев, С.Т. Мусаева, Н.Р. Мырзаханова, Э.А. Байдалиева

История независимого Казахстана в дипломатических документах (источниковедческий анализ)

Историческая наука предполагает работу с историческими источниками как основную деятельность исследователя. Роль и место исторического источника в исследованиях историков теснит знания, полученные посредством чтения прежней историографии. Это особенно важно при изучении исторических источников нового плана, которые предполагают межгосударственные отношения и историю международных связей, а также внешнюю политику. Данный аспект источниковедения повышает значимость дипломатических документов как особого вида письменных источников новейшей истории. В статье рассматривается роль исторических источников как документов в сфере дипломатии, когда наступает новая эра, диктуемая умножением и повышением значения современных дипломатических документов. Авторы статьи доказывают важность изучения истории с помощью дипломатических документов. Актуальность темы исследования объясняется развитием истории международных отношений и внешней политики в эпоху глобализации и интеграции, а также взаимодействием государств и международных организаций, которые составляют содержание современного контекста международных отношений. В рамках исторического источниковедения отмечается развитие документальной среды за счет умножения количества и развития качества дипломатических документов. Это требует новых подходов к привлечению данных документов в исторические исследования, а также новых перспектив их классификации как дипломатических исторических источников. С точки зрения авторов именно на основе таких источников можно расширить творческий потенциал группы историков международных отношений и дипломатии для перспективного изучения современной истории Казахстана как этапа новейшей истории.

Ключевые слова: история независимого Казахстана, дипломатический документ, дипломатия, история внешней политики, исторический источник, источниковедение, классификация дипломатических документов.

Zh. Dzholdybaev, S.T. Mussayeva, N.R. Myrzakhanova, E.A. Baidaliev

History of independent Kazakhstan in diplomatic documents (source analysis)

Historical science involves working with historical sources as the main activity of the historian. The role and place of historical source in the research of historians crowds the knowledge obtained by reading the previous historiography. This is especially important in the study of historical sources of the new plan, which involves interstate history and the history of international relations and foreign policy. This aspect of source study increases the importance of diplomatic documents as a special type of written sources of modern history. The article considers the role of historical sources as documents in the field of diplomacy, when a new era is coming, dictated by the multiplication and increasing importance of modern diplomatic documents. The relevance of this topic of the article is explained by the development of the history of international relations and foreign policy in the era of globalization and integration, interrelations and interdependence of states and international organizations, which constitute the content of the modern context of international relations. In

terms of historical source study, there is a development of the documentary environment due to the multiplication of the quantity and development of the quality of diplomatic documents. This requires new approaches in attracting these documents to the knowledge of history, as well as new perspectives for the classification of diplomatic historical sources. From our point of view, it is on this basis possible to increase the creative potential of a group of historians of international relations and diplomacy for the prospective study of modern history of Kazakhstan as a stage of modern history.

Keywords: history of independent Kazakhstan, diplomatic document, diplomacy, history of foreign policy, historical source, source study, classification of diplomatic documents.

References

- 1 Langlula, Sh.V. & Senobos, Sh. (2004). *Vvedenie v izuchenie istorii: uchebnik [Introduction to the study of history: textbook]*. Moscow [in Russian].
- 2 Kliuchevskii, V.O. (1989). *Kurs leksii po istochnikovedeniiu: sochinenie [Course lecture on sources: composition]*. (Vols. 1–9; Vol. 7). Moscow: Mysl [in Russian].
- 3 Medushevskaya, O.M. (1997). *Teoreticheskie problemy istochnikovedeniia [Theoretical problems of the source]*. Moscow [in Russian].
- 4 Baranov, N.N. (1997). *Leopold Fon Ranke: istorik i ego metod [Leopold Von Ranke: historian and his method]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Makasheva, K.N. (2000). *Diplomatiialyq sozдық [Diplomatic dictionary]*. Almaty: Aian Adet [in Kazakh].
- 6 Alipbaev, A.R. (2009). *Diplomatiialyq quhattama [Diplomatic documentation]*. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 7 «Qazaqstan Respublikasynyn diplomatiialyq qyzmeti turaly» Qazaqstan Respublikasynyn 2002 zhyldyn 7 nauryzyndagy № 299 Zany [The Law of the Republic of Kazakhstan dated March 7, 2002 No. 299 «On the Diplomatic Service of the Republic of Kazakhstan»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000299> [in Kazakh].
- 8 Tuleuova, B.T. (2016). *Diplomaticheskaya dokumentatsiya [Diplomatic documentation]*. Karaganda: Glasir [in Russian].
- 9 Muratov, E.N. (2001). *Diplomaticheskie dokumenty i diplomaticheskaya perepiska [Diplomatic documents and diplomatic correspondence]*. Moscow: AST: Astrel [in Russian].
- 10 Akmadiyeva, G.P. (2020). *Diplomatiialyq quzhattar tauelsiz Qazaqstan tarikhynyn deregi retinde [Diplomatic documents as evidence of the history of independent Kazakhstan]*. *Doctor's thesis*. Astana [in Kazakh].
- 11 Medushevskaya, O.M. (1996). *Istochnikovedenie: teoriya, istoriya, metod [Istochnikovedenie: theory, history, method]*. Moscow [in Russian].
- 12 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 128. — L. 1-2, 5-6 [in Russian].
- 13 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 84. — L. 29 [in Russian].
- 14 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 132. — L. 5–7 [in Russian].
- 15 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 83. — L. 37, 45, 46 [in Russian].
- 16 Tokaev, K.K. (2001). *Diplomatiya Respubliki Kazakhstan [Diplomacy of the Republic of Kazakhstan]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 17 Sovmestnoe zaiavlenie ob uglublenii i rasshirenii strategicheskogo partnerstva mezhdu Yaponiei i Respublikoi Kazakhstan [Joint statement on the deepening and expansion of strategic partnership between Japan and the Republic of Kazakhstan]. *kz.emb-japan.go.jp*. Retrieved from http://www.kz.emb-japan.go.jp/relations/151029_kyoudou_ru.pdf [in Russian].
- 18 Soglasenie mezhdu Rossiiskoi Federatsiei, Respublikoi Kazakhstan, Kirgizskoi Respublikoi, Respublikoi Tadzhikistan i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi ob uкреплении доверия v voennoy oblasti v raione granitsy [Agreement between the Russian Federation, the Republic of Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, the Republic of Tajikistan and the Chinese People's Republic on the strengthening of trust in the military region in the border region]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z960000057> [in Russian].
- 19 Dopolnitelnoe Soglasenie mezhdu Respublikoi Kazakhstan i Kitaiskoi Narodnoi Respublikoi o kazakhstansko-kitaiskoi granitse [Additional Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Chinese People's Republic on the Kazakh-Chinese border]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000351>
- 20 AP RK [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — F. 75-N. — Op. 1. — D. 81. — L. 1-2 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Джолдыбаев Жомарт — т.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>

Мусаева Суйкүм — п.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-3368-4929>

Мырзаханова Назгул — магистр, аға оқытушы, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-0304-3169>

Байдалиева Эльмира — магистр, аға оқытушы, академик Ә. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Information about the authors

Dzholdybaev Zhomart — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, M. Auezova South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-1980-8914>

Mussayeva Suikum — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer, M. Auezova South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-3368-4929>

Myrzakhanova Nazgul — Master, Senior Lecturer, M.H. Dulati Taraz University, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-0304-3169>

Baidalieva Elmira — Master, Senior Lecturer, Academician A. Khatbekov Peoples' Friendship University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-3576-8196>

Dariusz Magier^{ID*}

University of Siedlce, Poland
(E-mail: dariusz.magier@uws.edu.pl)

Inscriptions of the political prisoners of the security authorities of People's Poland in 1944–1956 as a historical source (illustrated with an example of the detention centre in Radzyń Podlaski)

This article describes the outcomes of the research on the inscriptions made by political prisoners in the detention center of the Poviats Public Security Office in Radzyń Podlaski in the years 1944–1956. It is an effect of a research project implemented in the years 2014–2024 whose aim was to supplement the missing archival sources concerning the activity of the opposition and independence underground movement in Poland in the post-war period. The inscriptions provide valuable information on the experiences of victimized people and constitute an alternative historical source. This article also presents a historical background of the operations of the detention center which was the place of brutal interrogations and victimization of the members of the independence underground movement and regular citizens accused of anticommunism. This paper discusses the meaning of these inscriptions in the context of understanding the functioning of totalitarian systems and the fortunes of prisoners. The outcome of the research is the photographic inventory of inscriptions; whereas, the analysis of investigation files and contextual research contribute to learning about this period in the history of Poland to a greater extent.

Keywords: Political prisoners, Communism, Inscriptions, Post-war Poland, Repression, Independence underground, Historical sources.

Introduction

The research on the inscriptions of political prisoners in Radzyń Podlaski from 1944–1956 is not only current, but also extremely important for understanding the complexity of the period of Stalinist terror in Poland. The significance of such notes is very important as unique historical sources. They constitute ego documents that document the personal experiences of the repressed. In the context of the lack of archival materials produced by the underground and the independence opposition, these inscriptions become an invaluable testimony to the fight for freedom and opposition to the oppression of the communist apparatus. This research could be undertaken thanks to the democratization of political life after the fall of the communist regime and the access historians received to places where political terror was carried out. At the moment, they are part of a scientific analysis conducted on similar sources of this type in Europe, concerning prisons in modern England or Nazi Germany.

The research conducted allows for the reconstruction of the fates of people involved in anti-communist activities, who were supposed to be doomed to oblivion. Both the historical context and the analysis of the inscriptions provide valuable information that can enrich our knowledge of the mechanisms of repression. At the same time, they enable social and moral education, reminding us of the heroism of individuals who opposed oppression. In the era of contemporary challenges related to historical memory, this type of research is not only necessary but also urgent, so as not to forget the suffering of the victims.

Materials and Research Methods

This study is the result of a research project which I carried out in the years 2014–2024. It concerned the problems of the communists fighting the Polish independence underground and the political opposition in the years 1944–1956; whereas, the special object of the research were the prisoners' inscriptions left on the walls of the building of the detention center located in the poviat city of Radzyń Podlaski in the northern part of Lublin region in central-eastern Poland. The history of the terror of the power installed in Poland with the aid of the Soviet army in 1944 already has abundant scientific literature created after the collapse of the communist rule in 1989. Unfortunately, the details of the functioning of the underground and the opposition in this period still leave much to be desired. This is mainly due to the lack of archival sources created by the opponents of the regime. For over half a century of communism fighting all the manifestations of the freedom activities of society resulted in nearly complete lack of documentation of the post-war structures of

* Corresponding author's E-mail: dariusz.magier@uws.edu.pl

democratic political opposition represented by the Polish People's Party of Stanisław Mikołajczyk and the armed underground (the National Army and the Freedom and Independence Association, and the National Armed Forces). The few documents prepared by them, which are currently in the archives of the Institute of National Remembrance, were collected by the communist security services during their investigations. Therefore, they constitute very fragmentary, residual, repeatedly intermediate collections, composed of records that are often accidental and unrepresentative of underground and opposition activities [1].

Gaining access to the former headquarters of communist terror by researchers became an opportunity to supplement the archives of the opposition's provenance with historical sources of a different kind. The usefulness of such objects for these purposes was quickly noticed both in relation to Poland and other post-communist countries. It is worth mentioning, for example, Polish studies on the places of repression [2], the traces of crimes in Gdańsk Voivodeship [3] and in the discussed area [4], the search and identification of corpses on the so-called Łączka at the Powązki Military Cemetery in Warsaw [5]. As for literature discussing similar issues in other parts of the world, one should mention the works of Stephane Courtois [6], Orlando Figes [7], Michael Jakobson [8] or David Chandler [9]. The places of torture and everyday life of prisoners provide valuable information on the experiences and feelings of the repressed, and thus constitute an important source for research on the mechanisms of operation of the oppressive systems and their understanding. The prisoners' inscriptions have a special place here. The importance of such records was appreciated in many historical objects, which over time became not only memorial sites, but also museums. One can mention here a collection of electroplating from wax forms of graffiti left by prisoners on the stone walls of the London Tower in the 16th and 17th centuries, when it served as the most important prison in England [10], the inscriptions of prisoners in the German extermination camp Auschwitz I [11], or 1800 inscriptions and drawings of prisoners from the years 1943–1945 in the former Gestapo prison located in the Nazi Documentation Centre of the City of Cologne in Germany [12].

As for the inscriptions left by prisoners of the Polish communist security authorities, they are preserved in many of their former headquarters scattered all over the country. In the prison in Radzyń Podlaski there is one of the richest collections of this type, and its research is among the most advanced ones. The building at 5A Warszawska Street is one of the best-preserved material substances of this type, with an original spatial arrangement. Inscriptions are placed on the walls of the prison cells. They were made using what they had at hand: nails, screws, charcoal, pencils, pieces of chalk.

Discussion and Results

Historical background: The years 1944–1956 were a period of intense changes in Poland, characterized by socio-political tensions, reorganization of public life and brutal introduction of the communist system by the authorities controlled by the Soviet Union. It was the time of the formation of a new political, economic and social reality, and at the same time, the continuation of the struggle for independence by the armed underground, the so-called Cursed Soldiers, and the political resistance on the part of the political opposition towards the new regime. The process of taking power by the Communists was gradual but systematic. A key role was played by the falsified parliamentary elections of 1947, which enabled the Polish Labour Party to take control of the parliament, and the security services, thanks to mass arrests, torture and executions, eliminated the opposition and organized underground structures. Detention centers, as the one in Radzyń Podlaski, were the places of execution and detention of thousands of people accused of cooperating with the underground or opposing the authorities. Public life control was reinforced by censorship, surveillance and propaganda, which were intended to perpetuate the new power.

Characteristics of the detention center

The gloomy history of the detention center in Radzyń Podlaski dates back to the 19th century, when the gendarmerie of the Russian Empire, under the rule of which the Kingdom of Poland was placed, established its post here, which existed until the withdrawal of the tsarist administration in 1915. The detention center of the occupying authorities returned here again as a result of the victory of Nazi Germany over Poland in 1939 in the form of a post of the Secret State Police (Gestapo). As part of the occupation structure, it played a key role in the implementation of the extermination and repressive policy towards the Polish, Jewish and other groups recognized by the Nazis as inferior races [13]. The history of this place is a tragic testimony to the suffering brought by the German occupation. The detention center in Radzyń served as a place of temporary detention of persons suspected of conspiracy activity and accidental victims of raids. Prisoners, whose number could be up to 400 at a time, were later transported to other institutions, such as Lublin Castle, and then

sent to concentration camps: Auschwitz, Majdanek and Gross-Rosen [14]. The Germans left the city on July 21, 1944, two days before the entry of the Soviet army. The detention center is a tragic reminder of the brutality of the German occupation.

After the end of World War II, the building was taken over by the new communist government. In August 1944, the Poviát Public Security Office (PUBP) was organized there, which again became a local center of repression, this time against the anti-communist underground and people inconvenient for the “people’s” power [15]. The PUBP facility in Radzyń was established on the initiative of the Polish Committee of National Liberation — a quasi-government being a tool of the Soviet Union’s power in Poland. Its aim was to pacify the political opposition and the anti-communist underground. The structure of the office included sections responsible for counter-intelligence, investigations, records and agency, as well as operational work. In addition, there were bureaucratic support units, such as a law firm or an economic department. The PUBP leadership consisted of people associated with the communist movement, often with experience in pro-Soviet military organizations.

The head of Radzyń PUBP was a pre-war communist agent. His activities were supervised by a soldier of the Red Army and the Polish People’s Army, known for his participation in the battles against the independence troops. The staff also included members of the PPR and people associated with the pro-Soviet structures. Brutal investigations were carried out in the detention center, and they were primarily aimed at breaking down the structures of the underground. In the years 1944–1956 about 1790 people passed through its cells, including approximately 450 soldiers of the independence underground, and besides deserters from the Polish People’s Army, people evading enlistment, as well as political opponents of the authorities, often without justified evidence, which was fabricated during investigations.

The effectiveness of PUBP’s activities was based on an extensive agency network that functioned among the local population and opposition structures. As early as in 1944, the institution had 41 agents and informants operating in the surrounding society, and their number was systematically growing. Incrimination, blackmail and intimidation became the common tools of population control.

The prisoners of Radzyń detention center were subjected to brutal interrogations, the aim of which was to force their testimony or break their spirit. Conditions in the detention center were extremely difficult — damp prison cells, hunger and psychological violence were commonplace. After a short time, many prisoners were transported to Lublin, where investigations continued or they were sent to further places of repression. The allegations made by PUBP officers were often fabricated and abused in order to eliminate people who were inconvenient for the authorities. People were accused of “cooperating with gangs”, “spying” or of “economic sabotage”, even if their only fault was to help underground soldiers or to oppose communist politics [4].

The most intense period of repression occurred in the years 1944–1947, when the communist authorities were struggling with the active resistance of the society. In 1946, during the peak of the repression, the number of detainees reached a climax. After 1947, due to the announcement of amnesty and the falsification of parliamentary elections, the number of political prisoners decreased slightly, but the terror returned with new force in the following years. Not earlier than in the 50’s of the 20th c., with the progressive consolidation of communist power and the elimination of social resistance, the number of people passing through Radzyń detention center began to decrease slowly. As a result of the political thaw of 1954–1956 the security authorities underwent a significant reorganization.

The facility is located in the depths of the courtyard, behind the tenement house, which served as the administrative and office building of PUBP. It is based in a brick, ground-floor barrack. Administrative rooms and interrogation rooms were located on the ground floor, while the prison cells were located in the basement. There are wooden stairs leading to it, at the end of which there is a corridor running along the entire building. The prison cells are located on the left side of the corridor (six cells) and opposite its end. The cells are numbered — from the entry: No. 1, No. 2, No. 3, No. 4, No. 6 and No. 7. Their area ranges from several to several dozen square meters. The prison cell doors are original, made of solid boards reinforced with metal bars. They are equipped with prison peepholes allowing to look inside the cell, and which could be covered from the outside with a metal lock. The interiors of the rooms have remained almost unchanged since the use of the facility by the security police. The walls of the prison cells are varied — some are covered with plaster, others made of red brick whitewashed with lime. In the walls there are small window openings located at the ground level.

Typology and analysis of inscriptions

The research activities, carried out as part of the research project, were divided into three phases. In the first one, all the inscriptions engraved by prisoners on the walls and left on the door of the prison cells were photographed and then stock-taken. The second phase consisted of performing an archival query in the documents of investigations conducted by the Poviát Public Security Office in Radzyń Podlaski, stored at the Institute of National Remembrance with its Branch in Lublin [15]. In the third phase, a research analysis of the information collected on the detention center was carried out, taking into account the historical context of its operation. Its result was the preparation of:

- The outline of the history of the detention center [16],
- The catalogue of the prisoners' inscriptions with reference to the photographic material [17],
- The list of the independence underground soldiers imprisoned in the center [18],
- The list of PUBP officers [19],
- The list of informants and secret collaborators of PUBP [20],
- The list of all the independence underground soldiers in Radzyń powiat [21].

To date, 595 inscriptions have been inventoried, including 198 names and surnames [22]. The dates left by the persecuted proved that they are from 1944–1950. The preserved and legible inscriptions are divided into several categories, which show the diversity of emotions and experiences of prisoners. They can be divided into:

- personal — they allow to identify the authors and bring their fate closer,
- religious — they show the strength of faith in the face of suffering and uncertainty,
- sentential — they show the sense of isolation and hopelessness of prisoners,
- dates — document specific dates of imprisonment,
- the names of the places — indicate the territorial origin of the prisoners and reflect a wide range of repression,
- drawings — emphasize an attempt to preserve humanity and deep spirituality.

Each of these elements testifies to the fact that the inscriptions were the ultimate form of the resistance of the prisoners — a way to leave something behind in a place that was supposed to erase all the traces of their existence.

The analysis of the inscriptions demonstrated that many of their authors are the Cursed Soldiers. The fate of some of them has already been documented in historical materials. The memory of others was only restored by public presentations and publication of the outcomes of the project. Finding documents in the archival material concerning a man who had recorded his first and last name on the wall of the prison cell was accompanied by extreme emotions of both the project participants and the readers of the publication, especially the families of persecuted people, about whose tragic fate they often knew nothing about. Such an example is the inscription of Aleksander (Olek) Mróz from Niewęgłosz, whose research led to the reconstruction of the history of this soldier of the Freedom and Independence Association, nicknamed “Wiosna”, who was in the detention center of the PUBP in May 1946 [23] (Fig. 1).

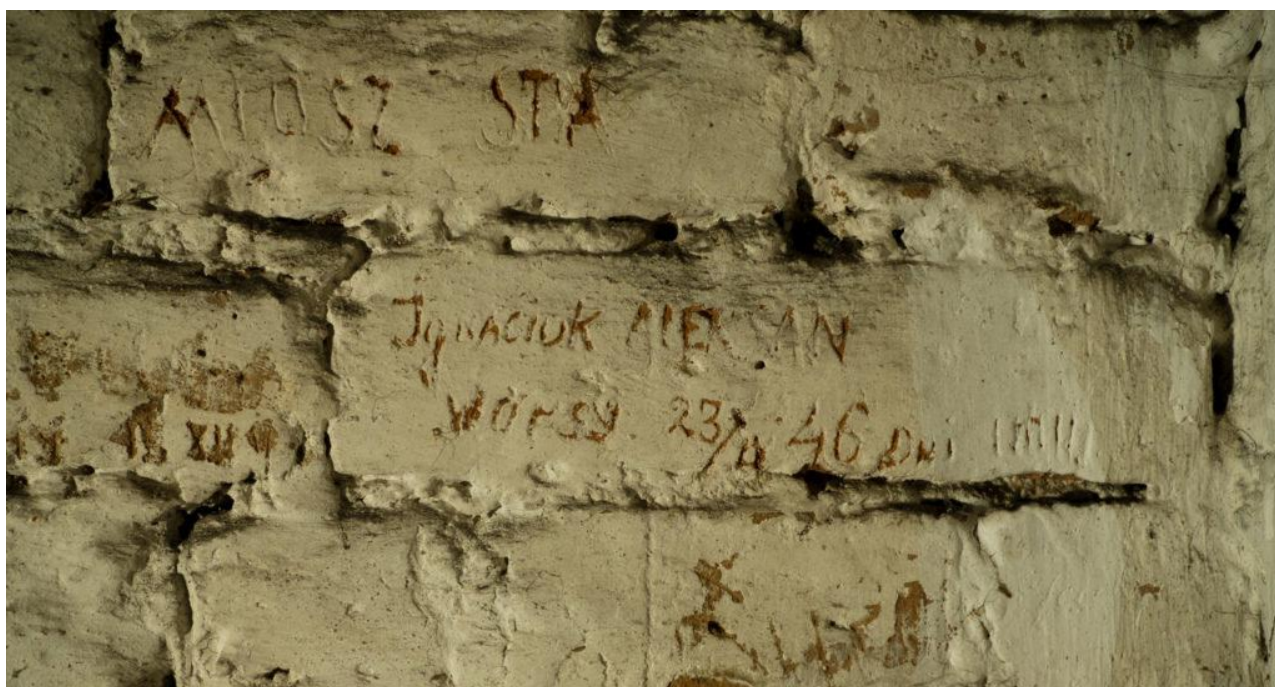
Figure 1. On the left, an inscription by Aleksander Mróz on the wall of the detention center in Radzyń Podlaski; on the right, a photo of him in the investigation files of the communist political police.

Source: D. Magier, *The anti-communist underground soldiers in the detention center of the Poviát Public Security Office in Radzyń Podlaski (1944–1954)*, Radzyń Podlaski 2014, p. 18.

The inscriptions in the prison cells, put at the time of uncertainty of the prisoners as to their future fate, were the final form of a protest against the brutal treatment and investigative methods used by PUBP. The engraved dates and names are a proof that the walls of these cells were also witnesses to the struggle for freedom, but also to the systemic terror against the citizens. In this way, they become an affective historical source describing events that for years were falsified and marginalized by the official narrative. They are a kind of a living archive, a witness to events, a testimony to individual dramas which are a national tragedy in the times of systemic terror. The inscriptions left by the prisoners are not only a proof of their presence, but also the expression of courage and the need to leave a trace that has survived the inhuman time. In this way, they became a bridge between the past and the present, reminding of the price paid by those who had the courage to resist oppression.

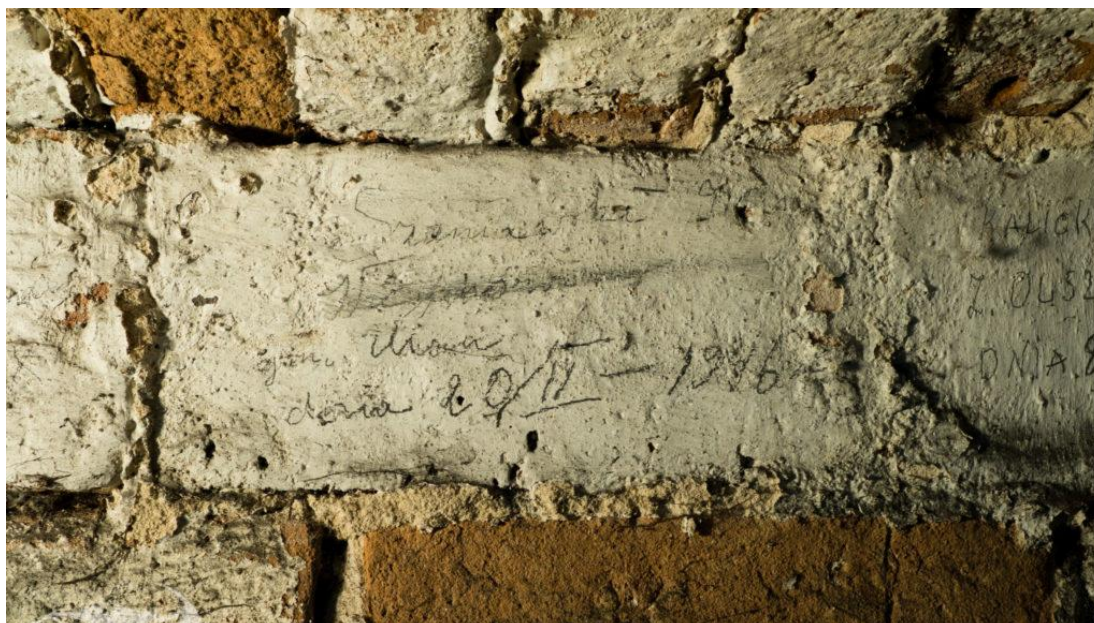
History leaves traces in various forms: documents, witness accounts, material artefacts. One of the least obvious and, at the same time, extremely meaningful historical sources are the inscriptions left on the walls of the seclusion places. In the PUBP detention center in Radzyń Podlaski, such inscriptions are a special testimony to the post-war Soviet era of Poland. These signs engraved in plaster and brick, drawn on wooden doors, not only document the fate of the prisoners, but also reveal the mechanisms of the communist regime terror and resistance to it. It is worth mentioning at least a few aspects resulting from the in-depth analysis of this specific historical source.

It is certainly a testimony to the fate of individual people. The inscriptions left by the prisoners of the detention center in Radzyń Podlaski are primarily a source of information about the individuals. Names, surnames, dates and locations, such as “Ignaciuk Aleksander, Worsy, 22 IV 46” (Fig. 2) or “Szaniawski Władysław, Ulan commune, on 20 II 1946” (Fig. 3), allow historians to identify the authors of these inscriptions and reconstruct their fate. They are a direct record of the existence of people whose lives were largely erased from the official narrative of the Polish People’s Republic.

Source: http://instytutslubowskiego.pl/wp-content/uploads/5_018.jpg (access: 6.01.2025).

Figure 2. Inscription by Aleksander Ignaciuk from Worsy dated 22.04.1946.

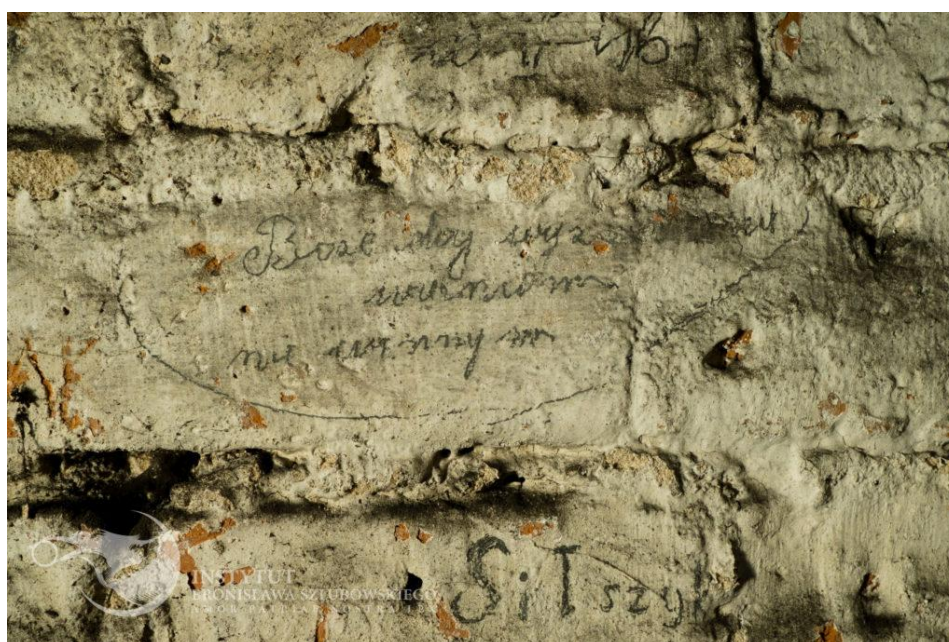

Source: http://instytutszlubowskiego.pl/wp-content/uploads/6_030.jpg

Figure 3. Inscription by Aleksander Szaniawski from Ulan commune dated 20.02.1946.

It allows to get emotionally close to the characters from the past. The names engraved on the wall are the proof of the human need to leave a testimony, even in the most difficult conditions. Thanks to this, they become a carrier of memory about people who found themselves in the modes of a ruthless machine of repression.

Religious inscriptions, such as “God, give liberation to innocent prisoners” (Fig. 4) or “Oh, God, save us” (Fig. 5), show the spiritual side of the life of the prisoners. Faced with suffering and uncertainty, faith was the only source of hope for many of them. The drawings of crosses and chapels prove that for these followers of Christianity religion was a form of consolation and also an instrument of resistance to dehumanization. For historians, these elements testify to the spiritual life of prisoners and show how important the Catholic religion was in Polish society during the communist era.

Source: http://instytutszlubowskiego.pl/wp-content/uploads/6_036.jpg

Figure 4. Inscription reading as follows: “God, give liberation to innocent prisoners”.

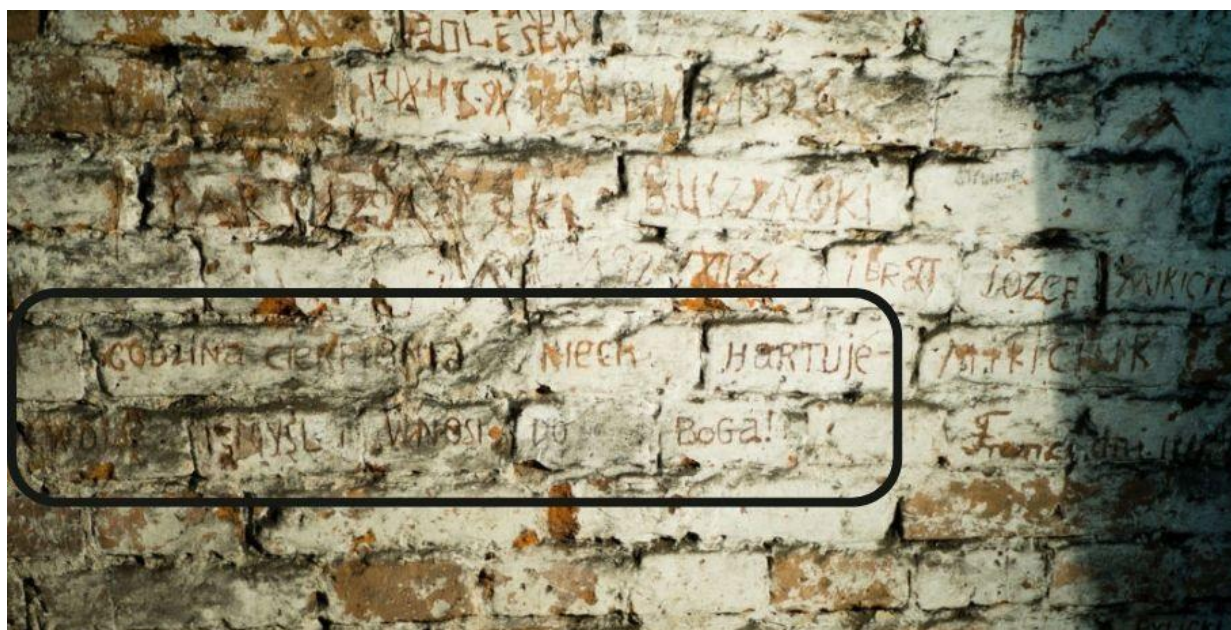

Source: „http://instytutzłubowskiego.pl/wp-content/uploads/6_015.jpg (access: 6.01.2025).

Figure 5. Inscription reading as follows: “Oh, God, save us”.

The dates engraved on the walls clearly indicate the period of operation of PUBP in Radzyń Podlaski and are a kind of the indictment of the perpetrators. The inscriptions become a proof of systemic terror, which affected not only the soldiers of the armed underground, but also ordinary citizens. The prison walls tell the truth about the scale of repression and brutality of the regime.

In addition to personal and religious data, there are also sentences on the walls, such as “Let every hour of suffering harden the will and raise the thoughts to God” (Fig. 6) or “Human life is fragile and unstable like porcelain” (Fig. 7). They testify to the thoughts and emotions of prisoners, which could not be recorded in official documents. This information is of great value to researchers because it reflects the subjective experience of terror and isolation, and also shows the strength of hope for regaining freedom. In this way, they play the role of not only a historical source, but also a carrier of national memory. In the context of contemporary reflection on the communist period in Poland, it is a reminder of the victims of the regime and their heroism. It is also a warning against ignoring individual destinies in the name of political goals.

Source: http://instytutzłubowskiego.pl/wp-content/uploads/6_043.jpg

Figure 6. Inscription reading as follows: “Let every hour of suffering harden the will and raise the thoughts to God”.

Source: http://instytutslubowskiego.pl/wp-content/uploads/7_004.jpg

Figure 7. Inscription reading as follows: “Human life is fragile and unstable like porcelain” from 1949.

Conclusions

The research on the inscriptions of political prisoners from the period of People's Poland in the PUBP detention center in Radzyń Podlaski sheds new light on the tragic events of 1944–1956. These records are a unique testimony to the lives and deaths of people who resisted the communist regime. They are not only historical sources, but also a symbol of human determination, faith and courage in the face of terror. Thanks to the research project, it was possible not only to secure them for posterity, but also to restore the memory of their authors, often forgotten by official historiography. The outcomes of the research bring educational and moral value, reminding the contemporary people about the dark pages of history and the need to cultivate the memory of those who fought for the freedom and independence of Poland.

The legacy left by the prisoners of the PUBP detention center in Radzyń Podlaski is also a reminder of their suffering and sacrifice. The awareness of these events and the analysis of such testimonies as prisoners' inscriptions allow for a deeper understanding of the repression mechanisms of totalitarian regimes and pay tribute to the victims of oppression systems.

References

- 1 Bechta M. & Magier D. (2014). *Na dawnych szlakach. Młody las. Opowieść prawdziwa z lat wojny. Zapiski sanitariuszki Oddziału Partyzanckiego «Zenona» (marzec — sierpień 1944)* [On old routes. Young forest. The true story of the war times. Diary of the nurse from the “Zenon” Partisan Division (March — August 1944)]. Lublin [in Polish].
- 2 Łabuszewski, T. (2012). *Śladami zbrodni. Przewodnik po miejscach represji komunistycznych lat 1944–1956* [In the trail of crime. Guide to the sites of communist repression in 1944–1956]. Warsaw [in Polish].
- 3 Nawrocki, K., Chrzanowski, R., & Węgliński, M. (2016). *Mapa terroru. Śladami zbrodni komunistycznych w województwie gdańskim (1945–1956)* [Map of terror. Tracing communist crimes in Gdańsk region (1945–1956)]. Gdańsk [in Polish].
- 4 Dąbrowski, M. (2008). *Śladami komunistycznych zbrodni na Lubelszczyźnie. Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Radzynie Podlaskim w świetle wybranych materiałów archiwalnych* [Tracing communist crimes in Lubelszczyzna region. Poviāt Public Security Office in Radzyń Podlaski in the light of selected archival materials]. *Radzyński Rocznik Humanistyczny — The Humanities Yearbook of Radzyn Podlaski*, 6 [in Polish].
- 5 Wichowska, K. (2015). *Łączka. Poszukiwania i identyfikacja ofiar terroru komunistycznego na warszawskich Powązkach* [Łączka. Searching for and identifying victims of communist terror at Warsaw's Powązki cemetery]. Warsaw [in Polish].
- 6 Courtois, S. (1999). *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. Harvard University Press.
- 7 Figes, O. (2007). *The whisperers: private life in Stalin's Russia*. New York.
- 8 Jakobson, M. (1993). *Origins of The Gulag: The Soviet Prison Camp System, 1917–1934*. University Press of Kentucky.

- 9 Chandler, D. (1999). *Voices from S-21. Terror and History in Pol Pot's Secret Prison*. University of California.
- 10 The Royal Mint Museum, Writings on the wall. [royalmintmuseum.org.uk](http://www.royalmintmuseum.org.uk/Blog/writings-on-the-wall-preserving-the-prisoner-graffiti-at-the-tower-of-london). Retrieved from <http://www.royalmintmuseum.org.uk/Blog/writings-on-the-wall-preserving-the-prisoner-graffiti-at-the-tower-of-london>.
- 11 Auschwitz-Birkenau Former German Nazi Concentration and Extermination Camp, Historical pictures and documents. www.auschwitz.org. Retrieved from <https://www.auschwitz.org/en/gallery/historical-pictures-and-documents/auschwitz-i,3.html>.
- 12 Nationalsozialistisches Dokumentationszentrum [Nazi Documentation Centre of the City of Cologne]. *Das Haus — The house*. Retrieved from <https://museenkoeln.de/ns-dokumentationszentrum/default.aspx?s=764>.
- 13 Konstankiewicz, M. (2010). *Administracja terenowa: Ziemia radzyńska 1939–1944*, red. , [Field administration: Radzyń Land 1939–1944, red]. D. Magier, *Radzyń Podlaski*, 23–30 [in Polish].
- 14 Mańkowski, Z. (1988). *Hitlerowskie więzienie na Zamku w Lublinie [Nazi prison in Lublin Castle]*. Lublin [in Polish].
- 15 (1944). Institute of National Remembrance in Lublin (IPN), Voivodeship Office of Internal Affairs in Lublin 1983–1990 (WUSW Lublin), ref. no. Lu-036/1. Retrieved from <https://eng.ipn.gov.pl/>
- 16 Magier, D. Zarys historii nazistowskiego i komunistycznego aresztu śledczego w Radzynie Podlaskim [Outline of the history of the Nazi and communist detention centre in Radzyn Podlaski]. [instytutslubowskiego.pl](http://instytutslubowskiego.pl/historia/). Retrieved from <http://instytutslubowskiego.pl/historia/> [in Polish].
- 17 Magier, D. & Żochowski, P. Katalog inskrypcji z cel aresztu śledczego Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Radzynie Podlaskim [Catalogue of inscriptions from the cells of the detention centre of the Poviát Public Security Office in Radzyń Podlaski]. [instytutslubowskiego.pl](http://instytutslubowskiego.pl/katalog-inskrypcji/). Retrieved from <http://instytutslubowskiego.pl/katalog-inskrypcji/> [in Polish].
- 18 Magier, D. Żołnierze podziemia antykomunistycznego więzieni w areszcie śledczym Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Radzynie Podlaskim [The anti-communist underground soldiers imprisoned in the detention centre of the Poviát Public Security Office in Radzyń Podlaski]. [instytutslubowskiego.pl](http://instytutslubowskiego.pl/wiezniowie/). Retrieved from <http://instytutslubowskiego.pl/wiezniowie/> [in Polish].
- 19 Pielacha K. *Pracownicy Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Radzynie Podlaskim (1944–1990) [The employees of the Security Office and Security Service in Radzyń Podlaski (1944–1990)]*. <https://doi.org/10.36121/INBROSZ.2022.03.07> [in Polish].
- 20 Magier, D. Lista informatorów i tajnych współpracowników radzyńskiej bezpieki (1944–1975) [The list of informants and secret collaborators of Radzyń Security Service (1944–1975)]. [instytutslubowskiego.pl](http://instytutslubowskiego.pl/donosiciele-ub-sb/). Retrieved from <http://instytutslubowskiego.pl/donosiciele-ub-sb/> [in Polish].
- 21 Magier, D. Wykaz żołnierzy podziemia antykomunistycznego w powiecie radzyńskim (1944–1947) [The list of the anti-communist underground soldiers in Radzyń powiat (1944–1947)]. [instytutslubowskiego.pl](http://instytutslubowskiego.pl/zołnierze-wykleci/). Retrieved from <http://instytutslubowskiego.pl/zołnierze-wykleci/> [in Polish].
- 22 Mazurek, R. (2024). *Radzyńska Golgota [The Radzyń Golgotha]*. Radzyń Podlaski [in Polish].
- 23 Magier, D. (2020). *Wyryte w pamięci. Historie radzyńskie z XX wieku [Engraved in memory. Radzyń histories of the 20th century]*. Radzyń Podlaski [in Polish].

Дариуш Магер

1944–1956 жж. Халықтық Польша қауіпсіздік органдарындағы саяси тұтқындардың жазбалары тарихи дерек ретінде (Радзын-Подлясктегі тұтқындау орталығының мысалында)

Мақалада 1944–1956 жылдары Радзынь-Подласк қаласындағы «Повят» Қоғамдық қауіпсіздік басқармасының тергеу изоляторында саяси тұтқындардың жазған жазбаларының зерттеу нәтижелері сипатталған. Бұл 2014–2024 жылдары жүзеге асырылған зерттеу жобасының нәтижесі, оның мақсаты соғыстан кейінгі кезеңде Польшадағы оппозиция мен астыртын Тәуелсіздік қозғалысының қызметі туралы жетіспейтін мұрағаттық дереккөздерді толықтыру. Жазбаларда зардап шеккен адамдардың басынан өткен оқиғалары туралы құнды мәліметтер бар және балама тарихи дереккөз болып саналады. Сондай-ақ мақалада астыртын Тәуелсіздік қозғалысының мүшелері мен антикоммунизммен айыпталған қарапайым азаматтардан айуандықпен жауап алу мен тұтқындарды қамауда ұстау орталығының қызметі туралы тарихи анықтама берілген. Автор бұл жазбалардың маңызын тоталитарлық жүйелердің қызметі мен тұтқындардың тағдырын түсіну тұрғысында қарастырған. Зерттеудің нәтижесі жазулардың фотографиялық тізімдемесі болып табылады, ал тергеу істерін талдау және контекстік зерттеулер Польша тарихындағы осы кезеңді тереңірек зерттеуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: саяси тұтқындар, коммунизм, жазулар, соғыстан кейінгі Польша, қуғын-сүргін, астыртын тәуелсіздік, тарихи дереккөздер.

Дариуш Магер

**Надписи политических заключенных органов безопасности
Народной Польши 1944–1956 гг. как иллюстрированный исторический
источник (на примере следственного изолятора в Радзыне-Подляском)**

Данная статья посвящена результатам исследования надписей, оставленных политическими заключенными в следственном изоляторе Управления общественной безопасности «Повят» в Радзыне-Подляске в 1944–1956 гг. Исследование является частью проекта, реализованного в 2014–2024 годах, цель которого – восполнить пробелы в архивных источниках, связанных с деятельностью оппозиций и подпольного движения за независимость в Польше в послевоенный период. Надписи заключенных содержат ценную информацию об их переживаниях и представляют собой альтернативный исторический источник. В статье также представлена историческая справка о деятельности центра содержания под стражей, который был местом жестоких допросов и репрессий в отношении участников подпольного движения за независимость, а также граждан, обвиненных в антикоммунизме. Обсуждается значение этих надписей для понимания функционирования тоталитарных систем и судеб заключенных. Результатом исследования стала фотографическая опись надписей. Кроме того, анализ следственных дел и контекстуальные исследования способствуют более глубокому изучению данного периода в истории Польши.

Ключевые слова: политические заключенные, коммунизм, надписи, послевоенная Польша, репрессии, независимое подполье, исторические источники.

Information about the author

Dariusz Magier — Professor, University of Siedlce, Poland, <https://orcid.org/0000-0001-9367-7448>

Н.Н. Елкей

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: muzlife.nbek@mail.ru)

Хайретдин Болғанбаевтың Петропавлдағы қоғамдық-ағартушылық қызметі

Тарихтағы тұлғаның рөлін зерттеу тарих ғылымының өзекті міндеттерінің бірі. Жеке әлеуметтік топтың, қауымдастықтың, мүліктің, елдімекеннің және тұтастай алғанда елдің өміріндегі өзгерістердің артында әрқашан нақты адамдардың идеялары мен әрекеттері болады. Олардың әлеуметтік белсенділігі қоғам үшін маңызды процестердің көпшілігінің қозғаушысы. Сонымен қатар өмірі мен іс-әрекетінің объективі арқылы оқиғаның жалпы ағымының эпизодтары да ашылады. XX ғасырдың басында Қазақстан аумағында ағартушылық қозғалыстың жаңа толқыны қалыптасты. Олардың қызметінің басты ерекшелігі — ағарту міндеттерінің қазақ халқының ұлттық ояну идеяларымен байланысы. Жаңа буржуазиялық формацияның ағартушылары ұлттық білім беруді, тіл мен мәдениетті сақтауды жақтады. Осыған байланысты бұл мақалада мемлекет қайраткері, Алаш қозғалысының белсенді мүшесі — Хайретдин Болғанбаевтың қоғамдық-ағартушылық қызметі қарастырылған. Автор Х. Болғанбаевтың Петропавл қаласындағы Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің орынбасары, педтехникум оқытушысы және партиялық мектептің оқытушысы ретіндегі ағартушылық қызметіне назар аударған. Мақалада XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Петропавлдағы Х. Болғанбаевтың қоғамдық-ағартушылық қызметі қазақ халқының бірігуіне және нығаюына ықпал етті деген қорытынды шығарылған.

Кілт сөздер: тарихи тұлға, XX ғасырдың басындағы ағартушылық қызмет, Хайретдин Болғанбаев, Қазақстан тарихы, қазақ зиялылары, қазақ қоғамы, білім беру.

Kipicne

Қазақ халқының, оның ұлттық тәуелсіздігінің келешегі де, тағдыры да оқу-біліммен, ғылыммен тікелей байланысты екендігі ешқашанда дау тудырмайды. Сондықтан, оқу-оқыту, білім беру тарихы да үнемі зерттеліп, зерделеніп отыруды қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі. Себебі, қоғам дамуының әр кезеңдерінде уақыт талабына сай үнемі жаңарып отыратын оқу-ағарту, білім беру ісінің ерекшеліктерін сараптау арқылы ғана, қоғам дамуының жаңа кезеңіндегі, осы саладағы ұлт алдында тұрған міндеттерді дұрыс шешуге мүмкіндік береді. Оқыту, білім беру ісіндегі өзіндік ерекшеліктерге толы кезеңдердің бірі — XX ғасырдың басы саналады. Өзімізге белгілі, Халық Ағарту Комиссариаты 1920 жылы құрылып, оған ұлт зиялыларының белсенді тобы енді. Бұл жөнінде академик К. Нұрпейісов: «Жиыrmасыншы жылдардың басында ұлттық демократиялық зиялыларының жекелеген белгілі қайраткерлері Қазақстан мен Түркістан АКСР-ң мемлекеттік басқару жүйесінде жауапты қызметтер атқарды. Мәселен, А. Байтұрсынов Қазақ АКСР-ң алғашқы Халық Ағарту Комиссары болса, М. Әуезов республиканың Орталық Атқару Комитетінде жауапты жұмыста болды. Алаш қозғалысының бұрынғы белсенділерінің айтарлықтай тобы ҚазАКСР мен Түркістан АКСР-ң республикалық, губерниялық және уездік деңгейлерінде жауапты қызметтер атқарды. Осындай адамдардың ықпалымен Алаш қозғалысының мүшелері баспасөз, оқу-ағарту, ғылым, өнер жүйелерінде жетекшілік етуге тиісті орындарда шешуші буынды басқарды», — деп көрсетті [1; 89-90]. Демек, Алаш қайраткерлерінің Кеңес үкіметінің ағарту жүйесіне тартылуы большевиктердің мәдени саладағы қайта құруларын орындау үшін қажет болғандығын айғақтайды. Кеңес үкіметінің жалпы ағарту мәселесіне байланысты алғашқы қадамы 1920 жылдың 26 тамызында Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті және РКФСР Халық Комиссарлар Комитетінің В.И. Ленин мен М.И. Калинин қол қойған «Қазақ Автономдық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» қабылдаған декреті болды. Аталған декретті дайындауға А. Байтұрсынов қатысып, оның белсенді мүшелерінің бірі болған. Ал 1920 жылы 4 қазанда Орынборда ашылған Қазақ АКСР Кеңестерінің құрылтай съезінде «Қазақ АКСР еңбекшілері құқықтарының декларациясы» қабылданды, онда еңбекшілердің қолын білімге шын мәнінде жеткізу үшін жұмысшыларға, кедейлер мен бүкіл еңбекші

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: muzlife.nbek@mail.ru

қазақ халқына тегін оқып, жан-жақты білім алуға мүмкіндік беру мәселесі қарастырылды. Осы орайда, XX ғасырдың басында қазақ халқы саяси аренаға азаттық пен тәуелсіздіктің күрес жолына, ағартушылыққа шақырған ірі қоғам қайраткерлерін шығарды. Ел арасынан өздерінің табиғи дарынымен, асқан білімділік деңгейімен ерекшеленген Алаш зиялылары ұлттың болашағы үшін қызмет еткені белгілі. Осылардың қатарында оқу-ағарту ісіне ерекше үлес қосқан Хайретдин Болғанбаев еді. Бұл жөнінде Х. Болғанбаевтың қызы Гүлнардың өз естелігінде «Әкем Хайретдин Болғанбаев Қазақстанда білім рухын шашқан ұлт ардақтысы деп мақтан тұтсақ та артықтық емес. Соның айғағы ретінде оның Ақмола, Петропавлда халыққа білім беру бөлімдері меңгерушісінің орынбасары, Петропавлда кеңес партия мектебінде, Оңтүстік Қазақстан облысы Сарыағаш ауданындағы зооветтехникумда оқытушы болғандығын айтсақ та жеткілікті» [2] деп атап көрсетеді. Осыны ескерсек, аталмыш мақаланың негізгі мақсаты — Хайретдин Болғанбаевтың қоғамдағы оқу-ағарту саласы бойынша қызметін зерттеу және оған баға беру.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақаланың деректік негізін Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі қорының (№ 20-қор, № 46-іс) материалдары құрайды. Бұл қорда Х. Болғанбаевтың қызметкерлік жеке парағы, 1937 ж. 21 қарашадағы Алматы облысының КСРО Ішкі істер министрлігінің Халық комиссариаты хаттамасының үзіндісі сақталған. Сонымен бірге, аталған қорда Х. Болғанбаевтың 1918 ж. 15 наурызда «Бірлік туы» газетінің 25-санында жарық көрген «Тұла бойлары қан сасиды» деп аталатын мақаласы және оның еңбек қызметі туралы құнды материалдар, қызы Гүлнардың естелігі бар. Зерттеудің деректік материалдарын Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің 2-қор 1-тізімінің 375 және 379, 415, 493-ші істері құрады. Бұл құжаттарда Петропавл ауыл техникумының және мектеп кеңестерінің хаттамалары, 1926-1927 жж. жылдық есептері, мұғалімдердің, соның ішінде Х. Болғанбаевтың жүргізген сабақтары т.б. туралы мәліметтер сақталған.

Атап өту қажет, Х. Болғанбаевтың оқу-ағарту саласындағы қызметін жан-жақты қарастырған зерттеу жұмыстары жоқтың қасы. Дегенмен, Д.Т. Кемелов өзінің монографиясында КСРО Ішкі істер халықтық комиссариатының архив құжаттарының негізінде Х. Болғанбаевтың қоғамдық қызметіне тоқталған [3]. Егерде, XX ғ. басындағы Қазақстандағы оқу-ағарту және білім беру ісі туралы қазақ баспасөзінің тарихын зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де біршама қарастырылғандығын атап өту қажет. Мысалы, Т. Амандосов [4], Б. Кенжебаев, Т. Қожакеев [5], С. Имашев [6], Х. Бекхожин [7] өздерінің зерттеу жұмыстарында қазақ баспасөзі көтерген тақырыптарды қарастыра келе, оқу-ағарту мәселелеріне де назар аударған. Сонымен бірге, З.Т. Садуақасова, С.Қ. Жакыпбек [8] сияқты авторлар патша өкіметінің Қазақстандағы оқу, оқыту арқылы орыстандыру саясатының тарихын зерттеген. Авторлар архив құжаттарының негізінде патша үкіметінің халық ағарту саласындағы реакциялық саясатын әшкерелеген. Осы мәселеге Ә. Омаровтың 1997 жылы жарық көрген «Қазақстандағы ағарту ісі және патша өкіметінің отаршылық саясаты» атты кітабы да арналған [9]. Келесі бір зерттеушілер Ө. Әбдіманапов [10], Қ. Аллаберген [11] Алаш зиялыларының оқу-ағарту мәселесіне көзқарастарын зерттеген, қазақ тілінде шығып тұрған ресми және бейресми мерзімді басылымдардағы оқу-ағарту материалдары жаңаша, ұлт мүддесі тұрғысынан зерделенген. Аталған зерттеу жұмыстары жалпы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының, соның ішінде Х. Болғанбаевтың оқу-ағарту саласындағы көзқарастарын анықтауға мүмкіндік береді.

Х. Болғанбаевтың Петропавл қаласындағы оқу-ағарту саласындағы қызметін анықтау барысында тарихилық, объективтілік және жүйелілік принциптері негізге алынды. Аталған принциптер Х. Болғанбаевтың қызметін тарихи тұрғыдан жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік берді. Тақырыпты зерттеу барысында тарихи-биографиялық әдіс қолданылды. Бұл әдіс оның қатаң тоталитарлық жүйе жағдайындағы өмірлік жолы мен қызметін қарастыруға мүмкіндік берді. Х. Болғанбаевтың оқу-ағарту қызметі жөнінде мағлұматтар сақталған Петропавлдағы педтехникумның жылдық есептерімен жұмыс жасауда мәтіндік талдау әдісі пайдаланылды. Бұл әдіс архив құжаттарын өзара салыстыра зерттеуге мүмкіндік берді. Архив құжаттарынан тарихи жазба дерек көзі ретінде ақпарат алудың маңызды әдісі — контент-талдау әдісі қолданылды. Аталған әдіс құжаттардың, соның ішінде Петропавлдағы педтехникумның жылдық есептерін, оқу жоспары мен мұғалімдерге бөлінген сағат жүктемелерін талдауға негіз болды.

Талқылау және нәтижелері

Қазақстанда Кеңес үкіметі орнағаннан соң атқарылуға тиіс істердің арасында оқу-ағарту мәселесі алдыңғы кезектердің біріне қойылды. Большевиктік биліктің бұрынғы Ресей империясының барлық аймақтарында орнатылып болмағандығына қарамастан 1917 ж. 9 қарашасында РСФСР Халық Ағарту Комиссарлары Кеңесінің «Халық ағарту істерінің мемлекеттік комиссиясын құру туралы» В.И. Ленин қол қойған декреті жарияланды. Бұл комиссияға бұрын Халық ағарту министрлігі атқарып келген қызметтің бәрі жүктелді. Осылайша халық ағарту жүйесін революциялық жолмен қайта құру шаралары бастады. Халық ағарту ісін революциялық негізде қайта құру 1918 ж. басынан бастап одан әрі жалғастырылып, бірқатар аса маңызды құжаттар қабылданды. Атап айтқанда, 1918 ж. 21 қаңтарында РСФСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Дінді мемлекеттен, мектепті діннен бөлектеу туралы» декрет қабылдады. Бұл декретті орындай отырып мемлекеттік комиссия өзінің 1918 ж. 18 ақпандағы «Дүниелік білім беру мектебі туралы» қаулысы бойынша мемлекеттік және жеке меншікті мектептердің бәрінде дін сабағын оқытуға, онда діни ғибадат парыздарды атқаруға тиым салды. 1918 жылы 31 мамырда Ағарту халық комиссариаты ер балалар мен қыз балаларды бірге оқыту туралы қаулы шығарды.

Атап өту қажет, оқу-ағарту ісін түбегейлі қайта құруда 1918 ж. 16 қазанындағы «РСФСР-дің бірыңғай еңбек мектебі туралы ережесінің» және «Бірыңғай еңбек мектебінің негізгі принциптері» үндеуінің маңызы зор болды. Бұл құжаттарда кеңестік еңбек мектебінің негізгі принциптері мен ұйымдастыру негіздері баяндалды. Халық ағарту мәселелері туралы Кеңес өкіметі қабылдаған директивалар бір жүйеге келтірілді. Бұл директиваларда мектептің міндеттері мен құрылымы, сондай-ақ РСФСР-дің бірыңғай кеңес еңбек мектебіндегі оқу және тәрбие жұмысын ұйымдастыру жүйесі белгіленді. Ереже бойынша еңбек мектебінің екі басқыштағы жүйесі бекітілді. I-басқыш — оқу мерзімі бес жыл, 8 жастан 13 жасқа дейінгі балаларға арналған; II-басқыш — оқу мерзімі төрт жыл, 13 жастан 17 жасқа дейінгі балаларға арналған [12; 53].

1920 жылдың 4-12 қазаны аралығында Орынбор қаласында Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының I Кеңестер съезі болып өтті. Съезд нәтижесінде, 1920 жылдың 12 қазанында құрылған комиссариаттардың бірі, әрі мемлекеттік құрылыс барысында атқарған жұмыстарының маңыздылығы жағынан, жалпы Қазақстанның кеңестік кезең тарихында ерекше орын алған комиссариат — Халық Ағарту Комиссариаты болды. Халық Ағарту Комиссариаты мемлекеттік билік органы ретінде, 1920–1940 жж. аралығында толықтай дерлік мемлекеттің мәдени-гуманитарлық салаларының жұмыстарын өз бақылауында ұстады [13].

Бұл кезеңде оқу орындарын оқу құралдарымен қамтамасыз ету мәселесі өзекті болды. Сондықтан Халық Ағарту Комиссары және Қазақ АКСР Мемлекеттік баспасының редакция коллегиясының мүшесі ретінде бірінші және екінші басқыш мектебі үшін оқулықтарды қазақ тіліне аудару және құрастыру мәселесін көтерген кеңейтілген мәжілісін Орынборда өткізеді. Мәжіліске С. Айтхожин, Ж. Аймауытов, Ә. Бөкейханов, Х. Болғанбаев, Ф. Ғалымжанов, Е. Омаров, С. Сәдуақасов, С. Сейфуллин, Б. Сарсенов қатысқан. Мәжілісте А. Байтұрсынов әлі күнге дейін мектептің бірінші және екінші басқыштары үшін қазақ тілінде оқулықтардың жоқтығын, ал қолдағы бар оқулықтар мектептің бірінші басқышының бірінші, екінші, үшінші топтарына ғана жарайтынын айта келіп, бірінші және екінші басқыш үшін қазақ тілінде оқулықтар жазу және құрастыруда шұғыл шаралар қолдану қажеттілігін басып айтты. А. Байтұрсынов оқу-ағарту саласын дамытуда өзекті екі мәселені айқындады: біріншіден — оқулықсыз оқу ісін алға бастырту мүмкін еместігін; екіншіден — мәжіліске қатысқан қазақ зиялылары қауымының ішінде маңдай алды ғалымдарын іріктеп алуы. Жұмысты іске асыру үшін мынадай қаулы қабылдаған: «жоғарыда аты аталған ғалымдарды аударма ісіне тарту; бұл мақсатқа қол жеткізу үшін М. Жұмабаев, С. Мұстафин, К. Кемеңгеров, М. Тұрғанбаев сияқты оқулық жазғысы келген азаматтарды пайдалану; бірінші, екінші біріккен еңбек мектебі бағдарламасына сай келетін көрсетілген оқулықтарды қазақшаға аудару; арифметика, алгебра, геометрия, география, жаратылыстану, жалпы тарих және қазақ тарихы, мектеп гигиенасына және аталған пәндер бойынша оқу әдістемелерін қоса дайындап, педагогика мен дидактика, оқу хрестоматиясы, синтаксис және қазақ тілінің сөйлеу теориясын; 3-пунктке қазақ мектебінің бірінші, екінші басқышына арналған пәндер бойынша қазақ тілінде оқулықтарды құрастырып жазуды төмендегі зиялы азаматтарға жүктелсін: арифметиканы — Тұрғанбаев; геометрияны — Б. Сарсенов; жаратылыстануды — Е. Омаров пен Кемеңгеров; физиканы — Ғалымжанов; жағрапияны — Ә. Бөкейханов; Қазақстан тарихын — Болғанбаев; мектеп тазалығын — Тілеулин; бастауыштың

алгебрасын — Е. Омаров; педагогиканы — М. Жұмабаев; дидактиканы — Ж. Аймауытов. Бұл пәндер бойынша оқулықтарға арнап әдістемелерді құрастыру аты аталған азаматтарға тапсырылсын. 4-пункт бойынша оқуға арналған кітаптар, хрестоматиялар, қазақ тілінің синтаксисі мен қазақ тілінің сөз теориясын дайындау төмендегі зиялы азаматтарға жүктелсін: хрестоматия — С. Сейфуллин мен Ж. Аймауытовқа; қазақ тілінің синтаксисі — А. Байтұрсынов; сөз теориясы — М. Жұмабаевқа. Ересектер үшін хрестоматия құрастыру Ж. Аймауытов пен С. Сәдуақасовқа тапсырылсын» [7; 29]. Көрсетілген оқулықтар мен аудармаларды 1-ші маусымға дейін бітіру керек деп ескерткен. Көріп отқанымыздай, Халық Ағарту Комиссариаты тарапынан Х. Болғанбаевқа Қазақстан тарихы бойынша оқулықтарды құрастыру тапсырылған.

1921 ж. 25 сәуірінде ҚазКСР Орталық атқару комитеті Төтенше өкілетті комиссиясының бұйрығына сәйкес Ақмола губерниясы құрылған болатын. Бұл губерния өзіне Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қарағанды және жартылай Қостанай мен Павлодар облыстарын, соған қоса Омбы облысының бөлігін біріктіріп, 520 маңы шаршы шақырымды құраған. Әкімшілік құрылыстың жаңа құрылымының негізінде болыстар пайда болды. Губернияның құрылуы кезеңінде 223 болыс болған. Болыстар негізінде Ақмола, Атбасар, Көкшетау және Петропавл уездері құрылды. Петропавл губернияның және уездің орталығы болды [14].

Әрине, оқу-ағарту ісі бойынша Ақмола губерниясының орталығы Петропавлда орналасқан Халыққа білім берудің губерниялық бөлімі (ХББГубБ) маңызды рөл атқарды. К.М. Мукановтың монографиясында 1919–1921 жж. аралығындағы Петропавлдағы Халыққа білім берудің уездік бөлімнің және 1921–1928 жж. Халыққа білім берудің губерниялық бөлімінің жетекшілері қарастырылған [15; 17]. Атап өту қажет, 1920–1930 жж. аралығында Ақмола ХББГубБ-не қарасты бірнеше техникумдар, соның ішінде 2 педагогикалық бағыттағы техникум болған: 1922 ж. қарашада ашылған қазақ техникумы және орыс техникумы [16; 60].

XX ғ. 20-жылдарында Ақмола ХББГубБ-нің меңгерушісі ретінде сауатты және жауапты тұлғалар тағайындалып отырған, олардың қатарында Х. Болғанбаев, Т. Темирбеков, А. Сейдалиндер бар. 1924 жылы бөлімнің меңгерушісі, соңынан меңгерушінің орынбасары ретінде Хайретдин Болғанбаев қызмет атқарды. ХББГубБ меңгерушісі Х. Болғанбаев өзінің бірбеткейлігімен және білімділігімен ерекшеленген. Мұның дәлелі ретінде оның оқу-ағарту ісінің маңызды мәселесі — әдістемелік нұсқаулар туралы Мәскеуге берген сұраныс хатын атап көрсетуге болады. Бұл құжатта *«Акмолинское Губоно просит не отказать выслать программы занятий и, если имеются, методические руководства, для производственных и учебно-показательных мастерских при детских домах, колониях дефективных, домах несовершеннолетних преступников»* [17] деп көрсетілген. Сонымен бірге, Х. Болғанбаев 1925 ж. 13 ақпандағы № 1459 «Педагогтардың «Пионер» журналына жазылуын ұйымдастыру жөніндегі» хатында мұғалімдерге аталған басылымды мектепке әкелуге ұсыныс білдірген.

Жалпы алғанда, Солтүстік Қазақстан Мемлекеттік архивінің құжаттарына талдау жасаудың негізінде Ақмола ХББГубБ-де педагогикалық кадрларды даярлау жүйесінің құрылғандығын көруімізге болады. Бөлімнің меңгерушілері қалыптасқан тенденцияларды ескере отырып, білім беру мәселесі бойынша кемшіліктерді жоюға тырысқан. Ведомствалық журналдар мен газеттерге жазылу орталықтандырылған сипатқа ие болды. Мысалы, педтехникумдарда алдыңғы қатардағы педагогтар бір немесе бірнеше мерзімді басылымдарға жазылған.

Сонымен бірге, халыққа білім беру жүйесінің менеджерлері Ақмола губерниясы кадрларының кәсіби біліктілігін арттыру мәселесіне көп көңіл бөлген. Бұл жөнінде архив құжаттарында *«Темирбеков — Болғанбаев — Садвокасов способствовала тому, что кадры из Акмолинской губернии смогли повысить свой профессиональный уровень в столице. Так, в Москву выезжали: Гусманов Ахмет-Уали (январь 1925 года), Акбердина Шарипа (февраль 1925 года)»* [17] деп көрсетілген.

Х. Болғанбаев ХББГубБ меңгерушісінің орынбасары қызметінен соң («Алаш» жетекшілерімен таныстығы және саяси эмиграция оның карьерасына кері ықпал еткен) Петропавл қаласындағы Қазпедтехникум және партмектепте мұғалімдік қызметін жалғастырады. Әрине, XX ғ. бірінші жартысындағы Ақмола губерниясы мен Петропавл қаласының тарихында прогрессивті педагогтар қызмет жасаған Қазпедтехникумы ерекше орынға ие.

Ақмола–Петропавл Қазпедтехникумы екі дайындық курстың негізінде 1922 ж. қарашада ашылды. 1923–1924 оқу жылында техникумда екі дайындық бөлімі және бір негізгі топ жұмыс жасаған. Ал, 1924–1925 оқу жылында Ақмола ХББГубБ ұсынысы бойынша құрамында 8 білім алушы болған негізгі топ арнайы пәндер бойынша қарқынды курстан өтіп, қазақ мұғалімдерінің жетіспеуіне

байланысты оқу жылының аяғына қарай мектептерге қызметке жіберілген. 1925-1926 жж. педтехникум 2 дайындық және 2 негізгі топтың шеңберінде жұмыс жасаған, сонымен бірге техникумда қазақ мұғалімдерін қайта даярлау үшін жылдық қайта білім алу курсы ұйымдастырылған [18].

Себебі, Қазақ АКСР Ақмола губерниясының подтехникумдары мектеп қызметкерлерін даярлауда маңызды рөл атқарды. Педтехникумның түлектері өздерінің ауылдарын қайта оралып, мұғалімдік қызметін атқарған. Мысалы, 1925 ж. «Мир труда» газетінде педтехникум түлектерін жұмысқа бөлу туралы *«Все окончившие петропавловские педтехникумы назначены на места. Из окончивших русский педтехникум двое едут в Акмолинское п-ОНО, семь человек в Атбасарское п-ОНО, четырнадцать в Петропавловское п-ОНО и девять человек остаются для работы в городских школах. Окончившие казахский педтехникум получили назначение в город Акмолинск — 2, Атбасар — 2, Кокчетав — 1 и Петропавловск — 3»* [19] деп атап көрсетілген.

1926-1927 оқу жылындағы Петропавл педтехникумының оқу жоспарына сәйкес Х. Болғанбаев «Экономикалық география» (жалпы сағат саны — 2) пәні бойынша және дайындық тобында «Орыс тілі» пәнінен (жалпы сағат саны — 4) сабақ берген [19]. 1926 ж. қараша айындағы педтехникумның сабақ ведомостына сәйкес Х. Болғанбаев «Экономикалық география» пәні бойынша бір айдың ішінде 24 сабақ беруі тиіс болған, соның 20 сағатын жүргізген (ведомоста 4 сағат белгісіз себептерге байланысты жүргізілген жоқ деп көрсетілген) [18].

Қазпедтехникумының 1927-1928 оқу жылындағы есебіне сәйкес Х. Болғанбаев «Экономикалық география» және «Қоғамтану» пәндері бойынша жылына 168 сабақ жүргізуі керек болған [20]. Атап өту қажет, аталған есепке сәйкес педтехникумда мұғалімдердің өздеріне жүктелген пәндерді көп жағдайда өткізбегендігін анықтадық. Есепте қоғамдық пәндер бойынша 12 мұғалімнің ауысып, сабақтарын жүргізбегендігі көрсетілген. Бірақ, Х. Болғанбаев, 1927-1928 оқу жылында басқа мұғалімдерге қарағанда өзінің пәндерін жүргізіп отырған. Мұның дәлелі ретінде есепте *«...из них в течении всего года занимались только Болганбаев и Калдыгарин, не говоря о тех преподавателях, которые дав обещание преподавать тот или другой предмет, не начали его»* [20] деп көрсетілген. Мұнан біз Х. Болғанбаевтың оқу-ағарту ісіне, соның ішінде білім алушыларға сабақ беруге үлкен жауапкершілікпен қарағанын көре аламыз.

Осылайша, XX ғ. 20 жылдарының ортасына қарай Петропавлда оқу-ағарту саласында қызмет атқарған мықты кадрлар қызмет жасады. Мектеп мұғалімдері мен кәсіби-техникалық оқу орындарының қызметкерлері білім берумен қатар публицистикамен шұғылданып, газет беттерінде өздерінің жарияланымдарын шығарып отырған. Мысалы, «Бостандық туы» және «Мир труда» газеттерінде Б. Ержанов, Б. Айбасов, С. Айтхожин, Б. Серкебаев, Х. Болғанбаевтың мақалалары жиі басылып шыққан.

Әрине, ұлттық білім беру жүйесі өзінің даму жолында үлкен қайшылықтарға тап болды. Азамат соғысы, эмиграция, әлеуметтік-таптық принцип бойынша қудалау, XX ғ. 30-жылдарындағы заңсыз сталиндік қуғын-сүргін оқу-ағарту саласында қызмет атқарып жүрген мыңдаған жеке тұлғалардың қызметіне кері ықпалын тигізді. Х. Болғанбаев сол Петропавлда жүргенде жалған айыппен ұсталып, 1930-1934 жж. аралығында, бес жыл айдауда болады. Бұл жөнінде Мәмбет Қойгелдиев «Алаш қозғалысы» еңбегінде «ОГПУ коллегиясының 1930 жылғы 4 сәуірдегі қаулысымен 44 адамның 13-і (А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Есболов, Х. Ғаббасов, Д. Әділов, Ж. Аймауытов, Ғ. Бірімжанов, А.С. Жүсіпов, М. Кеншімов, Б. Тоқманбаев, Б. Әбдікеев, П. Әбдікеев, Ә. Байділдин) ең жоғарғы жаза — атуға бұйырылды, ал 15 адам (Х. Болғанбаев, А. Байтасов, К. Жаленов, Д. Кенжимбаев, Т. Мұратов, А. Ыбыраев, Н. Қарабаев, А. Байдуллаев, М. Арғымбаев, А. Алин, А. Бектұрсынов, Е. Майлиев, А. Тұрысбеков, К. Мұқанов, Т. Құлмұратов) үш жылдан алты жылға дейінгі мерзімге абақтыға жабылатын болды» [21: 390] деп көрсетеді.

Кейін келе, Хайретдин Болғанбаевтың оқу-ағарту саласындағы қызметі 1934-1937 жж. аралығында Оңтүстік Қазақстан облысы Келес ауданына қарасты Қапланбек совхозындағы зооветтехникумында оқытушылық бағытта жалғасын табады.

Қорытынды

Х. Болғанбаевтың Петропавл қаласындағы оқу-ағартушылық өмірі мен қызметі халықтың рухани дамуына, оның ағарту ісіне, халықтың ұлттық мәртебесі мен өзін-өзі тануына, түсінуіне тарихы мен бай дәстүрін сақтап қалуға бағытталды. Ол қазақ халқының тарихи-мәдени, ғылыми өмірінде өзіндік із қалдырды, елімізде халық ағарту ісін қалыптастыруға атсалысты.

Х. Болғанбаевтың А. Байтұрсыновтың жетекшілігімен білім беру саласын ұйымдастырып, ағартушылық ісін дамытты. Ақмола губерниясының халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі және меңгеруші орынбасары ретінде қызметінде ол оқу-ағарту ісінің күн тәртібінде тұрған маңызды мәселелерін жетік білген. Сонымен қатар, ол Ақмола губерниясындағы Қазақ педагогикалық техникумда сабақ беріп, республика үшін педагог кадрларды даярлау барысында зор еңбек етті. Петропавлдағы Қазпедтехникумының негізін қалаушылары мен оқытушы құрамының арқасында Ақмола губерниясы ауылдық мұғалімдерге тапшы болған жоқ. Оның оқу-ағарту саласындағы қиыншылықтарға қарамастан қазақ балаларын барынша оқуға тартып, сауатсыздықты жою жолындағы күресі зая кетпеді. Ол мұғалім мамандарының санының артуында, ағарту ісін жалпы халықтық мәнге айналуда ерекше көзге түсті. Осылайша, Х. Болғанбаев қазақ мемлекеттігінің дәстүрін жалғастырған Алаш қозғалысының белсенді мүшесі, халықаралық деңгейдегі қайраткер, ұлттық журналистика мен баспасөздің іргетасын қалаушылардың бірі, ұлттық оқу-ағарту ісіне де өлшеусіз үлес қосқан ірі тұлға.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Атабаев Қ.М. Мерзімді басылым XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Қазақстан тарихының дерек көзі / Қ.М. Атабаев. — Алматы: Қазақ университеті, 1998. — 192 б.
- 2 Шымкент қалалық саяси қуғын-сүргін құрбандары музейі. — 20-қ. — 46-іс.
- 3 Камелов Д.Т. Хайретдин Болғанбаев — свет неугасимой звезды / Д.Т. Камелов. — Алматы: Дәуір, 2020. — 288 с.
- 4 Амандосов Т. Верныйдағы большевиктік тұңғыш қазақ газеті / Т. Амандосов. — Алматы: Қазмембас, 1959. — 36 б.
- 5 Кенжебаев Б. Қазақ совет баспасөзі тарихынан / Б. Кенжебаев, Т. Қожекеев. — Алматы: Қазмембас, 1962. — 176 б.
- 6 Имашев С. Совет ленинских идей / С. Имашев. — Алма-Ата: Казахстан, 1985. — 470 с.
- 7 Бекхожин Х. Қазақ баспасөзі тарихының очеркі / Х. Бекхожин. — Алматы: Мектеп, 1981. — 246 б.
- 8 Жакыпбек С.К. Из истории обучения казахской молодежи при царизме / С.К. Жакыпбек, З.Т. Садвакасова // Вестник КазГУ. Серия историческая. — 2000. — № 2. — С. 44–51.
- 9 Омаров Ә. Қазақстандағы ағарту ісі және патша өкіметінің отарлық саясаты / Ә. Омаров. — Алматы, 1997. — Республикалық баспа кабинеті. — 40 б.
- 10 Әбдіманов О. «Қазақ» газеті / О. Әбдіманов. — Алматы: Қазақстан, 1993. — 163 б.
- 11 Аллаберген К. Қазақ журналистикасының тарихы (1870–1995) / К. Аллаберген, Ш. Нұсқабайұлы, Ф. Оразай. — Алматы: Рауан, 1996. — 136 б.
- 12 Сембаев Ә.І. Қазақ совет мектебінің тарихы: оқу құралы / Ә.І. Сембаев. — Алматы: Мектеп, 1967. — 305 б.
- 13 Жанысбай Т. Ағарту халық комиссариаты қызметінің «Еңбекші(л) қазақ» беттерінде баяндалуы [Электрондық ресурс] / Т. Жанысбай. — Қолжетімділігі: <file:///C:/Users/123/Downloads/3942.pdf>
- 14 Образование Акмолинской губернии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://e-history.kz/ru/calendar/show/27158>
- 15 Муканов К.М. Из истории народного образования Северо-Казахстанской области / К.М. Муканов. — Петропавловск: Северный Казахстан, 2015. — 168 с.
- 16 ГАСКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 379. — Л. 60.
- 17 ГАСКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 375. — Л. 12.
- 18 ГАСКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 415. — Л. 48.
- 19 Павлович. Назначение на места окончивших петропавловские педтехникумы / Павлович // Мир труда. — 1925. — № 134.
- 20 ГАСКО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 493. — Л. 20.
- 21 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: монография. II-к. / М. Қойгелдиев. — Алматы: Мектеп. — 2017. — 656 б.

Н.Н. Елкей

Общественно-просветительская деятельность Хайретдина Болғанбаева в Петропавловске

Исследование роли личности в истории является одной из актуальных задач исторической науки. За изменениями в жизни отдельных социальных группах, общин, сословий, населенных пунктов и страны в целом всегда стоят идеи и поступки конкретных людей. Их социальная активность является

движущей силой большинства важных для общества процессов. Через призму их жизни и деятельности раскрываются эпизоды общего хода истории. К началу XX века на территории Казахстана сформировалась новая волна просветительского движения. Главной отличительной чертой их деятельности представляется связь задач просвещения с идеями национального пробуждения казахского народа. Просветители новой буржуазной формации выступали за национальное образование, а также за сохранение языка и культуры. В данной статье рассматривается общественно-просветительская деятельность одного из государственных деятелей, активного члена движения Алаш — Хайретдина Болғанбаева. Автор обращает внимание на просветительскую деятельность Х. Болғанбаева как заместителя губернского отдела народного образования в городе Петропавловске, преподавателя педтехникума и советской партийной школы. На основе проведенного анализа делается вывод о том, что общественно-просветительская деятельность Х. Болғанбаева в 20-е годы XX века в Петропавловск способствовала консолидации, объединению и самоидентификации казахского народа.

Ключевые слова: историческая личность, просветительская деятельность в начале XX века, Хайретдин Болғанбаев, история Казахстана, казахская интеллигенция, казахское общество, образование.

N.N. Yelkey

Public-educational activity of Khayretdin Bolganbaev in Petropavlovsk

The study of the role of personality in history is one of the topical tasks of historical science. Behind the changes in the life of a separate social group, community, estate, settlement and country as a whole are always the ideas and actions of specific people. Their social activity is the engine of most important processes for society. Through the prism of their lives and activities, episodes of the general course of history are revealed. By the beginning of the twentieth century a new wave of enlightenment movement was formed on the territory of Kazakhstan. The main distinctive feature of their activity is the connection of the tasks of enlightenment with the ideas of national awakening of the Kazakh people. Enlighteners of the new bourgeois formation advocated national education, for the preservation of language and culture. In this connection, this article examines the public-educational activity of one of the statesman, an active member of the Alash movement, namely Khayretdin Bolganbaev. The author draws attention to the educational activities of Bolganbaev as a deputy of the provincial department of public education in the Petropavlovsk city, a teacher of a pedagogical college and a Soviet party school. It is concluded that the public-educational activity of Kh. Bolganbaev in the 20s of the twentieth century contributed to the consolidation, unification and self-identification of the Kazakh people.

Keywords: historical personality, educational activity in the beginning of XX century, Khayretdin Bolganbaev, history of Kazakhstan, Kazakh intelligentsia, Kazakh society, education.

References

- 1 Atabaev, Q.M. (1998). *Merzimdi basylym XIX g. aiagy men XX g. basyndagy Qazaqstan tarikhynyn derek kozi* [Periodical publication. Source of information on the history of Kazakhstan in the late 19th and early 20th centuries]. Almaty: Qazaq universiteti [in Kazakh].
- 2 *Shymkent qalalyq saiasi qugyn-surgin qurbandary muzeii* [Shymkent City Museum of Victims of Political Repression]. — 20-q. — 46-is [in Kazakh].
- 3 Kamelov, D.T. (2020). *Khairtdin Bolganbaev — svet neugasimoi zvezdy* [Khairtdin Bolganbayev — the light of an unquenchable star]. Almaty: Daur [in Russian].
- 4 Amandosov, T. (1959). *Vernyidagy bolsheviktik tungysh qazaq gazeti* [The first Bolshevik Kazakh newspaper in Verny]. Almaty: Kazmembas [in Kazakh].
- 5 Kenzhebaev, B. & Kozhekeev, T. (1962). *Qazaq sovet baspasozı tarikhynan* [From the history of the Kazakh Soviet press]. Almaty: Kazmembas [in Kazakh].
- 6 Imashev, S. (1985). *Sovet leninskikh idei* [Council of Leninist Ideas]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Bekkhozhin, Kh. (1981). *Qazaq baspasozı tarikhynyn ocherki* [Essay on the history of the Kazakh press]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 8 Zhaqypbek, S.K. & Sadvakasova, Z.T. (2000). Iz istorii obucheniia kazakhskoi molodezhi pri tsarizme [From the history of the education of Kazakh youth under tsarism]. *Vestnik Kazakhskogo natsionalnogo universiteta. Seriya istoricheskaya — Bulletin of the Kazakh National University. Historical series*, 2, 44–51 [in Russian].
- 9 Omarov, A. (1997). *Qazaqstandagy agartu isi zhane patsha okimetinin otarlyq saiasaty* [Enlightenment in Kazakhstan and the colonial policy of the tsarist government]. Almaty: Respublikalyq baspa kabineti [in Kazakh].
- 10 Abdimanov, O. (1993). «Qazaq» gazeti [“Kazakh” newspaper]. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 11 Allabergen, K., Nusqabaiuly, Sh., & Orazai, F. (1996). *Qazaq zhurnalistikasynyn tarikhy (1870–1995)* [History of Kazakh journalism (1870–1995)]. Almaty: Rauan [in Kazakh].

- 12 Sembayev, A.I. (1967). *Qazaq sovet mektebinin tarikhy: oqu quraly* [History of the Kazakh Soviet School: textbook]. Almaty: Mektep [in Kazakh].
- 13 Zhanysbai, T. Agartu khalyq komissariaty qyzmetinin «Enbekshi(l) qazaq» betterinde baiandaluy [Description of the activities of the People's Commissariat of Enlightenment in the pages of "Working Kazakh"]. Users. Retrieved from <file:///C:/Users/123/Downloads/3942.pdf> [in Kazakh].
- 14 Obrazovanie Akmolinskoi gubernii [Education of Akmola province]. <https://e-history.kz>. Retrieved from <https://e-history.kz/ru/calendar/show/27158> [in Russian].
- 15 Mukanov, K.M. (2015). *Iz istorii narodnogo obrazovaniia Severo-Kazakhstanskoi oblasti* [From the history of the national education of the Severo-Kazakhstan region]. Petropavlovsk: Severnyi Kazakhstan [in Russian].
- 16 GASKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 2. — Op. 1. — D. 379. — L. 60 [in Russian].
- 17 GASKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 2. — Op. 1. — D. 375. — L. 12 [in Russian].
- 18 GASKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 2. — Op. 1. — D. 415. — L. 48 [in Russian].
- 19 Pavlovich. (1925). Naznachenie na mesta okonchivshikh petropavlovskie pedtekhnikumy [Appointment to the place of graduates of Petropavlovsk pedtechnics]. *Mir truda — The world of work*, 134 [in Russian].
- 20 GASKO [State Archives of the North Kazakhstan Region]. — F. 2. — Op. 1. — D. 493. — L. 20 [in Russian].
- 21 Koigeldiev, M. (2017). *Alash qozgalysy. Monografiia* [Alash movement. Monograph]. II-kitap — Book II. Almaty: Mektep [in Kazakh].

Автор туралы мәліметтер

Елкей Нұрлыбек — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2504-3587>

Information about the author

Yelkey Nurlybek — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2504-3587>

M.D. Kassenova^{ID*}, R.M. Zhumashev^{ID}
Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: mika_88.10@bk.ru; zhumashev_rymbek@mail.ru)

From the history of translation Kazakh script into Latin graphic in the 1920 and 1930s.

The article covers the questions about Kazakh alphabet which was based on Latin graphics in 1920s and 1930s. The authors considered various positions of both supporters of the preservation and reform of Arabic graphic, and supporters of Latinization at the stage of discussion options of the new graphic and implementation of language policy. On basis of the historiographical material and the materials of the first Congress of Kazakh intellectuals in Orenburg in 1924 and the All-Union Turkological Congress in 1926, different views were revealed among the intellectuals on the question about Latinization, viable option of graphics, orthography of Kazakh language and unification of alphabets. The authors arrive at the conclusion that a part of the intellectuals stand against of initiation the new alphabet, explain singularity of Kazakh orthography and originality of the Kazakh language. In Kazakhstan, even before the start of the All-Union Turkological Congress, there was already a positive experience of reforming the Arabic graphics, which was adapted to the sound features of the Kazakh language. Party and state figures, who actively supported the Soviet power, had a different motivation and attitude towards Latinization. The question of reforming Arabic graphics to Latin graphics was illustrated on pages of scientific journals, had a discussion on scientific conferences and congresses, where protagonists and opponents of Latinization argued. The relative freedom of expression characteristic of the first decade of Soviet power was replaced by a rigid command administration that tolerated no dissent. Other opinions were declared hostile and after the repressions of the 1930s, the situation changed, and the issues of language policy were no longer widely discussed.

Keywords: new alphabet, unification of writing, Kazakh language, Arabic graphics, Latinization, national intelligence, Turkological Congress.

Introduction

The research relevance is the historical experience of introducing the Latin graphic in Kazakhstan in the 1920s and 1930s. Today, the leadership has decided to transition of Kazakh writing to a Latin-based alphabet by 2025. Patriotic politicians and political scientists advocating Latinization assure that the transition from Cyrillic to Latin is the civilized choice of Kazakh society in favor of a global open world. Linguists justify this transition by the convenience of transmitting specific sounds of the Kazakh language. The other supporters of Latinization justified by the special importance in the context of developing technologies and communications, as well as its positive impact on the scientific and educational process in Kazakhstan in the XXIst century.

Scientific analyses of works dedicated to the historical experience of introducing the Latin graphic in Kazakhstan during the 1920s and 1930s show that the authors of these publications are focused not so much on linguistic aspects, but rather on historical and, to a greater extent, political justifications for the transition of the Kazakh alphabet to the Latin graphic. This circumstance highlights the clear politicization of the issue of Latinization today. In this context, it is relevant to refer to the discussions of the 1920s regarding the transition to the Latin graphic, as it is interesting to analyze the positions and arguments put forth by Kazakh intellectuals in support of their choices. The analysis of the challenges faced by the scientific and pedagogical community in implementing the alphabet reform, initiated by the leadership's decision, is of great importance.

Materials and Research Methods

The history of transitioning the Kazakh script to the Latin graphic in the 1920s and 1930s, the authors used general scientific methods, such as analysis, synthesis, induction, and deduction, as well as the analysis of documents and materials of various congresses and conferences, other publications of representatives of Kazakh intellectuals in the period considered, the method of comparative analysis, the comparative historical method.

* Corresponding author's e-mail: mika_88.10@bk.ru

For a comprehensive understanding of the processes that occurred in the period studied, the works of domestic authors of the Soviet period, as well as the work of modern Kazakhstan and Russian researchers, were analyzed first.

The references addressing the implementation of the Latin graphic in the USSR during the 1920s–1930s can be divided into several groups based on chronological sequence and the level of material generalization: publications in periodicals from the 1920s and 1930s, studies by Soviet historians from the 1940s to the 1980s, works from the early 1990s, and modern research by Kazakh scholars.

However, the attempt to comprehensively understand the discourse surrounding the question of Latinization causes the need to study and analyze the documents and works written in the given period, which laid the foundation for a thorough examination of the theory and practice of Latinization in subsequent years.

In the first instance, we examine the stenographic records of speeches by Kazakh intellectuals in Orenburg in 1924 and at the All-Union Turkological Congress in Baku in 1926, where the question of transitioning the Kazakh language from Arabic to Latin was seriously debated.

In the absence of professional historians, the authors of articles on Latinization in the 1920s and 1930s were primarily party and state officials. Their works were typically highly ideological and reflected the party's agenda.

The authors also used the method of comparative analysis in the study of various positions, both supporters and opponents of Latinization of the Kazakh alphabet.

Discussion and Results

The radical transformation of the Soviet Union's cultural and educational spheres in the late 1920s and 1930s, often referred to in literature as the 'Cultural Revolution,' marked a significant leap in the development of a new cultural and civilizational space. In terms of writing, this becomes even more important, because the Soviet Union inherited from the Russian Empire so many ethnic groups who spoke different languages and used different systems of writing. Uniqueness of ethnic groups in their historical development creates a difference in systems of writing. The process of forming a new political system, which proclaimed national reconstruction as part of a unified state, demanded the unification of writing. Among the different systems of writing, the preference was given to the Latin graphic. The language policy and process of introducing Latin graphic by Soviet Union during the 1920s and 1930s was an integral part of the national-state construction [1; 8].

The new unified alphabet based on Latin graphic was decided to be introduced among all Turkic, as well as other ethnicities of the USSR. In fact, spread of new alphabets in the Turkish environment was carried out in conditions of harsh struggle with radical clergy and nationalist intellectuals, who resisted the introduction of Latin in every possible way.

Among the reasons for transitioning national languages to the Latin graphic instead of Cyrillic, the Soviet government's desire to avoid resistance from the national peripheries stands out as the most significant. The fact is that at this time, memories of the colonial policy of the Tsarist regime were still fresh, so the creation of a writing system based on Russian could have been perceived negatively.

The transition of the Kazakh language from Arabic script to the Latin graphic faced typical contradictions of the new alphabet, as well as resistance from parts of Kazakh society. However, the situation changed in the 1930s, with the rapid shift toward extensive socialist construction, which involved increased industrialization and, consequently, the accelerated training of professional personnel and mass literacy promotion. [2; 141].

The attitude towards Latinization among the national intelligence was far from unambiguous. The Arabic writing system links the Kazakh people to their traditional past, Islam, and national identity. The adoption of the Cyrillic alphabet by Kazakh intellectuals was seen as a form of Russification, despite their widespread fluency in Russian. The introduction of Latin for the national intellectuals was a difficult process to perceive, especially the part embedded in the state management apparatus, since it directly affected both the quality of their work and their position in society. As a result, a heated debate erupted in Kazakh society regarding the adoption of the new script, involving various representatives of the national intellectuals, politicians, publicists, poets, writers, linguists, and others.

A. Bukeikhanov posed a conceptual problem of national movement of Kazakh intellectuals and identified them as "Westerners" and "Turkophiles" [3; 76]. The "Westerners" which raised on Russian literature, believing in European culture, and considering religious issues to be secondary, there were supporters of

Latinization of the Kazakh alphabet. The “Turkophiles” and “Pan-Islamists”, who were influenced by Eastern traditionalism, strongly opposed Latinization, aligning them with Tatar intellectuals on this issue. Perhaps this is why the opponents of Latinization in the 1920s and 1930s were more prominent in Tatarstan and Kazakhstan.

According to D.A. Amanzholova, the group of national intellectuals who opposed Latinization was a minority and could not speak on behalf of the entire Kazakh people and express their interests [4]. The author reaches this conclusion based on the apparent lack of conflict between the authorities and the ethnic community during the alphabet reform process [4]. In the early years of Soviet power, a segment of Kazakh intellectuals, not aligned with the Alash movement or other nationalist and pan-Islamist groups, adhered to revolutionary principles and fully supported and promoted Soviet authority in Kazakhstan. Among the representatives of the new intelligentsia, who sincerely supported the Soviet power were T. Ryskulov, S. Seifullin and others [5; 205]. Her representatives were entirely guided by party attitudes. It was from this group that most party and state figures emerged, who were strong proponents of Latinization in the 1920s and 1930s. [2; 141].

In general, due to the commitment of the party ideology, the question of Latinization was considered by them as part of cultural revolution and class struggle. Soviet sociolinguist N. Yakovlev, being one of the main ideologists of Latinization in the USSR, noted that the struggle for Latinization in Turkish outskirts took on the form of the class struggles of the Soviet East proletariat for Soviet national culture, directed against the hostile conservative Muslim clergy, local feudal elites and the bourgeoisie [6; 26].

Also, in the bureaucratic apparatus in Kazakhstan were both delegates of the Kazakh intellectuals, who defended mostly Arabic graphics, and the younger generation of Kazakh intellectuals, supporters of Latinization. Under the guidance of the Scientific and Methodological Council (Narcomat) and People's Commissariat for Enlightenment (Narkompros) at meeting the opponents and supporters of Latin graphics could speak equally freely about the new writing system.

The Arabs held leading positions in publishing houses and the press, as well as in People's Commissariat for Enlightenment, headed by A. Baitursynuly, the author of the original spelling based on improved for the Kazakh language to Arabic script. A. Baitursynuly was supported by Kh. Dosmukhamedov, M. Dulatov, as well as several other representatives of the old intelligence. As an opponent of Latinization M. Dulatov justified his position by lack of funding, and that the Kazakh society can get even more illiterate [7]. Accordingly, he proposed to protect and improve the Turkic writing. Kh. Dosmukhamedov noted unlettered reserves of the Kazakh language, suggested not to rush to introduce new terms, but using them in public discussion. [7]. Public figure, pedagogue, publicist E. Omarovuly also advocated the importance of the use of Arabic script in the Kazakh language to preserve the cultural and written heritage of the Kazakhs. He wrote about this many times in his works. At the meeting, E. Omarovuly delivered a report on the issue of the Kazakh language's spelling [8].

Supporters of the transition to Latin in the Turkish context, led by N. Tiuriakulov, played a key role in government activities. His significant contributions included his work as the People's Commissar for Enlightenment, Chairman of the Central Committee of the Communist Party of Turkestan, Chairman of the Central Election Commission of the Turkic Republic, and head of the Central Publishing House. It is important to note that N. Tiuriakulov was the author of the new alphabet and worked closely on the Latinization of Turkic scripts. Without exaggeration, he had a broader vision than many representatives of the national intelligentsia and was an advocate for the unification of Turkic alphabets based on the Latin graphic.

The writing system on Latin graphics was supported by T. Zhurgenev, S. Asfendiyarov, O. Zhandosov, I. Kabulov, T. Shonanov. T Shonanov being a fierce propagandist of the new Kazakh alphabet, headed the “Society of Amateurs of the New Alphabet”, created under the Scientific and Methodological Council of the People's Commissariat for Enlightenment of the KASSR (Narcomprom). However, among the Latinists, there were many who advocated for a gradual transition to the new writing system. They suggested using A. Baitursynuly's developments in the field of Kazakh spelling and opposed the idea of a complete unification of the alphabet [9; 70]

According to the results of the congress of Kazakh education workers in Orenburg in 1924, 9 members of the congress supported the position of N. Tiuriakulov, and 8 members supported the position of A. Baitursynuly [7]. N. Tiuriakulov noted that there was no sense in the forced introduction of the Latin alphabet and emphasized the need for serious research on the issue. As an alternative, he argued that the spread of Latin graphics should be seen as a form of cultural progress that could not be stopped, as the public was gradually becoming accustomed to it. Tiuriakulov also pointed out the practicality and cost-effectiveness of

Latin graphics from a typographical perspective [7]. A. Baitursynuly criticized the typographical advantages of the Latin graphic at the congress, calling such a step “a fascination with only the visible side of the matter”. He argued that the Latin graphic was not as easy as it seemed and cautioned against a strong enthusiasm for it, considering it an old and dead alphabet. He also referenced research by German specialists, who concluded that Arabic writing is, in fact, perceived faster and more easily than Latin [10; 24].

The next level of discussion between supporters and opponents of the Latin graphic took place at the First All-Union Congress of Turkic Studies in Baku, where an official decision was made to transition the Turkic republics from the Arabic script to a unified Latin alphabet. The goal of this transition was to “construct the alphabet for the individual peoples so that they (alphabets) do not create sharp isolating barriers between the languages, contribute to the convergence of brotherly peoples, and at the same time reflect the peculiarities of each language” [11].

The Kazakh Republic was represented at the congress by four delegates: A. Baitursynuly, E. Omarovuly, A. Baysentayev, and B. Suleev. Their views on the Latin graphic differed significantly. A. Baitursynuly and E. Omarovuly advocated for the improvement of the Arabic script to better suit the peculiarities of the Kazakh language and, as a result, opposed Latinization. In his report on scientific terminology, A. Baitursynuly emphasized the importance of ensuring the unity of literary and spoken languages, while E. Omarovuly delivered a report on the issue of Kazakh spelling [12; 54]. Meanwhile, Baysentayev and B. Suleev faced difficulty in supporting specific proposals due to their insufficient knowledge of the issue and were absent from the congress hall during the vote [12; 54].

N. Tiuriakulov criticized the participants of the congress, accusing them of discrediting the activities of the First All-Union Turkological Congress and sabotaging the writing reform [13; 218]. Additionally, he criticized the editors of the newspaper “*Zhana mektep*” and the People’s Commissariat for Enlightenment of the Kazakh ASSR, which was responsible for the education of Kazakh teachers. His criticism focused on the absence of publications from supporters of Latinization in the journal, which was, among other things, led by A. Baitursynuly. In contrast, there was a noticeable presence of articles only from defenders of the Arabic script.

The main opponent of Latinization was Tatar delegation and part of the Kazakh delegate, who announced that the experience of Azerbaijan is unconvincing and do not deserve propagation among Turkic peoples, and all achievement should be directed to the reform the Arabic alphabet. However, the supporters of the new alphabet at the congress were the majority. The discussion at the congress reflected the public’s views and assessments of Latin alphabet. According to opponents, the Latin alphabet isolated Muslim peoples from the Islamic community and separated them from Islam.

On April 24, 1927, a General Meeting of Kazakh students was held in Moscow, where N. Tiuriakulov delivered a report on the new alphabet. The students emphasized that its implementation requires systematic and persistent work over a long period. They noted that any forcing or coercion could hinder the cultural development in Kazakhstan.

A. Baitursynuly continued his work on improving his alphabet project, demonstrating the advantages and capabilities of improved Arabic graphics, including its use in typography, and learning practices in comparison with Latin and Cyrillic alphabets [14; 281]. Proving the viability of the of the Arabic script, A. Baitursynuly published in 1927 his report on all the merits of the alphabet based on Arabic script in the book “*Alippe Aitysy*” (Alphabet Competition) [14; 279]. A. Baitursynuly later noted that the Latin graphic could not be applied to Turkic languages in its current form and that it would require serious reform, with adjustments of at least 25–30%. He permitted the parallel existence of two graphs and a gradual transition from Arabic graph to Latin, provided that the Latin graphic is acceptable for the already existing method of teaching, reading and writing, as well as easier visual perception [10; 24].

In 1928, at a meeting in Baku, a group headed by O. Zhandosov, which included A. Baidildauli, T. Shonanuly, I. Kabyluly, I. Zhansugiruly, and Sh. Tokzhigit, presented the Kazakh project for a new script consisting of 28 letters, based on the Arabic alphabet as proposed by A. Baitursynuly. This project was also discussed in 1929 at the Scientific-Orthographic Conference in Kyzyl-Orda by T. Shonanuly, E. Omarov, K. Kemengerov, K. Zhubanov, E.D. Polivanov, and others. E.D. Polivanov noted A. Baitursynuly’s contribution to graphical reform before the linguists of other Turkic countries, calling the graph presented by Kazakhstan the best among others.

The transition from Arabic to Latin graphic was actively promoted among the broader population. The introduction of the Latin graphic was justified by the complexity of the Arabic script, which has many monosomic letters, and the assertion that terminology from other, more developed languages creates signifi-

cant difficulties for Turkic languages. Additionally, the political leadership aimed to distance the masses from the influence of the clergy. The goal was to introduce Latin graphic to the working people so that the new generation would no longer read religious texts.

The resistance of the Arabist, according to the party leadership of the republic, was mostly broken by the end of 1928. In July 1929, the Central Executive Committee (CEC) and the government of Kazakhstan approved the state alphabet based on Latin graphic. The transition to a new alphabet for other Turkic-speaking peoples and various linguistic groups in the USSR began in 1929–1930. The People's Commissariat for Enlightenment of the RSFSR established a special commission to transition from the Cyrillic alphabet to Latin graphic, declaring the Cyrillic alphabet “a relic of Great Russian national chauvinism and forced Russification”. The transition to Latin graphics was followed orders of party and state bodies and became an instrument of Soviet national policy.

According to G. Tohzhonov, the opponents of the Latin graphic were found among the staff of schools and press organizations within the party and state structure. [9; 71]. By the decision of the SNK of the Kazakh SSR, the state apparatus had to switch to the Latin alphabet in office work in 1930, but in practice this was accomplished in central institutions by 1934. In the local level and villages, the Arabic alphabet continued to play an important communicative role, along with Russian. Even in regions and district institutions, managers had difficulty learning the new alphabet and preferred to write in Arabic. The production of typewriters for Latin graphic was a very difficult task [18; 71]. The early introduction of the Latin alphabet resulted in graduates of special literacy schools being illiterate in Latin writing.

The reformers attempted to attribute the problems of introducing the Latin alphabet among the broader population to shortcomings in organizational and political work, as well as sabotage by traditional Arabists. However, the use of administrative and command methods in the reform of writing, along with framing the Latin alphabet as part of a class struggle against nationalistic intelligentsia and Islamic clergy — viewed as remnants of the exploitative system — did not significantly stimulate language development. The allocation of financial resources, the development of publications, and the prohibition of Arabic writing ultimately facilitated the introduction of Latin graphic to the masses. [19; 72].

The transition to the new alphabet complicated efforts to eliminate illiteracy, as already literate individuals needed to be retrained. To implement these plans effectively, it was essential to train appropriate personnel — liquidators of illiteracy in the new alphabet and organizers-methodologists for literacy schools. However, the Latinization of alphabets, as envisioned by the Communist Party of the Soviet Union, was not supported by an adequate material base. [1; 10].

However, the further course of the development of society showed the inconveniences and disadvantages of the Latin alphabet. The Latin alphabet was introduced by the political leadership, which, back in the 1920s, had plans for a world revolution and envisioned a future world socialist state for workers. However, with the strengthening of I. Stalin's power, it became clear that a world revolution would not occur. From 1932 to 1933, a campaign for the consolidation of Latinization was launched. However, the process of Latinization did not reach a logical conclusion, as it was suspended by the agreement of the ruling elite headed by I. Stalin.

A few researchers argue that the discussion surrounding the transition of Kazakh writing to Latin graphic initially had a political background rooted in Russification. They contend that the adoption of Latin graphic for Kazakh writing ultimately facilitated its replacement with Russian script, which, in turn, contributed to the policy of Russification.

The Cyrillic alphabet was introduced in the USSR in the 1940s. A project for the Kazakh alphabet based on Cyrillic script was prepared and introduced in August 1939, with S. Amanzholov, the head of the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences, as its author. However, there was no widespread discussion within the scientific or public spheres regarding this topic. In fact, after the mass repressions of the 1930s, there was virtually no discussion about the transition from Latin to Cyrillic script.

The period of language experiments was terminated in favor of the Cyrillization of Writing. The transition Kazakh alphabet to Cyrillic graphics, Repression of Kazakh Intellectuals conducted to the soundlessness and removal all debates about Latin graphics from scientific publication, which negatively affected of historical research in this field.

Conclusions

Given the exceptional heterogeneity of the linguistic space of the Soviet Union, the central authorities sought to create a unified written language that would serve as a foundation for the new socialist society.

Among the Muslim peoples of the USSR, Latinization replaced the Arabic script, which was used mainly for religious purposes. As Latinization was introduced, there was a detachment of the population from the influence of Arabic literature, the introduction of the ideas of Soviet power based on the new writing system, and the rapprochement of Muslim peoples with other peoples of the USSR.

The older generation of national intelligentsia opposed the introduction of a new alphabet based on the Latin alphabet, considering this action as an attempt on the national identity, giving special value to the self-consciousness of the Kazakh ethnoses.

By the beginning of the work of the Baku Congress in 1926, Kazakhstan already had a positive experience of reforming Arabic graphics, which was adapted to the sound features of the Kazakh language.

The question of transitioning Kazakh writing from Arabic to Latin graphic in the 1920s was widely covered in scientific journals and the Kazakh press. It was discussed at local assemblies, as well as at scientific conferences and congresses at both the republican and union levels, where supporters and opponents of Latinization voiced their opinions. After the mass repressions of the 1930s, the situation in the scientific and social environment changed dramatically, and issues of language policy, along with any state matters, were no longer widely discussed. During the initial years of its existence, Soviet historical science was under strict control by the authorities, influenced by dogmatic Marxism and a class-based research strategy regarding the historical past.

The question of the native language greatly concerned the national intelligentsia in the 20th century. Today, the issue of transitioning Kazakh writing to Latin graphic has resurfaced in connection with global trends. The debates surrounding this transition in the 20th century remind us of the need for thorough research on the issue and a balanced approach.

References

- 1 Даудов А.Х. Из истории латинизации национальных алфавитов СССР / А.Х.Даудов, Е.П. Малышева // Вестник СПбГУ. Сер. 2. История. — 2011. — Вып. 2. — С. 7–12.
- 2 Волков А.Ю. Партийное руководство культурным строительством в Казахстане (1917–1987 гг.) / А.Ю. Волков, А.Е. Ержанов // Историко-партийная наука в Казахстане: некоторые проблемы историографии. — Алма-Ата, 1988 — С. 79–98.
- 3 Букейханов А. Избранное / А. Букейханов — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 269 с.
- 4 Аманжолова Д.А. Языковая политика и культура управленцев Казахской АССР. 1920–1936 гг. / Д.А. Аманжолова // Российские регионы: взгляд в будущее. — 2016. — № 2 (7). — С. 36–61.
- 5 Сулейменов Р.Б. Историография культурной революции / Р.Б. Сулейменов // Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960 гг.): Очерки становления и развития. — Алма-Ата: Ғылым, 1990. — С. 206–207.
- 6 Яковлев Н. О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов / Н. Яковлев // Революция и письменность. — 1936. — № 2. — С. 25–38.
- 7 Муканова Г.К. Вехи идентичности: диаспора и первый научный казахский съезд, 1924 г. (Архивные находки) [Электронный ресурс] / Г.К. Муканова // Scientific E-journal «edu.e-history.kz». — Режим доступа: <http://edu.e-history.kz/en/publications/view/107>
- 8 Омарұлы Е. Шығармалар = Сочинения / Е. Омарұлы; құраст. М. Шуақиев, А. Шаяхмет. — Қостанай: Ахмет Байтұрсынов атынд. Қостанай мем. ун-ті, 2016. — 341 б.
- 9 Тогжанов Г. История движения и победы нового алфавита среди казаков / Г. Тогжанов // Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сб.ст. под общей ред. Н. Нурмакова. — М. -Л., 1934. — С. 60–72.
- 10 Полемика о выборе алфавита. — Кзыл-Орда: Казгиз, 1927. — 145 с.
- 11 Гранде Б. Унификация алфавитов [Электронный ресурс] / Б. Гранде. — Режим доступа: <http://www2.unil.ch/slav/ling/textes/GRANDE-34/Grande34.html>
- 12 Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.) // Сборник документов и материалов. — Алма-Ата: Казахстан, 1965. — Т. 1. — С. 45–79.
- 13 Тюркулов Н. К вопросу о латинизации тюркских алфавитов / Н. Тюркулов // В борьбе за новый алфавит. Издание Научной ассоциации востоковедения при ЦИК СССР. — Москва-Ленинград, 1925. — С. 89–102.
- 14 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. Әліппелер мен мақалар / А. Байтұрсынұлы. — Алматы: «Алаш», 2006. — Б. 275–283.
- 15 Стенографический отчет научно-орфографической конференции, созванной 2–4 июля 1929 г. Научно-методическим Советом НКП и ЦКНТА. — Алматы, 1930. — 326 с.
- 16 Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля — 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). — Баку, 1926. / Репринт издания. — Баку: Нагыл Еви, 2011. — 550 с.

- 17 Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917–1997 / В.М. Алпатов // Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. — М.: Институт востоковедения РАН, 1997. — 192 с.
- 18 Латинизация алфавита — орудие пролетарской революции // Алфавит Октября. Итоги введения нового алфавита среди народов РСФСР. Сб. ст. под общей ред. Н. Нурмакова. М.-Л., 1934. — С. 60–72.
- 19 Базарова В.В. Языковые эксперименты и практика политических технологий в 1920–1930-х гг. / В.В. Базарова // Власть. — 2009. — № 2. — С. 72–74.
- 20 Исхан Б.Ж. Языковая политика и казахский алфавит / Б.Ж. Исхан, С.Б. Даутова, Б.Р. Оспанова // Успехи современного естествознания. — 2014. — № 9 (1). — С. 136–140.

М.Д. Касенова, Р.М. Жумашев

1920–1930 жылдардағы қазақ жазуының латын графикасының негізіне көшу тарихынан

Мақала 1920–1930 жылдардағы қазақ жазуын латын графикасына көшіру мәселесін талқылауға арналған. Жаңа графика нұсқаларын талқылауда тіл саясатын жүзеге асырушылардың, араб графикасын сақтау мен реформалауды жақтаушылардың, латын графикасын қолдаушылардың да әртүрлі ұстанымдары да зерделенген. Тарихнамалық материалды талдау 1924 ж. Орынбордағы қазақстандық ағарту қызметкерлері съезінің және 1926 ж. Бүкілодақтық түркология съезінің материалдарын зерделеу негізінде зиялы қауым арасында латын графикасының қолайлы нұсқасына қазақ тілінің орфографиясы мен әліпбиді біріздендіру мәселесі бойынша әртүрлі көзқарастар анықталды. Авторлар зиялы қауымның едәуір бөлігі орфографияның ерекшелігі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін негіздей отырып, жаңа әліпбиді енгізуге қарсы болды деген қорытынды жасаған. Қазақстанда Бүкілодақтық түркология съезінің жұмысы басталғанға дейін де қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктеріне бейімделген араб графикасын реформалаудың оң тәжірибесі болған. Кеңес өкіметін белсенді қолдаған партия және мемлекет қайраткерлерінің латындандыруға деген ынтасы мен көзқарасы басқаша болды. Араб графикасынан латынға көшу мәселесі ғылыми журнал беттерінде жазылып, ғылыми конференциялар мен съездерде талқыланып, латындандыруды жақтаушылар да, қарсылар да сөз сөйледі. Кеңес өкіметінің алғашқы онжылдығына сөз бостандығының орнына басқа пікірмен келіспейтін қатаң командалық басқару келді. 1930 жылдардағы қуғын-сүргіннен кейін жағдай мүлде өзгеріп, өзге пікірлер дұшпандық деп жарияланып, тіл саясаты мәселелері енді кең түрде талқыланды.

Кілт сөздер: жаңа әліпби, жазуды біріздендіру, қазақ тілі, араб графикасы, латындандыру, ұлттық зиялы қауым.

М.Д. Касенова, Р.М. Жумашев

Из истории перевода казахской письменности на латинскую графическую основу в 1920–1930-е годы

Статья посвящена анализу дискуссии о латинизации казахской письменности в 1920–1930-е гг. Авторами рассмотрены различные позиции как сторонников сохранения и реформирования арабской графики, так и сторонников перехода на латиницу в ходе обсуждения вариантов новой графики и реализации языковой политики. На основе анализа историографических источников, а также изучения материалов Съезда казахстанских работников просвещения в Оренбурге (1924 г.) и Всесоюзного тюркологического съезда (1926 г.) выявлены различные взгляды казахской интеллигенции по вопросу латинизации, выбора приемлемой графики, орфографии казахского языка и унификации алфавитов. Авторы пришли к выводу, что значительная часть интеллигенции выступала против введения нового алфавита, обосновывая это особенностью орфографии и самобытностью казахского языка. В Казахстане ещё до начала работы Всесоюзного тюркологического съезда уже существовал успешный опыт реформирования арабской графики, приспособленной к звуковым особенностям казахского языка. В то же время Партийные и государственные деятели, активно поддерживавшие советскую власть, имели иную мотивацию и отношение к латинизации. Вопрос о переходе с арабской графики на латиницу освещался на страницах научных журналов, обсуждался на научных конференциях и съездах, где выступали как сторонники, так и противники латинизации. Однако относительная свобода выражения мнений, характерная для первого десятилетия советской власти, вскоре сменилась жестким административным управлением, не терпящим инакомыслия. Иное мнение стало рассматриваться как враждебное, а после репрессий 1930-х гг. положение изменилось, и вопросы языковой политики перестали быть предметом дискуссии.

Ключевые слова: новый алфавит, унификация письменности, казахский язык, арабская графика, латинизация, национальная интеллигенция.

References

- 1 Daudov, A.Kh. (2011). Iz istorii latinizatsii natsionalnykh alfavitov SSSR [From the history of latinization of the national alphabets of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seriya 2, Istoriia — Bulletin of St. Petersburg State University. History*, 2, 7–12 [in Russian].
- 2 Volkov, A.U. & Yerzhanov, A.E. (1988). Partiinoe rukovodstvo kulturnym stroitelstvom v Kazakhstane (1917–1987 gg.) [Party leadership of cultural construction in Kazakhstan (1917–1987)]. *Istoriko-partiinaia nauka v Kazakhstane: nekotorye problemy istoriografii — Historical and party science in Kazakhstan: some problems of historiography*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 3 Bukeikhanov, A. (1995). *Izbrannoe [Selected]*. Almaty: Qazaq entsiklopediiasy [in Russian].
- 4 Amanzholova, D.A. (2016). Yazykovaia politika i kultura upravlentsev Kazakhskoi ASSR. 1920–1936 gg. [Language policy and culture of managers of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic 1920–1936]. *Rossiiskie regiony: vzgliad v budushchee. — Russian regions: the look into the future*, 2 (7), 36–61 [in Russian].
- 5 Suleimenov, R.B. (1990). Istoriografiia kulturnoi revoliutsii [Historiography of the cultural revolution]. *Istoricheskaia nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960 gg.): Ocherki stanovleniia i razvitiia — Historiographic science of Soviet Kazakhstan. (1917–1960): Essays on Formation and Development*. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 6 Yakovlev, N. (1936). O razvitiu i ocherednykh problemakh latinizatsii alfavitov [On the development and next problems of latinization of alphabets]. *Revoliutsiia i pismennost — Revolution and writing*. Retrieved from <http://www.kyryha.com/modules/content/index.php?id=2> [in Russian].
- 7 Mukanova, G.K. (2010). Vekhi identichnosti: diaspora i pervyi nauchnyi kazakhskii sezd, 1924 g. (Arkhivnye nakhodki) [Milestones of Identity: diaspora and the first scientific Kazakh congress in 1924 (Archival Finds)]. *edu.e-history.kz*. Retrieved from <http://edu.e-history.kz/en/publications/view/107> [in Russian].
- 8 Omarovuly, E. (2016). *Shygarmalar = Sochineniia [Essays]*. Shuakaev, M., Shaiakhmet, A. (Comp.). Kostanay, Ahmet Baitursynov atyndagy Kostanay Memlekettik University [in Kazakh].
- 9 Tozhzhanov, G. (1934). Istoriia dvizheniia i pobedy novogo alfavita sredi kazakov [History of the movement and victory of the new alphabet among the Kazakhs]. *Alfavit Oktiabria. Itogi vvedeniia novogo alfavita sredi narodov Rossiiskoi Sovetskoi Federativnoi Sotsialisticheskoi Respubliki — Alphabet of October. Results of the introduction of the new alphabet among the peoples of the Russian Soviet Federative Socialist Republic*. Moscow-Leningrad [in Russian].
- 10 (1927). *Polemika o vybore alfavita [Polemic on the choice of alphabet]*. Kzyl-Orda: Kazgiz [in Russian].
- 11 Grande, B. (1934). Unifikatsiia alfavitov [Unification of alphabets]. *unil.ch*. Retrieved from <http://www2.unil.ch/slavl/ling/textes/GRANDE-34/Grande34.html> [in Russian].
- 12 (1965). Kulturnoe stroitelstvo v Kazakhstane (1918–1932 gg.) [Cultural construction in Kazakhstan (1918–1932)]. *Sbornik dokumentov i materialov — Collection of documents and materials*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 13 Tiuriakulov, N. (1925). K voprosu o latinizatsii tiurkiskikh alfavitov [On the question of the Latinization of Turkic alphabets]. *V borbe za novyi alfavit. Izdanie Nauchnoi assotsiatsii vostokovedeniia pri Tsentralnom Ispolnitelnom Komitete Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik — In the Struggle for a New Alphabet. Publication of the Scientific Association of Oriental Studies under the Central Executive Committee of the USSR*. Moscow-Leningrad [in Russian].
- 14 Baitursynuly, A. (2006). *Bes tomdyq shygarmalar zhinagy. Alippeler men maqalar [Collection of works. Alphabet and articles]*. (Vol. 4). Almaty: “Alash” [in Kazakh].
- 15 (1930). *Stenograficheskii otchet nauchno-orfograficheskoi konferentsii, sozvannoi 2–4 iuliia 1929 g. Nauchno-metodicheskimi Sovetom NKP i TsKNTA [Verbatim report of the scientific orthographic conference, July 2–4, 1929, by the Scientific and Methodological Council of the People's Commissariat for Education and the Central Committee of the Scientific and Technical Committee]*. Almaty [in Russian].
- 16 (2011). Pervyi Vsesoiuznyi tiurkologicheskii sezd 26 fevralia — 5 marta 1926 g. [First All-Union Turkological Congress February 26 — March 5, 1926]. *Stenograficheskii otchet — Verbatim record*. Baku: Nağil evi [in Russian].
- 17 Alpatov, V.M. (1997). 150 yazykov i politika. 1917–1997 [150 languages and politics since 1917–1997]. *Sotsiolingvisticheskie problemy SSSR i postsovetskogo prostranstva — Sociolinguistic problems of the USSR and the post-Soviet space*. Moscow. Institut vostokovedeniia Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 18 Nurmakov, N. (1934). Latinizatsiia alfavita — orudie proletarskoi revoliutsii [Latinization of the alphabet — a weapon of the proletarian revolution]. *Alfavit Oktiabria. Itogi vvedeniia novogo alfavita sredi narodov Rossiiskoi Sovetskoi Federativnoi Sotsialisticheskoi Respubliki. — Alphabet of October. Results of the introduction of the new alphabet among the peoples of the Russian Soviet Federative Socialist Republic*. Leningrad [in Russian].
- 19 Bazarova, V.V. (2009). Yazykovye eksperimenty i praktika politicheskikh tekhnologii v 1920–1930-kh gg. [Language experiments and the practice of political technologies in the 1920s–1930s]. *Vlast — Power*, 2, 72–74 [in Russian].
- 20 Iskhan, B., Dautova, S.B., & Ospanova, B.R. (2014). Yazykovaia politika i kazakhskii alfavit [Language policy and the Kazakh alphabet]. *Uspekhi sovremennogo estestvoznaniia — The successes of modern natural science* 9 (1), 136–140 [in Russian].

Information about the authors

Kassenova Meruyert — PhD Student, Lecturer of the Department of History of Kazakhstan and Assembly of Peoples, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-7806-2412>

Zhumashev Rymbek — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4518-394X>

С.С. Касимова^{ID^{1*}}, Ж.А. Карсыбаева^{ID²}, Б.Г. Нұғман^{ID¹}, Ж.Б. Амерханова^{ID¹}

¹ Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан;

² Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан

E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru; karsybayeva1981@mail.ru; bak9584@yandex.ru; 414266q@mail.ru

«Правда» газеті — 1937-1938 жж. саяси қуғын-сүргін тарихының дерек көзі

Мақалада «Правда» газеті 1937-1938 жылдардағы қуғын-сүргін тарихының дерегі ретінде қарастырылған. Мерзімді басылымның құрылымына, жарияланған материалдардың мазмұнына талдау жасау, оларды формасы мен сипатына қарай топтастырып зерделеу негізінде «Правда» газетінің кеңестік қоғамда сталиншілдікті орнықтырудағы ақпараттық орны мен ықпалы ашылған. Баспасөздің сталиндік қуғын-сүргін саясатын капиталистік елдер қоршауындағы Кеңес Одағының қауіпсіздігін сақтаудың құралы ретінде ақтау және дәріптеудегі қарым-қатынас құралы қызметін атқарғаны көрсетілген. Газеттегі ашық сот процестерінің материалдары соңғы жылдары жарық көрген құжаттар жинақтарындағы ресми деректермен және қуғын-сүргін тақырыбына арналған ғылыми еңбектермен, зерттеулермен салыстыра отырып зерделенген, айыпталушыларға тағылған айыптардың ақиқаттан алшақтығы айқындалған. Қоғамдық-саяси өмірді, қалың бұқараны сталиндік саясатқа бағындырып тәуелді етуде, кеңестік қоғам және шет елдерде қуғын-сүргін саясатының дұрыстығына сендіруде жағымды көзқарас, қоғамдық пікір қалыптастырудағы Орталық Комитеттің арнайы қаулылар арқылы газетті үгіт-насихат қаруына қалай айналдырғанына жан-жақты талдау жасалған. «Правда» газетінің кеңестік идеологияның мүддесіне қызметі, қуғын-сүргін науқанын іске асырудағы рөлі, қосқан үлесі көрсетіліп, бүгінгі таңдағы отандық тарих ғылымындағы жаңа талаптар тұрғысынан баға берілген.

Кілт сөздер: саяси қуғын-сүргін, сталинизм, мерзімді басылым, троцкизм, диверсия, ақпарат, шетелдіктер пікірлері, жалған айып, үкім.

Kipicne

Кеңестік баспасөздің қалыптасуы кеңестік саяси жүйенің қалыптасуымен және дамуымен қатар жүрді. Солай болғандықтан сөз жоқ, ол кеңестік жүйенің, большевиктік идеологияның мүддесіне қалтқысыз қызмет етті. Тарихшы-ғалым Д. Махат «Егер ақпарат құралдарының, оның ішінде мерзімді басылымдардың белсенді қызметі болмаған жағдайда қоғамдық-саяси өмірдің барлық салаларын өз уысында ұстаған тоталитарлық жүйенің толық жеңісі мүмкін бе еді? Мерзімді басылымдар коммунистік саясат пен идеологияға қалай бағындырылды? Коммунистік партия мен оның көсеміне мерзімді басылымдар қандай дәрежеде қызмет етті?» [1; 4] деген сұрақтарды саралай отырып, оған нақты тарихи дерек көздеріне сүйеніп жауап беру қажеттігін, сонда ғана сталиндік кезеңнің қасіретті тарихы ақиқатын аша түсіп, идеологиялық мәселелерге шынайы баға беруге мүмкіндік туатынын атап көрсетті.

Сталинизм тарихының бірден-бір дерек көзі мерзімді басылымдар. Біз зерттеу нысанына алып отырған «Правда» газеті ерекше қызығушылық туғызады. 1912 жылы РСДЖП көсемі В.И. Ленин негізін қалаған, идеясы әлеуметтік теңдік пен әділеттілік, қоғамның әлеуметтік жағдайы төмен топтарының өмір сүруін жақсарту, қоғамның таптық жіктелуін толық жоюды насихаттау болған бұл кеңестік және ресейлік солшыл газет 1917 жылы Қазан революциясының жеңісінен кейін КСРО-ның бас басылымына айналды. Күні бүгінге дейін ұрпақтар жадына жазылмас жара салып, мәңгілік шерге айналған 1937-1938 жж. сталиндік қуғын-сүргін тарихын кеңестік биліктің алдаспаны болған «Правда» газетінен бөліп қарау мүмкін емес. Қарастырылған кезеңдегі «Правда» газетінің материалдары 1937-1938 жж. қуғын-сүргін науқанының жүргізілуі, кеңестік қоғамның қоғамдық-саяси өмірі жайында шынайы қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақаланы дайындауда 1937-1938 жылдардағы «Правда» газетінің барлық номері, 1937 жылғы маусым, шілде айларындағы «Социалистік Қазақстан», «Қазақ әдебиеті» газеттерінің қуғын-сүргін науқанын жүргізуге байланысты материалдары мен жарияланымдары пайдаланылды. В.И. Ленин мен

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: saule.saken2010.kasimova@mail.ru

И. Сталиннің кеңестік жазалау органдарын құрудағы және олардың басқару құралы және диктатуралық режимді нығайтудағы рөліне арналған құжаттар жинағының бірі — «Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938» томының құжаттары, жоғары биліктегі басшыларды «троцкизм» идеологиясына айыптауға негіз болған кеңестік әскери және саяси қайраткер Л.Д. Троцкийдің өмірі мен қызметінен архивтік құжаттар, естеліктер, ойлар мен пікірлерге арналған авторлар В.Г. Краснов пен В.О. Дайнестің «Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления» кітабының материалдары мақаланың деректік негізін құрайды. Сонымен қатар екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі жылдардағы қауіпсіздік органдарының тарихы мәселелерімен айналысатын шетелдік ғалымдар В. Хаустов пен Л. Самуэльсонның архивтік құжаттық материалдар негізінде 1930 жылдардың екінші жартысындағы Кеңес мемлекетінің мәселелері қарастырылған, жаппай қуғын-сүргіндерді дайындау және өткізу кезіндегі ПХК басшылығындағы Сталиннің рөліне басты назар аударылған, Сталиннің жазалау саясатын күшейтуіне әсер еткен себептер мен факторлар талданған «Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг.» монографиясын пайдалану мақаланың тарихнамалық мәселесін байытып, неғұрлым нақты тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді.

Зерттеуде тарихилық принципі басшылыққа алынды, яғни, қуғын-сүргін процесі оған негіз болған барлық себептерімен, саяси жағдайлармен байланыста зерделенді. Объективтілік принципін ұстану мәселенің шынайылығына көз жеткізу қажеттігінен туындады, бұл ретте газет деректері мен материалдары кеңестік тарихтағы ең қасіретті — «үлкен террор» кезеңін, оны ұйымдастыру мен жүргізудегі И.В. Сталиннің, БК(б)П Орталық Комитеті Саяси Бюросының рөлі ерекше көрінетін партиялық және мемлекеттік биліктің жоғарғы органдарының ресми құжаттарымен, қуғын-сүргін тарихына қатысты жаңа ғылыми зерттеу еңбектерімен салыстыра зерттелді. Жүйелік әдіс бойынша газеттің құрылымы сипатына қарай жіктеліп, топтастырылып, негізгі ой мұқият зерделеніп, олардың арасындағы логикалық бірізділік анықталды. «Правда» газеті материалдарының 1937-1938 жж. қуғын-сүргін саясатын насихаттау және жүргізудегі өзара байланысы мен сабақтастығы көрсетілді. Сыни талдау, жинақтау әдістерін қолдану аралық нәтижелерді айқындауға және оларды ғылыми жалпылауға, түйіндеуге қол жеткізді.

Талқылау және нәтижелері

Кеңестік билік қуғын-сүргін саясатын жүргізуде халықты иландыру, олардың сеніміне, қолдауына ие болу үшін үгіт-насихат құралы баспасөзді тиімді пайдаланды. Газеттің құрылымы мұқият ойластырылды, материалдар мазмұны әр түрлі айдармен топтастырылды. «Правда» газетінің беттерінде қуғын-сүргін тақырыбына арналған материалдарды бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады: 1) алғашқы беттегі бас мақала; 2) БК(б)П ОК хатшысы И. Сталиннің және басқа жоғары биліктегі басшылардың сөйлеген сөздері мен баяндамалары; 3) ресми құжаттар — Орталық Комитет пленумдарының шешімдері мен қаулылары; 4) ашық сот процестері мен айыптау қорытындылары; 5) сот залынан; 6) шетелдіктер пікірлері; 7) орталықтағы және өңірлердегі «халық жауларын» әшкерелеу; 8) сын және библиография; 9) қоғамның, халықтың пікірлері; 10) фотосуреттер. Осылардың ішінде бас мақаланың орны аса маңызды болды. «Правда» газеті негізгі бұқаралық ақпарат құралы болғандықтан онда большевиктік идеология көрініс тапты. Газеттің айтар негізгі ойы, мазмұны бас мақала көтерген мәселеден идеялық жалғасын тауып отырды.

Газеттің 1937 жылғы 4 қаңтардағы саны «Революционная бдительность и подъем партийной работы» атты бас мақаламен ашылды. Онда Кеңес елінің Ленин-Сталин партиясының басшылығымен озық бірінші класты индустриялы және ең ірі ауыл шаруашылық өндірісі бар әлемдік күшті державаға айналғаны, социализмнің бұл ұлы жеңісі жуырда қабылданған сталиндік Конституцияда заңдық тұрғыда бекітілгені мақтанышпен айтылды [2]. Алайда бұл капиталистік елдерден төнген қауіп сейілді, олар КСРО-да капитализмді қалпына келтіру әрекетінен бас тартты дегенді білдірмейтінін айта келе, мақала оқырманның назарын Кеңес мемлекетінің күш-қуатының артуы өліп бара жатқан таптардың қарсылығын күшейтетінін және халықаралық империализммен байланысын сақтай отырып, Кеңес Одағын құлатуға тырысатынына аударды, сөйтіп, барлық салада қырағылықты күшейтуге шақырды. Тұтастай алғанда, партиялық жұмысты идеялық тұрғыда нығайту, әр коммунистің идеялық шыңдалуы, саяси үгіт-насихатты дұрыс жолға қою, ең бастысы партиялық мінез-құлықты талқылауға баса назар салу керектігіне басымдық берілді. Тәртіп бойынша бас мақалада баяндалғандарды мүлтіксіз орындау партия ұйымдарының негізгі міндеті болғандықтан

барлық өндіріс орындарында, жұмысшылар ұйымдары мен мекемелерде мақала әдеттегідей қызу талқылауға түсетін. Бұл жолы да солай болды, мәселе бойынша арнайы шешім қабылданып, оны қатаң, бұлжытпай орындау талабы қойылды.

Сталиндік қуғын-сүргін туралы айтқанда «Москва процестері» деп аталатын үш үлкен сот процесі аса маңызды. Алғашқысы 1936 жылы тамыз айында әлем халқын құлақ түргізген «троцкистік-зиновьевтік лаңкестік орталықтың» мүшелеріне қатысты бірінші ашық сот процесі. 1937-1938 жж. жаппай саяси террорға үлкен дем берген, оның бастауы болған да осы әйгілі процесс. Әйгілілігі сонда — негізгі айыпталушылар Кеңес Одағының ірі басшылары, кезінде оны өз қолымен құрғандар, большевиктер көсемі В.И. Лениннің серіктері, 1926-1927 жж. «біріккен оппозиция» құрды деп айыпталған Г.Е. Зиновьев пен Л.Б. Каменев, Г.Е. Евдокимов, И.П. Бакаев, С.В. Мрачковский және тағы басқалар болды. 1934 жылы С.М. Кировты өлтірді, Кеңес Одағына қарсы диверсиямен айналысты, КСРО басшыларына қастандық ұйымдастырды, империалистік мемлекеттермен ауыз жаласып, КСРО-ны бөлшектеп, буржуазияның үстемдігін орнатуды көздеді, Отанға сатқындық жасады деген айыппен барлығы 16 ірі партия-кеңес басшылары ату жазасына кесілді. Айтып өткендей, бұл бірінші ашық сот процесі бұдан кейінгі қоғамның саяси өмірінде терең із қалдырды. Оның салдары 1937-1938 жж. жаппай террор кезінде толық көрініс тапты, жаңа айыптаулардың барлығы троцкизммен тығыз байланыстырылды.

«Троцкистердің мақсаты еңбекшілердің барлық табыстарын тартып алу, зауыттар мен фабрикаларды капиталистерге қайтару, ауылдарға кулактарды қожайын етіп, шаруаларды олардың құлдығына беру», – деп жазды 1937 жылғы 21 қаңтардағы «Правда» газеті. «Троцкистские шпионы, диверсанты, изменники Родины» деп атының өзі жар салған бас мақала КСРО Прокуратурасының Троцкий мен оның сыбайластары Пятаков, Радек, Сокольников, Серебряков және т.б. құралған «антисоветтік троцкистік параллель орталықты» анықтап, жаңа қылмыстың бетін ашқанын жария етті. Олар Троцкийдің нұсқауы бойынша ең маңызды кәсіпорындарда тыңшылық пен зиянкестік ұйымдастырып, еліміздің қорғанысын әлсірету үшін қастандық әрекеттерді дайындапты [3]. Мұны бас басылымда жариялаудың И. Сталин мен оның төңірегіне аса қажет және саяси-әлеуметтік астары болды. Өйткені екі күннен кейін 23 қаңтарда аталған көрнекті партия-кеңес басшыларына арналған екінші ашық сот процесі басталған еді. Сондықтан алдын ала халыққа психологиялық тұрғыдан әсер ету, оларды моральдық жағынан дайындау үшін ойдан шығарылған жаулар мен дұшпандар туралы материалдарды жариялау пайдалы деп танылды.

1937 жылғы 23-29 қаңтарға белгіленген «антисоветтік троцкистік параллель орталықтың» ашық сот процесіне БК(б)П ОК мұқият дайындалды. Саяси процесті өткізу барысы бүге-шігесіне дейін талқыланып, БК(б)П ОК Саяси бюросының 1937 жылы 22 қаңтардағы «Пятаков, Радек, Сокольников, Серебряков және басқалардың ісі бойынша сот процесі туралы» қаулысымен бекітілді. Қаулыда былай деп көрсетілді: 1) Баспасөзде «антисоветтік троцкистік орталықтың сот процесі» деп аталсын. Соттың төрағалығына КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының төрағасы В. Ульрих тағайындалсын. 6) Шетелдік елшілер, буржуазиялық және коммунистік газеттердің шетелдік тілшілерін қатыстыру. 8) Сот процесіне «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «За индустриализацию», «Красная Звезда», «Гудок», «Заря востока», «Крестьянская газета», «Ленинградская правда», «Коммунист», «Уральский рабочий», «Советский Сибирь», «Горьковская коммуна», «Бакинский рабочий», «Молот», «Дейтше Централь Цайтунг», «Журнал де Москву», «Москау Дейли Ньюс» газеттерінің тілшілерін қатыстыру. 15) Арнайы рұқсатнама бойынша сот залына облыстардан жұмысшылар мен шаруаларды, зиялы қауым өкілдерін кіргізу [4; 54]. Қатысушылардың жеке құрамын анықтау БК(б)П ОК Ұйымдастыру Бюросының мүшесі А.А. Андреев пен КСРО ІХК халкомы Н.И. Ежовқа жүктелді. Сондай-ақ, шетелдік жазушылардан Фейхтвангер мен Андерсен Нексе қатысатын болды. Заң халық комиссариатына сот процесі аяқталғаннан кейін оның толық стенографиялық есебін бес күн ішінде француз, неміс, ағылшын және испан тілдерінде басып шығару белгіленді.

Қаулыға қосымша құжатта сот процесін баспасөзде жариялаудың келесі тәртібі белгіленді: «Правда», «Известия», «За индустриализацию», «Гудок», «Рабочая Москва» газеттері күн сайын өздерінің 1,5 бетін, басқа газеттер 1 беттен арнау, айыптау қорытындылары, прокурордың сөзі, сот үкімінің толық жариялануы, барлық материалдар ТАСС (Кеңес Одағының Телевизия Агенттігі) арқылы басқа газеттерге таратылуы, баспаға жіберілетін материалдардың Вышинскийдің, т.б. қолымен бекітілуі, соңында комиссияның газетке материалдар бергені жайында түнгі сағат 1:00-ден кешіктірмей есеп беріп отыру керектігі көрсетілді.

Сонымен екінші «Москва процесі» жөнінде алғаш ақпарат берген 24 қаңтардағы «Правда» газетіндегі «Подлейшие из подлых» тақырыбындағы бас мақала болды. Онда Пятаков, Радек, Сокольников, Серебряковтердің Троцкийдің басшылығымен жасаған қылмыстарының ашылғаны, Радек пен Пятаков Троцкийдің директивасының негізі капитализмді қалпына келтіру болғанын, Сокольников Троцкийдің бағдарламасы социалистік индустрияландыру, ұжымдастыру саясатынан бас тарту, өнеркәсіптегі, деревнядағы капиталистік элементтермен бірігіп КСРО-да капитализмді қалпына келтіру болғанын мойындағандары айтылды [5].

Іс жүзінде «Правда» газеті қаулыда белгіленгеннен асып түсті, сот процесі аяқталғанша ол туралы күн құрғатпай газеттің 2-ші бетінен 5-ші бетіне дейін кең көлемде жариялап, аса белсенділік танытты [6]. И. Сталин мен ПХК көздеген мақсатқа жету үшін түрлі амал, айла-шарғының барлығын қолданды. Билікті жұртшылықтың пікірімен санасатын, халыққа жақын, демократияшыл етіп көрсету үшін сот залына өндіріс орындарындағы қарапайым жұмысшылардан бастап, еңбек озаттарына дейін қатыстырылды. Газет беттеріндегі үгіт-насихат, сот залындағы «қойылымдар» текке кетпеді. Ол халықтың, шетелдік тілшілердің газетте жарияланған пікірлерінен айқын көрінді. Олардың мазмұнынан сот орындығында отырған жазықсыз жандарға деген жек көрушілік пен өшпенділікті айқын көруге болады. Москвадағы Менжинский атындағы зауыттың жұмысшы-токарі, съезд делегаты Н. Крупчатников сот залында бұрын тек газеттерден оқып, суретін ғана білетін адамдардан жауап алған кездегі көңіл-күйін былайша жеткізді: «олардың арсыздығына, қатал кісі өлтірушілер мен қылмыскерлерге тән сабырлылығына тітіркеніп кеттім. Пятаковтың, Сокольников пен Радектің аса байсалдылықпен, әдемі әдеби тілмен ең сұмдық қылмыстар туралы айтқанын тыңдау жаныңды түршіктіреді». «Троцкистердің сұмдық жоспарлары ашылған сайын маған тыныш отыру қиындай түсті, орнымнан атып тұрып, дүниені жалмаған жыландарды атып тастағым келді» деп жазды сот процесіне қатысқан «Серп и молот» зауытының орденді жұмысшысы А.К. Гладышев [7].

Үгіт-насихатқа танымал ғалымдар мен қайраткерлер де тартылды, олардың қоғамдағы беделі мен абыройын кеңестік билік өз мақсатына тиімді пайдаланды. А. Фадеев, А. Толстой, Н. Тихонов, П. Павленко, Бруно Ясенский, Л. Никулин т.б. бір топ ақын-жазушылар «барша адал адамдармен бірге өз Отанын сатқандарды, тыңшыларды аяусыз жазалауды талап етеміз» деп, кеңестік соттың әділдігіне күмән келтірмеді. Осындай мазмұнда «Сот залынан» айдарымен «Продавцы народной кровью», «Торговцы смертью», кеңес ботанигі, академик Б.А. Келлердің «Картина отвратительного человеческого падения» деген тақырыптағы бірнеше мақалалар басылды [8]. «Бұзақыларға аяушылық жоқ! Троцкизмнің кез келген қалдықтары түбегейлі жойылсын», – деп жазылды Москва ет өнеркәсібі химия-технологиялық институтының профессорлық-оқытушылық құрамы мен студенттері қатысқан жиналыстың қаулысында. Зиялы қауымның, өз оқытушыларының пікірлерінің ықпалымен жастар мен студенттер айыпталушылардың «бірін қалдырмай ату» туралы қатыгез талаптар қойды. 28 қаңтарда «Правда» газеті бір күн бұрын Пятаков, Сокольников және Радектің өздерінің шет мемлекеттердің ресми өкілдерімен қылмыстық байланыстары жайлы куәлік бергенін, мойындағандарын хабарлады. Ізінше елдің түкпір-түкпірінен «Отанын сатқандар, қанішерлер мен тыңшылар атылсын!!!» деген ұранмен 16 ақпарат басылды. Сайып келгенде мұның барлығы саяси науқанға қоғамдық пікір туғызып, бүкілхалықтық рең берді.

«Правда» партияның саясатына мінсіз қызмет етті, газет халыққа шынымен де өзінің атына сай ақиқат пен шындықтың көзіндей көрінді. 29 қаңтардағы газеттің 2-5 беттері айыпталушылардың «қылмыстары» мен сатқындық әрекеттері жайлы КСРО прокуроры А.Я. Вышинскийдің сөзіне арналды. Осыған орай қоғамның түрлі әлеуметтік топтарынан ұжымдасқан түрде жолданған наразылық хаттары И. Сталин мен оның төңірегі жүргізіп отырған саясатқа деген халықтың сенімінің, Кеңес үкіметінің төңірегіне топтасқан ұлы елдің шешімінің ұлылығының дәлеліндей боп көрінді. Идеологиялық үгіт-насихаттың ықпалы ақын-жазушылардың шығармаларынан да көрінді. Солардың бірі Демян Бедный өзінің «Стальная крепость» деген өлеңінде былай деді:

«Народный суд своим лучем
 Нам осветил такие злодеянья,
 Такие вскрыл преступные дела,
 Что смерть сама, как мера воздаянья.
 На этот раз уж кажется мала!
 Последние часы пришли — для них:
 Они в лихом угаре просчитались,
 Как в силах собственных своих,

Так в силах тех, с кем сообща пытались
Поджечь, взорвать наш всесоветский дом» [9].

1937 жылы 30 қаңтардағы газеттің кезекті саны «Приговор суда — голос народа» атты бас мақаламен ашылып, КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының үкімі жарияланды. Онда айыпталушыларға келесі айыптар тағылды: «1933 жылы Л. Троцкийдің нұсқауымен Москвада астыртын «параллель антисоветтік троцкистік орталық» құрған. Кеңес Одағын құлатып, буржуазиялық билікті орнатпақшы болған. Кеңес Одағына әскери шабуыл жасауға шетелдік агенттер арқылы Германияның, Жапонияның өкілдерімен келіссөздер жүргізген. КСРО жеңілген жағдайда оларға Украина мен Приморье және Приамурье өлкелерін беруге келіскен. Троцкистер совхоздар мен колхоздарды таратып, индустриаландыру саясатынан бас тартып, орнына капиталистік қатынастарды құруды көздеген. Өндірісте жоспардың орындалмауына, өнім сапасының төмендеуіне, зауыттар мен шахталарды өртеу, поездардың апатқа ұшырауына әкелген зиянкестіктер мен қастандықтар, жарылыстар ұйымдастырған. Герман-жапон барлау агенттіктеріне КСРО-ның әскери зауыттары туралы құпия мәліметтерді берген» [10]. Әрі қарай Москва, Киев, Ленинград, Ростов пен Новосибирскіде бірнеше троцкистік-террористік топтар құрды, БК(б)П ОК басшылары Сталин, Молотов, Каганович, Ворошилов, Орджоникидзе, Ежовқа және т.б. қарсы қастандық ұйымдастырғанын айта келе, РКФСР Қылмыстық Кодексінің 58-1-а, 58-8, 58-9, 58-11 баптары бойынша Пятаков, Радек, Сокольников, Серебряков т.б. 13 адамға ату жазасы берілді, 3 адам 10 жылға, 1 адам 8 жылға жазасын түрмеде өтеуге кесілді.

Газеттегі үгіт-насихат пен ақпараттар ірі қалалардағы мекемелер мен өндіріс орындарында митингілер мен шерулерге ұласты. Красноярск машина жасау зауытында өткен жұмысшылардың жалпы митингісінде Троцкийдің отбасының қылмыстары, оның осы зауытта инженер болып істейтін ұлы Сергей Седовтың генераторлық газбен жұмысшыларды уландырмақ болғаны, тұрғын-үй жоспарлау бөлімінде Зиновьевтің туысқанының цехтарда құрал-жабдықтарды мақсатсыз орнатып, күрделі қаржыны ысырап еткені, қондырғыларды істен шығарып, желдеткішті бұзғаны айтылды. Бұл жайында халық «Правданың» 27 қаңтар күнгі нөмерінен білген. Митинг соңында «ІХК органдарынан зауытты троцкистік, фашистік агенттерден тазартуды сұраған» қаулы қабылданды. Үйреншікті әдіс бойынша өндірістегі техникалық ақаулардан кеткен кемшіліктерді, жоспардың орындалмауының объективті себептерін іздеп ешкім бас қатырмады, барлығы зиянкестердің, троцкистердің қасақана істеген дұшпандық әрекетінен, большевиктік қырағылықтың жетіспеуінен болып шықты.

1937 жылы 30 қаңтарда Москвада 200 адам қатысқан ең ірі шеру өтті. 31 қаңтардағы «Правда» газетінде шеруден көлемді фотосурет басылды. Сақылдаған аязға, ызғарлы желге карамастан түс ауа Москваның түкпір-түкпірінен қолдарына «Сот үкімі — халықтың үкімі!», т.б. ұрандар жазылған плакаттар мен баннерлер ұстаған шерушілер Қызыл алаңға қарай ағылды. Олар алаңға сыймай жақын маңдағы көшелерге орналасты. Кеңестік сот шешімі әділдіктің дәлелі болып саналды, оркестрлер маршпен шерушілерді қолдап отырды. Осылайша тоталитарлық мемлекеттің қылмысы халықтың атымен бүркемеленді.

Алаңға жиналғандар алдында Москва облыстық және Москва қалалық партия комитетінің хатшысы Н.С. Хрущев сөз сөйледі. Жұртшылықты сот үкімімен таныстырған ол Ленин мен Сталин туы астында тап жауларымен кескілескен шайқаста социалистік қоғам құрған миллиондаған кеңес халқы троцкистерді, олардың барлық сыбайластары мен одақтастарын жойып, коммунизмге қарай алға жылжиды дей келе, сөзін «Сталин — үміт, бұл ұмтылыс, бұл барлық озық және прогрессивті адамзаттың шамшырағы. Сталин — біздің туымыз, ерік-жігеріміз, жеңісіміз!!!» деген ұранмен аяқтады. Алайда арада екі онжылдық өткен соң И. Сталинді асыра дәріптеген дәл осы партиялық-кеңестік шенеуніктің өз пікірін өзгертетіні, «Сталиндік жеке басқа табыну мен оның зардаптарын» бірінші болып айыптайтыны ешкімге беймәлім еді.

Қуғын-сүргіннің асқына түсуіне 1937 жылы 25 ақпан — 5 наурыз аралығында өткен БК(б)П ОК Пленумындағы И. Сталиннің «О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников» тақырыбындағы баяндамасы қатерлі рөл атқарды. Шетелдік агенттердің тыңшылық және қастандық жұмыстарына белсене қатысқан троцкистер КСРО-дағы шаруашылық, әкімшілік және партиялық ұйымдардың бәріне әсер еткенін айта келе И. Сталин одан әрі троцкизмнің жаңаша көріністерін былайша атап көрсетті: «қазіргі заманғы троцкизм бұдан 7-8 жыл бұрынғы троцкизм емес, ол енді саяси ағым болудан қалып, шет мемлекеттердің барлау органдарының нұсқауы бойынша әрекет ететін диверсанттар мен тыңшылардың, кісі өлтірушілердің құтырған,

принципсіз бандасына айналған. Кеңес мемлекеті капиталистік қоршауда қалғандықтан саяси бейқамдықтан арылу қажет» [11]. Осыдан кейін партия қоғамның барлық салаларын бақылауды одан әрі күшейтті. Мәселеге «Правда» газеті бірнеше бас мақалалар арнады. Өндіріс, шаруашылық басшыларының негізгі міндеті фашизмнің жапон-герман-троцкист агенттері мен олардың сыбайластары — оңшылдарды түбегейлі жою екенін қайталап айтып, әр кәсіпорын басшысынан техниканың тілін ғана емес, сонымен қатар большевизмді жетік меңгеріп, кадрларды саяси тұрғыдан тәрбиелеп, таңдай білу талабы қойылды. Большевиктік қырағылығы таяз басшы өндіріс орындарындағы кемшіліктерді техникалық себептерден іздейді, адамның қолымен әдейі жасалған қастандық екеніне мән бермейді, маманды жұмысқа қабылдағанда олардың социализм жолына берілгендігі туралы мәселені елеусіз қалдырады, үлкен бас айналдыратын экономикалық табыстарға масаттанған жұмысшылар идеологиялық жағынан ақсауда деген сындар айтылды. Кадрларды саяси тұрғыдан тәрбиелеуге баса мән беру керек делінді. Осылайша кеңестік экономиканың даму келешегі маманның біліктілігіне емес, басты өлшем оның саяси идеологиялық даярлығы, большевиктік идеяларға адалдығы болған теріс ұстаным қалыптасты.

Газеттің «Сын және библиография» бөлімі буржуазиялық теорияның кемшіліктерін сынауға арналды. Солардың кейбіріне сүйенсек, АҚШ және басқа капиталистік елдерде троцкизмнің қорлары кеңінен тамыр жайған. Троцкистер Кеңес Одағының жұмысшылар табына жала жауып, оны бөлшектеуді, біртұтас майдан үшін қозғалысты бұзуды мақсат етеді. Олар «Социалистік жастар лигасы» ұйымына еніп, оны «Америка жастар конгресін», сондай-ақ «Америка студенттерінің одағын» бөлу үшін база ретінде пайдаланады [12]. Франциядағы тағы бір топтар өздерін «Интернационалистік жұмысшы партиясы», «Интернационалдың бір бөлігі», «Интернационалистік коммунистік партия», «Не істеу керек?» деп түрліше атағанымен, барлығы да троцкистік, контрреволюциялық істермен айналысады [13].

Ағылшынның лейбористік «Дейли геральд» газеті большевиктік саясаттың сынына ұшыраған басылымдардың бірі болды. Оған троцкистік орталықтың сот процесі кезінде бүкіл халықаралық пролетариаттың негізді наразылығына қарамастан капитализмді қалпына келтірушілерді қорғап, ағылшын жұмысшыларын алдады, жапон-неміс тыңшылары мен троцкист лаңкестер газеттен пана тауып отыр, «Демократиялық социалистер үндемей өтіп кете алмайды» дегенді желеу етіп Кеңес Одағын қаралады деген сындар айтылды. [14]. Осылайша сталиншілдіктің баспасөзде орнығуы халықаралық қоғамдық-саяси қозғалыстарды кеңестік идеологияға қайшы келгендері үшін сынап, адам құқығы мен бостандықтарына қайшы етіп көрсетті. Мұндай үгіт-насихат еңбекші бұқара үшін бірден-бір ақпарат көзі әрі қол жетімді тек газет-журналдар ғана болған кезеңде халықты Кеңес Одағының ұстанған бағытының дұрыстығына сендірмей қоймады.

1937 жылы маусым айының басында «Правда» газетінің Қызыл Армия ішіндегі «халық жауларының» қылмыстарын айғақ еткен КСРО Қорғаныс халық комиссары, КСРО маршалы К. Ворошилов қол қойған КСРО Қорғаныс Халық комиссариатының осы жылдың 12 маусымындағы бұйрығын жариялауы үрей мен қорқыныш жайлаған қоғамды тағы да дүр сілкіндірді. Құжат бойынша ұзақ уақыт Қызыл Армияда зұлымдық, диверсиялық жұмыстар жүргізген фашистік тыңшылар деп 8 көрнекті әскери қызметкерлер: маршал М.Н. Тухачевский, И.Э. Якир, И.П. Уборевич, А.И. Корк, Р.П. Эйдемман, Б.М. Фельдман, В.М. Примаков, В.К. Путна өлім жазасына кесілді [15]. Айта кету керек, бұл әскери қызметкерлерге арналған сот процесі жабық түрде жүргізілді. «Правда» газеті де мұның алдындағы ашық сот процестерін жариялағандай бұл жайында жан-жақты, толық ақпарат бермеді.

Сондықтан И. Сталиннің 1937 жылы 2 маусымда Әскери кеңестің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі айыптау шараларының астарларын ашуға көмектеседі. И. Сталиннің айтуынша, жоғарыда аталған адамдар әскери-саяси қастандықтың басшылары болған. Тухачевский неміс рейхсверлерімен кездесіп, оларға Кеңес Армиясының аса маңызды тактикалық жоспарын берген. «Якир ауырғанын сылтауратып, Батысқа емделуге барғанда тыңшылықпен айналысты. Берлинде тәжірибелі барлаушы Жозефина Гензи деген әйел бар. Ол Караханды, Енукидзені, Тухачевскийді, Рудзутакты жалдап, олардан құпия құжаттарды қолына түсірген. Олар КСРО-дан екінші Испания жасағылары келіп, осы мәселеде белсенділік танытқан тыңшыларды тауып, өздеріне тартты» [16; 206]. Әрине, бұл пікірдің ешқандай объективті, дәлелді негіздері жоқ болатын. Ойымыз дәлелді болу үшін тағы да әскери кеңестегі И. Сталиннің өз сөзіне зер салайық. «Рыковтың өзінің немістерге ақпарат бергені жайлы мәліметтер жоқ, алайда ол өз адамдары арқылы мұны қолдап отырды», — деп, ол нақты айғақтың жоқ екенін ашық айтады. «Бухариннің немістерге ақпарат бергені жайлы

мәліметтер жоқ, бірақ ол Енукидзе, Карахан, Рудзутакпен тығыз байланыста болды, оларға кеңес беріп отырды», «Гамарниктің немістерге ақпарат бергені жайлы мәліметтер жоқ, алайда оның ең жақын достары Уборевич, Якир, Тухачевский Германияның Бас штабына жүйелі түрде ақпарат беріп отырған» [16; 205]. Дей тұрғанмен, жазықсыз жандарды кінәлі етіп көрсету үшін жоқтан бар жасау қиын емес еді. Түрлі жалған фактілерді ойдан құрастырып, оларды кезінде партия ішіндегі оппозицияға, «оңшыл ағымға» айыпталғандармен байланыстыру, кінәнің ұшын солардан шығару құқық қорғау қызметкерлері мен тергеушілердің үйреншікті әдісі болды. Бұл жолы бір топ кеңестік жоғары шенді әскери қызметкерлерді Германиядағы әлдебір барлаушы әйел Жозефина Гензимен байланыстыру оңтайлы деп табылды. Ішкі істер халкомы Н.И. Ежовтың басшылығымен жасалған жалған құжатта КСРО-ға жасалатын әскери қастандыққа қатысушылардың саны 700-ден 1000-ға тарта болған деп көрсетілді.

Кеңестік кезеңде «құпия» гриф тағылған архив қорларына қол жетімділік пен «ақтаңдақтардың» ақиқатын ашық айтуға мүмкіндік туған бүгінгі демократиялық қоғамдағы зерттеулерге сүйенсек, маршал Тухачевский алдын ала тергеу кезінде өзінен «алынған» көрсетулерді жоққа шығаруға тырысқан жалғыз адам болған. «Сот барысында В. Ульрих (сот төрағасы) Тухачевскийдің сөзін бөліп, оның 1925 жылдан бері неміс барлауымен байланысы туралы сұрақ қойды, ал ол (Тухачевский) болса неміс барлауына ауызша сөйлесулерден басқа ешбір ақпарат жеткізбегенін айтты... Бүкіл процесс (сот талқылауы) бойы, яғни, айыптау актісін оқу, процеске басқа қатысушылардың сөйлеген сөздері кезінде Тухачевский үнемі басын шайқап, айыптың шындыққа жанаспайтынын, өзінің келіспейтінін көрсетті, бірақ ақыр соңында ол кінәсін мойындады» [17; 117-118]. Тоталитарлық, әкімшіл-әміршіл жүйе мықтап орныққан кезеңде басқаша болуы мүмкін емес еді. Тухачевскийдің «мойындауы» тергеушілердің айыпталушыларды қинау, азаптау тәсілдерінің нәтижесі болатын. Осыдан кейін Қызыл Армия ішіндегі зиянкестер мен диверсанттардың, тыңшылардың қаптап кеткеніне халық сенді. Оған сталиншілдікті насихаттаған «Правда» газеті де үлес қосты. Газет армиядағы тыңшылардың табылып, өлім жазасына кесілуін мемлекеттегі биліктің күші және Кеңес елінің мызғымастығының айғағы етіп көрсетті. Сөйтіп, кезінде Кеңес өкіметін қолына қару алып қорғағандар, Азамат соғысы жылдарында армияны ұйымдастырып, большевиктердің жеңуіне тікелей үлес қосқан, Отанға адал қызмет еткен әскери қызметкерлер жазықсыз құрбан болды.

Қуғын-сүргін науқанын жүргізуде КСРО Ішкі істер халкомы, Мемлекеттік Қауіпсіздік Бас комиссары Н.И. Ежов басты рөл атқарды. Оның ұсыныстары И. Сталиннен үнемі қолдау тауып отырды. 1937 жылы 27 шілдедегі КСРО ОАК Президиумының отырысында Н.И. Ежовқа «ІХК органдарына басшылық етудегі ерекше табысы үшін» Ленин ордені тапсырылды. И. Сталин оның мәселелерге большевиктік көзқараспен қарай білгенін, жағдайды басқаруда және аппаратты қалпына келтіруде шеберлік танытып, ең қиын істерді шешуде өзінің қабілеттерін кең түрде қолданған еңбегін айтып, басқаларға үлгі етіп көрсетті.

Бұл жоғарғы марапат пен мадақтау оның иесіне одан әрі дем беріп, құлшынысы мен ынтасын арттырды. Үш күн өткен соң 1937 жылы 31 шілдеде КСРО Ішкі істер халық комиссары Н.И. Ежов қол қойған бұрынғы кулактарды, қылмыскерлерді және басқа да антисоветтік элементтерді қуғын-сүргінге алу туралы № 00447 жедел бұйрық шықты, онда былай делінді: «БҰЙЫРАМЫН: 1937 жылдың 5 тамызынан бастап барлық республикаларда, өлкелер мен облыстарда бұрынғы кулактарды, белсенді антисоветтік элементтер мен қылмыскерлерді қуғын-сүргінге алу операциясын бастау. Қуғын-сүргінді Өзбек, Түркімен, Тәжік және Қырғыз КСР-де осы жылдың 15 тамызынан, ал Қиыр Шығыс, Красноярск өлкелері мен Шығыс-Сібір облысында 15 тамыздан бастау» [5; 273-281]. Бұл миллиондаған жазықсыз кеңес адамдарын құрбан еткен сталиндік «үлкен террор» саясатын бастауға негіз болған ресми құжат болатын. Осыған сәйкес 1938 жылдың аяғына дейін КСРО-да, оның барлық аймақтарында, ұлттық, автономиялық республикаларда жаппай қуғын-сүргін жүрді.

«Баспасөз күн сайын, сағат сайын жұмысшы табымен өзіне керекті тілде сөйлесіп отыратын жалғыз-ақ құрал. Партия мен тап арасында мұндай руханилық желі тартатын басқа құрал, өте ыңғайлы аппарат дүниеде жоқ», – деп [1; 87], И. Сталиннің мерзімді басылымдардың қоғамдағы рөліне жоғары баға беруі бекер емес еді. «Правда», «Известия» сияқты бас басылымдар кеңестік баспасөздің негізгі идеологы болды. Ұлттық республикалар мен аймақтардағы баспасөз қызметі Орталыққа тәуелді болды, өздігінен ешқандай шешім қабылдай алмады. Орталық газеттердегі мазмұн мен идеяны аймақтар мен өңірлердің мерзімді басылымдары өзгеріссіз қайталап отырды. Айталық, сол уақыттағы Қазақстандағы республикалық басылымдарға зер салатын болсақ, 1937 жылғы

маусым-шілдедегі «Социалистік Қазақстан» газетінде «Қазақ большевиктерінің міндеті — қазақ ұлтшылдығына қарсы күресу», «Фашистік разведкалардың троцкистік-оңшыл, ұлтшыл агенттерін тамырымен құртайық», «Қазақ ұлтшылдығы — ұлт мәселесіндегі басты қауіп», «Халық жауларына қарсы күресті күшейте береміз», «Троцкистік-оңшыл шпиондарды аяусыз талқандап, тамырымен құрту керек» және т.б., «Қазақ әдебиеті» газетіндегі «Ұлтшыл фашистерге өмір сүргізбейміз», «Әдебиеттегі троцкистік-бухариншіл ұлтшыл-фашист зиянкестерін жеріне жете құрту керек», «Жазушылар ұйымындағы ұлтшыл-фашист жаулардың зиянды зардабын біржола құртайық» атты мақалалардың барлығы қазақ зиялылары мен қайраткерлерін қаралауға, оларға троцкистік-бухариншіл контрреволюциялық теорияны насихаттады деп жала жауып, ұлтшыл фашистерге, жапон-герман тыңшыларын айыптауға, жасырынып жүрген троцкистік оңшыл агенттерді табуға, тұтастай алғанда «халық жауларын» жоюға арналды. Сөйтіп, қазақ баспасөзі де жергілікті жерлерде ұлт зиялыларын қуғын-сүргінге ұшыратудың құралына айналды.

1938 жылы наурыздың 2-13 аралығында өткен ашық сот процесі «үлкен террордың» шарықтау кезеңі болып саналады. Үшінші «Москва процесі» деп аталған, «оңшыл-троцкистік блоктың» басты айыпталушылары Коминтерннің бұрынғы басшысы Н.И. Бухарин, КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің бұрынғы төрағасы А.И. Рыков, Москвадағы бірінші сот процесін ұйымдастырушы Г.Г. Ягода және Н.Н. Крестинский, Х.Г. Раковский, А.П. Розенгольц, В.И. Иванов, М.А. Чернов, Г.Ф. Гринько, И.А. Зеленский, С.А. Бессонов, А. Икрамов, Ф. Ходжаев, В.Ф. Шараганович, П.Т. Зубарев, П.П. Буланов, Л.Г. Левин, Д.Д. Плетнев, И.Н. Казаков, В.А. Максимов-Диковский, П.П. Крючков сынды ірі партия қайраткерлері болды. Бұл туралы процесс басталардан бір күн бұрын «Правда» газеті «Подлая банда убийц и шпионов» атты бас мақалада хабарласа, 2 наурыздағы «Троцкистско-бухаринским бандитам нет пощады!» тақырыбындағы бас мақала КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының «оңшыл-троцкистік блок» деп аталатын қастандық топтың тыңшылық, диверсиялық қылмыстарын айыптауға арналған ашық сот процесінің басталғанын жария етті. Мақалада Н.И. Ежов пен тергеу орындарының «оңшыл-троцкистік блоктың» кейбір шет мемлекеттердің бас штабтарында әзірленген жоспарлар бойынша әрекет еткенін анықтағаны мадақталды.

Сонымен іс бойынша айыптау қорытындысында былай деп көрсетілді: «Кеңес Одағына дұшпан мемлекеттердің барлау қызметтерінің нұсқауы бойынша олар «оңшыл-троцкистік блок» деп аталатын топ құрды, КСРО-ға тыңшылық, диверсия, террор жасау, оның әскери күшіне нұқсан келтіру, шет мемлекеттердің КСРО-ға шабуыл жасауын арандату, КСРО-ны ыдырату және одан Украинаны, Белоруссияны, Орта Азия республикаларын, Грузияны, Арменияны, Әзірбайжанды, Қиыр Шығыстағы Приморьені бөліп алып, шет мемлекеттерге беруді, ақырында, КСРО-ны құлатып, капитализмді, буржуазияның билігін қалпына келтіруді, Сталин бастаған бір топ мемлекет басшыларын өлтіру үшін қастандық жасауды көздеді» [18].

Айыптау қорытындысының ақиқаттығына кеңес қоғамын иландыру үшін 1938 жылғы 5-12 наурыздағы «Правда» газетінің беттерінде айыпталушылардан жауап алу хаттамаларынан, олардың берген көрсетулерінен үзінділер жарияланды. Енді солардың бірнешеуіне кезек берейік. Розенгольц: «Менің тыңшылық қызметім 1923 жылы Троцкийдің нұсқауы бойынша рейхсвер командирі Сент пен Германия Бас штабының бастығы Хассеге бірқатар құпия мәліметтерді тапсырған кезде басталды» десе, Крестинский «1933 жылы қазан айында Троцкиймен Харанда кездесу барысында оның жапон барлау агенттігімен тығыз байланыс орнату туралы айтқаны және өзінің мұны Раковский арқылы Пятаковқа жеткізгені, өз кезегінде Жапонияның қару жағынан көмектесетіні және оларға Приморье өлкесін беруге келісілгенін», Раковский «1934 жылы жазда Жапонияда болған кезінде Пятаковтан КСРО-ға дұшпан елдермен байланысты күшейту, бұған Токио сапарын барынша пайдалану туралы нұсқау алғанын» мойнына алған [19]. Рыков «поляктармен Белоруссияны КСРО-дан бөліп алып, Польшаның протекторатындағы «тәуелсіз» Белорусь мемлекетін құруға келіскендіктерін» мәлімдесе, осыған ұқсас Ходжаев «Бухарин Өзбекстан мен Түркіменстанды КСРО-дан бөліп, Жапония мен Германияның протекторатына беру керектігін айтты» деп айғақ берген. Рыковтың мойындауынша, «контрреволюциялық ұйымының заңсыз сипатын әрі контрреволюциялық жұмыс үшін қандай да бір бұқаралық база бола алмайтынын білгеннен кейін және билікке басқа жолмен келуге үміт болмаған жағдайда, террорға — «сарай төңкерісін» жасауға көшу тиімді деп танылған. Кеңестік жүйені диверсия, кулактар көтерілістері арқылы құлату жоспары іске аспағаннан кейін оңшылдар үкімет басшыларына қарсы террорлық әрекеттерді дайындап, жасауға көшкен» [20]. Антисоветтік блогтың тағы бір мүшесі, Өзбекстандағы ұлтшыл ұйым жетекшілерінің бірі ретінде сипатталған Икрамов:

«Кеңестерге қарсы қарулы күрес кезінде бізге тікелей көмек көрсететін күшті еуропалық мемлекеттердің біріне арқа сүйеу керек болды, контрреволюциялық ұйым мүшелерінің Англияны қуатты ел және жеткілікті күшпен қолдау көрсете алады деп санағанын» айтқан. Бухарин «1932 жылы Пятаковпен әңгіме барысында оның троцкистік жолға түскенін және Троцкийден партия-кеңес басшылығына қарсы террор жасау үшін тікелей нұсқау алғанын» мойындаған [21]. Бухарин мен Троцкийдің В.И. Ленинді, Я.М. Свердловты және И. Сталинді өлтіру туралы дұшпандық жоспарлары сонау 1918 жылы Брест бітімі кезінде ойластырылыпты-мыс. Осындай ақылға сыймайтын, адам нанғысыз көрсетулер мен «мойындаулар» халықты сендірмей қоймады.

Жалпы алғанда, айыпталушылар берген көрсетулердің бәріне тән ортақтық — олардың еш қарсылықсыз бірауыздан өздерінің дұшпандық, сатқындық әрекеттерін «мойындағандары» болды. Бұған таң қалуға болмайды, жоғарыда айтып өткендей, қуғын-сүргін кезінде жалған айыпты таңу, мойындату үшін тұтқындарға, айыпталушыларға моральдық тұрғыда ғана емес, сондай-ақ адам құқықтары мен бостандықтарына жат әдіс-тәсілдер, күш көрсету, қинау, азаптау қолданылды. Сондықтан бұған дейін екі ашық сот процесінің «қойылымын» қолдан жасап, тәжірибе жинаған кеңестік сот органдары қызметкерлері мен тергеушілер өздеріне қажет материалды оңай-ақ алды. Бұған дәлел бірін-бірі қайталайтын көрсетулер мен бір сарынды, ұқсас жауап алу хаттамалары.

Газет беттерінде Кеңес мемлекетінің басшыларын «Отанымыздың ең жақсы адамдары» деп мадақтау орын алды. Сондықтан халық елдегі болып жатқан шаралардың дұрыстығына күмән келтірмеді. 1937 жылы 11 наурыздағы ашық сот процесіне әдеттегіден көп 500-ден астам адам қатысты. Қалыптасқан әдіс бойынша «Правда» газетінің беттерінде Кеңес елінің барлық аймақтарынан, атап көрсетсек, тәжік халқының айыпталушыларға қарғыс айтқан, Ростов облысы «Борьба за социализм» колхозы колхозшыларының кеңестік барлау қызметі мен Ішкі Істер халкомы Н.И. Ежовқа алғыстарын білдірген, Тбилисидегі паровоз-вагон жөндеу зауыты жұмысшыларының фашистер мен дұшпандарға ату жазасын талап етіп, ұжым болып қол қойған қолдау хаттары басылды.

Сонымен «үлкен террордың» қасіретті оқиғаларының бірі аяқталды, барлығы 21 адам, оның ішінде ірі кеңестік қайраткерлер Н.И. Бухарин мен А.И. Рыков бастаған 18 адамға ең жоғарғы ату жазасы, 2 адамға 25 жыл, 1 адам 20 жылға түрмеде жазасын өтеу кесілді. Үкімге қол қойғандар: В. Ульрих — КСРО Жоғарғы Соты Әскери Алқасының төрағасы, И. Матулевич — төрағаның орынбасары, Б. Иевлев — Әскери Алқа мүшесі [22].

Жаппай саяси қуғын-сүргін кезінде басты айыптауға негіз болған троцкизм және оның тууы жайында КСРО-дан аластатылған Л.Д. Троцкийдің өзі былай дейді: «Ленин қызметтен кеткеннен кейін Орталық Комитеттің негізгі өзегі болып саналатын ортада елеулі келіспеушіліктер туындады. 1924 жылы «троцкизм» елесі — әбден ойластырылып, мұқият дайындықтан кейін сахна сыртына шығарылды. Партиядағы бүкіл ішкі күрес қазір троцкизмнің ленинизмге қарсылығы аясында жүргізілуде. Басқаша айтқанда, жаңа жағдайлар мен міндеттер тудырған эпигондар мен менің арамыздағы келіспеушіліктер менің Ленинмен келіспеушілігімнің жалғасы ретінде суреттеледі. Бұл тақырып бойынша үлкен әдебиеттер жасалды. Оның ұйытқылары әрқашан Зиновьев пен Каменев болды. Лениннің ең ескі және ең жақын әріптестері ретінде олар троцкизмге қарсы «ескі большевиктік гвардияның» басшысы болады» [23; 483]. Бұл пікір шындыққа жанасады.

XX ғасырдың 20-жылдарының II жартысынан басталған ірі партия қайраткерлерінің арасындағы оппозиция, пікірталастың болуы И. Сталин тарапынан билікке төнген қауіп ретінде бағаланып, оларды «оңшыл ағымға», «троцкизмге» айыптауды туғызды. 30-жылдары дүние жүзінде жаңа соғыс ошақтарының тууы, фашизмнің пайда болуы, капиталистік елдер арасында жаңа әскери одақтардың құрылуы Кеңес Одағын капиталистік елдер қоршауында қалдырған қатер болып саналды. Қоғамда үрей мен күдік орныққан жағдайда өндірістегі, шаруашылықтағы кез келген олқылықтар мен кемшіліктер сыртқы жаулардың ықпалынан, солардың социалистік қоғамға жасаған дұшпандық әрекеті болды. Сонымен қатар Кеңес өкіметі құрылуының алғашқы жылдарында ұлттық автономия үшін күрескен қоғамдық-саяси қозғалыстар мен партияларға деген күдіктің сейілмеуі, сайып келгенде, бәрі қосылып шиеленіскен жаңа халықаралық саяси жағдайда қуғын-сүргінге алғышарт қалады.

Қорытынды

«Правда» газетінің материалдарын зерделеу, талдау нәтижесінде мерзімді басылымға екі жақты баға беруге болады. Біріншіден, газет 1937-1938 жж. қуғын-сүргін саясатын жүргізудің қаруы,

сталиншілдікті орнықтырудың негізгі құралы болды. Мерзімді басылымның үгіт-насихаты халықты кеңестік билікке бағынышты етті. Билік өзінің жүргізіп отырған саясатына қалың жұртшылықтан сенім мен қолдау тапты.

Екіншіден, «Правда» газетінің сталинизмге қызметі халықтың санасын улап КСРО-ның қоғамдық-саяси өмірінде жағымсыз, терең із қалдырды. Кеңес Одағының капиталистік қоршау жағдайында отырғандығын үнемі насихаттап, қоғамда қорқыныш пен үрей туғызып, жұмысшылар мен колхозшыларды, Қызыл Армия жауынгерлерін, зиялы қауымды биліктің айтқанын екі етпеуге үгіттеді. Осы мақсатқа кәсіби тілші, журналистерден бөлек қарапайым еңбек ұжымдарының өкілдерін де тартты, олар газеттің белсенді тілшілері мен таратушылары болды. Газет қуғын-сүргін науқанын, айыпталушыларға сот үкімін И. Сталин мен Ішкі істер органдарының ісі емес, көп ұлтты кеңес халқының фашистік соғысты қоздырушыларға қарсылығы, наразылығы етіп жеткізді. Бүгінгі демократиялық ұстанымдар тұрғысынан алғанда сталиндік қуғын-сүргін тоталитарлық мемлекеттің қылмысы.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Махат Д.А. Баспасөз: сталиншілдіктің Қазақстанда орнығуы (1925–1956 жж.) / Д.А. Махат. — Астана: «Ана тіл — Ата тарих» баспа-зерттеу орталығы ЖШС, 2007. — 528 б.
- 2 Революционная бдительность и подъем партийной работы // Правда. — 1937. — 4 января. — № 4 (6979).
- 3 Троцкистские шпионы, диверсанты, изменники Родины // Правда. — 1937. — 21 января. — № 21 (6987).
- 4 Постановление Политбюро ЦК ВКП (б) «О процессе по делу Пятакова, Радека, Сокольников, Серебрякова и др.» // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / под ред. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов и др. — М: МФД, 2004. — 736 с.
- 5 Подлейшие из подлых // Правда. — 1937. — 24 января. — № 24 (6989).
- 6 Процесс антисоветского троцкистского центра // Правда. — 1937. — 24 января. — № 24 (6989). — С. 2–5.
- 7 Что мы слышали на процессе // Правда. — 1937. — 24 января. — № 24 (6989).
- 8 Из зала суда // Правда. — 1937. — 27 января. — № 26 (6992).
- 9 Бедный Демян. Стальная крепость / Д. Бедный // Правда. — 1937. — 29 января. — № 28 (6994).
- 10 Приговор суда — голос народа // Правда. — 1937. — 30 января. — № 29 (6995).
- 11 О недостатках партийной работы и мерах ликвидации троцкистских и иных двурушников. Доклад т. Сталина на Пленуме ЦК ВКП (б) 3 марта 1937 г. // Правда. — 1937. — 29 марта. — № 87 (7053).
- 12 Браудер Э. Резервы троцкизма в США / Э. Браудер // Правда. — 1937. — 7 апреля. — № 96 (7062).
- 13 Майорский Н. Резервы троцкизма во Франции / Н. Майорский // Правда. — 1937. — 20 апреля. — № 109 (7075).
- 14 Защитники троцкистско-японо-германских шпионов и диверсантов // Правда. — 1937. — 22 мая. — № 139 (7105).
- 15 Голос Великого Советского народа. Приказ Народного Комиссара Обороны СССР 12 июня 1937 года // Правда. — 1937. — 13 июня. — № 161 (7127).
- 16 Из речи И.В. Сталина на расширенном заседании Военного Совета 2 июня 1937 года // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / под ред. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов и др. — М: МФД, 2004. — 736 с.
- 17 Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.: моногр. / В. Хаустов, Л. Самуэльсон. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2010. — 432 с.
- 18 Процесс антисоветского «право-троцкистского блока» // Правда. — 1938. — 3 марта. — № 61 (7386).
- 19 Процесс антисоветского «право-троцкистского блока» // Правда. — 1938. — 6 марта. — № 64 (7389).
- 20 Процесс антисоветского «право-троцкистского блока» // Правда. — 1938. — 5 марта. — № 63 (7388).
- 21 Процесс антисоветского «право-троцкистского блока» // Правда. — 1938. — 7 марта. — № 65 (7390).
- 22 Приговор Военной Коллегии Верховного Суда СССР // Правда. — 1938. — 12 марта. — № 70 (7395).
- 23 Краснов В.Г. Неизвестный Троцкий. Красный Бонапарт: Документы. Мнения. Размышления / В.Г. Краснов, В.О. Дайнес. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. — 510 с.

С.С. Касимова, Ж.А. Карсыбаева, Б.Г. Нұрман, Ж.Б. Амерханова

Газета «Правда» — источник по истории политических репрессий 1937-1938-х годов

Газета «Правда» в данной статье рассматривается как источник по истории политических репрессий 1937-1938 гг. На основе анализа структуры периодического издания, содержания публикуемых материалов, их группировки по форме и характеру раскрыта информационная позиция и влияние этой газеты на утверждение сталинизма в советском обществе. Показано, что газета служила коммуникационным инструментом для оправдания и прославления репрессивной политики Сталина, которая, в свою очередь, обеспечивала безопасность Советского Союза в окружении капиталистических стран. Материалы открытых судебных процессов, опубликованные в газете, были изучены методом сопоставления с научными трудами и исследованиями на тему репрессий, а также с официальными данными, представленными в сборниках документов последних лет, где обвинения против подсудимых были признаны ложными. Проведен всесторонний анализ того, как Центральный Комитет, посредством специальных постановлений, придал газете пропагандистскую роль в формировании положительного отношения и общественного мнения в политической жизни. Выявлено, каким образом подчинялось массовое сознание с целью убеждения как советского общества, так и зарубежных стран в правомерности политики репрессий. Рассмотрена деятельность газеты «Правды» в интересах советской идеологии, ее роль в осуществлении репрессивной кампании. Дана оценка с точки зрения новых, критических позиций, сформировавшихся в отечественной исторической науке.

Ключевые слова: политические репрессии, сталинизм, периодическое издание, троцкизм, диверсия, информация, зарубежные отклики, ложное обвинение, приговор.

S.S. Kassimova, Z.A. Karsybayeva, B.G. Nugman, Zh.B. Amerhanova

The newspaper “Pravda” is a source on the history of political repressions 1937-1938

The article considers the “Pravda” newspaper as a source on the history of political repressions of 1937–1938. Based on an analysis of the structure of the periodical, the content of published materials, their grouping by form and nature, the information position and influence of the newspaper “Pravda” on the establishment of Stalinism in Soviet society is revealed. It is shown that the newspaper served as a communication tool to justify and glorify Stalin’s repressive policies as a means of ensuring the security of the Soviet Union surrounded by capitalist countries. The materials of the newspaper’s open trials were studied by comparison with scientific works, studies on the topic of repression and with official data in collections of documents published in recent years, the accusations against the defendants of which were found to be false. A comprehensive analysis was carried out of how the Central Committee, through special resolutions, gave the newspaper the role of propaganda in the formation of positive attitudes and public opinion in socio-political life, subjugated the masses and made them dependent on Stalin’s policies in order to convince Soviet society and foreign countries of the correctness of the policy of repression. The activities of the “Pravda” newspaper in the interests of Soviet ideology, its role in the implementation of the repressive campaign is shown, and an assessment is given from the point of view of new, critical positions formed in Russian historical science.

Keywords: political repression, Stalinism, periodical, Trotskyism, sabotage, information, foreign responses, false accusation, verdict.

References

- 1 Makhat, D.A. (2007). *Baspasoz: stalinshildiktin Qazaqstanda ornyguy (1925–1956 zhzh.)* [Press: establishment of Stalinism in Kazakhstan (1925–1956)]. Astana: ««Ana til — Ata tarikh» baspa-zertteu ortalagy» Zhauapkershiligi Shekteuli Seriktestik [in Kazakh].
- 2 (1937). *Revoliutsionnaia bditelnost i podiom partiinoi raboty* [Revolutionary vigilance and the rise of party work]. *Pravda — The Truth*, 4 (6979) [in Russian].
- 3 (1937). *Trotskistskie shpiony, diversanty, izmenniki Rodiny* [Trotskyist spies, saboteurs, traitors to the Motherland]. *Pravda — The Truth*, 21 (6987) [in Russian].
- 4 Yakovleva, A.N. (Eds.) & Khaustov, V.N. (Comp.) (2004). *Postanovlenie Politbiuro TsK VKP (b) «O protsesse po delu Piatakova, Radeka, Sokolnikova, Serebriakova i drugie»* [Resolution of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks “On the trial in the case of Pyatkov, Radek, Sokolnikov, Serebryakov and others”]. *Lubianka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiinoi i gosudarstvennoi vlasti. 1937-1938 — Lubianka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the People’s Commissariat for Internal Affairs. Archive of Stalin. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937-1938*. Moscow: Moskovskii Finansovyi Dom [in Russian].

- 5 (1937). Podleishie iz podlykh [The meanest of the mean]. *Pravda — The Truth*, 24 (6989) [in Russian].
- 6 (1937). Protsess antisovetskogo trotskistskogo tsentra [The process of the anti-Soviet Trotskyist center]. *Pravda — The Truth*, 24 (6989) [in Russian].
- 7 (1937). Chto my slyshali na protsesse [What we heard during the trial]. *Pravda — The Truth*, 24 (6989) [in Russian].
- 8 (1937). Iz zala suda [From the courtroom]. *Pravda — The Truth*, 26 (6992) [in Russian].
- 9 Bednyi Demian (1937). Stalnaia krepost [Poor Demyan. Steel Fortress]. *Pravda — The Truth*, 28 (6994) [in Russian].
- 10 (1937). Prigovor suda — golos naroda [The verdict of the court is the voice of the people]. *Pravda — The Truth*, 29 (6995) [in Russian].
- 11 (1937). O nedostatkakh partiinoi raboty i merakh likvidatsii trotskistskikh i inykh dvurushnikov. Doklad t. Stalina na Plenumе TSK VKP (b) 3 marta 1937 g. [On the shortcomings of party work and measures to eliminate Trotskyists and other double-dealers. Report by Comrade Stalin at the Plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) March 3, 1937]. *Pravda — The Truth*, 87 (7053) [in Russian].
- 12 Brauder, E. (1937). Rezervy trotskizma v SShA [Reserves of Trotskyism in the USA]. *Pravda — The Truth*, 96 (7062) [in Russian].
- 13 Maiorskii, N. (1937). Rezervy trotskizma vo Frantsii [Reserves of Trotskyism in France]. *Pravda — The Truth*, 109 (7075) [in Russian].
- 14 (1937). Zashchitniki trotskistko-yapono-germanskikh shpionov i diversantov [Defenders of Trotskyist-Japanese-German spies and saboteurs]. *Pravda — The Truth*, 139 (7105) [in Russian].
- 15 (1937). Golos Velikogo Sovetskogo naroda. Prikaz Narodnogo Komissara Oborony SSSR 12 iyunia 1937 goda [Voice of the Great Soviet People. Order of the People's Commissar of Defense of the Union of Soviet Socialist Republics June 12, 1937]. *Pravda — The Truth*, 161 (7127) [in Russian].
- 16 Yakovleva, A.N. (Eds.) & Khaustov, V.N. (Comp.) (2004). Iz rechi I.V. Stalina na rasshirennom zasedanii Voennogo Soveta 2 iyunia 1937 goda [From the speech of I.V. Stalin at an extended meeting of the Military Council on June 2, 1937]. *Lubyanka. Stalin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiinoi i gosudarstvennoi vlasti. 1937-1938 — Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the People's Commissariat for Internal Affairs. Archive of Stalin. Documents of the highest bodies of party and state power. 1937-1938*. Moscow: Moskovskii Finansovyi Dom [in Russian].
- 17 Khaustov, V. & Samuelson, L. (2010). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg. [Stalin, the People's Commissariat for Internal Affairs and repressions of 1936–1938]*. Moscow: Rossiiskaia politicheskaiia entsiklopediia (ROSPEN) [in Russian].
- 18 (1938). Protsess antisovetskogo «pravo-trotskistskogo bloka» [The process of the anti-Soviet “right-Trotskyist bloc”]. *Pravda — The Truth*, 3 March, 61 (7386) [in Russian].
- 19 (1938). Protsess antisovetskogo «pravo-trotskistskogo bloka» [The process of the anti-Soviet “right-Trotskyist bloc”]. *Pravda — The Truth*, 6 March, 64 (7389) [in Russian].
- 20 (1938). Protsess antisovetskogo «pravo-trotskistskogo bloka» [The process of the anti-Soviet “right-Trotskyist bloc”]. *Pravda — The Truth*, 5 March, 63 (7388) [in Russian].
- 21 (1938). Protsess antisovetskogo «pravo-trotskistskogo bloka» [The process of the anti-Soviet “right-Trotskyist bloc”]. *Pravda — The Truth*, 7 March, 65 (7390) [in Russian].
- 22 (1938). Prigovor Voennoi Kollegii Verkhovnogo Suda SSSR [Verdict of the Military Collegium of the Supreme Court of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Pravda — The Truth*, 70 (7395) [in Russian].
- 23 Krasnov, V.G. & Daines, V.O. (2000). *Neizvestnyi Trotskii. Krasnyi Bonapart: Dokumenty. Mneniia. Razmyshleniia [Unknown Trotsky. Red Bonaparte: Documents. Opinions. Reflections]*. Moscow: OLMA-PRESS [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Касимова Сауле — тарих ғылымдарының кандидаты, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Карсыбаева Жұлдыз — тарих ғылымдарының кандидаты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті археология, этнология және Отан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-5899-2936>

Нұғман Бахредден — философия ғылымдарының кандидаты, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>

Амерханова Жазида — тарих ғылымдарының кандидаты, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6731-7326>

Information about the authors

Kassimova Saule — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Karsybayeva Zhuldyz — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5899-2936>

Nugman Bahredden — Candidate of Philosophy, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-0042-9168>

Amerhanova Zhazida — Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6731-7326>

Г.Н. Ксенжик

Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан
(E-mail: mig_kz@ya.ru)

Хозяйство казахов пограничного пространства (XVIII — начало XX вв.)

В статье представлены результаты исследования 2024 г. Автор вводит в научный оборот выявленные визуальные и письменные источники из архивов, музеев и библиотек Казахстана. Разработана историческая реконструкция изменений в хозяйстве казахов XVIII — начало XX вв. в пограничном пространстве под влиянием явления «фронтир». Анализ выявленных визуальных и статистических данных позволил установить, что в конце XIX — начале XX века хозяйства казахов в пограничном пространстве перешли на полукочевой или оседлый образ жизни из-за изъятия пастбищ. Изменился видовой состав стада: увеличилось разведение рогатого скота, сократилось количество животных, способных к тебеневке (поиску корма под снегом). Практиковалось стойловое содержание скота. Казахские хозяйства в конце XIX — начале XX вв. в пограничном пространстве переходят на сенокосение. Развитие земледелия, особенно в пограничных волостях Актюбинского и Кустанайского уездов, где оно достигло уровня переселенческих хозяйств. В казахских хозяйствах расширяются промыслы: торговля, сельскохозяйственные работы, извоз, соледобыча, рыболовство и отхожие. Казахские зимовки в пограничной полосе по своему внешнему виду стали мало отличаться от деревень оседлого населения. Под влиянием «фронтира» происходит ускоренная трансформация хозяйства казахов: казахское хозяйство из натурального становится финансовым, наблюдаются процессы взаимообмена опыта ведения хозяйства казахами и переселенцами, происходит процесс креолизации, обострение конфликтов из-за нехватки пастбищ, растет имущественное расслоение казахского общества.

Ключевые слова: хозяйство казахов XVIII — начало XX вв., пограничное пространство, визуальные источники, реконструкция, междисциплинарный подход, фронтир.

Введение

Данная статья стремится восполнить пробел в изучении хозяйства казахов пограничного пространства Казахстана XVIII — начало XX века. Исследование проводилось с помощью инструмента «фронтир» и междисциплинарного подхода к анализу визуальных и письменных источников, что позволило выявить новые аспекты трансформации хозяйства казахов. Цель исследования — представление исторической реконструкции изменений в хозяйстве казахов XVIII — начало XX века пограничного пространства на основе анализа визуальных и письменных источников.

Исследование помогает ответить на поставленные вопросы: каким образом пространственное явление «фронтир» повлияло на трансформацию хозяйства казахов? Какие изменения произошли в скотоводстве, земледелии и промыслах казахов в пограничном пространстве?

Современная историография изучает лишь отдельные аспекты по истории Казахстана XVIII — начало XX века, такие как хозяйственная деятельность, административное деление, создание укрепительных линий, социокультурные изменения. Но не уделялось внимание комплексному изучению влияния пространственного явления «фронтир» на изменение хозяйства казахов на основе визуальных источников. Это и определяет актуальность исследования.

Материалы и методы исследования

Материалами исследования являются выявленные в 2024 году визуальные и письменные источники из архивов, музеев и библиотек Казахстана:

Национальная библиотека Республики Казахстан;
Центральный государственный архив Республики Казахстан;
Центральная универсальная научная библиотека им. Ж. Молдагалиева (г. Уральск);
Национальная академическая библиотека;
Государственный архив Костанайской области;
Областная универсальная научная библиотека им. Сабита Муканова (г. Петропавловск);
Дом-музей Д.П. Багаева (Филиал Павлодарского областного историко-краеведческого музея имени Г.Н. Потанина.)

* Автор-корреспондент. E-mail: mig_kz@ya.ru

Исследование основывается на междисциплинарном подходе и использовании визуальных источников, которые позволяют многоаспектно выполнить поставленную цель и задачи. Используются общенаучные (исторический, логический, системный) и специальные исследовательские методы. Метод историко-временного среза позволяет отследить изменения пограничного пространства с течением времени. Картографический метод предназначен для анализа карт. Сравнительный метод способствует созданию комплексного представления об изменении хозяйства казахов в пограничном пространстве. Все методы применяются в комплексе.

Обсуждение и результаты

История продвижения явления «фронт» вглубь казахских степей начинается с XVIII века. В этот период происходит наступление на казахскую степь с двух сторон — с запада и северо-востока, сопровождающееся сооружением укрепительных линий и образованием пограничного пространства. Под воздействием пространственного явления «фронт» происходит ускоренный переход казахских хозяйств в пограничном пространстве на полукочевой или оседлый образ жизни. В конце XIX — начале XX века. Многие казахи некоторых волостей уже не вели кочевой образ жизни: «Значительная часть казахов Полуденской и Таинчинской волости в 1899 г. Петропавловского уезда вовсе не кочует, если не считать пребывания в течение лета на арендованных казахских участках» [1; 5]. По официальным данным 1902 года в Актюбинском уезде значительно изменился состав стада: из 100 голов всего стада (в перерасчете на крупный скот) приходилось: овец — 18; верблюдов — 5,8, лошадей — 32,5 и рогатого скота — 43,7 (для сравнения в Атбасарском уезде: 28, 14, 3, 45,3 и 12,3 соответственно) [2; 64-65]. Сокращение пастбищ в XIX — начале XX века привело к убыли тебенюющего скота (лошадей и верблюдов) и росту численности рогатого скота. Многие казахские зимовки в Кустанайском уезде находились вблизи пограничных переселенческих поселков. Например, у поселка Александровское вплотную располагались казахские сенокосные угодья. К лугам перебивались только работники-косари, а скот оставался в степи. Российский исследователь А.А. Кауфман, изучавший вопросы землепользования в казахской степи, отмечал: «Молодежь русская выучилась по-киргизски, киргизская — по-русски» [3; 7]. В конце XIX века казахское скотоводство в пограничной зоне начинает переходить на сенокосение и адаптироваться к новым условиям стойкого содержания скота. Основные сенокосные районы находились в поймах рек Уй и Тобол. Казахи косили луга вручную: начиная с 10 июня и оканчивая к концу июля. Затем складывали сено на лугах в стога, а после уборки перевозили его к зимовкам. Машинное сенокосение применялось в ограниченных масштабах [4; 216-225]. По данным Журнала присутствия Тургайского областного правления (1904 г.), в пограничном ауле № 3 Буртинской волости Актюбинского уезда было накошено казахским населением 500 копен сена, каждая весом по 5 пудов [5; 3]. По статистическим данным о запасах корма в пограничных уездах Семиреченской области в начале XX века на одну единицу скота приходилось: в Верненском уезде — 7,4 пуда, Лепсинском — 8,8 пудов, Копальском уезде — 3,8 пудов. [6; 216-225].

На «фронте» встретились два исторических опыта ведения хозяйства. Происходил процесс обмена опытом по обработке земли и ведения земледелия казахов, казаков и переселенцев. Традиционным казахским опытом обработки земли казахской сохой воспользовались переселенцы, прибывшие из других регионов. Впоследствии сохи переселенцы и казаков были модернизированы по казахского образца, что улучшило качество и эффективность земледелия.

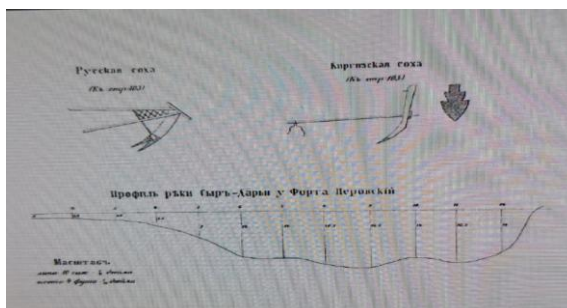

Рисунок 1. Русская и киргизская сохи. — Спб. 1865. Составил Л. Мейер

На рисунке 1 изображен чертеж переселенческой и казахской сохи, а также профиль реки Сырдарьи у форта Перовского. Казахская соха изготавливалась из дерева и имела небольшой

железный наконечник. Главное ее отличие от переселенческой сохи состояло в том, что казахская соха имела одно острие, а не два, как у переселенческой, поэтому при обработке почвы усилий нужно было прикладывать меньше. Прикрепление казахской сохи к упряжи лошади происходило с помощью длинного ремня. В результате управление казахской сохой было легче и не требовало постоянного нажимания на нее пахаря, как на переселенческих сохах. Земля, обработанная переселенческой подвергалась выветриванию, в отличие от казахской сохи. А главная же задача земледельца данного региона состояла в сохранении влажности почвы [7; 356]. В конце XIX века в пограничных волостях посев и обработка земли у казахов происходила коллективно. Объединялось несколько аулов. После окончания посева казахи отправлялись на кочевку, возвращаясь к наступлению жатвы. Охранять посевы оставались самые беднейшие жители (джатаки). Преобладающими зерновыми культурами являлись: используемое у казахов пограничного пространства яровая пшеница, овес, ячмень, яровая рожь и просо. Стремились засеять пашни лучшими сортами зерна, например, сложногоколосной пшеницей, называемой казахами «бас бас» и ассирийской яровой рожью. Преобладающий способ земледельческого хозяйства — переложный [8; 173–178]. К концу XIX века казахи Семиреченской и Семипалатинской пограничных волостей перестали смотреть на земледелие «как на бесцельное занятие»: сеяли пшеницу, ячмень, просо. Некоторые, как султан Букаш в Аркатах (к югу от Семипалатинска) основали оседлое поселение [9; 146]. Российский историк, статистик Щербина Ф.С. отмечал процесс влияния переселенцев на земледельческое хозяйство казахов: «В хозяйстве кочевника, под влиянием все того же крестьянина переселенца появилось много такого, чего раньше у него не было: более удобные экипажи, и земледельческие орудия, и утварь, и упряжь, и хлеб, и овощи» [10; 44–45]. К 1893 г. в северных пограничных казахских волостях Кустанайского уезда сеяли гораздо больше, нежели в южных:

Чубарская (засеяно 4853 десятины яровой пшеницы и 643 десятины овса);

Киньаральская (500 десятины яровой пшеницы и 30 десятины овса),

Мендыгаринская (601 десятину яровой пшеницы и 22 десятины овса.)

И менее всего в южных волостях Кустанайского уезда: Кумакская (засеяно яровой пшеницы 200 десятины и овса 15 десятины) [11; 89]. В начале XX века казахских хозяйств Кустанайского уезда, занимающихся земледелием, насчитывалось 73,1 %. На одно хозяйство приходилось 2,14 дес. запашки. Для сравнения: в Кокчетавском уезде Акмолинской области в данный период земледелием занималось всего 22,3 % казахских хозяйств, и на одно наличное хозяйство приходилось лишь 0,45 десятины запашки [12; 44]. Хозяйство казахов из натурального превращалось в финансовое, стали использовать ссуды в казахских хозяйствах. В 1879–1880-х гг. По случаю неурожая казахским хозяйствам пограничных уездов из Тургайской области была выдана ссуда из общего по Российской империи продовольственного капитала 60000 рублей с рассрочкой выплат. Казахам Николаевского, Илецкого и Иргизского уездов — на 4 года, а Тургайского уезда — на 6 лет. К 1886 г. большая часть этой ссуды уже была уплачена, осталось лишь около 5000 рублей. На конец 1887 году неуплата составляла 643 руб. 53 коп. с начислением процентов на просрочку — 74 руб. 93 коп. [13; 5–16].

В конце XIX века в казахских хозяйствах, перешедших к земледелию в пограничном пространстве, стали использоваться земледельческие орудия труда для уборки хлеба. В основном они использовались в состоятельных казахских хозяйствах. Уборка хлеба проводилась лобогрейкой. При плохих урожаях хлеба запрягали в машину пару быков и лошадь, и при таких условиях в день косили 2–3 сотенных десятины. При тройке лошадей производительность возрастала до 4–5 сотенных десятины в день. Собственные лобогрейки у казахов встречались редко. Большинство же из них для уборки хлеба и сена пользовались наемным трудом и машинами от казаков соседних поселков. За жнейку с граблями при одном наемном рабочем платили 1 руб. 50 коп. 2 руб. с сотенной десятины, Лошади и остальные рабочие были от нанимателя. Производительность труда составляла 3 сотни десятины в день. Уборка хлеба при наемной лобогрейке с одним рабочим при своих лошадях обходилась около 2 руб. с десятины [4; 33].

Рисунок 2. Торговый дом А.А. Шмидт и сын. Уральск, 1902

На рисунке 2 представлена рекламная афиша, на которой изображены земледельческие машины и орудия, предлагаемые к продаже в г. Уральске через склады «Торговым домом А.А. Шмидт и сын». В их состав входили: сенокосилки, жнеи «Дези», сноповязалки, всемирно известных заводов Мак Кормик в Америке жнеи, косилки (лобогрейки) заводов Бадовского и Гильдебранта, плуги железные и веялки собственного производства. Эти орудия труда использовались в казахских хозяйствах [14; 230].

В пограничном пространстве отмечались нередко случаи долговой зависимости казахов от казаков кредиторов. Встречались значительно чаще, чем в других частях казахской степи. Казахи брали хлеб в долг у казаков, но должны были отработывать его по кабальным расценкам. В период жатвы — по завышенным расценкам. Из записной книжки казака-кредитора: «Киргизец Махамбет Яхманов взял 10 пудов ржаной муки (когда она стоила не более 2 р. 50 коп.) и должен жать одну десятину» [15; 44].

В начале XX века участились случаи самовольного захвата переселенцами земель, принадлежавших казахам. Из архивного дела прошения казаха Муртазина из аула № 1 Каратугайской волости Актюбинского уезда Тургайскому губернатору от 19 мая 1905 г. о восстановлении справедливости и возврате земель, захваченных переселенцами. Известны следующие факты событий. Группа переселенцев насильно вторглась на казахские земли и засеяла их. Казахи, владельцы данных участков, предприняли попытку предупредить их, но те открыли стрельбу. Казахам аула пришлось отступить, избегая конфликта. Переселенцы силой отнимали скот, имущество, оскорбляли казахов, в том числе и женщин. Казахи попытались обратиться с жалобой к начальнику станции железной дороги Яйсану, но он не оказал никакой помощи. Наоборот, позволил переселенцам действовать по своему усмотрению и пригрозил вводом войск, если будут им препятствовать. Переселенцами без участия землемера самовольно отмежевали захваченный участок, обозначив его границы. На луговые поля казахов они выпустили свой скот, выгнав казахский. На зимовках казахов они захватили все деревянные приспособления, из-за чего зимовки пришли в негодность [16; 12].

До установления государственной границы Российской империи таможенные учреждения создавались по всей Оренбургской и Сибирской линии. В начале XIX века торговые отношения в пограничных пространствах осуществлялись через таможни и заставы, однако они были весьма незначительными. Таможни представляли собой серьезные препятствия для развития торговли. На редутах Талицком и Озерном российские власти были жестоки к казахскому населению и предъявляли претензии. Введенная ими таможенная пошлина распространялась даже на изделия казахского производства, такие как кошель, кожи и прочие, которые власти именовали «заграничными».[17; 360]. 7 июля 1808 г. был издан указ об учреждении таможенных застав на границе с казахскими степями: Верхнеуральск, Звериноголовск и Орск и таможенные посты: Изобильный, Нижнеозерный, Верхнеозерный, Никольский, Тальцкий, Ключевой, Каракульский, Березовский, Крутойярский, Луговой, Усть-уйский, Кегердинский, Озерной и в Илецкой защите. Заставы вносили пошлину только с казахских товаров. Таможенные посты, состоящие из одного объездчика, пропускали казахские товары и озерную соль только в том случае, если она привозилась русскими купцами. Там же казахи имели

право перегонять свои стада в города России [18; 87-88]. В 1860 году Главное Управление Сибирского Таможенного Округа было перенесено в Петропавловск, но уже в 1868 году Пограничная Таможня была закрыта. Подвижное пограничное пространство под влиянием «фронтира» переместилось к югу [19; 23]. В 1865 году была отменена однопроцентная пошлина и карантинный сбор с товаров, отправляемых в казахские степи, а значит и сбор с привозимых из степи на Оренбургскую линию животных продуктов. Перенос в 1868 году Оренбургской и Сибирской таможенных линий на юг дал новый толчок развитию пограничной торговли [20; 88-90].

Из всех промыслов торговля приносила казахам наибольшую прибыль. Торговля велась скотом и продуктами на меновых дворах Оренбурга и Троицка, на ярмарках и базарах пограничных селений Оренбургской губернии. Казахи продавали за наличные деньги или обменивали на хлеб и другие товары, в которых нуждались. В Центральной универсальной научной библиотеке им. Ж. Молдагалиева г. Уральск была обнаружена книга М.А. Круковского «Южный Урал», «Путевые очерки» (1909), в сопровождении с книжными фотографиями, которые характеризовали особенности казахской торговли в Троицке.

Рисунок 3. Казах на арбе. — М., 1909

На рисунке 3 запечатлен казах, управляющей арбой. «На ней находится бадья с кумысом», — пишет автор М.А. Круковский. Казах привез кумыс на продажу на базар в г. Троицк. Из бадьи виден верх громадного песта для взбучивания кумыса. В базарные дни в г. Троицк приезжает много торговцев из степей и станиц. Основным товаром казахов являлись лошади. Их продавали на конной площади, расположенной за базаром Троицка [21; 206].

На конце XIX века на юго-востоке, в Семипалатинской и Семиреченской областях шла пограничная торговля с Китаем и Монголией. Казахи служили в ней посредниками. В долине Бухтарма в 1880-е годы были отменены китайские и русские пикеты. Лишь российской администрацией содержался таможенный пикет для проверки свидетельств караванов, идущих в Монголию [22; 25]. Товары, проходящие из Семиречья в Китай и обратно, проходили через таможни, находящиеся поблизости от государственной границы: Зайсанскую таможню и переходные пункты Алкабенский и Катон — Карагайский, укрепление Бахты г. Джаркент, г. Пржевальск, сел. Хоргос и укрепление Нарынском. Через таможни в Китай провозили товары, на которые там имелся спрос. Это были бумажные ткани, выделанные шкуры, юфт, сафьян, рога марала и сайги, скот, шерстяные изделия, шкуры выдры и лисицы, ташкентские шелковые ткани, готовое платье, сахар и конфеты, серебро в слитках. Из Китая гнали скот, везли невыделанные шкуры, войлок, хлеб, который поступал предварительно на ярмарки Семиречья. Торговля же казахского населения с Китаем была незначительна, так как ввоз китайских товаров превышал вывоз казахских продуктов [23; 18]. В пограничной зоне наблюдалась финансовая зависимость обедневших казахов от российских купцов. Они, являясь держателями векселей казахов, попавших к ним в долговую зависимость, использовали это обстоятельство в своих интересах. Цены на товары, отпускаемые купцами казахам-должникам, всегда устанавливались по усмотрению самих купцов, а закупочные цены на скот оставались фиксированными [24; 27].

В пограничном пространстве наиболее распространены были сельскохозяйственные промыслы. Казаки, которые жили выше Бухтарминской крепости, редко занимались сами поставкой сена, земледелием и другими полевыми работами. Большая часть из них имела наемных работников из казахов (джатаков), которые будучи в бедственном положении, зимой брали муку в долг. Казаки отпускали муку по завышенной цене, а казахи вынуждены были отработывать долг летом. Возле каждой станицы всегда можно было увидеть несколько юрт, которые вели самую оседлую жизнь, оставаясь на местах десятки лет. Иногда казахские женщины нанимались на работу к казакам и нянчили их детей, из-за чего встречались случаи, когда казацкие дети начинали разговаривать на казахском языке. Казахи, жившие вблизи селений, занимались выпасом казацкого скота и лошадей [25; 24-25]. В конце XIX века промыслы казахского населения: в Актюбинском уезде более 2/3 всех профессий (пастухи табунщики, батраки, жнецы, пахари, погонщики и караульщики) носили сельскохозяйственный характер; в Кустанайском уезде этот показатель составлял 61,4 %. Ремесленные и кустарные промыслы занимали до 10 %, около 5 % приходилось на свободные профессии, от 2 % до 4 % — на торговлю, а оставшаяся доля — на другие виды деятельности. [26; 199].

В конце XIX — начало XX века кроме торговли скотом, некоторые казахи пограничного пространства Кустанайского уезда стали заниматься добычей и продажей соли. В основном все крупные соляные озера находились в ведении Горного округа и только незначительная часть соляных озер, не имеющих промышленного значения, передавалась в пользование казахского населения с возможностью добычи соли. Например, на основании 626 статьи Горного Устава Российской империи казакам Уральского войска предоставлены в пользование озера Индерское и Карабаскак, а казахам — Ак-Кызык из Тентяксурской группы и — Надырь и Карача из Приэмбинской группы [27; 97].

В исследуемый период извозный промысел занимал важное место в жизни казахов пограничного пространства. Казахское население занималось извозом соли на укрепительные линии и доставкой её в ближайшие российские населенные пункты. В степной пограничной полосе главными возчиками являлись казахи. Тем не менее, извозный промысел начал сокращаться с выпуском железных дорог. Казахи занимались перевозкой товаров из г. Троицка в г. Кустанай и Тургай и поставкой сырья и соли из Тургайской области в г. Орск, Троицк и другие города [28; 37].

У казахов стал развиваться рыбный промысел, но имелись значительные ограничения, связанные с запретом рыбной ловли в ряде крупных рек и озер.

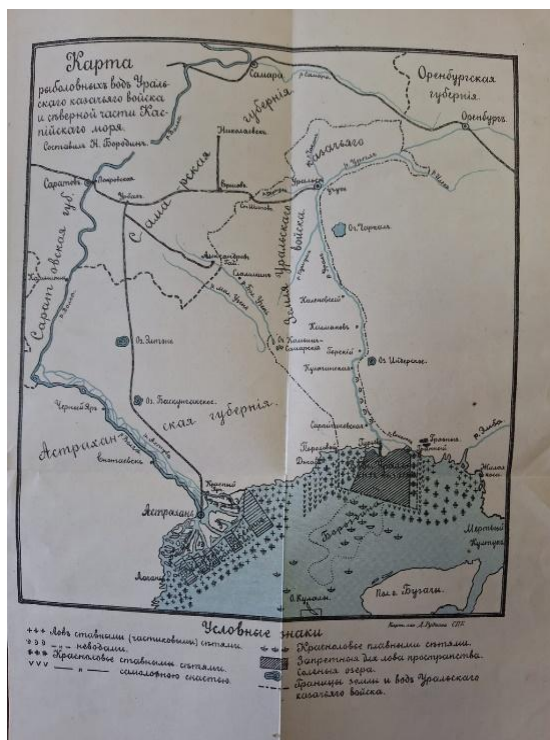

Рисунок 4. Карта рыболовных вод Уральского казачьего войска и северной части Каспийского моря. — Спб., 1911. Составил Н. Бородин. Масштаб: 1:500000

На рисунке 4 отмечены условными знаками границы земли и вод. Это показывает, что воды реки Урал и прилегающая к ней территория принадлежит Уральскому казачьему войску. Казахам же было предоставлено лишь право водопоя на Урале в определенных местах, к которым имелись довольно узкие прогоны. По рассказам долгожителей этой местности, казахи до начала XVIII века беспрепятственно могли и пользовались всей территорией сплошь до Урала, а в пойме располагались почти все зимовки. 19 октября 1722 года Российская империя издала указ о запрете казахам производить рыбную ловлю в Урале (Яик), а прилегающая к Уралу полоса была ограничена межевыми знаками. Казахи во время рыболовства на Урале получали хороший заработок в качестве вольнонаёмных рабочих у казаков. А рыболовное право, как в Урале, так и в его притоках, хотя бы втекающих с казахской стороны, предоставлено было одним казакам [29; 50–58]. Многие из казахов нанимались на рыбные промыслы нижнего течения Урала и на морские промыслы Каспийского моря. При чем на этих работах казахи, благодаря своей нетребовательности, работоспособности, трезвости, быстро вытесняли русских рабочих [27; 97].

Начиная с первой половины XIX века казахи пограничного пространства стали заниматься отхожими промыслами.

Рисунок 5. Майкаинский рудник. — Павлодар, 1907. Фотография из Дома-музея Д.П. Багаева

На рисунке 5 представлена фотография из Дома-музея Д.П. Багаева — филиала Павлодарского областного историко-краеведческого музея имени Г.Н. Потанина. На фото запечатлено, как казахи работают на Майкаинском руднике Павлодарского уезда. Рудник Майкаинский был открыт в 1895 году. В верхних слоях руды содержалось 12,1 грамма золота и 52,6 серебра на тонну руды. В 1914–1917 годах к разведке этого месторождения было привлечено английское акционерное общество предпринимателя Лесли Уркварта. В 1916–1917 годах Лесли Уркварт добился у местной администрации разрешения «производить краски» из местного сырья. Добытую руду отправляли на Экибастузский свинцово-цинковый завод, где работы проводились под видом «производства красок». Однако в действительности при плавке бурых железняков с другими рудами получали золото, которое отправлялось в Англию. По данным обзора Семипалатинской области за 1905 г. число рабочих на рудниках, каменноугольных копях, разведочных участках и каменоломнях составляло 144 человека все — мужчины. Среднее число рабочих на горных промыслах в день достигало 120 человек. Рабочий день длился от 8 до 10 часов. Большинство рабочих были казахами из ближайших к месту работы волостей, а число русских рабочих было незначительным. Оплата осуществлялась для рабочих по-разному: 60–80 копеек или 7 рублей за одну кубическую сажень [30; 43]. В пограничных районах процент казахов, занимающихся промыслами, был гораздо выше, чем в уездах, удаленных от границы.

Значительный вклад в изучение явления «фронт» внесли зарубежные исследователи, в том числе А.Д. Фрэнк, который рассматривал становление и развитие мусульманских религиозных учреждений России на степном фронте в имперский период [31]. Специалист по теории этого пространственного явления А.Д. Рибер изучал лишь меняющиеся конструкции концепта «фронт» [32]. Японский ученый Д. Нода сконцентрировал внимание на изучение роли казахских кочевников в решении проблем в пограничных регионах: Восточно-Казахстанской степи Западной Сибири и Синь-

цзяна [33]. Наиболее близкими к нашей поставленной цели и полученным результатам являются исследования, проведенные американским ученым Я.В. Кэмпбелом. Ученый констатирует, что в пограничном пространстве создаются многочисленные отношения, слой посредников, наблюдается процесс креолизации [34]. Английский исследователь А. Моррисон освещает колониальные завоевания в казахской степи с помощью визуальных источников, но реконструкцией пограничного пространства Казахстана как единого объекта с использованием явления «фронт» не входило в его поле исследований [35]. В коллективной монографии европейских и российских ученых С. Горшениной, С. Абашина, Б. Де Кордые и Т. Сабуровой представлена визуальная реконструкция фронтального продвижения, что оказывает нам методическую помощь при анализе и оценке визуальных источников [36].

В современной российской науке с помощью инструмента «фронт» «фронт модернизационный» изучают фронтальную повседневность и региональную историю. Оренбургский историк Е.В. Годовова рассматривает становление казака-воина в условиях фронтальной повседневности, но проблемы хозяйственной деятельности казахов остаются за пределами ее исследований [37]. Российский исследователь казачества Д.В. Сень анализирует реакцию приграничного населения на действия власти в пограничном пространстве [38]. Однако исследования данного автора также не относятся к изучению казахского хозяйства.

Отечественные историки уделяют внимание изучению лишь отдельным аспектам истории данного периода: образованию укрепительных линий, изучению административных, правовых и земельных отношений и других. Г.С. Султангадиева рассматривает посреднические отношения между Казахской степью и чиновниками Российской империи [39]. В конце XVIII — начале XX века проблемы повседневности казахского населения пограничного пространства разрабатывает Н.Х. Джуманиязова [40]. К.А. Абдрахманов и С.В. Рассказов изучают образование Сибирских линий на основе новых картографических источников, а также истории распространения неприятия тотального разграничения местным населением по обе стороны новых границ, не рассматривая вопрос изменения хозяйства. [41]. Результаты проведенных обсуждений доказывают, что данный вопрос нашел освещение лишь фрагментарно и проблемы изменения хозяйственной деятельности казахов остались вне исследовательского поля ученых.

Выводы

Под влияние пространственного явления «фронт» происходила ускоренная трансформация хозяйства казахов, которая сопровождалась обменом опыта по ведению хозяйственной деятельности казаками, казаками и переселенцами. Формируется отгонное и стойловое содержание скота в хозяйствах. Наблюдается рост поголовья крупного рогатого скота и сокращение табунного. Получает развитие сенокосение, развивается земледелие. Хозяйство казахов пограничного пространства из натурального становится финансовым. Наибольший рост посевных площадей в казахских хозяйствах отмечался в пограничных волостях Актюбинского и Кустанайского уездов Тургайской области. На успешное развитие земледелия в данной пограничной местности влияет хорошее качество земли, возможность использования земледельческих орудий труда для уборки хлеба, близость железной дороги и российского рынка сбыта. Развиваются промыслы у казахского населения в пограничном пространстве: торговля, сельское хозяйство, соледобыча, рыбный извоз и отхожие промыслы. На «фронте» чаще происходят столкновения между казаками и переселенцами вследствие нарастающего дефицита ресурсов (водных и земельных). Наблюдается процесс креолизации и расслоения казахского общества. Пограничное хозяйство казахов форсировано и адаптируется к новым условиям колониальной действительности. Представленную историческую визуальную реконструкцию изменения хозяйства казахов XVIII — начало XX века можно будет использовать как наглядное пособие при изучении периода Нового времени Казахстана и решения ряда междисциплинарных задач и научных вопросов.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР23485574 «Фронт» как пространственное явление в истории Казахстана XVIII — начало XX вв. (по визуальным и письменным источникам). Статья выполнена при финансировании Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Список литературы

- 1 Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее — ЦГА РК). — Ф. 369. — Оп. 1. — Д. 5000. — Л. 5.
- 2 Энциклопедический словарь. Т. XV / под ред. Ф.А. Брокгауза, И.А. Ефрон. — СПб.: Семеновская, 1905. — 489 с.
- 3 Кауфман А.А. Переселенцы-арендаторы Тургайской области: 2-я часть отчета старшего производителя работ Кауфмана по командировке в Тургайскую область / А.А. Кауфман. — СПб.: В. Безобразова и К, 1897. — 140 с.
- 4 Описание геоботанических условий северо-западных волостей Кустанайского уезда (Кенаральской, Миндыгаринской, Чубарской, Аятской, Джилкуарской и Дамбарской) / под ред. П. Хворостанского. — Оренбург: Переселенческое управление Тургайско-Уральского района, 1916. — 105 с.
- 5 ЦГА. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 1528. — Л. 3.
- 6 Баударь В. Коневодство и скотоводство в Семиреченской области / В. Баударь // Труды первого съезда сельских хозяйств Семиреченской области. Состоящей 20–30 ноября 1909 в г. Верном. Вып. 2. — Верный: Семиреченское областное правление, 1911. — С. 216–225.
- 7 Мейер Л.М. Материалы для географии и статистики России. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Л.М. Мейер. — СПб.: Тип. Э. Веймара и Ф. Персона, 1865. — 414 с.
- 8 Волости и населенные места 1893 года. Семипалатинской области. Вып. 1 / под ред. Статистического комитета. — СПб.: Статистический комитет МВД, 1893. — 112 с.
- 9 Финш О. Путешествие в Западную Сибирь / О. Финш. — Москва: Тип. М.Н. Лаврова и К, 1882 г. — 578 с.
- 10 Щербина Ф.С. Киргизская народность в местах крестьянских переселений / Ф.А. Щербина. — СПб., 1905 год. — 48 с.
- 11 ЦГА. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 480.
- 12 Щербина Ф.А. Объяснительная записка к данным об излишних землях, находящихся в пользовании киргиз северной части Кустанайского уезда / Ф.А. Щербина. — Оренбург: Тип. Ф.С. Сачкова, 1900. — 70 с.
- 13 Обзор Тургайской области за 1886 год / под ред. Тургайское Областное правление. — Оренбург. Тип. Б Бреслина, 1887. — 36 с.
- 14 Памятная книжка и адрес календарь Уральской области на 1902 год / под ред. Уральского областного статистического комитета. — Уральск: Уралец, 1901. — 289 с.
- 15 Словцов И.Я. Путевые записки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области, в 1878 год. / И.Я. Словцов // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества. Кн. 3. — Омск: Окружной штаб, 1881. — С. 1–55.
- 16 ЦГА. — Ф. 25. — Оп. 1. — Д. 2814. — Л. 12.
- 17 Исторический архив Омской области Российской Федерации (ИАОО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 1112. — Л. 360.
- 18 ИАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Д. 4344. — Л. 87-88.
- 19 Кузнецов А.А. Краткий исторический очерк г. Петропавловска. Акмолинская область / А.А. Кузнецов. — Петропавловск: Газ Приишимье, 1913 год. — 24 с.
- 20 Энциклопедический словарь. Т. XVII / под ред. Брокгауза и Ефрона. — СПб.: Семеновская, 1902 год. — 960 с.
- 21 Круковский М.А. Южный Урал. Путевые очерки / М.А. Круковский. — М.: Тихомиров. — 1909 год. — 311 с.
- 22 Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области / А.И. Добросмыслов // Памятная книжка Тургайской области. 1899 год. — Оренбург: Жаринова, 1899 год. — С. 1–25.
- 23 Обзор Семиреченской области за 1896 год / под ред. Семиречинского областного правления. — Верный: Семиреченское областное правление, 1897 год. — 73 с.
- 24 Отчет ревизора землеустройства Смирнова по командировке летом 1899 г. в Акмолинскую и Семипалатинскую области. — СПб.: В. Киршбаума, 1899 год. — 97 с.
- 25 Влангали А.Г. Геогностическая поездка в восточную часть киргизской степи в 1849 и 1851 годах / А.Г. Влангали // Горный журнал. — 1853. — № 1. — С. 1–64.
- 26 Ксенжик Г.Н. Историческая география Степных областей Казахстана в XIX — начале XX вв. / Г.Н. Ксенжик. — Алматы: Айғаным, 2015. — 331 с.
- 27 Памятная книжка и адрес — календарь Уральской области на 1908 / под ред. Уральского областного статистического комитета. — Уральск: Уральская областная типография, 1908 год. — 250 с.
- 28 Обзор Тургайской области за 1911 г. / под ред. Тургайского областного правления. — Оренбург, 1912. — 136 с.
- 29 Бородин Н.А. В защиту Уральского рыболовства / Н.А. Бородин. — СПб.: Общественная польза, 1910. — 68 с.
- 30 Обзор Семипалатинской области за 1905 г. / под ред. Семипалатинского областного правления. — Семипалатинск: Областное правление, 1906. — 107 с.
- 31 Frank A.J. Muslim religious institutions in Imperial Russia: the Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910 / A.J. Frank. — Leiden: Brill, 2001. — 341 p.
- 32 Rieber A. Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach / A. Rieber // Ab Imperio. — 2003. — № 1. — P. 23–46.

- 33 Noda J. The Kazakh khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries. Leiden / J. Noda. — Boston: Brill, 2016. — 350 p.
- 34 Campbell I.W. Knowledge and the Ends of Empire; Kazak Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917 / I.W. Campbell. — Ithaca: Cornell Univ. Press London, 2017. — 273 p.
- 35 Morrison A. Russian conquest of Central Asia. A study in Imperial Expansion 1814–1914 / A. Morrison. — Cambridge: University press, 2021. — 641 p.
- 36 Gorshenina S. Photographing Central Asia from the Periphery of the Russian Empire to Global Presence / S. Gorshenina, S. Abashin, B. Cordier et al. — Berlin: De Gruyter, 2022. — 431 p.
- 37 Годовова Е.В. Формирование казака-воина в условиях фронтирной повседневности [Электронный ресурс] / Е.В. Годовова // Электронный научно-образовательный журнал «История». — 2018. — № 10. — Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840002327-8-1>.
- 38 Sen D.V. Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue / D.V. Sen // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — 2020. — № 1 (27). — С. 66–80.
- 39 Султангалиева Г.С. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX) / Г.С. Султангалиева // Acta Slavica Iaponica. — 2009. — № 27. — С. 77–101.
- 40 Джуманиязова Н.Х. Повседневная жизнь казахского населения в конце XVIII — начале XX вв. (на материалах Оренбургской губернии) / Сборник материалов международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и Евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан. Ч. 2. — Астана, 2016. — С. 89–92.
- 41 Абдрахманов К.А. Сибирские пограничные линии XVIII в. в свете новых картографических источников и истории распространения современного восприятия пространства [Электронный ресурс] / К.А. Абдрахманов, С.В. Рассказов // Электронный научно-образовательный журнал «История». — 2024. — Т. 15. — № 7. — С. 37–47. — Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840032029-0-1>.

Г.Н. Ксенжик

Шекаралық жерлердегі қазақтардың шаруашылығы (XVIII — XX ғасырдың басы)

Мақалада 2024 жылғы зерттеу нәтижелері келтірілген. Автор Қазақстанның мұрағаттарынан, мұражайлары мен кітапханаларынан анықталған визуалды және жазбаша дереккөздерді ғылыми айналымға енгізген. Шекаралық аймақтағы «шекара» құбылысының әсерінен XVIII — XX ғасырдың басындағы қазақ шаруашылығының өзгеруінің тарихи реконструкциясы әзірленді. Көрнекі және статистикалық мәліметтерге талдау жүргізгенде, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында шекаралық аймақтағы қазақ шаруашылықтарынан жайылымдық жерлерді тартып алу салдарынан жартылай көшпелі немесе отырықшы өмір салтына көшкенін анықтауға мүмкіндік берді. Яғни табынның түрлік құрамы өзгерген: мал шаруашылығы өскен, тебіндеуге (қар астынан жем іздейтін) қабілетті жануарлардың саны азайған. Малды қора ұстау тәжірибесі қолданылған. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ шаруашылықтары шекаралас аймақтан шөп шабуға көшкен. Егіншіліктің дамуы, әсіресе Ақтөбе және Қостанай уездерінің шекаралық болыстарына шаруашылықтардың қоныс аудару деңгейіне жеткен. Қазақ шаруашылықтарында сауда, ауыл шаруашылығы жұмыстары, кірешілік, тұз өндіру, балық және жалданып кәсіп ету сияқты кәсіпшілік дами түсті. Шекара белдеуіндегі қазақтардың қыстауы сыртқы түрі бойынша отырықшы халықтың ауылдарынан аз айырмашылығы болды. «Шекараның» әсерінен қазақ шаруашылығының жедел трансформациясы жүзеге асқан, атап айтсақ: қазақ шаруашылығы табиғи шаруашылықтан қаржылай сипатқа ие болды, қазақтар мен отырықшы халықтардың егіншілікте өзара тәжірибе алмасуы мен креолизация процесі байқалды, жайылымдық жерлердің тапшылығына байланысты қалыптасқан өршіген, қазақ қоғамының мүлкітік жіктелуі өскен.

Кілт сөздер: XVIII–XX ғасырдың басындағы қазақтардың ауыл шаруашылығы, шекаралық кеңістік, көрнекі дереккөздер, қайта құру, пәнаралық тәсіл, шекара.

G.N. Ksenzhik

Internal economy of the Kazakhs in the border area (XVIII — early XX centuries)

In the article the results of the 2024 study were presented. The author introduces into scientific circulation the identified visual and written sources from the archives, museums and libraries of Kazakhstan. A historical reconstruction of the changes in the Kazakh economy in the XVIII — early XX centuries in the border area under the influence of the “frontier” phenomenon has been developed. As a result of the analysis of the identi-

fied visual and statistical data, it was established that the Kazakh economy in the border area switched to a semi-nomadic or sedentary lifestyle in the late XIX — early XX centuries due to the withdrawal of pastures. The species composition of the herd changed, cattle breeding increased, and the number of tebenyuchi (obtain fodder from the snow on winter pastures) decreased. Stall keeping of cattle was practiced. Kazakh farms in the late XIX — early XX centuries in the border area switched to haymaking. Agriculture developed in Kazakh farms. In the border volosts of the Aktobe and Kustanai districts it reached the level of the migrants. In Kazakh farms, the following industries developed: trade, agriculture, transportation, salt production, fishing and seasonal work. Kazakh wintering in the border zone differed little in appearance from the villages of the settled population. Under the influence of the spatial phenomenon of the “frontier”, an accelerated transformation of the Kazakh economy took place. The Kazakh economy from a subsistence economy becomes financial. The processes of mutual exchange of experience in farming by Kazakhs and migrants and creolization are observed. Conflict situations arise due to the increasing shortage of pastures, and the property stratification of Kazakh society grows.

Keywords: kazakh economy XVIII — early XX centuries, border space, visual sources, reconstruction, interdisciplinary, frontier.

References

- 1 TsGA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 369. — Op. 1. — D. 5000. — L. 5 [in Russian].
- 2 Brokgauz, F.A. & Efron I.A. (Eds.). (1905). *Entsiklopedicheskii slovar [Encyclopedic Dictionary]*. (Vol. XV). Saint Petersburg: Semenovskaia [in Russian].
- 3 Kaufman, A.A. (1897). *Pereselentsy-arendatory Turgaiskoi oblasti: 2-ia chast otcheta starshego proizvoditelia rabot Kaufmana po komandirovke v Turgaiskuiu oblast [Tenant settlers of Turgai oblast: Part 2 of Kaufman's report on his business trip to the Turgai Oblast]*. Saint Petersburg: V. Bezobrazova i K [in Russian].
- 4 Khvorostanskogo, P. (Eds.). (1916). *Opisanie geo-botanicheskikh uslovii severo-zapadnykh volostei Kustanaiskogo uyezda (Kenaralskoi, Mindygarinskoi, Chubarskoi, Aiatskoi, Dzhilkuarskoi i Dambarskoi) [Description of geo-botanical conditions of north-western parishes of Kustanay uyezd (Kenaral, Mindygarinskaia, Chubarskaia, Ayatskaia, Dzhilkuarskaia and Dambarskaia)]*. Orenburg: Pereselencheskogo upravleniia Turgaisko-Uralskogo raiona [in Russian].
- 5 TsGA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — Op. 1. — D. 1528. — L. 3 [in Russian].
- 6 Baudar, V. (1911). Konevodstvo i skotovodstvo v Semirechenskoi oblasti [Horse breeding and cattle breeding in Semirechenskaya oblast]. *Trudy pervogo sezda selskikh khoziaistv Semirechenskoi oblasti. Sostoiashchei 20–30 noiabria 1909 v g. Vernom. — Proceedings of the first congress of rural farms of Semirechenskaya oblast. Held on November 20–30, 1909 in Verny. Issue 2.* (pp. 216–225). Vernyi: Semirechenskoe oblastnoe pravlenie [in Russian].
- 7 Meier, L. M. (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii. Kirgizskaia step Orenburgskogo vedomstva [Proceedings for the geography and statistics of Russia. Kyrgyz step of Orenburg knowledge]*. Saint Petersburg: E. Veimara i F. Persona [in Russian].
- 8 Statistical Committee (Eds.). (1893). *Volosti i naseleennye mesta 1893 goda. Semipalatinskoi oblasti. Vypusk 1. [Volosts and Settlements of 1893. Semipalatinsk. Issue 1]*. Saint Petersburg: Statisticheskii komitet Ministerstva Vnutrennikh Del [in Russian].
- 9 Finsh, O. (1882). *Puteshestvie v Zapadnuui Sibir [Journey to Western Siberia]*. Moscow: M.N. Lavrova i K [in Russian].
- 10 Shcherbina, F.S. (1905). *Kirgizskaia narodnost v mestakh krestianskikh pereselenii [Kyrgyz nationality in places of peasant resettlement]*. Saint Petersburg [in Russian].
- 11 TsGA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 25. — Op. 1. — D. 480 [in Russian].
- 12 Shcherbina, F.A. (1900). *Obiasnitelnaia zapiska k dannym ob izlishnikh zemliakh, nakhodiashchikhsia v polzovanii kirgiz severnoi chasti Kustanaiskogo uyezda [Explanatory note to the data on surplus lands used by Kyrgyz in the northern part of Kustanay uezd]*. Orenburg: F.S. Sachkova [in Russian].
- 13 Turgai Regional Board (Eds.). (1887). *Turgai Regional Board Obzor Turgaiskoi oblasti za 1886 god [Review of the Turgai region for 1886]*. Orenburg: B Breslina [in Russian].
- 14 Of the Ural Regional Statistical Committee (Eds.). (1901). *Pamiatnaia knizhka i adres kalendar Uralskoi oblasti na 1902 god [Memorable book and address calendar of the Ural region for 1902]*. Uralsk: Uralets [in Russian].
- 15 Slovtsov, I.Ya. (1881). *Putevyia zapiski, vedennyia vo vremia poezdki v Kokchetavskii uezd, Akmolinskoi oblasti, v 1878 g. [Travel notes kept during a trip to Kokchetav district, Akmolinsk region, in 1878]. Zapiski Zapadno — Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo obshchestva. Kniga 3. — Notes of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society. Book 3* [in Russian].
- 16 TsGA [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan] — F. 25. — Op. 1. — D. 2814. — L. 12 [in Russian].
- 17 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region of the Russian Federation]. — F. 3. — Op 1. — D. 1112. — L. 360 [in Russian].
- 18 IAOO [Historical Archive of the Omsk Region of the Russian Federation]. — F. 3. — Op 1. — D. 4344. — L. 87-88 [in Russian].
- 19 Kuznetsov, A.A. (1913). *Kratkii istoricheskii ocherk g. Petropavlovsk. Akmolinskaia oblast [A brief historical outline of the city of Petropavlovsk. Akmolinsk region]*. Petropavlovsk: Gaz Priishime [in Russian].
- 20 Brokgauz, F.A., & Efron, I.A. (Eds.). (1902). *Entsiklopedicheskii slovar [Encyclopedic Dictionary]*. (Vol. XVII). Saint Petersburg: Semenovskaia [in Russian].

- 21 Krukovskii, M.A. (1909). *Yuzhnyi Ural. Putevye ocherki [Southern Urals. Travel sketches]*. Moscow: Tikhomirov [in Russian].
- 22 Dobrosmyslov, A.I. (1899). *Torgovlia v Turgaiskoi oblasti [Trade in Turgai region]*. *Pamiatnaia knizhka Turgaiskoi oblasti-1899 g. — Memorable book of Turgai region-1899*, 1–25. Orenburg: Sharapova [in Russian].
- 23 Of the Smerechi Regional Board (Eds.). (1896). *Obzor Semirechenskoi oblasti za 1896 [Review of the Semirechenskaya oblast for 1896]*. Vernyi: Semirechenskogo oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 24 Of the Department of State Land Properties (Eds.). (1899). *Otchet revizora zemleustroistva Smirnova po komandirovke letom 1899 g. v Akmolinskuiu i Semipalatinskuiu oblasti [Report of the land management auditor Smirnov on a business trip in the summer of 1899 to Akmola and Semipalatinsk region]*. Saint Petersburg: V. Kirshbauma [in Russian].
- 25 Vlangali, A.G. (1853). *Geognosticheskaia poezdka v vostochnuiu chast kirgizskoi stepi v 1849 i 1851 godakh [Geognostic trip to the eastern part of the Kyrgyz steppe in 1849 and 1851]*. *Gornyi zhurnal — Mining Journal*, 1, 1–64 [in Russian].
- 26 Ksenzshik, G.N. (2015). *Istoricheskaya geografiya Stepnykh oblastei Kazakhstana v XIX — nachale XX vv. [Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in XIX — early XX centuries]*. Almaty: Aigany [in Russian].
- 27 Of the Ural Regional Statistical Committee (Eds.). (1908). *Pamiatnaia knizhka i adres kalendar Uralskoi oblasti na 1908 [Memorable book and address calendar of the Ural region for 1908]*. Uralsk: Uralskaya oblastnaya tipografiya [in Russian].
- 28 Of the Turgai regional board (Eds.). (1912). *Obzor Turgaiskoi oblasti za 1911 g [Review of the Turgai region for 1911]*. Orenburg: Turgaiskogo oblastnogo Pravleniia [in Russian].
- 29 Borodin, N.A. (1910). *V zashchitu Uralskogo rybolovstva [In defense of the Ural fishery]*. Saint Petersburg: Obshchestvennaya polza [in Russian].
- 30 Semipalatinsk Regional Board (Eds.). (1906). *Obzor Semipalatinskoi oblasti za 1905 g [Review of the Semipalatinsk Oblast for 1905]*. Semipalatinsk: Oblastnoe pravlenie [in Russian].
- 31 Frank, A.J. (2001). *Muslim religious institutions in Imperial Russia: the Islamic World of Novouzensk District and the Kazakh Inner Horde, 1780–1910*. Leiden: Brill.
- 32 Rieber, A. (2003). *Changing Concepts and Constructions of Frontiers: A Comparative Historical Approach*. *Ab Imperio*. 1, 23–46.
- 33 Noda, J. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing Empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Leiden. Boston: Brill.
- 34 Campbell, I.W. (2017). *Knowledge and the Ends of Empire; Kazakh Intermediaries and Russian Rule on the Steppe, 1731–1917*. Ithaca: Cornell University Press London, 2017.
- 35 Morrison, A. (2021). *Russian conquest of Central Asia. A study in Imperial Expansion 1814–1914*. Cambridge: University press.
- 36 Gorshenina, S. et al. (2022). *Photographing Central Asia from the Periphery of the Russian Empire to Global Presence*. Berlin: De Gruyter.
- 37 Godovova, E. V. (2018). *Formirovanie kazaka-voina v usloviakh frontirnoi povsednevnosti [Cossack warrior formation in the conditions of frontier everyday life]* *Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia»*. — *Electronic scientific and educational journal “History”*, 10. Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840002327-8-1> [in Russian].
- 38 Sen, D.V. (2020). *Frontier research in present-day Russia: shaky boundaries of the academic dialogue*. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 1(27), 66–80.
- 39 Sultangalieva, G.S. (2009). *Kazakhskoe chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovanie i napravlenie deiatelnosti (XIX) [Kazakh official of the Orenburg department: formation and direction of activity (XIX)]*. *Acta Slavica Japonica — Acta Slavica Japonica*, 27, 77–101 [in Russian].
- 40 Dzhumaniazova, N.Kh. (2016). *Povsednevnaia zhizn kazakhskogo naseleniia v kontse XVIII — nachale XX vv. (na materialakh Orenburgskoi gubernii) [Daily life of the Kazakh population at the end of the XVIII — beginning of the XX centuries (on the proceedings of the Orenburg province)]*. *Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Respublika Kazakhstan i Evraziyskoye prostranstvo: sovremennost i perspektivy razvitiya», posvyashchennoy 25-letiyu Nezavisimosti Respubliki Kazakhstan. Chast 2 — Collection of proceedings from the international scientific and practical conference “Republic of Kazakhstan and the Eurasian Space: Modernity and Development Prospects”, dedicated to the 25th anniversary of the Independence of the Republic of Kazakhstan. Part 2*. (pp. 89–92). Astana [in Russian].
- 41 Abdrakhmanov K.A. & Rasskazov S.V. (2024). *Sibirskie pogranichnye linii XVIII v. v svete novykh kartograficheskikh istochnikov i istorii rasprostraneniia modernogo vospriiatiia prostranstva [Siberian frontier lines of the XVIII century in the light of new cartographic sources and the history of the spread of modern perception of space]*. *Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia»*. — *Electronic scientific and educational journal “History”*, 15, 7, 37–47. Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840032029-0-1> [in Russian].

Сведения об авторе

Ксенжик Галина — доктор исторических наук, ассоциированный профессор, ведущий специалист департамента науки, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-7601-6103>

Information about the author

Ksenzhik Galina — Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Leading Specialist of the Department of History of Science of the Kazakh National Agrarian University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7601-6103>

A. Kuzembayuly¹, Ye. Abil^{2*}

¹Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan;

²B. Beissenov Karaganda Academy under the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: topai240345@mail.ru; yerkinabil@gmail.com)

Kazakhstan and the USSR: discussions on empire

The problem of understanding the nature of the Soviet power in general and relations “Center-Periphery” in particular is one of the key problems in the process of formation of historical consciousness of the Kazakh society at the present stage. There is a long history of discussion of this problem in the research literature. The discussion is reduced to two questions — whether the USSR was an empire and, if it was, whether it was a classical empire and Kazakhstan was a classical colony. The analysis of the results of the discussion has shown that the Western research tradition is dominated by the viewpoint of the imperial character of the Soviet Union. In modern Russian political and historical science, there are both concepts that completely deny the imperial character of the USSR, and those that consider the USSR as an “empire of a new type”, not based on unequal relations “Center-Periphery”. Kazakhstan’s research tradition is still in its infancy. However, it can be argued that the Bolshevik/Communist Party leadership pursued a classic imperial policy in Kazakhstan and other peripheral territories of the USSR, characterized by subordinating the interests of the regions to the interests of the imperial military-political elite, ignoring the formal sovereignty of the union and autonomous republics, pursuing an active colonization policy to the detriment of the interests of the local population, and cultural and linguistic assimilation.

Keywords: Soviet Union, Kazakhstan, empire, colony, colonial policy, historiography, post-colonialism, decolonization, historical consciousness.

Introduction

In 1992, one of the authors of this article, A. Kuzembayuly, preparing the first university textbook on the history of Kazakhstan in independent Kazakhstan, called one of the periods of national history “colonial”, including not only the time when Kazakhs were part of the Russian Empire, but also the Soviet period [1; 90]. This thesis did not cause much discussion in the academic community of Kazakhstan, moreover, the textbook was presented as a doctoral dissertation “Conceptual rethinking of the history of pre-revolutionary Kazakhstan”, successfully defended in April 1993 at the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. In 1998 A. Kuzembayuly published the 3rd edition of his textbook, significantly expanding it to include the period after 1917 [2]. An innovation in the post-Soviet Kazakh historiography was the thesis about the fundamental identity of the colonial policy of pre-revolutionary Russia and the Soviet state in Kazakhstan [2; 313]. In 1999, this thesis was voiced by N. Nazarbayev in his work “In the flow of history”: “The question lies not in stating obvious truths, such as the fact that Tsarist Russia was not just a prison of peoples, nor that the USSR was not a paradise. The question is different — in the genetic similarity of both periods of national history” [3; 15].

The relevance of the research topic is conditioned by the active process of nation-building in independent Kazakhstan. The emerging national consciousness determined the surge of interest not only to historical issues in general, but also to the Soviet period of history. Decolonization of public consciousness and post-colonial discourse became a trend in socio-political thought. That is why when considering the formation of historical memory and historical consciousness at the present stage it is impossible to do without studying the problem of the imperial character of the USSR.

The purpose of this study is to analyze the existing views on the imperial character of the USSR and center-periphery relations in relation to Kazakhstan. This leads to the following research objectives: a) to identify the main theories and concepts considering the imperial character of the USSR; b) to analyze comparatively the existing concepts considering the imperial character of the USSR.

Materials and Research Methods

The historiographical nature of the article has determined the use of the following research methods to analyze the problem under study. First, it is a historical-comparative method based on the identification of common and specific features in the existing concepts of Soviet history. We see a difference in the conceptu-

*Corresponding author’s e-mail: yerkinabil@gmail.com

alization of relations between Kazakhstan as a periphery and the USSR as an empire in the works of Russian, Kazakhstani and “Western” researchers. The latter are understood as American and Western European authors. In the “Western” historiography itself, several concepts have emerged, including the “Affirmative Action Empire”.

Secondly, it is a historical-typological method, which consists in singling out separate groups of studies based on their similar features. A. Filippov, analyzing the perception of the thesis “the USSR is an empire”, identified four variants of “rhetorical figures” possible from the point of view of formal logic: “Empire is bad, the Soviet Union is not an empire”, “Empire is bad, the Soviet Union is an empire”, “Empire is good, the Soviet Union is an empire”, “Empire is good, the Soviet Union is not an empire” [4; 90]. It is on these theses that the qualitative assessments of all studies on this topic are based. Therefore, we distinguish the following groups of studies:

1. Studies denying the imperial character of the USSR and the colonial status of Kazakhstan;
2. Studies recognizing the imperial character of the USSR, but denying the colonial character of Kazakhstan (Empire of a new type, People’s Empire, etc.);
3. Studies recognizing the imperial character of the USSR and the colonial character of Kazakhstan.

Discussion and Results

It should be noted that the colonial nature of the Soviet statehood in the national peripheries was emphasized by researchers almost throughout the entire period of the existence of the USSR and after its collapse. It is enough to recall the famous work of G. Safarov “Colonial Revolution” [5]. A typical representative of the Bolsheviks, the author bitterly wrote that in Turkestan “the proletarian dictatorship...from the very first steps took on a typical colonialist appearance” [5; 110]. A detailed picture of the colonial nature of Soviet power in Kazakhstan and the Central Asian republics was given in the book by M. Chokai [6].

All the studies published in the USSR during the Soviet period, for obvious reasons, denied the unequal nature of center-periphery relations in the Soviet Union. All these works were strictly aligned with the official party line on this issue and were devoted to the apologetics of the Soviet model of nation-building [7-8]. The official party version is represented by the studies of M. Sapargaliev on the emergence of Soviet autonomy in Kazakhstan [9], V.K. Savosko, devoted to the issues of transformation of Kazakhstan from an autonomy into a union republic [10]. In 1951, K.F. Kotov’s thesis “Korenization of the Soviet state apparatus in Kazakhstan (1920–1936)” was defended as a candidate thesis [11]. In the 50s–80s, apologetics of the Soviet model of nation-building was contained in the works of A. Gordienko, S. Baishev, S. Zimanov, I. Reitor, D. Zlatopolsky, N. Masanov, B. Suzhikov, M. Suzhikov [12–19].

Our tasks do not include a complete historiographical analysis of the problem, but we note that the works of the Soviet period, while denying unequal relations between the center and the periphery, reproduced all the civilizational stamps of the Russian Empire. First, the concept of voluntariness of Kazakhstan’s accession to Russia was gradually established. Secondly, after long discussions, the concept of the absolute benefit of joining Russia for the Kazakh people was established [20]. To other civilizational factors in pre-revolutionary Russian literature, in Soviet times the thesis of joint revolutionary struggle with the Russian people was added. “The Kazakh people know well that the blossoming of its national in form and socialist in content culture would not have been possible without the victory of the proletarian revolution in October 1917, without the constant help of the great Russian people at all stages of socialist construction” — stated in the book by A. Nurkanov [21; 115].

In the post-Soviet period, Russian and Kazakh historical sciences began to develop in opposite directions. The anti-imperial mainstream in modern Kazakhstani historiography was set by academician M.K. Kozybaev, who reduced the main provisions of the Soviet national policy to the restriction of the right of nations to self-determination. Kozybaev, who reduced the main provisions of the Soviet national policy to the restriction of the right of nations to self-determination, “creation of “puppet” national formations” and centralization of power over the peoples of the country [21; 158, 22; 23]. If in Kazakhstan the Russian Empire was unambiguously interpreted as a classical empire and the discussion was only about the nature of the processes of inclusion of Kazakhstan in its composition, other approaches in Russia gradually prevailed. The dominant thesis in modern Russian historical science is the fundamental difference between the Russian Empire and the colonial empires of Europe, the aspiration of the Russian authorities to social and legal equality of all peoples within the empire [24; 31]. This apologetics of the colonial Russian imperial model is caused by a political order and is designed to ideologically justify the attempts to revive the imperial model by the

modern political leadership of Russia. As P. Marchenya writes, imperial consciousness remains an important mental characteristic of the majority of the population of the modern Russian Federation [25; 117].

Kazakh and Russian authors have not found consensus on the issue of the imperial character of the Soviet Union either. For the last three decades, the image of the USSR as the “last empire” has firmly entered the academic and public discourse, postcolonial studies have long perceived the post-Soviet space as a legitimate sphere of their scientific interests, and even those authors who emphasize the uniqueness of the Soviet experience in solving the “national question”, as a rule, still cannot do without the appropriate vocabulary [26; 62]. The beginning of this tradition was laid by the famous Soviet orientalist, Professor A. Prazauskas in his article “CIS as a postcolonial space” [27]. Having defined the USSR as a colonial empire, the author defined the CIS as a form of influence of the former metropolis on the former colonies by analogy with the British Commonwealth [28].

Moreover, there are works that present the USSR as a new type of empire — a “people’s superpower”. In A. Golenkov’s semi-publicistic study, after the standard set of Soviet stamps about industrialization, collectivization and lack of repression, modern stamps about Western Russophobia, Zionists, Freemasons and the civilizing role of the Russian people are added. The author concludes that the imperial interests of the USSR corresponded to the interests of the broadest segments of the population and the Soviet Union was a truly popular empire [29]. S.V. Lurie defines empire as an open dynamic heterogeneous system in a state of unstable equilibrium, as a political and cultural phenomenon that requires a neutral assessment, taking into account various aspects of imperial construction and imperial practice [30; 16–20]. He suggests using the concept of “empire” without value judgments, as a category describing a certain form of a multinational state that used various forms and methods of integration of the eastern regions into Russia.

P. Marchenya considers the empire as a historically conditioned system of interaction between the people and the government in Russia [25; 118]. He defines an empire as a state that has realized its role in world history and purposefully fulfills it as a mission that is above local (“just state”) interests. The historical existence of any empire is based on the idea of serving the Imperative that unites the peoples inhabiting it for the realization of good and opposition to evil, he believes, giving the phenomenon of empire a socio-philosophical meaning [25; 128].

The rejection of analogies between the “classical empires” and the USSR is based on the imaginary difference between them. In this case, the authors resort to two logical tricks. First, for the comparison, a speculative model of the “classical empire” is taken, which did not exist in reality. This ignores the fact that all empires had significant differences in the relationship between the center and the periphery, as well as in the state and legal structure. Thus, A. Motyl compares “classical empires” to a wheel without a rim, the interaction between different territories is built there exclusively through the imperial core, and the individual parts of the periphery practically do not contact with each other, and therefore do not have a common identity [31; 13]. Accordingly, the USSR, where there was an economic connection between the republics and the formation of the all-union “Soviet” identity, cannot be classified as an empire [26; 64–65].

However, the weak point in this reasoning is the characterization of the “classical empire”, i.e., a speculative model that did not exist anywhere in its pure form. In the same British Empire, even before economic globalization, colonized India supplied opium to China via colonized Hong Kong. The North American colonies successfully traded not only with the metropolis but also among themselves. The British colonies also exchanged labor, which is how a fairly significant Indian diaspora was formed in South Africa. The Imperial Conference of 1930 was convened to regularize intra-imperial trade, not only between the dominions and the metropolis, but also between the dominions [32]. In addition, we should not forget the simple fact that the European empires collapsed at the dawn of the industrial era, in the era of trade protectionism, while the USSR existed already in the era of increasing globalization, which could not but affect the specificity of economic relations between the Soviet republics.

Secondly, the obvious facts of manifestations of this inequality (Russification, colonization, economic exploitation) in relation to other empires are interpreted as colonial policy, and in relation to the USSR — as natural processes generated by existence in a single state. Thus, D. Letnyakov, says that “it would be strange to deny that in the Soviet Union there was a tendency to assimilating pressure of Russian on other languages, as well as the problem of the dominance of Russians in the highest positions in the KGB, army, as well as at the level of party leadership, which could create in the national republics the feeling of a colonial situation” [26; 66]. However, he goes on to cite rather strange theses that in addition to Russification, correctly called by the author from the political point of view: “Assimilating pressure of the Russian language”, there were Tajik-Uzbek and Abkhaz-Georgian contradictions. “It turns out that for some ethnic groups the situation of

imperial domination was much more pronounced in their relations with republican rather than Moscow authorities. Or, as in the case of Tajikistan, the neighboring republic was seen as the main “oppressor” — he states and, on this basis, excludes the language issue from the discussion of the imperial character of the USSR [26; 67]. But these facts do not cancel the imperial character of relations. Similar facts of “stepwise discrimination” can be found in the history of any European empire. The same Britain supported in India the Hindi, who formed the basis of the local colonial apparatus, as a relatively privileged ethnic group, while turning a blind eye to discrimination by the Hindi against other groups on both religious (Muslims) and ethnic grounds, which caused greater loyalty of the same Muslims to the British crown [33].

Reflecting on the essence of the USSR, European and American authors recognize it more as an empire. The dominant form of understanding the state is the national vision, with the Western nation-state serving as an example. Consequently, in the eyes of Western researchers, the USSR was more of an empire than a nation-state [34; 48]. According to historian Stephen Howe, an empire is characterized by the fact that it consists of a center and a subordinate periphery, and these peripheral areas are usually conquered [35; 30]. Jane Burbank believes that the USSR appears as a modernized empire, an empire pushed to the limit of its fundamental possibilities, and it is in reaching the limit of functionality of the imperial form that the Soviet Union collapsed [36].

The author of the classic work on the comparative analysis of imperial political systems, D. Lieven, also believes that the USSR is one of the varieties of traditional modern European imperialism [37; 501]. He believes that Soviet history fits perfectly into the framework of modern European colonialism, “a process in which Europeans ruled much of the rest of the world in the name of modernization processes developed in Europe” [37; 499–500]. At the same time, analyzing the modernization policy of the USSR, D. Lieven believed that modernization “in the Soviet way” was carried out much more recklessly and ill-considered than in European empires, which is partly why its environmental consequences were terrible [37; 500]. “Throughout the years of Soviet rule, the Communists skillfully squeezed the last juices from an exhausted population for the sake of their imperial aims — in other words, for the sake of competing with Western powers for power and influence around the world”, he believed [37; 516]. The French historian and political scientist Hélène Carrère d’Ancoss, who considered the USSR to be a form of the Russian Empire, also held the same point of view [38].

One of the criteria for categorizing the USSR as an empire, the authors considered its complex hierarchical structure. Russia, “with its incredible ethnic diversity, encompassing Europe and Asia, four world religions and a whole scale of different lifestyles and economic patterns”, is nothing less than an “empire” — wrote A. Kappeler. He believed that “... the view of Russian history as the history of a nation-state is erroneous, and such an approach will inevitably lead to a delusion...” [39; 8-9]. Another of the grounds for attributing the USSR to the imperial type of states was its insufficient modernity from the point of view of the Western author, especially in the socio-political sphere. “The empire is the peak of development of an extensive non-modernized state, as its philosophy of income extraction is extensive, not intensive” — notes the professor of sociology at the University of Birmingham K. Kader [40; 31]. At the same time, the authors emphasize that the ruling circles of the USSR denied the imperial character of their state. “On the contrary, the Soviet Union sought the exact opposite goal — to convince its citizens and the whole world that it was not an empire. At the same time, the behavior of the USSR eventually earned it an imperial reputation both in the eyes of its own citizens and the rest of the world” — notes M. Beissinger [41; 363].

Stanford University professor Norman M. Naimark, analyzing the policy of the Soviet state of the 20-50s with regard to certain ethnic and social groups, suggests not to separate some repressions from others, but rather to speak about the genocidal nature of the entire Stalinist regime, which “killed systematically, not episodically” [42]. In his book, N.M. Neimark writes: “Stalin did not talk about exterminating all Ukrainians or Kazakhs — Stalin talked about the destruction of certain conditions of everyday life of farmers in Ukraine or nomads in Kazakhstan, which made them exactly Ukrainians or Kazakhs, respectively” [43].

Special mention should be made of the work of Harvard University professor Terry Martin. In his opinion, the Soviet Union was neither a federation nor a mono-ethnic state. The originality of Soviet policy, in his opinion, was that the authorities supported the external forms of existence of national minorities — culture, language, elites, territories — to a much greater extent than the national majority — Russians. In this way, the Bolsheviks tried to combine the demands of national elites with the demands of central elites, who aimed to create an economically and politically unified state. To characterize this system, T. Martin introduces a new term — the empire of “positive activity”, i.e., positive discrimination [44]. T. Martin identifies four key prerequisites that conditioned the Bolsheviks’ national policy. First, the Bolsheviks realized that

nationalism was the most dangerous competing ideology for them and tried to hijack the national elites' agenda by offering minorities formal sovereignty in a "Soviet" form. Second, the Bolsheviks considered national self-consciousness an inevitable but temporary phenomenon on the road to internationalism. Therefore, they saw the fulfillment of some of the national elites' demands not just as a necessary concession, but also as a temporary one on the path to achieving internationalism. Third, the Bolsheviks were convinced, that the nationalism of the non-Russian peoples of Russia was caused primarily by a reaction to oppression by the tsarist regime and distrust of the Great Russians. The shared experience of Soviet life should, in their understanding, have eradicated this phenomenon. Fourth, the national policy of the Bolsheviks was in close connection with their foreign policy. The encouraging policy towards national minorities was carried out in order to get a positive response from neighboring peoples in an oppressed state and to increase the possibilities of influencing them in order to carry out the "world revolution" [45; 58-59].

T. Martin considered the USSR to be a highly centralized state, seeking to invade all spheres of life and using extreme forms of violence. It emerged as the successor of the Russian Empire, re-conquered most of the peripheries belonging to the empire, but then "embarked on a policy of strengthening non-Russian nations and their construction even where they hardly existed" [46; 61]. Francine Hirsch published a book on the role of "imperial ethnographers" in the design and development of Soviet national policy. In her work, Hirsch sought to disagree with Martin on virtually all issues. While Martin emphasizes the novelty of Soviet national policy, one of Hirsch's main theses boils down to justifying the continuity between the national policies of the Romanov Empire and the Soviet Union through specialist ethnographers [47].

Apologists for the USSR often point to the fact that the republics, including Kazakhstan, were dominated by local ethnic elites, justifying the non-imperial character of the Soviet system of government. "Local leaders who, by agreement with Moscow-Center, received a fairly high degree of autonomy in dealing with internal affairs, while remaining, of course, fully loyal to basic Soviet principles", writes S. Abashin in an article with the telling title "'Soviet = Colonial?'. (For and Against)" [48; 34]. E. Rudyk, Professor of the Department of Digital Economy at Dubna State University, speaking at the Round Table of the "Alternatives" magazine, stated that the USSR cannot be called an empire on the grounds that Russians as "the people forming the state, cementing the country" did not have any privileges; on the contrary, representatives of non-Russian ethnic groups had privileges in the national republics [49].

The autonomy of republican elites in governing their republics is greatly exaggerated by apologists of the USSR. Any appointment in the national republics, in violation of their constitutions, was actually made in Moscow. There was a principle of "nomenclature", i.e., a list of positions and the order of their approval. The group approved by the Politburo of the CPSU Central Committee included the first secretaries of the Central Committees of the republican Communist Parties, regional committees, city committees in cities of union importance, as well as the chief editors of central party publications. In the government, these were Union Commissars (ministers) and top military leaders, as well as ambassadors to foreign countries. In the national economy, they were directors of the largest factories and heads of creative unions. The group, approved by the Secretariat of the CPSU Central Committee, included party, state and Soviet leaders of lower rank: deputy ministers, second secretaries of regional party committees, chairmen of regional executive committees of Soviets, etc. [50]. The institution of second secretaries of the Central Committees of the Communist Parties of the national republics should be especially noted. "The republics and national autonomies were rigidly tied to Russia. There was an institute of second secretaries, who were always Slavs" — testifies the former leader of the USSR M. Gorbachev in his memoirs [51].

Throughout the Soviet history of Kazakhstan, the degree of participation of local elites in the management of the republic was minimal. Out of 20 leaders of the party organization only 5 were representatives of the local elite (M. Murzagaliev, J. Shayakhmetov, I. Yusupov, D. Kunayev, N. Nazarbayev). They remained in power only on condition of absolute loyalty to the central authorities and any attempt to argue and defend national interests instantly led to their removal (Zh. Shayakhmetov in 1954, D. Kunayev in 1962). The institutions of party and economic nomenclature and the practice of appointing second secretaries turned even the partial sovereignty enshrined in the Constitution into a complete fiction.

The formal participation of the local elite in the management of the regions and even the presence of their representatives in the highest governing bodies (D. Kunayev's membership in the Politburo of the CPSU Central Committee in 1971–1987) cannot be an argument for denying the colonial nature of the USSR. We see similar representation in other colonial empires, particularly in the British Empire. In the same colonial India, in the Indian Civil Service system, by 1947, more than half of the top positions were held by local natives. In addition, there were formally autonomous "native principalities" where colonial

administration was present in the form of residencies and agencies. The British Dominions, after the 1926 Conference, got rid of British administration altogether, while remaining parts of the British Empire. The French protectorates (Tunisia, Morocco, Laos, Cambodia) retained a local administration that governed the colonies under the control of French governors. The Soviet system of forming the local administrative elite and controlling them from the center had distinct characteristics, but these were no more unique than those of other colonial systems around the world.

The colonial nature of Center-Periphery relations was especially evident in the issue of formation of the administrative-territorial system of Kazakhstan and its legal status. The entire Soviet history is a history of complete disregard of the republic interests in this matter and complete subordination of all measures to the interests of the Union center. "The Union had the right to take to its consideration and decide almost any issue, which made the real competence and sovereignty of the republican authorities largely formal", testifies the Secretary General of the CPSU Central Committee M.S. Gorbacheva in his report at the plenum of the CPSU Central Committee on the national question on September 19, 1989 [52; 25].

It is the constitutional evolution of Kazakhstan from an autonomous republic within Russia to a formally independent union republic that is cited by apologists of the Soviet Union as an example of the positive role of the Soviet political regime for the history of Kazakh statehood. One could indeed agree with this, if such an evolution was caused by the goals of national development of the people of Kazakhstan. However, objective analysis shows that all measures to change the state system of Kazakhstan were caused exclusively by utilitarian tasks of the party leadership arising from the current international situation. As early as 1924, discussing the creation of Central Asian republics, Deputy People's Commissariat G. Broido noted, that "Central Asia... represented by all the constituent nationalities, especially Tajiks, Turkmens, Kyrgyz and Karakirgis, is an outpost on the routes to Persia, Afghanistan, India, Tibet, Kashgar, Kulja, and the unification of Soviet Central Asia is a form and means of expansion of the Soviet Union in foreign Asia in the future" [53].

Discussions of future administrative and territorial organization in the national peripheries and forms of national statehood began from the first days of Soviet power. By creating the USSR, the Bolshevik leaders, agreeing to the creation of an independent Transcaucasian Federative Republic, actually blocked the possibilities of developing similar integrative strategies put forward by the Turkestan, Tatar, Bashkir and Kazakh autonomists [23; 213]. The main reason, in our opinion, was the fact that the Transcaucasian Federation united three completely different ethnic groups, both linguistically and confessionally — Georgians, Azerbaijanis and Armenians, while the projects of a united Turkestan or Kazakh-Bashkir Federation could unite related Turkic-Muslim ethnic groups with the prospect of forming a single and potentially dangerous for the central government ethnic community. This was the point made by P. Henze, who emphasized the efforts of the Bolsheviks, whose purposeful policy led to the fact that cultural and ethnic beginnings began to dominate in Central Asia over the awareness of common Turkic and Muslim unity: "The triumph of the Bolsheviks and Lenin's program contributed to the preservation of the Russian Empire, as far as possible, while maintaining the colonial status of Central Asia" [54; 51–53].

In Kazakhstan, the pressure against the Alashevsk movement had been continuous since the late 1920s. Most of the former Alashevists were expelled from Kazakhstan and publicly repented, but were under constant scrutiny because of concerns about the spread of their influence. Stalin and his entourage suspected Alashev leaders of organizing a nationalist underground movement and propagating nationalism. From 1929, the OGPU organs monitored the Alashevskis and "nationalist-avoiders" connections in the Party apparatus in an attempt to discover an underground nationalist organization [23; 322]. In 1926–1937, all real and potential opposition in Kazakhstan was physically destroyed by the hands of Stalin's proteges F. Goloshchekin and L. Mirzoyan, Kazakhs ceased to be the majority on the territory of the republic and "Kazakh separatism" ceased to be a real factor in domestic politics. Moreover, the demographic catastrophe of the Kazakh people due to organized famine, brutal suppression of armed protests and almost complete extermination of the national intelligentsia reduced the risks of separatism in Soviet Kazakhstan to zero.

Thus, the union (formally sovereign) status of the individual republics had little to do with domestic politics; the foreign policy situation was much more important. The very creation of the USSR and the emergence of autonomous republics in the eastern parts of the former Russian Empire was connected with attempts to involve the peoples of Asia in the processes of "world revolution" after the decline of the revolutionary movement in Europe in the early 1920s. The image of the Soviet "empire in reverse" was supposed to become an example for the countries of the East that were experiencing colonial oppression from the West. The creation of a formally sovereign union republic is not a manifestation of positive discrimination

and certainly not an attempt to compensate Kazakhs for the consequences of the genocidal policy of 1927–1931. It was the result of a combination of two factors: first, the persistent struggle of the nationally oriented part of Kazakh communists, influenced by the ideas of Alash, to strengthen the sovereignty of Kazakhstan; second, the interest of the Bolshevik Party leadership in creating a positive image of the USSR in the international arena.

Conclusions

Thus, we see that the Bolshevik/Communist party leadership pursued a classic imperial policy in Kazakhstan and other peripheral territories of the USSR, characterized by subordinating the interests of the regions to the interests of the imperial military-political elite, ignoring the formal sovereignty of the union and autonomous republics, pursuing an active colonization policy to the detriment of the interests of the local population, and cultural and linguistic assimilation.

The USSR, like the Russian Empire that preceded it, was not a state of the Russian people. The empire is not a nation-state at all; it is a non-ethnic system. Russians within the imperial system were the same colonized people, but unlike other peoples, they were the majority, the demographic and cultural core of the empire, so the imperial elite (multi-ethnic in its composition) shamelessly used the human and creative resources of the Russian and other peoples to achieve their goals related to the ideas of world domination and the construction of an ideal social order.

The main reason for the decline and disintegration of the Soviet Union is quite simple. D.Lieven believes that “this empire was based on an ideology that did not stand the test of time. The Marxist-Leninist economic system turned out to be less effective than capitalism” [37; 518]. It should be added that the national policy of the Soviet empire caused disillusionment of ethnic cultural and political elites (including the Russian ethnic elite), their passive and active resistance caused the collapse of the political system of the USSR, leading to its collapse.

Acknowledgements

The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, research topic History of Northern Kazakhstan from ancient times to modern times; (IRN BR21882225).

References

- 1 Кузембайұлы А. История дореволюционного Казахстана / А. Кузембайұлы. — Алматы: Республиканский кабинет по изданию учебной и методической литературы, 1992. — 381 с.
- 2 Кузембайұлы А. История Республики Казахстан / А. Кузембайұлы, Е. Абил. — Алматы: Санат, 1998. — 416 с.
- 3 Назарбаев Н. Потоке истории / Н. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1999. — 224 с.
- 4 Филиппов А.Ф. Наблюдатель империи (империя как социологическая категория и социальная проблема) / А.Ф. Филиппов // Вопросы социологии. — 1992. — № 1. — С. 43–97.
- 5 Сафаров Г. Колониальная революция: моногр. по истории революционного движения в Туркестане / Г. Сафаров. — М: Государственное издательство, 1921. — 148 с.
- 6 Чокай-оглы М. Туркестан под властью Советов / М. Чокай-оглы. — Алма-Ата: Айкап, 1993. — 160 с.
- 7 Киикбаев Н.К. Торжество ленинской национальной политики в Казахстане / Н.К. Киикбаев. — Алма-Ата: Казахстан, 1968. — 342 с.
- 8 Нурканов А.Н. Торжество ленинской национальной политики КПСС в Казахстане / А.Н. Нурканов. — Алма-Ата: Общество «Знание» Казахской Советской Социалистической Республики, 1979. — 50 с.
- 9 Сапаргалиев М.С. Возникновение казахской советской государственности (1917–1920 гг.) / М.С. Сапаргалиев. — Алма-Ата: Академия Наук Казахской ССР, 1948. — 129 с.
- 10 Савосько В.К. Преобразование Казахской Автономной ССР в союзную республику / В.К. Савосько. — Алма-Ата: Академия Наук КазССР. Институт истории, археологии и этнографии, 1951. — 107 с.
- 11 Котов К.Ф. Коренизация советского государственного аппарата Казахстана (1920–1936): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / К.Ф. Котов. — М., 1951. — 20 с.
- 12 Гордиенко А.А. Создание советской национальной государственности в Средней Азии / А.А. Гордиенко. — М.: Юридическая литература, 1959. — 248 с.
- 13 Баишев С.Б. Торжество ленинских идей в Казахстане / С.Б. Баишев. — Алма-Ата: Издательство Академии наук Каз ССР, 1960. — 110 с.

- 14 Зиманов С.З. Некоторые вопросы теории советской национальной государственности / С.З. Зиманов. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1962. — 183 с.
- 15 Зиманов С.З. Советская национальная государственность и сближение наций / С.З. Зиманов, И.К. Рейтор. — Алма-Ата: Академия Наук КазССР, 1983. — 223 с.
- 16 Зиманов С.З. Теоретические вопросы Советского национально-государственного строительства / С.З. Зиманов, И.К. Рейтор. — Алма-Ата: Наука, 1987. — 206 с.
- 17 Златопольский Д.Л. Государственное устройство СССР / Д.Л. Златопольский. — М.: Государственное юридическое издательство, 1960. — 300 с.
- 18 Сужиков М.М. Образование СССР и социальный прогресс казахского народа / М.М. Сужиков. — Алма-Ата: Казахстан, 1981. — 192 с.
- 19 Масанов Н.Э. Критика буржуазной фальсификации национальных отношений в Советском Казахстане: к историографии проблемы / Н.Э. Масанов, Б.М. Сужиков // Вопросы историографии Казахстана. — Алма-Ата: Академия наук Каз ССР. Институт истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, 1983. — С. 168–178.
- 20 Алинов А.А. Причины и характер присоединения Казахстана к Российской империи: историография проблемы / А.А. Алинов, М.А. Демин // Известия Алтайского государственного университета. — 2021. — № 3 (119). — С. 39–45.
- 21 Нурканов А. Казахский народ навеки с великим русским народом / А. Нурканов. — Алма-Ата, 1957. — 120 с.
- 22 Козыбаев М.К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана / М.К. Козыбаев (Избранные труды). — Алматы: Гылым, 2006. — 272 с.
- 23 Казиев С. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917–1991 годы): дис. ... д-ра истор. наук / С.Ш. Казиев. — М., 2015.
- 24 Лысенко Ю. и др. Традиционное казахское общество в национальной политике Российской империи: концептуальные основы и механизмы реализации (XIX — начало XX в.). Документы и извлечения / Ю. Лысенко и др. — Барнаул: АЗБУКА, 2014. — 272 с.
- 25 Марченя П.П. Концепт империи как предмет мультидисциплинарного исследования / П.П. Марченя // Философские исследования и современность — М.: Издательство Академии им. Н.Е. Жуковского, 2013. — Т. 2. — № 2. — С. 117–136.
- 26 Летняков Д. Советское как имперское: попытка проблематизации / Д. Летняков // Политика и Общество. — 2018. — № 1. — С. 62–71.
- 27 Празаускас А. СНГ как постколониальное пространство / А. Празаускас // Независимая газета. — 1992. — 7 февраля.
- 28 Малышев Д. СНГ: тридцать лет вместе / Д. Малышев // Россия и новые государства Евразии. — 2021. — № I (L). — С. 9–22.
- 29 Голенков А.Н. Империя СССР. Народная сверхдержава / А.Н. Голенков. — М.: Издательство «Эксмо»: Алгоритм, 2010. — 220 с.
- 30 Лурье С.В. Imperium. Империя — ценностный и этнопсихологический подход / С.В. Лурье. — М.: Академия инновационного Развития, 2012. — 271 с.
- 31 Мотыль А. Пути империй: упадок, крах и возрождение имперских государств / А. Мотыль. — М.: «Московская школа политических исследований», 2004. — 242 с.
- 32 Беляев Е.Г. Имперская конференция 1930 года [Электронный ресурс] / Е.Г. Беляев. — Режим доступа: <http://www.workshome.ru/imperskaya-konferentsiya-1930-goda/>
- 33 Богомолов С.А. Теоретические основы регулирования межэтнических и межконфессиональных отношений в Британской Индии в последней трети XIX века / С.А. Богомолов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. — 2011. — Т. 13. — № 3(2). — С. 475–479.
- 34 Матвеев В.Е. Концепт «Империя» в работах зарубежных авторов конца XX в. / В.Е. Матвеев // Омский научный вестник. — 2008. — № 4 (69). — С. 45–48.
- 35 Howe Stephen. Empire: A Very Short Introduction / Stephen Howe. — Oxford University Press, 2002.
- 36 Burbank J. Russian Empire: space, people, power, 1700–1930 / J. Burbank, M. Von Hagen, A. Remnev. — Bloomington, Ind.: Indiana University Press, 2007.
- 37 Lieven D. Empire: The Russian Empire and Its Rivals / D. Lieven. — Yale University Press, 2000.
- 38 D’Encausse H.C. L’Empire d’Eurasie: Une histoire de l’Empire Russe de 1552 à nos jours / H.C. D’Encausse. — Paris: Fayard, 2005.
- 39 Каппелер А. Россия — многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / А. Каппелер. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 342 с.
- 40 Barkey K. After Empire. Multiethnic societies and Nation Building / K. Barkey, M. von Hagen. — Westview Press, 1997.
- 41 Beissinger M. Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse / M. Beissinger // Ethnic politics after communism. Zoltan Barany and Robert G. Moser (Eds.). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- 42 Naimark N. Stalin’s Genocides / N. Naimark. — Princeton University Press, 2011.
- 43 Анафинова М.Л. Тема геноцида в период великого голода в Казахстане в академическом дискурсе западных исследователей [Электронный ресурс] / М.Л. Анафинова. — Режим доступа: <http://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29759>

- 44 Martin T. In the Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939 / T. Martin. — Cornell University Press, 2001.
- 45 Миллер А.И. Советское наследие «империи положительного действия» / А.И. Миллер // Политическая наука. — 2004. — № 3. — С. 57–69.
- 46 Мартин Т. Империя позитивного действия: Советский Союз как высшая форма империализма? / Т. Мартин // Ab Imperio. — 2002. — № 2. — С. 55–87.
- 47 Hirsch F. Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union. Ithaca: / F Hirsch. — Cornell University Press, 2005.
- 48 Абашин С. Советское = колониальное? (За и против) / С. Абашин // Понятия о советском в Центральной Азии: Альманах Штаба № 2: Центральноазиатское художественно-теоретическое издание. — Бишкек: Штаб-Press, 2016. — 578 с.
- 49 Рудык Э.Н. Что такое Союз Советских Социалистических Республик, был ли он империей и каковы его уроки для будущего / Э.Н. Рудык // Альтернативы. — 2022. — № 4. — С. 117–120.
- 50 Номенклатура партийно-государственная // Большая российская энциклопедия. М.: Большая российская энциклопедия, 2004—2017. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2669868
- 51 Горбачев М. Жизнь и реформы. Книга 1. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reformy1/page_18/
- 52 Материалы Пленума Центрального Комитета Коммунистической Партии Советского Союза, 19-20 сентября 1989 г. — М.: Политиздат, 1989. — 255 с.
- 53 Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 17. — Оп. 112. — Д. 566. — Л. 31–39.
- 54 Henze P.B. The Central Asian Muslims and Their Brethren Abroad — Marxist solidarity or Muslim brotherhood? / P.B. Henze // Central Asian Survey. — 1984. — Vol. 3. — P. 51–68.

А. Күзембайұлы, Е. Әбіл

Қазақстан және КСРО: империя жөнінде дискуссиялар

Кеңес билігінің ішкі түп негізін тұтас құбылыс ретінде түсіну және «Орталық-Периферия» қатынастарын сол құбылыстың жеке бөлігі ретінде зерттеу — қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамның тарихи санасын қалыптастыру барысындағы негізгі мәселелердің бірі. Зерттеу әдебиеттерінде бұл мәселені талқылаудың ұзақ тарихы бар. Пікірталас екі мәселеге байланысты — КСРО империя болды ма? Егер ол болса, ол классикалық империя болды ма? Ал Қазақстан классикалық колония болды ма? Пікірталас нәтижелерін талдау батыстық зерттеу дәстүрінде Кеңес Одағының империялық сипаты туралы көзқарас басым екенін көрсетті. Заманауи ресей саясаттану және тарих ғылымдарында екі тұжырымдама басым алуда. Біріншісі — КСРО-ның толығымен империялық сипатына қарсы. Екіншісі — КСРО-ның империя болғанымен келісіп, ол «империяның жаңа түрі», «Орталық-Периферия» қатыстарының теңсіздігіне негізделмеген империя болды деп есептейді. Қазақстандық зерттеу дәстүрі осы мәселе бойынша әзірше толығымен тұрақтанбаған. Сонымен бірге, большевиктік/коммунистік партияның басшылығы Қазақстан және басқа КСРО-ның перифериялық аймақтарында классикалық империялық саясатты өткізгенін айтуға болады. Ол саясат аймақтардың мүдделерін толығымен империялық әскери-саяси элита мүдделеріне бағындыруға, одақтас және автономиялық республикаларының егемендігінің формалдығына, жергілікті халық мүддесіне қайшы келетін белсенді көш-қон саясатын өткізуге, мәдени-тілдік ассимиляция саясына негізделген.

Кілт сөздер: Кеңес Одағы, Қазақстан, империя, отар, отарлық саясат, тарихнама, постколониализм, деколонизация, тарихи сана.

А. Кузембайұлы, Е. Абиль

Казахстан и СССР: дискуссии об империи

Проблема понимания природы советской власти и отношений «центр-периферия» в частности — одна из ключевых тем в процессе формирования исторического сознания казахстанского общества на современном этапе. В исследовательской литературе существует длительная история обсуждения этого вопроса. Дискуссия сводится к двум аспектам — был ли СССР империей и, если да, был ли он классической империей, а Казахстан — классической колонией. Анализ результатов дискуссии показал, что в западной исследовательской традиции преобладает точка зрения, согласно которой Советский Союз имел имперский характер. В современной российской политической и исторической науке существуют концепции как полностью отрицающие имперский характер СССР, так и считающие СССР «империей нового типа», не основанной на неравноправных отношениях модели «центр-периферия». Казахстанская исследовательская традиция в данное время находится на стадии формирования. Однако можно утверждать, что руководство большевистской (коммунистической) партии проводило в Ка-

захстане и других периферийных территориях СССР классическую имперскую политику. Эта политика включала подчинение интересов регионов приоритетам имперской военно-политической элиты, игнорирование формального суверенитета союзных и автономных республик, активной колонизаторской политики в ущерб местному населению, а также культурно-языковую ассимиляцию.

Ключевые слова: СССР, Казахстан, империя, колония, колониальная политика, историография, постколониализм, деколонизация, историческое сознание.

Reference

- 1 Kuzembaiuly, A. (1992). *Istoriia dorevoliutsionnogo Kazakhstana [History of pre-revolutionary Kazakhstan]*. Alma-Ata: Respublikanskii kabinet po izdaniuu uchebnoi i metodicheskoi literatury [in Russian].
- 2 Kuzembaiuly, A., & Abil, E. (1998). *Istoriia Respubliki Kazakhstan [History of the Republic of Kazakhstan]*. Astana: Sanat [in Russian].
- 3 Nazarbaev, N. (1999). *V potoke istorii [In the stream of history]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 4 Filippov, A.F. (1992). Nabludatel imperii (imperii kak sotsiologicheskaiia kategoriia i sotsialnaia problema) [Observer of Empire (Empire as a sociological category and social problem)]. *Voprosy sotsiologii — Sociological issues*, 1, 43–97 [in Russian].
- 5 Safarov, G. (1921). *Kolonialnaia revoliutsiia: monografiia po istorii revoliutsionnogo dvizheniia v Turkestane [Colonial Revolution: monograph on the history of revolutionary movement in Turkestan]*. Moscow: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 6 Chokai-ogly, M. (1993). *Turkestan pod vlastiu Sovetov [Turkestan under Soviet rule]*. Alma-Ata: Aikap [in Russian].
- 7 Kiikbaev, N. (1968). *Torzhestvo Leninskoi natsionalnoi politiki v Kazakhstane [Triumph of Lenin's national policy in Kazakhstan]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 8 Nurkanov, A. (1979). *Torzhestvo leninskoi natsionalnoi politiki Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soiuz v Kazakhstane [Triumph of the Leninist national policy of the Communist Party of the Soviet Union in Kazakhstan]*. Alma-Ata: Obshchestvo «Znanie» Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 9 Sapargaliev, M.S. (1948). *Vozniknovenie kazakhskoi sovetskoi gosudarstvennosti (1917–1920 gg.) [The emergence of Kazakh Soviet statehood (1917–1920)]*. Alma-Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 10 Savosko, V.K. (1951). *Preobrazovanie Kazakhskoi Avtonomnoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki v soiuznuiu respubliku [Transformation of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic into a union republic]*. Alma-Ata: Akademiia Nauk Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 11 Kotov, K.F. (1951). *Korenizatsiia sovetskogo gosudarstvennogo apparata Kazakhstan (1920–1936) [Korenization of the Soviet state apparatus of Kazakhstan (1920–1936)]*. Extended abstract of Candidate's thesis. Moscow [in Russian].
- 12 Gordienko, A.A. (1959). *Sozdanie sovetskoi natsionalnoi gosudarstvennosti v Srednei Azii [Creation of Soviet national statehood in Central Asia]*. Moscow: Yuridicheskaiia literatura [in Russian].
- 13 Baishev, S.B. (1960). *Torzhestvo leninskikh idei v Kazakhstane [Triumph of Leninist ideas in Kazakhstan]*. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii Nauk Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 14 Zimanov, S.Z. (1962). *Nekotorye voprosy teorii sovetskoi natsionalnoi gosudarstvennosti [Some issues of the theory of Soviet national statehood]*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 15 Zimanov, S.Z., & Reitor, I.K. (1983). *Sovetskaia natsionalnaia gosudarstvennost i sblizhenie natsii [Soviet national statehood and rapprochement of nations]*. Alma-Ata: Nauka Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 16 Zimanov, S.Z., & Reitor, I.K. (1987). *Teoreticheskie voprosy Sovetskogo natsionalno-gosudarstvennogo stroitelstva [Theoretical Issues of Soviet Nation-State Construction]*. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 17 Zlatopolski, D.L. (1960). *Gosudarstvennoe ustroistvo Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik [State structure of the Union of Soviet Socialist Republics]*. Moscow: Gosudarstvennoe yuridicheskoe izdatelstvo [in Russian].
- 18 Suzhikov, M.M. (1981). *Obrazovanie Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik i sotsialnyi progress kazakhskogo naroda [The formation of the Union of Soviet Socialist Republics and the social progress of the Kazakh people]*. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 19 Masanov, N.E., & Suzhikov, B.M. (1983). *Kritika burzhuaznoi falsifikatsii natsionalnykh otnoshenii v Sovetskom Kazakhstane: k istoriografii problemy [Criticism of bourgeois falsification of national relations in Soviet Kazakhstan: to the historiography of the problem]*. *Voprosy istoriografii Kazakhstana — Problems of Historiography of Kazakhstan* (pp. 168–178). Alma-Ata: Akademiia nauk Kazakhskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki [in Russian].
- 20 Alinov, A.A., & Demin, M.A. (2021). *Prichiny i kharakter prisoedineniia Kazakhstan k Rossiiskoi imperii: istoriografiia problem [Causes and nature of Kazakhstan's accession to the Russian Empire: historiography of the problem]*. *Izvestiia Altaiskogo gosudarstvennogo universiteta — Proceedings of Altai State University* (pp. 39–45) [in Russian].
- 21 Nurkanov, A. (1957). *Kazakhskii narod naveki s velikim russkim narodom [The Kazakh people are forever with the great Russian people]*. Alma-Ata [in Russian].
- 22 Kozybaev, M.K. (2006). *Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniia istorii Kazakhstan. (Izbrannye trudy) [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan (Selected works)]*. Almaty: Gylm [in Russian].

- 23 Kaziev, S.Sh. (2015). Sovetskaia natsionalnaia politika i problemy doveriia v mezhetnicheskikh otnosheniakh v Kazakhstane (1917–1991 gody) [Soviet National Policy and Problems of Trust in Interethnic Relations in Kazakhstan (1917–1991)]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 24 Lysenko, Yu.A., Anisimova, I.V., Tarasova, E.V., & Sturova, M.V. (2014). *Traditsionnoe kazakhskoe obshchestvo v natsionalnoi politike Rossiiskoi imperii: kontseptualnye osnovy i mekhanizmy realizatsii (XIX — nachalo XX v.)* [Traditional Kazakh society in the national policy of the Russian Empire: conceptual foundations and mechanisms of realization (XIX — early XX century)]. Barnaul: Azbuka [in Russian].
- 25 Marchenia, P.P. (2013). Kontsept imperii kak predmet multidistsiplinarnogo issledovaniia [The concept of empire as a subject of multidisciplinary research]. *Filosofskie issledovaniia i sovremennost — Philosophical research and modernity*, 2, 2, 117–136. Moscow: Izdatelstvo Akademii imeni N.E. Zhukovskogo [in Russian].
- 26 Letniakov, D. (2018). Sovetskoe kak imperskoe: popytka problematizatsii [Soviet as Imperial: An Attempt at Problematicization]. *Politika i Obshchestvo — Politics and Society*, 1, 62–71 [in Russian].
- 27 Prazauskas, A. (1992). Sodruzhestvo Nezavisimykh Gosudarstv kak postkolonialnoe prostranstvo [Commonwealth of Independent States as a post-colonial space]. *Nezavisimaia gazeta — Independent Newspaper*, 7 February [in Russian].
- 28 Malyshev, D. (2021). SNG: tridsat let vmeste [Commonwealth of Independent States: thirty years together]. *Rossiia i novye gosudarstva Evrazii — Russia and the new states of Eurasia*, I(L), 9–22. [in English]
- 29 Golenkov, A.N. (2010). *Imperiia Soiuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik. Narodnaia sverkhderzhava* [Empire of the USSR. People's superpower]. Moscow: Izdatelstvo «Eksmo»: Algoritm [in Russian].
- 30 Lure, S.V. (2012). *Imperium. Imperiia — tsennostnyi i etnopsikhologicheskii podkhod* [Imperium. Imperium — a value and ethnopsychological approach]. Moscow: Akademiia Innovatsionnogo Razvitiia Obrazovaniia [in Russian].
- 31 Motyl, A. (2004). *Puti imperii: upadok, krakh i vozrozhdenie imperskii gosudarstv* [Paths of Empires: Decline, Collapse and Revival of Imperial States]. Moscow: Moskovskaia shkola politicheskikh issledovaniia [in Russian].
- 32 Beliaev, E.G. (2024). Imperskaia konferentsiia 1930 goda [The Imperial Conference of 1930]. *workhome.ru*. Retrieved from <http://www.workhome.ru/imperskaya-konferentsiya-1930-goda/> [in Russian].
- 33 Bogomolov, S.A. (2011). Teoreticheskie osnovy regulirovaniia mezhetnicheskikh i mezhkonfessionalnykh otnoshenii v Britanskoi Indii v poslednei treti XIX veka [Theoretical bases of regulation of interethnic and interconfessional relations in British India in the last third of the XIX century]. *Izvestiia Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiiskoi akademii nauk — News of the Samara Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*, 13, 3(2), 475–479 [in Russian].
- 34 Matveev, V.E. (2008). Kontsept «Imperiia» v rabotakh zarubezhnykh avtorov kontsa XX v. [The concept “Empire” in the works of foreign authors of the late XX century]. *Omskii nauchnyi vestnik — Omsk Scientific Bulletin*, 4 (69), 45–48 [in Russian].
- 35 Howe, S. (2002). *Empire: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- 36 Burbank, J., Von Hagen M., & Remnev A. (2007). *Russian empire: space, people, power, 1700–1930*. Bloomington, Indiana: Indiana University Press.
- 37 Lieven, D. (2000). *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. Yale University Press.
- 38 D'Encausse, H.C. (2005). *L'Empire d'Eurasie: Une histoire de l'Empire Russe de 1552 à nos jours* [The Eurasian Empire: A history of the Russian Empire from 1552 to the present day]. Paris: Fayard [in French].
- 39 Kappeler, A. (2000). *Rossiia — mnogonatsionalnaia imperiia: Vozniknovenie. Istoriia. Raspad* [Russia — a multinational empire: Emergence. History. Disintegration]. Moscow: Progress-Traditsiia [in Russian].
- 40 Barkey, K. & von Hagen M. (1997). *After Empire. Multiethnic societies and Nation Building*. Westview Press. [in English].
- 41 Beissinger, M. (2005). Rethinking Empire in the Wake of Soviet Collapse. *Ethnic politics after communism*. Zoltan Barany and Robert G. Moser (Eds.). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- 42 Naimark, N. (2011). *Stalin's Genocides*. Princeton University Press.
- 43 Anafinova, M.L. (2017). Tema genotsida v period velikogo goloda v Kazakhstane v akademicheskom diskurse zapadnykh issledovatelei [The theme of genocide during the Great Famine in Kazakhstan in the academic discourse of Western researchers]. *e-history.kz*. Retrieved from <http://e-history.kz/ru/seo-materials/show/29759> [in Russian].
- 44 Martin, T. (2001). *In the Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press.
- 45 Miller, A.I. (2004). Sovetskoe nasledie «imperii polozhitelnogo deistviia» [The Soviet legacy of the “affirmative action empire”]. *Politicheskaya nauka — Political science*, 3, 57–69 [in Russian].
- 46 Martin, T. (2002). Imperiia pozitivnogo deistviia: Sovetskii Soiuz kak vysshaia forma imperializma? [The Empire of Affirmative Action: The Soviet Union as the highest form of imperialism?]. *Ab Imperio*, 2, 55–87 [in Russian].
- 47 Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
- 48 Abashin, S. (2016). Sovetskoe = kolonialnoe? (Za i protiv) [Soviet = colonial? (For and Against)]. *Poniatiia o sovetskom v Tsentralnoi Azii: Almanakh Shtaba № 2: Tsentralnoaziatskoe khudozhestvenno-teoreticheskoe izdanie — Notions of the Soviet in Central Asia: Staff Almanac No. 2: Central Asian Art-Theoretical Edition*. Bishkek: Shtab-Press [in Russian].
- 49 Rudyk, E.N. (2022). Chto takoe Soiuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik, byl li on imperiei i kakovy ego uroki dlia budushchego [What was the Union of Soviet Socialist Republics, was it an empire and what are its lessons for the future]. *Alternativy — Alternatives*, 4, 117–120 [in Russian].

50 Nomenklatura partiino-gosudarstvennaia [Party-state nomenclature]. *Bolshaia rossiiskaia entsiklopediia. Elektronnaia versiia* — *Big Russian Encyclopedia*. Retrieved from http://old.bigenc.ru/domestic_history/text/2669868 [in Russian].

51 Gorbachev, M. (1995). Zhizn i reformy. Kniga 1. [Life and reforms. Book 1]. *gorby.ru*. Retrieved from https://www.gorby.ru/gorbachev/zhizn_i_reform_y1/page_18/ [in Russian].

52 *Materialy Plenuma Tsentralnogo Komiteta Kommunisticheskoi Partii Sovetskogo Soiuza, 19-20 sentiabria 1989 g.* [Materials of the Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, September 19-20, 1989]. Moscow: Politizdat [in Russian].

53 Rossiiskoi gosudarstvennyi arkhiv sotsialno-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Social and Political History]. F. 17. — Op. 112. — D. 566. — L. 31–39 [in Russian].

54 Henze, P.B. (1984). The Central Asian Muslims and Their Brethren Abroad — Marxist solidarity or Muslim brotherhood? *Central Asian Survey*, 3, 51–68.

Information about the authors

Kuzembayuly Amanzhol — Doctor of Historical Sciences, Professor, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8722-3992>

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, B. Beissenov Karaganda Academy under the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3662-7003>

G. Kushenova^{ID}*¹, R. Drozd^{ID}², Y. Abdraimov^{ID}¹

¹L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Pomeranian University in Slupsk, Institute of History, Slupsk, Poland
(E-mail: jamal-i@mail.ru; drozdroman@o2.pl; erla-n@mail.ru)

The issue of women's equality in the intellectual legacy of Turkism: a historical-cultural analysis (late 19th — early 20th century)

At the end of the 19th — the beginning of the 20th century, the women's movement, an important part of global social changes, had its own characteristics, determined by the socio-cultural level and political situation in different countries: in European countries, it was based on feminist ideas, in Russia, it was linked to revolutionary changes and acquired a socio-political character. Under colonial influence, in Kazakh society, it became an integral part of the collective struggle for social renewal and the preservation of national identity. Novelty of the study: In the intellectual heritage of Ziya Gokalp and Ismail Gasprinsky, the ideas concerning the issue of women's equality and their influence on Kazakh society have been analysed. The results of the study indicate that the ideological influence of the leaders of the Turkism movement was reflected in the works of the Alash intelligentsia, with due consideration of local particularities, playing a significant role in the process of shaping national consciousness. Thus, it can be argued that the issue of women's equality became an important element of modernization in Turkic peoples, combining Islamic principles and traditional values, which led to the creation of a unique model of gender equality, reflecting national characteristics.

Keywords: Turkism, women's rights, Kazakh society, national identity, intellectual heritage, religion.

Introduction

The late 19th and early 20th centuries marked an era of significant political, social, economic, and cultural transformations in world history. This period laid the foundation for the formation of the modern political map, the rise of social movements, and the development of cultural trends. Among the notable changes were movements aimed at expanding women's rights, including the right to vote, access to education, and economic rights, which took place across the United States, Europe, and Asia, becoming a global phenomenon. For example, between 1830 and 1920, the first wave of the women's movement in the United States [1; 106] saw women fighting for their rights, including the right to participate in elections. Meanwhile, in Europe, especially with the 11th March 1850 law in Prussia, women's participation in political organizations was prohibited, as women's political activism was perceived as a threat to the stability of the traditional patriarchal society [2; 200]. Similarly, in 1921, despite the principle of equality of citizens enshrined in the Polish Constitution, "celibacy laws" significantly restricted women's access to public office [3; 52].

At the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries, an active movement for women's rights began in Russia, and its influence spread into Kazakh society through various channels, including cultural exchanges, the education system, the press, and contacts with Russian intellectuals. During this period, the ideas of Turkism also gained significant traction, and their impact notably affected the rights and social roles of women in Kazakh society.

The key feature of Turkism ideology was its aspiration to reconstruct society through the revival of national consciousness, with the issue of women's equality being regarded as an essential component of these changes.

However, in domestic historiography, the connection between the ideology and the issue of women's equality has not yet been sufficiently explored as an independent research field. This issue is often discussed only in the context of social renewal and changes during the late 19th and early 20th centuries. In this regard, by analysing the relationship between women's equality and the Turkism ideology, we can gain a deeper understanding of the interconnectedness of the social, cultural, and political transformations of this historical period. Moreover, the primary objective of this research is to analyse the views of Turkism reformers on women's equality within the context of the Turkism revival at the turn of the 19th and 20th centuries, identify the ideological continuity within Kazakh society, and examine their significance within the historical and cultural context.

* Corresponding author's e-mail: jamal-i@mail.ru

The relevance of the research topic can be demonstrated from several perspectives. Firstly, the issue of strengthening women's roles in society, ensuring access to education, and guaranteeing social rights remains pertinent today. This topic is not only significant in the context of past centuries but also plays a crucial role in contemporary discussions about societal development. Given the important role played by public figures and intellectual leaders in the Russian Empire at the turn of the 19th and 20th centuries in the modernization of local Muslim Turkic societies, their views on women's issues reflect the impact of global social changes during that historical period. Taking this into account, examining gender equality through the lens of historical experience can provide valuable insights into contemporary challenges. Such studies, by learning from the past, can help in finding effective ways to address gender equality issues in modern society.

Secondly, since the research focuses on analysing the important role of women in the formation of national consciousness and the changing social positions of women in societal development, it provides an opportunity to understand the internal dynamics of national and ethnic processes within Turkic societies. Additionally, it contributes to a deeper exploration of the interconnection between gender relations and these processes. Studying the role of women in the formation of national identity and changes in ethno-social structures helps to identify key factors in the transformation of national consciousness.

Materials and Research Methods

The source base for the research topic primarily consists of the works of Turkic intellectual leaders. A key source for this study is the work of Ziya Gokalp, the main ideologist of Turkism, titled "Türkçülüğün Esasları" (The Principles of Turkism) [4]. In this work, the author analyses the history of women from ancient Turkic times to the early 20th century, aiming to highlight their significant roles in the political, cultural, religious, and social spheres. He also provides an in-depth examination of the behaviour and worldview of women in the indigenous cultures of Turkic peoples.

Additionally, I. Gasprinsky's work "Ob uravnenii nasledstvennykh prav zhenshchin i muzhchin" (On Equalizing the Inheritance Rights of Women and Men) [5], along with his literary works "Francuzkie pisma" (The French Letter) [6] and "Arslan kyz" (The Lioness) [7], were also studied. In the former, the author argues that expanding and securing women's material rights in inheritance is far more beneficial than mere "freedom and liberty". In "The French Letter", I. Gasprinsky discusses the importance of education for the modernization of Muslim society, the role of women in society, and the necessity of interaction with European culture. He emphasizes the positive aspects of European lifestyles, such as freedom of thought and respect for the individual. In "The Lioness", the main character's courage and bravery are compared to that of a lion, symbolizing a woman's inner strength, the importance of education, and the ability of women to make better decisions than men when necessary.

In studying the continuity of the ideas of Turkic reformers and their influence on Kazakh society, the primary source material consists of the works of Kazakh intellectuals. This allows for an analysis of how Turkism ideas influenced the worldview and reformist activities of the Kazakh intelligentsia, as well as providing insight into the intellectual connections within the process of national renewal.

Among the works of Kazakh intellectual A. Bokeikhan, the novella "Molodaya nevolnica" (Young slave girl) [8] provides important insights into the issue of women's equality, while his article "Sailau quqy" (Right to vote) [9] offers a deeper understanding of his political views aimed at equalizing women's roles in society. Additionally, the novel "Baqytsyz Jamal" (The Unfortunate Jamal) [10] by Kazakh intellectual M. Dulatuly sheds light on the forced fate of women in Kazakh society and provides a critical view of the negative aspects of patriarchal customs and traditions.

In terms of the chronological scope of the study, the work "Obychnoe pravo kirgizov" (Customary Law of the Kyrgyz) [11] published in 1902 by Russian author N. Malyshev is of particular significance. In this work, the author analyses the influence of Sharia law and Russian legislation on the customary law of the Kazakh people. Additionally, the work provides valuable data on the actual fate and societal position of Kazakh women, offering a deeper understanding of their roles and legal status within the traditional legal system.

The analysis of contemporary researchers' works in the course of the study allowed for a comprehensive and in-depth exploration of the topic. This strengthened the theoretical foundation of the research and facilitated a holistic approach to examining various aspects of the issue. Accordingly, a number of domestic and foreign scholars' scientific works, both directly and indirectly related to the topic, were utilized.

Specifically, works directly related to the topic include studies that delve deeper into I. Gasprinsky's views on the women's issue and his educational activities. For example, Sh. Hablemitoglu's "İsmail Bey

Gaspıralı ve Kadın Hareketi” (İsmail Bey Gaspıralı and the Women’s Movement) [12], E. Abibullaeva’s “Rol zhenshchiny v videnii Ismaila Gasprinskogo” (The Role of Women in Ismail Gasprinsky’s Vision) [13], S.N. Abduramanova’s “Zhenskij vopros” v ocherkakh “Kadynlar” i “Probleski kulturnogo dvizheniya Tatar” I. Gasprinskogo (The “Women’s Question” in the Essays “Kadynlar” and “Glimpses of the Cultural Movement of the Tatars” by I. Gasprinsky) [14], U. Bilgin Topçu’s “Gaspıralıda Kadın” (Women in Gaspıralı) [15], G. Selcan Sağlık Şahin’s “İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Alem-i Nisvan Dergisi” (Ismail Gaspıralı, Turkish Women, and the Journal *Alem-i Nisvan*) [16], and L. Chubukchieva’s “The Women’s Question in the Ideology of Jadidism” [17]. Additionally, L. Sh. Davletshina’s article “Charitable Activities of Muslim Women in the Educational Sphere” [18] highlights the active participation of early Muslim Tatar women in public life and further details the contributions of I. Gasprinsky’s family members in this field.

Among Kazakh scholars, M. Koigeldiev’s monograph “*Kazakh Eli: The Struggle to Preserve National Identity (19th Century — Early 21st Century)*” [19] is considered a significant academic source in studying the activities of the Alash intellectuals. In this work, the author provides a comprehensive and in-depth analysis of the efforts and struggles of the Kazakh people over the centuries to resist external and internal threats and preserve their national identity. Among studies in this field, A.I. Kasabekova’s foundational work “*The Issue of “Women’s Equality” in the 1920s and 1930s (Social Aspects, History of the Issue, Women’s Participation in Public Life)*” [20] holds a special place. Based on archival materials, this research covers the women’s issue in Kazakh society from the early 20th century to the 1930s under Soviet rule. The author analyses the social aspects of the women’s equality issue, its depiction in the press, its historical development, and the integration of women into public life. Additionally, the article “*The Evolution of the Representation of Women’s Issues in Kazakh Periodicals*”, co-authored by Sh. D. Seidigazimova, S.E. Tapanova, and M. Toplu, examines the role and contributions of women in Kazakh journalism. This study analyses the peculiarities of how women’s issues were covered in Kazakh periodicals, their historical development, and their place in society [21].

As mentioned above, in the process of forming the theoretical foundation of the research, several relevant secondary scholarly works were analysed comprehensively. These studies provide a theoretical basis for a deeper understanding of the main issue and allow for a multifaceted exploration of the topic.

Specifically, one of the early researchers of Islamic feminism, American historian Margot Badran’s article “*Between Secular and Islamic Feminism/s: Reflections on the Middle East and Beyond*” [22], was utilized. In this work, the author notes that the late 19th century is regarded as the formative period for secular feminism, while the late 20th century marks the clear emergence of Islamic feminism. According to the author, these two forms of feminism are social and cultural phenomena that arose in Muslim-majority societies. Additionally, Russian historian O. Yu. Kurnykin’s article on P.A. Stolypin’s views on the “Muslim question” in the Russian Empire examines the perspectives and political strategies of the imperial government during that period [23].

Additionally, sociologist Z. Zh. Zhanazarova’s article “*The Sociocultural Aspect of the History of Kazakh Women*” analyses the condition of Kazakh women not only from a historical retrospective perspective but also in the context of contemporary issues. The author’s research demonstrates that the living conditions of Kazakh women, compared to those of Uzbek and Tajik women, remain more complex [24]. Similarly, N.P. Rushanina also notes that due to the underdeveloped civil society in Russia and the low level of legal and social development of women, the ideological leaders of the women’s movement were primarily men [25].

Meanwhile, Russian cultural scholar T.P. Matiash’s article “*Women’s Emancipation and Civilizational Shift*” offers a critical and reflective analysis of the phenomenon of women’s emancipation and the moral values associated with it. The author examines historical changes influenced by women’s emancipation in Western and Russian cultures, noting that this process led to a loss of respect for motherhood among European and Russian societies, which in turn resulted in a crisis not only of moral and ethical values but also of demographic decline [26].

Additionally, in the sociological study “*Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja*” (Women in the Space of 19th-Century Society: A Recapitulation) [1] by Polish scholar Anna Wójtewicz, the women’s movements in 19th-century Europe and America and the changes in their social status are analysed. The author highlights that considering the historical context and socio-political characteristics, phenomena such as women’s emancipation occurred alongside modernization processes, leading to fundamental and long-term changes in both women and society’s lives. Furthermore, Polish historian Agnieszka Szudarek’s article “*Mieszczańskie stowarzyszenia kobiece w Niemczech wobec zniesienia zakazu przy-*

należności kobiet do partii politycznych na przykładzie Szczecina (1908–1914)” (Bourgeois Women’s Associations in Germany and the Abolition of the Ban on Women’s Membership in Political Parties: The Case of Szczecin (1908–1914)) [2] and Polish legal scholar Beata Goworko-Gwadaneć’s “*Ewolucja zasady równości kobiet i mężczyzn aktywnych zawodowo — ujęcie prawnohistoryczne*” (The Evolution of the Principle of Equality between Professionally Active Women and Men: A Legal-Historical Approach) [3] examine European women's movements.

In the process of exploring the content of the research topic, the following methods were applied: 1) A historical-analytical method was used in the analysis of historical events, perspectives, and their development. This method allows for the examination of the influence of Turkic intellectuals’ views on women’s equality within the context of national identity. It facilitated an understanding of the importance of women’s roles in society through the works of Z. Gokalp, I. Gasprinsky, and other intellectual figures, as well as an assessment of women’s place in national revival; 2) The method of cultural studies was employed to analyse the cultural and social aspects of the issue of women’s equality within the framework of Turkism ideology. This approach enables the study of women’s roles and equality across different Turkic societies, as well as an identification of the impact of national traditions. 3) The gender analysis method is applied in the study of issues related to gender equality. It was used to examine the rights of women and their roles in society within the framework of Turkism ideology. Through gender analysis, the legal status of women and the impact of the Turkic movement on gender policy were investigated. This method contributes to understanding the ideology’s perspectives on women within a social and cultural context;

4) The comparative analysis method allows for the comparison of the views of intellectual leaders such as Z. Gokalp and I. Gasprinsky. It enables the identification of ideological similarities and differences regarding the issue of women’s equality among intellectuals, as well as the comparison of the situations of Muslim Turkic women with those in other countries. This method was also used to examine the characteristics and intersections of gender issues in Turkism and European discourses; 5) The discourse analysis method facilitates the examination of the writings of intellectual leaders such as Z. Gokalp, I. Gasprinsky, A. Bokeikhan, and M. Dulatuly. This method helps to explore their views on women’s equality, as well as how these views were accepted in various social and political contexts; 6) The historical-sociological method was applied in the analysis of the ideas of reformers such as Z. Gokalp, I. Gasprinsky, A. Bokeikhan, M. Dulatuly, and A. Baitursynov regarding women’s rights and social status. These figures considered women’s education to be one of the most important issues in their ideas. Their views became a catalyst for social changes aimed at increasing women’s literacy. In particular, reforms implemented in the field of education opened new opportunities for women’s social and cultural advancement, allowing for a reassessment of their roles in society and the expansion of their limited rights.

Discussion and Results

At the beginning of the 20th century, the power structures of the Russian Empire faced a number of political, social, religious, and cultural movements aimed at preserving religious and cultural identities and defending national interests. One of these was the ideology of Turkism, which emerged in the second half of the 19th century and sought to promote the unity of Muslim Turkic peoples. Within this ideology, significant issues concerning women were also raised.

Here, the thoughts of researcher Margot Badran on ‘Islamic and secular feminism’ can be historically and culturally linked to Ziya Gokalp’s ideas regarding “democracy and feminism” in Turkish society. M. Badran identified two types of feminist movements: secular feminism and Islamic feminism. She associates the development of secular feminism with the advent of print media and the rising literacy rates among women. The author highlights that women’s movements, particularly within the framework of Islamic modernism, emerged in the context of new nationalist discourse. She also noted that this trend, characteristic of certain parts of the Middle East, was observed in other Asian societies as well [22; 7-8].

Z. Gokalp stated that “the ancient Turks were both democratic and feminist” [4; 160]. This assertion underscores that women actively participated in public life, rooted in the foundational principles of Turkic culture. Additionally, he highly valued the historical role of women in Turkish society, describing them as equal to men and actively involved in key areas of social life. According to Z. Gokalp, in ancient Turkic societies, women were akin to Amazons; military skills, the use of weapons, and heroic qualities were not exclusive to men but were shared by women as well. Women played direct roles in political and public life as rulers, fortress defenders, administrators, or envoys. For instance, while secular feminism aimed to expand

women's social roles and legally protect gender equality, Islamic feminism prioritized defending women's rights based on religion and tradition.

In this context, Z. Gokalp's return to the ancient democratic and feminist foundations of Turkic culture highlights shared values between the two strands of feminism. In his essay "*How Should Family Ethics Be?*" Z. Gokalp attributes the loss of ancient traditions and the subjugation and legal degradation of women to the influence of Iranian and Greek civilizations. He emphasizes the need to recall the principles of old traditions when reviving the national spirit and cultural heritage of the Turkish nation. In this regard, Z. Gokalp interprets the development of feminist ideas alongside the Turkic movement as embodying the two core principles of democracy and feminism within Turkish society [4; 165].

He also noted that among the Turks, "a man showed respect to his wife by seating her in a carriage while he walked behind it on foot" [4; 162]. This statement underscores not only the issue of gender equality but also the importance of enhancing the dignity of women within the family and society. Here, we can observe a connection between Turkism and the protection of women's rights, highlighting the intersection of feminism and national revival. Z. Gokalp concluded that for the development of Turkish society, the core principles of democracy and feminism should evolve alongside the values of nation, homeland, and family [4; 166]. This idea can be further linked to Ismail Gasprinsky's views on expanding women's rights and promoting their active participation in society through education while remaining within the framework of traditional life.

In this regard, it is worth highlighting the work of researcher Sh. Hablemitoglu. He notes that the formation and development of the women's movement among the Muslim-Turkic peoples of the Russian Empire were significantly influenced by the efforts of two prominent figures. This underscores that reformist ideas were implemented through the initiatives of specific individuals. One of these figures was Hasan Bey Melikzadeh Zardabi, and the other was Ismail Gasprinsky. According to Hablemitoglu, the contributions of these two individuals converged in their opposition to Russian chauvinism and imperialism, their efforts to strengthen Turkic identity and solidarity, and their dedication to enhancing the quality of education [12; 72].

These reformers sought to implement their ideas through concrete actions. Among these, I. Gasprinsky's efforts in improving women's rights were one of the significant steps in this direction. It is well known that his wife, Zukhra Akchurina, made a substantial contribution to the realization of his reformist initiatives. Zukhra, the daughter of Asfandiyar Bay Akchurin, a wealthy factory owner in the Simbirsk province of Russia, married I. Gasprinsky and sold all her dowry and jewelry to fund the publication of the *Tercuman* newspaper. [18; 107]. This newspaper not only served an educational purpose but also gradually became an important tool for advocating ideas related to the protection of women's rights and strengthening their role in society. On the occasion of the 10th anniversary of the *Tercuman* newspaper on April 10, 1893, I. Gasprinsky organized a special meeting, inviting his like-minded associates along with their wives. Some researchers regard this event as the beginning of the "Turkish women's movement in Russia" [16; 213].

The participants of this event discussed the role of women in public life and adopted important initiatives aimed at expanding their rights. Ismail Gasprinsky's like-minded associates believed that educating one girl would benefit society more than educating several boys, and they viewed the girl as a future mother, emphasizing her important role in raising and educating children [17; 45]. Thus, in 1905, under Gasprinsky's leadership, the first Turkish women's publication, *Alem-i Nisvan*, was launched. This publication aimed to promote women's education, rights, and social roles. The editor of this publication was Gasprinsky's daughter, Şefika Hanım [13; 219].

Therefore, it can be stated that Gasprinsky's family played a crucial role in the formation and development of the Turkish women's movement through their educational and reformist activities.

Ismail Gasprinsky wrote "Children grow up under the mother's care", acquiring important concepts such as moral values, honor, respect for elders, and a love for labor. Education is a duty for both Muslim women and Muslim men. Education is necessary to become a human being" [14, 208]. In this regard, researcher U. Bilgin Topchu also pointed out, that I. Gasprinsky, using European women as a model, demonstrated that "women, through faith and education, can rise to an equal status with men". He noted that I. Gasprinsky adapted this concept as a utopian model for Muslim societies [15; 60].

Between 1887 and 1889, I. Gasprinsky's most famous novel, "French Letters", was published in the *Tercuman* newspaper. The author introduces himself under the pseudonym Molla Abbas Fransowi. In the novel he writes: "Great Allah! He allows women many things. This is not so evident in our Turkestan, but here, in the land of the Franks, it is clearly visible" [6; 21]. Through this statement, I. Gasprinsky highlights the difference in attitudes toward women between Muslim societies and Western Europe, while also drawing

attention to the fact that the rights granted to women in Islam are not fully realized for women in Turkestan. Thus, in his works, I. Gasprinsky sought to portray the role of women in society and their potential. For example, in his short story "*Arslan Kız*", through the character of Gul-Djemal Bikyach, who saves the entire city from invaders, he reveals women's ability to influence social processes, their capacity to be equal to men, and their potential to make significant contributions to the development of society [7; 281–300]. In this story, he attempts to convey to the reader that a woman's strength and independence are closely linked to her consciousness, education, and critical thinking skills. However, it is important to note that in 19th-century Europe, the education system for women began to develop only in the second half of the century. These changes mainly involved the professionalization of the traditionally female roles in household management and caregiving. The opportunity for women to pursue higher education was only available at the end of the 19th century, and even then, it was limited to certain professions [1; 109].

Similarly, in his article "On Equalizing Inheritance Rights for Women and Men", dated September 20, 1888, I. Gasprinsky expresses his views on expanding women's rights [5; 36–37]. If we link this to Z. Gokalp's proposal to return to the ancient traditions of the Turks, we can see the role of women in public and national culture. I. Gasprinsky viewed the expansion of women's rights as the highest act of justice, while I. Gokalp explained the issue from the perspective of cultural development, emphasizing the parallel development of democracy and feminism. Thus, both intellectuals recognized the need to change the role of women in society, presenting these changes in different social and cultural contexts.

The ideas of these reformers not only inspired the protection of women's rights in the Muslim Turkic regions of Russia but also motivated the struggle for women's rights in the Kazakh steppe [24; 116]. In early 20th-century Kazakh society, information regarding the education of Kazakh women and their involvement in various public activities reflects the influence of ideological continuity. Specifically, during this period, Kazakh women actively engaged in public life, understood the importance of education, and strived to contribute to social changes. A clear example of this is Mariyam Tugisova, the publisher of the *Alash* weekly newspaper, which was published in Tashkent from November 26, 1916, to the middle of 1917 [20; 14].

The complexity of women's issues in the Kazakh steppe is also noted by contemporary researchers. According to researcher Z.Zh. Zhanzarova, the condition of women in nomadic societies was more difficult compared to women in other Eastern cultures. As she points out, in the 19th and early 20th centuries, the social status of Muslim women in Central Asia, who were considered to be without rights, was somewhat higher than that of nomadic Kazakh women [24; 113]. One of the examples supporting this view can be found in the work "*The Usual Family Law of the Kyrgyz*", published in 1902.

The author of this work, N. Malychev, emphasized, that the tragic fate of Kazakh women begins at birth and pointed out that proverbs such as "Do not trust your wife at home, and do not trust your horse outside", "A frog has no tail, and a woman's mind is lacking", and "No deceit in a dog, no loyalty in a woman" are all expressions of disrespect and discrimination against women [11; 12]. The abundance and variety of such examples demonstrate that the legal status of women in Kazakh society was complex and multifaceted.

Thus, the situation of women in Kazakh society could not escape the attention of the national press, as these publications had become tools for the awakening of the nation and the struggle for social justice. In this regard, the first Kazakh publications, particularly "*Aiqap*" journal and "*Qazaq*" newspaper, openly addressed the issue of gender equality and published relevant articles and works on the subject [21; 27].

"*Aiqap*" paid special attention to discussing social issues related to women through literary works. The magazine featured poetic works such as S. Toraighyrov's "*Neke qiyar*" (to get married) and A. Galiyev's short story "*Beishara "qyz"*" (The Miserable Girl). In Galiyev's story, the difficult fate of Kazakh women in that era is depicted through the character of Altynai. The story explains how her parents had already taken her dowry when she was still a child, and as a result, she was forced to marry at the age of 16 [20; 11].

In 1917, in issue No. 229 of "*Qazaq*" newspaper, an article titled "*Saylau quqy*" (The Right to Vote) was published under the pen name "*Qyr balasy*" (The Steppe Youth), which raised the issue of women's participation in public and political life. The author criticizes the limited rights of women in Kazakh society by citing the example of a female member of parliament in the Australian colony of England. The article draws attention to social inequality, stating that "women are denied the right to vote in committees, and they have no rights to take or expect anything from others" [9; 353–354].

The issue of gender inequality within the Kazakh intellectual community was also reflected through literary works. For example, M. Dulatov's "*Baqytsyz Jamal*" stands out as a unique piece that highlights women's inequality and social injustice in Kazakh society. To demonstrate the social consequences of gender inequality, M. Dulatov portrays the tragic fate of a Kazakh girl through poetic lines: "Behold, you made

me weep, Sending forth your wrath, You made me inferior to my equal, Such sorrow, there is no other like it, I succumbed to fate's will!" [10; 75].

In his 1907 work "*Jesir dağwaları haqında*" (On Widows' Claims), M. Dulatov expressed opposition to the practice of parents arranging marriages from infancy, stating, "The civil rights of women define the social status of Kazakh society and guide the nation toward civilization" [20; 13].

Similar themes can also be found in the works of A. Bokeikhan. In his novella "*Molodaya nevolnitsa*", published on February 1, 1914, in *Musulmanskaya gazeta*, the author narrates the fate of Rabiga, who was married off at the age of 14 against her will, thus exposing the violation of women's rights and freedoms [8; 287–295].

In conclusion, the ideas of Turkish reformers had a significant influence on the issue of women's equality in Kazakh society. Kazakh intellectuals, in particular, focused on family relations and the role of women within the family. This indicates that they addressed the issue of women's equality not only from legal and social perspectives, but also in conjunction with changes in the family institution, presenting a more comprehensive approach.

Thus, the stance of Kazakh intellectuals on women's equality signalled the beginning of irreversible and profound changes in Kazakh society.

Several internal and external factors influenced the social movements among the Muslim Turkic peoples of the Russian Empire. On one hand, as researcher O.Yu. Kurnykin pointed out, the Russian authorities at that time were unable to fully control the internal affairs of Muslim communities and the Muslim education system. On the other hand, the educational and reformist aspirations of Muslim intellectuals, shaped by European Enlightenment influences, conflicted with the centralized control policies of the Russian Empire [23; 54]. In addition, feminist movements in Western Europe and revolutionary processes in Russia contributed to the formation of new perspectives on the role of women in society [25; 78]. In this context, the role of reformist figures among Muslim-Turkic intellectuals, who supported women's education and participation in public life, was crucial. Through advocating for women's equality, they sought to contribute to the development of the entire Turkic people.

In this regard, researcher T.P. Matiash argues that the subordinate position of women was considered a normal phenomenon not only in medieval Europe, but also in modern European culture. He notes that this phenomenon was widespread in Russian society as well, and that it influenced the role of women. The author here attempts to highlight that the emancipation movements of women in Europe and Russia were initiated and led by men [26; 34–36]. However, there are aspects that complement and to some extent correct this view, as it is impossible to overlook the movements that were initiated and implemented by women themselves.

In this regard, we believe that the point of intersection between T.P. Matiash's research and our topic lies in the fact that, at the turn of the century, the individuals who raised and supported the issue of women's equality among the Muslim-Turkic peoples were primarily men. However, within Turkism, there was an attempt to maintain a balance between tradition and modernization. In this context, the issue of women's emancipation became a crucial element of the Turkic movement. Intellectual leaders tried to approach it from various perspectives. For example, Z. Gokalp's views on the women's issue can be seen in national, religious, educational, social, and family aspects. Each of these directions had different priorities depending on regional peculiarities. This demonstrated the flexibility of these concepts.

Within the framework of Turkism ideology, the right of women to education was viewed as a key condition for their comprehensive development and for increasing their significance in society. This idea, initiated by Z. Gokalp and I. Gasprinsky, was ideologically continued in the works of Kazakh intellectuals. Educating women was seen as important not only to strengthen their social roles, but also to fulfil the task of preserving and developing national and cultural values. In this context, the need for education was aimed at rethinking the role of women in family and public life, while harmonizing the progressive development of society with its traditional foundations.

In this regard, the Kazakh scholar M. Koigeldiev rightly pointed out that "European Enlightenment paved the way for the formation of the national literature, scientific language, national consciousness, and culture of nations such as the French, English, and Germans. However, for the Russian Turks, the situation developed differently. The spread of enlightenment ideas among the Russian Turkic peoples was driven, firstly, by their economic and cultural lag behind leading nations, and secondly, by the intensification of various forms of discrimination and oppression by the colonial authorities" [19; 331–332]. As he rightly emphasizes, these peoples were under strict colonial control, which hindered their national and cultural devel-

opment. This situation led to a particular focus on the development of women's education within the framework of Turkism. In the Kazakh steppes, this movement was not only limited to social reforms, but was also closely tied to the process of building national unity and establishing national states. Thus, enlightenment played a key role in fostering national identity. A clear example of this is the Torgai Provincial Kazakh Congress, held in Orenburg from April 2 to 8, 1917, which was attended by 300 representatives (from Ak-molinsk, Semipalatinsk, Syrdarya, the Bukey Horde, Kazakh Muslim representatives, the Orenburg Muslim Bureau, the Ufa Committee, and Muslims from Aktobe).

At this congress, it was stated that women, along with men of the required age, could be elected to the local committees. Additionally, the congress raised the issue of co-education for boys and girls and made universal education mandatory [20; 16]. Similarly, at the First General Kazakh Congress, held from June 21 to 26, 1917, the issue of women was discussed as one of the key topics. In the 9th point of the congress agenda, the following resolutions were adopted regarding women: "Men and women should have equal political rights. The practice of paying a dowry should be abolished. No engagement should be arranged for girls under the age of 16. No marriage contract should be made for girls under 16 years old to boys under 18 years old by a religious official. At the time of marriage, both the bride and groom must be asked for their consent and affirm it verbally. Widowed women should be allowed to remarry. If a man takes a second wife, the first wife's consent is required. If the first wife does not consent, the man may marry another woman only if the first wife leaves him or remarries. No marriage should be arranged between close relatives beyond the seventh generation" [20; 17].

Furthermore, at the urging of Kazakh intellectual A. Baitursynov, proposals were introduced to abolish the dowry system and levirate marriage. Many such resolutions highlighted the changes in Kazakh society, particularly in the fields of social issues and education, and underscored their crucial role in the formation and development of national unity and state structure.

The adoption of such decisions at the First General Kazakh Congress was largely due to the significantly limited legal and social status of women in Kazakh society, as well as the neglect of their rights. According to the data of N. Malychev, the legal status of women in Kazakh society at that time was equated to that of "property". In this regard, certain customs and social practices concerning women were far removed from legal and ethical norms. For example, cases occurred where widowed women in their 40s or 50s were married to young boys aged 12–15, or where a 15-year-old widowed girl was married off to an 80-year-old man [11; 19]. Similarly, as researcher Z. Zh. Zhanazarova noted, "While Western and Soviet sociologists prioritized the full emancipation of women and comprehensively addressed gender equality, Muslim intellectuals placed particular emphasis on preserving national characteristics and traditional values" [24; 116].

In conclusion, the following key results can be highlighted: 1) In the European perspective, the issues of women's equality focused on their legal rights and participation in public life, whereas Turkism aimed to synthesize modernization, Islam, and national traditions. Through this, it developed a unique concept for protecting women's rights within the context of the national movement; 2) Although intellectuals supported the elevation of women's status and their education, paradoxically, women were assigned the role of preserving tradition and were seen as a tool for strengthening the national struggle.

Thus, from the standpoint of national identity and social progress, Kazakh intellectuals aimed to establish a new perspective on the role and position of women in society, which, in turn, became one of the essential prerequisites for the development of the national state.

Conclusions

The issue of women's equality exhibited distinct characteristics depending on the region. In imperial European countries, women's equality was considered primarily at the level of individual legal and social issues, while in the colonial context of Kazakh society, it was framed as an integral part of the collective struggle for independence, the preservation of national identity, and societal modernization.

The question of women's equality in the intellectual legacy of the Turkic movement can be viewed from several perspectives. First, women were seen as the foundation of societal development. Given that women were responsible for raising future generations, their education was viewed not as a means of personal development, but as a way to strengthen the cultural and intellectual potential of the nation. Second, emphasis was placed on the familial role of women. Since women's traditional role was to ensure the stability of the family, their responsibilities within the family were harmonized with their public activism. Third, women's political rights and roles were not seen as individual issues but were considered within the broader context of the collective struggle for societal renewal and the achievement of national independence. By in-

volving women in political life, the aim was to unite forces and strengthen national unity. Fourth, women's religious freedoms were addressed within the framework of Islamic law. While there was a focus on expanding women's rights to education, inheritance, property, and marriage, these changes were not made at the expense of Islamic values.

Thus, while the women's movement in other countries aimed at balancing political, economic, individual, and social rights as a separate ideology, in Turkism, the focus was on women's role in preserving national identity and shaping national consciousness. Their role was often linked to the family.

The views of the Turkic reformers were clearly reflected in Kazakh society. Women's rights were not considered in isolation but were viewed as a crucial part of the collective struggle for independence and cultural preservation, as well as the foundation for the renewal of public consciousness and social progress. In the colonial context of Kazakh society, the primary goal of this movement was to preserve national identity and achieve independence.

Acknowledgments

The work was carried out with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, within the framework of grant funding for the project "The History of Islamism, Turkism and Alash Movements: the Dialogue of Traditions and the Features of the Formation of National Identity" (IRN AP 23484987).

References

- 1 Wójtewicz A. Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja / A. Wójtewicz // Litteraria Copernicana. — 2017. — № 2 (22). — S. 103–118.
- 2 Szudarek A. Mieszczańskie stowarzyszenia kobiece w Niemczech wobec zniesienia zakazu przynależności kobiet do partii politycznych na przykładzie Szczecina (1908–1914) / A. Szudarek // Drogi kobiet Do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku). — 2016. — S. 199–235.
- 3 Goworko-Składanek B. Ewolucja zasady równości kobiet i mężczyzn aktywnych zawodowo — ujęcie prawno-historyczne / B. Goworko-Składanek // Kobiety praca podmiotowość Refleksje socjologiczne. — 2020. — S. 43–56.
- 4 Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları / Z. Gökalp. — Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019. — 190 s.
- 5 Гаспринский И. Полное собрание сочинений [в 3-х т.] / И. Гаспринский; гл. ред. Р.С. Хакимов; сост. С.А. Сеитмететова. — Казань: Симферополь: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. — Т. 3: Об уравнении наследственных прав женщин и мужчин. — 560 с.
- 6 Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского [в 3-х т.]. — Симферополь: ООО «Форма», 2016. — Т. 1: Французские письма. — 384 с.
- 7 Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского [в 3-х т.]. — Симферополь: ООО Форма, 2016. — Т. 1: Арслан кыз. — 384 с.
- 8 Бөкейхан Ә. Шығармаларының 7 томдық жинағы / Ә. Бөкейхан; құраст. Ж.С. Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2010. — 5-т: Молодая невольница. — 560 б.
- 9 Бөкейхан Ә. Шығармаларының 7 томдық жинағы / Ә. Бөкейхан; құраст. Ж.С. Аққұлұлы. — Астана: «Сарыарқа» БҰ, 2011. — 6-т: Сайлау құқы. — 576 б.
- 10 Дулатұлы М. Бақытсыз Жамал / М. Дулатұлы. — Алматы: «Мазмұндама» қоғамдық қоры, 2022. — 148 б.
- 11 Малышев Н. Обычное право киргизов / Н. Малышев. — Ярославль: Типография Губернского Правления, 1902. — 104 с.
- 12 Hablemitoğlu Ş. İsmail Bey Gaspirali ve Kadın Hareketi / Ş. Hablemitoğlu // Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1. İsmail Gaspirali. — 2015. — S. 71–83.
- 13 Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмаила Гаспринского (перевод на русский язык очерка И. Гаспринского «Женщины») / Э. Абибуллаева // Крымское историческое обозрение. — 2015. — № 1. — С. 216–231.
- 14 Абдураманова С.Н. «Женский вопрос» в очерках «Кадынлар» и «Проблески культурного движения татар» И. Гаспринского / С.Н. Абдураманова // История и культура. — 2018. — С. 207–211.
- 15 Bilgin Topçu U. Gaspirali'da Kadın / U. Bilgin Topçu // Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. — 2014. — № 20. — S. 45–62.
- 16 Selcan Sağlık Şahin, G. İsmail Gaspirali, Türk Kadını ve Alem-i Nisvan Dergisi / G. Selcan Sağlık Şahin // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. — 2014. — № 4. — S. 210–223.
- 17 Чубукчиева Л.З. Женский вопрос в идеологии джадидизма [Электронный ресурс] / Л.З. Чубукчиева // Гасырлар авазы — Эхо веков. — 2014. — № 1/2. — С. 44–51. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-ideologii-dzhadidizma>
- 18 Давлетшина Л.Ш. Благотворительная деятельность мусульманских женщин в образовательной сфере [Электронный ресурс] / Л.Ш. Давлетшина // Ученые записки Казанского государственного университета. — 2009. — № 2 (2). —

С. 106–110. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/blagotvoritelnaya-deyatelnost-musulmanskih-zhenschin-v-obrazovatelnoy-sfere>

19 Койгелдиев М. Қазақ Елі: Ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрес (XIX ғ. — XXI ғ. басы) / М. Койгелдиев — Алматы: Дәстүр, 2014. — 428 б.

20 Қасабекова А.И. XX ғасырдың 20–30 жылдарындағы «Әйел теңдігі» мәселесі (әлеуметтік жағы, мәселенің қойылу тарихы, әйелдерді қоғамдық өмірге қатынастыру) / А.И. Қасабекова. — Астана, 2013. — 172 б.

21 Сейдиғазимова Ш.Д. Қазақ мерзімді баспасөзіндегі әйелдер мәселесінің жазылу эволюциясы / Ш.Д. Сейдиғазимова, С.Е. Тапанова, М. Топлу // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2020. — № 4(133). — Б. 26–34.

22 Badran M. Between Secular and Islamic Feminism/s: Reflections on the Middle East and Beyond [Electronic resource] / M. Badran // Journal of Middle East Women's Studies. — 2005. — № 1. — P. 6–28. — Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/40326847>

23 Курныкин О.Ю. П.А. Столыпин и «мусульманский вопрос» в Российской империи [Электронный ресурс] / О.Ю. Курныкин // Известия АлтГУ. Исторические науки и археология. — 2018. — № 5(103). — С. 50–54. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/p-a-stolypin-i-musulmanskiy-vopros-v-rossiyskoy-imperii>

24 Жаназарова З.Ж. Социокультурный аспект истории казахской женщины [Электронный ресурс] / З.Ж. Жаназарова // Вестник. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. — 2018. — № 1(63). — С. 109–118. — Режим доступа: <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/413/397>

25 Рушанина Н.П. Женский вопрос в России и основные подходы к его изучению в дореволюционный период [Электронный ресурс] / Н.П. Рушанина // Вестник Челябинского государственного университета. — 1999. — Т. 1. — № 2. — С. 77–87. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-rossii-i-osnovnye-podhody-k-ego-izucheniyu-v-dorevolutsionnyy-period>

26 Матяш Т.П. Женская эмансипация и цивилизационный сдвиг [Электронный ресурс] / Т.П. Матяш // Наука. Искусство. Культура. — 2021. — № 2(30). — С. 31–43. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskaya-emansipatsiya-i-tsivilizatsionnyy-sdvig>

Г. Кушенова, Р. Дрозд, Е. Абдраимов

Түркішілдіктің интеллектуалдық мұрасында әйелдер теңдігі мәселесі: тарихи-мәдени талдау (XIX ғасырдың соңы — XX ғасырдың басы)

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жаһандық әлеуметтік өзгерістердің маңызды бөлігіне айналған әйелдер қозғалысы әртүрлі елдердегі әлеуметтік-мәдени деңгей мен саяси жағдайға байланысты өзіндік ерекшеліктер иеленді: атап айтсақ, Еуропа елдерінде ол феминистік идеяларға сүйенді, Ресейде революциялық өзгерістермен байланысты болып және әлеуметтік-саяси сипатқа ие болды. Қазақ қоғамындағы отаршылдық ықпал жағдайында ол қоғамды жаңарту және ұлттық бірегейлікті сақтау үшін ұжымдық күрестің ажырамас бөлігіне айналды. Зерттеу жаңалығы мынада: Зия Гекальп пен Исмаил Гаспринскийдің зияткерлік мұрасындағы «әйелдер теңдігі» мәселесіне қатысты идеялары және олардың қазақ қоғамына әсері талданған. Зерттеу нәтижелері түркішілдік қозғалысы жетекшілерінің идеологиялық ықпалы Алаш зиялыларының шығармашылығында жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып көрініс тапқанын көрсетті, бұл ұлттық сананы қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарды. Осылайша, түркі халықтарында «әйелдер теңдігі» мәселесі ұлттық ерекшеліктерді көрсететін гендерлік теңдіктің бірегей моделін құруға алып келген исламдық қағидаттар мен дәстүрлі құндылықтарды үйлестіре отырып, жаңғыртудың маңызды элементіне айналды деп айтуға болады.

Кілт сөздер: түркішілдік, әйел теңдігі, қазақ қоғамы, ұлттық бірегейлік, интеллектуалды мұра, дін.

Г. Кушенова, Р. Дрозд, Е. Абдраимов

Проблема равенства женщин в интеллектуальном наследии тюркизма: историко-культурный анализ (конец XIX — начало XX века)

В конце XIX — начале XX века женское движение, ставшее важной частью глобальных социальных изменений, имело свои особенности, обусловленные социально-культурным уровнем и политической ситуацией в различных странах. Например, в странах Европы оно опиралось на феминистские идеи, а в России было связано с революционными изменениями и приобрело социально-политический характер. В условиях колониального влияния в казахском обществе женское движение стало неотъемлемой частью коллективной борьбы за обновление общества и сохранение национальной идентичности. Актуальностью исследования являются идеи, касающиеся вопроса о равенстве женщин и их влияния на

казахское общество. Они проанализированы в интеллектуальном наследии Зии Гекальна и Исмаила Гаспринского. Результаты этого исследования показали, что идеологическое влияние лидеров движения тюркизма, учитывая местные особенности, отразилось в творчестве Алашской интеллигенции. Это сыграло значительную роль в процессе формирования национального сознания. Таким образом, можно утверждать, что в тюркских народах вопрос о равенстве женщин стал важным элементом модернизации, сочетая в себе исламские принципы и традиционные ценности. Это привело к созданию уникальной модели гендерного равенства, которая отражала национальные особенности.

Ключевые слова: тюркизм, равенство женщин, казахское общество, национальная идентичность, интеллектуальное наследие, религия.

References

- 1 Wójtewicz, A. (2017). Kobiety w przestrzeni dziewiętnastowiecznego społeczeństwa. Rekapitulacja [Women in the Space of Nineteenth-Century Society. Recapitulation]. *Litteraria Copernicana — Copernican Literature*, 2(22), 103–118 [in Polish].
- 2 Szudarek, A. (2016). Mieszczańskie stowarzyszenia kobiece w Niemczech wobec zniesienia zakazu przynależności kobiet do partii politycznych na przykładzie Szczecina (1908–1914) [Bourgeois Women's Associations in Germany and the Abolition of the Ban on Women's Membership in Political Parties: The Case of Szczecin (1908–1914)]. *Drogi kobiet Do polityki (na przestrzeni XVIII–XXI wieku) — Women's Paths to Politics (From the 18th to the 21st Century)*, 199–235 [in Polish].
- 3 Goworko-Składanek, B. (2020). Ewolucja zasady równości kobiet i mężczyzn aktywnych zawodowo — ujęcie prawnohistoryczne [The Evolution of the Principle of Gender Equality in the Workforce — A Legal-Historical Perspective]. *Kobiety praca podmiotowość Refleksje socjologiczne — Women, Work, Subjectivity: Sociological Reflections*, 43–56 [in Polish].
- 4 Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları [The Principles of Turkism]*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi [in Turkish].
- 5 Gasprinsky, I. (2019). *Polnoe sobranie sochinenii [Complete Collected Works]*. (Vols. 1–3; Vol. 3). Ob uravnenii nasledstvennykh prav zhenshchin i muzhchin [On the Equality of Inheritance Rights for Women and Men]. R.S. Khakimov (Ed.); S.A. Seitmetetova (Comp). Kazan-Simferopol: Institut istorii imeni Sh. Mardzhani Akademii Nauk Respubliki Tatarstan [in Russian].
- 6 (2016). *Polnoe sobranie sochinenii Ismaila Gasprinskogo [Complete Collected Works of Ismail Gasprinsky]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Frantsuzskie pisma [French Letters]. Simferopol: Limited Liability Company "Forma" [in Russian].
- 7 (2016). *Polnoe sobranie sochinenii Ismaila Gasprinskogo [Complete Collected Works of Ismail Gasprinsky]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Arslan kyz [The Lioness]. Simferopol: Obshchestvo s Ogranichennoi Otvetstvennostiu Forma [in Russian].
- 8 Bokeikhan, A. (2010). *Shygarmalarynyn 7 tomlyq zhinagy [Collected works in 7 volumes]*. (Zh.S. Akkululy, Comp.). (Vols. 1–7; Vol. 5). Molodaia nevolnitsa [The Young Slave Girl]. Astana: "Saryarqa" Baspa Uii [in Kazakh].
- 9 Bokeikhan, A. (2011). *Shygarmalarynyn 7 tomlyq zhinagy [Collected works in 7 volumes]*. (Zh.S. Akkululy, Comp.). (Vols. 1–7; Vol. 6). Sailau quqy [Right to Vote]. Astana: "Saryarqa" Baspa Uii [in Kazakh].
- 10 Dulatuly, M. (2022). *Baqytsyz Zhamal [The Unfortunate Jamal]*. Almaty: "Mazmundama" qogamdyq qory [in Kazakh].
- 11 Malyshev, N. (1902). *Obychnoe pravo kirgizov [Customary Law of the Kyrgyz]*. Yaroslavl: Tipografiia Gubernskogo Pravleniia [in Russian].
- 12 Hablemitoğlu, Ş. (2015). İsmail Bey Gaspıralı ve Kadın Hareketi [İsmail Bey Gaspıralı and the Women's Movement]. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1. İsmail Gaspıralı — A Great Turkish Knowledge Festival Every Year 1. İsmail Gaspıralı*, 71–83 [in Turkish].
- 13 Abibullaeva, E. (2015). Rol zhenshchiny v videnii Ismaila Gasprinskogo [The Role of Women in Ismail Gasprinsky's Vision (Translation of Ismail Gasprinsky's Essay "Women")] (I. Gasprinskogo, Trans.). *Krymskoe istoricheskoe obozrenie — Crimean Historical Review*, 1, 216–231 [in Russian].
- 14 Abduramanova, S.N. (2018). «Zhenskii vopros» v ocherkakh «Kadynlar» i «Problemy kulturnogo dvizheniia tatar» I. Gasprinskogo [The "Woman Question" in the Essays "Kadynlar" and "Glimpses of the Cultural Movement of the Tatars" by Ismail Gasprinsky]. *Istoriia i kultura — History and Culture*, 207–211 [in Russian].
- 15 Bilgin Topçu, U. (2014). Gaspıralı'da Kadın [Women in Gaspıralı]. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi-Hacettepe — University Journal of Turkic Studies*, 20, 45–62 [in Turkish].
- 16 Selcan Sağlık Şahin, G. (2014). İsmail Gaspıralı, Türk Kadını ve Alem-i Nisvan Dergisi [İsmail Gaspıralı, Turkish Women, and the journal "Alem-i Nisvan"]. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi — Journal of Modern Turkic Studies*, 4, 210–223 [in Turkish].
- 17 Chubukchieva, L.Z. (2014). Zhenskii vopros v ideologii dzhadidizma [The Woman Question in the Ideology of Jadidism]. *Gasyrlar avazy — Echo of the Ages*, 1/2, 44–51. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-ideologii-dzhadidizma> [in Russian].
- 18 Davletshina, L.Sh. (2009). Blagotvoritelnaia deiatelnost musulmanskiikh zhenshchin v obrazovatelnoi sfere [Charitable Activities of Muslim Women in the Educational Sphere]. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta — Scientific Notes of Kazan State University*, 2(2), 106–110. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/blagotvoritelnaya-deyatelnost-musulmanskiikh-zhenshchin-v-obrazovatelnoy-sfere> [in Russian].

- 19 Koigeldiev, M. (2014). *Qazaq Eli: Ulttyq biregeilikti saqtau zholyndagy kures (XIX g. — XXI g. basy)* [Kazakh People: The Struggle for Preserving National Identity (19th Century — Early 21st Century)]. Almaty: Dastur [in Kazakh].
- 20 Kasabekova, A.I. (2013). *XX gasyrdyn 20–30 zhyldaryndagy «aiel tendigi» maselesi (aleumettik zhagy, maselenin qoiylu tarikhy, aielderdi qogandyq omirge qatynastyru)* [The Issue of “Women’s Equality” in the 1920s–1930s (Social Aspects, History of the Issue, Involvement of Women in Public Life)]. Astana [in Kazakh].
- 21 Seidigazimova, Sh.D., Tapanova, S.E., & Toplu, M. (2020). Qazaq merzimdi baspasozindegi aielder maselesinin zhazylu evoliutsiiasy [The Evolution of the Coverage of Women’s Issues in Kazakh Periodical Press]. *L.N. Gumilev atyndagy Evraziia ulttyq universitetinin khabarshysy. Zhurnalistika seriiasy — Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Journalism Series*, 4 (133), 26–34 [in Kazakh].
- 22 Badran, M. (2005). Between Secular and Islamic Feminism/s: Reflections on the Middle East and Beyond. *Journal of Middle East Women’s Studies*, 1, 1, 6–28. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40326847>.
- 23 Kurnykin, O.Yu. (2018). P.A. Stolypin i «Musulmanskii vopros» v Rossiiskoi imperii [P.A. Stolypin and the “Muslim Question” in the Russian Empire]. *Izvestiia Altaiskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Istoricheskie nauki i arkhologiiia — Proceedings of Altai State University. Historical Sciences and Archaeology* (pp. 50–54). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/p-a-stolypin-i-musulmanskii-vopros-v-rossiyskoy-imperii> [in Russian].
- 24 Zhanazarova, Z.Zh. (2018). Sotsiokulturnyi aspekt istorii kazakhskoi zhenshchiny [The Sociocultural Aspect of the History of Kazakh Women]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta imeni al-Farabi. Seriya filosofii, kulturologii i politologii-Bulletin of al-Farabi Kazakh National University. Series on Philosophy, Cultural Studies, and Political Science*, 1 (63), 109–118. Retrieved from <https://bulletin-philospolit.kaznu.kz/index.php/1-pol/article/view/413/397> [in Russian].
- 25 Rushanina, N.P. (1999). Zhenskii vopros v Rossii i osnovnye podkhody k ego izucheniiu v dorevoliutsionnyi period [The Woman Question in Russia and the Main Approaches to Its Study in the Pre-Revolutionary Period]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Chelyabinsk State University*, 1, 2, 77–87. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskiy-vopros-v-rossii-i-osnovnye-podhody-k-ego-izucheniuyu-v-dorevolutsionnyy-period> [in Russian].
- 26 Matiash, T.P. (2021). Zhenskaia emansipatsiia i tsivilizatsionnyi sdvig [Women’s Emancipation and Civilizational Shift]. *Nauka. Iskusstvo. Kultura — Science. Art. Culture*, 2(30), 31–43. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/zhenskaya-emansipatsiya-i-tsivilizatsionnyy-sdvig> [in Russian].

Information about the authors

Kushenova Ganizhamal — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-0715-1107>

Drozd Roman — Doctor Professor, Pomeranian University in Słupsk, Institute of History, Słupsk, Poland, <https://orcid.org/0000-0003-0169-7295>

Abdraimov Yerlan — PhD Student, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2100-5615>

Е.И. Медеубаев^{ID*}1, Г.Ж. Султангазы^{ID}2, Г.К. Ерменбаева^{ID}3

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова НАН РК, Астана, Казахстан;

² Университет MNU, Астана, Казахстан;

³ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
(E-mail: e.medeubaev@kipd.kz, g.sultangazy@kazquu.kz, gulshan23@bk.ru)

Казахские байы в общественно-политической жизни первой четверти XX века: адаптационные механизмы, стратегии и результаты (на примерах волостей Актюбинской губернии)

В предлагаемой статье на основе эмпирического материала реконструируются стратегии, практики, механизмы, формы, которые интуитивно или осознанно применяла социальная категория баев для адаптации к политическим системам царского и большевистского правительств. Опираясь на принципы социальной истории, авторы статьи попытались интерпретировать фундаментальные процессы и силы, изменившие казахское общество в рамках двух разных государственных и идеологических парадигм — позднимперской и раннесоветской. Также рассматриваются адаптационные механизмы байства в условиях начала советского строительства и прослеживается переход к политической субъектности баев на локальном примере. В центре внимания публикации — реконструкция исторических событий в Иргизском и Темирском уездах Актюбинской губернии, охватывающих период между 1909 и 1925 годами и связанных с участием баев в общественно-политической жизни края. В основе методологии исследования метод case study (кейс-стади). Это позволило более глубоко и детально изучить конкретный случай в реальной обстановке. В качестве основного источника выбраны рассекреченные документы Актюбинского губернского отдела ОГПУ. Опыт изучения института байства, его генезиса, социально-экономической и политической роли в ключевых событиях казахской истории первой четверти XX вв., показывает, что байы пытались в экстремальных условиях политической и социальной революции занять свою нишу. Реализовывались различные варианты «ответов» на вызовы имперской, а затем и большевистской модернизации. Однако, к концу 1920-х годов социальный порядок в ауле, державшийся на консенсусе большинства, был сознательно разрушен практиками революционного террора и насилия.

Ключевые слова: казахские байы, волостные управители, избирательная система, выборы, большевики, социальный порядок, адаптационные механизмы

Введение

Революция 1917 г. в истории казахского народа стала событием, которое часто оказывается предметом попыток осмысления и переосмысления в современном обществе. Революция привела к масштабным преобразованиям, которые легли в основу становления современной казахстанской государственности и строительству нового «советского общества». В силу разных причин не удалось пойти по дороге буржуазной модернизации, предложенной лидерами движения Алаш. Вместе с другими народами бывшей Российской империи население Степного края и Туркестана, против своей воли, свернуло на путь социалистического эксперимента и реализации на практике марксистских политико-экономических догм.

Данное исследование представляет собой попытку критического синтеза объективной, социальной и институциональной истории казахского общества на сломе эпох. На основе эмпирического материала реконструируются стратегии, практики, механизмы и формы, которые интуитивно или осознанно применялись социальной категорией баев для адаптации к политическим системам царского и большевистского правительств. Опираясь на принципы социальной истории, мы попытаемся интерпретировать фундаментальные процессы и силы, изменившие казахское общество в рамках двух разных государственных и идеологических парадигм — позднимперской и раннесоветской. А также рассмотрим механизмы, с помощью которых происходил процесс адаптации байства в новых условиях советской системы, такие их составляющие как стресс, кризис, личностные характеристики конкретных личностей. Мы попытаемся рассмотреть содержание политической субъектности баев.

* Автор-корреспондент. E-mail: e.medeubaev@kipd.kz

В центре внимания нашей статьи — реконструкция исторических событий в Иргизском и Темирском уездах Актюбинской губернии, которые охватывают период между 1909 и 1925 годами. Историческое время, к которому относится изучение адаптационных механизмов байства являлось чрезвычайно динамичным и экстремальным. События описываются от их реконструкции и далее к их теоретическому осмыслению. Важной частью работы является изучение места и роли байства в этих процессах, то есть, рассматривается, каким образом байство, как наиболее влиятельная социальная группа, пыталась встроиться в процесс масштабных общественных изменений в условиях политической революции в казахском ауле в 1920-х годах. В 1924 г. Иргизский уезд был присоединен к Челкарскому. Таким образом, в тексте, где встречается название Челкарский уезд следует иметь ввиду, что речь идет о территории бывшего Иргизского уезда.

Материалы и методы исследования

В основе методологии нашего исследования выбран метод case study (кейс стади), который позволит более глубоко и детально изучить конкретный случай в реальной обстановке. Благодаря этому подходу, получилось своего рода повествование в стиле сторителлинга (англ. storytelling — «рассказывание историй»). Главный герой исследования — крупный собственник казахского аула, бай. Для более глубокого понимания проблемы чрезвычайно полезными стали рассекреченные документы ГПУ-ОГПУ 1920-х годов. Научная и источниковедческая значимость этих документов высока. В силу своей специфики они вполне информативны с точки зрения адекватного отражения действительности, позволяют более полно и объективно увидеть реальную картину общественно-политического настроения различных групп населения.

В качестве основного источника выступили два архивных документа: «Обвинительное заключение от 9 декабря 1926 г. уполномоченного по Восточному Отделу Актюбинского Губотдела ОГПУ Ковалышкина Ф. по обвинению граждан Темирского уезда Актюбинской губернии» и «Обвинительное заключение от 25 мая 1927 г. уполномоченного по Восточному Отделу Актюбинского Губотдела ОГПУ Ковалышкина Ф. по обвинению жителей Челкарского уезда Актюбинской губернии». Документы хранятся в 516 фонде Государственного архива Актюбинской области. Эти документы, достаточно объемные, составлены на основе аналитических записок работников ОГПУ и многие изложенные события и факты, особенно касающиеся периода до 1917 г., очевидно, были получены благодаря показаниям осведомленных лиц. По своему характеру это аналитический документ, основанный на оперативных донесениях, т.е. вторичный по способу формирования. Информация достоверна, она дополняет уже известный фактологический материал из других источников.

Обсуждение и результаты

В период, предшествующий установлению большевистской власти в Казахстане, т.е., до 1917 г., борьба за пост волостного управителя носила острый характер среди крупного байства в уездах Актюбинской губернии. Так обстояло дело и во всем Степном крае.

В Иргизском уезде борьба элитных групп за должность волостного управителя в дореволюционный период велась во всех волостях. Здесь следует отдельно сказать об уездном центре Иргизе и его значимой роли в истории Казахстана. Основанный в 1845 г. в малоплодородной Тургайской степи на пути почтового тракта в Ташкент, Иргиз (Уральское укрепление) служил в качестве военного форпоста русских в войне против Кенесары хана. Очень скоро Иргиз превратился в крупный экономический, культурный и образовательный центр края. По итогам административных реформ царизма 1867-1868 гг. Иргиз стал уездным городом Тургайской области. В Иргизском училище, открытом в 1879 г. по инициативе Ыбрая Алтынсарина, получили образование известные казахские государственные деятели, сыгравшие значительную роль в раннесоветской истории Казахстана. Среди них: председатель ЦИК КазССР Узакбай Кулымбетов; нарком просвещения Темирбек Жургунов, занимавший пост наркома финансов Таджикской ССР, наркома народного просвещения Узбекской и Казахской ССР, член бюро ЦК Компартии Казахстана; крупный ученый-лингвист, тюрколог Телжан Шонанов; зам.наркома труда Каз.АССР, директор государственного заповедника Казахской ССР Буркуталы Сейсененов; первый военный комиссар Казахского края Мухамедьяр Тунганчин.

В Иргизском уезде родились и выросли выпускники медицинского факультета Казанского университета братья Алмуханбет и Тлеумуханбет Сейдалины, Иса Кийсыков. В дореволюционный период студентом Петербургского политехнического института и Московского института сельского хозяйства был известный политический деятель Тель Жаманмурунов. В 1917 г. здесь родился первый

казахский профессиональный музыкант-скрипач Алим Алмат, который учился в 1930-е годы музыке в Берлине, а затем окончил Парижскую консерваторию. Таким образом, в Иргизе сформировался значительный слой высокообразованных, прогрессивно мыслящих людей. Многие выходцы из этого уезда стали деятелями движения Алаш, являлись активными участниками казахских областных съездов 1917 г., I и II казахских общенациональных съездов. Не случайно, что Иргиз в сводках и донесениях ОГПУ в 1920–30-х годов характеризовался «гнездом антисоветской контрреволюции и алашординских националистов».

В Карасайской и Шынгылской волостях Иргизского уезда шла борьба между несколькими группами, которые возглавляли крупные баи Мырзагул и Отегул Смановы (отец и сын), Уакбаев Тотан и Тотанов Рас (отец и сын), Токтогулов Ержан и Карагулин Тасым. В Белкопинской волости происходило противостояние между Мамытом Дуабаевым и Тулебаевым (имя в источнике не указано). В Баксайской волости острая конкуренция была между баями Юсуповым Пиргали и Тюменбаевым Кармамбетом. В Кызылжарской волости вели борьбу между собой политические группировки байской семьи Байзаковых и влиятельные баи Ахауов Торежан и Айтжанов Бижан [1; 74].

Крупные баи через контроль над земельными ресурсами в локальных условиях пастбищно-кочевой общины могли контролировать государственные функции. Политическая конфигурация сил внутри господствующей коалиции накануне выборов принимала различные черты, в зависимости от личных договоренностей и соблюдения взаимных интересов. Противоборствующие стороны иногда делились на несколько сторон. Такая ситуация сложилась, например, на выборах 1911 г. в Аманкульской волости Иргизского уезда. К этому времени наиболее влиятельные баи этого края Токтогулов Ержан, Тотанов Рас, Кийсыков Турмухамед, Тортумбаев Арыкбай занимали поочередно должность волостного управителя на трехгодичный период каждый. Предвыборные коалиции выстраивались исходя из властных полномочий и возможностей того или иного крупного бая. Личный авторитет, а также, авторитет большой семьи, вопросы, касающиеся выражения материальной благодарности, система межличностных отношений, связей и взаимообязательств — все это оставалось центральной характеристикой взаимоотношений внутри байской общины.

В 1911 г. в Аманкульской волости крупные баи Аяп Кушенов, Жолмурзин Садык, Бекмурзин Сандыбек сформировали предвыборную коалицию, которая соперничала с коалицией во главе с другим крупным собственником Турмухамедом Кийсыковым. Группа Кийсыкова выдвинула в качестве единого кандидата на пост волостного управителя Арыкбая Тортумбаева, который начал активную подготовку к выборам. Однако, в ходе выборного процесса, путем переговоров с уездным начальством, в нарушении предвыборных договоренностей с партнерами по коалиции, волостным управителем был выбран Кийсыков. Тортумбаев обратился с жалобой на итоги выборов к уездному крестьянскому начальнику (должностное лицо, осуществлявшее административный надзор за местным крестьянством и проводившее ревизии делопроизводства волостных и сельских судов и правлений) и родовым аксакалам. Было предложено отдать должность Тортумбаеву, а Кийсыкову возместить его предвыборные расходы. В результате между Тортумбаевым и Кийсыковым возникла многолетняя вражда. После этого Тортумбаев в политической борьбе перешел на сторону коалиции баев Кушеновых-Бекмурзиных-Жолмурзиных [1; 76].

Вмешательство в итоги выборов в пользу той или иной стороны было характерной чертой таких политических кампаний. Так, во время одних из выборов в Темир-Уркачевской волости Темирского уезда победу одержал один из самых крупных баев уезда, лидер родовой группы «жекей» Ельтай Каналин. Однако на должность волостного управителя был назначен его соперник Газиз Шалкаубаев, которому активно содействовали его родственники-сватья влиятельной семьи Калменовых, лидеров родовой группы «назар». Мукаш Калменов занимал в тот период пост волостного управителя Эмбинской волости Темирского уезда, а его отец Даулет Калменов был помощником Темирского уездного начальника. Еще один видный представитель этой семьи Алпысбай Калменов занимал, на тот момент, пост в Темирской уездной управе, а ранее был Депутатом I Российской Госдумы. В соседней Эмбо-Темирской волости за пост волостного управителя боролся влиятельный бай Есенкулов Кожамет, отец видного деятеля движения Алаш Омара Есенкулова. Как и Калменовы Есенкуловы происходили из рода «назар». Соперником Кожамета Есенкулова на выборах был другой крупный бай Темирского уезда Кудайберген Дуйсембин [2; 5].

Заняв пост волостного управителя, Г.Шалкаубаев инициировал возбуждение двух уголовных дел в отношении сторонников своего соперника Е.Каналина, а также против него самого. Первое дело рассматривалось в Саратовской судебной палате, а второе в местном мировом суде. При этом по обо-

им делам были вынесены оправдательные приговоры. Эти судебные разбирательства еще более усилили антагонизм между Ельтаем Каналиным и Газизом Шалкаубаевым и поддерживавшими последнего Калменовыми. Еще раз подчеркнем, что вышеописываемые события происходили в период до 1917 г. Окончательная точка в этом противостоянии будет поставлена в 1927 г., когда обе стороны станут жертвами политики партийного-бюрократического государства.

Проведение успешной избирательной кампании на должность волостного управителя требовало значительных финансовых расходов и людских ресурсов. Георгий Гинс, чиновник Переселенческого управления, занимавшийся вопросами водного права в Туркестане, летом 1909 г., находился в Семиречье, где стал свидетелем одного из таких процессов. Гинс оставил живое описание выборов волостного управителя. По словам чиновника, это была очень эмоциональная процедура. Аксакалы вели совещание по выдвинутым кандидатурам, остальные собравшиеся люди ждали решения. Параллельно происходили стычки и столкновения между противоборствующими группами с серьезными физическими увечьями. Тут же наблюдались факты материального подкупа избирателей. Гинс заключает: «Волостному дорого обходится получение места, но еще дороже обходится это место всей киргизской волости. После своего утверждения в должности волостной назначает каждой кибитке, что она должна ему подарить («кара-чигин»). И вскоре ему пригоняют табуны лошадей, стадо баранов, приносят кошель с рублями и много всякого другого добра. Выгодно быть волостным и потому клятвам при выборах нет конца. В канцелярии приставов (участковых начальников) поступают одна за другой жалобы и доносы, цель которых опорочить нежелательных кандидатов и устранить опасных соперников» [3; 302].

Например, упомянутая выше избирательная кампания в Темир-Уркачевской волости с участием Е.Каналина и Г.Шалкаубаева обошлась каждой из сторон от 2 до 4 тысяч рублей [1; 76]. Это была очень внушительная сумма. Для сравнения, в начале XX века на торговых ярмарках в Степном крае лошадь стоила — 28 рублей, рогатый скот — 26 рублей, баран — 3 руб. 50 коп., овечья шерсть — 1 руб. 45 коп., верблюжья шерсть — 4 руб. 20 коп. [4; 243].

Нередки были случаи, когда накал политических страстей приводил к гибели представителей враждующих сторон. В 1909 г. в ходе кампании по перевыборам и повторному подсчету голосов в Карасайской и Шынгылской волостях Иргизского уезда, Смановы были обвинены в убийстве Избасарова (имя в источнике не указано), видного сторонника их соперника Тотана Уакбаева. Мырзагул Сманов был осужден на 15 лет и скончался, отбывая срок в заключении. Его сын, Отегул Сманов отбыл наказание в виде 4 лет заключения. С той поры и до 1923 г. между этими семьями завязалась глубокая вражда, которая прекратилась при обстоятельствах, интересных для нашей темы [1; 76].

С высокой степенью вероятности можно предполагать, что отбытие главой семейного рода Смановых наказания в виде тюремного заключения в царское время, в условиях установления власти большевиков было им выгодно. Отегул Сманов после 1917 г. вступил в ряды ВКП(б) и принял активное участие в процессе партийного и советского строительства в волости. Еще один член этой семьи Жанагул Сманов занял пост зам. председателя Челкарского волисполкома (в 1924 г. Иргизский уезд был присоединен к Челкарскому) и в 1926-1927 гг. занимал важную должность уполномоченного по переделу сенокосных и пахотных угодий в Челкарской волости [1; 22-23; 183].

В 1923 г. у семьи Тотановых был обнаружен значительный излишек скота, скрытый от единого сельскохозяйственного налога (ЕСХН). Изъятие налоговыми органами значительного количества выявленного скота ставило байское хозяйство Тотановых на грань разорения. К ним на помощь пришел старый недруг семьи и соперник Тотановых за власть в волости. Отегул Сманов, продолжавший в условиях советизации казахского аула вести борьбу со своими влиятельными соперниками-баями Токтогуловым Ержаном и Карагулиным Тасымом, теперь уже за должность председателя волостного исполкома, нуждался во влиятельных союзниках. Он пообещал Рас Тотанову, главе семейства Тотановых, свою помощь и содействие в решении вопроса с налогообложением. В качестве, теперь уже влиятельного большевистского партийца волостного масштаба, О.Сманов лично объехал различных должностных лиц с целью переговоров по данному вопросу и нанял защитников для судебного процесса. В итоге по решению Актюбинского губернского суда, Тотановы уплатили государству 70 с лишним голов лошадей, т.е. поплатились сравнительно легко. В благодарность, Рас Тотанов перешел на сторону Смановых в борьбе против их политических соперников за места во властных структурах складывающейся системы государственного советского и партийного аппарата на уездном и волостном уровне первой половины 1920-х годов [1; 22-23].

Военно-политические успехи Красной армии и большевиков в Степном крае и Туркестане к 1920 г. вызвали стремительную фундаментальную трансформацию социальной и политической структуры казахского общества. В меняющихся условиях бай пытались успешно влиться в процесс строительства региональных структур партийной и советской власти. Доступные для исследования архивные документы показывают, что до 1927-1928 гг., так или иначе, напрямую или через своих креатур, представители байской группы контролировали местные органы Советского государства. Это было вполне закономерно, так как наиболее образованные, подготовленные для управленческой работы лица были выходцами из состоятельных казахских семей. Тем более, что они имели политическую значимость и авторитет в традиционном социуме.

В сентябре 1919 г., после того как Иргиз заняли красные, был создан уездный революционный комитет (ревком). Председателем был избран Алманов Баймен. До революции он был местным учителем, затем активным участником Гражданской войны на стороне красных, а в дальнейшем стал влиятельным государственным и партийным деятелем Казахской Республики. Членом ревкома стал также И.Киселев, который до революции был директором училища в Иргизе, в 1918-1919 гг. командиром отряда красных. Наряду с убежденными сторонниками большевиков в Иргизский ревком были включены представители дореволюционной волостной элиты. Например, Иса Кийсыков, студент-медик Казанского университета, сын бывшего волостного Турмухамеда Кийсыкова. В декабре 1919 г., после проведения Краевого съезда, в состав ревкома вошел Темирбек Жургенев. В качестве рекомендации он был представлен как сын бая пострадавшего от движения Алаш. Членом ревкома стал Ахмет Тунганчин, торе по происхождению, брат военного комиссара по Казахскому краю Мухамедьяра Тунганчина [1; 80-81]. Как видно, социальный состав органов большевистской власти в Казахстане на заре ее становления был далек от стереотипного представления о новой власти «угнетенных классов».

В 1920 г. в Иргиз и другие уездные центры Актюбинской губернии возвращаются из дальних степных аулов активные участники движения Алаш, представители дореволюционной элиты края, в том числе, крупные байы. Возвращение в административные центры волостей, уездов Актюбинской губернии стало реакцией на амнистию со стороны большевистского государства и приглашение на государственную службу. Уже, скоро, многие из них заняли ответственные посты в новой политической системе. Так, в начале 1920-х годов председателем Иргизского волисполкома стал Сеидахмет Хасанов, сын одного из наиболее известных и богатых аксакалов Иргизского уезда Шайхула Хасанова [1; 23].

В байской среде, как наиболее влиятельной политической силе аула, искали поддержку в борьбе за власть казахские партийные и советские функционеры первой половины 1920-х годов. Начиная с 1920 г. в Иргизском уезде обострилась политическая борьба между группами, одну из которых возглавлял Председатель уездного исполкома Б.Алманов. Во главе второй встал Узакбай Кулумбетов, в 1918-1919 гг. находившийся в рядах Алаш, затем перешел на сторону большевиков и вступил в ряды РКП(б). Оба обвиняли друг друга в том, что за их спинами стоят местные байы. Отъезд Алманова в Оренбург в октябре 1920 г. на должность секретаря КазЦИК не ослабил накал этой борьбы. Каждая из сторон стремилась провести во властные структуры как можно больше людей из числа своих сторонников. В этих целях шла активная организационно-пропагандистская работа в волостях. Например, сторонникам Кулумбетова удалось выбрать председателем Аманкульского волисполкома бывшего аульного старшину Куттымурата Шойтанова. Тем не менее, большинство в Иргизском уездном исполкоме сохранялось за сторонниками Алманова и Киселева [1; 81-90].

Насколько важным было влияние байской группы на политические процессы в первые годы советизации в Казахстане и какие меры они предпринимали, чтобы иметь возможность продолжать оставаться в политическом поле можно показать на следующих примерах. 28-29 сентября 1924 г. в Оренбурге прошло совещание руководителей, так называемых, «алмановской» и «кулумбетовской» групп. Один из членов «кулумбетовской» группы Саркебаев Байдильда заявил, что его и Арыкбая Торгумбаева губернская партийная власть считает богачами и фактическими лидерами своих родовых патронимий, которые оказывают прямое влияние на принятие решений и выборные процессы на местах. И поэтому, по мнению Саркебаева, недоброжелатели советовали партийной власти отодвинуть его и Торгумбаева от всех выборных процессов. Далее выступающий подчеркнул, что он и Торгумбаев имеют большой политический вес среди местного населения и могут быть полезными посредниками между традиционным социумом аула и властью казахских коммунистов. По этой причине, продолжал Байдильда Саркебаев, нельзя оставлять их фигуры без внимания «сверху» [1; 21].

Выборы в местные Советы и их итоги оставались в центре повышенного внимания со стороны партийного государства и со стороны традиционной элиты аула. В середине августа 1925 г. перед выборами в Советы бай Рас Тотанов взял на себя все расходы, связанные с поездкой инициативной группы из Челкарского уезда в Актюбинск для обжалования в губизбиркоме итогов прошедших переизборов в Челкарский волостной совет, а также 30 делегатов волостного съезда и выборов на пост Председателя волисполкома [1; 30–31].

Выводы

Опыт изучения института байства, его генезиса, социально-экономической и политической роли в ключевых событиях казахской истории первой четверти XX вв., «ответов» на вызовы имперской и большевистской модернизации показал следующее. В условиях политических потрясений и смены режима традиционные элиты находились в поиске наиболее ценных источников ренты для себя. Таким источником являлись институты и организации, пользующиеся поддержкой государства. Элиты создают и распределяют ренту среди членов господствующей коалиции. Казахское байство, что характерно, в целом, для аграрного населения, не было склонно к избыточной политической активности, неоправданным авантюрам и конфронтации. И только складывающиеся обстоятельства (земельный кризис, судебный и административный произвол, экстремальная политическая ситуация и т.д.) вынуждали их обозначать свою политическую позицию. Их участие в политической жизни объективно отражало интересы всего общества. С другой стороны, попытки участия в общественно-политических процессах объяснялись стремлением упрочить свое социально-экономическое положение. Политическая активность казахского байства носила характер опосредованного или прямого участия, например, в выборной кампании в местные Советы в 1925–1927 гг.

Советско-партийная бюрократия стремилась не упустить инициативу из своих рук в борьбе с крупным байством за ресурсы и политико-идеологическое влияние в ауле. К 1927–1928 гг., на волне призыва об «усилении классовой борьбы внутри аула», коммунистическая власть полностью исключила баев из политической жизни традиционного социума.

Научный проект № AP23490445 по грантовому финансированию на 2024–2026 годы (Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан) «Казахский краевой комитет ВКП(б) в 1925–1933 гг.: механизмы и практики революционного насилия».

Список литературы

- 1 Государственный архив Актюбинской области (ГААО). — Ф. 516 — Оп. 1 — Д. 1489. — Л. 163.
- 2 ГААО. — Ф. 516 — Д. 1243. — Л. 56
- 3 Гинс Г.К. В киргизских аулах. Очерки и поездки по Семиречью / Г.К. Гинс // Исторический вестник. — 1913. — № 10. — С. 285–332.
- 4 Алпыспаева Г.А. Ярмарочная торговля в Акмолинской области Степного края во второй половине XIX — начале XX века / Г.А. Алпыспаева // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2020. — Т. 25. — № 185. — С. 239–248.

Е.И. Медеубаев, Г.Ж. Сұлтанғазы, Г.К. Ерменбаева

XX ғасырдың бірінші ширегіндегі қоғамдық-саяси өмірдегі қазақ байлары: бейімделу тетіктері, стратегиялары мен нәтижелері (Ақтөбе губерниясы болыстарының мысалдарында)

Мақалада эмпирикалық материал негізінде байлардың әлеуметтік категориясының патшалық және большевиктік үкіметтердің саяси жүйелеріне бейімделу үшін интуитивті немесе саналы түрде пайдаланатын стратегиялары, тәжірибелері, тетіктері мен формалары қайта қарастырылған. Авторлар әлеуметтік тарих қағидаларына сүйене отырып, қазақ қоғамын өзгерткен іргелі процестер мен күштерді екі түрлі мемлекеттік-идеологиялық парадигмалар бойынша, яғни кейінгі империялық және ерте кеңестік кезең аясында түсіндіруге тырысқан. Сондай-ақ кеңестік құрылыстың басталуы жағдайында байлардың бейімделу тетіктері де қарастырылып, жергілікті мысал арқылы байлардың саяси субъектілікке өтуі байқалады. Мақаланың мақсаты Ақтөбе губерниясының Ырғыз, Темір уездеріндегі 1909–1925 жылдар аралығын қамтитын және өлкенің қоғамдық-саяси өміріне байлардың

қатысуына байланысты тарихи оқиғаларды қайта жаңғырту. Зерттеу әдістемесі *case study* (кейс-стади) әдісіне негізделген. Бұл нақты жағдайды тереңірек және егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік берді. Негізгі дереккөз ретінде Ақтөбе облыстық ОГПУ бөлімінің құпиясыздандырылған құжаттары таңдалды. XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі қазақ тарихының шешуші оқиғаларындағы байлар институтын, оның генезисін, әлеуметтік-экономикалық және саяси рөлін зерттеу тәжірибесі байлардың саяси-әлеуметтік революцияның төтенше жағдайында өз орнын алуға тырысқанын көрсетеді. Империялық, содан кейін большевиктік жаңғырудың сын-қатерлеріне әртүрлі «жауаптар» жүзеге асырылды. Алайда, 1920 жылдардың аяғында ауылдағы көпшіліктің консенсусын сақтаған әлеуметтік тәртіп революциялық террор мен зорлық-зомбылық тәжірибесімен әдейі жойылды.

Кілт сөздер: қазақ байлары, болыстық басқарушылар, сайлау жүйесі, сайлау, большевиктер, әлеуметтік тәртіп, бейімделу тетіктері.

Ye.I. Medeubayev, G.Zh. Sultangazy, G.K. Yermenbayeva

Kazakh bai in the socio-political life of the first quarter of the twentieth century: adaptation mechanisms, strategies and results (on the example of the volosts of the Aktobe province)

This article, based on empirical material, reconstructs the strategy, practice, mechanisms, forms that are implemented or consciously applied by the social category of bays to adapt to the political systems of the tsarist and Bolshevik governments. On the basis of the principles of the forces of social history, the authors of the articles tried to interpret the fundamental processes that changed Kazakh society within the framework of two state government and ideological paradigms — the late imperial and early Soviet. The adaptation mechanisms of the bays are also carried out under the conditions of Soviet construction and the transition to the political subjectivity of the bays at the local level is traced. The focus of the publication is the reconstruction of historical events in the Irgiz and Temir districts of the Aktobe province, covering the period between 1909 and 1925 and associated with the participation of bays in the socio-political life of the region. The research method is based on the case study method (case studies). This study took a deeper and more detailed look at a specific case in evidence discovery. Declassified documents of the Aktobe provincial department of the OGPU were chosen as the main source. The experience of studying the institution of bai, its origin, socio-economic and political role in the key events of Kazakh history in the first quarter of the 20th century shows that bai tried to occupy their niche in extreme conditions of the political and social revolution. Various options for «responses» to the challenges of the imperial and then the Bolshevik revolution were implemented. However, by the end of the 1920s, the social order in the village, based on the consensus of the majority, was destroyed by the practices of revolutionary terror and war.

Keywords: Kazakh bays, volost governors, electoral system, elections, Bolsheviks, social order, adaptation mechanisms.

References

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti [Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti]. — F. 516. — Op. 1489. — D. 163 [in Russian]
- 2 Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti [Gosudarstvennyi arkhiv Aktiubinskoi oblasti]. — F. 516. — Op. 1243. — D. 56 [in Russian].
- 3 Gins, G.K. (1913). V kirgizskikh aulakh. Ocherki i poezdki po Semirech'iu [In Kyrgyz villages. Essays and trips to Semirechye]. *Istoricheskii vestnik — Historical Bulletin*, 10, 285–332 [in Russian].
- 4 Alpyspaeva, G.A. (2020). Yarmarochnaia trgovlia v Akmolinskoi oblasti Stepnogo kraia vo vtoroi polovine — XIX nachale XX veka [Fair trade in the Akmola region of the Steppe region in the second half of the 19th — early 20th century]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki — Bulletin of Tambov University. Series: Humanities*, 25, 185, 239–248 [in Russian].

Сведения об авторах

Медеубаев Ерлан — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0003-3650-9159>

Султангазы Гульмира — кандидат исторических наук, профессор кафедры общеобразовательных дисциплин, Университет MNU, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>

Ерменбаева Гульжан — кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

Information about the authors

Medeubayev, Yerlan — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-3650-9159>

Sultangazy Gulmira — Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of General Education Disciplines, Maqsut Narikbayev University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8998-5875>

Yermenbayeva Gulzhan — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-1462-073X>

З.Г. Сактаганова^{1*}, М.З. Утегенов², А.Т. Шукеева²

¹Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

²НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан»

(E-mail: zauresh63@mail.ru; utegenov.marat02@gmail.com; ainur_shukeeva@mail.ru)

Социальные и этнодемографические характеристики населения Акмолинской области по материалам I Всероссийской переписи 1897 г.

В статье поставлена цель — выявить содержание и особенности социальных, этнических и демографических характеристик населения Акмолинской области на рубеже XIX–XX веков. Объектом исследования стало население пяти уездов Акмолинской области (Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский и Омский уезды) по материалам переписи. В работе проведен краткий историографический обзор историко-демографических исследований по теме статьи; обозначены методы и источниковая основа публикации. На материалах I Всероссийской переписи 1897 г. и других публикаций статкомитета, памятных книжек, обзора области и др. изучаются основные характеристики и маркеры казахстанского общества одной из значительных по территории и населению областей Киргизского (казахского) края и Степного генерал-губернаторства — Акмолинской области. Проведен сравнительный анализ изменений половой структуры населения пяти уездов Акмолинской области накануне и в период переписи на основе ряда материалов, изданных Центральным статическим комитетом МВД Российской империи. Изучены характеристики и динамика изменений городского и сельского населения Акмолинской области. Рассмотрено естественное движение населения Акмолинской области в 80-х — 90-х годах XIX века. Исследованы некоторые характеристики оседлого и кочевого населения: численность, количество населенных пунктов, плотность проживания, среди горожан и сельчан и др. Рассматривается интенсивность грамотности по возрастному составу, вероисповеданию, национальной/языковой принадлежности. Достаточно подробно изучена этническая/языковая картина Акмолинской области; авторами подсчитано, что она представлена 42 этносами/языковыми группами. Представлена и проанализирована поликонфессиональная картина Акмолинской области.

Ключевые слова: история Казахстана на рубеже XIX–XX веков, Киргизский край, I Всероссийская перепись, казахстанское общество, Акмолинская область, численность населения, национальный состав, социальная структура.

Введение

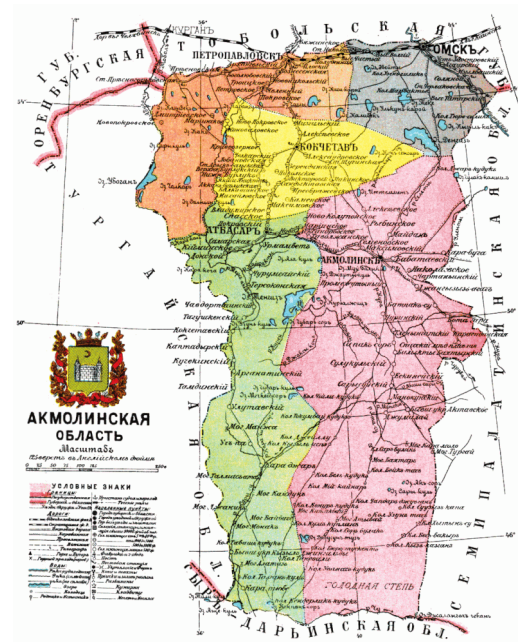
Для понимания и изучения социальных, экономических, политических процессов необходим достаточно детальный анализ происходивших изменений в демографической структуре общества. Трансформации, происходившие в социальной истории казахстанского общества в XX веке, в значительной степени были обусловлены социально-демографическими процессами рубежа XIX–XX веков (переселенческая политика, массовые миграции и т.д.). К началу XX века в Казахстане сложилось полиэтничное и поликонфессиональное общество. Преобладающей группой населения оставались казахи, большинство из которых сохранили кочевой образ жизни и традиционную структуру. Одной из областей, которая играла ключевую роль в переселенческой политике Российского государства, стала Акмолинская область. Она была сформирована в 1868 г. и входила в состав Западно-Сибирского генерал-губернаторства, будучи созданной на основе четырех округов (Омского, Акмолинского, Кокчетавского и Петропавловского). Спустя год в южной части области был создан Сарысуйский округ, переименованный позже в Атбасарский. В период административно-территориальных реформ 1880-х гг. область вошла в состав Степного генерал-губернаторства (1882 г.). Акмолинская область на рубеже веков — это регион, где происходило наиболее динамичное взаимодействие казахского населения с другими этническими группами, где наиболее рельефно проявилась история формирования полиэтничного состава населения республики. Акмолинская область в дореволюционных границах включала в себя часть территории северного и центрального Казахстана, а также часть современных приграничных российских территорий.

* Автор-корреспондент. E-mail: zauresh63@mail.ru

Карта Акмолинской области. 1893 г.

Источник: [1]

Карта Акмолинской области. 1913 г.

Источник: [2]

В статье поставлена цель — выявить содержание, закономерности и особенности некоторых демографических, этнических и социальных характеристик населения Акмолинской области на рубеже XIX-XX веков по материалам I Всероссийской переписи. Объектом исследования стало народонаселение пяти уездов Акмолинской области (Акмолинский, Атбасарский, Кокчетавский, Петропавловский и Омский уезды).

Материалы и методы исследования

Основной источниковой базой послужили материалы первой и единственной Всероссийской переписи 1897 г. Нами отслежены два варианта опубликованных материалов I Всероссийской переписи 1897 г. разных лет издания — в 1897 (первоначальный вариант) и 1904-1905 гг. (окончательный вариант) [3–4]. Опорными в статье стали материалы переписи, изданные в 1904-1905 гг. И хотя в названии статьи заявлено, что характеристика народонаселения будет дана по материалам переписи, мы для сопоставления некоторых данных обратились еще к ряду дореволюционных работ. Перед проведением переписи Центральный статистический комитет (ЦСК) издал серию сборников по статистике населения со сведениями о волостях и населенных пунктах, в том числе, один из четырех казахстанских выпусков «Волостей» был посвящен Акмолинской области. Этим источником стал труд двух авторов: Н.А. Тройницкого, директора Центрального статистического комитета МВД России и картографа А.Н. Петровского. Это работа из серии «Статистика Российской империи», выпуск 1 «Волости и населенные места 1893 года. Акмолинская область», изданная ЦСК Министерства внутренних дел в Санкт-Петербурге в 1893-1896 гг. [5]. Этот (как и каждый) выпуск включал в себя общий очерк области с физико-географическим описанием, сведения о народонаселении, о хозяйстве, землях в пользовании населения и др. по сведениям, полученных от губернаторов. Также в статье использованы местные справочные издания «Памятные книжки Акмолинской области», издававшиеся областным статистическим комитетом [6]. Были задействованы сведения из «Обзора Акмолинской области за 1895 г.», представлявшее собой статистическое приложение к ежегодному отчету губернатора и включавшее в себя связное изложение статистических данных с комментариями [7]. Материалы данных сборников, а также публикации современных исследований историков и демографов начала XXI в. фундировали предложенное для читателя исследование.

При написании работы применялись общенаучные методы: анализ; синтез; дедукция и индукция, методы обобщения, системного и структурного анализа. Для сопоставления количественных данных, этнических и социальных групп населения были использованы проблемно-хронологический, сравнительно-исторический, историко-типологический, локально-исторический методы, которые позволили систематизировать имеющиеся материалы по демографическим, этническим и социальным

характеристикам населения Акмолинской области. Локально-исторический метод, в частности, позволил выявить региональные особенности демографических процессов и этнической структуры населения. Кроме специально-исторических методов также были задействованы математические методы обработки статистических материалов. Метод описательной статистики был использован для суммирования и описания набора статданных по тем или иным параметрам; методы статистического и сравнительного анализа позволили провести сопоставление количественных характеристик из разных источников и изучение количественных и качественных закономерностей демографических процессов, особенностей этнической/языковой картины в изучаемом регионе.

Обсуждение и результаты исследования

Историко-демографические процессы в Казахстане в конце XIX — XX вв., в том числе, материалы переписи 1897 г. населения областей казахского края были объектом изучения в историографии XX в., особенно активно они исследовались в последние десятилетия советского периода (1970–1980-е гг.) [8–10]. Во многих историко-демографических исследованиях разработана дореволюционная и советская историография. В частности, в первой главе монографии Н.Е. Бекмахановой достаточно подробно отслежены степень разработанности и основные тенденции изучения проблемы [9; 6–35], поэтому позволим себе не детализировать данный аспект.

В современной отечественной историографии продолжают разрабатываться общие и региональные аспекты демографической истории Восточного, Западного, Южного Казахстана [11–14]. Были защищены ряд диссертаций по демографической истории [15–21]. Несколько реже специальным объектом исследования становился северный регион республики, но исследователи обращались к изучению некоторых тенденций историко-демографического развития и северного Казахстана, и Акмолинской области в диссертационных работах [20–21], научных статьях, в том числе, зарубежные авторы [22].

I Всероссийская перепись 1897 г., как известно, охватившая всё, в том числе, инородческое население Российской империи, строилась на принципе однодневной переписи по состоянию на 28 января 1897 г. и включала в переписных листах 14 вопросов. Несмотря на некоторые недостатки при проведении переписи, по мнению советских исследователей, в целом перепись давала «самые полные и точные сведения о численности и составе населения Казахстана...» [9; 55]. Однако изучение данных переписи 1897 г. позволяет отметить ее недостатки, о которых достаточно подробно писали историки Н.Е. Бекмаханова, Н.В. Алексеенко и др.: неудовлетворительная разработка населения по занятиям, его самостоятельности, социальному и профессиональному составу, отсутствие вопросов об этнической принадлежности, неразработанность критериев в понимании терминов «населенный пункт», «кочевое хозяйство», «главные занятия», «побочные занятия», изъяны организационно-технического характера, недоучет населения и др. [8; 39–41]. Одним из важных недостатков переписи можно считать неприспособленность критериев переписи к значительному по числу и составу инородческому населению. Общие недостатки переписи, свойственные для Российской империи в целом, усугублялись национальной и хозяйственной спецификой края [8; 39]. Но нельзя не согласиться с мнением ведущих ученых-демографов, что «имеющиеся материалы при критическом отборе дают возможность выяснить важнейшие особенности демографических процессов в сравнительно широких хронологических рамках» [8; 41].

В состав Акмолинской области в 1897 г., как уже отмечалось, входили 5 уездов: Акмолинский, Атбасарский Кокчетавский, Петропавловский и Омский. В таблицах, которые приведены ниже, мы предлагаем характеристики по Акмолинской области с Омским уездом и без Омского уезда (в последнем случае речь идет о частях северных и центральных казахских/казахстанских регионах Акмолинской области). Для характеристики состояния народонаселения Акмолинской области предлагаем сравнить данные по населению Акмолинской области из материалов I Всероссийской переписи 1897 г., опубликованных в разные годы (таблица 1 — 1897 и таблица 2 — 1904–1905 гг. издания).

Согласно материалам I Всероссийской переписи, опубликованных фактически сразу же в год проведения переписи, в 1897 г., в целом в Акмолинской области (в ее дореволюционных границах) проживало 678957 человек (354370 мужчин — 52,19 % и 324587 женщин — 47,81 %). В Акмолинской области без Омского уезда проживало 579409 человек (301834 мужчин — 52,09 % и 277575 женщин — 47,91 %) (см. таблицу 1).

Т а б л и ц а 1

Численность населения Акмолинской области по I Всероссийской переписи 1897 г. [3; 25]

Уезды	Терр-я; тыс кв км	Плотность чел./ на 1 кв.км	Постоянное население						Городах	
			Мужчи ны	%	Женщи ны	%	Всего че- ловек	%	Чело век	%
Акмолинский	123,4	1,49	97283	52,78	87014	47,22	184297	100	9800	5,32
Атбасарский	249,8	0,34	43845	51,47	41341	48,53	85189	100	2662	3,13
Кокчетавский	78,9	1,96	80643	51,94	74610	48,06	155253	100	4736	3,05
Петропавловский	72,4	2,13	80063	51,76	74607	48,24	154670	100	19637	12,7
Омский	42,3	2,35	52536	52,77	47012	47,23	99548	100	37234	37,4
Акмолинская об- ласть с Омским уездом	566,8	1,19	354370	52,19	324587	47,81	678957	100	74069	10,9
Акмолинская об- ласть без Омского уезда	524,5	1,1	301834	52,09	277575	47,91	579409	100	36835	6,35

Примечание: плотность населения рассчитана авторами статьи; процент просчитан авторами.

Цифры о количестве населения, проживавшего в Акмолинской области, в двух таблицах (1 и 2) расходятся незначительно: разница при сравнении данных таблицы 1 и 2 составляет 3651 человек область с Омским уездом (0,5 %) и 2660 человек без Омского уезда (0,45 %), причем в окончательном варианте (таблица 2) население несколько больше, чем в выпуске первичных материалов переписи (таблица 1). Поскольку окончательными заявлены сведения, опубликованные в 1904-1905 гг., и количественные материалы переписи в разных изданиях разнятся незначительно, мы будем обращаться к материалам издания 1904-1905 гг.

В материалах I Всероссийской переписи, опубликованных в 1904-1905 гг. (окончательный вариант, см. таблицу 2), в области проживало 682608 жителей: 354962 мужчин — 52,0 % и 327646 женщин — 48,0 %. В Акмолинской области без Омского уезда проживало соответственно 582069 человек: 302240 мужчин — 51,93 % и 279829 женщин — 48,08 %. Половая структура позволяет отметить общую закономерность во всех уездах Акмолинской области: преобладание мужского населения над женским (на 29420 мужчин больше), причем с разницей от 2,9 % (Петропавловский уезд) и до 5,14 % (Акмолинский уезд). И хотя в Акмолинской области соотношение между полами более равномерное, нежели в соседних областях, но все-таки характерное превышение мужского пола сохранялось [4; IV]. Это соотношение было характерно как для всего населения, так и для всех групп старше 20 лет. Наоборот, в детской и юношеской группах (до 20 лет) проявлялось преобладание женского пола [4; V]. Соотношение полов в сельской местности (мужчин — 51,93 %, женщин — 48,07 %) и в городах (в среднем мужчин — около 51,75 % и женщин — 47,9 %) принципиально не отличалось от областных данных в целом. Удельный вес женщин в городах был несколько ниже, чем в сельской местности. В городах на 100 мужчин приходилось 89,8 женщин, в сельской местности на 100 мужчин приходилось 92,6 женщин. Из данных таблицы 2 следует, что в целом по области на 100 мужчин приходилось 92 женщины (причем количество женщин с годами несколько увеличивалось). Если сравнивать половую структуру населения Акмолинской области с более ранними годами, то можно заметить постепенное увеличение женского населения, например, в 1893 г. на 100 мужчин приходилось 89 женщин [5; 9], а в 1880-е гг. — 86,7 женщин [5; 13].

Т а б л и ц а 2

Численность населения Акмолинской области по I Всероссийской переписи 1897 г. [4; 1]

Уезды	Пространств о в кв верстах без значит. внут. вод	Плотност ь чел. на 1 кв. верст	Постоянное население						% грамот- ного насе- ления (ки- риллица)
			мужч.	%	женщ.	%	всего чел.	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Акмолинский	10839	1,70	97285	52,57	87773	47,43	185058	100	5,4
г. Акмолинск	-	-	5075	52,4	4613	47,6	9688	100	22,9
Атбасарский	219420	0,39	44645	51,66	41768	48,34	86413	100	4,6
г. Атабасар	-	-	1553	51,1	1485	48,9	3038	100	27,9

Продолжение таблицы 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Кокчетавский	69290	2,24	80457	51,75	75004	48,25	155461	100	9,3
г. Кокчетав	-	-	2576	51,9	2386	49,1	4962		28,5
Петропавловский	63590	2,44	79853	51,47	75284	48,53	155137	100	12,3
г. Петропавловск	-	-	10095	51,3	9593	48,7	19688	100	29,7
Омский	37170	2,70	52722	52,44	47817	47,56	100539	100	23,1
г. Омск	-	-	20084	53,7	17292	46,3	37376	100	42,3
Акмолинская область с Омским уездом	497860	1,37	354962	52,0	327646	48,0	682608	100	10,4
В т.ч., в городах	-	-	39383	52,7	35369	47,3	74752	100	34,9
В сельской местн.	-	-	315579	51,93	292277	48,07	607856	100	-
Акмолинская область без Омского уезда	460690	1,26	302240	51,93	279829	48,07	582069	100	-
В т.ч., в городах	-	-	19299	51,6	18077	48,4	37376	100	-
В сельской местн.	-	-	282941	51,95	261752	48,05	544693	100	-

Примечание: плотность населения дано по материалам переписи [2; 1]; процент просчитан авторами.

Статистические материалы таблицы 2 позволяют выявить ряд особенностей по уездному расселению. По абсолютной численности населения уезды следуют в таком порядке: Акмолинский (более 185 тыс.), Кокчетавский (более 155,4 тыс.), Петропавловский (более 155,1 тыс.), Омский (более 100 тыс.) и Атбасарский (более 86,4 тыс.). Самым значительным по территории из 5 уездов был Атбасарский уезд, однако, как по численности населения (86413 человек), так и по плотности расселения он являлся самым малонаселенным. Плотность населения в нем составила на 1 квадратную версту 0,39 человека, что втрое меньше плотности населения в Акмолинской области в целом, более чем в шесть раз меньше Петропавловского уезда и почти в семь раз меньше, чем в Омском уезде. Наиболее заселенными являлись Акмолинский уезд (185058 человек), Кокчетавский (155461 человек) и Петропавловский (155137 человек) уезды. В Кокчетавском и Петропавловском уездах небольшая разница в территории (на 300 верст больше Петропавловский) и по численности населения (на 324 человека больше в Кокчетавском уезде).

Если же выставить уезды по относительной численности населения, то их порядок иной. По плотности населения на первом месте — Омский уезд (на 1 квадратную версту 2,7 человека), являясь самым маленьким по территории и, занимая четвертое место по численности населения (100539 человек), он был самым населенным в относительном измерении. На втором месте — Петропавловский уезд (на 1 квадратную версту 2,44 человека), на третьем — Кокчетавский (2,24 человек на 1 квадратную версту), на четвертом — Акмолинский уезд (1,7 человек на 1 квадратную версту). На последнем месте, как отмечалось выше, Атбасарский уезд. В целом в области плотность населения невысокая, она представляла цифру — 1,37 человека на 1 кв версту во всей области и 1,26 человека на 1 кв версту в области без Омского уезда. Это означало, что менее плотно заселенными были районы, где проживало коренное казахское население; в материалах переписи было отмечено, что «такая незначительная величина указывает большой простор для колонизации края» [4; IV]. Для сравнения с российскими данными: по подсчету П.П. Семенова-Тян-Шанского средняя плотность населения в казахском крае составила 1,6 человека на 1 кв версту; в Российской империи в этот же период — около 3,8 человека на 1 кв версту (1 кв верста составляла около 113 гектар).

В 1897 г. перепись вновь зафиксировала тенденции, которые проявились в 1887 г., еще за 10 лет до переписи: северные уезды области (Омский, Петропавловский, Кокчетавский), занимающие немногим более 1/3 всего ее пространства, и имеющие до 60 % всего населения области (в том числе, 94 % всего оседлого населения), являлись почти втрое более населенными, нежели южные (Акмолинская и Атбасарская) [6; 21].

В Акмолинской области сельское население составило 89 %, городское население не превышало 11 %, а в уездах области без г. Омска горожане составили лишь 6,4 %. Основная масса населения (93,6 %) казахских северных и центральных районов Акмолинской области занималась преимущественно сельским хозяйством. Сравнить соотношение численности сельского населения в уездах Акмолинской области накануне I Всероссийской переписи позволяет издание статистического комитета Министерства внутренних дел «Волости и населенные места 1893 года». Уезды по степени населен-

ности в 1893 г. распределялись в следующем порядке: Кокчетавский (1,73 человека на 1 кв версту), Петропавловский (1,71), Омский (1,41), Акмолинский (0,69) и Атбасарский (0,61 человек на 1 кв версту) [5; 9]. Что же касается изменений числа городского населения за 4 года (с 1893-1897 гг.), то в 2 городах оно заметно выросло: в г. Акмолинске — на 50,7 % (с 6428 до 9688 человек) и в г. Петропавловске — на 49,8 % (с 13142 до 19688 жителей), в Кокчетаве увеличилось менее значительно — всего на 17,4 % (с 4228 до 4962), а в г. Омске — уменьшилось на 9,5 % (с 40926 до 37376 омичей).

Городское население составляло 11 % наличного, причем сословный состав его был более разнороден, нежели населения в уездах. Преобладало в городах славянское население, составлявшее от половины до трех четвертей горожан: от 48,8 % (г. Акмолинск) до 88,4 % (г. Омск). Из городов Акмолинской области самым крупным был г. Омск (37376 горожан), далее — г. Петропавловск, в нем городское население почти вдвое меньше Омска — 19688 человек. Причем, как показывают наши подсчеты по материалам переписи, омичей было столько же, сколько в целом в 1897 г. проживало горожан в Акмолинской области без г. Омска — 37376 человек [4; 1]. Доля казахов в населении городов Акмолинской области составила 9 %; от численности всего казахского населения области горожане составили 1,6 %, они были учтены переписью как занятые в услугах и торговле [22; 154]. Сословная идентичность казахов области к концу XIX в. в целом не была нарушена, как отмечают исследователи: в имперские сословия перешли 1155 казахов, из них 544 (47 %) — относились к родовой аристократии. Лишь 0,14 % казахов утратили сословную идентичность, 10 % отошли от традиционных занятий. [22; 155]

Согласно материалам статкомитета в 1893 г. в Акмолинской области было около 488 населенных пунктов, из которых 131 составляли русские поселения (в Петропавловском уезде — 48, Кокчетавском — 34, Омском — 28, Акмолинском — 11 и Атбасарском уезде — 10). Казахские аулы составили 357 пунктов: в Акмолинском — 133, Петропавловском уезде — 69, Кокчетавском — 68, Атбасарском уезде — 55 и Омском — 32 аула. [5; 9]

Характеризуя расселение в области, авторы брошюры отмечают, что «в 1893 г. из всей площади Акмолинской области (479,2 кв версты) 25,464 кв верст (5,3 %) принадлежали сибирскому казачьему войску, городам и крестьянам-переселенцам. 453,735 кв верст (94,7 %), по данным статкомитета, составляли собственность государства ((согласно Временным положениям 1867-1868 гг.) и были заняты киргизами» [5; 10]. Однако, полагаем, что здесь не полном объеме учтены земли, которые самовольно с 70-х гг. XIX в. захватывались крестьянскими переселенцами. Население области слагалось из двух различных элементов: из оседлого и кочевого, которые согласно данным местных органов в 1893 и статкомитета в 1895 гг. и распределялись следующим образом:

Т а б л и ц а 3

Численность оседлого и кочевого населения Акмолинской в 1893 г. [5; 10]

Уезды	Оседлое население				Кочевое население				Всего		На 1 оседл. прих.-дил. кочев. душ
	Муж-ское	Женс-кое	итого	% по об-ласти	Мужс-кое	Женс-кое	итого	%	Чел.	% оседл./% кочев.	
Акмолинский	4960	4339	9189	5,1	70201	60395	130596	37,1	139785	7/93	14,2
Атбасарский	2525	2432	4957	2,8	34304	31848	66152	18,8	71109	7/93	13,3
Кокчетавский	25280	23934	49214	27,5	34080	28005	62085	17,6	111299	44/56	1,2
Петропавловский	28114	27757	55871	31,1	31154	27003	58157	16,6	114028	49/51	1,0
Омский	30148	29846	59994	33,5	19358	15535	34873	9,91	94867	63/37	0,58
Итого	91027	88198	179225	100	180077	162786	351863	100	531088	100	1,9

Т а б л и ц а 4

Численность оседлого и кочевого населения Акмолинской в 1895 г. [7; 3]

Уезды	Население				Всего население		Населенность На 1 кв. версту	Числен.соотнош. оседл. населения к кочевому (на 1 оседлого жителя уезда)
	Оседлое		Кочевое		Чел.	% оседл/ % кочев.		
	Чел.	%	Чел.	%				
Акмолинский	13305	6,1	141942	37,8	155247	8,5/91,5	0,8	10,6 кочевников
Атбасарский	7824	3,6	68869	18,3	76693	10,2/89,8	0,6	8,8 кочевников
Кокчетавский	58906	27,2	64704	17,3	123610	47,7/52,3	2,0	1,1 кочевник
Петропавловский	72218	33,4	59378	15,8	131596	54,9/45,1	2,1	0,8 кочевника
Омский	64180	29,7	40499	10,8	104679	61,3/38,7	2,5	0,6 кочевника
Итого	216433	100	375392	100	591825	100	1,2	1,7 кочевник

Численность оседлого и кочевого населения мы можем сопоставить по данным таблиц 3 и 4. Таблица 3 основана на данных ЦСК, таблица 4 — на материалах местных статорганов. В целом мы видим, что есть определенные различия в количественных характеристиках (до 4 %), связанных не только с годами (1893 и 1895 гг.), но и материалами, которые были собраны центральными и местными структурами. Но тенденции между уездами в соотношении оседлого и кочевого населения сохраняются общие. Если исходить из преобладания кочевого населения в 1895 г. внутри уезда, то иерархия выстроится следующим образом: Акмолинский уезд (91,5 %), Атбасарский (89,8 %), Кокчетавский (52,3 %), Петропавловский (45,1 %) и Омский уезд (38,7 %). Что же касается данных ЦСК, то принципиальных различий нет, за исключением того, что в Акмолинском и Атбасарском уездах процент кочевого населения одинаков (по 93 %), соотношение между остальными уездами такое же. Таким образом, мы видим, что в двух уездах абсолютное большинство населения (около 90 %) вели кочевой образ жизни, то есть, из 10 жителей уезда — 9 вели кочевой/полукочевой образ жизни. Если исходить из соотношения кочевников и оседлых жителей внутри области сохранится такая же иерархия, но с иными процентами: Акмолинский уезд (37,8 %), Атбасарский (18,3 %), Кокчетавский (17,3 %), Петропавловский (15,8 %) и Омский уезд (10,8 %). Согласно таблицам 3 и 4 численность соотношения оседлого населения к кочевому (на 1 оседлого жителя уезда) составляла: Акмолинский уезд (от 10,6 до 14,2 человек), Атбасарский (от 8,8 до 13,3 человек), Кокчетавский (от 1,1 до 1,2 человек), Петропавловский (от 0,8 до 1,0 человек) и Омский уезд (от 0,58 до 0,6 кочевника). Данное соотношение позволяет прогнозировать абсолютное доминирование в Акмолинском и Атбасарском уездах казахского кочевого скотоводческого населения.

Т а б л и ц а 5

Населенность казахских земель Акмолинской области в 1893 г. [5; 11]

Уезды	Площадь (киргизской) казахской земли	Кочевое население	Число аулов	Населен ность	Средняя величина аула	Число кибиток	Средняя величина кибиток
Акмолинский	194484,3	130596	133	0,6	980,1	27491	4,7
Атбасарский	118218,0	66152	55	0,5	1202,7	13107	5,0
Кокчетавский	58254,0	62085	68	1,0	913,0	12583	4,9
Петропавловский	51002,3	58157	69	1,1	842,8	10640	5,4
Омский	31776,7	34873	32	1,0	1089,8	6587	5,2
Итого	453735,3	351863	357	0,7	980,5	70408	4,9

Т а б л и ц а 6

Населенность казахских земель Акмолинской области в 1895 г. [7; 6]

Уезды	Площадь (киргизской) казахской земли	Кочевое население	Число волостей	Число аулов	Число кибиток	Средняя величина кибиток
Акмолинский	235,672	141440	21	153	27893	5,7
Атбасарский		68849	12	61	13695	
Кокчетавский	54340,4	64589	8	69	12763	4,3
Петропавловский	45353,6	59338	8	69	11590	3,9
Омский	31603,6	40482	5	32	7089	4,4
Итого	453735,3	374698	54	384	73030	5,0

Что же касается населенности казахами Акмолинской области в 1893 и 1895 гг., данные представлены в таблице 5 и 6. В них представлены площадь казахской земли, численность кочевого населения, число аулов и кибиток, средняя величина аула и кибитки в 1893 и 1895 гг. Из таблицы 6 видно, что в двух южных уездах приходится более $\frac{1}{2}$ всего числа кибиток (хозяйств) и на каждую кибитку — наибольшее число кв верст.

Т а б л и ц а 7

Населенность крестьянских, городских, казахских земель Акмолинской области в 1893 г. [5; 10]

Уезды	Площадь городских, казахских, крестьянских земель	Оседлое население	Число населенных пунктов	Населенность
Акмолинский	395,8	9189	11	23,2
Атбасарский	411,8	4957	10	12,0
Кокчетавский	5434,7	49214	34	9,0
Петропавловский	9951,3	55871	48	5,6
Омский	9271,3	59994	28	6,4
Итого	25464,9	179225	131	7,0

Таблицы 5 и 7 позволяют сделать вывод о том, что населенность оседлого населения была выше в десятки раз населенности кочевников. По таблице 7 можно проследить, что оседлое население 3 северных уездов (Кокчетавский, Петропавловский и Омский) составляло 92 % по отношению ко всему оседлому населению всех уездов. В Атбасарском и Акмолинском уездах оседлое население составляет незначительную часть населения (8 % от всех оседлых жителей области). Таким образом, делается вывод в комментариях обзора «северные уезды, как по плотности населения, так и по численному отношению кочевого элемента к оседлому, находятся в лучших условиях, чем южные. Это объясняется теми весьма неблагоприятными условиями южных уездов, с которыми мирится своеобразный быт кочевых казахов» [5; 10]. В 2 северных уездах (Омском и Петропавловском) оседлое население сосредоточено преимущественно в городах, а в третьем (Кокчетавском) — в казахских поселениях. [5; 12]. Чтобы дать представление о естественном движении населения, мы приводим таблицу 8.

Т а б л и ц а 8

Естественное движение населения Акмолинской области за 1880–1893 г. [5; 12]

Годы	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Естественный прирост	+4,613	+1,181	+1,653	– 1,009	+1,006	+4,219	+ 3,825	+4,267	+4,593	+4,089

По таблице 8 видно, что самые благоприятные годы для естественного прироста были: 1880 и с 1885 по 1889 гг. Самым отрицательным по приросту был 1883 г. Население Акмолинской области за эти 10 лет выросло на 14,4 %. Причем оседлое население за указанный период возросло на 44,3 %, а кочевое — почти на 4 %. Такой незначительный, сравнительно с оседлыми жителями, прирост кочевников объяснялся: 1) невыгодными для количественного роста населения соотношением полов (в 1880-е гг. на 100 мужчин — 86,7 женщин); 2) вдвое меньшей, нежели у русских, фертильностью казахских женщин (% рождаемости у казахов — 2 %, у русских — 5 %); 3) большей смертностью казахских детей до 1 года; 4) вследствие худших условий жизни у кочевников; 5) а также значительным переселением крестьян в пределы области за последние годы. Наибольшее число крестьян-переселенцев привлекал к себе Кокчетавский уезд, «обладавший наилучшими топографическими и климатическими условиями для оседлой жизни», как отмечалось в комментариях переписи. [5; 13]

Активный рост населения области происходил за счет миграционных потоков в результате преимущественно стихийного крестьянского переселения. С 1870 по 1897 гг. население области в результате естественного прироста и миграционных потоков увеличилось на 307238 человек [9; 130]. Городское и сельское население области росло в основном за счет переселенцев, только в 1895 г. прибыло 114553 крестьян. Что же касается казаков, то для них был характерен низкий естественный и механический прирост: в год от 0,2 % в Омском уезде до максимального 2,2 % в Кокчетавском уезде [9; 129]. В сравнении с другими областями в Акмолинской области доля уроженцев других губерний и государств была наиболее высокой — 33,6 %; в следующих по этой иерархии областях количество прибывших было на более чем 10 % ниже — в Семиреченской (21,6 %) и Уральской (19,0 %)

областях [23; 79]. Самое высокое число уроженцев других губерний пришлось на Кокчетавский (45036 человек, 28,9 %), Петропавловский (41421 человек, 26,7 %) и Омский (35530 человек, 35,3 %) уезды, что означало следующее: в Омском уезде — треть населения, в Кокчетавской и Петропавловском уездах четверть населения были не местными жителями, а уроженцами других губерний [4; 22].

Казахское население Акмолинской области занимались преимущественно животноводством (кочевое и полукочевое скотоводство) — 89,1 %, незначительный процент был занят земледелием — 3,8 %, около 3,3 % — услугами и 1,1 % — торговлей [4; 84,91-99]. Пришлое население занималось земледелием — 51,3 %, были заняты в промышленности — 12,6 %, в услугах — 11,1 %, 6,2 % — занимались торговлей, 5,0 % — были на военной службе, жили за счет ренты — 4,9 % некоренного населения, 3,1 % — служили на транспорте и связи, 1,9 % — в управлении и т.д. [22; 155]

Общий процент грамотной части населения по данным переписи 1897 г. незначителен. Грамотными в Акмолинской области (выявлялось знание кириллицы) был каждый 10 житель, а в городах — каждый третий (это был в сравнении с другими областями более высокий показатель, поскольку в городах Акмолинской области проживало преимущественно славянское население, умевшее читать на кириллице). Грамотность среди мужчин более распространена, чем среди женщин. Интенсивность грамотности (на кириллице) возрастала по мере понижения возрастной градации и самые большие показатели характерны для юношеской группы: 10-19 лет — 18,0 % грамотных, 20-29 лет — 15,6 %, 30-39 — 14,6 %. Среди женщин самые большие показатели характерны для групп 10-19 лет — 5,9 % и 20-29 лет — 4,6 %. [4; VIII] В среде различных конфессий самые грамотные — иудеи (мужчины — 65,6 %, женщины — 44,8 %), затем следуют протестанты (мужчины — 61,1 %, женщины — 55,4 %), римско-католики (мужчины — 57,0 %, женщины — 43,0 %), старообрядцы (мужчины — 42,5 %, женщины — 12,9 %), православные (мужчины — 30,9 %, женщины — 9,5 %). Причем католики, протестанты и иудеи отличались более равномерной интенсивностью грамотности между обоими полами. Наиболее низкий процент у мусульман (мужчины — 6,7 %, женщины — 1,1 %). На самом деле можно утверждать, что процент грамотных среди магометан был значительно выше, поскольку часть казахского населения владело алфавитом тоте-жазу, но это не учитывалось в переписи. Хотя там и была графа «грамотность на других языках», грамотность инородцев Киргизского края, то есть, казахов, на арабском алфавите/тоте-жазу не выявлялась.

Этническая структура населения Акмолинской области в 1897 г. представлена таблицами 7, 8, 9. Поскольку, как известно, отдельной графы в переписи 1897 г. по определению национальности не было, этническая принадлежность определялась по двум признакам — родной язык (ведущий этнический определитель) и вероисповедание (косвенный признак). Из-за этого, как отмечают исследователи, имеются неточности в данных по этнической принадлежности (нередко опрашиваемые называли родным языком язык большинства проживавшего в местности населения и т.п.).

Т а б л и ц а 9

**Состав наличного населения Акмолинской области по родному языку
по I Всероссийской переписи 1897 г. [4; 1, 3]**

Уезды	Общая численность населения	Киргиз-кайсацкий (казахский)		Великорусский (русский)		Малорусский (украинский)		Белорусский	
		Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Акмолинский	185058	166343	89,88	9298	5,02	5207	2,81	15	0,008
г. Акмолинск	9688	3020	31,17	4619	47,67	101	1,04	8	0,08
Атбасарский	86413	74728	86,47	9174	10,61	1899	2,19	8	0,009
г. Атбасар	3038	232	7,63	2208	72,67	65	2,13	-	-
Кокчетавский	155461	79041	50,84	48157	30,97	19328	12,43	63	0,04
г. Кокчетав	4962	800	16,12	3111	62,69	379	7,6	-	-
Петропавловский	155137	69092	44,53	56888	36,66	20351	13,11	84	0,002
г. Петропавловск	19688	2201	11,17	5664	28,76	136	0,69	-	-
Омский	100539	38185	37,98	50775	50,50	4318	4,29	76	0,07
г. Омск	37376	505	1,35	32569	87,13	416	1,11	57	0,15
Акмолинская область с Омским уездом	682608	427389	62,61	174292	25,53	51103	7,48	246	0,03

Продолжение таблицы 9

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
В.т.ч., в городах	74752	6758	9,04	50971	68,18	1097	1,46	65	0,08
Акмолинская область без Омского уезда	582069	389204	66,86	123517	21,2	46785	8,03	170	0,02
В.т.ч., в городах	37376	6253	16,72	18402	49,23	681	1,82	8	0,02

Примечание: процент этнических групп просчитан авторами.

Таблица 10 (продолжение Таблицы 9)

Состав наличного населения Акмолинской области по родному языку [4; 1, 3]

Уезды	Великорусский, малорусский, белорусский		Немецкий		Татарский		Мордовский		Башкирская,	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Акмолинский	14520	7,84	1383	0,75	1315	0,71	661	0,35	10	0,005
г. Акмолинск	4728	48,80	205	2,11	1035	10,68	223	2,30	5	0,51
Атбасарский	11081	12,82	38	0,04	459	0,53	20	0,02	8	0,009
г. Атбасар	2273	74,81	37	1,21	416	13,69	20	0,65	8	0,26
Кокчетавский	67548	43,45	24	0,01	1575	1,01	6667	4,28	7	0,004
г. Кокчетав	3490	70,33	2	0,04	481	9,69	66	1,33	-	-
Петропавловский	77323	49,84	31	0,01	6619	4,26	965	0,62	40	0,025
г. Петропавловск	10600	53,83	19	0,09	6129	31,13	27	0,13	33	0,16
Омский	55169	54,87	3315	3,29	851	0,84	233	0,23	42	0,041
г. Омск	33042	88,40	437	1,17	769	2,05	76	0,20	42	0,11
Акмолинская область с Омским уездом	225641	33,05	4791	0,70	10819	1,58	8546	1,25	124	0,018
В.т.ч., в городах	54133	72,41	700	0,93	8830	11,81	412	0,55	98	0,12
Акмолинская область без Омского уезда	170472	29,29	1476	0,25	9968	1,71	8313	1,43	82	0,014
В.т.ч., в городах	21091	56,43	263	0,70	8061	21,56	336	0,90	56	0,14

Примечание: процент этнических групп просчитан авторами. При подсчете удельного веса этнических групп в связи с округлением цифр могли «потеряться» сотенные или тысячные доли %.

Таблица 11 (продолжение Таблицы 9-10)

Состав наличного населения Акмолинской области по родному языку [4; 1, 3]

Уезды	Сартский		Узбекский		Еврейский		Польский		Латышско-литовский		Чувашский	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Акмолинский	255	0,13	17	0,009	175	0,09	12	0,007	10	0,005	1	0,0005
г. Акмолинск	255	2,63	2	0,02	173	1,78	11	0,11	-	-	1	0,01
Атбасарский	37	0,042	9	0,01	-	-	6	0,007	3	0,003	6	0,006
г. Атбасар	30	0,98	9	0,29	-	-	6	0,19	-	-	6	0,19
Кокчетавский	47	0,03	42	0,02	-	-	7	0,004	218	0,14	129	0,08
г. Кокчетав	47	0,94	42	0,84	-	-	3	0,06	12	0,24	10	0,20
Петропавловский	19	0,012	233	0,14	306	0,19	171	0,11	66	0,04	8	0,005
г. Петропавловск	19	0,096	232	1,17	299	1,51	9	0,45	10	0,05	8	0,04
Омский уезд	10	0,009	12	0,011	1132	1,12	946	0,94	302	0,3	21	0,02
г. Омск	10	0,026	12	0,03	1127	3,01	785	2,10	272	0,72	21	0,05
Акмолинская область с Омским уездом	368	0,05	313	0,04	1613	0,23	1142	0,16	602	0,08	165	0,02
В.т.ч., в городах	361	0,48	297	0,39	1599	2,13	884	1,18	296	0,39	46	0,06
Акмолинская область без Омского уезда	358	0,061	301	0,05	481	0,08	196	0,03	300	0,05	144	0,02
В.т.ч., в городах	351	0,93	285	0,76	472	1,26	99	0,26	24	0,06	25	0,06

Примечание: процент этнических групп просчитан авторами. При подсчете удельного веса этнических групп в связи с округлением цифр могли «потеряться» сотенные или тысячные доли %.

Этническая (языковая) картина Акмолинской области достаточно пестрая (в материалах переписи представлены 42 этносами/языковыми группами), но менее разнообразная, чем в областях, например, южного Казахстана. В целом в казахском крае согласно переписи в 1897 г. проживало представителей более 60 этносов. В материалах переписи в северном регионе края можно выделить 2 более значительные этнические группы в области: киргиз-кайсаки (казахи) и русские (украинцы и белорусы представлены на порядок ниже); причем численность казахов в северных и центральных регионах Казахстана (в 4 уездах) в 3,15 раз выше, чем русских и в 2,3 раза больше численности трех славянских этносов. Можно обозначить ряд особенностей в 5 уездах области. Самый высокий процент казахов в Акмолинском уезде (89,88 %), затем в Атбасарском уезде (86,47 %); в Кокчетавском (50,84 %) и Петропавловском (44,53 %) уездах казахи составляли половину населения уезда. Самый низкий — в Омском уезде, но и он превышал треть населения (37,985). Среди городов самым значительным по численности казахов был Акмолинск — каждый третий житель был казах, в остальных уездных центрах казахи в лучшем случае составляли одну шестую/десятую часть. [4; 1, 3]

Следующей более значительной по численности славянской (33,05 %) группе населения в Акмолинской области были русские. Они составляли четверть населения в области (25,5 %) и по уездам: более половины (50,5 %) в Омском уезде и почти треть в двух самых северных уездах (Петропавловском — 36,66 % и Кокчетавском — 30,97 %), в Атбасарском уезде — 10,61 %, самый низкий процент русских был в Акмолинском уезде — около 5 %. Но зато именно в городских центрах данных уездов удельный вес русского населения был самым высоким: в Атбасаре — 72,67 %, в Акмолинске — 47,67 %. Росло украинское население, составлявшее значительный процент населения — почти 7,5 % в области в целом, и занимало третье место в общем удельном весе: наибольшее их число в Петропавловском (13,11 %), Кокчетавском (12,43 %) и Омском (4,29 %) уездах. В Акмолинском и Атбасарском уезде украинцы составили менее 3 %. Следующей по численности были татары: 1,58 % в области и составлявшие значительный процент в городах трех уездов: в Петропавловске — 31,13 %, Атбасаре — 13,69 % и Акмолинске — 10,68 %. Представили мордовского населения в области составили 1,25 %, самое большое их число проживали в Кокчетавском уезде — 4,48 %. Все остальные этнические группы составили менее 1 % населения: немцы (0,7 %), евреи (0,23 %), поляки (0,16 %), чуваша, киргизы и др. [4; 1, 3]

По вероисповеданию материалы I Всероссийской переписи дают представление о верующих, как по абсолютным, так и относительным показателям: полу, возрасту, языковой принадлежности и т.п. Самую значительную группу Акмолинской области составило мусульманское население (магометане) более 63 % (казахи, татары и др.). Православное население (более 33 %) было преимущественно представлено русскими, украинцами, белорусами и др. Нелизя не согласиться с комментариями в переписи, что «относительное распределение народностей по вероисповеданию совпадает с установившимися понятиями о принадлежности данной национальности к известной религии, т.е., русских к православию, поляков к католичеству, турецко-татарских народностей к магометанству и т.п.» [4; VI]. Таблица 12 представляет численность верующих по тем или иным конфессиям и удельный вес каждой представленной в ней группе.

Т а б л и ц а 1 2

Вероисповедание населения Акмолинской области (некоторые языковые группы) [4;52-55]

Народности	Магометане		Православные		Старообрядцы		Римско-католики		Иудеи		лютеране		баптисты	
	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%	Чел.	%
Киргиз-кайсаки (казахи)	427205	97,3	161	0,07	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Русские	149	0,03	171888	73,96	1966	81,3	82	4,71	54	3,23	86	1,67	53	93
Малорусские(украинцы)	-	-	50895	21,9	199	8,2	7	0,40	-	-	1	0,69	-	-
Поляки	-	-	18	0,007	-	-	1122	64,5	-	-	2	-	-	-
Немцы	-	-	32	0,01	-	-	62	3,56	-	-	4556	88,5	4	7
Евреи	-	-	12	0,005	-	-	-	-	1601	96,7	-	-	-	-
Татары	10666	2,43	153	0,065	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Мордва	8	0,001	8280	3,56	214	8,85	3	0,17	-	-	-	-	-	-
Литовско-латышские	-	-	-	-	-	-	437	25,1	-	-	143	2,78	-	-
Всего	438983	100	232401	100	2418	100	1740	100	1655	100	5145	100	57	100

Примечание: численность верующих и процент этнических групп просчитан авторами.

Таким образом, можно констатировать, что абсолютное число мусульман было представлено казахским населением (97,3 %). Небольшую группу магометан представляли татары (2,3 %), и было мизерное количество мусульманского населения среди русских и мордвы. Православное население составляли русские (почти 74 %), украинцы (почти 22 %) и мордва (более 3,5 %). Среди православных был незначительный процент казахов, немцев, поляков и др. Старообрядцы были представлены русскими, украинцами и представителями мордвы. Римско-католическая церковь объединяла поляков (64,5 %), литовцев и латышей (25,1 %), было немного представителей русских (4,71 %), немцев (3,56 %), а также украинцев, мордвы и др. Иудеи были в абсолютном большинстве евреями (96,7 %) и 3,23 % русских. Лютеранами были преимущественно немцы (88,5 %), также литовцы и латыши (2,78 %), небольшой процент русских и украинцев. Баптисты состояли из русских (93 %) и немцев (7 %) [4; 52-55]. Повозрастное распределение магометан и православных отличается постепенным понижением группового состава по мере повышения возрастной градации. Ту же тенденцию можно заметить в незначительных по численности вероисповедных группах, в некоторых (армяно-грегориане, католики) более высокий состав групп рабочего возраста [4; V].

Заключение

Таким образом, подводя итоги можно отметить ряд особенностей, характерных для социально-демографических и этнических характеристик Акмолинской области. По абсолютной численности населения самыми многонаселенными были северные уезды области (Омский, Кокчетавский, Петропавловский). В них проживало более 60 % населения, хотя по территории они занимали лишь 34 %. Это были наиболее благоприятные для проживания и занятия земледелием районы. Соответственно, менее 40 % населения проживало на 66 % площади области: менее плотно заселенными были аридные районы, где преимущественно проживало коренное казахское население, сохранившее традиционный уклад и кочевое скотоводческое хозяйство. Самым значительным по территории был Атбасарский уезд, однако, как по численности населения, так и по плотности расселения он являлся самым малонаселенным. Плотность населения в области была невысокая, составляла 85 % от средней плотности по казахскому краю и 36 % плотности Российской империи в целом.

Для половой структуры Акмолинской области характерно более равномерное соотношение между полами, чем в соседних областях. Но сохранялась общекзахстанская тенденция: преобладание мужского населения над женским (на 100 мужчин приходилось 92 женщины), в городах эта диспропорция была еще большей. Городское население составляло 11 % от народонаселения области, причем сословный состав его более разнороден, нежели населения в уездах. В городах преобладало славянское население, составлявшее от половины до трех четвертей горожан. Неурбанизированное казахское население составило незначительную долю горожан: из 10 горожан только 1 был представителем казахского народа. В двух уездах (Акмолинский, Атбасарский) более 90 % вели кочевой образ жизни, в остальных 3 уездах кочевало от одной трети до половины населения.

Активный рост населения области происходил за счет миграционных потоков в результате преимущественно стихийного крестьянского переселения; естественный прирост казахского населения и казачества в Акмолинской области был невысоким. В сравнении с другими областями в Акмолинской области доля уроженцев других губерний и государств была наиболее высокой — более трети населения в области были уроженцами других губерний.

В Акмолинской области в конце XIX в. сложилось полиэтническая структура населения: в материалах переписи 1897 г. этническая картина представлена 42 этносами. Здесь проживали 2 наиболее многочисленные этнические группы: казахи и русские; причем численность казахов в (Акмолинском, Атбасарском Кокчетавском и Петропавловском) более чем в 3 раза выше, чем русских и в 2,3 раза больше численности трех славянских этносов. Поликонфессиональное общество Акмолинской области по материалам переписи характеризовалось наличием представителей более полутора десятка конфессий. Относительное распределение народностей по вероисповеданию совпадало с установившимися понятиями о принадлежности определенной национальности к традиционной для нее религии. Но в разных этнических группах были представители и разных вероисповеданий. Наиболее гомогенными были казахи, у которых более 97 % составляли мусульмане и евреи — иудеи составляли более 96 % еврейского населения.

Тенденции и особенности формирования многонационального и поликонфессионального общества Акмолинской области во многом определили развитие этнической и социально-демографической структуры населения изучаемого региона в XX веке.

Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН AP23488158 «История формирования полиэтнического состава населения и процесс нациестроительства в Северном Казахстане (конец XIX — XX в.)» ГФ Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на 2024 — 2026 гг.

Список литературы

- 1 Карта волостей Акмолинской области / сост. А.Н. Петровский // Волости и населенные места 1893 года. Акмолинская область. Вып. 1. — СПб.: Изд-во Статистического комитета МВД, 1893. — 54 с.
- 2 Россия. Географическое описание Российской Империи по губерниям и областям с географическими картами. — СПб, 1913. — 286 с. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Map_of_Akmolinsk_Oblast,_1913.gif
- 3 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Население империи по переписи 28-го января 1897 года по уездам. — СПб., 1897. — Выпуск I. — 30 с.
- 4 Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. LXXXI. Акмолинская область. — СПб.: Центральная типолитография М.Я. Минкова, 1904-1905. — 125 с.
- 5 Тройницкий Н.А. Волости и населенные места 1893 года. Выпуск I. Акмолинская область / Н.А. Тройницкий, А.Н. Петровский. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1893–1896 гг. — 25. — 15 с.
- 6 Памятная книжка Акмолинской области на 1887 г.: адрес-календарь и географическо-статистические сведения. — Омск: тип. Акмол. обл. правл., 1887. — [8], 65, 46, [66], 14, [4] с.
- 7 Обзор Акмолинской области за 1895 г. Акмолинский областной стат. комитет. — Омск: Типография Акмолинского Областного правления, 1897. — 90 [43] л.
- 8 Алексеенко Н.В. Население дореволюционного Казахстана (численность, размещение, состав, 1870–1914 гг.) / Н.В. Алексеенко. — Алма-Ата: Наука КазССР, 1981. — 112 с.
- 9 Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. — 1917 г.) / Н.Е. Бекмаханова. — М.: Наука, 1986. — 245 с.
- 10 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алма-Ата, 1987. — 170 с.
- 11 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алма-Ата: Гылым, 1991. — 192 с.
- 12 Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана (1897–1989 гг.) / М.Н. Сдыков. — Алматы: Гылым, 1995. — 220 с.
- 13 Алексеенко Н.В. Население Казахстана за 100 лет (1897–1997) / Н.В. Алексеенко, А.Н. Алексеенко. — Усть-Каменогорск: РВКПО «Полиграфия», 1999. — 159 с.
- 14 Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX — 30-е годы XX в.) / В.В. Козина. — Алматы: Оруениет, 2000. — Кн. 1. — 144 с.
- 15 Мамырханова А.М. Казахское население между переписями 1897–1926 гг.: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / А.М. Мамырханова. — Алматы, 1996. — 25 с.
- 16 Ерманов А.Ж. Социально-экономическое развитие Павлодарского уезда во второй половине XIX — начале XX века: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / А.Ж. Ерманов. — Караганда, 1999. — 31 с.
- 17 Жаркенова А.М. Население Казахстана по Первой всеобщей переписи 1897 г. (демографический анализ): автореф. дис.... канд. ист. наук / А.М. Жаркенова. — Алматы, 2002. — 31 с.
- 18 Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX — первой четверти XX века: дис. ... канд. ист. наук / Н.Л. Краснобаева. — Барнаул, 2004. — 201 с.
- 19 Калиева К.С. Переписи населения как источник для изучения народонаселения Казахстана 1897–1926 гг.: дис. ... канд. ист. наук / К.С. Калиева. — Барнаул, 2009. — 174 с.
- 20 Самаркин С.В. Социально-демографические процессы в Северном Казахстане в конце XIX — первой четверти XX века: дис. ... канд. ист. наук / С.В. Самаркин. — Караганда, 2010. — 180 с.
- 21 Жаркенова А.М. Социально-демографическое развитие населения Северного Казахстана во второй половине XIX — начале XXI в.: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. ист. наук / А.М. Жаркенова. — Минск, 2017. — 49 с.
- 22 Зиновьев В.П. Межэтническое разделение труда в Акмолинской области по данным переписи 1897 г. / В.П. Зиновьев // Вестник Томского государственного университета. История. — 2023. — № 83. — С. 152–156.
- 23 Жаркенова А.М. Социально-демографическое развитие населения Казахстана по итогам переписей 1897 и 1939 гг.: историко-компаративный анализ / А.М. Жаркенова. — Астана: ТОО «Типография мастер ПО», 2015. — 203 с.

З.Г. Сактаганова, М.З. Утегенов, А.Т. Шукеева

1897 жылғы І Бүкілресейлік санақ материалдары бойынша Ақмола облысы халқының әлеуметтік және этнодемографиялық сипаттамалары

Мақалада XIX–XX ғасырлар тоғысындағы Ақмола облысы халқының әлеуметтік, этникалық және демографиялық сипаттамаларының маңызы мен ерекшеліктерін анықтау мақсаты көзделген. Зерттеу нысаны ретінде санақ материалдары бойынша Ақмола облысының (Ақмола, Атбасар, Көкшетау, Петропавл және Омбы уездері) бес уезінің халқы алынған. Жұмыста мақала тақырыбы бойынша тарихи-демографиялық зерттеулерге қысқаша тарихнамалық шолу жүргізілген, яғни жарияланымның әдістері мен дереккөздік негізі анықталған. 1897 жылғы І Бүкілресейлік санақ материалдарына, сондай-ақ Статкомитеттің басқа да жарияланымдарына, естелік кітаптарға шолуда Қырғыз (қазақ) өлкесі мен Дала генерал–губернаторлығының Ақмола облысы аумағы мен халық саны бойынша маңызды облыстың бірі ретінде көрсетілген, яғни қазақстандық қоғамдағы негізгі сипаттамалары мен ерекшеліктері зерделенген. Ресей империясы ІІМ Орталық статикалық комитеті шығарған бірқатар материалдар негізінде санақ қарсаңында және санақ кезеңінде Ақмола облысының бес уезі халқының жыныстық құрылымының өзгеруіне салыстырмалы талдау жүргізілді. Сондай-ақ қалалық және ауылдық тұрғындарының сипаттамалары мен өзгеру динамикасы зерттелді. Облыс халқының XIX ғасырдың 80–90-жылдарындағы көшіп-қонуы қарастырылды. Отырықшы және көшпелі халықтың кейбір сипаттамалары зерттелді, яғни: халық саны, елдімекендер саны, қала және ауыл тұрғындарының орналасуы, тығыздығы және т.б. Жас құрамы, діні, ұлттық/тілдік ерекшелігі бойынша сауаттылық қарқындылығы қарастырылды. Және этникалық/тілдік бейнесі жан-жақты зерттелген; авторлардың есептеуінше ол 42 этникалық/тілдік топтардан тұрады. Сонымен қатар көпконфессиялық ерекшелігі туралы айтылған және талдау жасалған.

Кілт сөздер: XIX–XX ғасырлар тоғысындағы Қазақстан тарихы, Қырғыз өлкесі, І Бүкілресейлік санақ, қазақстандық қоғам, Ақмола облысы, халық саны, ұлттық құрамы, әлеуметтік құрылымы.

Z.G. Saktaganova, M.Z. Utegenov, A.T. Shukeeva

Social and ethno-demographic characteristics of the population of Akmola region based on the materials of the First All-Russian Census of 1897

The article aims to identify the content and features of social, ethnic and demographic characteristics of the population of Akmola region at the turn of the 19th–20th centuries. The object of the study is the population of five districts of Akmola region (Akmola, Atbasar, Kokchetav, Petropavlovsk and Omsk districts) based on census materials. The paper provides a brief historiographical review of historical and demographic studies on the topic of the article; the methods and source basis of the publication are outlined. Based on the materials of the First All-Russian Census of 1897 and other publications of the Statistical Committee, memorandum books, and regional reviews, the main characteristics and markers of Kazakh society in one of the most significant regions in terms of territory and population — the Akmola Region of the Kirghiz (Kazakh) Territory and the Steppe General Governorate — are studied. A comparative analysis of changes in the sex structure of the population in five districts of the Akmola region, both on the eve of and during the census, was conducted using a range of materials published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Empire. The characteristics and dynamics of changes in the urban and rural populations of the Akmola region were also studied. The natural movement of the population of Akmola region in the 80s — 90s of the XIX century is considered. Some characteristics of the settled and nomadic population are studied: the number of settlements, the density of residence among city dwellers and villagers, etc. The intensity of literacy by age structure, religion, and national/linguistic affiliation is considered. The ethnic/linguistic picture of Akmola region is studied in detail; the authors calculated that it is represented by 42 ethnic groups/linguistic groups. The multi-confessional picture of the Akmola region is presented and analyzed.

Keywords: history of Kazakhstan at the turn of the 19th–20th centuries, Kyrgyz region, First All-Russian Census, Kazakh society, Akmola region, population size, national composition, social structure.

References

- 1 Pokrovskii, A.N. (1893). Karta volostei Akmolinskoi oblasti [Map of the volosts of the Akmola region]. *Volosti i naselennyye mesta 1893 goda. Akmolinskaya oblast — Volosts and populated areas of 1893. Akmola region*, 1, 54. Saint Petersburg: Izdatel'stvo Statisticheskogo komiteta Ministerstva Vnutrennikh Del [in Russian].

- 2 (1913). Rossiia. Geograficheskoe opisanie Rossiiskoi Imperii po guberniiam i oblastiam s geograficheskimi kartami [Russia. Geographical description of the Russian Empire by provinces and regions with geographical maps]. Saint Petersburg. [ru.m.wikipedia.org](https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Map_of_Akmolinsk_Oblast,_1913.gif). Retrieved from https://ru.m.wikipedia.org/wiki/Map_of_Akmolinsk_Oblast,_1913.gif [in Russian].
- 3 (1987). *Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Naselenie imperii po perepisi 28-go yanvaria 1897 goda po uezdami* [The First General Census of the Russian Empire of 1897. Population of the empire according to the census of January 28, 1897, by counties]. Saint Petersburg [in Russian].
- 4 (1904-1905). *Pervaia Vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii, 1897 g. LXXXI. Akmolinskaia oblast*. [The First General Population Census of the Russian Empire, 1897 LXXXI. Akmola Region]. Saint Petersburg: Tsentralnaia tipolitografiia M.Ya. Minkova [in Russian].
- 5 Troinitskii, N.A. & Petrovskii, A.N. (1893–1896). *Volosti i naselennye mesta 1893 goda. Vypusk I. Akmolinskaia oblast* [Volosts and populated areas of 1893. Issue I. Akmola Region]. Saint Petersburg: Izdanie Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva Vnutrennikh Del [in Russian].
- 6 (1887). *Pamiatnaia knizhka Akmolinskoi oblasti na 1887 g.: adres-kalendar i geograficheskostatisticheskie svedeniia* [Commemorative book of Akmola Region for 1887: address-calendar and geographical-statistical information]. Omsk: Tipografiia Akmolinskogo Oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 7 (1897). *Obzor Akmolinskoi oblasti za 1895 g. Akmolinskii oblastnoi statisticheskii komitet* [Review of Akmola Oblast for 1895. Akmola Regional Statistical Committee]. Omsk: Tipografiia Akmolinskogo Oblastnogo pravleniia [in Russian].
- 8 Alekseenko, N.V. (1981). *Naselenie dorevoliutsionnogo Kazakhstana (chislennost, razmeshchenie, sostav, 1870–1914 gg.)* [Population of pre-revolutionary Kazakhstan (number, location, composition, 1870–1914)]. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- 9 Bekmakhanova, N.E. (1986). *Mnogonatsionalnoe naselenie Kazakhstana i Kirgizii v epokhu kapitalizma (60-e gody XIX v. — 1917 g.)* [Multinational population of Kazakhstan and Kyrgyzstan in the era of capitalism (1860s–1917)]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Asylbekov, M.Kh. & Galiev, A.B. (1987). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane* [Socio-demographic processes in Kazakhstan]. Alma-Ata [in Russian].
- 11 Asylbekov, M.Kh. & Galiev, A.B. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980)* [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylm [in Russian].
- 12 Sdykov, M.N. (1995). *Naselenie Zapadnogo Kazakhstana (1897–1989 gg.)* [Population of Western Kazakhstan (1897–1989)]. Almaty: Gylm [in Russian].
- 13 Alekseenko, N.V. & Alekseenko, A.N. (1999). *Naselenie Kazakhstana za 100 let (1897–1997)* [Population of Kazakhstan for 100 years (1897–1997)]. Ust-Kamenogorsk: Regionalnoe Vneshneekonomicheskoe Kontroliroemoe Proizvodstvennoe Obedineniie «Poligrafia» [in Russian].
- 14 Kozina, V.V. (2000). *Naselenie Tsentralnogo Kazakhstana (konets XIX — 30-e gody XX v.)* [Population of Central Kazakhstan (late 19th — 30s of the 20th century)]. Almaty: Orkeniet [in Russian].
- 15 Mamyrkhanova, A.M. (1996). *Kazakhskoe naselenie mezhdru perepisami 1897–1926 gg.* [Kazakh population between the censuses of 1897–1926]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 16 Ermanov, A.Zh. (1999). *Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie Pavlodarskogo uyezda vo vtoroi polovine XIX — nachale XX veka* [Socio-economic development of Pavlodar district in the second half of the 19th — early 20th century]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 17 Zharkenova, A.M. (2002). *Naselenie Kazakhstana po Pervoi vseobshchei perepisi 1897 g. (demograficheskii analiz)* [Population of Kazakhstan according to the First General Census of 1897 (demographic analysis)]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 18 Krasnobaeva, N.L. (2004). *Naselenie Kazakhstana v kontse XIX — pervoi chetverti XX veka* [Population of Kazakhstan in the late 19th — first quarter of the 20th century]. *Candidate's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 19 Kalieva, K.S. (2009). *Perepisi naseleniia kak istochnik dlia izucheniia narodonaseleniia Kazakhstana 1897–1926 gg.* [Population censuses as a source for studying the population of Kazakhstan in 1897–1926]. *Candidate's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 20 Samarkin, S.V. (2010). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Severnom Kazakhstane v kontse XIX — pervoi chetverti XX veka* [Social and demographic processes in Northern Kazakhstan in the late 19th — first quarter of the 20th century]. *Candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 21 Zharkenova, A.M. (2017). *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia Severnogo Kazakhstana vo vtoroi polovine XIX — nachale XXI v.* [Social and demographic development of the population of Northern Kazakhstan in the second half of the 19th — early 21st centuries]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Minsk [in Russian].
- 22 Zinovev, V.P. (2023). *Mezhetnicheskoe razdelenie truda v Akmolinskoi oblasti po dannym perepisi 1897 g.* [Interethnic division of labor in the Akmola region according to the 1897 census]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriiia — Bulletin of Tomsk State University. History*, 83, 152–156 [in Russian].
- 23 Zharkenova, A.M. (2015). *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia Kazakhstana po itogam perepisei 1897 i 1939 gg.: istoriko-komparativnyi analiz* [Socio-demographic development of the population of Kazakhstan according to the results of the censuses of 1897 and 1939: historical and comparative analysis]. Astana: Tovarishestvo Ogranichennoi Otvetstvennosti Kompanii «Tipografiia master Proizvodstvennoe Obedineniie» [in Russian].

Сведения об авторах

Сактаганова Зауреш — д.и.н., профессор кафедры археологии, этнологии и отечественной истории, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Утегенов Марат — к.и.н., ассоциированный профессор, заведующий кафедрой Истории НАО «Кокшетауский университет им. Ш.Уалиханова», Кокшетау, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Шукеева Айнур — PhD, руководитель Института непрерывного образования НАО «Кокшетауский университет им.Ш.Уалиханова», Кокшетау, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3607-8427>

Information about the authors

Saktaganova Zauresh — Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Archeology, Ethnology, and Kazakhstan History, Director of the Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Research, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5881-482X>

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

Shukeyeva Ainur — PhD, Head of the Institute of Continuing Education, Ualikhanov University, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>

D.K. Seitzhan

S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
(E-mail: seitzhanov.d@mail.ru)

Research activity and scientific creativity of Akseleu Seydimbek (historical analysis)

Akseleu Seydimbek made an invaluable contribution to the development of Kazakh literature and art, culture and spirituality, left a bright trace in the history of Kazakhstan. He researched the past of the Kazakh people, its history, traditions, culture, the formation of the Kazakh people as a nation. A. Seydimbek, studying ethnography of Kazakh people, revealed its spiritual world, left a bright trace in the literary and cultural life of Kazakhstan. Thus, undeniable is the fact that all scientific activity of Akseleu Seydimbek was directed to the study of historical roots of the Kazakh people and left a great inheritance for descendants in the form of manuscript works. The study of Akseleu Seydimbek's works gives an opportunity to solve a number of problematic issues that concern modern society. At the forefront can be put forward the issue related to the upbringing of the younger generation. In this connection, in this article on the basis of factual material the main stages of life and activity of the prominent Kazakh publicist are considered, and a historiographical review of his main works is made. Historiographical analysis allowed to fully explore the personality of A. Seydimbek, to determine his activities in the history of Kazakhstan. In the article, relying on the scientific and cognitive views of Prof. Akseleu Seydimbek about oral historiography of Kazakhs and sources of genealogy, shows the historical consciousness and the peculiarities of the formation of the worldview of the Kazakhs.

Keywords: Akseleu Seydimbek, A. Seydimbek's heritage, history of Kazakhstan, Kazakh literature, art, oral history, culture, historical personalistics.

Introduction

Since gaining sovereignty, Kazakhstan has been engaged in a concerted effort to rethink its ancient history and past. This has led Kazakhstani scholars and researchers to reconsider a number of outdated views with an open mind and open-mindedness in historical and social research, as well as to develop innovative concepts. This process has enabled scholars to study the history of nomadic peoples, their economic activities, professional skills and worldviews based on modern methodological approaches. A prominent researcher who undertook extensive studies of the history of nomads during the independence era was Akseleu Seydimbek (1942–2009).

A. Seydimbek was a highly accomplished researcher who made a considerable contribution to the spiritual enrichment of the Kazakh people. This scholar, whose areas of expertise included philology, ethnography, history, folkloristics and art history, devoted himself to the study of oral folk art and became a leading figure in the development of Kazakh scientific oral historiography and enlightenment. Capitalising on the emerging opportunities of his era, he undertook a comprehensive exploration of the nomadic way of life, encompassing numerous facets of the nomads' worldview. His oeuvre encompasses the study of the nomadic lifestyle, social organisation, religious beliefs, moral principles, intricacies of relationships, kinship system, harmony with nature, ethical and aesthetic values, the preservation of oral history for posterity, and the role of genealogy in the formation of national identity, among numerous others [1; 44].

It is evident that Seydimbek demonstrated an unwavering commitment to the advancement of his community through his artistic creations, scholarly contributions, and research in the domains of art, music, culture, and ethnography. His artistic oeuvre, encompassing both songs and translations, served as a medium through which he explored and documented the intricacies of Kazakh daily life, reflecting a profound dedication to understanding and celebrating the cultural nuances of his homeland.

Akseleu Seydimbek consciously elected to relinquish his literary pursuits, instead dedicating nearly four decades to the pursuit of scientific research. His primary area of study was ethnography and the literature of his people, a field in which he made significant contributions by disseminating these works to his

* Corresponding author's e-mail: seitzhanov.d@mail.ru

community. Akseleu's decision to shift his focus from writing was a deliberate one, driven by his conviction that scientific works, which he regarded as more directly and openly truthful, were of greater importance and utility for his nation than artistic creations that subtly alluded to the truth. Akseleu Seydimbek dedicated himself to the betterment of his people, delving into Kazakh folk poetry, music, traditions, hunting and genealogy [2; 149]. Serik Kirabaev states that the young talent, who was raised in close proximity to herdsman and hunters in remote auls, observed and absorbed what he saw, and through this thoughtfully and sensitively comprehended mysteries of man and his environment, the nature of the steppe, led him to the world of literature [3; 5]. Indeed, the days spent in the aul, where traces of the nomadic way of life are still preserved, had a great influence on his creative path.

The foundation of our nation is predicated on the national idea and national ideology, with the issue of national interests representing a principal theme in the oeuvre of the publicist Akseleu Seydimbek. The author's commitment to the national interests is evident in his publications that appeared in various newspapers, including "Egemen Kazakhstan", "Ana tili", "Kazak adebieti", "Zhas Alash", "Aikyn", "Aul", "Auditorium" and others. It is reasonable to conclude that these publications present, summarise and catalogue instructive historical events and phenomena [4; 115]. The theme of the national idea in A. Seydimbek's journalism is relevant and continues the traditions of national social and philosophical thought. In the context of journalism, it is imperative to engage with the issue of the national idea through the implementation of a humanitarian paradigm of creativity, that is, through communication with the reader, exchange of ideas, and dialogue. It is noteworthy that in the vast majority of A. Seydimbek's articles on the national idea analysed by us, this topic is approached in the most democratic manner, and the contradictions arising in the transition to a new historical period are resolved in this way [4; 121].

A prominent figure in the cultural landscape of Kazakhstan, Akseleu Seydimbek is a multifaceted individual who has made significant contributions to the realm of Kazakh culture. His oeuvre encompasses writing, poetry, music, history, ethnography, and education. His research into the history and culture of his people has taken him to all regions of Kazakhstan, where he has engaged with innumerable individuals, collected folklore, and studied traditional practices, customs, and hobbies. It is imperative to emphasise that a comprehensive understanding of the history and traditions of the Kazakh people is paramount. Failure to do so may result in consequences such as fire, electric shocks, and hazardous situations.

Materials and Research Methods

The present article employs the works of domestic scientists, including A. Seydimbek, as sources and subjects them to theoretical analysis. The theoretical analysis of Seydimbek was carried out. The primary materials of the article are constituted by the 6-volume collection of Akseleu Seydimbek's works, entitled "Ulttyk Idea", "Ulttytyn uly murasy", "Ult muddesi — mangilik serigimiz", "Kazak alemi", "Ethnomadeni payymdau", and other works. The author of the article employs these materials to evaluate the research activity of A. Seydimbek. The article also draws upon works by Kh. Abzhanov, Zh.K. Smagulov, A.Zh. Abdykadyrova, S. Qirabaev, and M.B. Shindaliev, among other Kazakh researchers. In her analysis of the articles of A. Seydimbek concerning the national idea, as published in mass media, M.B. Shindaliev examines the history and significance of the national idea, evaluating the role of mass media in this context, as well as the author's national consciousness, lifestyle, religion, and the language of the Kazakh people. In the scientific article by G.S. Simukanova and Q.Sh. Nurmukhametova, relying on scientific and cognitive views of Akseleu Seydimbek on oral historiography of Kazakhs and sources of genealogy, the historical consciousness and features of the formation of the worldview of nomads are demonstrated.

In addressing the issues raised in the article, the principles of historicity, objectivity and systematicity were employed. The historical and biographical method was utilised in the article's composition, enabling the reconstruction and description of Akseleu Seydimbek's biography and life path. This approach also facilitated the revelation of his thinking and methods of defending his professional ideas. The comparative method, traditionally employed in various humanities, was also used. This approach facilitated the identification of the primary characteristics of A. Seydimbek's work in relation to preceding studies. The method is founded on the relevance and originality of the conclusions of A. Seydimbek's historical heritage in relation to contemporary needs. The content analysis method enabled the examination of the content of A. Seydimbek's works, thereby facilitating an assessment of the author's social activity. The retrospective method facilitated the identification of the primary stages and achievements in A. Seydimbek's oeuvre.

Discussion and Results

Akseleu Seydimbek was born in 1942 in Baidaly bi aul of Zhanaarka district of Karaganda region. After graduating from high school in Zhanaarka, he pursued a career as a shepherd in the state farm “Kyzyl-Tau”, which provided him with first-hand experience of the lives of ordinary people. In 1961, he enrolled at the Kazakh State University’s Faculty of Journalism, where he pursued his studies and engaged with various individuals, gaining first-hand insight into their concerns and aspirations. Following his graduation from the Kazakh National University, he assumed editorial positions at several newspapers, including “Zhas Alash”, “Ortalyq Qazaqstan” and “Egemen Qazaqstan”. He also served as the editor-in-chief of the magazine “Zerde” and the almanac “Alem”. In addition, in different years he headed the department of the Institute of Literature and Art named after Mukhtar Auezov, held the positions of Director of the Institute of Education named after Ybrai Altynsarin, was the First President of the Kazakh Academy of Education, Deputy Director of the Presidential Cultural Centre [5]. At the same time Akseleu Seydimbek was an active participant of public and scientific life of our country, was a member of the National Council of Kazakhstan, was a member of the Terminological and Onomastic Commissions, the Central Council of the Society for the Protection of Monuments of History and Culture of the Republic of Kazakhstan, the Research Commission under the Department of State Attestation of Scientific Personnel, the Public Fund of the State Programme “Cultural Heritage” [6].

In an interview, Akseleu Seydimbek explained how he started writing: “It’s hard to say that I started writing just like that and that’s how I ended up here. Just as people who come into the world cannot choose their mother, father, place of birth and country at will, so art, including the art of words, is a spiritual-historical phenomenon connected with the destiny of man and not subject to free choice” [7; 791]. In other words, writing is an art bestowed upon man and arising through patient study. It should be noted that Akseleu’s upbringing, manners and education had a great influence on his initiation in this art.

It is important to note that A. Seydimbek devoted significant attention to the issue of the national idea in his works, as evidenced by his extensive article “National Idea”, published in the newspaper “Kazakh adeviyeti” on August 8, 2003, No. 33 (2819). In this article, he poses the question of what evidence and arguments are necessary to recognise that Kazakhstan is not a multinational state, but a state with a single nation and many diasporas, and thus to take objective and accurate steps. He further asserts that the fate of the nation and the state require a direct examination of the objective truth and the establishment of strategic direction as an ideal target. In such a situation, the necessary symbol should be an idea that can unite and mobilise people, parties and religious confessions. At the same time, given the objective truth and historical justice, there is only one idea that can be the foundation for Kazakhstan: the Kazakh idea. The Kazakh idea is the only idea that can individualise Kazakhstan as an independent state and become the foundation for the goals and interests of all Kazakhstanis in the present and historical perspective. He asserts that, in this context, the Kazakh idea can be termed the Kazakhstani idea or the national idea [8], providing an elaboration on the concept of the national idea.

In response to Akseleu Seydimbek’s article “National Idea”, Doctor of Historical Sciences, Professor Kh. Abzhanov publishes his article “National Idea: Kazakh Nation. Freedom. Unity”. In this article, Professor Abzhanov provides his understanding of the term “national idea”, defining it as “a set of concepts and understandings that mobilise and captivate the efforts, soul and mentality of the entire people to solve a specific historical task that time has set for itself”. In the author’s understanding, a national idea is defined as a set of concepts and understandings that mobilise and captivate the efforts, soul and mentality of the entire people to solve a specific historical task that time has set for itself [9]. This conclusion provides a basis for the topic and the subsequent discussion.

In the April 24, 1996 issue of the newspaper “Turkestan” A. Seydimbek’s publicistic essay “The Great Ideals of the Nation” was published. This essay touches on the problems of the environment, ecosystem, homeland, nation, and nature. It is argued that nature withers along with the suffering ethnos, that ethnos and ecosystem are twin concepts: “It is completely unreasonable to think that someone once and for all determined the national lineage (type), and the reason why its state seems stable is the result of its long-standing adaptation to the environment that influences it”. He correctly concludes that nature never adapts to man, and that man must adapt to nature, stating, “You only need to change the situation, and from that moment the lineage begins to change” [10]. In the 26th (275) issue of the publication “Ana tili”, dated July 27, 1995, a substantial article was published. The article, entitled “The Interest of the Nation is Our Eternal Companion”, addressed the pressing issue of the absence of a coherent cultural identity among the Kazakh

people. It also explored the erroneous perceptions of culture and civilisation, highlighting their distinct nature and the integral cultural and spiritual essence of public life. In the context of national interests: The article goes on to state that “the traditional culture of a nation, national identity, is not only an individualization of that nation from others, but also a defense mechanism that does not “kill” the nation. It is also noted that “until now, there is not a single textbook dedicated to Kazakh music, crafts, ethnography, national psychology, fine arts, architecture, cinema, theater, etc”. [11].

At the same time, the work of A. Seydimbek entitled “The World of Kazakhs: Ethnocultural Rethinking” [12] is of great importance for us. In this work, he demonstrates a high artistic level of documentary prose of a cultural and aesthetic nature. Systematized folk traditions, traditions, rites and customs, applied art, folk musical instruments, national hunting, masters of art and many other things are understood by the writer in the system of historical consciousness. Along with this, the system reflects the culture of related Turkic peoples, their mutual connections, points of contact.

In an era when the 21st century is characterised as a time of information struggle, it is not easy to exist in an environment of information excess, which contributes to the decline of culture. In such a situation, relying on the principles of democracy, it is necessary to restore national consciousness and realise one’s values as an established nation. The article by A. Seydimbek “Dangerous Ideas or What is the Secret of Political Self-interest?” published in “Egemen Kazakhstan” raises important issues that cause public resonance. The author has provided in-depth analyses, dividing the text into thematic sections and drawing on the results of various studies in addressing each of the topics. The article begins by mentioning democracy: “Some people who are actively engaged in rhetoric about what kind of democracy Kazakhstan needs want to completely copy and establish in Kazakhstan democratic principles from countries with other languages and cultures, other lifestyles and traditions, and most importantly, a completely different political, social, economic and cultural type”. “Simply imitating the political and social processes of a foreign country without taking into account the true nature of the state is, figuratively speaking, as absurd as attempt to create a new breed by crossing a horse with a pig” [13].

In his problematic article, “Does the ethno-information field of Kazakhstan meet the requirements of independence?” published in the newspaper “Egemen Kazakhstan” on January 18, 2005, Akseleu Slanuly states that it is the ethno-information field that unites the nation, and that information exchanges between nations are the guarantee of its existence. By this ethno-information field, we mean values that meet the needs of human society, such as certain beliefs, customs, traditions, customs, culture, literature, and art. On the difficulty of preserving the modern ethno-information field: “One truth is clear: in today’s era of the peak of scientific and technical opportunities, in the era of global communication, in the era of market relations, in the era of global attention, in the era of democratic processes becoming the only easy way to regulate human society, in the era of human rights being more highly valued than national rights, the most effective mechanism of the ethno-information field is the mass media” [14].

The significance of folk oral art in the cultural, literary and spiritual landscape of the Kazakh people is indisputable. This art form serves as a conduit for the reflection of the Kazakh way of life, dreams, aspirations, genealogy and history, encapsulating the very essence of our nation. The production, dissemination and reception of oral literature is a collective endeavour undertaken by the people. As Akseleu Seydimbek observes: He further elaborates on the profound influence of oral literature in reflecting the spiritual world of the Kazakh people, highlighting its diverse forms encompassing proverbs, riddles, poems, oratorical speeches, fairy tales, legends, and folk songs, underscoring its profound impact on the cultural and spiritual landscape of the nation [7; 370].

In general, one of the most popular and long-standing works of the scientist is the retelling of Homer’s poems in prose and its appeal to the reader. Following in the footsteps of Homer, in 1979 he published the book “Alpamys batyr: in the footsteps of the epic” [15]. In general, the book itself was born from the goal of promoting Kazakh epic poems and epics, which are rich in poetic power and have a wide epic scope. His work was the first initiative to retell the epic in prose. This initiative eventually resulted in the retelling of several epic works in prose, which were subsequently published as standalone books and widely distributed. Akseleu Seydimbek’s book “Alpamys Batyr” has been reprinted several times in Kazakh and Russian, and has become a separate book in Estonian, Czech, and German. Similarly, I. Mozheyko’s book “7 and 37 Wonders”, translated by Akseleu Seydimbek, is also a complete work of his in the field of translation. This book comprehensively describes the unique features of the amazing cultural monuments and famous works of art of Asian and African countries, which are considered to be world wonders and the history of their emergence with interesting facts. The work “Oral History of the Kazakhs” was published in a volume-by-

volume book, and is divided into several chapters, starting from the preface, including chapters “Genealogy and History”, “Kazakh kinship system”, “Kazakh old sayings”, “Genealogical testimonies”, and “Kazakh identity” [16].

Akseleu’s “Kenish: A Book About the Karaganda Region” is an engaging account of the history of the region. Historical and cultural monuments in our country are under the protection of the state as the spiritual treasure of the people. In this book, the author, relying on abundant historical, archaeological, and ethnographic data, tells the story of the monuments of our native land. He reflects on the spiritual continuity of generations, the deep-rooted culture of our people, and the glorious era of today’s prosperous Kazakhstan [17]. At the same time, it is worth noting that the scientist-researcher Akseleu Slanuly Seydimbek completed and presented to the reader a comprehensive study of the art of kuy, which he had been conducting for many years, in 2008–2010. The author studies the art of kuy, which has a special place in the spiritual world of the Kazakh people, in a historical and ethnographic context, and analyzes its unique ways of formation, its nature, which is closely intertwined with social life, as well as its native properties, based on concrete evidence. This work introduces a wealth of empirical material on Kazakh musical culture, bringing it into the cultural discourse for the first time. It also analyzes the lives and works of numerous folk composers, drawing on new and fresh evidence. The author’s thought is comprehensive, and his scientific arguments are well-developed. The cognitive and aesthetic value of a work written in the style of a scientific essay in prose is important. A historical work can be considered a valuable legacy of the writer, conveying the traditions of his ancestors to future generations [18].

The prevailing theme and topical issue raised by Akseleu Seydimbek’s oeuvre is the depiction of the relationship between rural life and the prevailing social situation, with the overarching objective of portraying the civic nature of the characters, their moral position, spiritual purity, beauty of the soul, and enigmatic psychological studies. The journalistic tone of the prose works of the scientist-writer, devoted to issues of historical consciousness, national customs, and traditions, is intertwined.

Akseleu Seydimbek demonstrates an ability to make sound judgments, considering the nature of poetry in general and its specific features from a typological perspective. He conducts analyses of the formal similarities between the oral literature of the Kazakh people and the folklore heritage of various peoples worldwide. In particular, he provides examples of the occurrence of ideas expressed in black poetry in the folklore heritage of the Karakalpak, Uzbek, Kyrgyz, Latvian, Hungarian, and Russian peoples.

In his educational work “Akseleu Pass”, writer and researcher Myrzageldy Kemel asserts that “Akseleu Seydimbek’s genre is characterised by a rich variety of styles. These encompass steppe stories, kui genealogies, Kazakh oral genealogies, zhuz-taipa clan histories, fairy tales, proverbs and sayings, and stories about the past that reveal the Kazakh identity, poetry, memoirs, and translations”. In addition, Akseleu Seydimbek challenges the main conclusions of his legacy. It is recommended that the following statements be reiterated: “Akseleu Seydimbek was instrumental in the development of the scientific terminology of Kazakh ethnology”, and that, through his work “Oral History of the Kazakhs”, he provided scientific substantiation for the structure of Kazakh statehood. In this passage, the author extols the virtues of a particular tradition of the Kazakh people, namely the practice of not marrying a girl until the age of seven. He argues that this prohibition, in addition to being a factor in the genetic selection of the Kazakhs, was the only mechanism for preserving their ethnocultural unity [19]. Mekemtas Myrzakhmetov, who evaluated Akseleu Seydimbek’s scientific aptitude, stated: “What I am aware of is that Akseleu was among the noble citizens of the Kazakh people, who demonstrated profound dedication to his family, exhibited an exceptional level of diligence and was highly educated. It is evident that he made a significant contribution to the study of the Kazakh spiritual treasure, kyuy. A notable distinction of Akseleu from other literary scholars is his consistent commitment to exploring the unknown and returning invaluable values to his native people” [20; 5]. Indeed, a close analysis of the oeuvre of Akseleu Seydimbek reveals an endeavour to unveil hitherto unexplored realms in the domains of Kazakh history, art and literature, with a view to their utilisation for the edification of the populace.

Professor Dikhan Kamzabekuly assesses Akseleu’s work in the following way: “We considered him the embodiment of the revived Kazakh spirit. The fact that Akseleu Slanuly chose journalism and ethnology out of a thousand professions is probably due to the nature of the scientist’s character. He did not just work in the newspapers “*Leninshil Zhas*”, “*Ortalyq Kazakstan*”, “*Sotsialistik Qazaqstan*”, honing his pen there, but served science and ethnography. His multifaceted talent was especially evident when he was the editor-in-chief of the journal “*Obrazovanie i trud*” (now “*Zerde*”). In all the publications in which Akan worked, he sang the people’s praises and cared for their fate. After the tragic events of December 1986, Akseleu Slanuly,

as a participant of the people's unrest, was suspended from all posts. But he did not waste time, devoting himself to scientific research" [21].

Conclusions

Akseleu Seydimbek's work is characterised by several distinguishing facets. Primarily, he demonstrated an ability to illustrate the national identity of the people through prose works. Moreover, he facilitated the revival of previously unknown sayings and legends. As a scientist of repute, he contributed to the resurgence of ethnographic and ethnological research in Kazakhstan. He furthermore played a pivotal role in the emergence and consolidation of concepts and categories such as "original culture of nomads" and "civilisation of nomads". Moreover, he conducted a comprehensive analysis of the tribal structure of the Kazakh people using historical data, a pioneering feat in the field; developed the concept of the formation of the state system, legal system, internal socio-ethnic relations; introduced the Kazakh reader to the works of Homer; contrary to different opinions, with the help of Homer's works, he was able to study the history of Kazakhstan through the prose works of the Kazakh people. The researcher proposed studying the history of Kazakhstan through the prism of individual personalities, and his efforts led to the publication of collections of wonderful national songs. His publicistic works have their place of honour in Kazakh journalism.

The legacy of Akseleu Seydimbek, both from a humanitarian and scientific point of view, contains a number of conclusions that are indisputably recognised in these writings. They are:

1. Akseleu Seydimbek introduced the folklore genre "Legend of Kui" into the scientific turnover.
2. Akseleu Seydimbek formed centuries-old scientific terminology of Kazakh ethnology.
3. Through "Oral History of Kazakhs" he scientifically developed the structure of Kazakh statehood and updated the data.
4. The names of zhuzes and Turkic-speaking tribes are studied according to their divine beliefs during the Kazakh Khanate period.
5. He was able to impact the tribal structure and the way of life in the Kazakh steppe.
6. He gave a scientific explanation of the traditions "Ethno-culturally united country", "Kalyn mal" (Ransom for a girl) and "Zheti ataga dein kyz alyspau" (Do not marry a girl until the seventh generation has been reached).

Akseleu Seydimbek's contributions to the development of Kazakh literature, art, culture and spirituality are invaluable, and he has left a significant mark on the history of the nation. The focus of Akseleu Seydimbek's work was on the study of the historical roots of the Kazakh people, and he made notable contributions, particularly in his conclusions about the existence of the rule of law in nomadic societies. Akseleu Seydimbek bequeathed a substantial legacy to posterity in the form of his handwritten works, which are currently preserved in the National Archive and constitute a portion of the scientific heritage collection that has now been published.

References

- 1 Симұканова Г.С. Аксеу Сейдімбек көшпелілердің тарихи санасы мен дүниетанымының қалыптасу ерекшеліктері туралы / Г.С. Симұканова, Қ.Ш. Нұрмұхаметова // Өл-Фараби. — 2024. — № 3 (87). — Б. 44–55.
- 2 Смағұлов Ж.Қ. А. Сейдімбек зерттеулеріндегі кара өлеңдердің жанрлық ерекшеліктері / Ж.Қ. Смағұлов, А.Ж. Абдикадинова // Қазақ ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2014. — № 1(35). — Б.148–156.
- 3 Қирабаев С. Менің Аксеуім / С. Қирабаев // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2009. — 12 желтоқсан. — Б. 5.
- 4 Шиндалиева М.Б. Аксеу Сейдімбек көсемсөзіндегі ұлттық идея / М.Б. Шиндалиева // Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Журналистика сериясы. — 2023. — № 4(145). — Б. 116–124.
- 5 Айтулы Н. Мир Аксеу Сейдімбека — мир казахов [Электронный ресурс] / Н.Айтулы. — Режим доступа: <https://adilet-gazeti.kz>
- 6 Драгоценное наследие Аксеу. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://kazpravda.kz/n/dragotsennoe-nasledie-akseu/>
- 7 Сейдімбек А. Шығармалары [6 т.] / А. Сейдімбек. — Астана: Фолиант, 2010. — Т. 5. — 880 б.
- 8 Сейдімбек А. Ұлттық идея / А. Сейдімбек // «Қазақ әдебиеті» газеті. — 2003. — 8-тамыз. — № 33(2819).
- 9 Әбжанов Х. Ұлттық идея: Қазақ елі. Азаттық. Бірлік / Х. Әбжанов // «Қазақ әдебиеті» газеті. — 2003. — 29-тамыз.
- 10 Сейдімбек А. Ұлттың ұлы мұраттары / А. Сейдімбек // «Түркістан» газеті. — 1996. — 24-сәуір.
- 11 Сейдімбек А. Ұлт мүддесі мәңгілік серігіміз / А. Сейдімбек // «Ана тілі» газеті. — 1995. — № 26 (275). — 12-шілде.
- 12 Сейдимбек А. Мир казахов: Этнокультурологическое переосмысление / А. Сейдимбек. — Алматы: Рауан, 2001. — 576 с.

- 13 Сейдімбек А. Катерлі идеялар немесе саяси жалдаптықтың сыры неде? / А. Сейдімбек // «Егемен Қазақстан» газеті. — 2000. — 6-маусым.
- 14 Сейдімбек А. Қазақстанның этноақпараттық өрісі тәуелсіздік талаптарына сай ма? / А. Сейдімбек // «Егемен Қазақстан». — 2005. — 18 қаңтар.
- 15 Сейдімбек А. Алпамыс батыр. Эпостың ізімен / А. Сейдімбек. — Алматы, 1979. — 96 б.
- 16 Сейдімбек А. Серпер: очерктер мен деректі әңгімелер / А. Сейдімбек. — Алматы. — 1982. — 208 б.
- 17 Сейдімбек А. Кеніш: Қарағанды облысы туралы кітап / А. Сейдімбек. — Алматы. — 1979. — 112 б.
- 18 Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу / А. Сейдімбек. — Астана. — 2008. — 728 б.
- 19 Мырзагелді К. Ақселеу асуы [Электрондық ресурс] / К. Мырзагелді. — Қолжетімділігі: <https://kitap.kz/author/651>
- 20 Мырзахметов М. Тұла бойы тұнған өнеге еді / М. Мырзахметов // «Айқын» газеті. — 2009. — № 172. — Б. 5.
- 21 Интервью доктора филологических наук, профессора Дихана Камзабекулы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://karnag.ucoz.kz/publ/lichnost_velikoj_stepi/31-1-0-548

Д. Сейітжан

Ақселеу Сейдімбектің зерттеушілік қызметі және ғылыми шығармашылығы (тарихи талдау)

Ақселеу Сейдімбек қазақ әдебиеті мен өнерінің, мәдениеті және рухани өмірінің дамуына баға жетпес үлес қосты, Қазақстан тарихында айтарлықтай өзіндік із қалдырған тұлға. Ол қазақ халқының өткенін, оның тарихын, дәстүрлерін, мәдениетін, қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуын зерттеді. Ғалым қазақ халқының этнографиясын зерттей отырып, оның рухани әлемін ашып, Қазақстанның әдеби және мәдени өмірінде жарқын із қалдырды. Осылайша, Ақселеу Сейдімбектің бүкіл ғылыми қызметі қазақ халқының тарихи тамырларын зерттеуге бағытталып, ұрпақтар үшін қолжазба еңбектері түрінде үлкен мұра қалдырғаны сөзсіз. Оның еңбектерін зерделеу қазіргі қоғамды толғандыратын бірқатар қордаланған мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Мысалы, жас ұрпақты тәрбиелеуге байланысты мәселені бірінші орынға қоюға болады. Осыған байланысты, осы мақалада фактологиялық материал негізінде көрнекті қазақ публицистінің өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері қарастырылып, оның негізгі жұмыстарына тарихнамалық шолу жасалды. Тарихнамалық талдау А. Сейдімбектің жеке тұлғасын толық зерделеуге, оның Қазақстан тарихындағы қызметін анықтауға мүмкіндік берді. Мақалада ғалымның қазақтардың ауызша тарихнамасы мен шежіресі туралы ғылыми-танымдық көзқарастарына сүйене отырып, тарихи сана мен көшпенділердің дүниетанымын қалыптастыру ерекшеліктері көрсетілген. А. Сейдімбектің публицистикалық қызметінен қоғамда болып жатқан түрлі реформалар кезеңінде, жаһандану дәуірінде ол өзінің озық ойлары мен ұлттық идея туралы тұжырымдарын барынша жеткізуге ұмтылғанын көруге болады.

Кілт сөздер: Ақселеу Сейдімбек, А. Сейдімбек мұрасы, Қазақстан тарихы, қазақ әдебиеті, өнер, ауызша тарих, мәдениет, тарихи персоналистика.

Д. Сейітжан

Исследовательская деятельность и научное творчество Ақселеу Сейдимбека (исторический анализ)

Ақселеу Сейдимбек внес значительный вклад в развитие казахской литературы, искусства, культуры и духовности, оказал значительное влияние на историю Казахстана. Он исследовал прошлое казахского народа, его историю, традиции, культуру и процесс становления казахского этноса. А. Сейдимбек, изучая этнографию казахского народа, раскрывал его духовный мир, оставив яркий след в литературной и культурной жизни Казахстана. Вся научная деятельность Ақселеу Сейдимбека была направлена на изучение исторических корней казахского народа, он оставил большое наследство для потомков в виде рукописных трудов. Изучение его трудов даёт возможность разрешению ряда проблемных вопросов, касающихся духовного наследия, традиций и воспитания подрастающего поколения. В данной статье на основе фактологического материала рассмотрены основные этапы жизни и деятельности казахского публициста, и произведён историографический обзор его основных работ. Историографический анализ позволил полноценно изучить личность А. Сейдимбека, определить его деятельность в истории Казахстана. Опираясь на научно — познавательные воззрения профессора Ақселеу Сейдимбека о устной историографии казахов и источников генеалогии, показано историческое сознание и особенности формирования мировоззрения кочевников. Из публицистической деятельности А. Сейдимбека видно, что в период различных реформ, происходящих в обществе, в эпоху глобализации, он стремился передать свои мысли и выводы о национальной идее.

Ключевые слова: Аксеу Сейдимбек, наследие А. Сейдимбека, история Казахстана, казахская литература, искусство, устная история, культура, историческая персоналистика.

References

- 1 Simukanova, G.S. & Nurmukhametova, Q.Sh. (2024). Aqseleu Seidimbek koshpelilerdin tarikhi sanasy men duniyatanyminyn qalyptasu erekshelekteri turaly [On the peculiarities of the formation of the historical consciousness and worldview of Akseleu Seidimbek nomads]. *Al-Farabi*, 3(87), 44–55 [in Kazakh].
- 2 Smagulov, Zh.Q. & Abdikadirova, A.Zh. (2014). A. Seidimbek zertteulerindegi qara olenderdin zhanrlyq erekshelekteri [Genre features of black poems in the studies of A. Seidimbek]. *Qazaq Ulttyq Universitetinin khabarshysy Zhurnalistika seriiasy — Bulletin of the Kazakh National University. Journalism series*, 1(35), 148–156 [in Kazakh].
- 3 Kirabayev, S. (2009). Menin Aqseleuim [My Akseleu]. «*Egemen Qazaqstan*» gazeti — “Independent Kazakhstan” Newspaper, December 12, 5 [in Kazakh].
- 4 Shindalieva, M.B. (2023). Aqseleu Seidimbek kossemsozindegi ulttyq ideia [The national idea in the speech of Akseleu Seidimbek]. *Euraziia Ulttyq universitetinin khabarshysy. Zhurnalistika seriiasy — Bulletin of the Eurasian National University. Journalism series*, 4(145), 116–124 [in Kazakh].
- 5 Aituly, N. Mir Akseleu Seidimbeka — mir kazakhov [The World of Akseleu Seidimbeka — the World of Kazakhs]. *adilet-gazeti.kz*. Retrieved from <https://adilet-gazeti.kz> [in Russian].
- 6 Dragotsennoe nasledie Akseleu [The Precious Heritage of Akseleu]. *kazpravda.kz*. Retrieved from <https://kazpravda.kz/n/dragotsennoe-nasledie-akseleu/> [in Russian].
- 7 Seidimbek, A. (2010). *Shygarmalary: Alty tomdyq [Works: Six volumes]*. (Vols. 1–6; Vol. 5). Astana: Foliant [in Kazakh].
- 8 Seidimbek, A. (2003). Ulttyq ideia [the National Idea]. «*Qazaq adebiyeti*» gazeti — “Kazakh Literature” Newspaper, August 8th, 33 (2819) [in Kazakh].
- 9 Abzhanov, Kh. (2003). Ulttyq ideia: Qazaq eli. Azattyq. Birlik [the National Idea: The Kazakh People. Freedom. Unity Kazakhstan Literature]. «*Qazaq adebiyeti*» gazeti — “Kazakh Literature” Newspaper, August 29th [in Kazakh].
- 10 Seidimbek, A. (1996). Ultyn uly murattary [The Great Legacy of the Nation]. «*Turkistan*» gazeti — “Turkestan” Newspaper, April 24th [in Kazakh].
- 11 Seidimbek, A. (1995). Ult muddesi mangilik serigimiz [The interests of the nation are our eternal companion]. «*Ana tili*» gazeti — “Mother tongue” Newspaper, July 12th, 26 (275) [in Kazakh].
- 12 Seidimbek, A. (2001). *Mir kazakhov: Etnokulturologicheskoe pereosmyslenie [Mir kazakhov: Ethnocultural rethinking]*. Almaty: Rauan [in Kazakh].
- 13 Seidimbek, A. (2000). Qaterli ideialar nemese saiasi zhaldaptyqtyq syry nede? [Dangerous ideas or what is the secret of political mercenary?]. «*Egemen Qazaqstan*» gazeti — “Independent Kazakhstan” Newspaper, June 6th [in Kazakh].
- 14 Seidimbek, A. (2005). Qazaqstannyn etnoakparattyq orisi tauelsizdik talaptaryna sai ma? [Does the ethno-information field of Kazakhstan meet the requirements of independence?]. «*Egemen Qazaqstan*» gazeti — “Independent Kazakhstan” Newspaper, January 18th [in Kazakh].
- 15 Seidimbek, A. (1979). *Alpamys batyr. Epostyn izimen [Alpamys batyr. In the footsteps of the epic]*. Almaty [in Kazakh].
- 16 Seidimbek, A. (1982). *Serper: ocherkter men derekti angimeler [Serper: essays and documentary stories]*. Almaty [in Kazakh].
- 17 Seidimbek, A. (1979). *Kenish: Qaragandy oblysy turaly kitap [Kenish: A book about the Karaganda region]*. Almaty [in Kazakh].
- 18 Seidimbek, A. (2008). *Qazaqtyn auyzsha tarikhy: zertteu [Oral history of the Kazakhs: research]*. Astana [in Kazakh].
- 19 Myrzageldi, K. Aqseleu asuy [Akseleu Pass]. *kitap.kz*. Retrieved from <https://kitap.kz/author/65> [in Kazakh].
- 20 Myrzakhmetov, M. (2009). Tula boiy tungan onege edi [He was a model that was embedded in his whole being]. «*Aiqyn*» gazeti — “Aykyn” Newspaper, 172, 5 [in Kazakh].
- 21 Interviu doktora filologicheskikh nauk, professora Dikhana Kamzabekuly [Interview with Doctor of Philological Sciences, Professor Dikhan Kamzabekuly]. *karnag.ucoz.kz*. Retrieved from https://karnag.ucoz.kz/publ/lichnost_velikoj_stepi/31-1-0-548 [in Russian].

Information about the author

Seiitzhan Didar — PhD Student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-8068-2219>

G.B. Tastekova^{ID}*¹, M.A. Alpysbes^{ID}²

¹Kostanay Regional University named after Akhmet Baitursynuly, Kostanay, Kazakhstan;

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
(E-mail: tastekova.guldana@gmail.com, alpysbes@gmail.com)

A study of the life and work of Myrzagazy Espolov

In Soviet historiography, there was a one-sided position regarding the Alash intelligentsia, who entered the historical arena at the beginning of the twentieth century and served national interests, and their work was considered from a narrow class perspective. Only after the collapse of the Soviet Union and our country's independence did a comprehensive study of the life and work of the Alash intelligentsia begin. However, the history of the Turgai wing of the Alash movement and the activities of the figures involved in it have not yet been fully studied. Based on new historical sources, the article analyzes some aspects of the socio-political activities of the Turgai leader of the Alash movement, Myrzagazy Espolov. Based on a wide range of archival sources and rich factual material, the article examines the main stages of the life and work of a prominent representative of the Kazakh national intelligentsia, a major socio-political and statesman Myrzagazy Espolov. A historiographical review of the main works written on this topic has been made. The historiographical analysis allowed us to fully study the personality of M. Espolov, to determine his significance and role in the history of Kazakhstan. Based on archival sources, the period of Espolov's activity as chairman of the military council of the Alash Horde and one of the organizers of the Alash army is revealed. An assessment of his activities as a member of the Turkestan Central Executive Committee is given, and his activities in the People's Commissariat of Agriculture of the Turkestan ASSR are also investigated.

Keywords: Myrzagazy Espolov, Kazakh intelligentsia, Alash movement, congress, military council, repression, historiography, memoirs.

Introduction

Only after Kazakhstan gained independence, the population was gradually able to remember all the events of the twentieth century, including those associated with the Alash movement. In the article of our president Kassym-Jomart Tokayev "Independence is more precious than anything", published on January 5, 2021, it is said about the need to learn from Alash figures who once showed the best example of serving the country, and that at the beginning of the last century they did a great job to popularize the ideas of independence among the people and sacrificed themselves in the name of freedom [1; 2]. The issue of mastering the noble heritage of the Alash arians was raised. This is due to the fact that the figures of the Alash movement and representatives of the Kazakh ruling elite, scientific and creative intelligentsia laid the foundation for the Kazakh statehood. For many years, it was forbidden to conduct research and talk on these topics. So far, all documents have not been disclosed, a complete list of participants has not been compiled, their names have not been named.

Among the names that have not been fully studied is our compatriot Myrzagazy Espolov. The history of M. Espolov's life shows that he is one of the people who worked hard for the bright future of our country, who went all his life on this path. But the life path of M. Espolov was full of tragedy, as well as fruitful work. For many years he remained unknown to his nation, although he consciously did not deviate from the path he chose and sacrificed for the future of the country. Therefore, the historical study of the life and socio-political and educational activities of Myrzagazy Espolov is an urgent problem that requires modern requirements.

Materials and Research Methods

The data base of the issue under consideration was analyzed using the Society for the study of Kazakhstan fund 693 of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the R-95 Fund, which includes the personal file of Myrzagazy Espolov from the Orenburg School of teachers, and documentary data from funds 667, 1701 and other archival funds of the State Archive of the Russian Federation. Also, the documents covering the period of Myrzagazy Espolov in the land people's commissariat, the Turkestan

* Corresponding author's e-mail: tastekova.guldana@gmail.com

Central Executive Committee are stored in the funds 1169, 1170 of the Turkestan Regional State Archive. These documents are from the funds of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan.

And in the analysis of historiography there are a number of historiographic data, including The Memoirs of S. Seifullin (Seifullin, 1927), G. Dulatova (Zhuldyz, 1994), the older generation of historical sciences that formed the field of Alash Studies K. Nurpeis (Nurpeis, 1995), M. Koigeldiev (Koigeldiev, 2008), D. Amanzholova (Amanzholova, 1993). In addition, only scientific articles by such scientists as D. Kamzabekuly (Kamzabekuly, 1998), A. Absadyk (Absadyk, 2019) contain fragmentary information on this person. But a special study on M. Espolov, which we are considering, has not been written yet. His name appears only indirectly in small articles, brief encyclopedic information, monographs related to Alash.

During the writing of this article, such principles of scientific knowledge as objectivity, historicity, consistency, relativity and analysis and accumulation, development were used. Topical historical themes in historical science were taken as a basis, including new concepts and ideas developed in the study of the life and activities of prominent historical figures of the National Liberation Movement. In the article, the activities of the person under study, the events and data of the period of his life were considered in a complex way in connection with that time, analyzed in accordance with the historical knowledge of an independent country with a priority to national values. On the basis of this, the place of the person under consideration in history, selfless work in the service of the nation and the example shown, its importance in the socio-political, socio-spiritual life of the people are determined.

Discussion and Results

Myrzagazy Espolov is one of the prominent figures of the Alash autonomy, who restored the statehood of the Kazakh people at the beginning of the XXth century. He was born in 1891 in the village of Zholdybay (village № 4), in the Amankaragai volost of Kostanay County, the former Turgay Region [2; 178]. This place is along the Troitsk — Turgai caravan route, which was called the “Nogai road” among the Kazakhs. At the end of the XIX century, after the declaration of the Kazakh steppe as a Treasury in 1891, pereselens massively settled on the territory of the Amankaragai volost, and by the command of the Tsarist government, volost structures were formed, first “Semiozer”, and then “Novy Semiozer”. Zholdybay settlement, which was named village № 4 on the basis of the land allocation policy of the Tsarist government, is now a suburb of Lavrentevka settlement of Auliekol district. Before that, there was no consensus among the authors about the birth year of Myrzagazy Espolov. We conducted research and specified the year of birth of the activist Alash [3; 819-820].

If we trace the lineage of M. Espolov through the Kazakh Chronicle, his ancestors belong to the Otei clan of the Argyn tribe. Today, the rest of the brothers mark the seven paternal genealogies of Myrzagazy as follows: Esbol — Turgai — Maten — Shagyrsha — Sultankeldy — Otey — Akymbet. Dosmagambet, Shayakhmet, our hero Myrzagazy, Myrzakhmet, Kazybay, and Urkiya are the five sons born to Esbol. Among Esbol’s six children, Myrzagazy is noted for his perseverance [4; 14].

Mirzagazy Espolov received his primary education at the two-class Kazakh-Russian school in Auliekol. After completing his studies with good results, his thirst for knowledge did not stop there, and in 1910 he entered the Russian-Kazakh teacher’s school in Orenburg [5; 2]. Since August 1, 1914, by the decree of the inspector of Public Schools, graduate Myrzagazy Espolov was appointed to the position of teacher at the Zabelovsky 2nd grade school of Kostanay County [5; 9]. This is how the teaching career began and continued until 1916. During this time, he not only worked as a teacher, but also participated in public political situations in the life of the country.

In November 1916, Myrzagazy Espolov left the service and, according to the newspaper “Kazakh”, came to Orenburg to help the Kazakhs in the rear work at the front. On the instructions of Akhmet Baitursynov from Orenburg, he met Alikhan Bukeikhanov in Moscow. Mirzagazy, together with the citizens of the country, took black work, dug trenches on the Western Front between bullets and fire, walked in the company of black workers, created an organization and made every effort to alleviate their living conditions through the government. Myrzagazy Espolov, together with Alikhan Bukeikhanov, from December 23, 1916 to January 12, 1917, visited the Kazakhs in the rear work under Zemgor on the Western Front near Minsk, got acquainted with their conditions and monitored the implementation of government benefits.

At the same time, Mirzagazy Espolov, together with activists, in order to increase the political awareness and activity of the guys at the front, created a political organization called “Erkin Dala”. After the organization “Erkin Dala” appeared among young people at the front, but it was not necessary to organize there, when he returned to the country, in the first half of July he opened his center in Orenburg under the

newspaper "Kazakh". The founders of the organization are Asfendiyar Kenzhin, Nazir Torekulov, Myrzagazy Espolov, Tel Zhamanmurinov, Musa Seidalin, Khairtdin Bolganbayev and Akhmet Baigurin. In addition, members of the organization were A. Bukeikhanov, A. Baitursynov, M. Dulatov [6; 206].

After the February Revolution, Mirzagazy Espolov also did a significant job in repatriating the guys recruited for Home Front Work. The decree of the Provisional Government on the return of black recruits was a great joyful news. When the front-line workers returned to the country, the work of the Department of Foreigner's did not stop. After Alikhan Bukeikhanov was appointed commissioner of the Turgai region, Mirzagazy Espolov took over all the work as one of the heads of the Department.

When everything is over, Mirzagazy returns to Orenburg. As one of the first actions taken upon arrival in the native country, the political changes that took place in Kazakh society, as well as throughout Russia, were the question of promoting the interests of the nation and gaining autonomy. Myrzagazy Espolov, together with the leading Kazakh intelligentsia, took an active part in the preparation for a new political change. Alikhan Bukeikhanov did not forget his duty to the active youth who followed him, especially in the front-line Department of Foreigner's. For example, by his order, Mirzagazy Espolov, the former head of the Department of Foreigner's in Kiev, is appointed as a Deputy District Commissioner of Boguruslan, and Eldes Omarov, the former Secretary of the Department of Foreigner's in Minsk, is appointed acting head of the peasants of Section 2 of the Turgai District [6; 242-243].

In order to make the most of the political changes that have developed in the country, constituent meetings were convened on the ground and preparatory work began for the future national autonomy. The spring and summer months of 1917 were a time of active social and political life of the Kazakh people. It was at this time that the Kazakh intelligentsia, striving for political power, united their country, which was shocked by the central oppression, fought with all their might for a common goal and interests, and one of these struggles was the organization of the all — Kazakh Congress, which was caused by the demands of the Kazakh community, aimed at the future interests of the Kazakh society. Myrzagazy took an active part in the Kazakh congresses without leaving his peers in Espolov.

Myrzagazy Espolov was the chairman of the second congress of Kazakhs of the Turgai region and contributed to the resolution of political changes within the country. The second congress of Kazakhs of the turgai region was held in Aktobe from 20 to 25 August 1917. The Congress was attended by 150 delegates from Aktobe, Kostanay, Irgiz and Turgai counties. Myrzagazy Espolov (chairman), Sagyndyk Doszhanov, Akhmet Tunganshin (associates), Tel Zhamanmurinov, Abdulhamid Zhadybayev (secretaries) were elected to the Presidium of the Congress. The meeting of the Congress will be opened by S. Doszhanov with an opening speech. Among the citizens who congratulated the Congress were the chairman of the Aktobe County Land Administration Nemets, Aktobe County Commissioner Myzo, the head of Aktobe Gambashidze, representatives of the Tatar people in Aktobe and Muslim organizations Alyukov and Yumakayev. The issues considered at the Congress were not less than the resolution of the general Kazakh Congress. 15 most relevant issues: the type of government, autonomy of the Kazakh people, land issues, judicial issues are accepted without change [7; 45-46].

In conclusion, at the Turgai regional Kazakh congresses, which took place in April and August 1917, topical issues of the time were discussed, and in its launch, along with achievements, there were also shortcomings. Nevertheless, to a certain extent, specific actions were achieved. Dozens and hundreds of representatives of the Kazakh intelligentsia, such as Mirzagazy Espolov, have passed a certain School of experience in political struggle by convening these congresses and actively participating in their work.

Myrzagazy Espolov, in his prison answers, said: "I could not attend the last Alashorda kurultai in 1917 due to my illness. The people who were present as representatives of Kostanay said that they appointed me as a Permanent Court of Kostanay County" [8; 332]. We can see from this that this is the reason why Espolov did not participate in the second all-Kazakh Congress and, accordingly, did not meet in the list of Deputies.

In 1917, the result of the above works was the formation of the Alash party and the government of Alashorda. The creation of a new government on the Kazakh land was the result of many years of hard work of the Kazakh intelligentsia. He sought to create a state system capable of self-government, protecting the national interests of the Kazakh country, to set limits for resettlement to the Kazakh land from internal Russia. The party tried to fulfill the long-awaited dream of the people. The newly formed government proposed and began to implement its program. One of the main problems was the formation of the Alash Army. Myrzagazy Espolov served in this direction.

In accordance with the resolution of Alashorda dated June 11, 1918 “On the creation of a military council”, regional and county military councils were created in the regions, “they were instructed to enlist the guys to fight the Bolsheviks”. The regional councils of Alashorda authorized “to enlist the guys to form the Alash army” [9; 109]. From now on, the recruitment of guys into the declared Kazakh militia is carried out by special order.

In the summer of 1918, the Turgai Department of the Alash-Orda government was formed in Orenburg, later renamed the “Regional Military Council”. The head of the department was Myrzagazy Espolov, and the members were Akhmet Baitursynov, Mirzhakyp Dulatov and Seidazim Kadyrbaev. The council first “began to collect guys and finances in the region of Aktobe County, then in Kostanay County, weapons and clothing were taken from the Constituent Assembly of the Samara Committee through its government. And the command staff — called from the Orenburg military leadership” [10; 52-53]. Since that time, the regional military council began to play an important role.

In general, a significant event in the history of Alashorda was the formation of the Government of the Constituent Assembly in Samara. The government of this meeting proposed the creation of a single federal Russia, opposed to both the Bolsheviks and the Siberian (Kolchak) government. The main force was the Cossacks, commander-in-chief Ataman Dutov. He recognized the autonomy of nations, including Bashkortostan and Alash [8; 332]. On August 13, 1918, Myrzagazy Espolov, during his time as head of the Turgai division of the Alash Horde, represented Alashorda at the Constituent Assembly in Samara [11; 14-18].

The government of Samar does not even hesitate to provide weapons to the army of the Alash Horde [12; 74]. And this weapon, which was agreed for the militia of the Turgai region, was brought by Mirzagazy Espolov [13; 5]. At the end of October, the commissioner of Komuch of the Turgai region S. Kadyrbayev visited the city of or on behalf of Dutov. It was here that the Military Council of Alashorda, led by Espolov, was based. He was instructed to provide the Alash groups with weapons. The weapons received from Dutov and collected from individuals were sent by Kadyrbayev to the moat. It had 600 rifles and several machine guns [14; 243].

After the cessation of the Alash movement under Bolshevik pressure, taking advantage of the “apology” of the Soviet authorities in April 1919, Myrzagazy began to work on the economic management of the new society in 1920. Knowing that it was impossible to stop in Orenburg, as early as the beginning of the 20s he moved to Tashkent, the center of the less repressed Turkestan Autonomous Republic. Here he held responsible positions in the land and water commissariat [15], the Turkestan Central Executive Committee [16; 23-24], the Department of education of Kyrgyz (Kazakh) Schools.

With the main work M. Espolov was also engaged in creative work: he was a sympathizer of the newspaper “Ak Zhol”, was a member of the board of the Association of cultural beautifiers “Talap”, born in 1922. With the assistance of the “Talap” organization, lectures about I. Altynsarin, the fate and work of the educator were delivered to the city's students, and lessons of exchange of opinions were held. Thanks to his ability to translate, Myrzagazy Espolov translated the book of Cognitive Research of the Russian professor D. Kudryavsky “How people live in Old Age” under the title “Ancient culture”. He also translates the scientific work of the famous scientist Yu. Wagner “Stories about water”. These books were published in Tashkent by the Turkestan state publishing house in 1924 [17].

M. Espolov fell into Stalinist persecution in 1929. On the false charges against him, he said: “I am investigating the case of the Central Asian Agricultural Bank. Only two members of the board were involved in the investigation. In accordance with the Charter of the bank, the collective is responsible for detention”. From this it follows that the NKVD somehow came up with some kind of jelly to capture Mirzagazy. So he joined the “group that planned to assassinate Goloshchekin” (one of the cases that he cut out). In the last “criminal case” 44 citizens were arrested. Among them are A. Baitursynuly, M. Zhumabayuly, Zh. Aimaulyty, M. Dulatuly and others citizens. On August 16, 1929, they were exiled from the Almaty prison to the Moscow Butyrka prison. On April 4, 1930, the board of the United Political General Directorate (collegium) sentenced 13 people to death. Among the well-known citizens who received this punishment, we see the name of Myrzagazy after Ahmet, Mirzhakyp. But on January 13, 1931, the above-mentioned verdict of the collegium was violated for some citizens, and they were deported for a period of 10 years. Myrzagazy and Mirzhakyp were driven to the Sosnovets station along the White Sea — Baltic Canal, the famous Solovki. M. Espolov walks here and takes paramedic courses. At first, he becomes an assistant paramedic, and later the head of the camp infirmary. In 1934, during one political campaign, a photo with many people has been preserved. Mirzhakyp dies in October 1935 from a patient in the infirmary of the camp. Myrzagazy

Espolov will remain here after the expiration of his term. In 1937, he was arrested again under the fire of repression. In 1938, he was shot in Leningrad by the decision of the "Special Troika". Only in 1960 was acquitted by the decree of the Presidium of the Leningrad City Court [4; 96].

Mirzagazy Espolov, one of the representative of the previous wave of intelligentsia, who worked hard for the interests and future of the Kazakh people, stood at the origins of the Alash movement. Nevertheless, he is one of the few who has not taken his place in the history of Kazakhstan. Under the Soviet government, the life and work of M. Espolov, his scientific heritage were not studied at all. Only in the works of S. Seifullin and N. Martynenko, published in the first years of the Soviet era, the name of M. Espolov is found. At that time, the socio-political activity and creative heritage of the nation's intelligentsia was carried out in a communist direction, and since 1937-1938, due to the dominance of totalitarian ideology, research on the Alash intelligentsia has not been conducted. Historical figures, Kazakh intellectuals were limited only to indirect consideration in fundamental works. In the late 1980s and early 1990s, when most of the Soviet Union was criticized, the crimes of the totalitarian system were exposed, the Alash intelligentsia was massively rehabilitated, research on the life and socio-political activities of individuals, scientific and creative heritage began to be published in large numbers. However, among such works there were few that were written in relation to M. Espolov. Therefore, we will review the works in chronological order that reveal the time period and the secrets of the Times related to the topic.

The study of the life path and activities of M. Espolov, some of his scientific works began in the 1990s. And, in general, in periodicals before the revolution of 1917, information about the articles and public activities of M. Espolov is found, albeit rarely. In the Memoirs Of S. Seifullin "Narrow road, slippery road", written in 1922 and published in 1927 as a separate book, the name of M. Espolov is found [18]. In the work, Myrzagazy mentioned Espolov as one of the leaders of the Turgai Alash Horde. The work covers the events of 1916–1919. The novel-essay consists of historical, literary facts and a literary text, therefore, when reading, you should take into account the period of time. In this work, which requires an internal critical analysis, information about the socio-political activities of M. Espolov is given. This work, which was published during the life of M. Espolov, was a tribute to him. But then, when the Alash figures began to be accused, the study on them was stopped. In subsequent studies on the establishment of the Soviet government and the history of the revolution, the name of M. Espolov was met only once.

In the work "Alash-Orda: Collection of documents", compiled by N. Martynenko, the minutes of the meeting of the II Congress of Kazakhs of the Turgai region in Aktobe dated August 20–25, 1917 state that M. Espolov served as chairman [9; 54]. In the next document, the name of Myrzagazy Espolov appears in the list of representatives of the Alash Horde [9; 85].

The life path of the Kazakh intelligentsia was studied in Soviet times. Most of them were devoted to revolutionary movements, figures who were involved in Soviet construction. However, such selective research did not go beyond the scope of the ideology of Marxism-Leninism. In that era, an objective disclosure of the life path and activities of the Kazakh intelligentsia was prevented by the ideology of Soviet historical science. Although he was acquitted by the decision of the Leningrad Supreme Court in 1960, no one took up the study of Espolov. One of the reasons for this was the difficulty of writing a work that opposed the ideology and politics of that time, and publishing a work about a figure who fought against the Soviet government. At the same time, panic still prevailed in the population. The second reason is that there is no direct offspring left behind, who collect and store their father's labor.

Research on Mirzagazy Espolov was modernized in the early nineties. During these years, articles were published in the press. In particular, the article of the Doctor of historical sciences Mirzhakistologist Marat Absembetov 'Is it soft to lie on the ground', published on August 10, 1990 in the newspaper "Kazakh literature". The author wrote this article based on the memoirs of eyewitnesses who visited the Karelian lands where Myrzagazy Espolov and Mirzhakyp Dulatov were in exile and saw them with their own eyes. The work provides fresh information about Myrzagazy Espolov. He said that he had seen off M. Dulatovich for the final trip. At least a little of this data gives information about the period of Exile [19].

The work of the writer Dukenbay Doszhan, published in 1992, is called "Abakty". The history of the case of the Kazakh intelligentsia, which was repressed by this work, is told through the archival data of the state security agencies. The writer has worked hard to find the way to documents that have been kept secret for 60 years and reveal the key to the truth. Here, in the section on the case of Mirzhakyp Dulatov, there is information about Mirzagazy Espolov. But there are no such materials in the work as to fully reveal the personality of the figure. At the same time, the first work written through archival documents was a separate work [20].

Among the first in domestic historiography, one can single out the fundamental research works of Alash scientists D. Amanzholova, K. Nurpeisov, M. Koigeldiev, who brought the Alash problem to the askaraly milestone, established the personal, active activity of the Kazakh intelligentsia, methodology for their formation.

D. Amanzholova, who was one of the first to study the history of the Alash movement, tells it on the basis of valuable archival data. In the study "Alash: the historical meaning of the Democratic War" M. Espolov is mentioned as the head of the Alash-Orda Military Council. The next part tells about the council, which took place on August 26, 1918. The meeting was attended by Special Envoy of the committee of members of the Constituent Assembly Tukhvatullin, representative of the Samara committee of the Constituent Assembly Bogdanovich, member of the Constituent Assembly Fakhretdinov, representative of the Orenburg Cossack Army, military Ataman of the same Army Major General Dutov and representatives: provincial zemstvo Pravdukhin, Krangachev from the city self-government, Lavanov from the Turgai region, Validov from Bashkortostan and Espolov from the Kazakhs. Espolov familiarized the audience with the decisions of the all-Kazakh congresses of 1917. He tried to convince them of the loyalty of the Alash-Horde to Komuch [14].

In the study of the history of the Alash movement, K. Nurpeisov's book focuses on the origins of the Alash movement, changes in the socio-political situation in Kazakhstan after the overthrow of the monarchy, the formation of the Alash party, the relationship between Alash Orda and the Soviet authorities. This book will focus on the background of the history of Alash and Alashorda, which was banned for more than 60 years during the Soviet era, the birth of the National Democratic Alash party, its program goals and objectives, and the activities of Alash autonomy. In addition, through archival documents, Myrzagazy Espolov dwells on his activities in Alashorda. But the work does not consider much about personality, as it is devoted to Alashorda as a whole [21].

We mean M. Koigeldiev, who studied the history of the Alash national liberation movement, defended his doctoral work on this topic, made fresh and bold conclusions. M. Koigeldiev's monograph covers a wide range of problems related to the historical development of Kazakhstan in the late XIX — early XX centuries. The main issue of the entire book is devoted to the movement "Alash". In the book "The Kazakh Democratic intelligentsia among the workers at the front", it is stated that Myrzagazy Espolov was the head of the department that first intervened in issues of State importance and later opened there. At the same time, he is assessed that the work on this sunny Western Front has reached a new Level [6].

Another scientist who wrote about the life and work of the Alash activist M. Espolov, doctor of philology Dikhan Kamzabekuly, makes a biographical review in the scientific article "Alash's Myrzagazysy", published on July 7, 1998 in the Journal Zhuldyz. The article mentions for the first time the articles published by the figure in the periodical press. In the work, Espolov's unknown scientific works, in particular, the book "The problem of land in the areas where aliens settled in Turkestan". For the first time, he introduces this work into scientific circulation and analyzes it. But Labor still does not get its price. He also writes that the scientist showed the side of translation and translated the book of cognitive research "How people live in Old Age" by Professor D. Kudryavsky under the title "Ancient culture". This article will fully dwell on the periods of Espolov's life and give a scientific assessment of his works [2].

Myrzagazy Espolov's service in the Alash army is reflected in the study of Berik Abdigaliuly. The title of the work is "Alash Army. 1918–1920". This work reflects the movement and position of the Alash Army during the Civil War. It was written on the basis of Labor archival documents, as well as memoirs and scientific and literary works reflecting the Alash Army. In the context of the Alash army, it is distinguished by the introduction into scientific circulation of previously unknown or poorly studied documents. However, the work does not fully cover the role of Espolov in the Alash army, his service in the Turgai department [10].

In Volume 4 of the multi-volume "Kazakh National Liberation Movement", the topic we are studying is well considered. The collection includes documents and materials that reveal in detail the need to convene Kazakh congresses from 1917 to 1919, topical issues on the agenda, the positions of the Kazakh intelligentsia in their solution and the work on reforming Kazakh society, as well as relations with representatives of other nationalities. The collection contains decrees and resolutions of Kazakh congresses held at different levels, laws of the government of Alashorda in Kazakh and Russian languages. The work assesses Myrzagazy Espolov's participation in Kazakh congresses, constituent meetings, and his activities as a statesman. At the same time, negotiations with the Siberian and Kolchak governments, that is, participation in the kurultai held in Samara, indicate that he is the highest statesman [7].

Myrzagazy Espolov's activities in Turkestan after 1920 are described in the monograph of the scientist Hazretali Tursun "Alash and Turkestan". The monograph summarizes the history of the Turkestan national liberation movement from an elite point of view with extensive use of archival documents. The purpose of the work is built on the analysis of events and phenomena of the late XIX — first quarter of XX centuries through the history of the formation and activity of the national elite. The activities of the Turkestan national elite at the origins of the formation of an independent national state are considered as the activities of the southern wing of the Alash movement, which worked in semi-secret, semi-public conditions until 1924. The work describes the socio-political activities of Myrzagazy from 1920 to 1929. Also in the monograph "Talap", Kosshi organizations are considered separately. Espolov actively participated in the work of these organizations and held leadership positions [22].

Tleshov E. and Kamzabekuly D. The encyclopedic reference book "Alash movement" contains the biography of the Alash figure Espolov, concepts and names related to the Alash Movement, party, information that reflects the historical, social, cultural, literary development of that period. A documentary list of people who participated in the Alash movement was compiled and presented. Also, information was given about scientists studying the Alash movement, the life and work of its figures. The reference book, albeit briefly, lists the main stages of the life and activity of Myrzagazy Espolov [23].

The three-volume work of T. Zhurtbay "Slogan Alash" was written on the basis of an investigation conducted in 1927–1932 and 1937–1938. On the basis of the archive of the National Security Committee, the author makes a new vision of Alash figures. In a fundamental study that complements the history of the Alash movement, the name of M. Espolov is mentioned. The answer given by Myrzagazy Espolov in the investigation case is analyzed by comparing the data of the investigation and letters and documents seized during the search, historical events that were previously unknown or incorrect conclusions. However, this work does not reveal the full figure [8].

As for the next data group, which consists of the commemorative works, we are considering the first piece of literature: Gulnar Mirzhakipkyzy Dulatov's work "Alash's Immortal Stars", which tells about Espolov. The work described the events that Gulnara Dulatova saw through her eyes about Alash figures. In the book "Who is Urkia Esbolova-Oralova?" in his memoirs on the topic called "Myrzagazy Espolov, a man who is directly related to Mirzhakyp, has the same destinies, views of opinions, and also shared the mourning days spent together in the Karelian camp". I saw Myrzagazy uncle in 1925 at our home in Kyzylorda, and he said that he knew that he had left for Tashkent and served there. Gulnara Dulatova met with Urkiya Espolova, the sister of Myrzagazy, and wrote an interview that took place in this work [24].

The work of Gulnar Dulatova "The light of Truth" also tells about Espolov. In 1934, in the Solovki camp, a photo was published with Mirzhakyp. However, there is little information about Espolov in these works. In this regard, "how can you know who is who when you are a child? As the saying goes, "a lid on a closed mouth", so why should you question or search for people who have disappeared (arrested)? I Wrote down the information about Myrzagazy uncle with the intention of giving people some information. I sincerely hope that more researchers of this person will be found and we will have access to full informtion," – she expressed her wish [25].

Among foreign authors, our compatriots A. Kara and U. Tomohiko contain valuable reflections on the Kazakh intelligentsia in the Alash movement.

Speaking specifically to foreign researchers, the name M. Espolov is mentioned in the works of Turkish Abdyuakap Kara and Japanese Tomohiko Uyama. These are two researchers, one of whom studied Mustafa Shokai and the other Mirzhakip Dulatov. This work of our Turkish compatriot A. Kara is a study dedicated to Mustafa Shokay in the biographical genre, which he first wrote using Turkish, French, Russian, Kazakh, English literature and data from foreign archival funds. This work describes the life of a national intellectual who went abroad and survived the repressions of 1937–1938. Since the author's work is dedicated to M. Shokay, the name M. Espolov is mentioned along with other Kazakh intellectuals. The author's voluminous book, published on the basis of his doctoral dissertation on the individual — M. Shokay, makes an undoubted contribution to the historiography of Kazakhstan [26].

In his extensive article "The Geography of Civilizations: a Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the mid-nineteen to the Early Twentieth Century", T. Uyama examines the formation of Kazakh intelligentsia through geographical factors that influenced them. The climate of the territory of Kazakhstan, the landscape, the three zhuz and the review of the Kazakh intelligentsia. After analyzing the biography of the Kazakh intelligentsia, he adds a list of 65 people to the appendix. He lists only those who stood out by his actions until 1917. In his research, the scientist calculated the importance of the tribal

composition of the Kazakh intelligentsia, the place of birth, the education received, the city and the steppe. Here, among the 65 people in the appendix to this work, gives a brief biography of M. Espolov [27].

So, from the historiographic review, analysis, we can conclude that, regardless of the number of published studies and works, some aspects related to the history of the study require deep study. Although the above works provide a lot of information about the person, no complete work on him has been published.

Conclusions

M. Espolov is a prominent representative of the Kazakh intelligentsia at the beginning of the XX century, a major figure, educator, a person with a fiery heart who raised the slogan of national progress and democratic development of the Kazakh people. Alashordashi Myrzagazy Espolov from the turgai region was at the forefront of representatives of the national political elite of the Alash movement in terms of his professional qualifications.

It is no secret that for nearly seventy years, M. Espolov was labeled as the “enemy of the people” and was denied his rightful place in history. However, for today’s generation, it is only now becoming clear the significant historical contributions that M. Espolov made. The historical research and data shown above clearly show that Mirzagazy Espolov had a special place in the Alash movement and actively worked on the creation of Alash autonomy, contributing to the idea of creating his own independent state, being a free country that our ancestors longed for. However, in domestic historical science, there is a clear need for a deep study of the life and work of the Alash figure Myrzagazy Espolov.

References

- 1 Тоқаев Қ.-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат / Қ.-Ж. Тоқаев // Егемен Қазақстан. — 2021. — № 2. — Б. 2.
- 2 Қамзабекұлы Д. Алаштың Мырзағазысы / Д. Қамзабекұлы // Жұлдыз. — 1998. — 7 шілде. — Б. 8.
- 3 Тастекова Г.Б. Мырзағазы Есполов — Алаш қайраткері / Г.Б. Тастекова, М. Алпысбес, Д.Ж. Ураков // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. — 2023. — Т. 10. — № 4. — Б. 815–829.
- 4 Булатова Д. Есполов 90 лет спустя. Забытая глава Алаш-Орды / Д. Булатова. — Алматы: Изд. «Үміт», 2013. — 232 с.
- 5 Центральный Государственный Архив. — Ф. Р-95. — Оп. 1. — Д. 111. — Л. 2–9.
- 6 Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы: оқу құралы / М. Қойгелдиев. — Алматы: «Санат», 1995. — 368 б.
- 7 Илиясова К.М. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы. Қазақ съездері: Сәуір 1917 ж. — желтоқсан 1919 ж.: құжаттар мен материалдар жинағы / К.М. Илиясова. — Алматы: Ел-шежіре, 2007. — Т. 4. — 352 б.
- 8 Жұртбай Т. Ұраным — Алаш. Түрме әфсанасы / Т. Жұртбай. — Алматы: «Ел-шежіре», 2008. — Т. 1. — 432 б.
- 9 Алаш-Орда: Сборник документов / сост. Н. Мартыненко. — Алма-Ата: Малое издательство «Айқап», 1992. — 192 с.
- 10 Әбдіғалиұлы Б. Алаш әскері. 1918–1920 жж. / Б. Әбдіғалиұлы. — Астана: ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ, 2017. — 392 б.
- 11 Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 667. — Оп. 1. — Д. 16. — Л. 14–18.
- 12 Саяси әңгіме // Сарыарқа. — 1919. — № 74. — 26 наурыз.
- 13 Алаш Орда // Жас Азамат. — 1918. — № 5. — 1 қыркүйек.
- 14 Аманжолова Д. Алаш: исторический смысл демократического выбора / Д. Аманжолова. — Алматы: «Таймас», 2013. — 400 с.
- 15 ЦГА. — Ф. 74. — Оп. 2. — Д. 411.
- 16 Туркестанский областной государственный архив. — Ф. 1169. — Оп. 11. — Д. 25. — Л. 23–24.
- 17 ЦГА. — Ф. 1901. — Оп. 1. — Д. 26.
- 18 Сейфулин С. Тар жол тайғақ кешу / С. Сейфулин. — Алматы: «Жазушы», 2009. — 432 б.
- 19 Әбсеметов М. Жұмсақ па, жамбасына жатқан жерің? Міржақып Дулатовтың қабірі табылуы хақында / М. Әбсеметов // Қазақ әдебиеті. — 1990. — № 32.
- 20 Дүкенбай Д. Абақты / Д. Дүкенбай. — Алматы, 1992. — 288 б.
- 21 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда / К. Нұрпейісов. — Алматы: «Ататек», 1995. — 256 б.
- 22 Хазретәлі Т. Алаш һәм Түркістан / Т. Хазретәлі. — Алматы: «Ел-шежіре», 2013. — 400 б.
- 23 «Алаш» қозғалысы / құраст. Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы, И. Нұрахметов. — Алматы: «Сардар», 2008. — 324 б.
- 24 Дулатова Г.М. Алаштың сөнбес жұлдыздары: естелік-эссе / Г.М. Дулатова. — Алматы: «Мектеп», 2010. — 360 б.
- 25 Дулатова Г.М. Шындық шырағы / Г.М. Дулатова. — Алматы: «Мектеп», 2010. — 2-т. — 400 б.
- 26 Қара Ә. Мұстафа Шоқай. Зерттеу / Ә. Қара. — Астана: «Педагогика-Пресс Баспа үйі», 2012. — 372 б.

27 Tomohiko U. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century / U. Tomohiko; Kimitaka Matsuzato, Ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. — Sapporo, 2000. — P. 70–99.

Г.Б. Тастекова, М.А. Алпысбес

Мырзағазы Есполовтың өмірі мен қызметінің зерттелуі

XX ғасырдың басында тарих сахнасына шығып ұлт мүддесіне қызмет жасаған алаштық зиялыларға байланысты кеңестік тарихнамада біржақты ұстаным болып, олардың еңбегі тар таптық тұрғыдан қарастырылып келді. Кеңес Одағы ыдырап, еліміз егемендік алғаннан кейін ғана Алаш зиялыларының өмірі мен қызметі жөнінде жан-жақты зерттеулер жүргізіліп, ақиқат айтыла бастады. Алайда, Алаш қозғалысының торғайлық қанатының тарихы мен оған атсалысқан қайраткерлердің қызметі әлі де болса толық зерттеле қойған жоқ. Мақалада тың архив деректерінің және бай фактологиялық материалдың негізінде ірі қоғам және мемлекет қайраткері, көрнекті қазақ ұлттық зиялы қауымының өкілі Мырзағазы Есполовтың өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері қарастырылған. Аталмыш мәселе бойынша жазылған негізгі еңбектерге тарихнамалық тұрғыда шолу жасалынды. Тарихнамалық талдау М. Есполовтың тұлғасын толыққанды зерттеуге, оның тарихи тұлға ретіндегі Қазақстан тарихы үшін маңызын анықтауға көмектесті. Архив деректері және ғылыми еңбектер негізінде оның Алаш Орда әскери кеңесінің төрағасы және Алаш әскерін ұйымдастырушылардың бірі ретіндегі қызметі ашылған. Оның Түркістан Орталық Атқару комитетінің мүшесі ретінде қызметіне баға берілген, сондай-ақ Түркістан АССР жер халық комиссариатындағы қызметі зерттелген.

Кілт сөздер: Мырзағазы Есполов, қазақ интеллигенциясы, «Алаш» қозғалысы, съезд, әскери кеңес, репрессия, тарихнама, мемуарлар.

Г.Б. Тастекова, М.А. Алпысбес

Исследование жизни и деятельности Мырзагазы Есполова

В советской историографии существовала односторонняя позиция в отношении алашской интеллигенции, которая вышла на историческую арену в начале XX века и служила национальным интересам. Их деятельность рассматривалась с узкоклассовой точки зрения. Только после распада Советского Союза и обретения независимости Казахстаном началось всестороннее изучение жизни и деятельности алашской интеллигенции. Однако история тургайского крыла движения «Алаш» и причастных к нему деятелей до сих пор изучены не полностью. В данной статье на основе новых исторических источников анализируются отдельные аспекты общественно-политической одного из тургайских деятелей движения «Алаш» – Мырзагазы Есполова. Используя широкий круг архивных источников и богатый фактологический материал, авторы рассматривают основные этапы жизни и деятельности видного представителя казахской национальной интеллигенции, крупного общественно-политического и государственного деятеля. Произведен историографический обзор основных работ, посвященных данной теме. Историографический анализ позволил полноценно изучить личность М. Есполова, определить его значение и роль в истории Казахстана. На основании архивных источников раскрывается период его деятельности в качестве председателя военного совета Алаш-Орды и одного из организаторов Алашского войска. Также дается оценка его работы в качестве члена Туркестанского Центрального исполнительного комитета и исследуется его деятельность в народном комиссариате земледелия Туркестанской АССР.

Ключевые слова: Мырзагазы Есполов, казахская интеллигенция, движение «Алаш», съезд, военный совет, репрессия, историография, мемуары.

References

- 1 Tokaev, K.-Zh. (2021). Tauelsizdik barinen qymbat [Independence is more precious than anything]. *Egemen Kazakstan — Sovereign Kazakhstan*, 2, 2 [in Kazakh].
- 2 Qamzabekuly, D. (1998). Alashtyn Myrzagazysy [Alash's Myrzagazy]. *Juldyz — Star*, 8 [in Kazakh].
- 3 Tastekova, G.B., Alpysbes, M., & Urakov, D.Zh. (2023). Myrzagazy Espolov — Alash qairatkeri [Myrzagazy Espolov — activist alash]. «Edu.e-history.kz» *elektrondyq gylymi zhurnaly — electronic scientific journal “Edu.e-history.kz”*, 10, 4, 815–829 [in Kazakh].
- 4 Bulatova, D. (2013). *Espolov. 90 let spustia [Espolov. 90 years later]*. Almaty: Izdatelskii salon «Umit» [in Russian].

- 5 Tsentralnyui Gosudarstvennyi Archiv Respubliki Kazakhstan [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 95. — Op. 1. — D. 111. — L. 2–9 [in Russian].
- 6 Koigeldiev, M. (1995). *Alash gozgalysy: oqy quraly [Alash movement: textbook]*. Almaty: «Sanat» [in Kazakh].
- 7 Ilyasova, K.M. (2007). *Qazaq ult-azattyq qozgalysy. Qazaq sezderi: Sávir 1917 j. — jeltoqsan 1919 j.: qujattar men materialdar jinagy [Kazakh National Liberation Movement. Kazakh congresses: April 1917 — December 1919: collection of documents and materials]*. Almaty: El-shejire, 4, 352 [in Kazakh].
- 8 Jurtbai, T. (2008). *Uranyń — Alash. Turme afsanasy [My motto is Alash. Prison legend]*. (Vol. 1). Almaty: «El-shejire» [in Kazakh].
- 9 Martynenko, N. (1992). *Alash-Orda: Sbornik dokumentov [Alash-Orda: Collection of documents]*. Alma-Ata: Maloe izdatelstvo «Aiqa» [in Russian].
- 10 Abdigaliuly, B. (2017). *Alash askeri. 1918–1920 zhzh. [The Alash army. 1918–1920]*. Astana: QR Prezidenti zhanyndagy Qazaqstan Strategialyq Zertteu Instituty [in Kazakh].
- 11 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii [State Archive of the Russian Federation]. — F. 667. — Op. 1. — D. 6. — L. 14–18 [in Russian].
- 12 (1919). Saiasi angime [Political conversation]. *Saryarqa — Saryarka* [in Kazakh].
- 13 (1918). Alash Orda [Alash Orda]. *Zhas Azamat — Young Citizen* [in Kazakh].
- 14 Amanzholova, D. (2013). *Alash: istoricheskii smysl demokraticeskogo vybora [Alash: The historical meaning of Democratic Choice]*. Almaty: «Taimas» [in Russian].
- 15 Tsentralnyui Gosudarstvennyi Archiv Respubliki Kazakhstan RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 74. — Op. 2. — D. 411 [in Russian].
- 16 Turkestanskii Oblastnoi Gosudarstvennyi Arkhiv [Turkistan Regional State Archive]. — F. 1169. — Op. 11. — D. 25. — L. 23–24 [in Russian].
- 17 Tsentralnyui Gosudarstvennyi Archiv Respubliki Kazakhstan RK [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — F. 901. — Op. 1. — D. 26 [in Russian].
- 18 Seifylin, S. (2021). *Tar zhol taigaq keshy [Narrow path, treacherous journey]*. Almaty: «Zhazushy» [in Kazakh].
- 19 Absemetov, M. (1990). Zhumsaq pa, zhambasyna zhatqan zherin? Mirzhaqyp Dylatovtyń gabiri tabyluy khagynda [Is the ground soft under you? Mirzhakyp Dulatov's grave was found] *Qazaq adebieti — Kazakh literature*, 32 [in Kazakh].
- 20 Dukenbai, D. (1992). *Abaqy [Prison]*. Almaty [in Kazakh].
- 21 Nurpeiisov, K. (1995). *Alash ham Alashorda [Alash and Alashorda]*. Almaty: Atatek [in Kazakh].
- 22 Hazretali, T. (2013). *Alash ham Turkistan [Alash and Turkistan]*. Almaty: «El-shezhire» [in Kazakh].
- 23 Tileshev, E., Kamzabekuly, D., & Nurahmetov, I. (Comp.). (2008). “Alash” gozgalysy [The Alash movement]. Almaty: «Sardar» [in Kazakh].
- 24 Dylatova, G.M. (2010). *Alashtyn sonbes zhyldyzdary: estelik-esse [Eternal stars of Alash: memoir-essay]*. Almaty: «Mektep» [in Kazakh].
- 25 Dylatova, G.M. (2010). *Shyndyq shyragy [Candle of truth]*. Almaty: «Mektep» [in Kazakh].
- 26 Kara, A. (2012). *Mustafa Shoqai. Zerttey [Mustafa Shokai. Research]*. Astana: «PedagogikaPress Baspa Uii» [in Kazakh].
- 27 Tomohiko, U. (2000). *The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century (Kimitaka Matsuzato, ed., Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World)*. 70–99.

Information about the authors

Tastekova Guldana — PhD Student, Akhmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-9403-7611>

Alpysbes Mahsat — Doctor of Historical Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-5670-251X>

А.Н. Токашева^{1*}, Д.С. Қожабеков²

¹Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

²Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан
(E-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru; kdarhanbek@gmail.com)

Кеңес тарихшылары және сталиндік дәуірдің соңғы жылдарындағы ұлттық тарихтың қайта қаралуы

Мақалада кеңестік тарихшылардың Сталин дәуірінің соңғы жылдарындағы ұлттық тарихты қайта қарау мәселелері зерттелген. Яғни кеңестік кезеңдегі ұлттық тарихты қалыптастырудың күрделі және қайшылықты үдерістері қарастырылған. Партиялық нұсқаулар мен мемлекеттік саясаттың ұлттық тарихтың мазмұнына қалай ықпал еткені зерделенген. Сонымен қатар, тарихи оқиғалардың тізбегін қалыптастыру үшін қандай шаралар қолданылғаны және бұл үдерістердің КСРО халықтарының тарихын зерттеу мен түсіндіруге әсері талданды. Осы ретте, идеологиялық талаптар мен ғылыми тәжірибелердің өзара байланысына, сондай-ақ олардың ұлттық бірегейлікті қалыптастыру ықпалына ерекше көңіл бөлінді. Зерттеу барысында КСРО Ғылым академиясының Тарих институтында таптық көзқарасты жақтаушылар мен кеңестік патриотизмді қолдаушылар арасындағы пікір алмасуларға назар аударылған. Мақалада кеңестік тарихшылардың ұлттық тарихты қайта қарауда қолданған маркстік-лениндік әдістің ықпалы, идеологиялық кедергілер мен цензураның күшеюі қарастырылды. Кеңестік тарих ғылымында орын алған идеологиялық, саяси және әдіснамалық өзгерістер сипатталды. Авторлар Кеңес Одағы тұсындағы ұлттық тарихты зерттеу мәселелеріне кейінгі уақытта ғана маңызды тұжырымдар жасалғанын көрсете келе, оның кең ауқымды ғылыми еркіндік пен ұлттық тарихтың толыққанды ашылуы тек тәуелсіздік кезеңінде жүзеге асырылғанын анықтайды. Зерттеу нәтижесінде сол кезеңде қалыптасқан идеологиялық жағдайлар мен көпшілікке жарияланбаған шешімдердің тарихшылар қызметіне әсер еткені айқындалды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, тарихнама, кеңестік кезең, кезеңдеу, тарих ғылымы, «зұлымдықтың ең аз» формуласы, отаршыл саясат, ұлы орыс шовинизмі, халықтар достығы, идеология.

Kipicne

Кеңестік идеология соғысты әр ұлттың ортақ күресі ретінде көрсетуге тырысты. Соғыс кеңестік идеологияның бір бағыты ретінде ортақ ерлік алаңына айналды. Атап айтқанда, жауынгерлерге арнайы жазылған хаттар сол кездегі маңызды үндеулердің бірі еді. Бұл хаттар барлық орталық, республикалық және жергілікті газеттерде жарияланып, кәсіпорындарда оқылып, радио арқылы кеңінен таратылды. КСРО аумағы басқыншылардан азат етілуіне қарай, идеологиялық салада жаңа империялық көзқарасқа айқын бетбұрыс жасай бастады. 1945 жылдың 24 мамырында И. Сталин әскери қолбасшылардың құрметіне сөйлеген сөзінде, орыс халқын Кеңес Одағының құрамына кіретін ұлттар ішіндегі ең көрнекті ұлт ретінде сипаттады [1: 1]. Бұл мәлімдеме Кеңес халықтарының арасында «халықтар достығы» идеологиясының қажет екендігін негіздеді. Аталған идеология Кеңес Одағындағы ұлттарды біртұтас социалистік қоғам ретінде көрсетуге бағытталғанымен, іс жүзінде орыс халқының жетекші рөлін айқындауға және оның үстемдігін нығайтуға қызмет етті. Кеңестік билік мұны әр халықтың тарихын зерттеу арқылы қолға алды. Себебі, Сталин дәуірінің соңғы жылдары тарихта маңызды оқиғалардың орын алуымен есте қалды. Атап айтқанда Ұлы Отан соғысы жылдары Ғылым академиясының құрылуы және Қазақстан тарихына арналған маңызды еңбектердің жарық көрген уақыты ретінде көрініс тапты. Бұл еңбектер қатарына «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» (1943) [2], Е. Бекмахановтың «Казахстан в 20-40 годы XIX века» (1947) [3] және М. Вяткиннің «Сырым батыр» (1951) [4] сияқты іргелі еңбектерді жатқызамыз. Бұл ғылыми еңбектер сол кезеңнің идеологиялық ұстанымына қарай өзгертіліп, ортақ кеңестік ғылымның бір саласы ретінде қалыптасты. Ал зерттеулерде берілген фактілер идеологиялық тұрғыда сынға алынды. Осылайша Кеңестік Социалистік Республикалар Одағындағы ресми идеологияның тарих ғылымына ықпалы, партиялық ұстанымдар мен ғылыми зерттеулер арасындағы өзара байланыстары кеңестік тарихнаманың методологиялық ұстанымдарын қалыптастырды. Бұл кеңестік тарихнаманың жаңа кезеңіне аяқ басуымен ерекшеленді. Мысалы, XX ғасырдың 20-30 жылдарында зерттеулер

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: 25_ai_sulu.06@mail.ru

патшалық Ресейдің отарлық саясатын сынаған болса, ендігі кезекте зерттеулер халықтар тарихындағы ортақ сипаттарды айшықтауға бағытталды. КСРО-ның соғыстағы жеңістері бүкіл халықтың ортақ жетістігі ретінде сипатталып, оның ұйытқысы орыс халқы ретінде түсіндірілді. Сонымен қатар, соғыстағы жеңістер кеңес халықтарының негізгі интеграциялық алаңы ретінде қарастырылды. Алайда Сталин дәуірінің соңғы жылдарындағы кеңестік тарих ғылымындағы мұндай бетбұрыстар орыстардың тарих алдындағы ерлігін ерекшелеуге жол берді. Мұндай көзқарастармен жергілікті тарихшылар толық келіспеді және өз пікірлерін жекелеген зерттеулер арқылы көрсетіп отырды. Олар XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресей патшалығына қарсы ұлт-азаттық көтерілістердің тарихын жазуға ден қоя бастады. Бірақ кеңестік тарих ғылымы орталық биліктің нұсқауымен ғана жазылды. Мысалы, қазақтардың, башқұрттардың және т.б. халықтардың тұтас тарихын зерттеу жұмыстары тікелей Орталық комитеттің бақылауында болып, Мәскеу тарихшыларының кеңесіне сүйенді. Бұл КСРО құрамында өмір сүріп жатқан өзге этностар тарихының объективті жазылмауына негіз болды. Осы орайда мақаланың мақсаты кеңестік идеологияның тарих ғылымына ықпалын талдап, оның саяси-идеологиялық мақсаттарға сай қалай қалыптасқанын анықтауға бағытталған.

Зерттеу материалдары және әдістері

Мақаланың негізгі дереккөзі ретінде сталинизмнің соңғы кезеңінің түрлі тарихнамалық еңбектері мен материалдары пайдаланылды. Олардың ішінде, ең алдымен, 1943 жылы жарық көрген «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» еңбегі [2]. Бұл еңбек КСРО аумағында одақтас республика тарихына арналған алғашқы жүйелі зерттеу болғандықтан, мақалада ұлттық тарихтың қайта қаралуы мен идеологиялық ықпалдың көрінісі ретінде талданды. Осылайша, аталмыш дереккөз тарихнаманың өзгерістерін және идеологиялық бағыттарды көрсету мақсатында қолданылды. Бұған қоса, сол кездегі тарих ғылымындағы орын алған өзгерістерді түсіну үшін «Большевик», «Вопросы истории» сияқты ресми мерзімді басылымдарда жарияланған А.М. Панкратова [5], М. Морозов [6], Г. Александров [7], М.В. Нечкина [8] секілді тарихшылардың мақалалары да қарастырылды. Қолданылған материалдарды негізге ала отырып, сталинизмнің соңғы жылдары КСРО халықтарының тарихына қатысты тұжырымдаманың жалпы түрде қалыптасқаны байқалады. Уақыт өте бұл тұжырымдама ұлттық саясаттың негізіне айналды. Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер, соның ішінде талдау мен синтездеу, нақтылау мен жалпылау, сондай-ақ тарихнамалық талдаудың дәстүрлі әдістері қолданылды. Салыстырмалы тарихи әдіс сол уақытта қалыптасқан ұлттық тарихты қайта қарауға мүмкіндік берді. Бұл әдіс тарих ғылымының дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі ғалымдардың көзқарастарындағы ортақ пікірді анықтауға көмектесті. Сонымен қатар, тарихи жүйелік әдіс пайдаланылды. Бұл әдіс ұлттық тарих тұжырымдамасының қалыптасуына әсер ететін сыртқы және ішкі факторларды айқындауға мүмкіндік берді.

Талқылау және нәтижелері

1920 жылдары «ұлы орыс шовинизміне» қарсы күрес аясында Ресей империясының ұлттық саясаты басты зұлымдық ретінде қарастырылып, ал патша режиміне қарсы ұлттық қозғалыстар отаршылдыққа қарсы күрес ретінде бағаланды. Алайда, 1920 жылдардың соңы мен 1930 жылдардың басында ішкі және сыртқы саясаттағы өзгерістер бұл тұжырымдаманы қайта қарауды талап етті. Бұл өзгерістердің нәтижесінде «ұлы орыс шовинизміне» қарсы күрес біртіндеп «халықтар достығы» идеологиясымен алмастырылды. Бұл идеологияның негізгі мақсаты орыстарды КСРО халықтары арасындағы алдыңғы қатарлы ұлт ретінде көрсету еді. Сонымен қатар, 1920-1940 жылдары елде радикалды әлеуметтік өзгерістер орын алды. Осындай түбегейлі өзгерістер жағдайында этносаралық қатынастар ерекше маңызды еді. Осы тұрғыда, орыс халқының басқа ұлт өкілдерімен қарым-қатынасы мәселесі ерекше өзектілікке ие болды [9; 13].

И.В. Сталин, С.М. Киров және А.А. Ждановтың авторлығымен «Замечаниях по поводу конспекта учебника по истории СССР» атты мақаласында бекітілген «Зұлымдықтың ең аз» формуласы идеологиялық және тарихнамалық кеңістікке енгізілді [10; 125]. Бұл формулаға сәйкес, Украина және Грузияның Ресейдің құрамына қосылуы Польша немесе Түркияның құрамына қосылғаннан гөрі «зұлымдықтың ең аз» формуласы ретінде танылды. Алайда, бұл жаңа нұсқаулар тек интерпретацияның жаңа қайшылықтарын туындатты. Өйткені «Зұлымдықтың ең аз» формуласы тек Украина мен Грузияға қатысты қолданылғандықтан, тарихшылардың өзіндік интерпретациялық еркіндігі пайда болды. Дегенмен бұл қағиданы басқа халықтардың тарихына қолдануға болатындығы

немесе оның ғылыми және идеологиялық тұрғыдан дұрыс екендігі анықталмаған еді. Осылайша, орыс емес халықтардың Ресейге қосылу мәселелерін талқылауда тарихшылар үшін белгілі бір шығармашылық еркіндік пайда болды. Алайда, Ресейдің «отаршыл саясатын» ресми түрде оң бағалау қабылданбағандықтан, бұл да күмәнді жағдайды туғызған еді.

Соғысқа дейін ұлттық сипатта жаңа тарих жазуға бағытталған ірі жобалар жүзеге асырылды. Осы тұрғыда көп томдық басылымдардың шығуы тарихи сананы қалыптастырудың маңызды бөлігі болды. Сонымен бірге, Ғылым академиясының Тарих институты елдің басты ғылыми-тарихи мекемесі ретінде авторлық ұжымның негізін қалады. Осылайша, жергілікті тарихшылар «кіші әріптестер» ретінде әрекет еткен өзіндік ерекше «билік вертикалы» қалыптасты [11; 65]. Әдетте бұл жүйеде жергілікті тарихшылар маңызы аз бөлімдерді жазуға жауапты болса, мәскеулік ғалымдар тұжырымдамалық шеңбер мен идеологиялық дискурсты айқындауға міндеттелді. Бұған қоса Тарих институты қызметкерлері арасында да пікір бірлігі болмады. Мысалы кейбіреулері таптық көзқарасты ұстанса, басқалары кеңестік патриотизм идеяларына негізделген жаңа идеологиялық тенденцияларды қабылдауға тырысты. Сәйкесінше тарих ғылымы таптық көзқарас пен «халықтар достығы» идеясы арасында тепе-теңдікті сақтауға мәжбүр болды. Бұл екі көзқарас та ресми идеологияның ажырамас бөлігі ретінде қарастырылды. Нәтижесінде, кейбір тарихшылар орыс емес халықтарды қосу үдерісін ұлттық қысым ретінде бағаласа, басқалары оны «зұлымдықтың ең аз» формуласы ретінде қарастыруды жалғастырды.

Алайда, Ұлы Отан соғысының басталуына байланысты ұлттық тарихқа арналған көп томдықтар толық жазылып бітпеді. Соғыс жылдары батырлықты жаңаша бағалау кезеңіне айналды. Бұл тек орыс тарихына ғана емес, басқа халықтардың тарихына да қатысты болды. Мысалы, 1942-1943 жылдары орыс халқының қаһармандық оқиғаларына ерекше көңіл бөлінгеніне қарамастан, украин патриоттық насихаты да тоқтатылмады, керісінше күшейді десе болады [12; 150].

1943 жылы А.М. Панкратованың жетекшілігімен «Қазақ КСР тарихы» атты алғашқы академиялық ірі басылым дайындалды. Бұл еңбекті жазуға эвакуацияланған танымал мәскеулік мамандар мен жергілікті тарихшылар тартылды. Алайда, жоба барысында қолданыстағы идеологиялық бағыттың айқын болмауы байқалды. Сондықтан да авторлардың алдында «зұлымдықтың ең аз» формуласын қолдану қажеттігі туралы сұрақ туындады. Нәтижесінде, ұзақ пікірталасдан кейін бұл формуладан бас тарту туралы шешім қабылданды. Ал антифашистік қозғалыстар прогрессивті құбылыс ретінде бағаланды. Алайда 1943 жылы шыққан «Қазақ КСР тарихы» еңбегі даулы пікірталастарға себеп болды. Орталық комитет тарапынан түрлі сын-пікірлер айтылды. Мысалы, үгіт-насихат бөлімінің бастығы Г.Ф. Александров оны «орыс идеологиясына қарсы» деп бағаласа, керісінше Орталық комитет хатшысы А.А. Жданов монография авторларын қолдады. Бұл жағдай өз кезегінде идеологиялық бірліктің болмауын көрсетті. Сонымен қатар, билік «халықтар достығын» күшейтудің орнына, оны бұзуы мүмкін басылымдардан қауіптенді [5; 20].

1944 жылдың көктем-жазында БК(б)П Орталық комитетінде өткен кеңесте тарихшылардың ұлттық тарих мәселелері бойынша көзқарастары әртүрлі екендігі анықталды. Мысалы, С.К. Бушуев пен А.И. Яковлев тарихи оқиғаларда орыс ұлттық мүдделерін бірінші орынға қоюды ұсынды. Ал, А.М. Панкратова бастаған топ, таптық көзқарасты ұстанды. Аталған топ үшін таптық ұстаным бірінші орында болды. Осыған қоса, И.И. Минц бастаған тарихшылар тобы бейтараптылықты ұстануға шақырды. Осылайша, тарихшылардың көзқарастары әртүрлі болды. Сондықтан да бұл отырыс тарихи бағыттарды жетілдіруге арналған пікір алмасу алаңы ретінде қарастырылды [13; 70]. Бұл жиынға ғылыми ортада белгісіз болған Х.Г. Аджемян да қатысты. Оның пікіріне сүйенсек, антипатшалық қозғалыстар мемлекетті әлсіретеді. Ал бұл өз кезегінде таптық ұстанымдарға мүлдем қайшы келді. Осыған байланысты бұл кезеңде большевиктер партиясының басшылары ұлттық республикалар мен өңірлер тарихына қатысты белгілі бір ұстанымда еді. Бұл ұстанымның негізгі көрінісі 1945 жылы партиялық мерзімді басылым — «Большевик» журналында жарияланған М. Морозовтың мақаласында көрініс тапты [6; 81]. Мақалада автор «зұлымдықтың ең аз» формуласын пайдаланып, отаршылдыққа қарсы қозғалыстардың прогрессивтілігін үйлестіруге тырысқан. Сонымен қатар, Г. Александровтың «О некоторых задачах общественных наук в современных условиях» атты мақаласында ұлттық тарихшылардың еңбектерінде орыс халқының жетекшілігімен халықтар бауырластығын көрсетудің маңыздылығын атап өтті [7; 17]. Осылайша, БК(б)П Орталық Комитетінің қазақ, татар және башқұрт тарихшылары мен әдебиетшілерінің жұмысына қатысты қабылдаған шешімдері [14; 49–51] идеологиялық басымдықтарды және бұзуға болмайтын «қызыл сызықтарды» айқын көрсетті. Нәтижесінде, Орталық комитетте өткен кеңес

қорытындысы бойынша идеологияға сай келмейтін көзқарастар сынға алынды. Осы тұста тарихшыларға ұлттық тарихты қалыптастыруда «зұлымдықтың ең аз» формуласын қолдану ұсынылды. Алайда, басты мәселе шешімдердің ашық жарияланбауында болды. Шын мәнінде, билік жаңа талаптарды нақты тұжырымдай алмады. Дегенмен жобаның негізінде тұрған А.М. Панкратова өз шешімінен бас тартуға асықпады. Керісінше ол авторлардың «зұлымдықтың ең аз» формуласын ұстанғанын дәлелдеп, монографияны қорғауға тырысты. Алайда, көп ұзамай түзетілген басылымның жарық көруіне кедергі келтіру мүмкін еместігі белгілі болды [15; 120].

Соғыстан кейінгі кезеңдегі басылымдарда «зұлымдықтың ең аз» формуласы мен антипатшалық қозғалыстардың прогрессивті идеясын пайдалану талпыныстары байқалды. Алайда, Г.Ф. Александров «Большевик» журналында мақала жариялап, идеологиялық бағытты айқындады. Онда автор келесі қателіктерді ашып көрсетті. Атап айтқанда Г.Ф. Александровтың пікірінше, ұлттық тарихты дұрыс жазу үшін халықтардың бірлігін қамтамасыз еткен негізгі факторларды жан-жақты зерттеу маңызды еді. Осылайша, халықтар арасындағы бауырластықты көрсету тарихшылардың басты міндетіне айналды. Сол себепті, Ресейге қарсы қозғалыстар «қолайсыз» деп танылып, оларды зерттеуге тыйым салынды. Жаңа идеологиялық нұсқаулардың енгізілуі кеңестік тарих ғылымының идеологиялық бағытын айтарлықтай өзгертті. Бұл жағдай, өз кезегінде тарихшылардың зерттеулерін қатаң түрде шектеді. Қырғи қабақ соғыс кезеңінде үкімет Кеңес қоғамының идеологиялық бірлігін нығайтуға ерекше назар аударды. Өз кезегінде жергілікті «буржуазиялық ұлтшылдық» негізгі қарсылас ретінде анықталды [16; 115].

Дегенмен, көптеген түсініспеушіліктер жалғасып жатты. Жаңа идеологиялық нормалардың енгізілуі тарих ғылымының жағдайын одан әрі қиындатты. Осы тұста тарихшылар ортасында ішкі қақтығыстардың жиі орын алуы байқалды. Әсіресе, ұлттық түсінікті қалыптастыру барысында келесі карама-қайшылықтар байқалды. Біріншіден, бұл таптық көзқарасты қолдаушылар мен «патриот тарихшылар» арасындағы қайшылықтармен байланысты еді. Таптық көзқарасты қолдаушылар қатарына негізінен Кеңес тарихшыларының бірінші буыны жатты. Атап айтқанда М.Н. Покровскийдің бұрынғы шәкірттері [17; 211]. Ал «патриот тарихшылар» қатарында «ескі мектеп» өкілдері, тарих ғылымының жас буыны мен Х.Г. Аджемян секілді эпатажды тұлғалар болды. Өз кезегінде екі топ та ұқсас ой толғамдарын қолданды. Ресми идеологияның бөлігі болғандықтан олар бір-бірінің көзқарастарын ашық сынға ала алмады.

Екіншіден, мәскеулік және республикалардағы тарихшылар арасындағы қарсыластық байқалды. Оның себебі сол кезеңде республикаларда жергілікті ғылыми және оқытушылық кадрлар қалыптасып, белсенді түрде дамып жатты. Сонымен қатар, жергілікті партиялық құрылымдар республикалардың оң беделін қалыптастыруға мүдделі болғандықтан, өз тарихшыларына жан-жақты қолдау көрсетті. Мысалы, қазақ тарихшылары және Тарих институтының жетекшісі А.П. Кучкиннің арасында 1920 жылдары қазақ ауылын кеңестендіру мәселелері бойынша қызу пікірталас болды. Бұл пікірталаста мәскеулік зерттеуші сол кезеңдегі қазақ ауылының кеңестенгеніне күмән келтірді. Алайда бұл тұжырым қазақ тарихшыларының қатты наразылығын тудырды. Өз кезегінде жергілікті билік қазақ зерттеушілерін қолдады. Осылайша тарихшылар арасындағы қалыптасқан пікірталастар мен идеологиялық айырмашылықтар ұлттық тарихтың қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

Үшіншіден, ұлттық кадрлар арасында да күрес айқын байқалды. Оның нақты көрінісі — «Қазақ КСР тарихы» еңбегінің авторларының бірі Е.Б. Бекмахановтың тағдыры. Бір жағынан Е.Б. Бекмаханов жергілікті партиялық биліктің қолдауына ие болғанымен, қазақ тарихшылары арасындағы дұшпандардың тоқтаусыз домалақ хаттарының салдарынан репрессияға ұшырады. Бұл жағдай ұлттық тарих жобаларының айналасында күрделі ахуал қалыптастырды. Жалпы алғанда тарихшылар идеологиялық қателіктер жіберуге қорықты. Сондықтан олар зерттеулерінде абай болуға мәжбүр болды [2; 85].

Осылайша, соғысқа дейін басталған «Башқұртстан тарихы» очеркінің тағдыры күрделі болды. Бастапқыда бұл еңбек Ғылым академиясының Тарих институтында дайындалған болатын. Алайда, «Қазақ КСР тарихы» атты монографиясы қатаң сынға ұшырағаннан кейін және «Башқұрт партия ұйымының қателіктері туралы» қаулының қабылдануына байланысты, очеркті дайындау Башқұртстанның М. Ғафури атындағы Тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институтына тапсырылды. Тарих институтына жобаның үйлестіруші рөлін атқаруға және ғылыми көмек көрсету міндеті жүктелді. Башқұртстанның жалпы тарихына арналған бөлімдер Мәскеуде КСРО Ғылым академиясы Тарих институтының Башқұрт комиссиясының жалпы басшылығымен дайындалды. Ал Башқұртстанның мәдениет тарихына арналған бөлімдер Уфада Башқұрт институтының

дирекциясының бақылауымен өңделді. Дегенмен ұзақ пікірталастардан кейін Тарих институты басылымнан бас тартып, тек ғылыми кеңес беру қызметін атқаруға келісті. Бұл жағдай көптеген пікірталас туындатып, ұлттық тарихты қалыптастыру барысында саяси және идеологиялық кедергілердің айқын көрінуіне себепші болды [18; 107].

Өз кезегінде 1950 жылы тарих ғылымында маңызды өзгерістер орын алды. Мысалы, Г. Гусейновтің еңбегі сталиндік сыйлықтан жанжалды түрде айырылды. Оған себеп Шамильдің «халықтық» және «прогрессивті» қозғалысын тым асыра бағалау еді. Дегенмен, бұл оқиға бүкіл тарих ғылымына әсер етті. Бұған дейін ұлттық тарихтың интерпретациясында кейбір ашылмаған мәселелер болса, ендігі кезекте тарихшылар өз тарапынан тек халықтарды біріктіретін тарихи оқиғаларды көрсетуі керек екендігі айқындалды.

Осы орайда, 1956 жылы «Вопросы истории» журналында М.А. Нечкинаның мақаласы жарияланды. Бұл мақалада ол сол кезеңнің жағдайын сыни тұрғыдан талдай отырып, «зұлымдықтың ең аз» формуласына негізделген көзқарастан бас тартуды ұсынды. Алайда, біраз уақыт өткеннен кейін «Большевик» журналында бұл мәселенің бұрыннан шешілгені туралы мақала жарияланды [8; 163]. Нәтижесінде, «зұлымдықтың ең аз» формуласы ғылыми айналымнан біржола алынып тасталды. Осылайша, тарих ғылымында идеологиялық бақылау одан әрі күшейіп, тарихшылардың зерттеулеріне қойылатын талаптар мен шектеулер тағы да нақтыланды.

Бір қарағанда, орыс және орыс емес халықтардың қарым-қатынастарын қалай сипаттау туралы барлық күмәндер жойылуы керек еді. Алайда үгіт-насихат бөліміне түскен мәліметтер көрсеткендей, жағдай басқаша болды. Мысалы, имам Шамильдің «табынушылықты» жою толқынында «буржуазиялық ұлтшылдықты» әшкерелеуге бағытталған жаңа іс-шаралар ұйымдастырылды. Сол сияқты Өзбекстандағы 1898 жылғы Андижан көтерілісі бұған дейін отаршылдыққа қарсы ұлттық және таптық күрестің көрінісі ретінде бағаланып келген болса, енді оның реакциялық мәнін мойындау ұсынылды [19; 163]. Осы тұрғыдан «Правда» газетінің тілшісі Александр Шмаковтың ақпаратына сүйенсек, жергілікті тарихшылар бұл өзгерісті теріс қабылдағаны байқалды [20; 52]. Орталық комитеттің ресми ұстанымына қарамастан, арнайы ұйымдастырылған конференцияда Иван Житов бұл қозғалысты прогрессивті екенін көрсетіп, өткен пікірді сынға алды. Алайда конференция қатысушыларына Андижан көтерілісінің реакциялық екенін дәлелдегені үшін ол қатты сынға ұшырады [21; 22]. Қызығы, ресми пікірді білдіру үшін өзбек емес, орыс тарихшысы шығарылды. Осы жағдайлардың өзі тарихшылар мен саясаткерлердің идеологиялық қақтығыстарындағы күрделі үдерістерді көрсетеді.

Қорытынды

Қорытындылай келе, осы кезеңдегі идеологиялық өзгерістер тарихи интерпретацияларға елеулі ықпал етті. Өз кезегінде Сталиннің басқару кезеңінде идеологиялық тұрғыдан жаңа империялық бағытқа бетбұрыс жасалды. Бұл өзгеріс көршілес халықтардың жерлерін басып алу және оларды жалпы империялық кеңістікке қосу мәселесін негіздеуге бағытталды. Осы тұрғыда «зұлымдықтың ең аз» формуласы идеологиялық кеңістікке енгізілді. Алайда бұл тұжырым тарихи интерпретацияда қарама-қайшылықтар туғызды. Формуланың нақты қолданылу аясы айқын болмағандықтан, тарихшыларға белгілі бір деңгейде зерттеу еркіндігі берілді. Дегенмен, саяси қысым олардың қызметін шектеді. Сонымен қоса ұлттық тарихты жазу мемлекеттік маңызы бар жобаға айналып, бұл үдерісте билік тарапынан қатаң идеологиялық бақылау күшейтілді. Бұл әсіресе «Қазақ КСР тарихы» еңбегінің жазылуы барысында көрініс тапты. Аталған еңбек Кеңес билігінің сынына ұшырағанымен, ұлттық тарихты қалыптастырудағы маңызды қадамдардың бірі еді. Сталиндік биліктің соңына қарай КСРО халықтарының тарихына арналған тұжырымдама қалыптастырылды. Бұл тұжырымдама таптық күрес идеясын және кеңестік ұлттар ішіндегі орыстарды алдыңғы қатарлы ұлт ретінде көрсететін «халықтар достығы» идеологиясын негізге алды. Осы тұрғыда ұлттық қозғалыстардың тарихы зерттелсе де, олар ресми идеологияға сәйкес өңделіп, антипатшалық күрес реакциялық құбылыс ретінде қарастырыла бастады. Бұл жағдай тарихшыларға өзіндік зерттеулер жүргізуге шектеулер қойды. Нәтижесінде, кеңестік тарихнама ұлттық тарихты ғылыми негізде зерттеуден гөрі, билік ұстанымдарына сай баяндауға бағытталды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Выступление товарища И.В. Сталина / Правда. — 1945. — № 124 (9895). — С. 1-2.
- 2 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней [Текст] / под ред. М. Абдыкалыкова, А. Панкратовой. — Алма-Ата: КазОГИС, 1943. — 671 с.
- 3 Бекмаханов Е. Казахстан в 20–40-е годы XIX века / Е. Бекмаханов. — Алма-Ата: Казахское объединенное Государственное изд-во, 1947. — 390 с.
- 4 Вяткин М.П. Сырым батыр [Мәтін] / М.П. Вяткин. — Алматы: Қазақ мемлекет баспасы, 1951. — 398 б.
- 5 Абсеметов М.О. Вклад академика А.М. Панкратовой в историческую науку Казахстана / М.О. Абсеметов // Вестник Томского государственного университета. — 2016. — № 402. — С. 18–22.
- 6 Морозов М. Об «Истории Казахской ССР» / М. Морозов // Большевик. — 1945. — № 6. — С. 79–83.
- 7 Александров Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях / Г.О. Александров // Большевик. — 1945. — № 14. — С. 16–19.
- 8 Историческая наука Советского Казахстана (1917–1960): Очерки становления и развития / Ответст. ред. Б.А. Тулепбаев, И.М. Козыбаев, К.А. Акишев. — Алма-Ата: Гылым, 1990. — 269 с.
- 9 Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана (40–80-е гг. XX века) / И.М. Козыбаев. — Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. — 149 с.
- 10 Дубровский А.М. Власть и историческая мысль в СССР (1930–1950-е гг.) / А.М. Дубровский. — М.: Полит. энцикл., 2017. — 622 с.
- 11 Дружинин Н.М. Воспоминания и мысли историка / Н.М. Дружинин. — М.: Наука, 1967. — 114 с.
- 12 Бранденбергер Д.Л. Итоговый партийный документ совещания историков в ЦК ВКП(б) в 1944 г. (История создание текста) / Д.Л. Бранденбергер, А.М. Дубровский // Археографический ежегодник за 1998 год. — М., 1999. — С. 148–160.
- 13 Чернев А.Д. Власть и историческая наука (о журнале «Вопросы истории») / А.Д. Чернев // Отечественные архивы. — 1992. — № 5. — С. 31–66.
- 14 О подготовке 2-го издания «История Казахской ССР» // Большевик Казахстана. — 1945. — № 4-5 апрель-май. — С. 49–51.
- 15 Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории / И.М. Козыбаев. — Алма-Ата: Рауан, 1990. — 135 с.
- 16 Дахшлейгер Г.Ф. Историография советского Казахстана / Г.Ф. Дахшлейгер. — Алма-Ата: Наука, 1969. — 189 с.
- 17 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казахстана к России / Е.Б. Бекмаханов. — М.: Издательство Академии Наук ССР, 1957. — 337 с.
- 18 О состоянии и мерах улучшения агитационно-пропагандистской работы в документах Башкирской партийной организации // Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП (б). — Москва, 1947. — 480 с.
- 19 Сальков В.П. Андиганское восстание в 1898 г. / В.П. Сальков. — Казань, 1901. — 131 с.
- 20 Гафуров Б.Г. Андиганское восстание в 1898 г. / Б.Г. Гафуров // Вопросы истории. — 1953. — № 2. — С. 50–61.
- 21 Юсупов Э.Ю. Андиганское восстание 1898 года в советской исторической литературе / Э.Ю. Юсупов, Б.В. Лунин // Общественные науки в Узбекистане. — 1987. — № 1. — С. 18–32.

А.Н. Токашева, Д.С. Кожабеков

Советские историки и трансформация национальной истории в последние годы сталинской эпохи

В статье пересматриваются вопросы национальной истории советскими историками в последние годы сталинской эпохи. Авторы исследуют сложные и противоречивые процессы формирования национальной истории в советский период. Анализируется, каким образом партийные указания и государственная политика повлияли на содержание национальной истории. Кроме того, изучаются меры, предпринятые для формирования последовательности исторических событий, влияние этих процессов на исследование и интерпретацию истории народов СССР. Особое внимание уделяется взаимосвязи идеологических требований и научных подходов, а также их воздействию на формирование национальной идентичности. В ходе исследования рассматривается дискуссия между сторонниками классического подхода и приверженцами советского патриотизма, проходившая в Институте истории Академии наук СССР. В статье анализируется влияние марксистско-ленинского метода на пересмотр национальной истории советскими историками, усиление идеологических барьеров и цензуры. Описываются идеологические, политические и методологические изменения, происходившие в советской исторической науке. Авторы приходят к выводу, что лишь в последнее время были сделаны значимые выводы по вопросам изучения национальной истории Советского Союза. Они подчеркивают, что широкая научная свобода и всестороннее раскрытие национальной истории стали возможными только в

период независимости. В результате исследования выявлено, что идеологические условия того времени и непубличные решения существенно повлияли на деятельность историков.

Ключевые слова: история Казахстана, историография, советский период, периодизация, историческая наука, теория «наименьшего зла», колониальная политика, великорусский шовинизм, дружба народов, идеология.

A.N. Tokasheva, D.S. Kozhabekov

Soviet historians and the transformation of national history during the last decade of the Stalin era

The article discusses the revision of national history by Soviet historians in the last years of the Stalin era. The authors examine the complex and sometimes contradictory processes of shaping national history during the Soviet period. They also analyze the constant ideological changes in Soviet historiography, debates about fairness towards different peoples, and the search for historical interpretations that aligned with Soviet national policy under the idea of the “lesser evil”. The study highlights discussions between supporters of the class-based approach and those promoting Soviet patriotism within the Institute of History of the USSR Academy of Sciences. The article explores the influence of the Marxist-Leninist method on the revision of national history, as well as the strengthening of ideological restrictions and censorship. It describes the ideological, political, and methodological changes that took place in Soviet historical studies. The authors conclude that only recently significant conclusions have been drawn about the study of national history in the Soviet Union. They emphasize that true academic freedom and a full understanding of national history became possible only after independence. As a result, the study highlights the complexity of Soviet historical science and ideology, as well as the impact of behind-the-scenes decisions on historians’ work.

Keywords: History of Kazakhstan, historiography, soviet period, periodization, historical science, the theory of “lesser evil”, colonial policy, great Russian chauvinism, friendship of nations, ideology.

References

- 1 (1945). Vystuplenie tovarishcha I.V. Stalina [Speech by Comrade I.V. Stalin]. *Pravda — Truth*, 124, 1-2 [in Russian].
- 2 Abdykalykova, M. & Pankratova, A. (Ed.). (1943). *Istoriia Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen do nashikh dnei* [The history of the Kazakh SSR from ancient times to the present day]. Alma-Ata: KazOGIS [in Russian].
- 3 Bekmahanov, E. (1947). *Kazakhstan v 20–40-e gody XIX veka* [Kazakhstan in 20–40-e years of XIX century]. Alma-Ata: Kazakhskoe obedinennoe Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
- 4 Vyatkin, M.P. (1951). *Syrym batyr* [Syrym batyr]. Alma-Ata: Qazaq memleket baspasy [in Kazakh].
- 5 Absetmetov, M.O. (2016). *Vklad akademika A.M. Pankratovoi v istoricheskuiu nauku Kazakhstana* [Contribution of academician A.M. Pankratova to the historical science of Kazakhstan]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Tomsk State University*, 402, 18–22 [in Russian].
- 6 Morozov, M. (1945). Ob «Istorii Kazakhskoi SSR» [About the “History of the Kazakh SSR”]. *Bolshevik*, 6, 79–83 [in Russian].
- 7 Aleksandrov, G. (1945). *O nekotorykh zadachakh obshchestvennykh nauk v sovremennykh usloviakh* [On some tasks of social sciences in modern conditions]. *Bolshevik*, 14, 16–19 [in Russian].
- 8 Tulepbaev, B.A., Kozybaev, I.M., & Akishev, K.A. (Ed.). (1990). *Istoricheskaya nauka Sovetskogo Kazakhstana (1917–1960): Ocherki stanovleniya i razvitiya* [Historical science of Soviet Kazakhstan (1917–1960): Essays on formation and development]. Alma-Ata: Gylym [in Russian].
- 9 Kozybayev, I.M. (1992). *Istoricheskaya nauka Kazakhstana: (40–80-e gg. XX veka)* [Historical science of Kazakhstan: (40–80-ies of the XX century)]. Alma-Ata: Qazaq universiteti [in Russian].
- 10 Dubrovskii, A.M. (2017). *Vlast i istoricheskaya mysl v SSSR (1930–1950-e gg.)* [Power and historical Thought in the USSR (1930s–1950s)]. Moscow: Politicheskaya entsiklopediya [in Russian].
- 11 Druzhinin, N.M. (1967). *Vospominaniya i mysli istorika* [Memoirs and thoughts of a historian]. Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 Brandenberger, D.L. & Dubrovskii, A.M. (1999). Itogovy partiinyi dokument soveshchaniya istorikov v TsK VKP(b) v 1944 g. (Istoriya sozdaniya teksta) [The final party document of the meeting of historians in the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks in 1944 (The history of the creation of the text)]. *Arkheograficheskii ezhegodnik za 1998 god — Archeographic Yearbook for 1998*, 148–160 [in Russian].
- 13 Chernov, A.D. (1992). *Vlast i istoricheskaya nauka (o zhurnale «Voprosy istorii»)* [Power and historical science (about the magazine “Questions of History”)]. *Otechestvennye arhivy — National Archives*, 5, 31–66 [in Russian].
- 14 (1945). O podgotovke 2-go izdaniya «Istorii Kazakhskoi SSR» [About the preparation of the 2nd edition of the “History of the Kazakh SSR”]. *Bolshevik Kazakhstana — Bolshevik of Kazakhstan*, 4-5, 49–51 [in Russian].

- 15 Kozybayev, I.M. (1990). *Istoriografiia Kazakhstana: uroki istorii* [Historiography of Kazakhstan: lessons of history]. Alma-Ata: Rauan [in Russian].
- 16 Dakhshleiger, G.F. (1969). *Istoriografiia sovetskogo Kazakhstana* [Historiography of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 17 Bekmakhanov, E.B. (1957). *Prisoedinenie Kazakhstana k Rossii* [The accession of Kazakhstan to Russia]. Moscow: Izdatelstvo Akademii Nauk SSR [in Russian].
- 18 (1947). O sostoianii i merakh uluchsheniia agitatsionno-propagandistkoi raboty v dokumentakh Bashkirskoi partiinoi organizatsii [On the status and measures to improve agitation and propaganda work in the documents of the Bashkir Party organization]. *Propaganda i agitatsiia v resheniiakh i dokumentakh Vserossiskoi Kommunisticheskoi Partii (b)*. — *Propaganda and agitation in the decisions and documents of the Russian Communist Party (b)*. Moscow [in Russian].
- 19 Salkov, V.P. (1901). *Andizhanskoe vosstanie v 1898 g.* [The Andijan Uprising in 1898]. Kazan [in Russian].
- 20 Gafurov, B.G. (1953). *Andizhanskoe vosstanie v 1898 g.* [The Andijan uprising in 1898]. *Voprosy istorii — Questions of History*, 2, 50–61 [in Russian].
- 21 Yusupov, E.Yu. & Lunin, B.V. (1987). *Andizhanskoe vosstanie 1898 goda v sovestkoi istoricheskoi literature* [The Andijan Uprising of 1898 in Soviet historical literature]. *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane — Social Sciences in Uzbekistan*, 1, 18–32 [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Токашева Айсулу — PhD докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті археология, этнология және Отан тарихы кафедрасы, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-8207-1296>

Қожабеков Дарханбек — Сулейман Демирел атындағы университеттің мультидисциплинарлық білім беру орталығының оқытушысы, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-8789-1749>

Information about the authors

Tokasheva Aisulu — PhD Student, Department of Archeology, Ethnology and Kazakhstan History, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8207-1296>

Kozhabekov Darkhanbek — Lecturer of the Multidisciplinary Education Center, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-8789-1749>

И.Т. Шакирбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: indira.81-81@mail.ru)

Барымта және дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік қатынастар

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік-құқықтық қарым-қатынастарды реттеуде маңызды орын алған барымта институтын зерттеуде оны өзара ру-тайпалық қақтығыстар көзі, тонаушылық сипаттағы әрекеттер ретінде бағалау басым. Отарлық биліктің қысымы қазақ қоғамының ішкі қоғамдық тәртібі мен өзін-өзі реттеу тетіктерін бұзып, барымтаның табиғаты мен қызметін өзгертті. Сондықтан мақалада барымтаны моральдық және әдептік, құқықтық норма ретінде айқындай отырып, оның қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуындағы орны жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастырылған. Мәселеге қатысты зерттеулер тобын тарихнамалық тұрғыдан талдау арқылы барымта институтының негізгі мәні мен оның трансформациясының себеп-салдарлары анықталған. Мақалада барымтаның бастапқы кезеңдегі әлеуметтік бақылау мен қоғамдағы шиеленістерді шешу жолы ретіндегі қызметіне баса назар аударылған. Оның сыртқы қысымдар мен дәстүрлі әлеуметтік құрылымдардың ыдырауы әсерінен барынша бейберекет жүзеге асырылатын және қылмыстық сипаттағы әрекет ретінде көрініс беруіне дейінгі эволюциясын талдай отырып, қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастар мен оларды реттеу тетіктерінің ерекшеліктері тұжырымдалған.

Кілт сөздер: барымта, қазақ әдет-ғұрпы, дәстүрлі қазақ қоғамының заң жинақтары, Жеті Жарғы, отарлау саясат, әлеуметтік институттар, әлеуметтік ұйымдасу, руаралық қатынастар, құқық нормалары, көшпелі қоғам.

Kipicne

Барымта (маған тиесілі; менікі) — қазақ әдет-ғұрып құқығының құқық жүйесіндегі әмбебап институттардың маңызды ұғымдарының бірі. Ш. Уәлиханов барымтаны көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықтар арасында ертеден қалыптасқан құқықтық институт ретінде сипаттаған [1; 96-97]. Кейбір зерттеушілер барымтаны қазақтың ру-тайпалық жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде және отаршылдық кезеңіндегі көшпелі институттардың эволюциясы тұрғысынан қарастырған. Алайда, барымтаның руаралық қақтығыстарды шешудегі рөлі мен оның әлеуметтік және құқықтық маңызы әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысанына айналмады.

Қазақстанның Ресей империясының құрамына кіруі, дәстүрлі қоғамдық қатынастардың түбегейлі өзгеруіне алып келді. Әлеуметтік-экономикалық, құқықтық, және әкімшілік-басқару жүйесінде үлкен өзгерістер орын алды. Ресей империясының жаңа құқықтық жүйесінде барымта қылмыстық әрекет ретінде қарала бастады. Кеңестік тарихнамада «өзара феодалдық қақтығыстар, малды күшпен тартып алудың тоқтауы» патшалық Ресейге «өз еркімен қосылу» үдерісінің прогрессивті сипаты ретінде сипатталды [2; 88]. Алайда, барымтаның бастапқы мәні дәстүрлі қазақ қоғамындағы құндылықтар жүйесінде рудың намысын, мүлікті қорғау, әділеттіліктің нышаны болғандығы анық. Барымта институты көшпелі қоғамда тәртіпті және жалпы қабылданған ережелер мен нормаларды сақтау тетігі ретінде әрекет етті. Бұл ережелер бұзылған жағдайда, жанжалды шешу және кінәлі адамды жазалау руға жүктелді. Барымтаға қатысты ұжымдық (рулық — авт.) жауапкершілік қоғамда тұрақтылық пен келісімнің сақталуына ықпал етті.

Ресейге қосылғаннан кейінгі кезеңдегі құқықтық нормалардың жаңа жүйесінде дәстүрлі барымта институтына қылмыстық сипат берілгенімен, көшпелі құндылықтар жүйесінде бұл институт әділеттілікті қалпына келтіру, белгілі міндеттемелер мен шешімдерді орындату кепілі, ру намысын қорғаудың, оның қуатын білдірудің тәсілі ретінде сақталды. Сонымен қатар, барымта дәстүрлі түрде мүлікті қорғаудың құралы болды. Бірте-бірте көшпелі қазақ қоғамының дәстүрлі рулық-иерархиялық жүйесі империялық жүйеге бейімделіп, интеграцияланды және XX ғасырдың 20-шы жылдарының ортасына дейін сақталды [3; 14].

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: indira.81-81@mail.ru

Бұл зерттеу қазақтың дәстүрлі құқықтық жүйесіндегі барымтаның маңызды аспектілерін ашуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, барымтаның әлеуметтік және құқықтық маңызын қайта қарастыруға және оның отаршылдық кезеңдегі өзгерістерін талдауға негізделген. Қазақ қоғамының құқықтық жүйесіндегі барымтаның тарихи және құқықтық мәнін айқындауға ықпал етеді. Барымта институтының мәнін дұрыс түсіну қоғамның әлеуметтік құрылымын, құқықтық тәртіпті сақтау және әділеттілікті қамтамасыз ету мәселелерін талдауда маңызды.

Осылайша, зерттеуде қазақ қоғамының әлеуметтік-құқықтық жүйесінде маңызды орын алған барымта институты қазақ халқының тарихи-мәдени мұрасының бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Зерттеудің материалдары және әдістері

Барымта институты бойынша тарихнамалық дереккөздер қоры әр кезеңдегі түрлі ғылыми құжаттар мен тарихи еңбектерден тұрады. Барымта институтын талдау үшін XVIII-XX ғасырлардағы зерттеушілер жазған тарихи еңбектерді қарастырамыз.

XIX ғасырдың 40-шы жылдарынан бастап Ш. Уәлиханов [1], Л.Ф. Баллюзек [4], Н.И. Гродеков [5], А. Шмаков [6], И. Ибрагимов [7], П.Е. Маковецкий [8], С.Б. Броневский [9], В. Попов [10] және т.б. зерттеушілер қазақ халқының әдет-ғұрпы мен дәстүрлі құқығының нормаларын жазып алу бойынша белсенді жұмыстар жүргізді. Әсіресе, 1865-1877 жылдары Торғай облысының губернаторы қызметін атқарған Л.Ф. Баллюзектің еңбектері барымта институтын зерттеуде ерекше маңызға ие. Ол алғашқылардың бірі болып барымтаның көшпелілердің дәстүрлі институты ретіндегі ерекшеліктерін қарастырып қана қоймай, сонымен бірге қазақ билері мен жауласушы рулардың ақсақалдары арасындағы дәстүрлі кеңестерді реттеу мәселелеріне де назар аударды [4; 124-127].

Бұл еңбектер қазақ халқының дәстүрлі құқық мәдениеті мен тарихын ғана емес, қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастар және олардың ерекшеліктерін зерттеуде де маңызды. Сондықтан мақалада қазақ халқының дәстүрлі құқығы мен қазақ-орыс қатынастары бойынша жарық көрген жинақтар да маңызды зерттеу материалдары ретінде пайдаланылды [11-13]. Осылайша барымтаға байланысты дереккөздердің көпшілігін қазақтардың әдет-ғұрып құқығынан алынған материалдар құрайды. Дереккөздердің бұл түрі қазақ көшпелі қоғамының барымта сияқты дәстүрлі институтының негізгі сипаттамаларын зерттеп, оның XVIII-XIX ғасырлардағы эволюциясы туралы мәліметтерді сараптауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қазақ рулары арасындағы қатынастарды реттеуге мүмкіндік берген әдет-ғұрып құқығының ережелерін анықтауда да маңызды.

Зерттеудің әдіснамасы ретінде тарихи-салыстырмалы және ретроспективалық әдістер қолданылды. Барымта ұғымын қазақ тарихындағы дәстүрлі қазақ қоғамының құқықтық нормасы ретінде қарастыра отырып, оның түпкі мағынасының патшалық Ресей кезеңінде өзгеруі, әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеудің маңызды тетігі ретіндегі рөлі, оның рухани-моральдік негіздері талданды. Сонымен қатар, зерттеуде тарихи талдау, саралау, деректанулық сыни әдістері де қолданылды.

Талқылау және нәтижелері

Қазақтардағы рулық-иерархиялық институттар мен барымта мәселелері — бұл тек әлеуметтік құрылым емес, сонымен бірге құқықтық және мәдени дәстүрлердің бір бөлігі. Әдет-ғұрып құқығы қазақ халқының рухани және әлеуметтік өмірінің өзегі. Әдет немесе дәстүрлі құқық жүйесінің мәдени контексті халқымыздың құқықтық менталитетін түсінуге және барымтаның әлеуметтік мәнін анықтауға көмектеседі. Барымтаны тек қана қылмыс ретінде қарастыруға болмайды. Оның негізінде әлеуметтік келісімдер, дәстүрлі құқық нормалары мен шаралар жатыр. Сондай-ақ, Ресей империясының заңдық реформалары дәстүрлі құқықты шектеп, қазақ қоғамындағы дәстүрлі қарым-қатынастар жүйесіне терең әсер еткенін көреміз.

Кеңестік кезеңдегі қазақ халқының дәстүрлі құқығын зерттеушілер ішінде біздің тақырыбымыз үшін С.Л. Фукс зерттеулерінің маңызы жоғары [14]. Бұл зерттеуде көшпелі қоғамның барымта сияқты дәстүрлі институты, оны халықтық әдет-ғұрып бойынша реттеу тетіктері талданды. Барымтаны құқықтық институт ретінде зерттеген ғалым оны қазақ қоғамының таптық жіктелуінен туындаған құбылыс деп сипаттады [14; 128]. Әрине, кеңестік кезеңде үстем болған маркстік формация теориясы мен таптық күрес тезисіне сәйкес, Дала өркениетіндегі руаралық қақтығыстар қазақ тектілерінің арасындағы феодалдық тартыс ретінде түсіндірілді. Қазақ тарихын зерттеуші М.П. Вяткин барымтаны рулық жүйеден қалған дәстүрлі институт ретінде мойындағанымен, XVIII ғасырда оның бастапқы сипатын жоғалтып, олжалы болу мақсатында ауылдарды тонауға бағытталған

құралға айналғанын атап көрсетеді [15; 212-213]. Қазақтың әдет-ғұрып құқығын зерттеген Т.М. Култелеев барымтаны феодалдық элитаның қақтығыс барысында тонау үшін қолданған әрекеті ретінде қарастырады [16].

XX ғасырдың аяғындағы қоғамның дамуында орын алған өзгерістер қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласының өзгеріске ұшырауына алып келді. Бұл өзгеріс теориялық-методологиялық мәселемен тығыз байланысты еді. Осы орайда дәсүрлі қазақ қоғамындағы барымтаның құқықтық, әлеуметтік қарым-қатынастардағы орны туралы тұжырымдар өзгере бастады. Мәселен, дәстүрлі құқық жүйесіндегі барымта туралы С. Дәулетованың тұжырымдары [17] көшпелі қазақ қоғамындағы құқықтық мәдениеттің теориялық мәселелеріне қатысты тың ұстанымдар шеңберінде қайта қарала бастады [18] және олар соңғы ғылыми зерттеулерде тұжырымдалды [19].

Ал, барымта институтының қазақ қоғамындағы әлеуметтік қарым-қатынастардағы орны, маңызы туралы тарихи-этнографиялық сипаттағы зерттеулер қатарында А. Тоқтабайдың еңбектерін атап өтуге болады [20], [21]. А. Тоқтабай қазақ-қырғыз қоғамындағы барымта мен түрікмендердің аламын салыстырмалы зерттеп, тонау мен шауып алу барымтаның басты мақсаты болмағандығын анықтайды [21; 326]. Америкалық зерттеуші В. Мартиннің зерттеулерінде XIX ғасырдағы отаршылдық жағдайындағы даладағы заң мен дәстүрлі құқықтық жүйе мәселелерін зерттей келе, барымта мәселесіне де арнайы тоқталған. Автор барымта арқылы дәстүрлі құқық мәдениеті мен империялық құқықтық дәстүрдің қайшылықтарын талдайды [22-23]. Аталған автордың монографиялық зерттеуінде («Law and Custom in the steppe. The Kazakhs of the Middle horde and Russian colonialism in the nineteen century») барымта институты терең талданған және оған арнайы тарау арналған. Зерттеуші барымтаны тек реттеуші институт немесе отаршылдыққа қарсы тұру құралы ретінде ғана қарастырмай, сонымен бірге оның құқықтық және мәдени мәні туралы да тұжырымдар ұсынады. Ғалымның пайымдауынша, барымта қазақ қоғамында Ресей заңнамаларына қарамастан әдет-ғұрыптық дәстүр ретінде сақталып, негізінен рулық қарым-қатынастардағы шиеленістердің салдарынан жүзеге асырылғанын жеткізеді. Ол барымтаның саяси заңсыз әрекеттерге емес, керісінше, қоғам ішіндегі әлеуметтік және құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталғанын атап көрсетеді [22; 180]. В. Мартин өзінің келесі зерттеулерінде де барымта дәстүріне тереңірек үңіле отырып, бұл институттың отарлау кезеңінде заңды баламалары болмаған жағдайда немесе арнамысты қорғаудың басқа жолы табылмаған кезде маңызды функция атқарғанын айқындайды [23; 381].

Барымта қазақ қоғамындағы рулық-иерархиялық қатынастардың құрамдас бөлігі ретінде Кеңес өкіметі тудырған өзгерістер жағдайында да сақталды. Ж. Джампеисова бұл отбасылық-иерархиялық құрылымдардың ішінде көшпелі шаруашылықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайларының өзгеруінен туындаған оппозициялық сегменттер болғанын айтады. Бұл дәстүрлі жүйелердің тұрақты емес екенін көрсетеді. Олар өз ішінде қайшылықтар мен қақтығыстар тудырып, қоғамның дамуы мен өзгеруіне байланысты туындаған жаңа сынақтарға бейімделді. Нәтижесінде барымта қалыптасқан әлеуметтік қатынастарды бейнелеп қана қоймай, сонымен бірге экономикалық және саяси салалардағы өзгерістердің көрсеткішіне, сонымен қатар қоғамдағы шиеленістің көзіне айналды [24].

Барымта туралы маңызды дереккөздердің біріне Ресей патшалығының Сыртқы істер министрлігіне (1859 жылдан — Ішкі істер министрлігі), Орынбор әскери губернаторына және Батыс Сібір генерал-губернаторына жіберілген Орынбор шекара комиссиясы мен Сібір қырғыздары өлкелік басқармасының жылдық есептері жатады. Бұл есептер бір жыл ішінде қазақ даласында және шекаралық аумақта болған барлық маңызды оқиғалар туралы барынша жан-жақты мәліметтерді қамтыды және қылмыстық құқық бұзушылықтардың (барымта, тонау, шабуыл) статистикасын берді. Сонымен қатар, есептерде шекаралық және руаралық қақтығыстарды шешуге қатысқан қазақтарды марапаттау туралы ақпарат та жазылады [25; 17-18].

Барымта (XIX ғасырдың орыс деректерінде — баранта) — қазақтың дәстүрлі көшпелі қоғамында әдет-ғұрып құқығының нормасы ретінде қоғамдық қатынастарды реттеудің маңызды тетігі. Ру немесе отбасы мүшесін өлтіру, тонау және басқа қылмыстарға қатысты туындаған шығынды қалпына келтіру бойынша шешімдер орындалмаған жағдайда малды күштеп ұрлау әрекеті орындалды. Қазақ әдет-ғұрпы бойынша жасалған қылмыс үшін жазаның екі негізгі түрі болғандығын (құн — «қан құны», яғни кісі өлтіру немесе дене жарақаты үшін төлем және айып — материалдық және моральдық зиян келтіргені үшін берілетін жаза түрі — авт.) айта кету керек [4; 60-64]. Дәстүрлі қазақ қоғамында сот шешімдерін орындайтын арнайы органдар болмағандықтан, кінәлі тарап құн немесе айып төлеуден бас тартса, екінші тарап барымтаға құқылы болды [4; 21, 124]. Осылайша барымта

институты қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік қатынастарды реттеудің маңызды құралына айналды. Бұл институт ұжымдық жауапкершілік қағидатына негізделіп, жеке тұлғалардың теріс әрекеттері үшін бүкіл рудың жауапкершілігін қамтамасыз етті. Осы ұстаным рулар арасындағы ынтымақтастықты нығайтып, ішкі тұрақтылықты сақтау құралы ретінде қызмет етті. Сонымен қатар, барымта, әдетте, ірі руаралық қақтығыстарға ұласпаған. Ірі жанжалдар шиеленіскен жағдайда, оларды шешуге тікелей хан араласты [26; 54].

Барымта түрлі құқықтық және әлеуметтік функцияларды атқарды. Ол жәбірленушінің құқығын қорғауда, сондай-ақ оған келтірілген зиянды өтеудің тәсілі ретінде қолданғаны белгілі. Қарызды өндіріп алу және айыпкерді әділеттілікке тарту жолындағы соттан тыс шара ретінде де маңызға ие болды. Егер билер сотының әділдігіне күмән туындаса немесе билер шешім қабылдаудан бас тартса, барымта әділеттілікті қамтамасыз етудің балама құралы ретінде қолданылды. Бұдан бөлек, жауаптыны сот ісіне қатысуға мәжбүрлеу, сондай-ақ сот үкімін орындауды қамтамасыз ету мақсатында барымтаның рөлі зор болды. Сот шешімін орындаудан бас тарту немесе оны кешіктіру жағдайларында да барымта айыпкерге қысым көрсету құралы ретінде пайдаланылды. Сонымен бірге, барымта қылмыстық әрекеттер сот талқылауының нысанына айналғанға дейін қолданылған жаза түрі болып, өзара қастандықты тоқтатып, одан әрі кек алу әрекеттерінің алдын алу шарасы ретінде ерекше маңызды еді [27; 136].

М. Тевкелевтің 1748 жылы Кіші жүз руларының сипаттамасы мен олардың көші-қоны туралы жазбасында барымта жайлы «...ежели кто кого обидел, а добровольно разделаться не хочет, тогда за обидимаго ево род весь вступится и станут брать баранту. А ежели кто обижен и ево род смелея и больше баранту берут, от того, кто обидел, и тою силою привлекают скорее к прекращению ту ссору, и потом тот, кто обидел, принужден будет со всем своим родом искать третейскаго суда» [13; 406], — дейді.

Тарихи даму барысында қоғамдағы тыныштық пен келісімді сақтауға байланысты құқық құралдары да өзгерістерге ұшырады. Мысалы «Жеті Жарғы» бойынша кісі өлімі үшін құн төлеу нормасын енгізу бұл көпжылдық ұрпақаралық соғысқа және көшпенділердің бір-бірін жойып жіберуіне әкелуі мүмкін қанды кек алуды азайту, оны жою мақсатында қабылданды. Қанды кек алудан құн төлеуге ауысу оңай болған жоқ. Себебі қазақтардың адам өлімі үшін төлемді малмен алмастыруға көнуі оңайға түспеді. Бірақ билер қанды кек алуды құн төлеу мен барымта дәстүрі арқылы тоқтатуға ұмтылды [28; 318-323].

Барымта айыппұл төленбеген жағдайда билердің, ақсақалдардың рұқсатымен жүзеге асырылды. Айыппұлдың ең көп таралған түрі — «тоғыз» деп аталатын, тоғыз санына еселенген айыппұл. Айыппұлдың мөлшері Қазақстанның өңірлерінде түрлі көлемде анықталып, билер сотында бекітілді. Қазақтың дәстүрлі құқық нормалары бойынша тоғыз санымен өлшенетін «айып-тоғыз» деп аталатын жаза жиі қолданылған. Қылмыстың сипатына және жәбірленушінің және қылмыскердің әлеуметтік жағдайына қарай салынатын айыппұлдар төмендегідей тағайындалған:

- Бас тоғыз (Үлкен тоғыз): сегіз бас түйе мен сегіз басқа да мал түрлерінен төленетін;
- Орта тоғыз (Орта тоғыз): Ең аз дегенде бір жылқымен төленетін;
- Аяқ тоғыз (Кіші тоғыз): Ең аз дегенде бір өгізбен төленетін;
- Тоқал тоғыз (тоғыз шектелген): Тек ұсақ малмен төленетін;

– Айып тоғыз (Ат-шапан) жылқы және шапанмен төленетін жазалар. Егер қылмыскер көрсетілген айыппұлды төлей алмаса, оның жақын туыстары төлеуге міндеттелді.

Қылмыскердің жақын туыстары қажетті айыппұлды төлей алмаса, ол айыпталушының бар мал-мүлкін жәбірленушіге беруге шешім шығарылды [29; 60].

Айыппұлмен қатар құн жазасы да дәстүрлі қазақ заңдар жүйесінде орын алған болатын. Құн төлеу — адам өлімі мен ауыр дене жарақаты орын алғанда қолданылған негізгі жазалардың бірі. Құнның мөлшері жәбірленушінің әлеуметтік-экономикалық жағдайына және жасалған қылмыстың ауырлығына байланысты тағайындалды. Бір құнның баламасы мың қой, екі жүз жылқы немесе жүз түйе болды. Толық мүгедектікке әкеп соқтырған ауыр дене жарақаты толық құнмен, көзге немесе тілге зақым келтірілгенде жарты құн, оң қол немесе аяқ үшін құнның төрттен бір бөлігі, сол қол немесе аяқ зақымданғаны үшін құнның сегізден бір бөлігін төлеу айқындалған. Құнды қылмыскердің өзі төлей алмаған жағдайда, ру төлеуге міндетті болды. Егер де қылмыскердің туыстары құнды төлеуге дәрменсіз болса, айыпталушыға жаза тағайындау жәбірленушіге немесе оның туыстарына тапсырылды. Мұндай жағдай орын алса, қылмыскерді өлім жазасына да кескен [30; 61].

Барымтаны құқық институты ретінде жүзеге асыру белгілі бір тәртіптерді сақтауды талап етті. Деректерде барымта «тек билердің немесе ақсақалдардың үкімі бойынша» және «туыстарымен немесе жақын көршілерімен» бірлесіп жүзеге асырылатындығына баса назар аударылған [13].

Сонымен қатар, барымтаның алдын ала хабарлау арқылы да жүзеге асатын түрі болды. Ол негізінен жәбірленушілердің билер сотының шешіміне разы болмаған немесе кінәлі жақтың билер сотының шешімін орындамаған жағдайларда жүзеге асты. Барымталауда екі жақ та адам өміріне аса сақтықпен қарап «бас жарылса бөрік ішінде, қол сынса жең ішінде» ұстанымы басты қағидаға айналды [21; 325-326].

Ш. Уәлиханов өз жазбаларында түнгі уақытта, алдын ала ескертусіз жасалған барымтаны үш күн ішінде өз қарсыластарына себебімен бірге хабарлауға міндетті болғандарын атап өтеді [1; 97].

Көптеген авторлар егер кінәлі тарап дауды бейбіт жолмен шеше алмаса немесе қаламаса, барымта соңғы шара болғанына тоқталған. Л. Баллюзек жазбаларында «побывав везде, у всех, кто может иметь малейшее влияние на вора и, видя у одних нежелание содействовать, а у других действительную невозможность помочь, использует барымту. Испробовав все попытки договориться мирным путем, обратившись во всем, кто может выступить посредником (бий, ақсакалы, султаны), потерпевший имеет полное право барымтовать» деп жазылған [4; 124].

Көріп отырғанымыздай, барымтаның жүзеге асуы ұжымдық (рулық) жауапкершілік принципіне негізделіп, барымта салдары бүкіл руға әсер етті. Көшпелі қоғамның әрбір мүшесі өзінің жеке табысы мен әл-ауқаты туралы емес, жалпы рудың мүддесін де қорғауға міндетті болды. Бұл жағдай «Әкеңнің ұлы болма, халқыңның ұлы бол» деген мақалда көрініс тапқан. Көшпенділер арасында туыстарының әрекетіне отбасы, кеңірек айтқанда, ру жауапты болған. «Қай рудан шыққан қылмыскер?» деген сұрақ жазалау үшін жеткілікті болды. Ру ішінде бұл жағдай ішінара реттеліп, жәбірленуші мен қылмыскерді өздері анықтаған [4; 125]. Осылайша, барымта — бұл көшпелі өмір салты жағдайында заңдарды сақтаудың және әділеттілікке қол жеткізудің тиімді құралы болғанын көреміз.

Қазақстан аумағын отарлау кезеңінде және әдеттегі құқық нормаларын қысқарту үдерісінде барымтаның бастапқы қызметі өзгеріске ұшырап, түпкі мәні түбегейлі бұрмаланды. Бірте-бірте барымта патшалық отаршылдық саясатының құралдарының біріне айнала бастады. Мәселен, деректерде «әскери ізденістер», «шекаралық барымта» деген атаумен белгілі болған іс-әрекеттер патша үкіметінің қазақ даласындағы қарулы зорлық-зомбылығын заңдастыруға бағытталды, сонымен бірге қазақ халқын тонау үшін қолданды. Барымтаны 1749, 1760, 1776, 1779, 1783 жылдары Ресей патшалығының сыртқы істер алқасының жарлықтары бойынша «шекарадағы тыныштықты сақтау үшін» жүргізілген қарулы рейдтердің түрі, «ұрлықпен» және қазақтар тарапынан болуы мүмкін басқа да «дөрекіліктермен» күресудің басты құралы ретінде пайдаланды [4; 13-21]. Осылайша «барымта» ұғымын ауыстыру және бұрмалау басталады. XVIII ғасырдағы патша үкіметі қазақтарды тонау және оларға қарсы жазалаушы экспедицияларды кеңінен қолдану мақсатында, «жауапты барымта» әрекеті деп шығарылды. Осылайша, отарлаушылардың күшімен барымта заң шеңберінен шығып, кез келген тонау әрекеттеріне жол ашты. Ш. Уәлиханов сипаттаған қазақ қоғамындағы барымта түсінігі мен ұрлық, тонау әрекеттері де бірге қарастырылып, жалпы «барымта» деп атала бастады.

Қорытынды

Қорытындылай келе, дәстүрлі қазақ қоғамындағы барымта институты көшпелі қоғамның әлеуметтік-құқықтық қарым-қатынастарын реттеуші маңызды механизм ретінде пайда болып, қызмет атқарған. Бірақ, отарлау саясатының нәтижесінде орын алған қоғамдық қарым-қатынастардағы өзгерістер нәтижесінде оның бастапқы мәні өзгеріске ұшырады. Кеңес билігі орнағанға дейін басылып шыққан бірқатар еңбектерде барымта әлеуметтік қарым-қатынастарды реттеудің тәсілі ретінде қарастырылып, оған объективті баға берген. Дегенмен, оның мәні кеңестік тарихнаманың өзегіне айналған таптық-патриархалдық қатынастар аясында толық бұрмаланып сипатталды. Кеңестік зерттеулерде барымта өзінің бастапқы құқықтық және моральдық мәнін жоғалтып, малды бей-берекет айдап әкету, өзара тонаушылық пен қарақшылық әрекет ретінде түсіндірілді. Мұндай көзқарастар арқылы барымта «репресаль» ретінде (бір мемлекеттің басқа мемлекеттің заңсыз әрекеттеріне жауап ретінде қолданатын саяси және экономикалық сипаттағы заңды мәжбүрлеу шаралары — авт.) көрсетіліп, патша билігі оны қазақ халқына қарсы отаршылдық тонау мен зорлық-зомбылық саясатын заңдастыру үшін қолданды.

Осылайша, ғылыми әдебиеттерде барымта институтына қатысты әртүрлі түсініктер мен көзқарастар қалыптасқан. Алайда, қолда бар деректер мен тұжырымдар негізінде барымтаны, ең

алдымен, әділеттілікке қол жеткізу әрекеті, кінәліні жазалау құралы ретінде сипаттауға болады. Сондай-ақ оның мәнін моральдық, әдептік және құқықтық норма ретінде де түсінуге толық негіз бар. Барымта институтының трансформациялануы және оның бастапқы қызметі мен мәнінің өзгеру себептері қазақ қоғамының отаршылдыққа ұшырауының тікелей салдары ретінде қарастырылуы тиіс. Отарлау саясаты қазақ қоғамының әлеуметтік институттарының бастапқы маңызының жойылуына алып келді. Нәтижесінде, дәстүрлі институттар өздерінің құқықтық және мәдени-рухани қызметін атқара алмай, отарлық жүйеге бейімделген немесе оны қолдаған құралға айналды. Бұл тұрғыдан алғанда, барымта институтының тағдыры тек құқықтық норманың ғана емес, отаршылдық кезеңдегі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдасуы мен өзін-өзі реттеу механизмдерінің бұзылуының да мысалы. Отаршылдықтың әсерінен дәстүрлі институттардың құлдырауы, оның ішінде барымта институтының бастапқы мәнін жоғалтуы, қазақ халқының мәдени және әлеуметтік кеңістігіндегі терең өзгерістердің орын алғандығын дәлелдейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений [в 5-ти т.] / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. — Т. 4. — 463 с.
- 2 Абдилдабекова А.М. Россия и Казахстан (XVII — начало XX века): вопросы историографии: учебное пособие / А.М. Абдилдабекова. — Алматы: Қазақ университеті, 2007. — 136 с.
- 3 Абдурахимова Н.А. Колониальная система власти в Туркестане: автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра ист. наук / Н.А. Абдурахимова. — Ташкент, 1994. — 46 с.
- 4 Балюзек Л. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой киргизской орде силу закона / Л. Балюзек // Записи Оренбургского отд. ИРГО. — Казань: Университетская типография, 1871. — Вып. II. — 134 с.
- 5 Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области / Н.И. Гродеков. — Ташкент, 1889. — Т.1. — 398 с.
- 6 Шмаков А. Коневодство в киргизской степи и значение его для России / А. Шмаков // Коннозаводство. — 1872. — № 10.
- 7 Ибрагимов И. Заметки о киргизском суде / И. Ибрагимов // Из записок Императорского Русского Географического Общества по отделу этнографии. Т. VIII. — СПб., 1878. — 27 с.
- 8 Маковецкий П.Е. Материалы для изучения юридических обычаев киргизов / П.Е. Маковецкий // В кн.: Материалы по казахскому обычному праву. — Алматы, 1998. — С. 320–418.
- 9 Броневский С.Б. Орта жүз қазақтары туралы = О казахах Средней Орды / О.Б. Броневский; отв. ред. Ж.О. Артыкбаев. — Астана: Алтын кітап, 2007. — 165 с.
- 10 Попов В. О барымте / В. Попов // ОПОУАК. 1914-1915 гг. — Оренбург, 1917. — 140 с.
- 11 Материалы по казахскому обычному праву / сост. Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Б. Г. Шакаев. — Алма-Ата: АН КазССР, 1948. — 347 с.
- 12 Материалы по казахскому обычному праву / сост. З.Ж. Кенжалиев и др. — Алматы, 1996. — 208 с.
- 13 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сборник документов и материалов. — Алма-Ата: АН КазССР, 1961. — 744 с.
- 14 Фукс С.Л. Обычное право казахов в XVIII — первой половине XIX века / С.Л. Фукс. — Алма-Ата, 1981. — 224 с.
- 15 Вяткин М.П. Батыр Срым / Вяткин М.П. — Алматы: Санат, 1998. — 344 с.
- 16 Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов / Т.М. Культелеев. — Алма-Ата, 1955. — 302 с.
- 17 Даулетова С. Барымта и ее ликвидация в первые годы Советской власти в Казахстане / С. Даулетова // Проблемы казахского обычного права. — Алма-Ата: 1989. — С. 85–92.
- 18 Кенжалиев З.Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет: теориялық мәселелері, тарихи тағылымы / З.Ж. Кенжалиев. — Алматы: Жеті жарғы, 1997. — 192 б.
- 19 Усеинова К.Р. Институт барымты и его место в обычно-правовой системе казахов: дис... канд. юр. наук / К.Р. Усеинова. — Алматы, 2007. — 112 с.
- 20 Токтабай А. Барымта — батырлық мектебі / А. Токтабай // Отан тарихы. — 2007. — № 3. — Б.186–194.
- 21 Токтабай А. Конный мир казахов / А. Токтабай. — Алматы: Алматы кітап баспасы, 2022. — 496 с.
- 22 Мартин В. Закон и обычаи в Степи: казахи Среднего жуза и Российский колониализм в XIX веке / В. Мартин // В кн.: История Казахстана в западных источниках XII–XX вв. — Т.12. — Алматы, 2009. — 264 с.
- 23 Мартин В. Барымта: Обычаи в глазах кочевников, преступление в глазах империи [Электронный ресурс] / В. Мартин. — Режим доступа: https://www.studmed.ru/view/leonteva-o-otv-red-rossiyskaya-imperiya-v-zarubezhnoy-istoriografii_e4c91dd82b3.html?page=19
- 24 Джампеисова Ж. Казахское общество и право в пореформенной степи / Ж. Джампеисова. — Астана, 2006. — 269 с.

- 25 Перфильев А.Л. Межродовые конфликты казахов и их урегулирование (80-е гг. XVIII в. — 60-е гг. XIX в.): автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / А.Л. Перфильев. — Томск, 2011. — 25 с.
- 26 Haydar E. Kazak Hanlığı Döneminde Geleneksel Hukuk Kurallarının Kazak Topluluğunda Oynadığı Rol / E. Haydar., M. İssayeva // Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu. — Van, 2019. — S. 56–63.
- 27 Александров П. Конократство среди киргизов / П. Александров // Туркестанские ведомости. — 1886. — № 10.
- 28 Кляшторный С.Г. Казахстан. Летопись трех тысячелетий / С.Г. Кляшторный, Т.И. Султанов. — Алма-Ата, 1992. — 378 с.
- 29 Отепова Г.Е. Правовые основы колонизации Казахстана: учебное пособие / Г.Е. Отепова. — Павлодар: ПГПИ, 2012. — 229 с.
- 30 Любичанковский С.В. Аккультурационная модель понимания империи как методологическая альтернатива колониальному подходу [Электронный ресурс] / С.В. Любичанковский // Электронный научно-образовательный журнал «История». — 2019. — Т. 10. — Режим доступа: <https://history.jes.su/s207987840006065-0-1>
- 31 Любичанковский С.В. Приставства на окраинах Российской империи в XVIII — первой половине XIX в.: от административного лица к системе управления / С.В. Любичанковский, Г.Б. Избасарова // Российская история. — 2018. — № 2. — С. 13–21.

И.Т. Шакирбаева

Барымта и социальные отношения в традиционном казахском обществе

В исследовании института барымты, занимавшего важное место в регулировании социально-правовых отношений в казахском обществе, преобладает оценка его как источника межродовых и межплеменных конфликтов, а также как действия грабительского характера. Колониальная власть нарушила внутренний общественный порядок и механизмы саморегуляции казахского общества, изменив природу и функции барымты. В данной статье барымта рассматривается как моральная, этическая и правовая норма, определяя её место в социальной организации казахского общества с новых позиций. Историографический анализ исследований, посвящённых данной проблеме, позволяет выявить сущность института барымты и причины его трансформации. В статье особое внимание уделяется её функциям на начальном этапе как регулируемой формы социального контроля и важного механизма разрешения конфликтов в обществе. Анализируется эволюция барымты — от упорядоченного механизма до проявления хаотичных и криминальных действий под влиянием внешнего давления и разрушения традиционных социальных структур. На основе этого авторы делают вывод об особенностях социальных отношений в казахском обществе и механизмах их регулирования.

Ключевые слова: барымта, казахские обычаи, своды законов традиционного казахского общества, «Жеті Жарғы», колониальная политика, социальные институты, социальная организация, межродовые отношения, правовые нормы, кочевое общество.

I.T. Shakirbayeva

Barymta and social relations in traditional kazakh society

The study of the institution of barymta (barymta is not merely the act of livestock raiding; its primary purpose was an objective pursuit of justice through the restoration of violated rights), which played a significant role in regulating socio-legal relations in Kazakh society, is largely dominated by its assessment as a source of inter-tribal and inter-clan conflicts, as well as an act of predatory nature. Colonial rule disrupted the internal social order and self-regulation mechanisms of Kazakh society, altering the nature and functions of barymta. This article reconsiders barymta from a new perspective — as a moral, ethical, and legal norm — defining its place in the social organization of Kazakh society. Through a historiographical analysis of research on this issue, the article identifies the essence of the barymta institution and the causes and consequences of its transformation. The article pays special attention to the function of barymta in its initial stage as a regulated form of social control and conflict resolution within society. It analyzes its evolution — from an orderly mechanism to chaotic and criminal practices under the influence of external pressures and the disintegration of traditional social structures. Based on this analysis, conclusions are drawn about the characteristics of social relations in Kazakh society and the mechanisms of their regulation.

Keywords: barymta, Kazakh customs, legal codes of traditional Kazakh society, “Jety Zhargy”, colonial policy, social institutions, social organization, inter-clan relations, legal norms, nomadic society.

References

- 1 Valikhanov, Sh. (1985). *Sobranie sochinenii v piati tomakh [Five-volume collection of works]* (Vol. 4). Almaty: Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii [in Russian].
- 2 Abdildabekova, A.M. (2007). *Rossia i Kazakhstan (XVII — nachalo XX veka): voprosy istoriografii: uchebnoe posobie [Russia and Kazakhstan (17th — early 20th century): historiographic issues: Textbook]*. Almaty: Qazaq Universiteti [in Russian].
- 3 Abdurakhimova, N.A. (1994). *Kolonialnaia sistema vlasti v Turkestane [The colonial system of power in Turkestan]. Extended abstract of Doctor's thesis.* Tashkent [in Russian].
- 4 Ballyuzek, L.F. (1871). *Narodnye obychai, imevshie, a otchasti i nyne imeiushchie v Maloi kirgizskoi orde silu zakona [Customary practices in the Small Kyrgyz Horde with the force of law]. Zapisi Orenburgskogo otdeleniia Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva, Issue 2, 134.* Kazan: Universitetskaia tipografia [in Russian].
- 5 Grodekov N.I. (1889). *Kirgizy i kara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti [Kirghiz and Kara-Kirghiz of the Syr-Darya region]*. Tashkent [in Russian].
- 6 Shmakov, A. (1872). *Konevodstvo v kirgizskoi stepi i znachenie ego dlia Rossii [Horse breeding in the Kyrgyz steppe and its significance for Russia]. Konnozavodstvo — Horse breeding, 10* [in Russian].
- 7 Ibragimov, I. (1878). *Zametki o kirgizskom sude [Notes on the Kyrgyz court]. Iz zapisok Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva po otdelu etnografii, T. VIII — From the notes of the Imperial Russian Geographical Society on the Ethnography Department, Vol. VIII.* Saint Petersburg [in Russian].
- 8 Makovetskii P.E. (1886). *Materialy dlia izucheniia yuridicheskikh obychaev kirgizov [Materials for studying the legal customs of the Kyrgyz people]*. Omsk [in Russian].
- 9 Bronevskii S.B. (2007). *O kazakhakh Srednei Ordy. Orta zhuz qazaqtary turaly [About the Kazakhs of the Middle Horde]*. Z.O. Artykbaev (Chief Editor). Astana [in Russian].
- 10 Popov V. (1917). *O barymte [About barymta]. Orenburgskiy povstantskiy otryad Uralskoy armii kazakov. 1914-1915 gg. — The Orenburg Rebellious Detachment of the Ural Cossack Army. 1914-1915 gg.* Orenbýrg [in Russian].
- 11 Kulteleev, T.M., Masevich, M.G., & Shakaev, B.G. (Compilers). (1948). *Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu [Proceedings on Kazakh customary law]*. Alma-Ata: Akademia Nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 12 Kenjaliev, Z.Zh., et al. (Compilers). (1996). *Materialy po kazakhskomu obychnomu pravu [Proceedings on Kazakh customary law]*. Almaty [in Russian].
- 13 (1961). *Kazakhsko-russkie otnosheniia v XVI–XVIII vekakh. Sbornik dokumentov i materialov [Kazakh-Russian relations in the 16th–18th centuries. Collection of documents and materials]*. Alma-Ata: Akademia Nauk Kazakhskoi SSR [in Russian].
- 14 Fuks, S.L. (1981). *Obychnoe pravo kazakhov v XVIII — pervoi polovine XIX veka [Kazakh customary law in the 18th — early 19th centuries]*. Alma-Ata [in Russian].
- 15 Viatkin, M.P. (1998). *Batyr Srym [Batyr Srym]*. Almaty: Sanat [in Russian].
- 16 Kulteleev, T.M. (1955). *Ugolovnoe obychnoe pravo kazakhov [Kazakh criminal customary law]*. Alma-Ata [in Russian].
- 17 Dauletova, S. (1989). *Barymta i ee likvidatsiia v pervye gody Sovetskoi vlasti v Kazakhstane [Barymta and its liquidation in the first years of Soviet power in Kazakhstan]. Problemy kazakhskogo obychnogo prava.* Alma-Ata [in Russian].
- 18 Kenzhaliev, Z.Zh. (1997). *Koshpeli qazaq qogamyndagy dasturly quqyqtyq madeniet: teoriialyq maseleleri, tarikhi tagylymy [Traditional legal culture in nomadic Kazakh society: theoretical issues, historical lessons]*. Almaty [in Kazakh].
- 19 Useinova, K.R. (2007). *Institut barymty i ego mesto v obychno-pravovoi sisteme kazakhov [The institution of Barymta and its place in the customary legal system of the Kazakhs]. Candidate's thesis.* Almaty [in Russian].
- 20 Toqtabai, A. (2007). *Barymta — batyrlыq mektebi [Barimta is a school of heroism]. Otan tarihy — History of the motherland, 3, 186–194* [in Kazakh].
- 21 Toqtabai, A. (2022). *Konnyi mir kazakhov [Equestrian world of Kazakhs]*. Almaty [in Russian].
- 22 Martin, V. (2009). *Zakon i obychai v Stepі: kazakhi Srednego zhuza i Rossiiskii kolonializm v XIX veke [Law and Custom in the Steppe: The Kazakhs of the Middle Horde and Russian Colonialism in the Nineteenth Century]. Istoriia Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII–XX vv. — History of Kazakhstan in western sources of 12th — 20 th centuries, 12, 264.* Almaty [Russian].
- 23 Martin, V. (2005). *Barymta: Obychai v glazakh kochevnikov, prestuplenie v glazakh imperii [Barimta: A custom for nomads, a crime for the empire]. studmed.ru. Retrieved from https://www.studmed.ru/view/leonteva-o-otv-red-rossiyskaya-imperiya-v-zarubezhnoy-istoriografii_e4c91dd82b3.html?page=19* [in Russian].
- 24 Dzhampeisova, Zh. (2006). *Kazakhskoe obshchestvo i pravo v poreformennoi stepi [Kazakh society and law in the post-reform steppe]*. Astana [in Russian].
- 25 Perfilev, A.L. (2011). *Mezhrodovye konflikty kazakhov i ikh uregulirovanie (80-e gg. XVIII v. — 60-e gg. XIX v.) [Inter-clan conflicts of Kazakhs and their resolution (1780s–1860s)]. Extended abstract of Candidate's thesis.* Tomsk [in Russian].
- 26 Haydar, E. & Issayeva, M. (2019). *Kazak Hanlıǵı Döneminde Geleneksel Hukuk Kurallarının Kazak Topluluǵında Oynadıǵı Rol [The role of traditional legal rules in Kazakh society during the Kazakh Khanate]. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu — International Turkology Research Symposium (pp. 56–63).* Turkey [in Turkish].
- 27 Aleksandrov, P. (1886). *Konokratstvo sredi kirgizov [Horse theft among the Kyrgyz]. Turkestanskіe vedomosti — Turkestan News, 10* [in Russian].

28 Kliashtorny, S.G. & Sultanov, T.I. (1992). *Kazakhstan. Letopis trekh tysiacheletii* [Kazakhstan. Chronicle of three millennia]. Almaty [in Russian].

29 Отепова, Г.Е. (2012). *Pravovye osnovy kolonizatsii Kazakhstana: uchebnoe posobie* [Legal foundations of the colonization of Kazakhstan: textbook]. Pavlodar: Pavlodarskii Gosudarstvennyi Pedagogicheskii Institut [in Russian].

30 Liubichankovskii, S.V. (2019). Akkulturationsnnaia model ponimaniia imperii kak metodologicheskaiia alternativa kolonialnomu podkhodu [The acculturation model as a methodological alternative to the colonial approach]. *Elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal «Istoriia» — Electronic Scientific and Educational Journal “History”*, 10. Retrieved from <https://history.jes.su/s207987840006065-0-1/> [in Russian].

31 Liubichankovskii, S.V. & Izbasarova, G.B. (2018). Pristavstva na okrainakh Rossiiskoi imperii v XVIII — pervoi polovine XIX v.: ot administrativnogo litsa k sisteme upravleniia [Border posts of the Russian Empire in the 18th — early 19th centuries: From an administrative figure to a governance system]. *Rossiiskaia istoriia — Russian history*, 2, 13–21 [in Russian].

Автор туралы мәлімет

Шакирбаева Индира — PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>

Information about the author

Shakirbayeva Indira — PhD Student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5937-749X>

М.Ж. Спанов^{1*}, Р.Е. Джуншеев², М.С. Жолдыбаева¹

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

(E-mail: Meir_filosof27@mail.ru; zhunshev@gmail.com; Madina.zholdibayeva@mail.ru)

Философияны жүйелік талдаудағы рефлексивті оқыту

Философияны жүйелік талдаудағы рефлексивті оқыту — білім алу үдерісін тереңдетіп, философиялық білімді жан-жақты және сыни тұрғыдан қабылдауға бағытталған маңызды әдіс. Бұл әдіс студенттердің тек философияны теориялық тұрғыдан меңгеруін ғана емес, сонымен қатар өздерінің ойлау және танымдық процестерін талдап, өзгертуін қамтамасыз етеді. Рефлексивті оқыту философияны терең түсініп, оны жүйелі түрде талдауға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде студенттердің жан-жақты дамуына ықпал етеді. Авторлар философияны жүйелік талдауға рефлексивті оқытудың философиялық тұжырымдамаларын сыни және көп қырлы көзқарасты дамыту арқылы философиялық білімді тереңдетуге бағытталған әдіс ретінде қарастырған. Студенттерге философиялық теорияларды меңгеру ғана емес, сонымен қатар өздерінің ойлау процестерін білуге және сыни тұрғыдан талдаудағы рефлексиялық тәсілдің маңыздылығы көрсетілген. Рефлексиялық оқыту философиялық білімнің интеграциясына ықпал етеді, әртүрлі философиялық бағыттар арасындағы қатынастарды анықтауға және талдауға мүмкіндік береді, сонымен қатар философиялық мәселелерді түсіну көзқарасын кеңейтеді. Мақаланың мақсаты сыни ойлауды, философиялық ұғымдар мен мәселелерді терең қабылдауды дамытуға бағытталған философияны жүйелі талдауды оқытуда рефлексивті тәсілді қолдануды зерттеу, негіздеу және философияның теориялық және практикалық негіздерін жүйелі түрде түсінуге бағытталған рефлексивті оқытудың тиімділігін, сондай-ақ оның студенттердің сын тұрғысынан ойлау дағдыларын жетілдірудегі рөлін айқындау.

Кілт сөздер: философия, оқыту, рефлексия әдісі, инновация, бағалау, талдау, когнитив, метакогнитив, сыни ойлау, логика, диалектика.

Кіріспе

Рефлексивті оқыту — оқытушылардың өздерінің педагогикалық тәжірибелері туралы ойланып, өз тәжірибелерінен сабақ алу процесі. Рефлексияның бұл түрі оқытушыларға өз сабақтарында не жақсы жұмыс істейтінін және нені жақсартуды қажет ететінін көруге мүмкіндік береді. Рефлексивті оқыту сонымен қатар оқытушыларға оқытудың студенттерге қандай әсер ететінін түсінуге көмектеседі. Рефлексивті оқытудың мысалдарына басқа оқытушыларды бақылау, педагогикалық тәжірибе туралы жазбалар жүргізу және оны қалай жақсартуға болатыны туралы оқу және өзін-өзі жетілдіруге қол жеткізу үшін студенттерден кері байланыс сұрау жатады. Тарихи тұрғыдан рефлексивті оқыту 1930 жылдардан басталады, сол кезде әйгілі философ Дьюи рефлексивті ойлауды «оны қолдайтын негіздер мен одан әрі тұжырымдар тұрғысынан кез келген сенімге немесе білімнің болжамды түріне белсенді және мұқият қарау» деп анықтады [1; 27]. Шонның рефлексияны тәжірибеден алынған білім ретінде сипаттады және оқытушыларды рефлексиямен айналысатын практиктер ретінде таныстырды. Содан бері рефлексия педагогикалық білім беруде ерекше назар

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: Meir_filosof27@mail.ru

аударды және оқытушылардың кәсіби дамуының негізгі құрамдас бөлігі болып саналады. «Рефлексия» термині адамдар мен оқытушылар арасында әр түрлі мағына ие. Лабоски рефлексияның анықтамаларын зерттеуде ол бұл анықтамалардың қарама-қайшы екенін анықтады деп мәлімдейді. Сонымен қатар, рефлексивті оқыту бағдарламаларының барлық аспектілерін қамтитын бірыңғай анықтама. «Рефлексия» термині рефлексияның табиғаты және оның педагогикалық білім берудегі маңызы туралы мәселелерді қамтиды [2; 14]. Мысалы: «рефлексиялық оқыту», рефлексиялық практика, оқытушы зерттеуші, шешім қабылдаушы, проблеманы шешуші ретінде, рефлексиялық ойлау, зерттеуге бағытталған білім беру, рефлексия іс-әрекетте және оқытушы кәсіби маман ретінде. Рефлексивті ойлау рефлексиялық әрекеттерді тудыруы мүмкін және осы мағынада шетелдік ғалымдар рефлексияның неғұрлым толық анықтамасын береді, ол белгілі бір процесті қажетті нәтижелермен сипаттайды: «саналы, ойластырылған, мақсатпен байланысты процесс. Бағалау сұрақтарын қою, осы сұрақтарға жауап беру процедураларын таңдау, нәтижелерді бағалау және тиісті шешімдер қабылдау сияқты рефлексиялық процестер когнитивті түсіну мен метакогнитивті хабардарлық пен бақылауға әкелуі мүмкін».

Ричардс пен Локхарт оқытудың рефлексивті тәсілін оқытушылар анықтайтын әдіс ретінде анықтайды: оқу деректерін жинайды, олардың көзқарастарын, сенімдерін, болжамдары мен оқыту әдістерін зерттейді және алынған ақпаратты оқытуды сыни тұрғыдан түсіну үшін негіз ретінде пайдаланады. Рефлексиялық ойлау көбінесе сыни ойлаумен теңестіріледі, ал басқалары оны логикалық ойлаудың бір түрі ретінде қарастырады. Сыни тұрғыдан ойлау гуманитарлық пәндерді оқытуда өте маңызды орын алатынын атап өткен жөн. Дьюи «рефлексивті ойлау әдетте практикалық мәселелерді шешуге бағытталған, шешімдерге қол жеткізілмес бұрын күмән мен шатасуға мүмкіндік береді» деп тұжырымдайды [3; 102]. Дьюи рефлексияның осы маңызды функциясын «рефлексиялық тәжірибеге қатысу проблемаларды шешу және мағынаны қайта құрылымдау процесін қамтиды» деп қабылданады. Оқытушының ойлауының тағы бір қызықты мысалы, сол зерттеушілер ашқан іс-әрекеттегі рефлексияның бір түрі «көңіл-күйді бағалау» ретінде сипатталды. Рефлексия ұғымына тағы бір маңызды үлес Ван Манненнің «Рефлексия деңгейлері» еңбегі. Ван Маннен рефлексия мен теория үш деңгейде жүреді: техникалық, практикалық және сыни. Техникалық деңгей, мысалы, сыныпта тәртіпті сақтау немесе студенттерге тұжырымдаманы түсінуге көмектесу сияқты мақсаттарға жетуде табысқа жету туралы ойлаумен байланысты. Практикалық рефлексия іс-әрекеттің, құндылықтардың және болжамдардың қалай байланысты екендігімен байланысты: мысалы, оқытушылар оқытудың кез келген аспектісін таңдап, оған ой жүгіртеді. Керісінше, сыни рефлексия оқытушылар мен студенттерге, олардың күш-жігерін әлеуметтік және институционалдық құрылымдар қалай қалыптастыратынын көруге мүмкіндік береді. Олар сондай-ақ олардың оқытуында қолданылатын идеологиялардың студенттердің мүдделеріне қаншалықты қайшы келетінін анықтай алады. Бұл рефлексияның нәтижелері оларды білім беру жүйесінің процестері мен идеологияларына қарсы тұруға итермелейді.

Әдіснамасы

Мақала жазу үшін шындықты белгілі жалпы принциптерге немесе жалпылауға негізделген нақты ережелерге келу дедукция әдісін, нақты ережелер негізінде жалпылауға келу индукция әдісін, белгісіз тақырыпты белгілі тақырыпқа ұқсастықпен түсіндіруде аналогия әдісін, талдау мен синтез, герменевтикалық, диалектикалық әдіс пен гипотетикалық-дедуктивті әдісті және жана, ерекше және шығармашылық шешімдерді құруда репродуктивті әдістерді тиімді қолданылды.

Талқылау

Рефлексиялық механизмдердің рөлін анықтау және философияны игеруге ықпал ету қабілеттерді дамытудағы негізгі міндеттер. Бұл мәселелерді шешуде екі ойды ескеру қажет. Біріншіден, рефлексивтілік субъективтіліктің негізгі элементі ретінде оның құрылымының бөлігі болып табылады. Осылайша, оқу іс-әрекетінде рефлексивтіліктің қалыптасу процесін терең зерттеу қажет. Рефлексия студенттерге жоғары психикалық функцияларды алуға көмектеседі. «Рефлексия» термині (латын тілінен аударғанда *reflexio* — «иілген арқа») адамның қызметі мен ішкі өміріндегі алғышарттар мен жағдайларды түсінуді, бағалауды білдіреді [4; 15]. Философияда рефлексия әртүрлі жолдармен анықталады. Рефлексивті оқытудың бастауы Джон Дьюи «рефлексивті зерттеу» тұжырымдамасы. Дьюи студентті сұрақ қоюшы және оқуда белсенді қатысушы ретінде қарастырды. Мун рефлексиялық тәжірибені қабілеттер және сыни қабылдауды көрсететін дағдылар позиция,

проблемаларды шешуге бағдарлау немесе ақыл күйі «жиынтығы» деп анықтады. Зайхнер мен Листон оқытушылар мен студенттер рефлексия кезінде әртүрлі критерийлерді анықтай алады деп сендірді. Зейхнер мен Листон ұсынған білім беру стандарттарын қолдана отырып, оқытушылар оқыту мен білімді игеру процесіне әсер етеді және олар әртүрлі білім беру мақсаттарының құндылығына сендіре алады. Ағылшын философы Джон Локк рефлексияны ерекше танымның қайнар көзі ретінде анықтады, мұнда бақылау сананың ішкі әрекетін білдіреді, бірақ сезім объектісі сыртқы заттар. Неміс философы Готфрид Вильгельм Лейбниц үшін рефлексия — біздің ішімізде болып жатқан оқиғаларға назар аударған кезде сезінетін жағдай. Карл Юнг рефлексияны идеялар тұрғысынан тұжырымдауға тырысты. Ол идеяларды сырттан алған әсерлерге рефлексия ретінде анықтады.

Рефлексия туралы осы алуан түрлі көзқарастарды ескере отырып, рефлексия тұтастай алғанда оның ішкі әлемімізге бағдарлануымен сипатталады деген қорытынды жасау керек.

Рефлексияның табиғатын және оның когнитивті қабілеттердің дамуындағы рөлін жақсы түсіну үшін жеке психикалық процестердің және олардың нәтижелерінің көрінісі жүзеге асырылатын ақыл-ой әрекетін талдауға жүгіну керек. Ұлы орыс ғалымы, философы және психологы Сергей Леонидович Рубинштейннің еңбектерінде психикалық процестің табиғаты тапсырманы орындауға бағытталған әрекетте анықталады. Тапсырма жеке тұлғаның психикалық қызметінің мақсатын қамтиды, ол осы мақсат қойған шарттармен байланысты. Мақсатқа жетуге немесе тапсырманы орындауға бағытталған кез келген субъектінің ойлау әрекеті субъектінің кейбір мотивтеріне негізделген. Кез келген ойлау процесінің бастапқы нүктесі әдетте проблемалық жағдай. Адамның ойы оны бір нәрсені түсіну қажеттілігі басқарған кезде ғана әрекет етеді. Проблемалық жағдай немесе сұрақ, тосын сый немесе таңдану немесе қарама-қайшылық ойлауды психикалық процесс ретінде бастайды. Адамның ойлау процесіне қатысуы проблемалық жағдаймен анықталады. Ойлау әрқашан мәселелерді шешуге бағытталған. Осы ойларға сәйкес, ойлаудың басталуы оның аяқталуын білдіруі керек деп болжауға болады. Осылайша, мәселені шешу ойлау процесінің туа біткен аяқталуы. Егер мақсатқа қол жеткізілмесе, субъект көңілі қалады немесе сәтсіздікке ұшырайды. Іс-әрекеттің немесе әрекеттің мазмұнын байыту үшін ойлау саналы немесе бейсаналық түрде қабылдануы мүмкін психикалық мазмұнмен жұмыс істейді. Бұл жұмыс интеллектуалды операциялар арқылы жүзеге асырылады. Процесс мотивтермен, мақсаттармен, сондай-ақ бағдарламалаумен, шешім қабылдаумен, процестерді тексерумен және бақылаумен сипатталады.

Ойлауды психикалық процесс ретінде талдай отырып, рефлексияны ойлаудан алып тастағанда, ол жойылуы мүмкін екенін көрсету заңдылық. Осылайша, рефлексияны ойлаудан оқшауланған жеке процесс ретінде қарастыру мүмкін емес. Ойлау — ойлаудың өзі емес (бұл ойлау туралы ойлау емес). Ол ойлау субъектісінің психикалық функциясы ретінде әрекет етеді және ол үшін маңызды мәселені шешеді. Субъект ақыл-ой әрекетін ұйымдастыра отырып, мәселені шешу процесін біледі және нәтиже идеясын басшылыққа алады. Мәселе ойлау арқылы шешілетіндіктен, субъект мәселені шешуге байланысты ойлар барысын біледі. Осылайша, субъект өз ойларының барысын ұйымдастыруға және оларды тапсырма шарттарына сәйкес басқаруға үйренеді. Рефлексивтілік — ойлауды бағыттау, ұйымдастыру және басқару арқылы кез келген қызметті сәтті жүзеге асыруға ықпал ететін жеке қасиет. Адам тапсырманың орындалуын және өз ойларының барысын рефлексивтілік арқылы басқарады. Рефлексияның бұл түрі оның объектісі және онымен әрекеттесу әдістері туралы білімге қатысты.

Рефлексия ұғымын бірінші болып ежелгі грек философтары енгізді. Олар адамның өзін-өзі тануындағы рефлексияның мақсатын көрді. Сократ адамның ең маңызды міндеті ретінде өзінің танымдық қызметіндегі рухани белсенділігін тануды қарастырды. Платон өзін-өзі танудың маңыздылығын өзін-өзі тану деп анықтаған парасаттылық сияқты ізгілікті тәрбиелеуге байланысты атап өтті. Аристотель рефлексияны білім мен білім пәнінің, яғни ой мен ойдың бірлігін ашуға қабілетті Құдайдың ақыл-ойының қасиеті деп таныды. Платонда «білім туралы білім» жөнінде айтылған, Аристотель «ойлау туралы ойлау» жөнінде айтады, ол үшін жалпы рухани қызметтен туындайтын бақытты талқылауға байланысты: «Егер көрген адам көргендерін қабылдап, естігендерін естіп, серуендеп жүргенде не болып жатқанын қабылдаса, ал қалғанының бәрі біздің белсенді екенімізді қабылдаса, онда біз шынымен қабылдайтын нәрсені қабылдаймыз және ойлаймыз деп түсінеміз: ал біз қабылдайтын және ойлайтын нәрсе біз үшін өзіміздің бар екендігіміздің белгісі». Ақырында, рухтың өзін-өзі қалпына келтіруі, грек тілінде *epistrophé*, неоплатонизмнің орталық тұжырымдамасына айналады. Орта ғасырларда *epistrophé* алғаш рет аударылды, *reditio* яғни қайта өрлеу, қайтару немесе *conversio*, кері қайтару деген ұғыммен ұштасты. Сонымен қатар, Томас

Аквинский де рефлексияны қолданды. Көптеген қарама-қайшы рефлексия теориялары Декарттың метафораларынан кейін пайда болды. Алайда, Лейбництің анықтамасы «Рефлексия — ойлаудан басқа ештеңе емес», декарттық дәстүр үшін ерекше назар аударды. «Рефлексия — бұл бізде бар нәрсеге назар аударудан басқа ештеңе емес» консенсусқа қол жеткізуге қабілетті деп саналған. Гуссерль консенсусқа қол жеткізуге қабілетті деп есептелді. «Демаркациялар осы негіздер негізінде пайда болды, олар «рефлексияны» интроспекцияның басым психологиялық тұжырымдамасынан көбірек ажырата бастады. Ағылшын тіліндегі «рефлексия» және француз тіліндегі «қайта түсіндіру» XVII ғасырда жаргон терминдері ретінде қалыптасқаннан кейін, Джон Локктың рефлексияны сыртқы заттарды «қабылдау, ойлау, күмән, сенім, ақтау, білім, тілек» сияқты өз жанымыздағы процестерді, соның ішінде «қанағаттану немесе қанағаттанбау» сезімдерін ажыратады деп есептеді: «Оларды түсіну және өзімізге қарау арқылы біздің санамыз белгілі бір идеяларды, сондай-ақ сезімдерімізді қоздыратын денелерден алады. Әркімнің идеялардың бұл көзі тек өз бойында болады және біз мұнда ешқандай мағына туралы айта алмаймыз, өйткені оның сыртқы объектілерге ешқандай қатысы жоқ, дегенмен ол сезімге өте ұқсас және оны ішкі мағына деп атауға болады. Мен бұл дереккөзді сезім деп атайтындықтан, мен оны атаймын: өзін-өзі қабылдау, рефлексия дер едім» [5; 253]. Рефлексия жеделдікті жоғалтуды білдіреді деген идея алғаш рет Франсуа Фенелонда кездеседі және оны негізінен Жан-Жак Руссо таратқан: «рефлексия күйі табиғатқа қайшы келеді». Иоганн Готфрид Гердер рефлексия тілге байланысты екенін атап өтті: тек ол ақыл ойлай алатын «сезім мұхитындағы» жеке сәттерді түсіруге мүмкіндік береді. Адамдар бұрын қол жеткізген нәрсеге қайта оралғандықтан, олар кеңейіп, жетілдірді, Гердер үшін идеялар тарихы ақыры «рефлексияның жеке контексті» ретінде пайда болады. Иммануил Кант рефлексия тұжырымдамаларын «таза ақыл-ой сынының» трансцендентальды аналитикасына қосымшада қарастырады. Иоганн Готлиб Фихте өзінің 1794 жылғы ғылыми теориясын «абсолютті өзіндік» екі негізгі қызмет түрі ретінде «рефлексия» мен «ұмтылыс» арасында ажыратады. Бірінші деңгейде олар «өзін-өзіне оралатын және өзін анықтайтын әрекет» ретінде жасайды. Әрі қарай «еркін рефлексия» арқылы бастапқыда әлі де байланысты болған нәрсе бөлініп, «жаңа формада, білім немесе сана түрінде қабылданады», нәтижесінде рефлексия «өзі үшін білім болу» болады, бірақ оның себебі неде, атап айтқанда оның еркіндігі мен бірлігі ешқашан толық елестетілмейді. «Рефлексияның маңызды негізгі заңы» білім әрқашан «осы және сол» формасын сақтайды, бұл «рефлексиядан кейінгі рефлексия» бірнеше рет «әлемге жаңа формада көрінуге» мүмкіндік береді. Шеллинг үшін «рефлексияны трансцендентальды идеализм жүйесінде» қабылдайды, онда «еркін рефлексия» қарапайым организмнен айырмашылығы эго-ны өзін-өзі тануға жетелейді. Рефлексия «аналитикалық», бірақ алда тұрған «синтетикалық интуицияны» білдіреді, онда қарастырылып отырған және қарастырылатын нәрсе бірдей. Шеллинг негізі Фихтені эго арқылы, эго туралы мәлімдемесімен «ешқашан сана шеңберінен шықпайды» деп сынайды. 1802 жылғы эсседе, Гегель жаңа философияны тұтастай алғанда «субъективтіліктің рефлексивті философиясы» деп анықтайды. Ол «Логика ғылымында» (1812-1816) және «Философия ғылымдарының энциклопедиясында» өзінің рефлексия тұжырымдамасын жасады. Гегель «болмысты» таза стихия ретінде және «болмыстан» ажыратады, оның «өзіндік анықтамасы» рефлексия. Рефлексия «болмыстың жеке басын» болжайды, бірақ сонымен бірге оны «болжайды». Демек, «сенетін рефлексиядан» басқа, «сыртқы» рефлексия бар, ол нақты болмыс, өйткені ол рефлексияның қойылғанынан туындайды, ол «өзінің сенімін жою» және «осы теріске шығарудан бас тартуда» операция жасайды. Сайып келгенде, «анықтаушы рефлексия» сену мен сыртқы рефлексияның біртұтас екенін көрсетеді, өйткені соңғысы «жеделдіктің имманентті көрінісінен» басқа ештеңе емес. Бұл «рефлексия анықтамалары» ретінде сәйкестікті, айырмашылықты және қарама-қайшылықты тудырады, нәтижесінде осы өрнектің қос мағынасында соңғы рефлексия «жоғалады». «Шексіз рефлексия «субстанция» сипатына ие «мәннен» Гегель логикасының дамуының үшінші кезеңі ретінде таза субъективті «тұжырымдамаға» әкеледі. Салада термин рефлексияны «тұжырымдайды», ол осы уақытқа дейін тек болмыстан болмысқа «қозғалысты» құрады. Гегель осы «жалпы рефлексиядан» «Рух феноменологиясында» дамытқан «сана рефлексиясын» және қабылдау фактілерін әр түрлі тұрғыдан қарастыратын «нақты түсіну рефлексиясын» ажыратады. Абсолюттің пайда болуын сипаттайтын оның философиясының жалпы процесінің бөлігі ретінде ол адамның болмысы мен санасын «рефлексия деңгейі» ретінде анықтайды.

Гегельдің айтуы бойынша, Джейкоб Фридрих Фриз рефлексияның пайда болуын бір жағынан «ақыл-ойды тікелей білуден» іздеді, екінші жағынан оны эмпирикалық түрде «ішкі өзін-өзі бақылау» қабілеті ретінде анықтады. Нәтижесінде рефлексияның өзі эмпирикалық тақырып ретінде

карастырылатын «психологиялық» тәсілге тенденциялар күшейе түсті. Керісінше, Франц Brentano «ішкі қабылдау... ешқашан ішкі бақылау бола алмайды», бірақ тек бақылаулармен бірге жүреді. Эдмунд Гуссерлдің феноменологиясы осы түсінікке негізделген: Гуссерл рефлексияда «жалпы сананы тануға арналған сана әдісі» деп санайды. Ол үшін қатаң ғылыми философияның пәні тек сананың мазмұны бола алатындықтан, оның «әмбебап әдіснамалық функциясы» бар деп есептейді. Ол рефлексияның біртіндеп тәртібін тұжырымдайды, өйткені «рефлексия — бұл тағы бір тәжірибе, сондықтан жаңа рефлексияға негіз бола алады, сондықтан шексіздікке дейін», сол арқылы бұрын бастан өткерген фактілерге жазылады. Ақыр соңында, «таза мен» шындыққа айналады. Герменевтиканың Г. Гадамер, П. Рикер, К. Ясперс сыңайлы өкілдері рефлексияның негізгі функциясын мағынаны түсіндіру мен негіздеуде деп қарастырады, рефлексияны мағына мен «мен» арасындағы қатынас ретінде анықтайды. Экзистенциализм философиясының өкілдері Ж.П. Сартр, М. Хайдеггер, С. Франк рефлексияда жаңа мазмұнды ашады: ол этикалық қасиетке ие, адамның ар-ожданының дауысына айналады және сананы басқаратын функцияға ие болады [6; 8]. М. Хайдеггер рефлексияны «мағыналы ойлау» ретінде адамның бойында кінә сезімін оятады, оны өзінің адамгершілік ұстанымын бағалауға, өзінің болмысының мақсатын анықтауға шақырады.

Сонымен, рефлексия — әртүрлі білім беру орталарында әртүрлі мазмұн салаларында кеңінен қолданылатын оқыту әдісі. Дьюидің сенімдеріне негізделген, рефлексия — бұл белсенді, үздіксіз, циклдік күй, онда адам өз сенімдерін қарастырады, уақыт өте келе оларға қайта-қайта оралады. Рефлексия жеке тұлғаларды тәжірибеге қайта оралуға және «өз тәжірибелерін тиімді әрекет стратегияларын әзірлеу үшін қолданыстағы әрекет теорияларын бағалау және қайта қарау үшін негіз ретінде пайдалануға» итермелейді. Кең мағынада рефлексия студенттерге арналған білім мен оқу тәжірибесінің ажырамас бөлігі ретінде қабылданады. Бұрын айтылғандай, рефлексия бір жақты сызықтық процесс емес; оны тәжірибенің белгілі-бір түріне және сыртқы тәжірибеге қарқынды назар аудару арасындағы айнымалы тоқпен салыстыруға болады.

Рефлексия әдетте студенттерден кідіртуді және өткен тәжірибе мен бар дәлелдер туралы ойлануды, болашақта не болатынын немесе не болуы мүмкін екенін бағалауды және шешуді талап етеді. Дьюи рефлексияны «кез келген сенімге немесе білімнің болжамды түріне белсенді, табанды және мұқият қарау» деп сипаттайды. Сыни тұрғыдан ойлауға өте ұқсас естіледі, солай емес пе? Рефлексия — сыни ойлау сияқты белсенді және қайталанатын процесс төмендегі сыни ойлау үлгісі.

Рефлексивті ойлау — студенттердің мүмкіндіктерін кеңейту үшін пайдалана алатын, оларға үкім шығаруға, идеяларды талқылауға немесе тіпті күрделі мәселелерді шешуге мүмкіндік беретін және сыни тұрғыдан ойлауға мүмкіндік беретін тамаша құрал. Студенттердің әртүрлі нәтижелерін анықтау үшін рефлексивті ойлаудың әртүрлі әдістерін қолдану маңызды.

Бірінші стратегия — бірлескен оқыту стратегиясы, онда студенттер мәселені шешу немесе берілген оқу туралы сұраққа жауап беру үшін бірге жұмыс істейді.

Т: (ойланады) оқытушы мәтін туралы нақты сұрақ қоюдан бастайды. Студенттер осы тақырып бойынша білгендері немесе білгендері туралы «ойлайды».

Р: (жұп) әр студент басқа студентпен немесе шағын топпен жұптасуы керек.

Тақырып: (бөліседі) студенттер өз ойларын серіктесімен бөліседі. Оқытушы «бөлісуді» бүкіл топқа талқылауға дейін кеңейтеді.

Бұл стратегия студенттердің оқуды түсінуін жақсартуға бағытталған. Бұл сонымен қатар студенттерге оқудың белсенді қатысушылары болуға көмектеседі және пікірталастардан туындайтын ойларды жүйелеу тәсілі ретінде жазуды қамтуы мүмкін. Студент мәтінді оқып, содан кейін мәтінде не туралы немесе автор бөлісуге тырысатын идеялар туралы ойлануға бір минут бөлгенде пайдалы. Өз кезегінде герменевтикалық талдау жүргізуге де тиімді болмақ.

Екінші стратегия — студенттерге жаңа идеялар мен алдыңғы білім арасында байланыс орнатуға көмектесетін (қосылу — кеңейту — қоңырау). Сондай-ақ, бұл оларды қазіргі сұрақтарды, қиындықтарды талдауға, не үйреніп жатқандары туралы ойлауға итермелейді.

Жоғарыда сипатталған хаттама студенттерді метакогнитивті рефлексияға тартады, олардан тақырыпты бұрынғы түсінуімен байланысты идеялар мен ақпарат бөліктерін анықтауды сұрайды, содан кейін оларға осындай тақырып арқылы өздеріне қарсы тұру үшін ойлау тәсілдерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Үшінші және соңғы стратегия, бұл студенттерге мұқият бақылаулар жүргізуге және көргендеріне негізделген өз идеялары мен интерпретацияларын жасауға көмектеседі. Осы екі сұрақты бөліп, сіз не көресіз? ал сіз көргеніңіз туралы не ойлайсыз? Шын мәнінде, бұл процедура

студенттерге бақылаулар мен интерпретацияларды ажыратуға көмектеседі. Сонымен қатар, студенттерді тандануға және сұрақ қоюға шақыру арқылы күнделікті жұмыс қызығушылықты оятады және студенттерге жаңа байланыстар орнатуға көмектеседі.

Сіз не көресіз? Қандай бөлшектер ерекшеленеді? (Осы кезде түсіндіруді емес, бақылауларды сұраңыз.)

Не болып жатыр деп ойлайсыз? Сізді осылай айтуға не мәжбүр етеді?

Бұл сізді не ойландырады? Бұл сурет сіздің алдыңызда қандай үлкен сұрақтар туғызады?

Бұл әртүрлі стратегиялар оларды қолданған сайын әртүрлі аспектілерді қалай шеше алатыны анық. Сондай-ақ, оқытушының оқушылардан қаншалықты оң жауап алатыны өте маңызды. Бұл олардың оқу процесінде бізге, оқытушыларға, біздің мамандығымызға қажет сияқты осы стратегияларды қажет ететіндігін анықтайды.

Рефлексия және рефлексивтілік — тиімді, сондай-ақ эмоционалды өсуді қамтамасыз ету үшін біз үнемі жасауымыз керек екі метакогнитивті процесс. Егер сіз кідіртпесеңіз және не істеп жатқаныңызды және оны қалай жасайтыныңызды терең ойламасаңыз, сіз өзіңіздің күшті және әлсіз жақтарыңыз туралы ешқашан біле алмайсыз. Оқытушы ретінде сізде рефлексивті ойлауды дамыту және өзін-өзі бағалау тәжірибесін жақсарту үшін қолдануға болатын бірнеше әдістер мен стратегиялар бар.

Рефлексиялық тәжірибені сыни қолдаудың құрылымы ретінде, сапа мен тереңдікті жақсартудың тәсілі мен әдісі ретінде қарастыруға болады.

Рефлексия феноменологиясы ежелден бері ойшылдардың назарын аударып келеді. Сонымен қатар, қазіргі ғылымдағы рефлексияның жалпы проблемасы өзектілігін жоғалтып қана қоймай, сонымен қатар ғылыми білімнің әртүрлі салаларында — философия, психология, педагогикада зерттеу объектісіне айналады. Оны зерттеу тарихы көбінесе адамның өзі туралы идеясының дамуымен сәйкес келеді. Рефлексия ұғымы оның тұжырымдамалық мәртебесі мен психологиялық бағдарламалар жүйесіндегі орнының белгісіздігімен сипатталады. Бұл рефлексия мәселесін зерттеу тәсілдерінің кеңдігі мен өзгергіштігінен туындайды. Рефлексия ұғымының өзі сөзбе-сөз аударғанда «артқа бұрылу» дегенді білдіреді.

Рефлексия — сіздің ішкі күйіңіз туралы ойлау, интроспекция. Рефлексия — күмән, қайшылықтарға толы рефлексия. Қазіргі педагогикада рефлексия дегеніміз — іс-әрекетті және оның нәтижелерін интроспекциялау. Рефлексия студенттерге алынған нәтижелерді тұжырымдауға, әрі қарайғы жұмыстың мақсаттарын қайта анықтауға, білім беру жолын түзетуге көмектеседі. Рефлексия мақсат қоюмен тығыз байланысты. Студенттің өз білімінің мақсаттарын қоюы олардың орындалуын және одан кейінгі рефлексияны — қойылған мақсаттарға жету жолдарын түсінуді қамтиды. Бұл жағдайда рефлексия тек нәтиже ғана емес, сонымен қатар жаңа білім беру қызметі мен мақсат қоюдың бастапқы буыны. Педагогикалық процестегі рефлексия функцияларына мыналар жатады:

- диагностикалық функция — педагогикалық процеске қатысушылар арасындағы өзара іс-қимыл деңгейін, осы өзара іс-қимылдың тиімділік деңгейін, жекелеген педагогикалық құралдарды анықтау;
- жобалау-модельдеуді, алдағы қызметті жобалауды, өзара әрекеттесуді, қызметтегі мақсатты көздейді;
- ұйымдастырушылық-өнімді қызмет пен өзара әрекеттесуді ұйымдастырудың тәсілдері мен құралдарын анықтау;
- коммуникативті-рефлексия оқытушы мен студенттің нәтижелі қарым-қатынасының шарты ретінде;
- семантикалық-педагогикалық процеске қатысушылардың санасында өздерінің іс-әрекеттерінің мағынасын, өзара әрекеттесу мағынасын қалыптастыру;
- мотивациялық-қызметтің бағыты мен мақсатты көзқарасын анықтау;
- түзету-педагогикалық процеске қатысушыларды өз қызметін, өзара әрекеттесуді түзетуге ынталандыру.

Рефлексия адамның ХХІ ғасырда қажет болатын үш маңызды қасиетінің дамуына ықпал етеді. Рефлексияның жіктелуі: мазмұны бойынша: ауызша және жазбаша, қызмет түрі бойынша: жеке, топтық, ұжымдық. Өткізу әдістері бойынша: сауалнама, сурет және т.б. Функциялары бойынша: физикалық (үлгерген-үлгермеген, оңай-қиын), сенсорлық (қызықты-қызықсыз, ыңғайлы-ыңғайсыз), интеллектуалды (мен түсінгенмен, қандай қиындықтарға тап болғанымды түсінбедім).

Сабақта рефлексияны ұйымдастыру әдістері

1. Көңіл-күй мен эмоционалды жағдайдың рефлексиясы: «Эмодзилер» ең оңай нұсқа: үш жүзді карталарды көрсету: көңілді, қайғылы, бейтарап.

2. Әр түрлі кескіндерді қолдану:

«Көңіл-күй букеті». Сабақтың басында студенттерге қызыл және көк түсті қағаз гүлдер таратылады. Тақтада ваза бейнеленген. Сабақтың соңында оқытушы: «егер сізге сабақта ұнаса және сіз жаңа нәрсе білсеңіз, вазаға қызыл гүлді бекітіңіз, егер сізге ұнамаса көк», – дейді.

«Сезім ағашы». Егер Мен өзімді жақсы, жайлы сезінсем, ағашқа қызыл алма іліп қоямын, егер жоқ болса, жасыл.

«Күн мен бұлт». Оқытушының қолында бұлт пен күн бар. Ол студенттерге көңіл-күйін бұлтпен немесе күнмен салыстыруды ұсынады. Түсіндіре отырып, егер жақсы көңіл-күй болса, күнді таңдаңыз, егер онша болмаса, онда бұлт.

Эмоционалды және көркем безендіру.

Іс-әрекеттің рефлексиясы оқу материалымен жұмыс істеу тәсілдері мен әдістерін түсінуге, ең ұтымды әдістерді іздеуге мүмкіндік береді. Рефлексияның бұл түрі үй тапсырмасын тексеру, жобалау жұмыстарын қорғау кезеңінде қолайлы. Сабақтың соңында осы рефлексияны қолдану сабақтың әр түрлі кезеңдеріндегі әркімнің белсенділігін бағалауға мүмкіндік береді. Оқу материалының мазмұнының рефлексиясы өткен материалдың мазмұнын түсіну деңгейін анықтау үшін қолданылады. Аяқталмаған ұсынысты, тезисті, афоризмді таңдауды, білімнің «өсуін» бағалауды және мақсаттарға жетуді қабылдау тиімді.

Аяқталмаған сөйлем принципі бойынша құрылған рефлексия.

Оқу сабағының соңында білім алушыларға келесі сөйлемдерді ауызша немесе жазбаша түрде аяқтау ұсынылады.

Опциялар:

«Бүгінгі сабақта мен түсіндім, білдім, түсіндім...»;

«Сабақтан кейін мен алғым келді»;

«Мен ақыл-ойды армандаймын»;

«Сабақта қарым-қатынас қандай болды?

- көңілді

- танымдық

- қызықты

- ойын

- ерекше

- қуанышты

- қызықсыз

Сонымен қатар, студенттерге шағын сауалнама ұсынылады, оның мазмұнын сабақтың қандай элементтеріне ерекше назар аударылатынына байланысты өзгертуге, толықтыруға болады. Сіз студенттерден өз жауабын дәлелдеуді сұрай аласыз.

1. Сабақта мен жұмыс істедім ...

2. Сабақтағы жұмыс ...

3. Мен үшін сабақ ...

4. Менің ойымша:

белсенді / пассивті

риза / риза емес

қысқа / ұзын

шаршамадыңыз / шаршадыңыз

жақсы / нашар

түсінікті / түсініксіз

пайдалы / пайдасыз

жеңіл / қиын

қызықты / қызықсыз

«Плюс немесе минус-қызықты» рефлексиясы

Жазбаша орындау үшін білім алушыларға үш бағаннан тұратын кестені толтыру ұсынылады.

«П» — «плюс» бағанасында сабақта ұнағанның бәрі жазылады, жағымды эмоциялар тудырған ақпарат пен жұмыс формалары немесе оқушының пікірінше, оған қандай да бір мақсаттарға жету үшін

пайдалы болуы мүмкін. «М» — «минус» бағанында сабақта ұнамағанның бәрі жазылады, қызықсыз болып көрінді, дұшпандық тудырды, түсініксіз болып қалды немесе оқушының пікірінше, ол үшін қажет емес, өмірлік жағдайларды шешу тұрғысынан пайдасыз болып шықты. «Және» — «қызықты» бағанына студенттер сабақта білген барлық қызықты фактілерді және осы мәселе бойынша тағы не білгісі келетінін, оқытушыға арналған сұрақтарды жазады.

«Синквейн» рефлексиясы.

Сабақ соңында білім алушыларға зерттелген материал негізінде синквейн жазу ұсынылады.

Синквейн:

1-жол — синквейн мазмұнын анықтайтын бір кілт сөз;

2-ші жол — бұл ұғымды сипаттайтын екі сын есім;

3-ші жол — берілген тақырып шеңберіндегі әрекетті білдіретін үш етістік;

4-ші жол — тақырыптың мәнін немесе оған деген көзқарасын ашатын қысқа сөйлем;

5-ші жол — кілт сөздің синонимі (зат есім).

Синквейн тұжырымдама мен ақпаратты талдаудың, синтездеудің және жалпылаудың жылдам, тиімді құралы, ұғымдарды мағыналы қолдануға және қарастырылып отырған мәселеге деген көзқарасыңызды анықтауға үйретеді.

Бағалау баспалдағы:

Студенттерге баспалдақ ұсынылады, онда олар тапсырмаларды орындау кезінде сіз өзіңізді қоятын баспалдаққа күн қоюы керек.

«Бассейн»:

Ватманның парағына жүзушілер тақырыпты зерттеу кезінде студенттердің жағдайын көрсететін жолдармен бассейн салынған (ол бірден түсінбеушілікке батып кетті, қашықтықтың ортасында тұншығып қалды, мәреге дейін сенімділікпен жүзді, жеке рекорд орнатты және т.б.). Қатысушылар жүзушілердің бірімен оның жанына шартты белгі қою арқылы сәйкестендіреді.

Тақтада мынадай тіркестер жазылған:

Сабақ пайдалы, бәрі түсінікті.

Тек бір нәрсе түсініксіз.

Сіз әлі де жұмыс істеуіңіз керек.

Ия, үйрену қиын!

«10 балл»

Сабақтағы жұмысты позициядан 10 балдық шкала бойынша бағалау:

«Мен» 0 _____ 10

«Біз» 0 _____ 10

«Іс» 0 _____ 10

«Мен үшін бүгінгі философия сабағы ...»

Студенттерге жеке карточка беріледі, онда студенттің сабақтағы жұмысын үш бағыт бойынша сипаттайтын сөз тіркестерін атап өту қажет.

Сабақ.

1. қызықты

1. жұмыс істедім

1. материалды түсіндім

Мен сабақтамын

2. қызықсыз

2. қызықты

2. білгеннен көрі көбірек білдім

Қорытынды

3. бей-жай

3. басқаларға көмектестім

3. түсінбедім

«Пантомима»

Пантомимада студенттер өз жұмыстарының нәтижелерін көрсетуі керек. Мысалы, қолдар жоғары — риза, басы төмен — риза емес, бетіңізді қолыңызбен жабу — немқұрайлық.

Оқу пәнінің мазмұнының рефлексиясы

«Идеялар себеті»

Студенттер сабақ туралы өз пікірлерін парақшаларға жазады, барлық парақшалар себетке салынады, содан кейін оқытушы таңдаулы түрде пікірлерді оқып, жауаптарын талқылайды. Студенттер парақшалардағы пікірлерін жасырын түрде айтады.

«Ағаш»

Студенттер сабақ туралы өз пікірлерін ағаш жапырақтары түрінде қағазға жазады, сіз бірқатар сұрақтар ұсына аласыз, содан кейін оларды плакаттағы ағаш дайындамасына бекітіңіз.

Нәтижесі

Философияны оқытуда озық педагогикалық тәжірибені зерделей отырып, біз рефлексия кезеңдерінде философияны оқытуда жүйелі қолданудың айтарлықтай оң нәтижесі бар екенін анықтадық. Рефлексия әрбір қатысушы қол жеткізілген деңгейді бағалай отырып, мақсатқа қарай одан әрі қозғалыстарды өзі анықтай алатындығына байланысты білім беру процесінің сапасын арттыруды қамтамасыз етеді: студент білімді игерудің жоғары деңгейіне, оқытушы өзінің кәсіби шеберлігін арттыруға қамтамасыз етеді. Жүйелік рефлексия студенттермен бірге оқу сабақтарында өзара әрекеттесуді құрудағы жаңа бағыттарды анықтауға мүмкіндік береді, яғни студенттердің белсенді қызметіне қосу арқылы олардың тиімділігін арттырады.

Философияны оқытуда рефлексияны қолдану, білім беру іс-шарасының кезеңдерінде ақыл-ой және практикалық іс-әрекеттің белсенділігін қамтамасыз етеді, бұл оқу материалын толық игеруге, жаңа білім мен дағдыларды тиімді және сапалы игеруге әкеледі.

Қорытынды

Философияны оқытуда рефлексияны қолдану студенттердің белсенділігін, тақырыпты талдау деңгейін, бейімделуі мен қайталауды қамтитын циклдік процесс. Адамның рефлексиясы келесі сабаққа тікелей әсер етеді, өйткені ол интроспекциядан кейін оларға белгілі бір түзетулер енгізеді. Философияны оқытуда рефлексияны қолданған кезде төмендегі сұрақтарға жауап беру арқылы, тақырыпты игеру деңгейін анықтауға болады. Ол үшін арнайы сұрақтарды парақтарға жазып дайындап қойып, сабақ барысында таратқан жөн.

Мен нені жақсы білдім?

Мен үшін не жаңа болды?

Бұл идеяны келесі уақытқа қалай бейімдей аламын?

Бұл сұрақтарға жауап беру тапсырманы өзгертуді, топтық жұмыстан жұптық жұмысқа ауысуды немесе сабақ тәртібін өзгертуді білдіруі мүмкін.

Рефлексивті оқытумен айналысатын оқытушы өзіне бірқатар сұрақтар қоюы керек, атап айтқанда:

Студенттер материалды жақсы түсінеді ме?

Олардың қандай қиындықтары бар? Олар немен байланысты?

Студенттер менің нұсқауларым мен міндеттерімді толық түсінеді ме? Егер жоқ болса, неге?

Студенттер, сайып келгенде, тапсырмада немесе іс-әрекетте сәттіліктің қандай болатынын түсінеді ме? Олар мұны өздері үшін білдіре ала ма?

Оларға қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін не істей аламын?

Бұл сабақта не жақсы өтті? Неліктен?

Мен қандай қиындықтарға тап болдым? Неліктен?

Студенттер қаншалықты қызығушылық танытты және белсенді болды?

Мен басқаша не істей аламын?

Болашақ сабақтарда маған не көмектесетіні туралы осы тәжірибеден не білдім?

Оқытушының рефлексиясын көрсету және оларға жауап беру студенттерге тікелей әсер етеді, өйткені ол оқуын өзгертеді және бейімдейді. Бағалау модельдерін құру сіз жасаған әрекеттердің қажетті нәтиже бергенін білуге көмектеседі. Оқытуды рефлексивті басқару мұндай мінез-құлық үлгісін оқушының өмірінің басқа салаларына ауыстыруға мүмкіндік береді. Рефлексиялық тәжірибеге қажетті сыни, сындарлы және шығармашылық ойлауды дамытуға көмектесу қажет.

Рефлексиялық тәжірибе бірлескен әрекет болуы мүмкін: оны жалғыз жасаудың қажеті жоқ.

Жалпы, рефлексивті оқыту — негізгі дағды. Ол оқу процесіне неғұрлым тезірек енгізілсе, соғұрлым жақсы. Бұл әдіс қатысушы және сыни білім алушылар ұрпағын тәрбиелеу үшін өте қолайлы, ал ерте жастан бастап рефлексивті оқытуды енгізу студенттерге үнемі жетілдіріліп

отыратынына сенімділік алуға көмектеседі. Рефлексиялық тәжірибе техникасын меңгеру уақытты қажет етсе де, бұл сізге уақыт пен күш-жігерді үнемдейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Dewey J. How We Think. D.C. Heath / J. Dewey. — 1933.
- 2 Калашникова О.В. Развитие педагогической рефлексии: Практик. руководство для студентов и начинающих учителей / О.В. Калашникова; науч. ред. Э.Ф. Зеер. — Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф. — пед. ун-та, 1998. — 40 с.
- 3 Дьюи Д. Психология и педагогика мышления / Д. Дьюи; пер. с англ. Н.М. Никольской. — М.: Совершенство, 1997. — 208 с.
- 4 Проблемы рефлексии: Современные комплексные исследования / под ред. И.С. Ладенко. — Новосибирск: Наука, 1987. — 123 с.
- 5 Дж. Локк. Сочинения [в 3-х т.]: Т. 1 / Локк Дж.; ред.: И.С. Нарский, А.Л. Субботин; ред. 1 т., авт. вступит. статьи и примеч. И.С. Нарский; пер. с англ. А.Н. Савина. — М.: Мысль, 1985. — 621 с.
- 6 Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А.А. Бизяева. — Псков: ПГПИ им.С.М. Кирова, 2004. — 216 с.

М.Ж. Спанов, Р.Е. Джуншеев, М.С. Жолдыбаева

Рефлексивное обучение системному анализу философии

Рефлексивное обучение системному анализу философии — это метод, направленный на расширение образовательного процесса, всестороннее и критическое восприятие философских знаний. Этот метод обеспечивает не только теоретическое усвоение философии студентами, но и анализ, а также изменение собственных мыслительных и познавательных процессов. Рефлексивное обучение позволяет глубоко понимать философию и систематически анализировать ее, что в свою очередь, способствует всестороннему развитию обучающихся. В статье рассматривается метод, направленный на углубление философского познания путем разработки критического и многогранного подхода к анализу философских концепций. В статье подчеркивается важность рефлексивного подхода к изучению и критическому анализу собственных мыслительных процессов, а также к овладению студентами философскими теориями. Рефлексивное обучение способствует интеграции философских знаний, позволяет выявлять и анализировать отношения между различными философскими направлениями и расширяет кругозор понимания философских проблем. Целью статьи является изучение и обоснование использования рефлексивного подхода в обучении системному анализу философии, направленному на развитие критического мышления, глубокого восприятия философских понятий и проблем, определение эффективности рефлексивного обучения, которое направлено на систематическое понимание теоретических и практических основ философии, а также определение ее роли в совершенствовании навыков критического мышления студентов.

Ключевые слова: философия, обучение, метод рефлексии, инновации, оценка, анализ, когнитив, метакогнитив, критическое мышление, логика, диалектика.

M.Zh. Spanov, R.E. Dzhunshееv, M.S. Zholdybayeva

Reflective Learning of Systematic Analysis in Philosophy

Reflective teaching of systematic analysis of philosophy is an important method aimed at deepening the educational process and comprehensive and critical perception of philosophical knowledge. This method provides theoretical assimilation by students of philosophy and analysis and modification of their own mental and cognitive processes. Reflective learning allows one to deeply understand philosophy and systematically analyze it, which in turn contributes to the comprehensive development of students. In the article, reflective teaching of systematic analysis of philosophy is considered a method aimed at deepening philosophical knowledge by developing a critical and multifaceted approach to the analysis of philosophical concepts. The article emphasizes the importance of a reflexive approach to the study and critical analysis of one's thought processes, as well as to students' mastery of philosophical theories. Reflective learning contributes to the integration of philosophical knowledge, allows to identification and analysis of relationships between different philosophical directions, and also expands the horizons of understanding philosophical problems. The purpose of the article is to study and justify the use of a reflective approach in the teaching of systematic analysis of philosophy, aimed at the development of critical thinking, deep understanding of philosophical concepts and problems, determining the effectiveness of reflective training aimed at a systematic

understanding of the theoretical and practical foundations of philosophy, as well as determining its role in improving students' critical thinking skills.

Keywords: philosophy, teaching, reflex method, innovation, evaluation, analysis, cognitive, metacognitive, critical thinking, logic, dialectics.

References:

- 1 Dewey, J. (1933). *How We Think*. D.C. Heath.
- 2 Kalashnikova, O.V. (1998). *Razvitie pedagogicheskoi refleksii: Prakticheskoe rukovodstvo dlia studentov i nachinauiushchikh uchitelei* [The Development of Pedagogical Reflection: A Practical Guide for Students and new Teachers.]. Je.F.Zeer [Ed.]. Ekaterinburg: Ural [in Russian].
- 3 Dewey, D. (1997). *Psikhologiya i pedagogika myshleniya* [Psychology and Pedagogy of Thinking.]. (N.M. Nikolskoi, Trans). Moscow: Sovershenstvo [in Russian].
- 4 Ladenko, I.S. (Ed.). (1987). *Problemy refleksii: Sovremennye kompleksnye issledovaniia* [Issues of Reflection: Contemporary Comprehensive Studies]. Novosibirsk: Nauka [in Russian].
- 5 Locke, J. (1985). *Sochineniia* [Collected Works]. I.S. Narskii, A.L. Subbotin (Ed.). (A.N. Savina, Trans). (Vols. 1–3, Vol. 1). Moscow: Mysl [in Russian].
- 6 Biziaeva, A.A. (2004). *Psikhologiya dumaiushchego uchitelia: pedagogicheskaiia refleksiiia* [The Psychology of a Thinking Teacher: Pedagogical Reflection]. Pskov: Pskovskii Gosudarstvennyi Pedagogicheskii Institut imeni S.M. Kirova [in Russian].

Авторлар туралы мәліметтер

Спанов Мейирхан — философия ғылымдарының кандидаты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті заң факультеті философия кафедрасының доценті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

Джуншеев Расилхан — философия ғылымдарының кандидаты, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті философия және саясаттану кафедрасының доценті, Тараз, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

Жолдыбаева Мадина — магистр, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті заң факультеті философия кафедрасының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0001-5744-0272>

Information about the authors

Spanov Meyirkhan — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Faculty of Law, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-1695-7152>

Dzhunsheev Rasilkhan — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, Taraz University named after M.H. Dulati, Taraz, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

Zholdybaeva Madina — Senior Lecturer of the Department of “Philosophy”, Faculty of Law, South Kazakhstan University named after M. Auezov, Master of Science, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0001-5744-0272>

Г.К. Гусейнова*

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан
(E-mail: gozel.huseynova.1995@mail.ru)

Особенности тюркского культурного пространства как формы бытия тюркской культуры

Пространство, будучи одной из важнейших философских категорий, является главным свойством бытия, используемое для характеристики его формы и протяженности. Его принято рассматривать в качестве формы бытия материи, либо места сосуществования вещей и явлений. Тюрки разделяют единое географическое пространство. Общая историческая судьба, принадлежность к единому этносу следует рассматривать в качестве объединяющего основания тюркского пространства. Общность ценностей прослеживается в особенностях жизни, быта и традициях. Тюркские народы в ходе исторического развития пребывали в условиях существования множества культур. Однако это не подрывало их идентичность к собственным культурным ценностям. Тюркская культура характеризуется богатством, самобытностью, исторической преемственностью. Она объединяет в себе образцы философского, культурного, литературного наследия. Тюркское культурное пространство следует представить в виде целостной системы, объединяющей в себе множество элементов: культурно-исторические события, объекты культурного наследия, субъекты и механизмы культурного взаимодействия. Объектами культурного наследия тюркских народов являются памятники как материальной, так и духовной культуры. Если к материальным ценностям относятся памятники древнетюркской письменности, археологические раскопки, то духовную культуру составляют ценности, обряды, обычаи, ритуалы и т.д. Тюркское культурное пространство предоставляет возможность сохранения и ознакомления с ценностями тюркской культуры, посредством деятельности культурных организаций. Главной его целью является усиление тюркской идентичности, поскольку территориальная удаленность тюркских народов друг от друга не служит препятствием в процессе осознания себя частью тюркского мира.

Ключевые слова: тюркское пространство, тюркское культурное пространство, тюркские народы, тюркская культура, общетюркская идентичность, межатюркское сотрудничество, тюркские организации, тюркский мир, общетюркские ценности, интеграция тюркских государств.

Введение

В статье исследованы такие понятия как «пространство», «культурное пространство», «социальное пространство», «культура». Широкому изучению их особенностей посвящены работы М. Вебера, П. Бурдьё, Г. Зиммеля, Т. Парсонса, Э. Дюркгейма, П. Бурдьё, А.Г. Букина, М. Сарафа, С.Н. Иконниковой, В.П. Большаковой, Ю.М. Лотмана и др. Цель статьи заключается в определении особенностей тюркского культурного пространства, на основе анализа и выявления его характерных свойств и структуры. Рассмотрение философских аспектов культуры вызывает интерес многих исследователей и по-прежнему не теряет своей актуальности. В силу своей универсальности данное понятие является объектом изучения многих гуманитарных наук и имеет множество интерпретаций.

* Автор-корреспондент. E-mail: gozel.huseynova.1995@mail.ru

Для осознания особенностей этих подходов, а также философских аспектов данного феномена следует обратиться к трудам М.С. Кагана, Р.А. Нуруллина, Ю.В. Петрова, С.Н. Иконниковой и др.

Характерным событием современного тюркского мира является стремление сохранить особенности многогранной тюркской культуры. Это вызывает необходимость в осмыслении особенностей тюркского культурного пространства. Ценные сведения о состоянии тюркской культуры на современном этапе развития можно получить из работ следующих исследователей: Н. Мамедов, Б. Каримов, Р.Ф. Мухамметдинов, Н. Назарбаев и т.д.

Об историческом и культурном развитии тюркских народов можно узнать из трудов таких исследователей, как Л.Н. Гумилев, Р. Рахманалиев, А. Касымжанов, М. Козыбаев и т.д. Сведения об истории и направлениях развития интеграционных процессов в тюркском мире, а также роли тюркских организаций в сплочении тюркских народов можно получить из трудов отечественных и зарубежных исследователей: Г.Т. Телебаев, Н. Джафаров, Д.Э. Фейзиев, И.А. Гилязов, Р. Гурбанов, Е.Ф. Парубочая, С.Б. Мухамеджанова, А.Б. Шалдарбекова, Н.Х. Худайбердиева, Д. Аппасова, Г.Т. Килавуз и т.д.

На основе различных трактовок в истории философии сформировались две основные концепции пространства: субстанциальная и реляционная. Согласно первому подходу, пространство существует как отдельная субстанция, являющаяся неким «вместилищем» объектов, независимо от их расположения (Демокрит, Эпикур, И. Ньютон). Представители же второго подхода (Аристотель, Г.В. Лейбниц, А. Эйнштейн) рассматривали пространство и время как отношения между объектами и явлениями. Пространство при этом зависит от материи и вне взаимодействия материальных объектов оно просто не существует. Для пространства характерно множество свойств, среди которых можно выделить протяженность, отражающая его способность обеспечить сосуществование в себе различных объектов, а также трёхмерность, выражающая возможность определения их положения. Расположение материальных объектов, в свою очередь, формирует структуру пространства [11; 1-2].

Материальный мир, объединяющий в себе неживую природу, живые организмы и общество, пребывает в постоянном движении и развитии. Перемещение неживых систем описывается в физическом пространстве. Процессы, происходящие в живой природе, рассматриваются в рамках биологического пространства, а средой социальных процессов и отношений является социальное пространство.

Проблематике социального пространства посвящены работы многих исследователей: М. Вебер, Г. Зиммель, Э. Дюркгейм, П.А. Сорокин, Т. Парсонс и т.д. Сам термин был введен французским социологом П. Бурдьё, в его книге «Физическое и социальное пространство». Автор рассматривает социальное пространство в качестве абстрактного пространства, конституированного ансамблем подпространств или полей, обязанных своей структурой неравному распределению отдельных видов капитала. В структуре социального пространства П. Бурдьё выделяет несколько полей, в которых индивиды занимают определенную позицию (экономическое, интеллектуальное, религиозное) [1; 22–35].

Термину социальное пространство давалось множество трактовок. Для Г. Зиммеля оно предстает в виде сферы социального взаимодействия, имеющей свои границы. Э. Дюркгейм называл пространство социальной категорией, определяемой опытом человека. В рамках теории социальной стратификации и мобильности, социальное пространство изучал американский социолог П. Сорокин, который подразумевал под ним совокупность общественных отношений. Рассматривая процесс изменения индивидом своего положения в социальном пространстве, Сорокин резко отличал социальное пространство от геометрического.

Согласно П.А. Сорокину, люди, находящиеся далеко друг от друга в геометрическом пространстве, могут быть на социально близком расстоянии, тогда как физически близкие друг другу люди в геометрическом пространстве могут быть далеки в социальном. Наличие при этом сходств и различий в положении людей определяет размер социальной дистанции между ними: «Чем больше сходства в положении различных людей, тем ближе они друг к другу в социальном пространстве, и чем значительнее и существеннее различия, тем больше социальная дистанция между ними» [10; 299].

Социальное пространство формируется в результате социального взаимодействия как способа реализации социальных отношений между различными субъектами (индивиды, группы, народы, государства и т.д.). Данный процесс находит свое место в области экономики, политики, культуры и т.д. Это, в свою очередь, дает основание говорить об экономическом, культурном, политическом и др. пространствах и рассматривать их в качестве частей социального пространства, так как каждое из них предполагает процесс налаживания социальных связей [4; 117–120].

Культура занимает особое место в жизни человека и общества. Это обусловлено тем, что она предстает в виде способа сохранения и передачи человеческого опыта. В настоящее время категория культуры является объектом исследования многих социально-гуманитарных наук, на основе чего сформировалось множество определений и интерпретаций. К философским подходам к изучению данного феномена относятся: системно-деятельностный, семиотический, аксиологический и т.д.

Содержание системно-деятельностного подхода можно объяснить трудами В. Степина, концепция которого вызывает особый интерес в понимании сущности культуры. Российский исследователь рассматривает культуру как систему исторически развивающихся, надбиологических программ человеческой жизнедеятельности, обеспечивающих воспроизводство и изменение социальной жизни во всех ее основных проявлениях. К надбиологическим программам, формирующим исторически накапливаемый социальный опыт, он относит: знания, нормы, навыки, ценностные ориентации и т.д. Фиксирование этих программ, согласно В. Степину, обеспечивает социокод как система кодирования социально значимой информации. Культура при этом, выступая в виде традиции либо социальной памяти, способствует сохранению и передаче этой информации [5; 41–45].

Способность культуры к сохранению и передаче информации также рассматривается в философской концепции другого российского культуролога Ю.М. Лотмана, работы которого посвящены семиотическому анализу культуры. В рамках данного подхода культура рассматривается как «надындивидуальный механизм хранения и передачи некоторых сообщений (текстов) и выработки новых». Пространство культуры, способствующее сохранению и актуализации общих текстов, определяется Ю.М. Лотманом как «пространство некоторой общей памяти». В данном случае, для актуализации характерно наличие «некоторого смыслового инварианта», что дает возможность тексту в контексте новой эпохи сохранять, несмотря на вариативность истолкований, «идентичность самому себе». Тем самым, Ю.М. Лотман выделяет в качестве условия существования общей культурной памяти наличие константных текстов и единства кодов [8; 200–202].

Аксиологический подход связывает культуру с системой ценностей, обладающей значимостью для общества. Культура при этом рассматривается как созданная человечеством совокупность материальных и духовных ценностей [9; 118–121].

Средой бытования культуры является культурное пространство. В последнее время этот термин приобретает значительную актуальность. Многие ученые в своих работах обращаются к понятию «культурное пространство», пытаясь ответить на вопрос о том, что оно собой представляет. Согласно российскому исследователю С.Н. Иконниковой, оно является неким «вместилищем», внутренним объемом культурных процессов [7; 40]. Схожим является определение другого исследователя В.П. Большаковой, которая характеризует культурное пространство как поле, порожаемое взаимодействиями и воздействиями ценностей культуры и их систем [6; 438].

Для культурного пространства характерны такие свойства, как целостность, структурность, динамизм и т.д. Его динамизм проявляется в том, что в зависимости от внутренних и внешних факторов влияния оно склонно к сужению, расширению и другим изменениям. Культурное пространство способно воспринимать новые ценности, отбрасывать устаревшее, а также реализовывать возврат в прошлое. Оно отличается «пористостью», обеспечивающей древним артефактам возможность «подняться в современные слои культуры» [7; 46–47].

Культурное пространство внутренне структурировано. Согласно российскому профессору А.Н. Быстровой в его структуре можно выделить несколько элементов: пространство реального мира, пространство социума, информационно-знаковое, а также интеллектуальное пространство [2; 94]. Другой исследователь культуры М. Сараф рассматривает культурное пространство как сферу разворачивания культурных процессов. Он выделяет в его структуре три основных уровня их реализации: актуальный, стационарный и потенциальный. При этом классификация проводится в зависимости от времени проведения взаимодействия и вовлечения в него субъектов культуры. Актуальный уровень характеризует процесс взаимодействия в текущий момент времени, в то время как стационарный — в определенный исторический период. А на потенциальном уровне обеспечивается возможность участия во взаимодействии новых субъектов [12; 19].

Методы исследования

В ходе исследования автор обращается к работам, в которых осуществлен анализ культуры, философских проблем культуры, категорий «культурное и социальное пространства». Особое внимание уделяется рассмотрению выступлений, заявлений глав тюркских республик, положений законода-

тельных систем тюркских государств, базовых документов тюркских организаций, договоров и соглашений регионального и международного характера, а также древнетюркских и зарубежных средневековых источников. В статье применяются описательный, аналитический, структурный методы исследования. На основе рассмотрения теоретических аспектов социального и культурного пространств, удалось описать содержание тюркского пространства, а также в зависимости от направления его развития, определить ключевые моменты, касающиеся тюркского культурного пространства. В ходе анализа, общему пространству культуры тюркских народов приписываются такие свойства, как динамизм, протяженность, структурность, целостность и т.д. Наряду с этим, факты структурированности культуры и культурного пространства позволили определить внутреннее строение тюркского культурного пространства, на основе чего оно представлено в качестве целостной системы, объединяющей в себе множество элементов.

Результаты

На основе вышесказанного можно обосновать определенные выводы. Тюркский мир имеет территориальную протяженность, и тем самым, приобретает пространственные характеристики. Принадлежность к единому этносу, прослеживаемую в особенностях жизни, быта, традициях, следует рассматривать в качестве объединяющего основания тюркского пространства. Местом распространения тюркской культуры является территория Евразии, что в свою очередь определяет географические границы тюркского пространства культуры.

Наряду с протяженностью для него также характерны такие свойства, как целостность, структурность, динамизм. *Целостность* тюркского культурного пространства проявляется в том, что оно представляет собой совокупность взаимосвязанных элементов, каждый из которых имеет особое значение в его структуре. Отсутствие любого элемента приводит к нарушению целостности и единства культурного организма. В то время как пребывание обеспечивает сохранение его целостности. Наличие общих культурных ценностей у тюркских народов способствует усилению целостности их культурного пространства, облегчает процесс ознакомления с культурным наследием друг друга. В усилении культурных коммуникаций с целью сохранения тюркской культуры проявляется подвижность либо *динамизм* тюркского культурного пространства. Исторический обзор тюркской культуры позволяет выявить в ней множество пластов, на каждом из которых происходят культурные события, к которым можно отнести сведения о развитии древнетюркской письменности, государственности, духовности, быта тюркских народов и т.д. Способность культуры сохранять, находит свое проявление и в тюркской культуре, способной погрузиться в далекое прошлое, сохранить его и передать новому поколению с целью преемственности. Иными словами, *сохранение всех происходящих процессов и явлений*, определившееся в качестве характерного свойства этого пространства, обеспечивает реализацию исторического экскурса по его внутренним пластам.

Составные элементы тюркского культурного пространства:

- *объекты культурного наследия*, включающие памятники материальной и духовной тюркской культуры;
- *культурные события*, имеющие историческую важность для тюркских народов;
- *субъекты и механизмы культурного взаимодействия*, обеспечивающие сохранение вышеназванных элементов (тюркские республики, ТЮРКСОЙ, Организация тюркских государств, Тюркская академия, Тюрк ПА и т.д.).

Вопрос сохранения и развития тюркской культуры зависит от деятельности субъектов и механизмов культурного взаимодействия, так как диалог в большей мере способствует существованию культуры. Их действия определяют наличие спада либо подъема в области сохранения культурного наследия тюркских народов, а также обеспечивают формирование тюркского самосознания. Это определяет важность данного элемента в структуре культурного пространства тюркского мира.

Обсуждение

Рассмотрение главных особенностей понятий «культура», «культурное и социальное пространство», дает возможность определить теоретические аспекты тюркского пространства, а также свойства и структурные элементы тюркского культурного пространства.

В истории человечества достаточно событий, определивших ход исторического развития народов. Тюрки, заняв значительную часть евразийского континента, определили границы географического расположения тюркского мира. Сегодня местом расселения тюркских народов как составных

частей крупной этнической общины являются различные страны. Большинство тюрков проживают на территории независимых тюркских государств. Процесс межтюркского взаимодействия дает возможность говорить о социальном пространстве тюркских народов, являющемся местом налаживания тесных взаимосвязей.

На основе взаимодействия в различных областях на тюркской арене формируется общее многогранное тюркское пространство. В зависимости от вектора либо направления его развития можно говорить о тюркском экономическом, культурном, научном и др. пространствах. Развитие отношений в сфере экономики представляет ныне особую важность для многих тюркских республик, осуществляющих в связи с этим активную деятельность. Восстановление Великого шелкового пути, являющегося исторически важным для всех тюрков, увеличение объемов торговли, а также расширение экономического сотрудничества в регионе превратились в главные приоритеты их целенаправленной политики. С целью разрешения совместных экономических проблем организуются регулярные встречи тюркских лидеров, действуют Тюркская торгово-промышленная палата, Банк развития, Тюркский инвестиционный фонд. Азербайджан, находящийся на стыке Востока и Запада, определился в качестве связывающего звена между Европой и странами Центральной Азии, обеспечивая при этом мир и стабильность в регионе. И неспроста он превратился в место реализации важного проекта «ТРАСЕКА», в рамках которого осуществляется реализация торговых отношений по транспортному коридору Европа-Кавказ-Азия. В настоящее время все усилия тюркских государств направлены на повышение роли Транскаспийского транспортного коридора, обеспечивающего увеличение объема грузовых перевозок из Китая в европейские страны.

Характерной тенденцией современного тюркского научного пространства является проведение целого ряда мероприятий, посвященных философскому наследию тюркских народов. Среди них можно выделить научные конференции, заседания, форумы, круглые столы ученых и исследователей, заинтересованных в данном вопросе.

Одним из основных направлений развития межтюркского сотрудничества, является сфера культуры. В ходе данного процесса между тюркскими народами налаживаются связи с целью сохранения общих культурных ценностей.

Как и было указано прежде, культурное пространство имеет внутреннюю структуру и его протяженность формируется на основе географических границ распространения культуры. Тюркская культура отличается богатой историей. Традиции, обычаи, ритуалы, язык, верования, составляющие ее структуру, берут свои истоки из далекого прошлого. Они отражают быт, моральные устои древних тюрков и определяют внешний облик тюркской культуры. Ее духовной составляющей является язык, служащий способом существования тюркской культуры и выражения ее самобытности. Особое значение в процессе изучения истории и культуры тюркских народов занимают тюркские письменные памятники. Древнетюркские рунические памятники обеспечивают возможность изучения древнего тюркского языка и ознакомления с историческими событиями в жизни тюрков. Будучи обнаруженными на территории различных регионов Евразии, они определяют границы расселения тюрков, а также ареал распространения тюркского языка и культуры. Это дает основание говорить о тюркском языковом пространстве. В настоящее время объектом регулярного обсуждения среди тюркологов является разработка единого общетюркского языка, что создаст условия для облегчения межтюркского общения и интеграции.

Рассмотрение религиозных представлений тюркских народов имеет особую значимость с точки зрения определения характерных черт тюркского культурного пространства. Древние тюрки до появления мировых религий верили в тенгрианство. Кроме веры в Тенгри, некоторые тюркские народы и племена со временем становились приверженцами и других религий (ислам, христианство, буддизм, манихейство и т.д.). Об этом свидетельствуют памятники материальной культуры, в частности: мечети, церкви, надмогильники, памятники древнетюркской надписи и т.д. Процесс принятия ислама тюрками тесно связан с деятельностью ученых, проповедников и правителей тюркских государств. X век был важным событием в духовной жизни тюркских народов: создавались новые тюркские государства, правители которых реализовали политику исламизации тюркских племен. Тюркские народы сохраняют приверженность традиционным верованиям и в современный период. В то время как большинство тюркских народов исповедуют ислам (турки, азербайджанцы, киргизы, казахи, узбеки), остальные являются сторонниками христианства (гагаузы, чувашаи), буддизма (тувинцы), иудаизма (караимы). На основе этого следует отметить, что тюркскому религиозному пространству присуща

«гетерогенность» или «неоднородность». Тем самым, в нем формируется несколько одновременно сосуществующих религиозных подпространств.

В ходе человеческой деятельности пространство культуры наполняется культурными смыслами, выражающимися посредством символов и знаков. Самоназвание группы способствует сохранению актуальности смыслов, являющихся общими для ее членов. Это в свою очередь приводит к формированию общего культурного пространства. Тюрки — этноним, определяющийся принадлежностью тюркских народов к единой этноязыковой группе. Тюркское пространство формируется на базе сходств тюркских народов в области культуры, являющейся совокупностью материальных (войлочные юрты, шерстяные ковры, каменные изваяния, предметы быта) и духовных (идеи, традиции, нормы морали) ценностей. Это сходство ярко проявляется в фольклоре тюркских народов, в котором находят свое отражение особенности их культурной жизни. В произведениях народного творчества (легенды, мифы, эпосы, поговорки и т.д.), содержащих информацию об образе жизни, обычаях, традициях тюркских народов, прослеживается схожесть в процессе осмысления окружающей действительности, формирования представлений об устройстве мира [3; 90–94].

Идея американского социолога П. Сорокина о том, что принадлежность представителей любой социальной группы к этой группе, не зависит от геометрического расположения ее членов, находит свое яркое подтверждение и в тюркском мире. Тюркские народы, проживающие на расстоянии друг от друга, не теряют чувство принадлежности к единой этноязыковой общности. Причиной этому служит наличие единого связывающего их основания — общность культурных ценностей. Иными словами, геометрическая отдаленность тюркских народов друг от друга не приводит к увеличению социальной дистанции между ними, и не является преградой на пути к тюркскому сплочению.

Процесс формирования культурного пространства трудно представить без коммуникации. Это вызвано тем, что оно содержит в себе комплекс взаимодействующих и соприкасающихся пространств культуры, обеспечивая при этом их регуляцию. Эти пространства разделяет единое культурное пространство, пребывая в одном пространственном континууме. Динамика культурно-интеллектуальных процессов, происходящих в тюркском пространстве, зависит от инициативы и действий субъектов меjtюркского взаимодействия (государств, международных организаций, научных центров, образовательных учреждений и т.д.). Наличие постоянного диалога и развитие партнерства обеспечивают возможность обмена в научных достижениях, а также приводят к усилению тюркологических исследований, сохранению культурного наследия и т.д.

С целью реализации многостороннего сотрудничества между тюркскими народами, действует Организация Тюркских Государств. Ее официальное создание было оглашено в 2010 году на X встрече тюркских лидеров в Стамбуле. До 2021 года организация действовала в форме Тюркского Совета. На заседаниях организации объектом обсуждения служат вопросы усиления интеграции тюркских стран, предпринимаются планы по усилению взаимодействия в различных сферах. В рамках организации действуют различные рабочие органы, в частности, совет аксакалов (старейшин), совет министров иностранных дел и т.д. Среди них особая роль отводится совету глав государств, ответственному за принятие важных государственных решений. Основные цели, поставленные перед организацией: усиление сотрудничества во всех сферах, обеспечение мира и безопасности в регионе, налаживание связей в области торговли и транспорта, приложение усилий для экономического и культурного развития. Разработка совместной программы «Тюркское видение-2040» является показателем целеустремленности и решительности тюркских государств на пути к достижению совместных целей. Эта концепция нацелена на устранение проблем в области сотрудничества.

Для мирового культурного пространства характерна неоднородность: в нем пребывает множество культур, отличающихся самобытностью. Это обеспечивает возможность проникнуть в прошлое той или иной культуры, а также осознать характерные особенности собственного пространства культуры. В условиях современных информационных коммуникаций одной из основных задач, стоящих перед тюркским миром, является применение необходимых усилий для сохранения материального и нематериального культурного наследия, требующих реализации соответствующих мер. Изменения в тюркской культуре могут быть вызваны вследствие процесса глобализации, характеризующегося стремлением к созданию единой мировой культуры, что ставит перед тюркским миром задачу усиления сотрудничества. Международной организации тюркской культуры — ТЮРКСОЙ отводится большая роль в оказании поддержки изучению, сохранению и популяризации общетюркской культуры. В рамках ее деятельности осуществляется организация по пропаганде культуры тюркских народов на международном уровне, разрабатывается широкий ряд

культурных программ, имеющих просветительский характер, а также предпринимаются меры по развитию различных видов искусства. С 2013 года организация совместно с телевизионным музыкальным каналом ТМВ TV, освещающим все многообразие тюркской культуры, проводит ежегодный песенный конкурс «Тюрквидение». Данный проект создал общую платформу для налаживания тесных связей между братскими народами в области музыки. Он дает возможность ознакомиться с исполнителями тюркского мира и способствует популяризации и развитию тюркской культуры. С целью отбора талантливых художников тюркского мира и демонстрации их произведений ТЮРКСОЙ организует выставки, конкурсы, фестивали. В рамках ее деятельности проводятся встречи представителей различных тюркских народов, заинтересованных вопросами налаживания тесных связей в области театра, организации совместных театральных фестивалей и показа произведений видных тюркских авторов в театрах тюркского мира. По инициативе организации в 2023 году с целью возрождения киноискусства был создан Союз кинематографистов тюркского мира. Деятельность союза направлена на усиление сотрудничества в области кино и реализацию совместных кинопроектов. Наряду с этим осуществляется дублирование популярных фильмов и сериалов тюркских стран на языки других тюркских народов, что дает возможность поближе ознакомиться с национальными традициями и обычаями друг друга.

Пространство тюркской культуры обеспечивает сохранение памяти об исторических и культурных событиях. Оно предоставляет доступ к историческим фактам, отображающим общность происхождения и схожие моменты в процессе культурного развития тюркских народов. Иными словами, историческая и культурная преемственность, связывающая прошлое с настоящим, является главным условием развития и существования тюркской культуры на современном этапе. На заседаниях лидеров, ученых, экспертов и исследователей тюркских стран часто обсуждаются вопросы, посвященные воззрениям тюркских мыслителей (Низами Гянджеви, Юсуф Баласугуни, Имадеддин Насими, Ходжа Ахмед Ясави, Алишер Навои), осознанию их роли и вклада в мировую культуру, решению проблем в области изучения их наследия.

В настоящее время особую важность заслуживает вопрос формирования единого тюркского информационного пространства, главной целью которого является создание совместной медиа платформы для тюркских республик. События последних лет показали, что любая информация может стать последствием ряда событий, и в большей мере, от деятельности СМИ зависит ход их развития. В связи с этим между членами Организации тюркских государств подписываются меморандумы о взаимопонимании между информационными агентствами братских республик, что в свою очередь служит основой для укрепления партнерства. Создание единого информационного поля позволит устранить угрозы распространения дезинформации о тюркских странах во всем мире и приведет к обеспечению их совместной кибербезопасности.

Выводы

Местом бытования культуры является культурное пространство. Это дает основание полагать, что средой пребывания тюркской культуры является тюркское культурное пространство. Пространство подразумевает размещение определенных объектов. Если границы тюркского географического и социального пространства определяют территориальные показатели расселения представителей тюркского этноса, то ареал распространения тюркской культуры зависит от места нахождения древнетюркских памятников культуры и распространения тюркских языков. Характерным свойством культурного пространства является сохранение всех происходящих процессов и явлений. Это обеспечивает реализацию исторического экскурса по внутренним пластам культурного пространства. Сохранение историко-культурного наследия является одной из основных целей субъектов тюркского мира, от деятельности которых зависит состояние тюркского культурного пространства. Его успешное развитие обеспечивает усиление сотрудничества и диалога, являющихся основными условиями формирования пространства культур и цивилизаций. Статья может служить научным вкладом в тюркологию, историю, философию, культурологию, политологию и социологию, а также способствовать закреплению в современной общетюркской научной терминологии понятия «тюркское культурное пространство».

Список литературы

- 1 Беляева Л.А. Социальное пространство: от теоретических построений к эмпирическому изучению / Л.А. Беляева // Философские науки. — 2012. — № 6. — С. 22–35.
- 2 Быстрова А.Н. Модель культурного пространства: граница и безграничность / А.Н. Быстрова // Вестник ТГПУ. — 2008. — Вып. 1(75). — С. 95–104.
- 3 Турдугулов А.Т. Мифологические парадигмы фольклора тюркоязычных народов / А.Т. Турдугулов // Культура в евразийском пространстве: традиции и новации. — 2017. — № 1(1). — С. 90–94
- 4 Гобозов И.А. Социальная философия: учебник для вузов / И.А. Гобозов. — М.: Академический Проект, 2010. — 352 с.
- 5 Степин В.С. Цивилизация и культура / В.С. Степин. — СПб.: Изд-во СПбГУП, 2011. — 407 с.
- 6 Теория культуры: учебное пособие / под ред. С.Н. Иконниковой, В.П. Большакова. — СПб.: Питер, 2008. — 592 с.
- 7 Иконникова С.Н. История культурологических теорий / С.Н. Иконникова. — 2-е изд., переработанное и дополненное. — СПб.: Питер, 2005. — 474 с.
- 8 Лотман Ю.М. Избранные статьи: [в 3-х т.]. Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры / Ю.М. Лотман. — Таллин: Александра, 1992. — 479 с.
- 9 Францев Г. Культура. Философская энциклопедия: [в 5-и т.]. Т. 3: Коммунизм. — Наука / Г. Францев; ред. колл.: Ф.В. Константинов (гл. ред.) [и др.]. — М.: Советская энциклопедия, 1964. — 584 с.
- 10 Сорокин П. Социальная и культурная мобильность / П. Сорокин // Человек, цивилизация, общество; под ред. А.Ю. Согомонова; перевод А.Ю. Согомонова. — М.: Политиздат, 1992. — С. 297–307.
- 11 Пойманова О.В. Категория «пространство» в философской и психолого-педагогической литературе [Электронный ресурс] / О.В. Пойманова // Теория и методология: проблемы, тенденции. — 2010. — С. 1–7. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-filosofskoy-i-psihologo-pedagogicheskoy-literature>
- 12 Сараф М.Я. Культурное пространство как предмет исследования [Электронный ресурс] / М.Я. Сараф // Пространство и Время. — 2011. — № 4. — С. 15–19. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-prostranstvo-kak-predmet-issledovaniya>

Г.К. Гусейнова

Түркі мәдениетінің өмір сүру формасы ретінде түркі мәдени кеңістігінің ерекшеліктері

Кеңістік ең маңызды философиялық категориялардың бірі бола отырып, болмыстың негізгі қасиеті, оның пішіні мен көлемін сипаттау үшін қолданылады. Ол әдетте материяның өмір сүру формасы немесе заттар мен құбылыстардың қатар өмір сүру орны ретінде қарастырылады. Түріктер біртұтас географиялық кеңістікті бөліседі. Біртұтас этноса жататын ортақ тарихи тағдыр түркі кеңістігінің біріктіруші негізі ретінде қарастырылуы керек. Құндылықтардың ортақтығын өмірдің, күнделікті өмірдің, салт-дәстүрдің ерекшеліктерінен байқауға болады. Түркі халықтары өздерінің тарихи даму кезеңінде көптеген мәдениеттердің өмір сүру жағдайында өмір сүрді. Дегенмен, бұл олардың өздерінің мәдени құндылықтарына сәйкестігіне нұқсан келтірмеді. Түркі мәдениеті байлығымен, өзіндік ерекшелігімен, тарихи сабақтастығымен ерекшеленеді. Ол философиялық, мәдени, әдеби мұра үлгілерін біріктіреді. Түркі мәдени кеңістігі көптеген элементтерді біріктіретін біртұтас жүйе ретінде ұсынылуы керек: мәдени-тарихи оқиғалар, мәдени мұра объектілері, мәдени өзара әрекеттесу субъектілері мен тетіктері. Түркі халықтарының мәдени мұрасының объектілері материалдық және рухани мәдениет ескерткіштері. Материалдық құндылықтарға көне түркі жазба ескерткіштері мен археологиялық қазбалар кірсе, рухани мәдениет құндылықтардан, ырымдардан, әдет-ғұрыптардан, салт-дәстүрлерден және т.б. тұрады. Түркі мәдени кеңістігі мәдени ұйымдардың қызметі арқылы түркі мәдениетінің құндылықтарын сақтауға және олармен танысуға мүмкіндік береді. Оның негізгі мақсаты — түркі халықтарының бір-бірінен аумақтық алшақтығы өздерін түркі әлемінің бір бөлігі ретінде тану процесіне кедергі бола алмайтындықтан, түркі бірегейлігін нығайту.

Кілт сөздер: түркі кеңістігі, түркі мәдени кеңістігі, түркі халықтары, түркі мәдениеті, ортақ түркілік бірегейлік, түркіаралық ынтымақтастық, түркі ұйымдары, түркі әлемі, ортақ түркі құндылықтары, түркі мемлекеттерінің интеграциясы.

G.K. Huseynova

Features of the Turkic cultural space as a form of existence of Turkic culture

Space, being one of the most important philosophical categories, is the main property of being, used to characterize its form and extent. It is customary to consider it as a form of existence of matter or a place of coex-

istence of things and phenomena. The Turks share a single geographical space. A common historical destiny, belonging to a single ethnic group should be considered as a unifying foundation of the Turkic space. The commonality of values can be traced in the features of life, everyday life, and traditions. The Turkic peoples in the course of historical development were in the conditions of the existence of many cultures. However, this did not undermine their identity to their own cultural values. Turkic culture is characterized by wealth, originality, historical continuity. It combines samples of philosophical, cultural and literary heritage. The Turkic cultural space should be presented as an integral system that combines many elements: cultural and historical events, cultural heritage objects, subjects and mechanisms of cultural interaction. If material values include monuments of ancient Turkic writing and archaeological excavations, then spiritual culture consists of values, rites, customs, rituals, etc.

Keywords: Turkic space; Turkic cultural space; Turkic peoples; Turkic culture; common Turkic identity; inter-Turkic cooperation; Turkic organizations, Turkic world, common Turkic values, integration of Turkic states.

References

- 1 Beliaeva, L.A. (2012). Sotsialnoe prostranstvo: ot teoreticheskikh postroenii k empiricheskomu izucheniiu [Social space: from theoretical constructions to empirical study]. *Filosofskie nauki — Philosophical sciences*, 6, 22–35 [in Russian].
- 2 Bystrova, A.N. (2008). Model kulturnogo prostranstva: granitsa i bezgranichnost [Model of cultural space: border and infinity]. *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Pedagogicheskogo Universiteta — Bulletin of Tomsk State Pedagogical University*, 1, 95–104 [in Russian].
- 3 Turdugulov, A.T. (2017). Mifologicheskie paradigmy folklora tiurkoiazыchnykh narodov [Mythological paradigms of the folklore of the Turkic-speaking peoples]. *Kultura v evraziiskom prostranstve: traditsii i novatsii — Culture in the Eurasian space: traditions and innovations*, 1 (1), 90–94 [in Russian].
- 4 Gobozov, I.A. (2010). *Sotsialnaia filosofiia: Uchebnik dlia vuzov [Social Philosophy: A Textbook for High Schools]*. Moscow: Akademicheskii Proekt [in Russian].
- 5 Stepin, V.S. (2011). *Tsivilizatsiia i kultura [Civilization and culture]*. St. Petersburg: Sankt-Peterburgskiy Gumanitarnyy Universitet Profsoyuzov [in Russian].
- 6 Ikonnikova, S.N., & Bolshakov, V.P. (Eds.). (2010). *Teoriia kultury: uchebnoe posobie [Theory of Culture: textbook]*. St. Petersburg: Piter [in Russian].
- 7 Ikonnikova, S.N. (2005). *Istoriia kulturologicheskikh teorii [History of cultural theories]*. (2d ed., revised and expanded) St. Petersburg. Piter [in Russian].
- 8 Lotman, Yu.M. (1992). *Izbrannye stati: Stati po semiotike i tipologii kultury [Selected articles: Articles on semiotics and typology of culture]*. (Vols. 1–3; Vol. 1). Tallinn: Alexandra [in Russian].
- 9 Frantsev, G. (1964). *Kultura. Filosofskaia entsiklopediia: Kommunizm. — Nauka [Culture. Philosophical encyclopedia: Communism — Science]*. (Vols. 1–5; Vol. 3). F.V. Konstantinov et al. (Eds.). Moscow: Sovetskaia entsiklopediia [in Russian].
- 10 Sorokin, P. (1992). Sotsialnaia i kulturnaia mobilnost [Social and cultural mobility]. *Chelovek, tsivilizatsiia, obshchestvo — Man, civilization, society*, 297–307. A.Yu. Sogomonov (Ed.); (A.Yu. Sogomonov, Trans) [in Russian].
- 11 Poimanova, O.V. (2010). Kategoriiia «prostranstvo» v filosofskoi i psikhologo-pedagogicheskoi literature [Category “space” in philosophical and psychological-pedagogical literature] *Teoriia i metodologiia: problemy, tendentsii — Theory and methodology: problems, trends*, 1–7. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-prostranstvo-v-filosofskoy-i-psihologo-pedagogicheskoy-literature> [in Russian].
- 12 Saraf, M.Y. (2011). Kulturnoe prostranstvo kak predmet issledovaniia [Cultural space as a subject of research]. *Prostranstvo i Vremia — Space and Time*, 4, 15–19. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-prostranstvo-kak-predmet-issledovaniya> [in Russian].

Сведения об авторе:

Гусейнова Гезаль Кярам кызы — докторант кафедры «История философии и культурология», Бакинский Государственный Университет, Баку, Азербайджанская Республика, <https://orcid.org/0000-0003-3757-4529>

Information about the author

Huseynova Gozal Karam — Doctoral student, Department of History of Philosophy and Cultural Studies, Baku State University, Baku, Republic of Azerbaijan, <https://orcid.org/0000-0003-3757-4529>

G.Zh. Jamaliyeva^{1*}, I.A. Akhmetova¹, Zh. Sakhi², K.A. Temirgaliev³

¹ Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

² Istanbul Ticaret University, Istanbul, Turkey;

³ Karaganda Technical University named after A. Saginov, Karaganda, Kazakhstan

(E-mail: gaziza.d@mail.ru, i.akhmet@inbox.ru, zsakhi@ticaret.edu.tr, ikazakstana@mail.ru)

The Concept of “Personal Identity” and its Social Implications

The article discusses the main approaches to the study of personal identity issues. The authors analyze studies devoted to the study of the interrelationships between the phenomena of personal identity and tolerance, identify the presence of opposite approaches to this problem. The main thing in the problem of personal self-identification is the human essential parameter of identity. Only by understanding what the true essence of a person is, it is possible to clarify the question of whether an individual in his culture is identical to truly human principles. Identity issues are addressed when there are any problems. This issue is not raised in the crisis-free stage of society's development. Therefore, although there is a well-known danger in the identity crisis, namely, the danger of destabilizing the social situation, nevertheless, one should not treat the identity crisis as an entirely negative process. The crisis is the threshold of the transition to a new, perhaps higher stage of social development. Therefore, the task is not to prevent any crises in society and culture, but to set them the proper vector of development, to direct them in the right direction.

Keywords: identity, individual, personal identity, collective self, symbolic personality, crisis, identity crisis, philosophical aspect, culture, cultural system.

Introduction

The problem of personal identity has acquired an extremely high degree of relevance in recent years, primarily in connection with the growing processes of globalization, which carry a potential danger of socio-cultural and personal leveling.

However, the concept of personal identity and the corresponding problem has much deeper roots, since it is closely related to the problem of the essence of a person, his true self. The understanding that we have about ourselves as a person is a distinctive feature of human consciousness. Reflecting on one's subjectivity and social identity means and requires, first of all, an idea of oneself.

Already in ancient Indian philosophy, in the famous Upanishads, we find a scrupulous analysis of the question of what the human personality should be identified with — (atman — spiritual), with the body (bodily “I”), with consciousness free from the body, as, for example, in dreams (empirical “I”) or with dreamless sleep (the transcendental self).

As a result of the intense dialogue between the Prajapati teacher and the Indra student, an understanding is achieved that later became classic for all Indian thought, and with it for Eastern culture in its essential features. The point is that the Upanishads find the true essence of man, his true Self, not in the bodily, not in the empirical and not in the transcendental states of the Self, but in their entire and all-pervading unity — in the incomprehensible Absolute or Brahman. “Atman is Brahman” is the conclusion of ancient Indian philosophy as a result of the procedure of reflection on the issue of personal identification [1].

However, even this seemingly all-encompassing answer to the question leaves open a difficulty concerning the actual “individuality” of a person. Simply put, if my “I” is absolutely, then how do I differ from other people and creatures? What is my peculiarity, uniqueness, my own, unlike anyone else's personality? Does it not dissolve into the absolute and impersonal beginning?

Dissatisfaction with the answer of the ancient Indian thinkers, although it is very thoughtful in itself and in many ways fruitful, forces us to turn to this problem again and again. Without setting the task in this section to analyze the entire history of philosophy in this aspect, we will note only some important points in the historical consideration of personal identity.

* Corresponding author's e-mail: gaziza.d@mail.ru

Research methods

In this article, we relied on the principle of unity of historical tradition, the principles of integrity and concreteness, the principle of cultural historicism.

The methods that allowed to reveal the content of this study are: the unity of logical and historical, which helped to consider the problem, first of all, in conceptual terms; methods of comparative studies and hermeneutics, which allowed to identify the way of synthesis of new cultural and philosophical formations.

The sources of the research were the works of thinkers of the past and present, devoted to the problems of personal identity, culture, globalization, etc.

Results

Great attention has been paid to the problems of personal identity in modern times, in particular, in German classical philosophy. Thus, the ratio of “I” and “not — I” was closely studied, as is well known, by Johann Gottlieb Fichte.

Immanuel Kant tries in “Anthropology from a practical point of view” to comprehend the discipline to which the mentioned work is devoted as the doctrine of man acting for himself as the highest and last goal. All cultural achievements in the context of anthropological knowledge should, according to Kant, acquire didactic significance — to teach a person to be himself, otherwise any knowledge is worthless and futile [2].

As for the concept of “identity” itself, it was thoroughly analyzed by Hegel under the form of the concept of “identity”. At the same time, he came to the fundamental conclusion that identity is always concrete, i.e., it includes a difference. In the aspect we are interested in, this means that a personality, especially if you look at it from the point of view of its social characteristics, never coincides with itself completely and unconditionally.

In addition, it should be noted that Hegel identified the human personality with the spirit, or the ideal principle, which has its source in the pure element of thinking. By this identification of man with the spirit, Hegel sought to emphasize the actual fact of human universality, the ability of man to move according to the logic of universal definitions. At the same time, the universal in Hegelian philosophy completely suppressed individual and special formations. In relation to social reality, this meant, in essence, an apology for the totalitarian system with its unifying ideology. No matter what reservations were made, it is clear that such a position could not but provoke a response from those thinkers who defended the sovereignty of the human personality and its freedom in the social world.

Returning directly to the question of the historiography of the problem of personal identity, we emphasize the following. As for the Soviet scientific literature, the problem of identity was not as relevant in it as it is typical for today, but there was a certain appeal to this problem. Thus, I.S. Kon, speaking about identity, emphasized its complex nature and pointed out: “The consciousness of one’s identity for a person is not just self-knowledge, but a dynamic attitude, a certain attitude towards oneself” [3].

The problem of cultural identity occupies a very large place in the modern philosophical literature of Russia and other CIS countries, but there is no clear unity in views on this problem. Rather, there is a large set, or even a spread, of diverse opinions and points of view, which are sometimes diametrically opposed to each other. This is probably explained by the lack of a proper theoretical and methodological basis for these studies.

There is, for example, a point of view in post-Soviet literature that the problem of identity (and with it the concept of identity) is a pseudo-problem, that it is necessary not to talk about identity, but to solve specific problems. This is, for example, the point of view expressed during the dialogue at the round table “Ukraine is not Russia, or Ukraine is identity” (June 2003). But, in our opinion, “this is a reduction of the problem of identity as a strategic issue to the level of a tactical, even narrowly pragmatic one. If we talk in general about socio-philosophical studies of the problem of cultural identity in Russia, then the following concepts of social identification and identity in the Russian-language literature are quite applicable to them, which are very poorly developed, despite the abundance of studies using these concepts” [4]. Literally the same must be said about the problem of cultural identity. And this is not surprising, since the last decade has demonstrated rapid changes in all areas of life, which does not have time to develop both cultural identity itself and a stable concept of it.

It is all the more important to understand the essence of this problem. Russian researchers understand this perfectly well. One of the evidences of this is the fact that many conferences, national and international, are held at which the problem of cultural identity in the modern world is directly or indirectly discussed.

Among the many publications in the Russian cultural philosophical and socio-philosophical literature, the view of the problem expressed by O.I. Genisaretsky in his numerous writings, speeches and interviews is particularly interesting. The position of this researcher is interesting primarily because he approaches it from verified theoretical positions, unlike some other authors, who are characterized by a somewhat biased and empirical approach. O.I. Genisaretsky calls for considering the concept of identity in the mandatory three parameters:

- a) identity should be *scaled*, i.e., include a well-defined, specific scale — specifically — individual, group, national, etc.;
- b) identity should be *objective* — i.e., answer the question whose it is: individuals in the region, whether the region itself, etc.;
- c) identity should be *human-sized*, or human [5].

I think all this is very important, especially the last of these points, or principles. He is truly the main one in solving the problem of identity.

In other words, it is necessary to constantly keep in mind the human essential parameter of identity — especially if we are talking about identity in general and cultural identity (in the case of regional, ethnic, etc. identity, the conversation may need to be conducted in a slightly different plane). It is necessary to understand the essence of a Person — and only then it will become clear not so much whether I am identical to my culture, but whether, being inside my own or any existing culture, I am identical to truly human principles.

Since the independence of the Republic of Kazakhstan, Kazakhstani researchers have also begun to address the topic of identity quite often.

Here are just some positive examples of the disclosure of this topic in the works of philosophers of Kazakhstan.

"Identification, identity" writes the famous Kazakh social philosopher and ethnologist G.V. Malinin, "are concepts that reflect important aspects of human life as a social subject. Their methodological content is related to the process of forming an individual's self-awareness, his self-determination in the social sphere — gaining his social status, social roles, social position. The genesis of identification processes is social in nature and is associated with the impossibility of a social subject to act rationally and expediently without knowing himself, his own knowledge. And the latter is possible only on the basis of assimilation, comparison, comparison, correlation of oneself with other social subjects. In other words, correlation (identification) of oneself with others gives a person an adequate idea of himself, the absence of which is a source of overestimation (or underestimation) of one's abilities and capabilities, exorbitant ambitions (or self-doubt) the choice of such ways and mechanisms that do not contribute to self-realization, self-expression and self-affirmation" [6].

Giving a definition of identity, another Kazakhstani researcher, Sadykov N. emphasizes that identity in individual terms means the identity of a person to himself and denotes a firmly assimilated and holistically accepted image of himself in all the richness of personality's relations to the outside world, a sense of adequacy and stable ownership of a person's own "I", regardless of changes in "I" and situations. At the same time, he rightly clarifies that identity has many levels. A person, in addition to his own body, name, personal biography, also identifies himself with his family, clan, tribe, ethnos, other social groups (professional, party, etc.), religion, culture, history, traditions, space (place of birth, residence), time (epoch, significant years for a person events), the state, civilization [7].

Thus, "identity" means a person's awareness of his own irreplaceability in relations with the social environment, his identity with a certain system of social communities, symbols, behavioral acts, traditions.

The point of view of A.A. Stepanov and K.T. Zaitsev is very interesting. It expresses not only a peculiar, non-standard approach to the concept of "identity", but also shows a serious difference between identification and self-identification. "The problem of identification", the East Kazakhstan authors write, "is the problem of rejecting a historically established stereotype, a standard. A person as a result of identification is a set of internalized standards. The problem is that there is something stable in me, but this stable is not mine. Self-identification, understood by analogy with identification, implies identification with oneself as a set of internalized stereotypes and roles, i.e., as identification with oneself" [8].

Clarifying the position of the cited authors, it should be emphasized that a person is not just a set of roles and stereotypes prescribed to him by society. He is something else. And, therefore, it is necessary to understand what is the true "I" of a person in the true sense. In fact, this is exactly what constitutes the whole depth and vastness of the problem of personal identification, starting from antiquity and ending with the present day.

Taking into account the above approaches to the problem of identity, the following definition can be given to it: identity is the coincidence (or at least correspondence) of a person's present existence and present quality with his human essence and/or individual purpose, cultural origins and specifically social background, ethnicity and other forms of universally natural, spiritual and socio-historical manifestations of man.

Discussion

In general, the problem of identity has been raised in the history of thought, including in socio-philosophical research and writings, in a wide variety of forms, in a variety of aspects and under many different names. So, in the philosophy of Marxism, there was, for example, the problem of the ratio of the masses and the individual in historical progress. In essence, this is an identity problem. It can be reformulated as follows: can an individual (personality) be fully identified with the epoch, the existing culture, and, consequently, the entire mass of the people, or is there an "indecomposable residue" in the personality? At the same time, the problem in Marx's teaching, even taking into account all the advantages of this teaching, was ultimately solved in such a way that a person turned out to be no more than a set (ensemble) of all social relations, i.e., identified with society.

It is not for nothing that Marx's concept was criticized by supporters of individualistic theories of man. For example, Martin Buber believed that a person is a set of individual relationships, not social ones.

Nikolai Berdyaev, a Russian existentialist philosopher and personalist, paid great attention to the problem of personality, its identification and self-identification (although in slightly different terms). The greatest mystery of man, over which many thinkers struggled, N.A. Berdyaev believed, is the mystery of man as a person, "the only person with his only destiny".

In this regard, in the context of the inherited problem of human identification and self-identification in society and culture, one cannot but join the following reflections of the Russian thinker.

The personality in a person says that the World is not self-sufficient. Personality is like nothing in the World, it cannot be compared and comparable with anything. A person as a person is not a child of the World, says N. Berdyaev. The person has a different origin. He is not nature, he is a person — not by nature, but by spirit. To put it more precisely, it can be argued that a person as a person, as a person, is an image, likeness and evidence of the existence of God.

The evidence of the existence of the Spiritual Father of mankind through the unique essence of man himself, in other words, is that humanity as the "discovery" of Man is at the same time the discovery of the Divine. God, according to N.A. Berdyaev, is born in man — and man rises and is enriched by this; and another, less revealed side, according to the Russian philosopher, is that man is born in God, and this enriches the divine life. There is a need for man in God, and there is a need for God in man, and this implies a creative response from man to God [9].

Thus, personality, according to N.A. Berdyaev, is the unity of microcosm and microtheos, or, to put it another way, the unity of natural and divine principles in man. The personality in its deepest and most complete essence is identified, therefore, not with society or even with nature, but with the entire universe, including natural and transcendent spiritual characteristics. However, then a new problem arises — the problem of the identity of the personal "I". A person is identical with the whole World, but he simultaneously identifies with both his generic and individual qualities. This question in modern social philosophy is expressed in terms of the so-called "multiple identity" and presents an important problem. It will be discussed below.

Here and now we note the following circumstance.

From the understanding of personal identity as the identity of a person and the world, it follows that the self-identity of the "I" cannot be completely tied to the generic identity. Meanwhile, a number of modern publications on this issue defend the point of view that these two phenomena are identical to each other. For example, G.J. Aitymbetova writes: "The process of self-identification of the Self is completely adequate to ethnic self-identity" [10]. But, firstly, it is not entirely legitimate to identify the process of self-identification with the phenomenon of self-identity. This is well understood by G.J. Aitymbetova, in another place of her work, characterizes identification as a way of understanding identity. Secondly, the author of the quoted judgment deduces it from uncritically, in our opinion, perceived statements. Ortega y Gasset (which is reproduced in J.G. Aitymbetova): "It is necessary to reverse the traditional doctrine of the Self, most fully and deeply developed by Husserl and his students, for example, Schutz. According to their ideas, "you" is supposedly an alternative. In fact, our concrete unity is born as an alter tu (another "you"), it is secondary to

many "you and arises among them itself — not from my life as a radical reality and loneliness, but on the contrary, only in terms of the secondary reality that empathy is" [11].

For Ortega y Gasset, it is more about love and sociability as the essence of the human inner world, rather than ethnic identity.

It is interesting to compare the above idea of Ortega y Gasset with the points of view of S.L. Frank and S. Bulgakov.

The first of these thinkers considered the personal "I" to be one, indivisible and unique. In its basic and primary sense, it does not and cannot have a plural. "Therefore, we", S.L. Frank emphasized, "is not the plural of the first person, not "many I's", but the plural as the unity of the first and second person, as the unity of "I" and "you" ("you")" [12]. Hence, from this primary unity of "we", according to Frank's concept, human society arises.

Another Russian religious thinker, Sergei Bulgakov, holds about the same idea, although with a slightly different accentuation: "The self-revelation of the self-occurred only through you and him, it has three modes, and this is confirmed by the genius of the language, which knows three personal pronouns and thus testifies to the trinity of the self. I am a conciliatory nature when saying I, the hypostasis speaks at the same time and you, and we, and they" [13].

Speaking directly about the term "identity", it was introduced into scientific use by Sigmund Freud, who attached great importance to the identification process.

Indeed, if there is a huge layer of subconscious and unconscious in every person, then it is clear that an individual cannot be completely and completely identical to his own "I", to himself. Paradoxically, the individual is both "I" and "not-I", or even "It". For this reason, many thinkers, for example, Erich Fromm, call the problem of a person's own individuality a "mystery": "It consists, among other things, in the fact that the true self, i.e., the identity of the person itself, does not want to be discovered, escapes grasp".

The opposite case, when the individual "I" turns out to be completely absorbed by sociality and begins to dissolve among other individual "I", or even slavishly obey them, is expressed in the famous aphorism of Jean-Paul Sartre: "Hell is Different". In this case, a sharp negative reaction of the personality is possible, aimed at releasing his "I" and expressed in the phenomenon of the so-called "negative identification" [14]. This term means that the identification mechanism is carried out through opposition to one or another "enemy".

In general, in modern foreign literature on the problem of personal identity, the ideas of the need to revise the concept of personal or individual identity have already become symptomatic and characteristic (one might even say typical). The understanding of personality as "multiple" is becoming more and more popular. Moreover, this understanding prevails not only in the philosophy of postmodernism, but also in a number of other philosophical directions.

For example, let's refer to Andrew Brennan's book "The Conditions of Identity" [15]. Its author argues: when talking about personality, in our daily life we proceed from completely different concepts about it; our confidence in the identity of personality is based on the uncertainty of the very concept of "personality".

The same point of view can be found, for example, in the monograph by Kathleen Wilkes, which indicates that the widespread belief in the continuity of consciousness and the unity of personality today needs to be seriously criticized [16].

To a certain extent, one should agree with the conclusions of Western philosophers, since in special scientific studies of identity these conclusions are largely confirmed. Thus, in his monograph, Ian Hacking clearly expressed the cross-cutting idea that human memory stores a "multiple personality" [17]. As a matter of fact, the same ideas have been expressed for many decades by representatives of the well-known worldwide school of "transpersonal psychology" and other movements close to it in terms of retention and orientation (S. Grof, K. Wilbur and others). The human self has a complex structured form, built in the form of a certain hierarchy, from the empirical subjective Self to the absolute or transcendent Self.

In this light, it seems perfectly fair that, when talking about identity, it is necessary to clearly distinguish personal identity from human identity proper. It means that the individual characteristics of a person do not always coincide with truly human essential properties and qualities.

The identity of a person can mean its identity with society, culture, etc., or it can also mean identity with the actual human being or with one's own "I", as it is felt by this individual.

That is, when talking about personal identity, one should distinguish between external and internal identity as two forms or two sides of a person's identity. Being external, identity is constantly changing, as individuals' social ties, social relations, and global historical horizons are extremely changeable. At the same

time, the inner identity of the individual, the individual sense of identity is always constant (In this regard, it becomes quite clear the need to distinguish, clearly differentiate between genuine identity and only declared identity).

Explicating the phenomenon of identity in its dynamic and constant hypostases, we can say that the logic of their dialectical interrelation and unity is generally simple. When one element of a cultural system is lost in the process of development, another element immediately takes its place, from another, for example, a new, cultural system. And so, piecemeal, the entire former system of culture is gradually being replaced, replaced.

But, consequently, the cultural system as such has remained, has not disappeared, has changed, maybe even radically, but as a system it has remained.

In the same way, an individual in a culture: he may find himself completely in another cultural system — but he never drops out of culture as such.

Consequently, the most significant acute question is not so much whether the old culture is disappearing and/or a new culture is being formed, but rather in another: is this culture benign or not, favorable or unfavorable for human development. This is the main point in the problem of culture, which is directly related to the problem of cultural antiquity.

The personal self, whatever its content, as a “form” remains an invariant quantity for the “matter” of its specific content. Only the type and measure of a person's attitude towards this latter are subject to changes: a person can “fall away” from his true, higher, or deeper Self, or he can approach it and even coincide with it in all his life manifestations. And it is this point that should be fully taken into account when developing various social, cultural, political programs and development strategies.

Conclusion

Thus, having analyzed the problem of personal identity in general, we can summarize some preliminary concise results that will help us in the future to better understand the problem of identity in its cultural hypostasis.

1. The most important parameter of personal identity is actually a human, directly human essential parameter — especially if we are talking about identity in general and cultural identity (in the case of identity of regional, ethnic and some other types of identity, the situation is or may be somewhat different). It is necessary to understand the real essence of man as deeply and accurately as possible, and only then and only for this reason will it become clear whether one or another individual in the bosom of his “mother» culture is identical to truly human principles.

2. Is identity possible between an individual and the social world? Such an identity is, of course, impossible to the full extent. No matter how meticulous an analysis of an individual we do, the invisible and permanent self always remains. Similarly, dialogue with others does not destroy the essence of the individual self, because it distinguishes itself from others. The “I”, ultimately, is always free in its choice to accept or reject what is not given or imposed on it.

3. The “I” as an identity never completely dissolves in society, outside of a “collective self” or a “symbolic personality”. The totality of identity cannot be valid for all individuals without exception, because in every person there is, explicitly or implicitly, with varying degrees of intensity, his free personal principle. In this regard, the democratic system is, of course, a higher socio-political type compared to all others known from history.

4. Since man and society, man and culture are never completely identical to each other, insofar as “identity” is always relative, relativistic, it leaves open the possibility of change and self-change of an individual or society, culture, etc.

5. An adequate, although, of course, far from complete, answer to the question of how a person should identify himself with, will probably consist in the following. The identity of a person can mean its identity with its own, culture, etc., or it can also mean identity with the actual human essence or, conversely, with its own “I” in the form in which it is felt by this individual. That is, when talking about personal identity, one should distinguish between external and internal identity as two forms or two sides of a person's identity. At the same time, external identity is constantly changing due to the variability of individuals' social ties, social relations, global historical transformations and prospects. The inner identity of a person, the individual sense of identity, on the contrary, is always constant, it does not change with any changes in the meaningful parameters of the personality.

References

- 1 Радхакришнан С. Брихадараньяка Упанишада / С. Радхакришнан; пер. с англ. предисл. и комм. А.Я. Сыркина. — М.: «Наука», 1964. — 239 с.
- 2 Ашкерев А.Ю. Проблема идентичности у Иммануила Канта / А.Ю. Ашкерев // Человек. — 2001. — № 6. — С. 49–63.
- 3 Кон И.С. Социология личности: монография / И.С. Кон. — М.: Политиздат, 1967. — 383 с.
- 4 Социальная идентичность и изменение ценностного сознания в кризисном обществе: методология и методика измерения социальной идентичности / под ред. Н.А. Шматко. — М.: ИС РАН, 1992. — 70 с.
- 5 Генисаретский О.И. Культурно-антропологическая перспектива: монография / О.И. Генисаретский. — М.: Путь, 1995. — 215 с.
- 6 Малинин Г.В. Мировоззренческие и социокультурные основания межнационального согласия: дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 / Геннадий Васильевич Малинин. — Алматы: Институт философии МН АН РК, 1997. — 271 с.
- 7 Садыков Н. Казахстан и мир: социокультурная трансформация: монография / Н. Садыков. — Астана: Елорда, 2001. — 280 с.
- 8 Степанов А.А. Глобальная проблема возникновения духовности в процессе деятельного существования человека / А.А. Степанов, К.Л. Зайцев // Глобализация: противоречия, проблемы и перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. Часть I: Глобализация как объективная необходимость мирового развития. — Усть-Каменогорск, 2004. — С. 196–207.
- 9 Бердяев Н.А. Царство Духа и царство Кесаря / Н.А. Бердяев. — Париж, 1951. — 165 с.
- 10 Айтымбетова Г.Ж. Проблема идентичности в мировоззрении Магжана Жумабаева: автореф. дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.03 «История философии» / Г.Ж. Айтымбетова. — Алматы: Институт философии и политологии МОН РК, 2004. — 30 с.
- 11 Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет; пер. с исп. А.М. Руткевич. — М.: Весь Мир, 2000. — 704 с.
- 12 Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк; под ред. П.В. Алексеев. — М.: Республика, 1992. — 511 с.
- 13 Булгаков С.Н. Благодатные заветы Преподобного Сергия русскому богословию / С.Н. Булгаков // Сергей Радонежский: Сборник. — М.: Патриот, 1991. — С. 345–365.
- 14 Гудков Л. К проблеме негативной идентификации / Л.К. Гудков // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. — 2000. — № 5. — С. 260–269.
- 15 Brennan A. Conditions of Identity / A. Brennan. — Clarendon Press, 1988.
- 16 Wilkes K.V. Real People. Personal Identity without Thought Experiments / K.V. Wilkes. — Clarendon Press, 1988.
- 17 Hacking I. Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory / I. Hacking. — Princeton University Press, 1995.

Г.Ж. Джамалиева, И.А. Ахметова, Ж. Сахи, Қ.А. Темірғалиев

«Тұлғалық бірегейлік» ұғымы және оның әлеуметтік импликациясы

Мақалада тұлғаның жеке басын анықтау мәселелерін зерттеудің негізгі тәсілдері қарастырылған. Авторлар тұлғалық бірегейлік пен толеранттылық құбылыстарының арақатынасын зерттеуге арналған зерттеулерді талдайды, бұл мәселеге қарама-қарсы көзқарастардың бар екенін анықтайды. Жеке тұлғаның өзін-өзі идентификациялау мәселесінде басты нәрсе тұлғаның адамдық маңызды параметрі. Адамның шынайы болмысының неден тұратынын түсіну арқылы ғана оның мәдениетіндегі индивид шын адамдық принциптерге сәйкес келе ме деген сұрақты нақтылауға болады. Жеке басын анықтау сұрақтары кейбір мәселелер туындаған кезде шешіледі. Қоғам дамуының дағдарыссыз кезеңінде бұл мәселе туындамайды. Сондықтан, бірегейлендіру дағдарысында белгілі бір қауіп, атап айтқанда, әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздану қаупі бар болса да, бірегейлік дағдарысын толығымен теріс процесс ретінде қарастыруға болмайды. Дағдарыс — бұл әлеуметтік дамудың жаңа, мүмкін одан да жоғары деңгейіне өтудің табалдырығы. Сондықтан қоғамдағы, мәдениеттегі қандай да бір дағдарыстардың алдын алу емес, оларға дамудың дұрыс векторын белгілеу, дұрыс жолға салу міндеті тұр.

Кілт сөздер: бірегейлік, индивидуум, жеке сәйкестілік, ұжымдық «Мен», символикалық тұлға, дағдарыс, сәйкестілік дағдарысы, философиялық аспект, мәдениет, мәдени жүйе.

Г.Ж. Джамалиева, И.А. Ахметова, Ж. Сахи, К.А. Темиргалиев

Понятие «личностная идентичность» и ее социальные импликации

В статье рассмотрены основные подходы к изучению вопросов личностной идентичности. Авторы анализируют исследования, посвященные изучению взаимосвязи между феноменом личностной идентичности и толерантности, выявляют наличие противоположных подходов к данной проблеме. Главное в проблеме самоидентификации личности — это человеческий сущностный параметр идентичности. Только поняв, в чем заключается подлинная сущность человека, можно прояснить вопрос о том, является ли индивид в своей культуре носителем подлинно человеческих начал. К вопросам идентичности обращаются тогда, когда существуют какие-то проблемы. В бескризисный период развития общества этот вопрос поднимается редко. Поэтому хотя в кризисе идентичности и кроется известная опасность, а именно — опасность дестабилизации социальной ситуации, все же не следует относиться к кризису идентичности как к всецело негативному процессу. Кризис — преддверие перехода на новую, возможно, более высокую ступень общественного развития. Поэтому задача состоит не в том, чтобы не допускать в обществе и культуре никаких кризисов, а в том, чтобы задавать им надлежащий вектор развития и направлять их в правильное русло.

Ключевые слова: идентичность, индивидуум, личностная идентичность, коллективное «Я», символическая личность, кризис, кризис идентичности, философский аспект, культура, культурная система.

References

- 1 Radhakrishnan, S. (1964). *Brihadaraniaka Upanishada [Brihadaranyaka Upanishad]*. (A.Ya. Syrkina, Trans). Moscow: «Nauka» [in Russian].
- 2 Ashkerov, A.Yu. (2001). Problema identichnosti u Ymmanuila Kanta [Immanuel Kant's problem of identity]. *Chelovek — Human*, 6, 49–63 [in Russian].
- 3 Kon, Y.S. (1967). *Sotsiologiya lichnosti [Sociology of personality]*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 4 Shmatko, N.A. (Eds.). (1992). *Sotsialnaia identichnost i izmenenie tsennostnogo soznania v krizisnom obshchestve: metodologiya i metodika izmereniia sotsialnoi identichnosti [Social identity and changes in value consciousness in a crisis society: methodology and technique for measuring social identity]*. Moscow: Institut sotsiologii Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 5 Genisaretskii, O.Y. (1995). *Kulturno-antropologicheskaya perspektiva [Cultural-anthropological perspective]*. Moscow: Put [in Russian].
- 6 Malinin, G.V. (1997). Mirovoztrencheskie i sotsiokulturnye osnovaniia mezhnatsionalnogo soglasiia [Worldview and sociocultural foundations of interethnic harmony]. *Doctor's thesis*. Almaty: Institut filosofii Ministerstva Nauki i Akademii Nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 7 Sadykov, N. (2001). *Kazakhstan i mir: sotsiokulturnaya transformatsiya [Kazakhstan and the world: sociocultural transformation]*. Astana: Elorda [in Russian].
- 8 Stepanov, A.A., & Zaitsev, K.L. (2004). Globalnaia problema vozniknovenia dukhovnosti v protsesse deiatelnogo sushchestvovaniia cheloveka [The global problem of the emergence of spirituality in the process of active human existence]. *Globalizatsiya: protivorechiia, problemy i perspektivy: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii. Chast I: Globalizatsiya kak obektivnaia neobkhodimost mirovogo razvitiia — Proceedings of the international scientific and practical conference. Part I: Globalization as an objective necessity of world development* (pp. 196–207). Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 9 Berdyaev, N.A. (1951). *Tsarstvo Dukha i tsarstvo Kesaria [The Kingdom of the Spirit and the Kingdom of Caesar]*. Paris [in Russian].
- 10 Aitymbetova, G.Zh. (2004). Problema identichnosti v mirovoztrenii Magzhana Zhumabaeva [Aitymbetova G.Zh. The problem of identity in the worldview of Magzhan Zhumabaev]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Almaty [in Russian].
- 11 Ortega-y-Gasset, Kh. (2000). *Izbrannye Trudy [Selected works]*. (A.M. Rutkevich, Trans). Moscow: Ves Mir [in Russian].
- 12 Frank, S.L. (1992). *Dukhovnye osnovy obshchestva [Spiritual foundations of society]*. P.V. Alekseev (Ed.). Moscow: Respublika [in Russian].
- 13 Bulgakov, S.N. (1991). Blagodatnye zavety Prepodobnogo Sergiia russkomu bogosloviiu [The gracious covenants of St. Sergius to Russian theology]. *Sergii Rodonezhskii: Sbornik — Sergius of Radonezh: Collection*, 345–365. Moscow: Patriot [in Russian].
- 14 Gudkov, L. (2000). *K probleme negativnoi identifikatsii [On the problem of negative identification]*. *Monitoring obshchestvennogo mneniia. Ekonomicheskie i sotsialnye peremeny — Monitoring public opinion. Economic and social changes*, 5, 260–269 [in Russian].
- 15 Brennan, A. (1988). *Conditions of Identity*. Clarendon Press.
- 16 Wilkes, K.V. (1988). *Real People. Personal Identity without Thought Experiments*. Clarendon Press.
- 17 Hacking, I. (1995). *Rewriting the Soul: Multiple Personality and the Sciences of Memory*. Princeton University Press.

Information about the authors

Jamaliyeva Gaziza — Assistant Professor, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9978-5447>

Akhmetova Indira — Senior Lecturer, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Social Work and Social Pedagogy, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-0212-6486>

Sakhi Zhuldyz — PhD, Istanbul Ticaret University, International office, Istanbul, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-8608-7498>

Temirgaliev Kudaibergen — Associate Professor, Faculty of Innovative Technologies, Department of History of Kazakhstan, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0006-6693-6436>

A.A. Kozhan¹, S. Yilmaz², Ye.N. Osserbayev^{1*}, G.A. Shadinova³, T.K. Dosaliyev³

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*Hacettepe University, Ankara, Turkey;*

³*International Kazakh-Turkish university Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Kazakhstan*

(E-mail: almat.kozhan@mail.ru, sirinyilmaz06@yahoo.com, eldos.cs@mail.ru, shadinova.g@mail.ru, bgy1389@mail.ru)

The digitalization era: philosophical aspects of technological civilization in modern Kazakhstan

This article delves into the philosophical implications of digitalization in contemporary Kazakhstan, focusing on its transformative impact on education, societal structures, and the aspirations of youth. As the nation navigates the complexities of technological civilization, the interplay between digitalization and cultural identity becomes increasingly critical. The study examines how digital technologies are reshaping educational paradigms, altering social dynamics, and influencing the behaviors and goals of younger generations, reflecting both the challenges and opportunities presented by this digital shift. The research employs a qualitative methodology, integrating philosophical analysis and thematic exploration. It includes a review of relevant literature, case studies, and an interpretative approach to assess the ethical, social, and cultural dimensions of digitalization. Key examples from Kazakhstan's educational and social contexts illustrate how digital transformation is affecting the nation. By highlighting the philosophical underpinnings of digitalization, the study emphasizes the necessity for a framework that addresses the moral and cultural implications of technological progress. It argues that digitalization not only facilitates modernization but also fosters inclusivity and progressiveness. Ultimately, this article positions digitalization as a vital force in shaping a civilization that harmonizes technology with Kazakhstan's traditional values and evolving modern needs.

Keywords: Kazakhstan, education, society, youth, digitalization, technology, civilization.

Introduction

Knowledge is always an idealized image of truth, as to know something means to have an idealized understanding of it. Thus, we should view cognition as a complex process and knowledge as a certain outcome.

Before historical scientific knowledge emerged, simple, everyday knowledge, born from daily life experiences, came into existence. This type of knowledge arises not from professional cognitive activity but from the necessities of everyday life. It includes proverbs, moral norms, customs, etc., which embody folk wisdom distilled from daily life experiences. Based on this practical knowledge, people reach a level where they can orient themselves in the surrounding environment. As for scientific knowledge, it arises from mastering specialized knowledge and developing it creatively. Its origins lie in the later separation of intellectual labor from physical labor.

Becoming a nation is a broad road opened to the future. If we learn to walk this road through national education, it's clear we will not fall behind anyone. National education is a component of the educational system aimed at nurturing future professionals with a strong sense of national identity. Its goal is to cultivate mature, patriotic individuals who embody national values, contribute to the advancement of national interests, and harmonize national and universal values. The mission of national education is to establish that the foundation of national values in a changing cultural-social environment is the native language; to develop young people's national intellectual character rooted in respect for the Kazakh language, history, culture, traditions, and beliefs; to encourage active engagement in actions that support the development of Kazakhstan's industrial-innovative system with a high moral and national spirit; to foster competitiveness in knowledge, cultural, and spiritual realms alongside other civilizations; and to shape a civilized awareness of relationships between society and individuals, and individuals and nature, in the spirit of national identity [1]. The primary objective of this upbringing is to develop a sense of national consciousness, to lay the foundation for national spirit and patriotism, and to combat rootlessness. Every citizen who regards Kazakhstan as their homeland should contribute to this effort in their own way, which is one of its core principles. From time immemorial, our Kazakh ancestors have said, "The knowledgeable will defeat the strong", reminding us that today's world relies not on physical strength but on intellect. We have arrived at a time when a nation's

* Corresponding author's e-mail: eldos.cs@mail.ru

strength lies first and foremost in knowledge and science in the modern world. We can only be valued by applying this knowledge for practical and societal benefit. Like digging a well with a needle, a life without knowledge requiring great perseverance, determination, and will is incomplete.

A knowledgeable person understands well that true belief in the future and cherished hope, as well as respect and dignity toward their people, are at the foundation of knowledge. They view education and upbringing as inseparable, recognizing that knowledge imparted through education will always have a lasting future. We would not be mistaken to say that knowledge is the main driving force of scientific, technological, and economic progress, which forms the foundation for numerous efforts aimed at joining the path of civilization. The primary goal of education in the Republic of Kazakhstan is to foster a sense of citizenship and Kazakhstani patriotism in youth, to cultivate respect for national symbols, to honor folk traditions, to learn about global and national cultural achievements, and to instill intolerance toward actions that contradict the Constitution and society [2]. Upbringing is built upon spiritual values and is aimed at the development of an individual capable of adapting to today's dynamic, multifaceted, multicultural, and multi-ethnic world.

Guiding youth onto the path of knowledge, ensuring they stay on a righteous path, and empowering them with the reins of enlightenment and education is considered a duty of the state and society. Regardless of how powerful a country may be, it places great emphasis on the education and enlightenment of its youth. In order to lay the foundation for the future, the first priority must be to nurture the young generation of that country into a conscious, well-informed population. As the world's second teacher, Abu Nasr Al-Farabi, once said, "To be knowledgeable is to uncover the unknown and to possess the ability to do so" [3, 256]. In line with this, the primary goal of our educators is not merely to teach students who passively absorb predetermined knowledge but to develop well-rounded, innovative individuals who are adaptable to life, enthusiastic about discovering new insights in every unexplored circumstance around them.

Methodology, methods and data collection

This study employs a qualitative approach to explore the philosophical significance of digitalization in contemporary Kazakhstan. The research integrates critical analysis and interpretative frameworks, drawing on multidisciplinary perspectives to examine the impact of digital technologies on education, society, and youth. An extensive review of literature on digitalization, cultural identity, and technological advancements provides the foundation for the analysis. The study incorporates examples and case studies from Kazakhstan's educational and social contexts to illustrate practical effects and shifts in youth behavior. Ethical and cultural dimensions are emphasized, with a focus on aligning technological integration with Kazakhstan's traditional values and modern aspirations. Thematic analysis is used to highlight key concepts such as inclusivity, progressiveness, and the balance between tradition and modernity, offering insights into how digitalization shapes an inclusive, culturally harmonious society.

Discussion of the problem and the results of the study

In today's era of globalization, the Republic of Kazakhstan expects its youth to strive for knowledge and skills, to work hard, and to grow. The support of an educated generation is the backbone of our independent nation. The 21st century will be the era of the knowledgeable. Transitioning into this new stage is no easy task. Our society is now moving into a new phase of development — the information era — where computer technology and all related information and communication technologies are becoming an integral part of the pedagogical sphere. The concept of "ICT in education" is closely associated with terms such as "new information technologies in teaching", "modern information teaching technologies", "computer-based teaching technologies", and others [4].

Only those countries that have mastered knowledge and science at the proper level stand at the forefront of global development, leading the way. Currently, the education system in our country is characterized by deep structural changes due to ongoing reforms in the field of education. In this era of scientific and technological advancement, providing high-quality education is one of the most fundamental issues. Schools are the place to provide children with a high level of education, instill a strong work ethic, ignite their ambition, and motivate them to take action. In today's civilized society, the primary issue within the education system is elevating the quality of education to an international level.

Today, the effective path to integrating into the global information-based educational sphere is to fully digitize the education sector. In the Republic of Kazakhstan's "Education" Law, the digitization of the education system is defined based on the principles of state policy in this sector, making it one of the primary tasks. The "Kazakhstan-2030" strategic program emphasizes developing a national model of education and

integrating Kazakhstan's education system into the global education space. Since the 21st century is the information age, digital literacy is essential for humanity. This literacy begins at school, as students must acquire not only theoretical knowledge but also the foundational practical skills. For integrating theoretical knowledge with real life, computers are undoubtedly necessary [5].

Improving the quality of educational content, as well as transitioning society towards an information-based era, is one of the primary indicators of societal development. Today, it has become clear that further advancement of scientific and technological progress can only be achieved through the effective use of information, as information itself is becoming the driving force behind the economy, technology, science, politics, and general societal development within an information society. The main characteristic of introducing new information technology widely into the current education process, along with developing students' information literacy, is finding ways that clearly outline the practical orientation of learning, harmonizing interdisciplinary connections, and specifying the content and purpose of education [6].

In today's world, providing students with a quality education is essential to keeping pace with global challenges and ensuring economic growth. The primary goal of higher education institutions is to prepare future specialists who are knowledgeable and equipped with new ideas. This involves not only professional and technological training but also ensuring that students have broad knowledge and high information literacy — being proficient with computers, using internet resources effectively, mastering new computer technologies in education, conducting interactive lessons, and more. To achieve these educational objectives, it has become necessary to transition from traditional teaching methods to innovative ones. This type of teaching nurtures the individual abilities of students and enables them to adapt quickly to socio-economic changes. Higher education institutions must implement these approaches to further improve the quality of education. Training qualified specialists is a specific goal of higher education [7].

Integrating new technologies and enhancing information technology within the education system, as well as fostering students' information literacy, are closely interlinked tasks, requiring the introduction of modern technology and technical teaching tools into the educational process. Meeting these requirements is directly related to scientifically addressing the issues of preparing highly qualified specialists within the education system.

Effectively addressing the issue of informatization in education is closely tied to the development of informational literacy among educational staff. A teacher's informational literacy is an essential part of their overall pedagogical culture. We know that information systems are rapidly advancing in the 21st century, becoming a key component in the development of industry and society. Modern information technologies, which are continually expanding and evolving, offer significant opportunities for individual corporations and society at large to organize work and create new forms of employment. The introduction of these opportunities is impacting all aspects of life, including family, education, work, and all areas within the geographic boundaries of human society. Today, information technology can play a crucial role in strengthening the relationships between labor productivity, production volume, investment, and employment. New types of online services have shown a potential to create numerous job opportunities, as recent experiences have confirmed.

In the process of using new technologies, the teacher takes on an intermediary and consulting role between traditional teaching and innovative methods, influencing the quality of education by acting as a project manager in the learning process. Experience shows that the use of new technologies, particularly information technologies, requires teachers to be psychologically prepared. However, many experienced teachers may face challenges in undergoing retraining. Here, it is essential to possess informational knowledge, master scientific methods of cognition, and be able to coordinate various activities. Additionally, teachers must be capable of finding and processing supplementary information and presenting it in a suitable format for students. By fostering an information society, we inevitably stimulate development across various fields without having to exert force in every sector [8].

There is likely no area of contemporary society untouched by information technology. In the information society, information is understood as the primary resource, equating to knowledge, and consequently, education. Ensuring and using information correctly in all aspects of our lives enhances our knowledge and allows us to apply it effectively. Proper management of this information is also essential.

In examining the features of governance within the information society, we believe analyzing the role and characteristics of the governing subject is crucial, as it continues the inquiry posed in Daniel Bell's work *"The Coming of Post-Industrial Society"* regarding "Who will govern?" [9].

D. Bell addresses the question posed regarding the establishment of political control over the post-industrial society and the effective management of social processes by trying to find the roots of social stratification issues in post-industrial society through a group of capable individuals. D. Bell based his question about governance on M. Young's fantastical novella titled "The Renewal of Meritocracy". The content of the novella broadly discusses the mechanisms of societal influence, emphasizing individuals who possess personal merits, culminating in a portrayal of a community of scholars who face negative consequences. Meritocracy (from "merit" — to achieve) refers to a social class of individuals grounded in intellectual capabilities and the ability to accumulate new knowledge [10].

According to V.L. Inozemtsev, "the issue of meritocracy is very important, and D. Bell's attention to it is entirely understandable. The essence of the issue lies in the fact that although the principles of meritocracy are a natural phenomenon for post-industrial society, it reveals an inescapable inequality in terms of hereditary status, where the essence lies in the subordination and processing of knowledge by individuals". We will examine the works of scholars who advocate for the concept of post-industrial and informational societies [11].

J. Galbraith, по-другому написано в литературе in his book "The New Industrial Society", published in 1967, considers the new industrial society as a consequence of the fundamental transformation of capitalism based on new factors of labor. In his opinion, production becomes increasingly complex due to scientific and technological progress, requiring social organization that incorporates individual property management [12]. Accordingly, the subject of management transitions from capitalist property owners to a group of individuals managing the operations of enterprises — referred to as a technostructure. The "technostructure" is composed of specialists in management and scientific-technical fields. E. Toffler, in his work "The Third Wave", did not explicitly state who would manage the new society, but clearly indicated that the political regime, power institutions, and leadership qualities would be of higher quality compared to those of the "second wave".

Firstly, industrial informatization is an inseparable part of informatization, as a result of which a person gained freedom in their labor activity. They do not experience physical constraints at work and have less interaction with psychological processes. According to E. Toffler, "new freedom arises from the consequences of new technology. If the technology of early industrialism required workers capable of repeating certain tasks in a rote manner, the technology of the future will require individuals capable of making decisions, implementing actions that demand internal flexibility and creativity" [13]. Super-industrialism demands and produces "ordinary people" who distinguish themselves from one another, and they are not robots but individuals. Indeed, today's person must possess high intellectual abilities and psychophysiological characteristics to perform their labor activities. For many professions, physical strength and health are not of utmost importance. Informational connections do not require physical movements. A person needs to think of, generate, and aggregate ideas and solutions at their workplace. In a modern information society, a laborer does not need to be physically strong. Intellectual capability is crucial as it opens wide opportunities for individuals with limited physical capacities. A person's health is of great importance as a foundation for psychological well-being.

Secondly, the structure of the professional-qualification system will change. The number of professions requiring intellectual labor will increase, while the number of physical labor professions will decrease. The share of workers in production will diminish, and the share of administrative management and non-material service employees will grow. As E. Toffler stated: "In wealthy countries, the fewer workers engaged in material production, the more people are needed to devise new ideas" [13]. Alongside this, it is necessary for workers to have a certain level of education. Toffler noted that in wealthy, developed countries, the number of highly educated and intellectually prepared individuals among the local population is exceedingly high. However, there are still sectors of societal need for labor that do not require high qualifications and specialized education, such as cleaning jobs. Thus, in developed countries, there are no individuals who perform the aforementioned essential labor other than immigrants. Consequently, it is possible that the issue of "intellectual slavery", grounded in the level of accessibility of education within the global division of labor, may arise.

Thirdly, the transformation of the nature of labor will be influenced by informatization. By the nature of labor, we mean the totality of the relationship between the labor subject and production tools. While previously labor tools expanded the physical capabilities of a person, now information technologies enhance the intellectual abilities of a person in labor. The intellectualization of labor activity ensures an increase in the degree of freedom in the participation of an individual in technological processes and opens up opportunities

for the individual's creative realization. The nature of labor becomes a different form of creative activity, a method for the individual to realize themselves, and a source for developing human abilities. In an information society, the work of individuals is not carried out by endlessly operating devices and cannot be managed to that extent. Intellectual work has replaced mechanical work. Work is a phenomenon realized in people's minds while at desks, on airplanes, during meetings, and while eating. This pertains to how they interact with their clients, the issues they write in service letters, and what they discuss in official meetings.

In the 21st century, a new management culture is being established in Kazakhstan. Its main essence is information, knowledge, scientific planning, and social modeling. As a result, media culture plays a mediating role between society and the state, and between individuals and power. As an independent country, Kazakhstan has now entered the global information space, and the theoretical and practical perspectives on mass media tools have changed. Alongside this, our emergence in international relations has created opportunities for a closer understanding of the way of life in other countries through our mass media tools [14].

The United Nations has termed the 21st century as the "Era of Informatization" [15]. The Republic of Kazakhstan is also entering a new phase where the primary indicator of scientific and technical progress will be the informatization of society.

At present, the process of informatization is actively ongoing in all sectors of Kazakhstani society, including politics, where efforts are being made to modernize state services and administrative governance in accordance with global standards by using new information and communication technologies. One of the most important factors in Kazakhstan's political renewal is the establishment and development of information management. Stopping the tide of Western culture and standing against it is achievable primarily by elevating national consciousness, effectively utilizing the historical heritage and national values passed down through generations, and conveying these to the public consciousness [16].

In this regard, significant responsibility and obligation are placed on public information tools in our country. This means that public information tools not only shape public opinion but also safeguard our information space and influence societal consciousness by highlighting and promoting both positive and negative aspects of life.

To ensure that Kazakhstan does not fall behind global trends and to enhance its technological, cultural, and civilizational quality, one direction is to renew the political system according to modern requirements and to establish and develop information management.

The current media plays a major role in strengthening and enhancing state independence. Especially in promoting and protecting the idea of national independence through the national language and economy, it has a significant role in the ongoing struggle in the ideological arena. The emergence of new threats related to the protection of national security and freedom of speech has been facilitated by cable television and the Internet. Kazakhstan is a country that respects the national characteristics preserved by other nations, and every nation contributes to a unified culture. In the current situation, these distinctions raise various opinions about the need to keep certain information confidential to protect national interests. However, the publication of some questions in the media can create important disagreements. "If information that poses a threat to national security can be readily accessed through the global system, to what extent should restrictions be imposed on such information? This matter requires resolution by lawmakers". This remains one of the unresolved issues [17].

Any state, including the government of the Republic of Kazakhstan, is connected to ensuring the effectiveness of information management. The positive functioning of the political structure, the development of political consciousness, and the interaction between the subject and object of politics are impossible without information. Today, the formation and development of electronic governance in Kazakhstan has found its place in political life, where electronic governance encompasses the social structure, vertical relationships, and political communication in our society in a broad and profound concept. Therefore, it is necessary to research this relevant issue from a social-philosophical perspective, to conduct a comparative political analysis by referring to global experiences in building electronic governance, to search for its new paths, to evaluate its achievements, and to assess its current state and needs, which ultimately requires making political forecasts about its development processes and future.

Thus, administrative reforms are fundamentally important — without the establishment of information management, it is impossible to create a stable and flourishing society, which in turn is capable of building a sustainable political system. Today, our society has transformed into a free communication space through television (broadcast, cable, satellite), press, radio, electronic mail, mobile communication, and the Internet. All of this indicates that we are building a society based on information.

According to Kazakhstan's Strategic Development Plan until 2020, the rapid development and adaptation of information and communication technologies not only impact economic indicators but also significantly influence human life, making them a key factor in societal development. To create a modern information and communication environment, it is essential to encourage the development of telecommunications, establish infrastructure, disseminate telecommunications and electronic services, and continue building the foundations of a dynamic informational society [18].

As Kazakhstan enters the informational age, one direction for enhancing its technological, cultural, and civilizational quality while not lagging behind global trends is to renew the political system according to contemporary demands, ensuring the establishment and development of e-government.

In order to accelerate the formation of the information society in Kazakhstan, taking into account global experiences, the establishment of electronic governance and the implementation of its projects will continue in the Republic of Kazakhstan. The primary objective of electronic governance in the upcoming phase is to ensure rapid and high-quality access for the public and businesses to the services of state organizations.

The policies being implemented in the field of information technologies during the 21st century take into account the needs of the most vulnerable members of our society and create conditions for every individual to develop their capabilities. The issues of human values as the main focus of the economy and the public needs are among the most important aspects of social and political philosophy in the information age. Information policy involves the regulatory activities of state bodies aimed at developing the flow of information in society. This encompasses not only telecommunications and information systems or mass media but also the entire range of production processes and relationships related to the creation, preservation, processing, display, and dissemination of all types of information — commercial, scientific-educational, informational, etc. Explaining information policy means eliminating barriers between the various sectors of the information industry while fostering the rapid development of telecommunications, updating computer technologies, and establishing a foundation for digitizing information.

The state maintains an information policy that aligns with its economic, social-political, and national interests. Based on the fundamental reform changes in the history of the state, a correctly chosen information policy paves the way for the interests of society, preserving its unique material and spiritual values while contributing to its elevation to the level of world civilization. The development of digital technologies is referred to as a priority for the entire Eurasian Economic Space. In Kazakhstan, the "Digital Kazakhstan" program has been developed, which should become the basis for the rapid growth of technologies and the reorientation of services to electronic formats. As noted by the developers of the concept, the goal of the "Digital Kazakhstan" state program is to create conditions for accelerating the pace of economic development through the use of digital technologies in the medium term, as well as to ensure a transition to a fundamentally new development trajectory that will create a digital economy in the long term and improve the quality of life for the population [19].

Transitioning to a digital state is a direction for restructuring the functions of the state as a service infrastructure for the population and businesses, anticipating their needs. The implementation of the Digital Silk Road involves the development of a high-speed and secure infrastructure for the transmission, storage, and processing of data. New technologies are advancing at an increasingly rapid pace, making it seem unreachable over time. The most important aspect is to improve the quality of education. In today's age of information, it is impossible to imagine modern life without information technologies. As a result of the vigorous development of the information revolution, information has become the main resource of public administration. A new term, "information state", has even emerged. By the decree of the first president, the State Program "Information Kazakhstan — 2020" was approved on January 8, 2013. In this article, we will attempt to fully define its main tasks and directions [20].

The development of the information society aims to achieve a high standard of living for the population through a developed and accessible infrastructure of innovative and informational technologies. Kazakhstan, in turn, is contributing significantly to the formation of a global information society. Therefore, the State Program "Information Kazakhstan — 2020" has been developed to create all the necessary conditions. This program enables our country to fully transition to an information society. The main objectives of the program are: ensuring the effectiveness of the state management system; providing access to information and communication infrastructure; improving the quality of life and conditions through the implementation of ICT; and developing the domestic information space.

Information and communication technologies (ICT) are crucial factors in modernizing society, impacting people's lifestyles and economic indicators. ICT's significance for the lives and economy of modern Ka-

zakhstan's citizens highlights the importance of its development. In recent years, Kazakhstan has made significant progress in the ICT sector. Postal services, telecommunications, and internet access have actively developed. Extensive work has been done to improve the quality of services offered to the public and businesses through the efforts of the "Government for Citizens" Corporation. Mechanisms for feedback and dialogue between the public and the state have been implemented through government internet resources, virtual receptions, and internet conferences. However, building an information society does not stop there; continuous efforts are underway [21].

The program aims to provide conditions for citizens to access electronic healthcare services, work remotely, engage in lifelong learning and training, and acquire skills in using information technologies through electronic education. Additionally, the program seeks to introduce more intellectual systems in foundational sectors of the economy to create a more open, accessible, and competitive economy.

When we observe this development of an information society, we see that it drives progress in every field, often without deliberate effort. There might not be a single area in modern society that hasn't integrated information technology. In an information society, the main resource is understood to be information, which means knowledge. The process of providing information and informatization enhances our knowledge in every aspect of life, ensuring it is applied and used correctly. And it's not just about utilization — it's essential to understand it as proper management [22].

The use of information technology at all levels of government ensures control procedures, eliminates data redundancy, allows for a reduction in budget expenditures, and enhances the quality of services provided.

Since gaining sovereignty, the Republic of Kazakhstan has engaged in political, economic, and social relations on the global stage and is establishing its position. In this context, it is well known that the main goal of any country or nation is to preserve its religion, culture, and traditions. To continuously renew these values in the national consciousness, the role of mass media is crucial.

You may wonder, "Why?" The answer lies in the fact that various mass media outlets are actively working to highlight the essence, national characteristics, and values of the Kazakh people on a global scale. The 21st century is not an era of armed conflict and division; instead, it is a battlefield of information. By working effectively with these mass media outlets, we could hold the world in our hands. However, that is not our main objective. At this moment, our primary concern is to guide the consciousness of our youth in the right direction and to preserve national values within them. Therefore, the consistent, systematic, and vigorous operation of mass media should be the main task of the media.

The main goal of the "Digital Kazakhstan" state program is to improve the quality of life for citizens of Kazakhstan and ensure the digitization of the national economy. This program is an important step aimed at implementing the tasks outlined in documents such as the President's "Strategy 2050", "100 Concrete Steps", and "Nurly Zhol" [23].

The implementation of information technologies into the state system within the framework of the program has started successfully, and significant achievements have been made to date. Currently, the level of digitization in Kazakhstan has significantly increased, positively influencing the development of online services and e-commerce. For example, residents of Kazakhstan can perform various operations online, including paying taxes and utility services, and processing fines.

The education system has also undergone digital transformations through the installation of interactive boards and computers in schools, which facilitates the learning process for students and enhances its quality.

In developing the "Digital Kazakhstan" program, the experiences of countries such as Austria, Denmark, Australia, Canada, and Singapore in implementing digital technologies were utilized. These countries have achieved great successes in the field of digitization, and Kazakhstan is also developing its potential in this direction.

The 21st century is the era of informatization, and new goals and objectives have been set for the education and science system. To address these issues, a new state program for the development of education and science for 2020–2025 has been developed under the direction of the President of the Republic of Kazakhstan. This program aims to improve the quality of education, develop digital infrastructure, and introduce new technologies into the educational process.

Particular emphasis is placed on improving the quality of education and automating the education system through the introduction of digital educational resources, open online courses, and IT infrastructure in educational organizations. The goal of digitization in Kazakhstan is to enhance the quality of education and

simplify the teaching and management processes. These processes help improve the quality of life for the population and increase the country's economic competitiveness.

For example, global experience shows that digitization has a positive impact on the quality of education. Some countries, like Grange School in England, equip school infrastructure with technology to help students understand the real world. It is also important to foster digital literacy among students in Kazakhstan by implementing similar practices. Through digitization, the teaching process in schools becomes more effective, and students' interest in learning is increasing.

Kazakhstan is making significant strides in digitizing the national economy and society by implementing the "Digital Kazakhstan" program. This program aims to modernize not only the economic sectors but also the education system. The main objectives of the program are to enhance competitiveness, develop human capital, and enable the country to enter the ranks of the top thirty advanced countries.

As highlighted in "New Opportunities for Development in the Context of the Fourth Industrial Revolution", digitization is a crucial tool for enhancing Kazakhstan's competitiveness on the international stage [24].

The main goal of the "Digital Kazakhstan" state program is to accelerate the development of the Republic of Kazakhstan's economy and improve the quality of life for the population through the use of digital technologies. In the medium term, this goal will be achieved by digitizing the current economy and, in the long term, by creating the digital industry of the future.

The program will develop in two main directions: Digitizing the current economy involves implementing specific economic projects, digitizing various sectors of the economy, government structures, and technological re-equipment. Developing digital infrastructure is also part of this direction. This aims to enhance the efficiency of the current economic sectors.

Building the digital industry of the future is aimed at developing human capital, establishing institutions for innovative development, and intensively advancing the digital ecosystem. The main goal here is to ensure the country's digital transformation and establish the stability of the future economy.

The program was implemented from 2018 to 2022, providing additional momentum for the technological modernization of Kazakhstan's leading sectors. As a result, conditions for long-term and sustainable growth in labor productivity were created, contributing to enhancing Kazakhstan's global competitiveness.

The program's implementation focuses on five main areas:

"Digitalization of Economic Sectors" — aiming to diversify the traditional sectors of the Republic of Kazakhstan's economy by utilizing advanced technologies and opportunities that lead to increased labor productivity and capital growth.

"Transition to a Digital State" — transforming the functions of the state into a service infrastructure for the population and businesses by anticipating their needs in advance.

"Implementation of the Digital Silk Road" — developing a high-speed, secure infrastructure for data transfer, storage, and processing to realize Kazakhstan's transit potential, as well as for domestic use.

"Development of Human Capital" — Including the creation of a so-called creative society to ensure the transition to a new environment—the knowledge economy.

"Creation of an Innovative Ecosystem" — establishing conditions for the development of technological entrepreneurship and innovation through sustainable horizontal connections between business, the scientific sector, and the state. The state acts as a catalyst for an ecosystem capable of producing, adapting, and implementing innovations [25].

Within the framework of the "Digital Kazakhstan" program, 17 initiatives and more than 100 events are planned across these five areas. The implementation of these measures will lead to results visible in the coming years and will contribute to the formation of a new digital sector in Kazakhstan's economy in the long term [26].

The current level of digitalization in Kazakhstan's economy allows for a qualitative leap in development. The implementation of the program is expected to help Kazakhstan emerge among the leading countries on the global stage. The planned measures under the program's five directions will ensure the digital development of all sectors of the country, incorporating necessary flexible changes. Currently, digitalization significantly facilitates our daily lives and work processes. Purchasing goods online, ordering services through the internet, and exchanging information are among the main advantages of digitalization. These new technologies not only increase the efficiency of the economy but also simplify living.

The scope of digitalization is very broad. For example, the use of digital technologies in daily life is a familiar phenomenon for us. Many people use security systems or “smart” devices at home. Automatically activated alarm systems are one example of digitalization in everyday life.

It is clear how digitalization affects the acceleration of work processes. The development of digitalization plays an important role in various sectors today, contributing to making the economy efficient, safe, and fast. For example:

Kaspi.kz application: The most popular financial application in Kazakhstan, where payments, transfers, loans, and deposits are all managed in digital format.

Egov.kz: The electronic government portal that provides citizens with the opportunity to access public services online (for example, obtaining certificates, paying taxes).

Halyk Homebank: The mobile application of Halyk Bank, enabling online management of banking services.

Sergak system: A system of intelligent cameras installed to monitor traffic, automatically recording fines and processing them digitally.

E-Salyq Azamat: This application allows users to obtain information about taxes and make tax payments in digital format.

Electronic labor exchange: A digital platform for job searching and connecting with employers, where the job placement process is conducted online.

Payments via QR code: The option to make payments using QR codes is widely available in many retail outlets, cafes, and restaurants across Kazakhstan.

Kazakhstan Railways: Online ticket purchasing and seat reservation services create convenient conditions for passengers.

Smart Astana and Smart Almaty: These projects involve the implementation of a digital payment system for public transport and the digital management of traffic.

E-commerce and marketplaces: E-commerce platforms like Wildberries, OLX, and Lamoda in Kazakhstan contribute to the development of the digital economy, creating convenient conditions for entrepreneurs and consumers.

Astana Hub: A major IT startup center in Kazakhstan, aimed at supporting technological entrepreneurs and developing innovations. Astana Hub is becoming an essential part of the digital ecosystem.

Electronic health passports: Information about the health status of each citizen is stored in digital format in Kazakhstan, allowing doctors to quickly review a patient’s health history and make informed decisions.

Open Data Kazakhstan: Kazakhstan’s open data platform, where citizens can access data from government agencies in an open format and use it for various purposes.

National education database: Digital education platforms have been introduced for schools and universities. The education processes are being optimized through online classes, digital learning materials, and testing systems.

Digitalization of housing and communal services: Through the “Smart Home” projects, residents can manage their homes remotely, pay for communal services online, and conduct calculations.

We can confirm through data that the foundations of digitization in society began in Kazakhstan about ten years ago. Currently, the necessary infrastructure for a successful start has been established in Kazakhstan. It can be said that the basic level of digitization exists in all sectors of the economy. An electronic government has been created and is functioning successfully. With the help of the eGov system, developed based on the South Korean model, it has become possible to carry out hundreds of operations without going anywhere, simply sitting in front of a computer. Today, any citizen can process documents, obtain various certificates, and pay for utility services, taxes, fines, insurance, and other services from the comfort of their home. Digitization plays a significant role in the development of modern society and offers considerable opportunities to enhance its efficiency. However, like any technological process, digitization has its own risks and downsides, which are important to consider.

Kazakhstan presents itself as a social state where the highest values are human life, rights, and freedoms. During the years of independence, our country has developed a unique model of social welfare and made significant steps towards achieving sustainable development goals. These steps are aimed at improving the quality of life for the population, creating a competitive education system, enhancing healthcare, and increasing job opportunities.

The role of digitization in these processes is very important. By introducing new technologies, significant impacts have been made to increase labor productivity in production and secure work processes. The development of electronic government has made the provision of public services faster, more transparent, and accessible. One of the achievements in this direction is Kazakhstan's ranking 28th out of 193 countries in the 2022 United Nations e-government ranking [27].

The Electronic Government Development Index (EGDI) is based on three main indicators:

Quality and Coverage of the Internet (Online Service Index) — assesses the online accessibility and quality of public services.

Level of Development of Information and Communication Technologies (Telecommunication Infrastructure Index) — evaluates the level of telecommunication infrastructure development, internet access, and communication systems.

Human Capital (Human Capital Index) — measures the education level and technological skills of the population.

This ranking demonstrates that Kazakhstan has achieved significant progress in developing electronic government and is striving to improve the quality of life of its citizens through the implementation of digital technologies. Digitization is also enhancing efficiency in the production sector and contributing significantly to ensuring labor safety. However, digitization raises issues such as invasion of personal space, influence on subconsciousness, cybercrime, and information warfare. Additionally, the impact of digital media may aggressively promote kitsch culture and increase the risk of misinformation spreading within society. To manage these risks, it is crucial to strengthen the legal and technical protection of the digital space and to develop digital hygiene and digital competencies.

There is a growing need to study how digitization processes affect social justice within society in Kazakhstan. Digital technologies must be properly utilized to enhance the effectiveness of political governance and to develop new forms of public structures. This requires a deep understanding of the political, social, and cultural impacts of digitization. As noted by Degtyareva, Sozaeva, and Zhao, the introduction of digital technologies has dramatically changed communication and may have slowed down managerial decision-making. Decision-making and managing via social networks, for example, takes on average three times the time compared to face-to-face brainstorming sessions, although this is not linearly related to the presence or absence of a leader [28].

In technologically advanced countries, the influence of digitization on social and political spheres presents various challenges and risks. Therefore, it is essential to study these processes and manage their potential negative impacts on society. As the authors emphasize, the social issues of digitalization, such as changes in the structure of the labor market, professions, and the transformation of established social groups and classes, require more time-intensive and thorough study. This study can be considerably adjusted by a sample of the urban population, especially in megacities, where shifts will be more noticeable, and in small cities, where it may be less clear-cut for making reliable conclusions.

Mass media is a mirror of society. It is clear that the materials presented to the public are prepared to influence public consciousness. Therefore, it is evident that the information presented to the public will have some impact at its level.

Conclusion

In conclusion, the development of the digital system brings many advantages through the introduction of new technologies. However, to use them responsibly, it is necessary to make strategically tested decisions. This will allow for the creation of optimal future scenarios and requires consideration of the sociocultural, political, and humanitarian aspects of technological revolutions.

The process of digitalization marks a new phase in human history. In this phase, technology plays a leading role, and the role of humans as initiators and drivers of progress is gradually changing, with an increasing dependence on technology. In new socio-technical conditions, people are encountering new issues and facing digital realities, necessitating a deep understanding of these complex changes.

The primary goal of digitalization is to convert information into a digital format and utilize it effectively across various sectors. This process expands communication and cognitive opportunities and creates new digital environments that are different from the real world. As a result, an electronic form of culture has emerged, closely related to the current global changes.

All leading countries are transitioning to a digital system, effectively leveraging the advantages of digitalization to improve their economies and the well-being of their populations. In Kazakhstan, digitalization

policy also plays an important role. The country has adopted state programs such as “Information Kazakhstan — 2020”, “Digital Kazakhstan”, and “Technological Leap through Digitalization, Science, and Innovations”. These programs aim to enhance the country’s socio-economic development, promote the advancement of science, and improve the quality of life for the population through digital transformation.

References

- 1 Abdirasilova G.K. Globalization and the Problems of National Education / G.K. Abdirasilova, A.A. Maratovna // Atlas Journal, 2018. — Vol. 4. — № 8. — P. 120–125.
- 2 Khussanov A.E. Determination of Properties of Raw Cotton for Further Processing / A.E. Khussanov, B.M. Kaldybayeva, V.M. Atamanyuk, A.K. Bukharbayeva // Scientific works of South-Kazakhstan State University named after M. Auezov. — 2019. — 37 p.
- 3 Әл-Фараби. Философиялық трактаттар / Әл-Фараби; жауап. ред. Ш.Е. Есенов. — Алматы: Ғылым, 1973. — 446 б.
- 4 Әлмұхамбетова Б.А. Білім беру жүйесі қызметкерлерінің біліктілігін арттыруда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қолданылуы / Б.А. Әлмұхамбетова, М.А. Ғалымжанова // Информатика негіздері. — 2008. — № 5. — 128 б.
- 5 Нуртаева Л.К. Жаңа технологияны оқыту үрдісінде қолдану / Л.К. Нуртаева, А.А. Айтимбетова // «Түркі жазуы мен түркі мәдениеті: түркі жұртының бірегейлік негізі» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары жинағы. — 2017. — Б. 107–111.
- 6 Әбиев Ж.Ә. Педагогика: оқу құралы / Ж.Ә. Әбиев, С.Б. Бабаев, А.М. Құдиярова; ред. А.М. Құдиярова. — Алматы: Дарын, 2004. — 448 б.
- 7 Громов Ю.Ю. Информационные технологии: учебник / Ю.Ю. Громов, И.В. Дидрих, О.Г. Иванова, М.А. Ивановский, В.Г. Однолюбо. — Тамбов: Тамбовский государственный технический университет, Эбс Асв, 2015. — 260 с.
- 8 «Ақпараттық Қазақстан — 2020» және ақпарат маңыздылығы. Abai.kz. Ақпарат порталы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://Abai.Kz/Post/82759>
- 9 Bell D. The coming of post-industrial society / D. Bell // Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition. — Routledge, 2019. — С. 805–817.
- 10 Мальцев Г.В. Буржуазный эгалитаризм: эволюция представлений о социальном равенстве в мире капитала / Г.В. Мальцев. — Москва: Мысль, 1984. — 285 с.
- 11 Иноземцев В.Л. Наука, личность и общество в постиндустриальной действительности / В.Л. Иноземцев // Российский химический журнал. — 1999. — № 6. — С. 13–22.
- 12 Гэлбрейт Д.К. Новое индустриальное общество. Избранное / Д.К. Гэлбрейт; пер. с англ.: П.А. Алябьев и др. — Москва: Ргб, 2009. — 1200 с.
- 13 Тоффлер Элвин. Третья Волна [Электронный ресурс] / Элвин Тоффлер; пер. на русский язык: А. Мирер, И. Москвина-Тарханова, В. Кулагина-Ярцева, Л. Бурмистрова, К. Бурмистров, Е. Комарова, А. Микиша, Е. Руднева, Н. Хмелик. — М., 2004. — Режим доступа: <https://Gtmarket.Ru/Library/Basis/4821/4823>
- 14 Әлиев Ш.Ш. Білік мәселесі және ақпараттық қоғамдағы басқару / Ш.Ш. Әлиев // Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерінің 20 жыл толуына орай студенттер және жас ғалымдардың «Ғылым әлемі» атты Халықаралық конференциясы. Алматы, 2012. — Б. 50–53.
- 15 Роберт И.В. Новые информационные технологии в обучении: дидактические проблемы, перспективы использования / И.В. Роберт // Информатика и образование. — 1991. — № 4. — С. 18–25.
- 16 Кушалиева Г.М. Білім беру жүйесінде ақпараттандыруды ұйымдастырудың ерекшеліктері / Г.М. Кушалиева // Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университетінің хабаршысы. — 2019. — № 1(5). — Б. 130–133.
- 17 Жексембаева Н.Е. Қазақстан Республикасын цифрландыру жағдайында адамның ақпараттық құқықтары: филос. д-ры (PhD) д-р. ... дайынд. дис. / Н.Е. Жексембаева. — Алматы, 2024. — 154 б.
- 18 «Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспары туралы». «Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 жарлығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президенті жарлығының жобасы туралы. Қазақстан Республикасының Үкіметінің 2015 жылғы 15 қаңтардағы № 5 қаулысы.
- 19 Цифрлық жаңа технология. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://Bugin.Kz/12499-Tsifrlыq-Dganha-Tekhnologiya>
- 20 «Ақпараттық Қазақстан — 2020» Мемлекеттік бағдарламасы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://Egov.kz/Cms/Kk/Articles/Gp_Inf_Kaz_2020. 24.01.2023.
- 21 «Ақпараттық Қазақстан — 2020» Мемлекеттік бағдарламасы. Алматы қаласы қоғамдық даму басқармасы. [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/almaty-uor/documents/details/136816?lang=kk>
- 22 Ақпараттық Қазақстан — 2020» және ақпарат маңыздылығы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://Abai.Kz/Post/82759>
- 23 Аманжолұлы Д. Цифрландырудың басты мақсаты — бәсекеге қабілеттілікті арттыру [Электрондық ресурс]. / Д. Аманжолұлы. — Қолжетімділігі: <https://adyrna.kz/post/48906>

24 «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» ҚР Президентінің жолдауы. Қазақстан Республикасы Премьер-министрінің ресми ақпараттық ресурсы. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://Primeminister.Kz/Address/10012018>

25 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы.

26 «Цифрлық Қазақстан» Мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. Күші жойылды — Қазақстан Республикасы үкіметінің 2022 жылғы 17 мамырдағы № 311 қаулысымен.

27 Қазақстан БҰҰ электронды үкімет бойынша әлемдік рейтингінде 24-орынға ие болды. Қазақстан Республикасы цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/847800?lang=kk>

28 Degtyareva V.V. The Era of Digitalization: Philosophical, Social, and Managerial Factors / V.V. Degtyareva, D.A. Sozaeva, Z. Dong // Socio-economic Systems: Paradigms for the Future. — Springer International Publishing, 2021. — P. 1691–1700.

А.Ә. Қожан, Ш. Йылмаз, Е.Н. Осербаев, Г.Ә. Шадинова, Т.К. Досалиев

Цифрландыру дәуірі: заманауи Қазақстандағы технологиялық өркениеттің философиялық аспектілері

Мақалада қазіргі Қазақстандағы цифрландырудың философиялық қырлары қарастырылған, оның білім беру, қоғамдық құрылымдар және жастардың мақсат-мұраттарына тигізетін өзгерістері талданған. Еліміз технологиялық өркениеттің күрделі үдерістерін игеру үстінде болғандықтан, цифрландыру мен мәдени болмыстың өзара әрекеттестігі барған сайын маңызды болуда. Зерттеуде цифрлық технологиялардың білім беру парадигмаларын қалай өзгертетіні, әлеуметтік динамикаға қалай әсер ететіні және жастардың мінез-құлқы мен мақсаттарын қалай қалыптастыратыны қарастырылып, цифрлық өзгерістердің әкелетін сын-қатерлері мен мүмкіндіктері зерделенген. Зерттеу философиялық талдау мен тақырыптық зерттеуді біріктіретін сапалы әдістемеге негізделген. Жұмыс тиісті әдебиеттерді шолуды, нақты жағдайларды талдауды және цифрландырудың этикалық, әлеуметтік және мәдени қырларын түсіндіруді қамтиды. Қазақстанның білім беру және әлеуметтік салаларындағы мысалдар цифрлық өзгерістердің елге қалай әсер етіп жатқанын көрсетеді. Цифрландырудың философиялық негіздерін айқындай отырып, зерттеу технологиялық прогрестің моральдық және мәдени салдарын қарастыратын құрылымның қажеттілігін атап өтеді. Мақалада цифрландыру тек модернизацияға ғана емес, сондай-ақ инклюзивтілік пен прогрессивтілікке ықпал ететін маңызды күш ретінде көрсетіліп, технологияларды Қазақстанның дәстүрлі құндылықтары мен қазіргі заманғы қажеттіліктерімен үйлестіретін өркениетті қалыптастыруда маңызды рөл атқаратыны айтылған.

Кілт сөздер: Қазақстан, білім, қоғам, жастар, цифрландыру, технология, өркениет.

А.А. Кожан, С. Йылмаз, Е.Н. Оссербаев, Г.А. Шадинова, Т.К. Досалиев

Эпоха цифровизации: философские аспекты технологической цивилизации в современном Казахстане

В данной статье рассмотрены философские аспекты цифровизации в современном Казахстане с акцентом на её преобразующее влияние на образование, общественные структуры и устремления молодёжи. В условиях, когда страна осваивает сложную реальность технологической цивилизации, взаимодействие между цифровизацией и культурной идентичностью становится всё более актуальным. Исследование анализирует, как цифровые технологии трансформируют образовательные подходы, меняют социальные динамики и влияют на поведение и цели молодого поколения, отражая как вызовы, так и возможности, связанные с этой цифровой трансформацией. Исследование опирается на качественную методологию, сочетающую философский анализ и тематическое исследование. Работа включает обзор релевантной литературы, анализ кейсов и интерпретацию этических, социальных и культурных аспектов цифровизации. Примеры из образовательного и социального контекста Казахстана иллюстрируют, как цифровая трансформация влияет на страну. Выделяя философские основы цифровизации, исследование подчёркивает необходимость разработки структуры, которая учитывает моральные и культурные последствия технологического прогресса. В статье утверждается, что цифровизация способствует не только модернизации, но и инклюзивности и прогрессивности, выступая важным фактором, способствующим гармоничному сочетанию технологий с традиционными ценностями и современными потребностями Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, образование, общество, молодёжь, цифровизация, технологии, цивилизация.

References:

- 1 Abdirasilova, G.K., & Maratovna, A.A. (2018). Globalization and the Problems of National Education. *Atlas Journal*. 4, 8, 120–125.
- 2 Khussanov, A.E. et al. (2019). Determination of Properties of Raw Cotton for Further Processing. *Scientific works of South-Kazakhstan State University named after M. Auezov*.
- 3 Al-Farabi. (1973). *Filosofialyq Traktattar [Philosophical Treatises]*. Sh. E. Esenov (Ed.). Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 4 Almukhambetova, B.A., & Galymzhanova, M.A. (2008). Bilim beru zhuiesi qyzmetkerlerinin biliktigin artturuda apparatyq–kommunikatsiialyq tekhnologiialardyn qoldanylyu [The Use of Information and Communication Technologies in Improving the Qualifications of Education System Employees]. *Informatika Negizderi — Fundamentals of Computer Science*, 5, 128 [in Kazakh].
- 5 Nurtaeva, L.K., & Aitimbetova, A.A. (2017). Zhana tekhnologiiany oqytu urdisinde qoldanu [The Use of New Technologies in the Teaching Process]. «Turki Zhazuy men turki madenieti: turki zhurtynyn biregeilik negizi» atty Respublikaliq gylymi-tazhiribelik konferentsiianyn materialdary — “Turkic Writing and Turkic Culture: The Foundation of the Uniqueness of the Turkic World” Proceedings of the Republican Scientific-Practical Conference (pp. 107–111) [in Kazakh].
- 6 Abiev, J.A., Babaev, S.B., & Kudiiarova, A.M. (2004). *Pedagogika: oqu quraly [Pedagogy: Textbook]*. A.M. Kudiiarova (Ed.). Almaty: Daryn [in Kazakh].
- 7 Gromov, Yu.Yu., Didrikh, I.V., Ivanova, O.G., Ivanovskii, M.A., & Odnolko, V.G. (2015). *Informatsionnye tekhnologii: uchebnik [Information Technologies: Textbook]*. Tambov: Tambovskii Gosudarstvennyi Tekhnicheskii Universitet, Elekttronnaia biblioteknaia sistema Assortimentov [in Russian].
- 8 «Apparatyq Qazaqstan — 2020» zhane apparat manyzdylygy [“Information Kazakhstan — 2020” and the Importance of Information]. *Abai.Kz*. Retrieved from <https://Abai.Kz/Post/82759> [in Kazakh].
- 9 Bell, D. (2019). The Coming of Post-Industrial Society. *Social Stratification, Class, Race, and Gender in Sociological Perspective, Second Edition*, 805–817. Routledge.
- 10 Maltsev, G.V. (1984). *Burzhuaizni egalitarizm: evoliutsiia predstavlenii o sotsialnom ravenstve v mire kapitala [Bourgeois Egalitarianism: Evolution of Ideas on Social Equality in the Capitalist World]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 Inozemtsev, V.L. (1999). Nauka, lichnost i obshchestvo v postindustrialnoi deistvitelnosti [Science, Personality, and Society in the Postindustrial Reality]. *Rossiiskii khimicheskii zhurnal — Russian Chemical Journal*, 6, 13–22 [in Russian].
- 12 Galbraith, D.K. (2009). *Novoe industrialnoe obshchestvo; izbrannoe [The New Industrial Society; Selected Works]*. (P.A. Aliabev, Trans). Moscow: Rossiiskaia gosudarstvennaia biblioteka [in Russian].
- 13 Toffler, Alvin. (2004). Tretia Volna [The Third Wave]. (A. Mirer et al., Trans.). Moscow. *Gtmarket.ru*. Retrieved from <https://Gtmarket.Ru/Library/Basis/4821/4823> [in Russian].
- 14 Aliev, Sh.Sh. (2012). Bilik maselesi zhane apparatdyq qogamdagı basqaru [The Issue of Power and Management in the Information Society]. *Qazaqstan Respublikasynyn memlekettik ramızderinin 20 zhyl toluyına orai studentter zhane zhas galymdardyn «Gylym Alemi» attı Khalyqaralyq konferentsiiasy — The International conference of students and young scientists “the world of science”, dedicated to the 20th anniversary of the state symbols of the Republic of Kazakhstan* (pp. 50–53). Almaty [in Kazakh].
- 15 Robert, I.V. (1991). Novye informatsionnye tekhnologii v obuchenii: didakticheskie problemy, perspektivy ispolzovaniia [New Information Technologies in Education: Didactic Problems, Prospects for Use]. *Informatika i obrazovanie — Computer Science and Education*, 4, 18–25 [in Russian].
- 16 Kushaliev, G.M. (2019). Bilim beru zhuiesinde apparattandyruy uymdastyrudyn erekshelektieri [The Peculiarities of Organizing Information in the Education System]. *Batys Qazaqstan Innovatsiialyq-Tekhnologiialyq Universitetinin Khabarshysy — Bulletin of the West Kazakhstan Innovative Technological University*, 1 (5), 130–133 [in Kazakh].
- 17 Zheksemaeva, N.E. (2024). Qazaqstan Respublikasyn tsifrlandyru zhagdaiynda adamnyn apparatdyq quqyqtary [Information Rights of Individuals in the Context of Digitalization in Kazakhstan]. *PhD thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 18 «Qazaqstan Respublikasynyn 2020 zhylga deiingi strategiialyq damu zhospary turaly. Qazaqstan Respublikasy Prezidentinin 2010 zhylgy 1 aqpanydy № 922 zharlygyna ozgerister men tolyqtyrular engizu turaly» Qazaqstan Respublikasynyn Prezidenti zharlygynyn zhobasy turaly [“On the Strategy Development Plan of the until 2020. On introducing amendments and additions to the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2020, No. 922” – Draft Decree of the President of the Republic of Kazakhstan]. *Qazaqstan Respublikasynyn Ukimetin 2015 Zhylgy 15 Qantardagy № 5 Qaulysy — Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated January 15, 2015 No. 5* [in Kazakh].
- 19 Tsifrlıy zhana tekhnologii [Digital, New Technology]. *Bugin.kz*. Retrieved from <https://Bugin.Kz/12499-Tsifrlıy-Dganha-Tekhnologiya> [in Kazakh].
- 20 «Apparatyq Qazaqstan — 2020» Memlekettik bagdarlamasy [The State Program “Information Kazakhstan — 2020”]. *Egov.Kz*. Retrieved from https://Egov.Kz/Cms/Kk/Articles/Gp_Inf_Kaz_2020.24.01.2023. [in Kazakh].
- 21 «Apparatyq Qazaqstan — 2020» Memlekettik bagdarlamasy [The State Program “Information Kazakhstan — 2020”]. *Gov.Kz*. Retrieved from <https://Www.Gov.Kz/Memleket/Entities/Almaty-Uor/Documents/Details/136816?Lang=Kk> [in Kazakh].
- 22 «Apparatyq Qazaqstan — 2020» zhane apparat manyzdylygy. [Information Kazakhstan — 2020 and the Importance of Information]. *Abai.kz*. Retrieved from <https://Abai.Kz/Post/82759> [in Kazakh].
- 23 Amanzholuly, D. Tsifrlandyrudyn basty maqsaty — basekege qabiletilikti arttyru [The Main Goal of Digitalization — Increasing Competitiveness]. *Adyrna.kz*. Retrieved from <https://Adyrna.Kz/Post/48906> [in Kazakh].

24 «Tortinshi onerkasiptik revoliutsiia zhagdaiyndagy damudyn zhana mumkindikteri» QR prezidentinin zholdauy Qazaqstan Respublikasy Premier-ministrinin resmi aqparattyq resursy [The Decree of the President “New Opportunities for Development in the Fourth Industrial Revolution”. Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. *Primeminister.Kz*. Retrieved from <https://Primeminister.Kz/Address/10012018> [in Kazakh].

25 «Tsifrlyq Qazaqstan» Memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylgy 12 zheltoqsandagy № 827 qaulysy [On the approval of the State Program “Digital Kazakhstan”. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827 [in Kazakh].

26 «Tsifrlyq Qazaqstan» Memlekettik bagdarlamasyn bekitu turaly [About Approving the State Program “Digital Kazakhstan”]. Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2017 zhylgy 12 zheltoqsandagy № 827 qaulysy. Kushi zhoilydy — Qazaqstan Respublikasy Ukimetinin 2022 zhylgy 17 mamyrdaygy № 311 qaulysymen — Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 12, 2017 No. 827. repealed — by the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 17, 2022 No. 311. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827> [in Kazakh].

27 Qazaqstan BUU elektrondy ukimet boynsha alemdik reitinginde 24-orynga ie boldy [Kazakhstan Ranked 24th in the World in Electronic Government]. Qazaqstan Respublikasy tsifrlyq damu, innovatsiialar zhane aerogarysh onerkasibi ministrlygi — Ministry of Digital Development, Innovations and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from <https://www.gov.kz/memleket/entities/mdai/press/news/details/847800?Lang=Kk> [in Kazakh].

28 Degtyareva, V.V., Sozaeva, D.A., & Dong, Z. (2021). *The Era of Digitalization: Philosophical, Social, and Managerial Factors. Socio-economic Systems: Paradigms for the Future*. Springer International Publishing, 1691–1700.

Information about the authors

Kozhan Almat — PhD doctoral student, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2785-4789>

Yilmaz Shirin — Assoc. Professor, Department of Folklore in the Faculty of Literature, Hacettepe University, Turkey, <https://orcid.org/0000-0001-6038-0971>

Osserbayev Yeldos — Master of Philosophy, Department of Philosophy, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2842-0141>

Shadinova Gulzira — Candidate of Philosophy Sciences, Acting Associate Professor, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0518-422X>

Dosaliyev Timur — Master of Philosophy, Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2458-267X>

M.M. Manassova^{1*}, M.V. Klishina²

¹Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan;

²Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: miramanassova@mail.ru, klmarina_7@mail.ru)

Philosophical understanding of urban culture in an interdisciplinary context

The authors set themselves the goal of characterizing the culture and spiritual life of the city within the framework of an interdisciplinary approach. The article substantiates an interdisciplinary approach to the study of urban culture, since the complex ambiguous nature of city culture cannot be fully described and studied from the standpoint of any monodisciplinary approach. However, both cultural, semiotic and environmental factors are important in the study of certain aspects of the material and spiritual urban culture. The authors emphasize that the environmental approach is one of the most sought-after methodological approaches to analysis. Thus, urban architecture as the most important component of the city's material culture, which differs in fundamental features in various historical eras, represented by various architectural styles (antique, architectural modernism, minimalism, etc.) and involves joint actions by designers, philosophers, architects, as well as civil engineers, financiers, representatives of local authorities and, most importantly, members of the public. The article provides an analysis of domestic and foreign studies of urban culture, shows the transformation of assessments of the city, urban spiritual life, urban culture. "Urban culture" is characterized as an artificially created environment for people to exist and realize themselves. The study examines the vectors of development of the culture of a modern city.

Keywords: city, urban culture, spiritual life of the city, contemporary urban culture, creativity, modern city, cultural industries, cross-cultural communications, mission of culture, cultural capital, chronotopy of the city.

Introduction

The relevance of the study of contemporary urban culture is due to its transformation (old traditions and rituals are disappearing, urban space is expanding due to the increase in population and the need to develop infrastructure).

Cities and cultures are inseparable from each other. It is this interconnection and interdependence that give the urban environment that special individuality that requires mutual adaptation and attracts researchers.

The work provides a comprehensive interdisciplinary analysis of the object of study — urban culture in its dynamics, categories and theoretical models created within the framework of various disciplines: philosophy, psychology, sociology, cultural studies.

The use of an interdisciplinary approach in studying the complex synthetic nature of urban culture made it possible to overcome the narrowness of monodisciplinary approaches that consider urban culture in one of the aspects outside the relationship of all cultural phenomena.

Research methods

The authors used the most appropriate approaches, such as interdisciplinary, cultural, comparative and methods of cultural-historical analysis, comparative typological method, etc.

Results and discussion

Cities arise, change, disappear and in all their stages of existence and development remain an object of study for many modern researchers. Special attention to urban culture as a systemic formation can be seen in those studies that take into account the results of studies by M. Weber, J. Baudrillard, F. Braudel, H. Ortega y Gasset, L. Velikhov, O. Genisaretsky and others, in which urban culture and its dynamics were considered in various aspects, which allowed them and their followers to move away from a monodisciplinary consideration of urban culture.

Foreign and domestic studies paid an important role to the issues of the ethnic component of the cultural system of the city.

* Corresponding author's e-mail: miramanassova@mail.ru

Migration processes that have covered the entire planet make their own adjustments to city development plans. The crazy growth of cities is caused by the resettlement of significant masses to cities with higher wages than in regions. This is a very serious social problem and these problems must be solved by states and governments. Programs for the development of small cities must be developed, the living space of which must become more comfortable than megacities. Has anyone thought about why there are no megalopolis development projects in Great Britain or Germany, why megalopolises have suddenly sprung up like mushrooms in the developing countries of Latin America and Southeast Asia? Now they are trying to implement a similar project in some post-Soviet states. Who benefits from this? What socio-cultural problems will arise and are already arising in cities where a huge number of migrants have appeared? Don't we see constant protests by migrants in European cities? Who cares? The desire to get cheap labor by business nullifies all declared social projects, creates problems in education and healthcare, whose representatives have completely forgotten the essence of healthcare, outlined by N. Semashko. As for interethnic and interfaith problems, in Kazakhstan they are largely prevented thanks to the activities of the public under the patronage of the APK, the main institution of civil society. The authors set themselves the goal of characterizing the culture and spiritual life of cities, based on the concepts and views of renowned researchers, both foreign and domestic, whose experiences Kazakhstan should draw upon. This approach aims to provide not only significant profits to developers but also a happy, comfortable life for citizens, with due attention to spiritual culture, such as art galleries, opera, and ballet theaters. Notable examples include the ballet of Bulat Ayukhanov, the permanent director of the "Young Ballet of Alma-Ata", and the distinguished opera artists Kulyash Baiseitova, Ermek Serkebayev, Alibek Dnishev, among others.

It is impossible not to emphasize the influence on the domestic theory of the city and urban culture of the Soviet period, which was exerted by the works of M.S. Kagan, who considered "the city as an integral self-organizing socio-cultural system, who identified urban culture with European civilization": "The city throughout its history has turned out to be the creator and bearer of a special type of culture and continues to be so to this day. It was in the city that culture entered that phase of its history which is commonly called civilization" [1; 15].

There is no objection to the assertion that "urban culture was not born suddenly and instantly, but evolved along with the development of human society and such a form of its unification as cities. However, researchers do not have a consensus on what period of time the history of cities can be counted from and what historical type of settlement can be called urban in the full sense of the word. In particular, M.S. Kagan, examining the evolution of types of culture, notes «that three types of culture were initially formed from pre-historic existence: the culture of cattle-breeding tribes, the culture of agricultural peoples, and the culture of the ancient Greeks and Romans. A feature of the latter was the developed handicraft production that developed within the framework of special city-states (polises), different from the urban settlements of the East"... [2; 151]. It was "the Greek polis that directed the development of culture in a different direction, opening up to humanity unlimited possibilities for progress" [3; 426].

The developing city of the late European Middle Ages required the development of rational scientific knowledge, the spread of writing, the transformation of education, the elimination the church's dominance over science, which had not yet been overcome even in the conditions of the Renaissance. People sacrificed their lives for the sake of these transformations. The birth and formation of new value ideals was accompanied by terrible personal tragedies. Urban culture was born in the harshest conditions of overcoming religious prohibitions. All these transformations should have met the needs of the new emerging industrial civilization, the development of secular culture, which, following the representatives of the Renaissance, did not agree to recognize God as the highest value, but recognized Man as the creator. The emerging industrial civilization gave rise to the development of not only elite, but also mass culture, new design solutions for the urban landscape, the development of a culture of interethnic and interfaith interaction, and cultural dialogue. The new conditions for the formation of an industrial society required democratic transformations of public life, including the development of new channels of interaction between the authorities and civil society, and fair relations between employers and employees.

As is known, "the era of feudalism brought new changes: the transformation of culture into a system of subcultures. In this system, a special role fell to the culture of the medieval city, or burgher culture, since it was in it that the future (Renaissance) type of culture was born, because the needs and interests of the new social stratum that was forming in the city — the "class of townspeople", as F. Engels called it, gave rise to a special psychology and ideology" [2; 151]. In this case, M.S. Kagan expresses a widespread point of view, which "sees the origins of urban culture in the European Middle Ages" [2; 162].

The contribution of Yu.M. Lotman to the development of the theory of urban culture is determined by his creation of the semiotics of the city. [4] In his works devoted to the semiotics of St. Petersburg [4], Yu.M. Lotman identifies several criteria necessary to consider a city as a semiotic system. He suggests considering a city from different perspectives: “a city as a name, a city as a space, a city as time” [4; 173].

Semiotics, perceived by modern researchers as a meta-science, allows us to assert that the semiotic approach is universal, and allows us to reveal the essence of urban architecture, since signs and symbols as information carriers allow us to analyze the semiotics of architectural texts. An article by Berestovskaya D.S., Petrenko A.P. is devoted to a semiotic approach to the analysis of urban culture and the architectural appearance of the city. The architectural space of the city: a semiotic approach, according to which «the departure from stylistic design has created many inconsistencies between the psychological needs of a person in an artificially created environment and the desire of the architect (and the customer) to demonstrate originality» [5; 25]. In other words, a lot depends on the so-called “aggressive” advertising.

Yuri Lotman, analyzing the semiotic space of the city, considered architectural structures as a semiotic background of the urban environment. From his point of view, mentality, value preferences, behavior, and system of views tie everything together.

Today, the destruction of monuments around the world, the demolition of old architectural structures in residential areas and industrial zones, the renaming of cities, streets, and squares in individual countries does not take into account semiotic model of urban culture and urban space. What is the innovativeness of modern architecture? To what extent does it meet the current requirements? Does it meet the spirit of the times, is it associated with scientific and creative space, with cross-cultural communications?

New symbols and signs are mostly not only alien to socio-psychological perception, but also to historical models of thinking, and breaking them over the course of one generation is unlikely to give positive results, the history of the city is preserved not only in memory, but also in architecture and building. Will future generations have to restore monuments and return historically significant names to cities and streets?

Architectural structures are also considered as a system of signs by U. Eco: “Significant forms, codes, formed under the influence of usage (from the Latin *usus* — use, custom, rule, generally accepted by the speakers of this language of the use of linguistic units), and which are put forward as a structural model of communication, denotative and connotative meaning — this is precisely the semiological universe in which the interpretation of architecture as communication is legally possible”. “The only objects that can be meaningfully engaged with are architectural elements that serve as significant forms” [6; 212]. For U. Eco, who viewed the sign in architecture as an architectural object itself, “in an architectural sign, the signifier is inherently tied to its actual functional purpose” [6; 210].

What necessary tools allow us to systematize and synthesize data on the processes of the cultural life of the city, in order to understand their significance for world cultural development? What is their innovative potential and what are the most problematic issues in the process of urban development that need to be addressed first?

In his work *Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System*, I. Wallerstein “proposes to speak not about culture in general, but to see and analyze its two “tonalities”, which, in his opinion, best illustrate the processes occurring in the modern world-system. On the one hand, culture should be understood as a unique set of value characteristics and behavioral features inherent in one group and not inherent in another, such that each group has an authentic culture. In this axiological sense or tonality, culture is a way of accumulating cultural and social experience and values that help to distinguish “ours” from “others”. Another tonality of culture is used to denote differences within one culture, hence the distinction between elite and mass culture, spiritual and material” [7; 31].

I. Wallerstein uses both the term “global culture” and “world culture” [7]. “However, both concepts have similar semantics for the American researcher — with a claim to universality and relevance of universalistic values” [8; 147].

In the works “*Civilizations and Modes of Production: Contradictions and Points of Conjugation*”, “*Culture as an Ideological Battlefield in the Modern World-System*”, “*Culture and the Modern World-System: A Response to Roy Boyne*”, “*National and Universal: Is a World Culture Possible?*”, “*Clash of Cultures? Who Are We? Who Are the Others?*”, “*Global Culture: Salvation, Threat, or Myth?*” and others examine the process of globalization and its consequences. So, relying on the ideas of I. Wallerstein, despite the odious assessment of his reasoning by some researchers, following his logic, we can agree that urban culture cannot be understood outside the mechanisms of formation of national culture and the consequences of migration, the

relationship between universalism and particularism, intercultural interaction in the context of acceleration of globalization processes.

Over the past decades, studies examining the influence of the urban environment on representatives of various population groups have become an independent scientific direction that actively uses foreign experience, including the experience of the Chicago sociological school. One cannot agree that at the present stage of social development, human life is increasingly associated with cities, and cities have occupied an important place in history, especially in the history of culture, and their role is growing so much that some researchers take the liberty of asserting that in the future the main population of the planet will be concentrated in megacities.

Understanding culture as an environment for existence and self-realization, one that is deliberately created by people, remains an undeniable truth in contemporary discourse. Why is the vector of development of both city and urban culture so ambiguous? The city is not only an architectural phenomenon, a work of construction art, but also a socio-cultural formation, where various forms of human life, material and spiritual, are presented. The foundations of material urban culture are formed during the design and construction phases of the city, with its development unfolding as cultural potential accumulates, closely tied to production. Culture is not only one of the spheres of the urban organism, including the cultural institutions of the city, but also the culture of the urban spatial environment: streets, courtyards, public institutions, etc., which is primarily a material component of urban culture, but is also the level of the city's population, its needs, interests, orientations, and spiritual life in general.

Modern urban culture is a unique formation, whose distinctive qualities can be contrasted not only with nature but also with the culture of the classical urban type, where everything was crafted from natural materials and closely connected to nature. In contrast, the culture of modern urbanism is primarily characterized by the practical and transformative activities of people, as well as the advancement of science and technology. However, today, the reproduction of natural laws through industrial analogues, as proposed by bionics, demonstrates the 'bionic' optimization of architectural structures. This has become one of the key principles in modern design, subtly guiding us back toward nature and the natural environment. This is made possible by applying the strong, stable formations found in nature — structures that, despite their high specific rigidity and distinct mechanical properties create a harmony now being utilized in bionic architecture. The core principles of architectural bionics rest on the idea that nature already holds solutions to many of the challenges encountered in construction.

The term "bionic architecture" was first used by the American architect L.G. Sullivan, the "father of skyscrapers", in the 1890s. What inspired architects in bionic architecture? Architecture gradually became part of the philosophy of using new opportunities for a prosperous human life, relying on natural processes.

Bionic architecture is based principle that takes into account natural laws, which then and today remain fundamentally important for humans. The space of such a building, which is not just an analogue of natural formations: the curvature of the outlines of forms, which is either a semblance of mollusk shells, honeycombs, climbing vines, etc., has a positive effect on humans due to the similarity with the natural habitat. Bionics in architecture is, first of all, more comfortable, more harmonious, more reliable spaces for both human life and survival. Suddenly, it became clear that the demand for a natural, harmonious environment filled with air, greenery, and natural elements is growing. And environmental issues are becoming increasingly relevant in both landscape design and the appearance of buildings.

In a modern technocratic society, bionic architecture creates buildings that seamlessly integrate with nature, rather than conflicting with it, offering spaces where people can fully relax, unwind, and escape the hustle and bustle of the city. The greatest bionic-based structures in the world: the Eiffel Tower in Paris (repeats the shape of the tibia), the Swallow's Nest stadium in Beijing, the Aqua skyscraper in Chicago, the Nautilus or Shell residential building in Naucalpan, the Sydney Opera House, the swimming complex in Beijing, Casa Caracol in Mexico, etc.

Modern studies of the architectural space of the city very often rely on the environmental approach.

This is primarily due to the multifaceted nature of the concept of "environment" itself. At the same time, we must not forget that a city is not only an architectural phenomenon, a work of construction art, but also a socio-cultural formation where various forms of human activity, both material and spiritual, are represented.

Vectors of development of the city and urban culture depend on various factors, but ultimately on the level of economic development, the type of society, and management models. Each of the models of managing the development of the city and urban culture is substantively related to the theories of economic growth,

new urbanism, and includes all or individual elements of the concepts of healthy, inclusive, entrepreneurial, smart, creative cities. All these concepts are united by the task of determining additional resources, conditions, and grounds for the development of cities. Richard Sennett in his work “Capitalism in the Big City: Globalization, Flexibility, and Indifference” reminds us of Simmel’s position and shows how alienation arises at all social levels in a globalized metropolis. What is the justification for the increase in violence in interactions in modern cities, educational institutions, and in interpersonal relations in general, and not only in the West? Will hostility and violence be a characteristic feature of the coming era? If we follow the ideas of, for example, G. Simmel, then we have to admit that “city dwellers are essentially “strangers” to each other”? [9] emphasizes that “the power of strangeness made sense in Simmel’s time” [9; 96].

Why has the culture of tolerance, the prospects of which were spoken of with such rapture at the turn of the millennium, been replaced in spiritual life by the rejection of the “Other” as “Alien”, as alien and hostile?

Following these conclusions, we must ask ourselves the question: how should we behave towards others: by cooperating with like-minded people and distancing ourselves from all others, the so-called strangers, who are hostile to ourselves, or should this contradiction be overcome? To what extent can this principle of tolerance be universal? The mayor of Brussels, the capital of the European Union, being a Muslim, calmly answered the puzzled questions of Brussels residents about the construction of a mosque: atheist Europeans do not need churches, but Muslims need mosques. It would seem that one should not go to someone else’s monastery with one’s own charter, but as practice shows, various kinds of refugees behave quite aggressively in the countries where they were accepted, whipping up fear among local residents. At the same time, Sennett emphasizes, “A fairly impartial attitude towards everyone is assumed, driven by a simple caution toward the unknown or a reluctance to become involved in another’s personal world”. [10; 105]. Sennett explains this attitude by the influence of many factors on the dynamics of urban culture, including industrial activity, social structure, lifestyle, socio-psychological characteristics of citizens, their value preferences, economic interests, political sympathies and antipathies, in other words, internal and external socio-cultural and other reasons. The era when tolerance played a significant role in European cities — when the ability to see the ‘other’ not as an enemy, but as someone to be understood and accepted, and when the legitimacy of multiple truths, diverse cultures, values, and perspectives was recognized — is now a thing of the past. Uncontrolled forced migration has led to the recognition of a crisis of tolerance. Contrary to the principles of the socio-cultural approach that determine the cultural development of the city, based on the analysis of internal and external factors, on the basis of which a conclusion was made about the mutual enrichment of cultures entering into dialogue, today the marginal behavior of an individual in a modern city with a large number of migrants, especially illegal ones, not only does not disappear, but becomes more flexible and diverse, which aggravates the situation of social and cultural asymmetry in the modern city, provokes a crisis of personal identity, hinders the process of social integration — both of individuals and social groups, contributes to the destabilization of public order and tension in society, aggravates the growing contradictions associated with the deterioration of material well-being and the crisis of the spiritual foundations of society.

R. Sennett gives a very harsh description of what is happening: “Short-term employment also affects relationships within companies. Working on problem solving is associated with serious stress; in teams that do not win, mutual accusations usually appear in the last stages of joint work. Building informal trust takes time, and to achieve something remarkable together, you need to truly know the people you’re working with. Short-term employment in the organization encourages people not to strain themselves, not to delve into the work, as they know it will soon come to an end. In fact, this lack of mutual obligations is one of the reasons why trade unions find it so difficult to organize workers in flexible industries or in enterprises, say, in Silicon Valley; the understanding of brotherhood as a common destiny, a stable set of common interests is lost” [10; 104]

The tolerant society of the West, as recognized by European political leaders in the recent past, has undergone a spiritual rebirth: a crisis of tolerance has set in. Spiritual life, as a complex subsystem of social life, which includes interfaith and interethnic relations, demonstrates incompatibility and rejection of each other. And obviously, this trend will intensify. Will this thicket of confrontations pass Kazakhstani society? It is too early to predict positive or negative consequences? The main elements of spiritual life are priority spiritual values and people’s needs. The lessons of the Soviet past enable us to view spiritual life as an evolving, active, and creative process in which the individual engages in spiritual production, encompassing the creation, distribution, and consumption of various spiritual values. While during the years of Soviet power, people of different ethnicities and religions, by the will of fate, who found themselves on the territory of Kazakhstan, began to feel like an organic part of it, it is now impossible to claim that this sense of unity remains

a defining characteristic of the population of modern Kazakhstan, which is explained by both spiritual and economic factors.

Conclusion

So, the diversity of urban life, where culture exists in many dimensions, is represented by specific components. Considering the interdependence of material and spiritual urban culture, we have to recognize the decisive role of the economy, politics, ecology as the most important aspects of human life, because socio-economic relations in the urban environment and the degree of participation of the population in socio-cultural processes are the main ones.

A serious analysis of the ethnic and religious components of urban culture is necessary, new ways of their interaction are needed, as ethnocultural associations alone are insufficient. Serious programs on cultural interaction are needed here. Forums, festivals dedicated to the culture and art of ethnic groups living in Kazakhstan and represented not only by amateurs, but also by professional groups from their historical homeland are needed. It is essential for the state to allocate sufficient resources to this area, particularly given the underdevelopment of patronage in the country. Additionally, the interaction between education and science requires significant improvement. This can be illustrated by the ongoing initiatives in European countries aimed at identifying the nation with the most favorable living conditions.

Ignoring the cultural approach to determining the degree of readiness of the individual and various social groups for targeted changes in interaction, we risk encountering the old and familiar truth: a common misfortune unites. We must feel united not only in the face of a catastrophe, but also in the process of peaceful creation. We must not only criticize the past, but also develop in ourselves the ability to constructively resolve emerging issues.

Culture influences many things, it plays an important role in social life, in the life of each individual, forming and determining many social and economic processes. Therefore, such elements of culture as education, upbringing, artistic life and cultural and leisure activities are so important.

This determines the upbringing of appropriate life guidelines, value preferences and understanding of one's vital interests, which the state should protect. The implementation of this protection is possible, as it is commonly known, on the basis of the principle of tripartism. It can be recognized that the semiotic approach developed by Yu. Lotman and his followers can be applied not only in the analysis of the architectural space of the city, but also in the formation of various schemes of architectural communication. It is obvious that the satisfaction of the population with education, health care, science, and leisure depend on a satisfactory or unsatisfactory solution to the issue of organizing and developing the urban cultural environment.

The cultural environment influences consumer culture and the interests of the community and contributes to the development of urban space and the harmonization of public life.

Список литературы

- 1 Каган М.С. Культура города и пути ее изучения / М.С. Каган // Город и культура. — СПб.: ГУ КИС, 1992. — С. 14–19.
- 2 Каган М.С. Философия культуры: учеб. пособие [Электронный ресурс] / М.С. Каган. — СПб., 1996. — 415 с. — Режим доступа: <http://www.studfiles.ru/preview/1770715>
- 3 Вебер М. Избранное. Образ общества: пер. с нем / М. Вебер. — М.: Юрист, 1994. — 704 с.
- 4 Лотман Ю.М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города. Избранные статьи [в 3 т]. Т. 2 / Ю.М. Лотман // Таллин: Александра, 1992. — С. 9–21.
- 5 Берестовская Д.С. Архитектурное пространство города: семиотический подход / Д.С. Берестовская, А.П. Петренко // Урбанистика. — 2017. — № 1. — С. 24–34.
- 6 Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко; пер. с исп. А.Г. Погоняйло, В.Г. Резник. — СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 432 с.
- 7 Wallerstein I. Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System / I. Wallerstein // Theory, Culture & Society. — 1990. — Vol. 7. — No. 2-3. — P. 31–55.
- 8 Wallerstein I. Global Culture(s): Salvation, Menace or Myth? The uncertainties of knowledge / I. Wallerstein. — P. 142–151. — Temple University Press, 2004.
- 9 Зиммель Г. Эссе о чужаке / Г. Зиммель // Социологическая теория: история, современность, перспективы; под ред. А.Ф. Филиппова. — СПб.: Владимир Даль. — С. 9–13.

М.М. Манасова, М.В. Клишина

Қалалық мәдениетті пәнаралық кеңмәтінінде философиялық тұрғыдан түсіну

Авторлар пәнаралық көзқарас аясында қаланың мәдениеті мен рухани өмірін сипаттауды мақсат еткен. Мақалада қалалық мәдениетті зерттеуге пәнаралық көзқарас негізделген, өйткені қала мәдениетінің күрделі екі-үшті сипаты кез келген монодисциплинарлық көзқарас тұрғысынан толық сипаттауға және зерттеуге мүмкіндік бермейді. Алайда, мәдени, семиотикалық және қоршаған орта факторлары материалдық және рухани жағынан қалалық мәдениеттің кейбір аспектілерін зерттеуде маңызды. Қоршаған ортаға негізделген тәсіл талдаудың ең сұранысқа ие әдістемелік тәсілдерінің бірі екені туралы айтылған. Сонымен қатар, қалалық сәулет қаланың материалдық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі, ол тарихи дәуірлердегі әртүрлі архитектуралық стильдермен (ежелгі, архитектуралық модернизм, минимализм және т.б.) ұсынылған және дизайнерлердің, философтардың және сәулетшілердің, сондай-ақ құрылыс инженерлерінің, қаржыгерлердің, жергілікті билік өкілдерінің, ең бастысы, қоғам өкілдері секілді әртүрлі принциптік ерекшеліктерімен айрықшаланады. Мақалада қалалық мәдениеттің отандық және шетелдік зерттеулеріне талдау жасалып, қала, қалалық рухани өмір, қалалық мәдениетті бағалауларының өзгеруі көрсетілген. «Қалалық мәдениет» тіршілік ету үшін адамдар жасанды түрде жасаған және өзін-өзі жүзеге асыру ортасы ретінде сипатталады. Зерттеу қазіргі қала мәдениетінің даму векторларын қарастырған.

Кілт сөздер: қала, қала мәдениеті, қаланың рухани өмірі, заманауи қала мәдениеті, шығармашылық, заманауи қала, мәдени индустриялар, мәдениетаралық коммуникациялар, мәдениет миссиясы, мәдени капитал, қаланың хронотопиясы.

М.М. Манасова, М.В. Клишина

Философское осмысление городской культуры в междисциплинарном контексте

Авторы поставили перед собой цель охарактеризовать культуру и духовную жизнь города в рамках междисциплинарного подхода. В статье обосновывается выбор данного подхода в изучении городской культуры, поскольку сложный неоднозначный характер культуры города не поддается полному описанию и исследованию с позиций какого-либо монодисциплинарного подхода. Однако и культурологический, и семиотический, и средовой факторы важны при исследовании тех или иных аспектов материальной и духовной городской культуры. Подчеркивается, что средовой подход является одним из наиболее востребованных методологических подходов к анализу. Городская архитектура, как важнейшая составляющая материальной культуры города, отличается принципиальными особенностями в различные исторические эпохи. Она представлена различными архитектурными стилями, такими как античный, модернизм, минимализм и другие, и требует совместных действий дизайнеров, философов, архитекторов, а также инженеров-строителей, финансистов, представителей местной власти и, что немаловажно, представителей общественности. В статье проводится анализ отечественных и зарубежных исследований городской культуры, раскрывается трансформация оценок города, городской духовной жизни и городской культуры. «Городская культура» характеризуется как искусственно созданная людьми среда для существования и самореализации. В исследовании рассматриваются векторы развития культуры современного города.

Ключевые слова: город, городская культура, духовная жизнь города, современная городская культура, креативность, современный город, культурные индустрии, кросс-культурные коммуникации, миссия культуры, культурный капитал, хронотопия города.

References

- 1 Kagan, M.S. (1992). Kultura goroda i puti ee izucheniia [City culture and ways of studying it]. *Gorod i kultura — City and culture*. Saint Petersburg: Gosudarstvennoe uchrezhdenie «Knizhnaia industrialnaia sistema» [in Russian].
- 2 Kagan, M.S. (1996). Filosofiiia kultury: uchebnoe posobie [Philosophy of culture: textbook]. Saint Petersburg. *studfiles.ru*. Retrieved from <http://www.studfiles.ru/preview/1770715> [in Russian].
- 3 Weber, M. (1994). *Izbrannoe. Obraz obshchestva [Favorites. Image of society]*. Moscow: Yurist [in Russian].

- 4 Lotman, Yu.M. (1992). Simvolika Peterburga i problemy semiotiki goroda [Symbols of Saint Petersburg and problems of semiotics of the city]. *Izbrannye stati — Selected articles*. (Vols. 1–3; Vol. 2). Tallinn: Aleksandra [in Russian].
- 5 Berestovskaya, D.S., & Petrenko, A.P. (2017). Arkhitekturnoe prostranstvo goroda: semioticheskii podkhod [Architectural space of the city: a semiotic approach]. *Urbanistika — Urban studies*, 1, 24–34 [in Russian].
- 6 Eco, U. (1998). *Otsutstviushchaia struktura. Vvedenie v semiologiu* [The missing structure. Introduction to semiology]. (A.G. Pogoniailo, V.G. Reznik, Trans). Saint Petersburg: Tovarischestvo Ogranichennoi Otvetstvennosti TK «Petropolis» [in Russian].
- 7 Wallerstein, I. (1990). Culture as the Ideological Battleground of the Modern World-System. *Theory, Culture & Society*, 7, 2–3, 31–55.
- 8 Wallerstein, I. (2004). *Global Culture(s): Salvation, Menace or Myth? The uncertainties of knowledge*. Temple University Press.
- 9 Simmel, G. Ekskurs o chuzhake [Excursion about a stranger]. *Sotsiologicheskaya teoriia: istoriia, sovremennost, perspektivy — Sociological theory: history, modernity, prospects*. A.F. Filippova (Ed.); Saint Petersburg: Vladimir Dal [in Russian].
- 10 Sennett, R. Kapitalizm v bolshom gorode: globalizatsiia, gibkost, bezrazlichie [Capitalism in the big city: globalization, flexibility, indifference]. *Logos*, 3, 95–107 (A. Smirnova, Trans.) [in Russian].

Information about the authors

Manassova Mira — PhD, Associate Professor of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6562-7854>

Klishina Marina — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Social and Political Disciplines and the Assembly of the People of Kazakhstan, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-2551-7361>

C. Gulmez*, O. Karakush

Kastamonu University, Kastamonu, Turkey
(E-mail: ozlemkrsk05@gamil.com, cgulmez@kastamonu.edu.tr)

From Family to Divine Ties: The Relationship Between Family Belonging and Attachment to God

A sense of belonging is when an individual feels part of a community or a group and feels connected to that group. Many factors can cause a sense of belonging and may differ from person to person. One of the sources of a sense of belonging is family belonging. People generally feel a sense of belonging to the family they were born into and their family ties. This belonging plays an important role in shaping an individual's identity, values, and beliefs. Commitment to family and the adoption of religious and spiritual values in the family can strengthen one's connection to God. Shared religious practices among family members can help a person find a community that supports their beliefs. This, in turn, can strengthen and deepen the connection to God. The primary purpose of this study is to reveal the nature of the relationship between family belonging and attachment to God in young adults. The study employs a quantitative approach, utilizing a relational survey design. The study sample consisted of 329 young adults studying at Kastamonu University, including faculties in education, theology, humanities and social sciences, communication, and engineering. "Family Belonging Scale" developed by Mavili, Kesen, and Daşbaşı, the "Attachment to God Scale" developed by Beck and McDonald (2004) and adapted to Turkish culture by Subaşı were used as data collection tools. According to the study results, increased family belongingness increases individuals' secure attachment to God. This reveals that strong family ties encourage individuals to perceive God as a source of trust. Higher levels of family belongingness indicate that individuals develop a less anxious attachment to God. Similarly, increased family belongingness decreases individuals' emotional distance from God, and they develop a less avoidant attachment style.

Keywords: Family belonging, Attachment to God, Secure attachment, Anxious attachment, Avoidant attachment.

Introduction

A sense of belonging is an individual's feeling of being a part of a community and feeling connected to this community. As social beings, humans need to establish relationships that satisfy their sense of belonging, which strongly impacts the individual's psychological health and social functioning [1]. Family is the basic unit where individuals experience their first sense of belonging. The transformative effect of the sense of belonging on individuals, especially in the family context, is one of modern psychology's most striking research topics. The family forms the basis of a healthy life and supports individuals' well-being throughout their lives [2, 3, 4, 5]. Attachment relationships developed in the family environment, especially during childhood, shape the quality of the relationships and emotional well-being of the individual throughout life [6]. Secure attachment relationships support self-esteem and social adaptation skills by making the individual feel valuable, loved, and safe [7]. Secure ties, supportive relationships, and shared values in the family strengthen individuals' sense of belonging [6, 7, 8, 9, 10]. Secure ties increase individuals' psychological health and social cohesion [11, 12, 13]. The bond and sense of belonging among family members support individuals to gain resilience and develop the ability to cope with problems. Family belonging is critical to the individual's identity development and resilience capacity. Supportive relationships within the family help individuals develop skills to cope with stress and increase their resilience when faced with challenges [14].

Researchers have shown that family structure also affects the sense of belonging. Having a nuclear family structure [15] and living with two parents compared to one parent increases the sense of belonging [16, 17]. Parenting attitudes are also practical. Those who grew up with parents with democratic attitudes and experienced sensory warmth have a higher sense of family belonging [18]. Assertive communication for the family, the frequency of spending regular time with the family, and the quality of family relationships strengthen family belonging, while strong family belonging positively affects altruistic behaviors [19] and empathic tendencies [20]; domestic violence fundamentally undermines family be-

* Corresponding author's e-mail: cgulmez@kastamonu.edu.tr

longing, which is positively related to feelings of well-being, trust, love, and commitment [21]. The individual who is exposed to violence does not feel safe and may lose emotional ties, which leads to alienation and isolation. The sense of belonging to the family, as a structure that provides essential social support, emotional security, and a sense of community, is negatively correlated with feelings of loneliness [22, 23].

Research has shown that family belonging has a profound and significant impact on the emotional and social life of the individual. Family belonging is a critical factor that strengthens or weakens an individual's religious attachment. This is because the family is often the environment in which an individual first learns religious values and experiences religious practices. A strong sense of belonging within the family can positively affect an individual's religious attachment, as feelings of trust, love, and commitment can be reflected in religious beliefs. On the other hand, negative factors within the family, such as disconnection, violence, or indifference, can weaken an individual's religious attachment or cause them to move away from religious beliefs altogether. In this context, religious beliefs, rituals, and practices within the family are often passed down from generation to generation. This creates a bond between family members and deepens the religious/spiritual experience by sharing it [24, 25, 26]. The impact of family ties and relationships with God on individuals' emotional and spiritual lives constitutes a multidimensional field of study. Bowlby's attachment theory suggests that the attachment styles that individuals establish with their parents in the early period leave lasting effects on their lifelong relationships and spiritual development [6]. By integrating this theory with the psychology of religion, the concept emerged that God can serve as an 'attachment figure' for individuals. Kirkpatrick's pioneering work sheds light on religious attachment processes and emphasizes that attachment theory provides a robust framework for understanding religious beliefs and experiences [27, 28, 29, 30]. As an important component of individuals' spiritual lives, attachment to God is influenced by early life experiences such as family belonging. According to Kirkpatrick, individuals with secure attachment experiences in childhood associate their religious beliefs with a loving perception of God.

In contrast, individuals who lack secure attachment figures develop an anxious and avoidant attachment to God. The perceptions of individuals with anxious attachment styles towards God are often intertwined with feelings of fear and anxiety. They may have difficulty finding peace and fulfillment in their relationship with God. Avoidant individuals, on the other hand, may avoid forming a bond with God or think that this bond is unnecessary. Individuals with an avoidant attachment style may perceive God as a punishing, judgmental, or challenging-to-reach figure. This perception may prevent them from establishing a closer relationship with God. From the attachment theory perspective, Granqvist and Kirkpatrick [31] reveal how religion and spirituality offer a source of trust for individuals to cope with situations such as fear, loneliness, and stress. The study shows that individuals with early secure attachment experiences perceive God as a loving and supportive figure.

In contrast, individuals with attachment difficulties perceive God as a distant or unapproachable figure. Parent-child attachment experiences shape individuals' attachment styles with God. An emotionally cold family environment is associated with avoidant attachment to God, while an authoritarian and overprotective family environment supports a fearful attachment style. In addition, according to the study, a family environment with weak spirituality is associated with avoidant attachment to God. The research highlights a strong correlation between attachment patterns with parents and with God, suggesting that early attachment experiences play a crucial role in shaping religious attachment [32].

While secure family relationships have a profound and significant effect on secure attachment to God, the consequences of secure or insecure attachment to God are also remarkable. It has shown that attachment to God is important in understanding individuals' emotional and personality traits. Anxious attachment to God is negatively related to positive emotions, while it is positively related to neuroticism and negative emotions. Avoidant attachment is negatively related to religious symbolic immortality and compatibility. Rowatt and Kirkpatrick [33] emphasize that this relationship cannot be explained by social factors alone, as the effects of attachment to God are independent and significant even when social liking and other religious dimensions are controlled. It was concluded that secure attachments to God could predict loneliness independently of perceived social support [34]. Secure attachment to God was associated with higher life satisfaction and lower levels of anxiety and depression. Secure attachment to God is associated with better mental and physical health outcomes, while avoidant and anxious attachment styles are linked to poorer health outcomes. [30, 35, 36, 37, 38, 39]. Attachment to God also deeply affects religious life. It has been predicted that individuals who exhibit a secure attachment to God

will be more willing to explore their theological “world”. It has been found that those who see God as a “secure anchor” are more involved in theological exploration and are more tolerant of denominations different from their own but are firmly committed to the fundamental doctrines of Christianity. It was also found that individuals with a secure attachment to God experienced more peace and less distress in their spiritual journeys. These results suggest that the attachment paradigm can provide valuable insights into research on religious maturity, religious disengagement, and religious intolerance [38]. Religion, on the other hand, Kirkpatrick noted the complex nature of the relationship between attachment to parents and attachment to God. Secure God attachment has been associated with lower levels of loneliness, depression, and anxiety, while anxious or distant attachment has been associated with adverse outcomes [31].

Research on attachment to God in Turkish samples reveals significant relationships between adult attachment styles and attachment styles to God [40]. Individuals generally tend to exhibit secure attachment to both people and God. It is seen that individuals with theology education develop a more secure attachment to God [41]. Çınar’s study showed that secure and anxious God attachment styles were positively correlated with death anxiety [42]. Korkmaz concluded that secure attachment to God is positively related to psychological well-being, and insecure attachment to God is negatively related to psychological well-being. Yıldırım [43] examined the relationship between childhood experiences of abuse and attachment to God and showed that childhood experiences of severe violence make it difficult for children to establish secure bonds in their interpersonal relationships with God at a later age.

It is seen that the relationship between childhood attachment styles, family belonging, and attachment to God is multifaceted. Changing socio-psychological conditions make it necessary to focus on these relationships. These changing conditions affect family structure and religious practices and reshape individuals’ sense of belonging. In this context, the relationship between family belonging and attachment to God is critical for understanding how individuals fulfill their religious and spiritual needs. On the other hand, it is observed that religious practices are becoming more and more individualized. In this process, understanding how individuals’ religious attachment experiences are shaped by their sense of belonging within the family is important for evaluating spiritual identity formation and individuals’ relationship with religion. In particular, how individuals associate their religious beliefs with God as an attachment figure can be instructive in understanding the changes in social dynamics. In this context, this study aims to examine the relationship between family belonging and attachment to God. This study aims to understand the effect of family belonging on individuals’ attachment styles to God.

Materials and Methods

Research Design

This study was designed based on the correlational survey model. The correlational survey model aims to determine the existence of co-variance between two or more variables [44]. This design aims to understand whether there is a relationship between variables and if so, the direction and level of this relationship. In this context, the primary purpose of this study is to examine the relationship between family belonging and attachment to God. This relational model analyzed how family belongingness affects individuals’ attachment styles to God or the possible effects of attachment to God on family belongingness.

Within the research design framework, attachment to God (with secure, anxious, and avoidant attachment sub-dimensions) was considered the dependent variable. At the same time, family belonging, importance of religion, and gender were evaluated as independent variables. This model was supported by multiple linear regression analysis to obtain meaningful results on the direction and level of relationships between variables.

Participants

The sample of this study consists of undergraduate students from Kastamonu University’s Faculties of Education, Theology, Communication, Humanities and Social Sciences, Engineering, and Architecture. A total of 329 students participated in the study. The sampled students varied according to their age, gender, and faculties, and the aim was to have a heterogeneous structure of the sample.

Table 1

Characteristics of Participants

Group	Frequency	%
Gender		
Woman	234	71.1
Male	95	28.9
Total	329	100.0
Faculties		
Faculty of Education	65	19.8
Faculty of Theology	80	24.3
Faculty of Communication	52	15.8
Faculty of Humanities and Social Sciences	74	22.5
Faculty of Engineering and Architecture	58	17.6
Total	329	100.0

Table 1 summarizes the distribution of the participants according to gender and faculties. 71.1 % of the participants were female ($n = 234$) and 28.9 % were male ($n = 95$). When the distribution by faculties is analyzed, it is seen that the highest number of participants were from the Faculty of Theology (24.3 %, $n = 80$), and the lowest number of participants were from the Faculty of Communication (15.8 %, $n = 52$). These data show that the sample is represented in a balanced manner from various faculties. Table 1 summarizes the distribution of the participants according to gender and faculties. 71.1 % of the participants were female ($n = 234$) and 28.9 % were male ($n = 95$). When the distribution by faculties is analyzed, it is seen that the highest number of participants were from the Faculty of Theology (24.3 %, $n = 80$), and the lowest number of participants were from the Faculty of Communication (15.8 %, $n = 52$). These data show that the sample is represented in a balanced manner from various faculties. However, regarding gender, it is noteworthy that female participants outnumbered male participants.

Data collection tools

The data were collected through the “Family Belonging Scale” developed by Mavili, Kesen, and Daşbaşı [45] and the “Attachment to God Scale” developed by Beck and McDonald [46] and adapted to Turkish culture by Subaşı [41] and a demographic information form.

Family Belonging Scale: The Family Belonging Scale developed by Mavili, Kesen, and Daşbaşı is a five-point Likert-type scale with 17 items. The researchers calculated a Cronbach Alpha value of 0.94 for the entire scale. In this study, Cronbach’s alpha for the whole scale was 0.911.

God Attachment Inventory: The original form of the Attachment to God Inventory consists of 28 questions. After their factor analysis, Beck and McDonald identified the two-factor structure as avoidant and anxious attachment styles. In the literature, the scales that measure the attachment style to God are generally evaluated on secure and insecure dimensions. In contrast, the TBI is evaluated on avoidant and anxious dimensions. Subaşı who conducted the Turkish adaptation study of the scale, revealed three dimensions based on the factor analysis performed in his sample. Subaşı named these dimensions as secure, avoidant, and anxious. As a result of the internal consistency analysis of these three dimensions, he found the secure dimension as 849, the anxious dimension as 770, and the avoidant dimension as 570. He generally found the Cronbach’s Alpha value of the Attachment to God Inventory to be 0.787. In this study, the Cronbach’s Alpha calculated for the whole scale was 0.701.

Data Collection and Analysis

In this study, data were collected by the first author through in-person interviews. Participants gave informed consent to participate in the study. During data collection, participants were reminded that their participation was voluntary, that they could withdraw at any time without any explanation, and that all information would be kept confidential. A total of 350 data collection tools were distributed to increase the number of study group participants and prevent possible data loss. Of these forms, 329 were completed thoroughly and accurately by the students and included in the analysis process. Incomplete or incorrectly completed forms were excluded from the data set.

Within the scope of the study, three dependent variables, namely secure attachment to God, anxious attachment, and avoidant attachment, were analyzed. The independent variables were determined, such as the

importance of religion, gender, and family belonging. In order to examine the effects of the independent variables on the dependent variables, multiple linear regression analysis was conducted for each dependent variable. The data set was tested for compliance with the fundamental assumptions during the regression analyses. In this context, regression assumptions such as normality of variables, multicollinearity, homoskedasticity, outliers, and independence of errors were checked and found to be appropriate.

SPSS software was used during data analysis. In order to increase the generalizability of the findings, a heterogeneous sample group was selected, and attention was paid to gender and faculty distributions.

Results

Table 2

Correlations

Variables	Trust	Anxiety	Avoidance	Family belonging	The importance of religion
Trust	1	-0.027	-0.079	0.310**	0.459**
Anxiety	-0.027	1	0.401**	-0.149*	-0.086
Avoidance	-0.079	0.401**	1	-0.265**	-0.154*
Family belonging	0.310**	-0.149*	-0.265**	1	0.143*
The importance of religion	0.459**	-0.086	-0.154*	0.143*	1

As seen in Table 2, positive and significant relationship was found between secure attachment and family belonging ($r=0.310$, $p<.01$). There is also a strong positive relationship between secure attachment and the importance of religion ($r=0.459$, $p<.01$). Anxious Attachment A positive and significant relationship was found between anxious attachment and avoidant attachment ($r=0.401$, $p<.01$). This shows that these two insecure attachment styles are interrelated. A negative and significant relationship was observed between anxious attachment and family belongingness ($r=-0.149$, $p<.05$). This indicates that increased family belongingness may decrease anxious attachment. A negative and significant relationship exists between avoidant attachment and family belongingness ($r=-0.265$, $p<.01$). As family belongingness increases, avoidant attachment tendency decreases. A negative and significant relationship was also found between avoidant attachment and the importance of religion ($r=-0.154$, $p<.05$). This suggests that increasing the importance of religion may have a decreasing effect on avoidant attachment.

Table 3

Multiple Linear Regression Analysis for Prediction of Secure Attachment to God Variable

Variables	B	SE	β	t	p	VIF
Constant	22.197	5.478	-	4.052	0.000	-
Family belonging	0.299	0.062	0.250	4.805	0.000	1.021
The importance of religion	8.907	1.075	0.433	8.288	0.000	1.028
Gender (Dummy)	-2.797	1.261	-0.115	-2.219	0.027	1.007

$F=35.722$; $*p<.05$; $R=0.534$; $R^2=0.285$

In the analyses conducted for the secure attachment to God model, the assumption of normality of errors was met, and it was determined that the standard error values followed a normal distribution. The homoskedasticity assumption was also met, and the error terms showed a constant variance. The Durbin-Watson value (2.008) indicates that the error terms are independent. Moreover, Mahalanobis distance values exceeding the critical threshold of 16.27 are excluded from the dataset. Regarding multicollinearity, the tolerance value (>0.1) and VIF (<10) are within the ideal range, indicating no significant correlation between the independent variables.

As seen in Table 3, the predictive power of the variables of importance of religion, gender, and family belonging used to predict secure attachment to God was found to be statistically significant ($F=35.722$, $p<.001$). These predictor variables can explain 28.5 % of the change in the trust dimension score ($R=.534$, $R^2=.285$). Regarding the effect of independent variables, the importance of religion ($\beta=.433$, $p<.001$) and family belonging ($\beta=.250$, $p<.001$) positively and significantly predict the trust dimension. On the other hand, the gender variable (female=0, male=1) has a negative and significant effect on the trust dimension

($\beta = -.115$, $p = .027$). According to the standardized regression coefficient (β), the relative order of importance of the predictor variables on secure attachment to God is as follows: importance of religion, family belonging, and gender. These results suggest that religion strongly influences individuals and that secure attachment to God is closely related to an individual's family ties and religious perceptions. It was also observed that gender may play a determining role in this attachment style.

Table 4

Multiple Linear Regression Analysis on the Prediction of Anxious Attachment to God Variable

Variables	B	SE	β	t	p	VIF
Constant	24.371	3.047	-	7.997	0.000	-
Family belonging	-0.079	0.035	-0.140	-2.295	0.023	1.020
The importance of religion	-0.687	0.598	-0.070	-1.148	0.252	1.028
Gender (Dummy)	0.552	0.701	0.048	0.787	0.432	1.008
F = 2.625; *p < .05 R: 0.169 R ² : 0.029						

The assumption analyses conducted for the anxious attachment model met normality, equivariant, and independence conditions. The Durbin-Watson statistic (1.909) supports that the error terms are independent. Regarding multicollinearity, the tolerance and VIF values are within the acceptable range, and the independent variables have no strong linear relationship. However, Mahalanobis distance values exceeding the critical threshold of 16.27 were excluded from the data set.

As seen in the Table 4, the predictive power of the variables of importance of religion, gender, and family belonging, which were used to predict anxious attachment to God, was not statistically significant in general ($F = 2.625$, $p = 0.051$). These predictor variables can explain only 2.9 % ($R = 0.169$, $R^2 = 0.029$) of the change in the anxious attachment dimension. The effect of the independent variables included in the model in explaining anxious attachment was very low. Analyzing the effect of the independent variables, family belongingness has a negative and significant impact on anxious attachment ($\beta = -0.140$, $p = 0.023$). On the other hand, the importance of religion ($\beta = -0.070$, $p = 0.252$) and gender (female=0, male=1) ($\beta = 0.048$, $p = 0.432$) variables have no significant effect on anxious attachment. According to the standardized regression coefficient (β), the importance of family belonging is more significant among the variables affecting anxious attachment, and the effects of other variables are not significant. These results show that the effect of independent variables on anxious attachment to God is quite limited, but family belongingness may play a decreasing role in this attachment style.

Table 5

Multiple Linear Regression Analysis on the Prediction of Avoidant Attachment to God Variable

Variables	B	SE	β	t	p	VIF
Constant	27.639	2.765	-	9.997	0.000	-
Family belonging	-0.133	0.031	-0.250	-4.255	0.000	1.020
The importance of religion	-1.189	0.543	-0.129	-2.192	0.029	1.029
Gender (Dummy)	1.172	0.639	0.107	1.835	0.068	1.009
F: 9.439; p<.001; R=0.309; R ² =0.096						

The analyses conducted for the avoidant attachment model showed that the regression assumptions were largely satisfied. The normality of the errors was confirmed, and the Durbin-Watson statistic (1.906) indicated that the errors were independent. The results of the multicollinearity analysis are consistent with tolerance values above 0.1 and VIF values below 10, indicating no multicollinearity between the variables. In addition, values with Mahalanobis distance exceeding the critical limit were excluded from the analysis.

As seen in Table 5, the predictive power of the importance of religion, gender, and family belonging variables used to predict avoidant attachment to God was statistically significant ($F = 9.439$, $p < 0.001$). These predictor variables can explain only 9.6 % ($R = 0.309$, $R^2 = 0.096$) of the change in the avoidant attachment dimension. However, the explanatory power of the model is limited (9.6 %), and although the strong effect of family belonging was observed, the contribution of other variables remained limited. Regarding the effect of independent variables, the importance of religion ($\beta = -0.129$, $p = 0.029$) and family affiliation ($\beta = -0.250$,

$p < 0.001$) negatively and significantly affect the avoidant attachment dimension. On the other hand, the effect of gender (female=0, male=1) on avoidant attachment was insignificant ($\beta = 0.107$, $p = 0.068$). According to the standardized regression coefficient (β), the relative order of importance of the predictor variables on avoidant attachment to God is family belonging, importance of religion, and gender. These results show that family belonging and the importance of religion substantially affect avoidant attachment to God, but gender does not have a statistically significant effect.

Discussion

This study aimed to understand the effects of individuals' family belonging on their attachment to God and to examine the relationships between the two concepts in depth. In particular, it aimed to reveal the role of factors such as the strength of family ties and the importance that individuals attribute to their religious values on attachment styles with God. In this framework, the study evaluated the effect of family belongingness on secure, anxious, and avoidant attachment to God. The findings revealed significant links between family belongingness and secure attachment to God. Specifically, a stronger sense of family belonging was associated with higher levels of secure attachment to God, while it was negatively correlated with avoidant and anxious attachment styles. The importance of religion also emerged as a key factor that positively influenced secure attachment and reduced avoidant tendencies. These findings emphasize the multifaceted role of family and religious values in shaping one's attachment to God and suggest that family dynamics and religious significance are deeply intertwined in developing spiritual relationships.

The findings of this study showed that secure attachment to God was significantly affected by factors such as the importance of religion, family belonging, and gender. The regression model explained 28.5 % of the variance of the dependent variable secure attachment, and the model was generally significant ($p < 0.001$). The findings of this study showed that secure attachment to God was significantly affected by factors such as the importance of religion, family belonging, and gender. The regression model explained 28.5 % of the variance of the dependent variable secure attachment, and the model was generally significant ($p < 0.001$).

According to the findings, family belongingness significantly and positively affects secure attachment ($\beta = 0.250$, $p < 0.001$). This finding is in line with the basic assumptions of attachment theory. The effect of family belongingness on secure attachment to God was significant and positive, as predicted by attachment theory. The literature has reported that individuals who develop positive relationships with secure attachment figures in the early period tend to develop secure attachment to God in their later years [25, 27, 28, 29, 30, 31]. According to the results obtained in this study, strong family ties contribute to individuals' perception of God as a secure figure. Granqvist and Kirkpatrick [31] showed a positive relationship between trust in family and attachment to God. They found that individuals with strong family ties have stronger trust and attachment to God. Belonging is strong in families where feelings such as love, affection, acceptance, and value are frequently experienced. It has been found that in families where these feelings are experienced, individuals develop a positive image of God and exhibit lower levels of anxiety or avoidance [32].

According to the analysis, the importance of religion had a strong and positive effect on secure attachment ($\beta = 0.433$, $p < 0.001$). The value that an individual gives to religion in his/her life expresses his/her perception and attitude toward religious values, practices, and beliefs. While placing no importance to religion reflects the individual's complete indifference to religious beliefs and practices, giving much importance to religion indicates that the individual puts religion at the center of his/her life. The findings of this study suggest that the importance attached to religion plays a fundamental role in developing a secure bond with God. Kirkpatrick's [47] studies on attachment theory suggested that individuals perceive God as an attachment figure, and individuals with a secure attachment style see God as a source of love, trust, and support. Similarly, this study shows that religious perceptions strengthen secure attachment. In a Muslim context, the centrality of concepts such as trust and love for God in the belief system supports individuals developing secure attachment to God as they perceive religious significance more strongly.

Gender variable significantly affects secure attachment ($\beta = -0.115$, $p = 0.027$). The effect of gender on secure attachment shows that women develop a more secure attachment to God than men. The literature states that women generally tend to establish a deeper connection in emotional attachment relationships and show more sensitivity to religious beliefs. Men's more independent religious attitudes may lead to lower secure attachment scores in their relationship with God. There are studies supporting this finding in the literature [29, 48, 49, 50, 40]. However, some studies found no relationship between secure attachment to God and gender [31, 41]. Some researchers think that women tend to seek more closeness and commitment in emo-

tional relationships in general and that this tendency can also be seen in the relationship of attachment to God. Women may show a stronger tendency to see God as a source of trust and comfort.

In this study, the importance of religion, family affiliation, and gender variables were examined as factors affecting the dimension of anxious attachment to God. The results of the regression analysis showed that the model was not significant in general ($p > 0.05$), but the family belongingness variable had a significant and negative effect on anxious attachment ($p = 0.023$). The importance of religion and gender variables did not significantly affect anxious attachment. These findings suggest that the determinants of anxious attachment differ in cultural and theological contexts. Family belongingness was the only independent variable that decreased anxious attachment to God ($\beta = -0.140$). This result shows that family ties affect an individual's attachment style towards God. Anxious attachment is characterized by intense fear, abandonment anxiety, and dependence on the attachment figure [14]. In individuals with a strong family belonging, this type of anxiety is less likely to occur because attachment figures within the family meet the emotional needs of the individual and support the sense of security. Therefore, the tendency towards anxious attachment to God may decrease as family belongingness increases.

The importance of the religion variable did not significantly affect anxious attachment to God ($p = 0.252$). This may indicate that the anxious attachment dimension is not directly related to religious perceptions. The fact that the anxious attachment dimension is not viewed as negative in a Muslim context compared to the West may help explain these results. Cultural and theological perceptions may lead individuals with high religious significance not to consider anxiety as a negative factor in their attachment to God. Anxious attachment is characterized by fear of abandonment and constant search for approval in the relationship with the attachment figure. However, for a Muslim individual, the fear of God and the worry of losing His love can be seen as a factor that deepens faith, not anxiety. This may explain why the importance of religion variable does not significantly affect anxious attachment.

The gender variable also did not significantly affect anxious attachment ($p = 0.432$). However, the research literature is dominated by research results supporting that women are more anxious than men [51, 52, 53]. Kirkpatrick and Shaver [52] suggest that this tendency may reflect women's generally more emotional and relational nature. Women's greater predisposition to religious rituals and spiritual experiences may increase their perception of God as an attachment figure. However, few studies have found that men have higher levels of anxious attachment to God than women [54]. As in this study, some studies found no relationship between anxious attachment to God and gender [41, 55, 56]. These results suggest that the relationship between attachment to God and gender warrants further investigation.

This study examined the factors influencing the avoidant dimension of attachment to God, specifically family belonging, the importance of religion, and gender. The regression analysis results revealed that the model was generally significant ($p < 0.001$) and explained 9.6 % of the variance in avoidant attachment. Notably, family belonging and the importance of religion were found to have significant adverse effects on avoidant attachment to God. Gender, however, did not show a statistically significant effect.

Family belonging emerged as the strongest predictor of avoidant attachment ($\beta = -0.250$, $p < 0.001$). This finding underscores the direct influence of family bonds on individuals' attachment styles toward God. According to attachment theory [6], the attachment styles individuals develop with their caregivers in early childhood shape their lifelong attachment behaviors. Avoidant attachment [14] is characterized by distrust and a tendency to maintain emotional distance from attachment figures. Strong family bonds enable individuals to sustain secure attachment styles, reducing the likelihood of developing avoidant attachment. Individuals with high family belonging are less likely to perceive God as a punitive or distant figure and more likely to view Him as a source of support. Family belonging fosters emotional security and reduces feelings of loneliness, which minimizes the need to approach God in an avoidant manner [24]. Moreover, family dynamics and religious practices often shape attachment styles. Shared religious values and rituals within the family promote a secure attachment relationship with God [30], reducing the tendency to develop avoidant attitudes toward God.

The importance of religion was also found to have a significant and negative effect on avoidant attachment ($\beta = -0.129$, $p = 0.029$). This suggests that a higher degree of importance attributed to religion reduces individuals' avoidant attachment to God. Individuals who place great importance on religion are likelier to perceive God as a trustworthy attachment figure. The emotional distance and fear of attachment underlying avoidant attachment may diminish in highly religious individuals. In Islam, divine attributes such as compassion, mercy, and forgiveness encourage believers to perceive God as a reliable attachment figure. Trust in God acts as a mitigating factor against avoidant attachment.

The gender variable did not have a statistically significant effect on avoidant attachment ($p=0.068$). However, a marginal effect cannot be ruled out since the p -value is close to the significance threshold. Avoidant attachment is often associated with viewing God as punitive, judgmental, or inaccessible. Men, generally considered less emotionally expressive, may reinforce this perception and develop a more distant relationship with God. Literature suggests that men tend to have higher levels of avoidant attachment than women [40, 43, 53, 54]. Men's lower tendency to form emotional bonds may increase the likelihood of avoidant attachment toward God. The ambiguity in the relationship between gender and attachment to God, whether avoidant or anxious, highlights the need for further research. Studies on the characteristics of samples, the sensitivity of measurement tools used, and the influence of religious and cultural contexts on gender differences are needed better to understand the relationship between gender and attachment styles.

Conclusion

In this study, the relationships between the secure, anxious, and avoidant dimensions of attachment styles to God and independent variables such as the importance of religion, gender, and family affiliation were examined. According to the results of the analysis, it was determined that the independent variables explained 28.5 % of the variance in the secure attachment dimension; this rate was relatively low, with 2.9 % in the anxious attachment dimension, and a limited explanatory power was provided with 9.6 % in the avoidant attachment dimension. This shows that the independent variables are more effective on secure attachment and are limited in explaining anxious and avoidant attachment. In the secure attachment dimension, the importance of the religion variable was found to be the strongest determinant. It was observed that as the importance of religion increased, individuals' secure attachment levels to God increased. This finding reveals that religious perceptions support a secure attachment style in individuals' relationships with God. In addition, the family belongingness variable also significantly and positively affected secure attachment. Strong family ties contribute to developing a more secure relationship with God. Regarding gender, it was determined that women had higher secure attachment scores than men.

In the anxious attachment dimension, the model was not significant in general ($p>.05$), but the variable of family belongingness had a significant adverse effect on anxious attachment. This suggests that strong family ties reduce anxious attachment levels. The importance of religion and gender variables did not show a significant effect on anxious attachment. This finding suggests that anxious attachment is more influenced by factors beyond family belonging, and that additional variables should be included in the model.

In the avoidant attachment dimension, the model was generally significant ($p<.001$), but the explanatory rate of the independent variables was limited. The family belongingness variable significantly and negatively affected avoidant attachment. However, the importance of religion also had a significant decreasing effect on avoidant attachment. These results suggest that family ties and religious perceptions are important in individuals' avoidant attachment to God.

In light of these findings, strengthening family ties and increasing individuals' family belonging will encourage secure attachment in their relationships with God, and the importance of family communication and supportive environments should be emphasized in this context. It is recommended that the role of religious variables in secure attachment be explored in more detail, and that spiritual support programs be implemented to positively enhance individuals' religious perceptions. More comprehensive studies are needed to examine psychological, social, and environmental factors that may effectively explain anxious attachment levels. Research should be conducted in different cultural and social contexts to gain a deeper understanding of the impact of gender on attachment styles.

In conclusion, this study revealed that attachment styles to God are strongly related to factors such as family belonging and religious perceptions, and incredibly secure attachment style is positively affected by these variables. However, qualitative studies and different variables should be included in the model to understand attachment styles more comprehensively.

Acknowledgements

"This study has been conducted within the scope of the TÜBİTAK Project numbered 1919B012309427 titled "Aile Aidiyeti ve Tanrı'ya Bağlanma Arasındaki İlişki". I would like to thank the TÜBİTAK officials for their support of the project".

References

- 1 Baumeister, R.F., & Leary, M.R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497–529. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.117.3.497>
- 2 White, J.M., & Travers, C.J. (2017). Family sense of belonging and college adjustment: Mediating effects of self-esteem and optimism. *Journal of College Student Development*, 58(2), 225–240.
- 3 Sum, R.K.W., Shek, D.T.L., & Ma, C.M.S. (2019). Sense of family belonging, hope, and psychological well-being in Chinese adolescents in Hong Kong: A cross-lagged analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 28(5), 1370–1379.
- 4 Gök, E. (2019). Öznel iyi oluşun yordanmasında psikolojik ihtiyaçların karşılanması, aile aidiyeti ve ebeveyn algısı rolünün incelenmesi [Examining the Role of Psychological Needs Fulfillment, Family Belonging, and Parental Perception in Predicting Subjective Well-Being]. *Master's thesis*. Çanakkale University, Turkey [in Turkish].
- 5 Yeter, S.İ. (2019). Üniversite öğrencilerinin mutluluk düzeylerinin aile aidiyeti ve manevi yönelimlerine göre yordanması [Prediction of university students' happiness levels according to family belonging and spiritual orientations]. *Doctor's thesis*. Marmara University, Turkey [in Turkish].
- 6 Bowlby, J. (1982). Attachment and Loss: Retrospect and Prospect. *American Psychologist*, 37(9), 1024–1033.
- 7 Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Lawrence Erlbaum.
- 8 Waters, E., Merrick, S., Treboux, D., Crowell, J., & Albersheim, L. (2000). Attachment security in infancy and early adulthood: A twenty-year longitudinal study. *Child Development*, 71(3), 684–689.
- 9 Gülel, E.A., & Daşbaşı, S. (2019). Suça sürüklenmiş erkek çocuklarda aile aidiyeti ve yaşam doyumu ilişkisi [The relationship between family belonging and life satisfaction in boys dragged into crime]. *Toplum ve Sosyal Hizmet — Community and Social Work*, 30(3), 965–987 [in Turkish].
- 10 Özyürek, A., & Basar, G. (2021). Ergenlerde ahlaki olgunluk, aile aidiyeti ve ergen-ebeveyn ilişkilerinin incelenmesi [Moral maturity, family belonging and adolescent-parent relationships in adolescents]. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi — Journal of Human and Social Sciences Research*, 10(1), 247–265 [in Turkish].
- 11 Wei, M., & Liao, K.Y. (2016). Attachment to God moderates the link between empathic concern and forgiveness: A Study with buddhist participants. *Journal of Psychology and Theology*, 44(1), 3–13.
- 12 Özdemir, S.G., Daşbaşı, S., & Kesen, N.F. (2020). Üniversite öğrencilerinin aile aidiyeti ve özgeci davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi: Konya İli Örneği [Examining the relationship between family belonging and altruistic behaviors of university students: The Case of Konya Province]. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi — Journal of Selçuk University Vocational School of Social Sciences*, 23(1), 101–111 [in Turkish].
- 13 Kırar, R., Erşen, M., Filiz, E., & Kırar, F.Ç. (2020). Üniversite öğrencilerinde aile aidiyeti ile aile içi şiddet tutumu ilişkisinin değerlendirilmesi [Evaluation of the relationship between family belonging and domestic violence attitude in university students]. *Toplum ve Sosyal Hizmet — Community and Social Work*, 32(1), 79–95 [in Turkish].
- 14 Mikulincer, M., & Shaver, P.R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. Guilford Press.
- 15 Aslantürk, H., Kesen, N.F., & Daşbaşı, S. (2020). Üniversite öğrencilerinin aile aidiyetinin aile ilişkileri açısından incelenmesi [Investigation of university students' family belonging in terms of family relationships]. *Toplum ve Sosyal Hizmet — Community and Social Work*, 31(4), 1579–1598 [in Turkish].
- 16 Rejaän, Z., van der Valk, I.E., & Branje, S. (2022). The role of sense of belonging and family structure in adolescent adjustment. *Journal of Research on Adolescence*, 32(4), 1354–1368. <https://doi.org/10.1111/jora.12694>
- 17 King, V., Boyd, L.M., & Pragg, B. (2018). Parent–adolescent closeness, family belonging, and adolescent well-being across family structures. *Journal of Family Issues*, 39(7), 2007–2036. <https://doi.org/10.1177/0192513X17739048>
- 18 Ervüz, F.Ö., & Öztürk, M. (2024). Üniversite Öğrencilerinin Genel Aidiyet Duygularının Belirleyicileri: Anne-Baba Tutumları ve Bağlanma Stilleri. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 35(3), 493–513. <https://doi.org/10.33417/tsh.1254040>
- 19 Myradov, A.T.D. (2024). Türk aile yapısında aile içi iletişim doyumu ve aile aidiyetinin incelenmesi (malatya örneği) [Investigation of family communication satisfaction and family belonging in Turkish family structure (malatya sample)]. *Academic Social Resources Journal*, 6(27), 1177–1190. <http://dx.doi.org/10.31569/ASRJOURNAL.278> [in Turkish].
- 20 Durlanik, H.K., & Uzman, E. (2022). Orta çocukluk dönemindeki çocuklarda aile aidiyetinin algılanan ebeveyn tutumları ve empati ile ilişkisi [The relationship of family belonging with perceived parental attitudes and empathy in middle childhood children]. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi — Journal of Dicle University Ziya Gökalp Faculty of Education*, 41, 69–83. <https://doi.org/10.14582/DUZGEF.2022.187> [in Turkish].
- 21 Kırar, R., Erşen, M., Filiz, E., & Kırar, F.Ç. (2021). Üniversite öğrencilerinde aile aidiyeti ile aile içi şiddet tutumu ilişkisinin değerlendirilmesi [Evaluation of the relationship between family belonging and domestic violence attitude in university students]. *Toplum ve Sosyal Hizmet — Community and Social Work*, 32(1), 79–95. <https://doi.org/10.33417/tsh.814511> [in Turkish].
- 22 Korkut, G., & Gençtürk, Z. (2020). Üniversite öğrencilerinin yalnızlık düzeyleri ile aile aidiyeti arasındaki ilişkinin incelenmesi [Examining the relationship between loneliness levels of university students and family belonging]. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi — Eurasia Journal of International Studies*, 8(24), 209–231. <https://doi.org/10.33692/avasyad.831622> [in Turkish].
- 23 Semerci, M., Bayram, M.N., & Koçak, O. (2023). Genç yetişkinlerin aile aidiyeti ve sosyal medya bağımlılığı ilişkisinde yalnızlığın aracı rolü [The mediating role of loneliness in the relationship between family belonging and social media addiction in

young adults]. *Sosyolojik Bağlam Dergisi — Journal of Sociological Context*, 4(3), 273–288. <https://doi.org/10.52108/2757-5942.4.3.4> [in Turkish].

24 Mahoney, Annette, Pargament K. I., Murray-swank A., & Murray-Swank N. (2003). Religion and the Sanctification of Family Relationships. *Review of Religious Research*, 44(3), 220–236.

25 Mahoney, A., & Cano, A. (2014). Introduction to the special section on religion and spirituality in family life: Pathways between relational spirituality, family relationships and personal well-being. *Journal of Family Psychology*, 28(6), 735. <https://doi.org/10.1037/fam0000041>

26 Mahoney, A., & Boyatzis, C.J. (2019). Parenting, religion, and spirituality. *Handbook of parenting*, 515–552. Routledge.

27 Kirkpatrick, L.A. (1992). An attachment-theory approach psychology of religion. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2(1), 3–28. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0201_2

28 Kirkpatrick, L.A. (1995). Attachment theory and religious experience. *Handbook of religious experience*, 446–475. Religious Education Press.

29 Kirkpatrick, L.A. (1998). God as a substitute attachment figure: A longitudinal study of adult attachment style and religious change in college students. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24(9), 961–973. <https://doi.org/10.1177/0146167298249004>

30 Kirkpatrick, L.A., & Shaver, P.R. (1990). Attachment theory and religion: Childhood attachments, religious beliefs, and conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29(3), 315–334. <https://doi.org/10.2307/1386461>

31 Granqvist, P., & Kirkpatrick, L.A. (2013). Religion, spirituality, and attachment. *APA handbook of psychology, religion, and spirituality (Vol. 1): Context, theory, and research*, 139–155. American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14045-007>

32 McDonald, A., Beck, R., Allison, S., & Norsworthy, L. (2005). Attachment to God and parents: Testing the correspondence vs. compensation hypotheses. *Journal of Psychology and Christianity*, 24(1), 21–28.

33 Rowatt, W., & Kirkpatrick, L.A. (2002). Two Dimensions of attachment to God and their relation to affect, religiosity, and personality constructs. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(4), 637–651. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00143>

34 Kirkpatrick, L.A., Shillito, D.J., & Kellas, S.L. (1999). Loneliness, social support, and perceived relationships with God. *Journal of Social and Personal Relationships*, 16(4), 513–522. <https://doi.org/10.1177/0265407599164006>

35 Bradshaw, M., Ellison, C., & Marcum, J. (2010). Attachment to god, images of God, and psychological distress in a nationwide sample of Presbyterians. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 20(2), 130–147.

36 Bradshaw, M., Kent, B.V., Henderson, W.M., & Setar, A.C. (2019). Attachment to God and social trust. *Sociological Perspectives*, 62(6), 1001–1021.

37 Okozi, I.F. (2010). Attachment to God: Its impact on the psychological wellbeing of persons with religious vocation. *Seton Hall University Dissertations and Theses (ETDs)*. Retrieved from <https://scholarship.shu.edu/dissertations/302>

38 Beck, R. (2006). God as a secure base: Attachment to God and theological exploration. *Journal of Psychology and Theology*, 34(2), 125–132.

39 Ellison, C.G., Bradshaw, M., Kuyel, N., & Marcum, J.P. (2012). Attachment to God, stressful life events, and changes in psychological distress. *Review of Religious Research*, 53(4), 493–511. <https://doi.org/10.1007/s13644-011-0023-4>

40 Hayta, A. (2017). Bağlanma Kuramı ve Tanrı Tasavvuru İlişkisi Üzerine Bir Araştırma [A Research on the Relationship between Attachment Theory and God Conception]. *Doctor's Thesis*. Bursa Uludağ University. Turkey [in Turkish].

41 Subaşı, H. (2012). Üniversite öğrencilerinin Tanrı ile ilişkilerinin bağlanma kuramı açısından değerlendirilmesi [Evaluation of university students' relationship with God in terms of attachment theory]. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi — Journal of Academic Research in Religious Studies*, 12(1), 175–198 [in Turkish].

42 Çınar, M. (2016). Tanrı'ya bağlanma tarzı ve ölüm kaygısı ilişkisi üzerine bir araştırma [A study on the relationship between attachment style to God and death anxiety]. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi — Journal of Theological Studies*, 45, 313–338 [in Turkish].

43 Yıldırım, F. (2022). Çocukluk dönemi örselenme yaşantılarının yetişkin bağlanma stilleri ve Tanrı'ya bağlanma stilleri üzerindeki etkisi [The effect of childhood abuse experiences on adult attachment styles and attachment styles to God]. *Master's Thesis*. Kastamonu University. Turkey [in Turkish].

44 Karasar, N. (2007). *Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar, ilkeler, teknikler [Scientific research method: concepts, principles, techniques]*. Nobel yayın dağıtım [in Turkish].

45 Mavili, A., Kesen, N.F., & Daşbaş, S. (2014). Aile aidiyeti ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması [Family belonging scale: A scale development study]. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi — Journal of Social Policy Studies*, 14(33), 29–45. <https://doi.org/10.21560/spcd.19507> [in Turkish].

46 Beck, R., & McDonald, A. (2004). Attachment to God: The attachment to God inventory, tests of working model correspondence, and an exploration of faith group differences. *Journal of Psychology and Theology*, 32(2), 103–116.

47 Kirkpatrick, L.A. (2005). *Attachment, evolution, and the psychology of religion*. Guilford Press.

48 Bonab, B.G., & Namini, A.S.Y. (2010). The Relationship between attachment to God and reliance on God. *Procedia — Social and Behavioral Sciences*, 5, 1098–1104.

49 Jankowski, P.J., & Sandage, S.J. (2014). Attachment to God and humility: Indirect effect and conditional effects models. *Journal of Psychology and Theology*, 42(1), 70–82.

50 Sandage, S.J., Jankowski, P., Crabtree, S.A., & Schweer, M. (2015). Attachment to God, adult attachment, and spiritual pathology: Mediator and moderator effects. *Mental Health, Religion & Culture*, 18(10), 795–808.

- 51 Granqvist, P., & Hagekull, B. (2000). Religiousness and perceived childhood attachment: Profiling socialized correspondence and emotional compensation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 39(3), 355–373. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00028>
- 52 Kirkpatrick, L.A., & Shaver, P.R. (1992). An attachment-theoretical approach to romantic love and religious belief. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18(3), 266–275. <https://doi.org/10.1177/0146167292183002>
- 53 August, H., Esperandio, M.R.G., & Escudero, F.T. (2018). Brazilian validation of the attachment to god inventory. *Religions*, 9(4), 103. <https://doi.org/10.3390/rel9040103>
- 54 Karakaş, S., & Bektaş, M. (2020). Gender differences in God attachment styles. *International Journal of Psychology and Religion*, 12(1), 98–106.
- 55 Demirkan, F.S. (2020). Yetişkin kronik hastalarda Allah'a bağlanma, duygu durumu ve yaşam memnuniyeti ilişkisi [The relationship between attachment to God, mood and life satisfaction in adult chronic patients]. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi — Kilis 7 December University Journal of Faculty of Theology*, 7(1), 449–482 [in Turkish].
- 56 Yüksel, B. (2019). Tanrı'ya bağlanma biçimlerinin mistik tecrübe ile ilişkisi: İlahiyat fakültesi örneği [The relationship between forms of attachment to God and mystical experience: The case of the faculty of theology]. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi — Academic Platform Journal of Islamic Studies*, 3(2), 232–244 [in Turkish].

Ч. Гүлмез, О. Карақұш

Отбасылық байланыстан Құдайға: отбасыға тиесілік пен Құдайға деген сүйіспеншілік арасындағы байланыс

Тиесілік сезімі — бұл жеке адам өзін қоғамдастықтың немесе топтың бір бөлігі ретінде сезінуі және сол топпен байланысын сезінуі. Көптеген факторлар тиесілік сезімін тудыруы және әр адамда әртүрлі болуы мүмкін. Тиесілік сезімінің қайнар көздерінің бірі — отбасына тиесілі болу. Адамдар, әдетте, өздері туылған отбасына және олардың отбасылық байланыстарына қатыстылық сезімін сезінеді. Бұл тиесілік жеке тұлғаның жеке басын, құндылықтарын және сенімдерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Отбасына берілгендік және отбасында діни және рухани құндылықтарды қабылдау адамның Құдаймен байланысын нығайта алады. Отбасы мүшелерінің ортақ діни тәжірибелері адамға өз сенімдерін қолдайтын қауымдастық табуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде Құдаймен байланысты нығайтып, тереңдете алады. Зерттеудің негізгі мақсаты — жастардың бойындағы отбасына тиесілік пен Құдайға деген сүйіспеншілігі арасындағы байланыстың табиғатын ашу. Зерттеу әдісі — сандық, ал дизайны — реляциялық. Зерттеуге Кастамону университетінің білім беру, теология, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар, коммуникация және инженерия факультеттерінде оқитын 329 адам қатысты. Мавили, Кесен және Дашбаш әзірлеген «Отбасына тиесілі шкала», Бек пен Макдональд (2004) дайындаған және Субаши түрік мәдениетіне бейімделген «Құдайға қосылу шкаласы» деректерді жинау құралы ретінде пайдаланылды. Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, отбасына тиесіліліктің артуы адамдардың Құдайға деген сенімді байланысын арттырады. Бұл күшті отбасылық байланыстар адамдарды Құдайды сенім көзі ретінде қабылдауға итермелейтінін айғақтайды. Отбасындағы қарым-қатынастың жоғары деңгейінде адамдардың Құдайға деген алаңдаушылығы азырақ болатынын көрсетеді. Сол сияқты, жанұяға жақындықтың күшеюі адамдардың Құдайдан эмоционалдық арақатыстықты азайтады және оларда азырақ жалтару стилі қалыптасады.

Кілт сөздер: отбасы мүшелері, Құдайға деген сүйіспеншілік, сенімді сүйіспеншілік, тиесіліктен аулақ болу.

Ч. Гюльмез, О. Каракуш

От семейных уз к Божественным: связь между принадлежностью к семье и привязанностью к Богу

Чувство принадлежности — это состояние, при котором человек чувствует себя частью сообщества или группы и чувствует связь с ними. Чувство принадлежности может быть вызвано многими факторами и отличаться у разных людей. Одним из источников чувства принадлежности является принадлежность к семье. Люди, как правило, ощущают свою принадлежность к семье, в которой они родились, и к своим семейным узам. Эта принадлежность играет важную роль в формировании личности, ценностей и убеждений человека. Привязанность к семье и принятие религиозных и духовных ценностей могут укрепить связь человека с Богом. Совместные религиозные обряды между членами семьи могут помочь человеку найти сообщество, которое поддерживает его убеждения. Это, в свою очередь, может укрепить и углубить связь с Богом. Основная цель этого исследования — раскрыть природу взаимосвязи между принадлежностью к семье и привязанностью к Богу у молодых людей. Метод ис-

следования — количественный, а тип — реляционный. В исследовании приняли участие 329 молодых людей, обучающихся в Университете Кастамону на факультетах педагогики, теологии, гуманитарных и социальных наук, коммуникации и инженерии. В качестве инструментов сбора данных использовались: «Шкала принадлежности к семье», разработанная Мавили, Кесеном и Дашбашем, «Шкала привязанности к Богу», разработанная Беком и Макдональдом (2004) и адаптированная Субаши к турецкой культуре. Согласно результатам исследования, повышенная привязанность к семье усиливает привязанность людей к Богу. Это показывает, что крепкие семейные узы побуждают людей воспринимать Бога как источник доверия. Более высокий уровень привязанности к семье указывает на то, что у людей развивается менее тревожная привязанность к Богу. Аналогичным образом, повышенная привязанность к семье уменьшает эмоциональную дистанцию людей от Бога, и у них развивается менее избегающий тип привязанности.

Ключевые слова: принадлежность к семье, привязанность к Богу, надежная привязанность, тревожная привязанность, избегающая привязанность.

Information about the authors

Gulmez Cigdem — Assistant Professor, Kastamonu University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Sciences, Kastamonu, Turkey, <https://orcid.org/0000-0001-6865-8464>

Karakush Ozlem — Kastamonu University, Faculty of Theology, Bachelor's Degree Graduate, Kastamonu, Turkey, <https://orcid.org/0009-0007-8520-8263>

N.Zh. Sarsenbekov¹, A.S. Sagatova^{2*}

¹*Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan;*

²*Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan*

(E-mail: nsarsenbekov@bk.ru, email: asem.sagatova@list.ru)

Phenomenon of mass migration during the famine years: existential experiences in the kazakh worldview

In 1932-1933, as a result of the famine in the USSR, there was a tragic transition from the Kazakh land to near and far countries. As a result of the sedentarization, the Kazakh people not only underwent a transformation of their national identity, traditions, and original spirit, formed over many centuries, but also as a nation, they were on the verge of disappearing from the historical scene of humanity. The “Great relocation” who migrated to the countries of the near and far abroad are distinguished by their difficulties. It is necessary to take into account the traditions and customs of other countries, to get used to the language and mentality, to find work in a foreign place, which caused significant contradictions. However, thanks to perseverance and the vast majority of descendants returned to their native land. The article describes the problems of rapid relocation that took place as a result of the struggle of the Kazakh people for existence and the consequences of the famine years. Special attention was also paid to the mass migration of the Kazakh country, which as a nation is on the verge of total extinction, especially from the consequences of famine to other countries. Although the phenomenon of mass migration during the famine years has been studied in the historical field, there is no philosophical discussion. Therefore, the study of the existential nature of the causes and purpose of leaving one’s own country and land involuntarily and moving to one’s own country requires interdisciplinary discussion. This will allow us to take into account the interests of our compatriots who have returned to their historical homeland.

Keywords: hunger, migration, struggle for existence, existential thinking, suffering, human existence.

Introduction

The more nations live on earth, the more dangers await them. There are also representatives of nations that are not able to cope with difficulties. They are on the verge of extinction.

The problem of mass migration is studied by various branches of sciences, in particular, history, sociology, anthropology, political science, economics, demography, and law. This process leads to a large number of scientific opinions about the mass migration, on the one hand, it leads to a discrepancy in their opinion. The strategies adopted by different countries regarding the mass migration and their evaluation are also full of conflicting opinions. However, our goal is to analyze the phenomenon of mass migration from a socio-philosophical point of view.

In order to preserve the soul, more than a million of our compatriots from the Kazakh land were forced to move to countries near and far abroad. We can’t say that it was good there. Other people waited with their difficulties. This is primarily a completely different solar, climatic feature. Lack of work. Menial work is all that was. There is also an alien worldview, language, traditions...

It is evident that the process of “relocation” is a phenomenon deeply rooted in Kazakh history and experience. Nevertheless, the population leading a nomadic traditional way of life moved seasonally to regions favorable for animal husbandry. Formed a certain trajectory. Going abroad, retreating from your land, looking at someone else’s land is a non-existent feature.

Nevertheless, a person doesn’t intend to destroy the passion for life, showing tolerance, no matter what difficulties he has. Resigned to fate, he is ready to withstand all the tests for the good of life. This should be caused by the desire for the ESSENCE of LIFE. Here comes to mind the phrase of F. Dostoevsky: “Man is a being who inclines to everything”.

* Corresponding author’s e-mail: asem.sagatova@list.ru

Materials and methods

This article is based on archival documents and historical and scientific researches in order to implement the historical-dialectical method. In addition, the method of in-depth interviews was used to identify existential concerns. Also, these methods are the empirical basis for studying the state of people during mass migration. Thus, the study of the problems of Kazakhs' mass migration to other countries in the last century will become a leading tool for understanding existential experiences. As a result of their struggle for existence, the meaning of human life is determined to a phenomenological degree.

Literary review

The theme of famine, the phenomenon of mass migration, requires a comprehensive study in a philosophical context. Despite the fact that a number of works on refugees who have massively migrated to other countries from the Kazakh land have been published in Kazakh academic publications, there are still many problems that require interdisciplinary research, not only in historical terms, but also in other scientific areas. Each of the historical events of the late 1920s — early 1930s is in its own way a separate topic for research. For example, there are works that reveal the topic of Kazakh refugees, but they are not systematized from a philosophical point of view. There are also enough writers who have written about hunger and mass migration in the journalistic direction. This problem has been studied at the historical level by a number of Kazakhstani and foreign researchers: M. Kozybaev, K. Nurpeisov, T. Omarbekov, M. Koigeldiev, J. Abylkhozhin, K. Aldazhumanov, G. Sapargaliev, V. Grigoriev, B. Ayagan, Z.G. Mendykulova, J. Kydyralina, K. Iskakova, M. Sydyknazarov, V. Mikhailov, V. Sergeychuk, S. Wheatcroft, M.B. Olcott, Robert Conquest, Sarah Cameron, Isabel Ogenne.

In the works of Kazakhstani scientists, such as A.N. Nysanbayev, S.E. Nurmuratov, G. Esim, B.M. Satershinov, Sagat Zhusup, A. Abdraimov, D. Raev, A. Koranbek, U.K. Sarsembin, one can get acquainted with the research of the philosophical direction on the phenomenon of hunger and mass migration.

Any coup is a longing for infallibility

One instant of deprivation and the compulsion to abdicate, earned by honest work, was the prologue to rebellion on the metaphysical and empirical levels. For a people who firmly adhered to nomadic traditions, sedentarization was a meaningless act. The uprising that arose against settlement and atheistic teaching led to the Kazakh rising against the Soviet government.

What do we call a person who resolutely shouts “No” in this context? They are a rebel. In this act of rebellion, a nascent consciousness emerges — a sudden, vivid realization that there is something within the individual that they can identify with, even if only for a moment [1; 127].

“The people who had lived by their traditions for thousands of years rebelled when they were forced to break from those traditions and had their property seized”. Below is shown a table of the peasant uprising of those years:

T a b l e

Date	Incidents	Leaders
1929	Riot in Kostanay district	Talip Musabaev
1929	Riot in Syrdarya district, Bostandyk district	A. Bekezhanov, S.Kadiyev, A. Smagulov
1930	Riot in Sozak district	S. Sholakov
1930	Riot in Zhetysay	E. Zhanbaev, K. Kaliev and G. Satyrbaev.
1930	Riots in Aktobe, Kostanay, Kyzylorda districts	A. Kanaev, Zh. Baimbetov, M. Samatov, I. Satybaldin
1930, 20 th of February	Riots in Oskemen, Zyryan districts	
1931	Riot in Mangystau	

Of course, the Soviet authorities, who were dripping blood from their swords, did not spare them. They terrorized them [2].

The people were not killed in vain, they did not tolerate it, and rebelled. In addition, during the famine years, there were riots in Adai, Irgiz, Karakum, Abraly, and Shokpar. The largest riot took place in the Aksu-

Buyen district, the leader of which was Beisetbay Kiliyev. Throughout Kazakhstan, from the autumn of 1929 to the end of 1932, there were bloody riots involving more than 80 thousand people.

Despite experiencing severe hunger, the Kazakhs refrained from eating small animals. Garifolla Yesim explained this behavior as a reflection of the Kazakh mentality. He found a lot in common between the character of Kazakhs and the character of horses. Quote: “History must be known so that all this does not happen again” [3].

Mass migration

On December 7, 1929, the strategic program “confiscation of the property of the rich and semi-feudal lords” came into force.

This process undoubtedly corresponds to the logical sequence of steps taken by the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan F.I. Goloshchekin on the settlement of Kazakhstan’s rural areas. After the land reforms carried out in 1924, when it was necessary to encourage the reorganization of the first authorities in settled cattle and semi-agricultural areas and villages, as well as to advise the population in conditions of mass settlement, the Central Committee conducted a campaign to identify the most influential families in the rural environment, which, according to the leaders, was a class of “large rich-semi-feudal lords”. Debaization, that is, the elimination of the “tore” who served in the highest power structures of the pastoralists, is also aimed at displacing the political elite that could compete with the new power at the level of its lowest administrative echelons (district and village) [4; 1].

Another great tragedy that occurred during the famine was that he left his native land, where blood flowed from the umbilical cord, and moved to another country to live. This is also a form of metaphysical rebellion as a result of the struggle for existence. The Kazakh people, who firmly adhered to the principle of “Bas aman bolsyn” the meaning is “be alive and safe”, managed to preserve not only the family, but also the entire nation in this way. “In 1929–1931, there were 372 uprisings in Kazakhstan, in which about 80 thousand people took part, and all them ended tragically. And its end continued the process of mass migration of the population outside the Republic, including abroad. Only in the period from the beginning of 1930 to the middle of 1931 about 281,230 peasant farmers moved from Kazakhstan, a significant part of which moved to China, Iran and Afghanistan. In total, 1 million 130 thousand people moved outside the Republic during the famine years, of which 676 thousand left permanently and 454 thousand returned to Kazakhstan” [5; 243].

Thus, the experience of separation from their native country, the behavioral strategy in the host country and the subsequent self-awareness (self-identification) of those who became part of mass migration significantly differs from the same characteristics of those who emigrated as part of a small group united by kindred, friendly, professional, confessional ties or a community of cultural and ideological order, or emigrants /refugees/expelled/non-returnees — singles. First of all, the degree of responsibility for the decision taken and its existential consequences are interpreted in different ways, which, in turn, is reflected in the role assumed and for oneself “for the future” during the emigrant period. Awareness of one’s belonging to the emigrant “mass” can lead to a sense of anonymity within that group, automatically diminishing personal responsibility for one’s own life and enabling individuals to shift that burden onto others. As a result, a certain type is formed: an emigrant person is a mass, whose identity at the individual level is very vague, rigidly situationally conditioned and has a pronounced tendency to submit to the so-called “herd feeling”.

Goloshchekin’s understanding of the essence of the move can be traced in his speeches: “The Kazakh has not left anywhere except his village, does not know any way except the way to his relocation, now he is moving from one district to another inside Kazakhstan, interfering in the work of Russian, Ukrainian collective farms, in farm buildings of the Volga region and Siberia. Of course, such a mass migration changes the economy and everyday life, destroys the old way of life, as a result of which the traditional economy is destroyed. Not at a loss. They — the nationalists — see in this only the tragic, destroyed sides of the economy, others — the “left” — only counter-revolution [6; 275].

By Talas Omarbekov: “There were those who said that 1 million people fled to China. As it turned out, the number of people who left for China does not reach 100 thousand. This became known from documents that reached the archive from the Chinese intelligence agencies. Xinjiang began issuing passports to the country in 1930, when people were registered. Then the number of those who passed through our side is recorded”, the historian says [7].

Those who moved to neighboring regions on the territory of the USSR experienced even more difficulties. Dissatisfied with this influx of starving and often aggressive Kazakhs, the leaders of other republics demanded that Goloshchekin take back all the Kazakhs — but he constantly sent telegrams that “there is noth-

ing to feed these people”. According to the laws of that time, he (Goloshchekin) was not even mandatory: all Kazakhs who did not join the collective farm or left it were automatically excluded from any share. In cases where it was impossible to earn money, and food, if it was issued only by the state, in fact, this meant only one thing — a slow death punishment [8].

An important factor for the formation of emigrant identity is the attitude to the culture and language of the country of origin. Awareness of them as an unconditional value that must be preserved in any circumstances, based on self-identification exclusively with the native culture, contributes to the experience of mass migration as a high mission and perception of oneself as a chosen one messenger/guardian, significantly complicating the process of assimilation in the country of residence up to the complete exclusion of such a possibility, in some cases becoming the reason for voluntary repatriation. The desire to assimilate at any cost and as soon as possible, which is based on a conscious rejection of the culture of exodus, on the contrary, results in a fundamentally erroneous perception of mass migration as an opportunity to start a new life in a “new homeland” that has significant advantages over the first economic, ideological, cultural order. The third option — recognition of the equal value of the culture of the country of origin and the country of residence — allows self-identification with both, which, in turn, allows you to develop a completely successful life strategy with rational consideration of the positive and negative sides of both cultures. The fourth option — the attitude to any national culture as an equal component of a single world culture, which determines the opportunity to live in any country as an existential attitude — removes an individual from among emigrants, making him a citizen of the world.

Mass migration is a serious, global and very significant decision. It will affect your whole life — in fact, it will make you part of another world: new acquaintances, new surroundings, a new job, a new home, and so on. It is the scale of the choice to be made that becomes the main obstacle for us: It’s challenging to make decisions about changes that will completely transform everything, and it’s entirely unclear which direction to take. It’s difficult — and perhaps not necessary.

Philosophical narrative

Of course, it’s not very pleasant to feel like a stranger in the country. Especially when the locals are negatively opposed to foreigners. Firstly, do not be afraid of oblique glances. Secondly, there are intolerant people in any country.

Obviously, any country is against refugees from outside, there are several reasons for it:

- introduces alien cultural values and worldview;
- unrest among the indigenous population;
- can be a carrier of various infectious diseases;
- for a living wage, they can engage in illegal, prohibited actions.

For example, recently, due to political changes in Afghanistan, Afghan citizens are being evacuated to neighboring countries or near and far abroad. A striking example of the relevance of mass migration is the current situation in Ukraine. In this regard, residents of many countries express concern that due to the arrival of refugees, they can undermine the internal stability and tranquility of the country and provoke the growth of drug addiction.

Colonization usually does not break or destroy traditional forms and directions of management, especially in the agricultural sector. On the contrary, its volumes for export to the metropolis are increasing (processing factories can be opened, mining industry can develop, etc.). In Kazakhstan, the idea of the expediency of a broad transition to agriculture was imposed. During the period of colonization, the system of nomadic (distilling) animal husbandry was broken, which was and could be as effective as possible in the arid zone. At the turn of the XIX–XX centuries. only a small part, and in the 1930s. the main part of the nomads lost the opportunity to earn a living by the usual method, which led to the impoverishment of a huge mass of the population, which previously, thanks to animal husbandry, had food, produced clothing, household items, housing, and sold surplus. Thus, colonization led to the destruction of an effective traditional form of management, the scale of development of which has not been achieved over the entire subsequent period and has not been achieved so far.

Roza Baglanova, the crown jewel of the Kazakh people, national artist of the USSR, people’s hero, who moved to Tashkent in a tumultuous period, said: “I am grateful to eat black bread and drink black water. All I want is to give peace to my country, my land, and my people, and let the terrible massacre that we saw no more” [9; 12]. The famine was not caused by any natural phenomena, it caused by human-made actions.

To provide an empirical basis for our article, we decided to interview a descendant of a Kazakh family that migrated abroad during the famine.

Ainuddin Muradi is the real name of his parents Aydin Muratuly. The Afghan policy of the pa, in the birth certificate it is written that according to the Afghan traditions of Ainuddin. He was born in the Kunduz district of Afghanistan, in the Imam Sahib district. The winner of the 2016 interstate grant allocated by Kazakhstan for the youth of Afghanistan. In the same year, he was enrolled in the Faculty of Pre-university Education of the Al-Farabi Kazakh National University to study the Kazakh language together with Afghan youth. Nevertheless, for Aydin Muratuly there were no difficulties in learning the Kazakh language correctly. Because his family spoke Kazakh. After graduating from the preparatory faculty in 2017, he received a referral to the specialty "Information Systems" of Karaganda Polytechnic University. Last year, in 2021, he graduated from the university with honors.

As a result of the famine caused by the confiscation, Aydin's ancestors, together with the crowd, follow the nomads. Remembering what his grandfather had told him, Aydin continued the conversation as follows: — The First Street in 1928 passed from raw materials to Uzbekistan, and then to Tajikistan. In 1932, they stayed in the village of Kurgan Tube and Sim of the Tajik country, and the following year they went to Afghanistan. My older father's cousins moved to Iran due to lack of work. Grandfather found service in the Kunduz land of Afghanistan, dug a ditch, organized the delivery of water through the ditch. "I don't know", he said. My grandfather lived in Afghanistan, in the village of Kunduz. During his studies in Kazakhstan, Aydin Muratuly visited relatives living in the Turkestan region and brought sacred soil from Kazakhstan to his grandfather's necropolis. In 2018 he received the status of an ethnic Kazakh, in 2019 he received the citizenship of Kazakhstan.

Another example is that among those who joined massive migration during the Famine years, there were also the grandfathers of Haji Akbar Ayubi. Akbar Ayubi currently lives in Denmark. Akbar Ayubi is the head of the Kazakh Center in Denmark. On the eve of "Nauryz Meirami", he performed a significant role and organized events. In the years of famine, the great fathers moved to the land of Afghanistan. During the Afghan war, which began in 1979 by the Soviet government, he involuntarily moved to Iran. In 1985, he moved to Denmark.

Another interview was taken with Ablaihan Sherzatovich, a resident of the Kazakh village "Alash" which is located 35 kilometers from the Turkish city of Izmir. The Kazakh farm "Alash" is located to the right of the border of the Kemalpasha district on the Izmir-Ankara road, about 4 kilometers away.

The farm is located at the foot of Mount Nif, in a wooded area with olives, pines and various fruit trees. History of the Kazakh village in turkey.

Şirzat Doğru, a Kazakh lived in Turkey and was forced to leave his homeland due to the crossing of East Turkestan to the Chinese border. He was born in 1935 in the East Turkestan Region of Kazakhstan and died in Turkey in 2019. Their route "The Great Kazakh Migration", which accompanied about 18 thousand Kazakhs, began in 1949 and lasted 2 years. They surpassed the Taklamakan desert and the Himalayas, reached India and arrived in Turkey only in 1954. He emigrated to Turkey in order to preserve national identity and religious outlook. They were very warmly welcomed in Turkey. Şirzat Doğru, understanding the traditions of forgotten ancestors as a sacred duty, sought to revive the Turkish land as a common Turkic culture.

Şirzat Doğru acquired in 1987, near Izmir, a valley resembling the Altai Mountains, for the maintenance of mares in order to produce kumiss, a national drink coming from ancestors, and create a common "big kyiz yui" (a conical nomad's tent in Central Asia) to continue the positions of the Kazakh fire hearth. First, he built the big kyiz yui. In the Kazakh worldview, kyiz yui is very sacred. Entering the kyiz yui, people got acquainted with Kazakh traditions and settled in the house in suitable places according to their age and position. In addition, looking at young people in national costumes riding horses near the kyiz yui, you imagine the Kazakh landscape. In this regard, the Turkish press gave this Kazakh village the name "Little Kazakhstan" and "Kazakh Valley". The "restaurant of Central Asia" works in this farm. The restaurant serves traditional Central Asian dishes, including Kazakh, Uzbek and Kyrgyz cuisines of the Turkic people. The most important of them are meat, koumiss, roast boursaks, kazy, noodle soup, vegetables with veal, Uzbek pilaf, dumplings, fried chicken and others. Delicious yogurts and cheeses made from specially prepared sheep's and goat's milk are also sold.

Another interesting situation on the farm is horses breeding. Horses, the most dominant motif in Turkic culture of Central Asia, are essential to the Kazakh valley. Visitors to the Kazakh aul "Alash" have the opportunity to ride horses in the arena and explore the vast territory of the farm and the surrounding forest.

Kumiss is the oldest national drink of the Turks made from horse milk. Kumiss is a yeast and slightly alcoholic drink with a juicy kefir consistency. The department for the production of kumiss “Alash”, located on the farm in the Kazakh valley “Alash”, is the first and only department for the production of kumiss in Turkey.

Şirzat Doğru is survived by 7 children, 15 grandchildren, 5 great-grandchildren. In 2010, Şirzat Doğru wrote and published a commemorative book “Alaş Kazak vadisi tarihçesi”. In an interview with the son of Şirzat Doğru Abylaykhan and in an excerpt from this book, we decided to present some events as an experience of existential experiences: — In Tibet and in the Himalayan mountains, how many people died, also in India and Pakistan... many died from diseases and ailments, infectious diseases, too. For example, there are 6 people in a family, if one died today, and another died on the second day, so there were also cases when the whole family could die within a week. Some dynasties have completely died out. Even if someone survived from such dynasties, unable to withstand the suffering and experiences, in the end they finally lost consciousness... I remember being bombed from the sky in the Himalayas. All I remember are the sounds of airplanes and the loud screams of women. In addition, an unknown disease appeared among us, and people became swollen. Some were so swollen that they could not be lifted even on horseback. We had to leave them on the rocks among the mountains. So many Kazakhs died in the steppe. Seeing that we were leaving them to certain death, we cried, we could not hold back our tears. We left water with a kettle next to them and went on. And imagine, your loved one, who has known you since childhood, looks at you with wide-open eyes and says: “Don’t leave me, don’t leave me!” (“Don’t leave me here, please!”) But we must go forward, and did not stop to save the children, no matter what. These circumstances left a terrible pain in the soul of a person. People went crazy and shouted, “Allah, take me!” But all the same, in the end they went crazy. Later, when we got to Kashmir, we dug up the earth to go deeper into them, put them in the same pit, gave them water and food and left. Later, when we got to Kashmir, we dug up the earth to go deeper into them, put them in the same pit, gave them water and food and left. Otherwise, it would be possible to commit suicide or harm others. How many graves are left in the Indian city of Muzaffarabad, in the Pakistani city of Tarnawa. Although about 18 thousand Kazakhs came from Altai, only a third of them reached Turkey. These cases were 1941-1942... But, in the end, our grandfathers experienced unprecedented joy when they found a place where they could pray and work honestly without being afraid of anything.

This is the narrative of the descendants of the population who migrated massively to other countries during the years of the Holodomor. The Holodomor of the past century is not just a tragedy of one family, but a phenomenon that became a national tragedy. How do the descendants of Kazakhs, who migrated massively during the years of famine, assess their own situation today? How many people left their native land because of hunger, went over the mountain pass, ended up on the street in another country? As soon as times began to improve, society began to stabilize, and many compatriots returned to the country, burned incense, pressed their foreheads to the Earth, worshiped their homeland, kissed the ground. Thank you. Famine is a historical event caused by a political regime, not by any natural disaster. All descendants of Kazakhs who moved to other countries during Mass migration are currently dreaming of visiting Kazakhstan. Of course, one side is the dream of the ancestors, the upbringing they gave. Moreover, in the Kazakh worldview, the soil is more sacred. This is the reason to firmly adhere to the national language, traditions, and religion. These are the narratives of the descendants of those who moved to other countries during mass migration.

In Soviet times, the Kazakh people lived for more than 70 years, which led to the destruction of language, religion, customs, traditions, and spiritual codes. Only after gaining independence, when we got our hands on our language, we began to revive our spirituality and trying remember our Lost World. Since the flag of sovereignty was raised, times, society, and people have changed significantly. The time of independence has come. In this case, the time seems to have served as a restoration of values [10; 29].

One of an American researcher published results of his own 8 years work “The Hungry Steppe. Famine violence, and the making of Soviet Kazakhstan”. Due to updating facts from the Kazakh and Russian National Archives he researched the important problems. On the 195-page of the paper it was said: “Only when most of Kazakhs, barely forgotten by hunger, learned that their traditional way of life had not failed” [11; 195] and it was the quintessence of this study. The true consequences or the intended purpose of this cheerful social practice can also be called the “result”. That is, the consequences of the principles of hunger and atheism led to the fact that the Kazakhs moved from their lands to the process. In the Turkic worldview, the soil is very sacred. The concept of sacred geography has long been formed in the Kazakh worldview. The main goal of the Mass Migration was a phenomenon that arose as a result of vital activity in order to preserve offspring and preserve the religious worldview in memory. The variability of society is a dialectical

pattern. Today, the Kazakh people, who have established themselves in the Great Steppe, have determined their utopia and “Zheruyuk” (Utopia) by raising the blue flag of sovereignty.

Existentialist thinker K. Jaspers says, “Human history disappears from our memory. Only scientific discoveries bring us closer to it in a certain degree” [12, 28]. Or, M. Heidegger states, “The evidence of human existence and the acceptance of its exact fulfillment indicate the freedom of choice. It reveals the need to understand the necessary world and to connect oneself with it through higher demands. Giving the ability to speak to humans is necessary for possessing history” [13, 39]. Articles shed light on the mass exodus during the Holodomor era. Scientific works are being studied in historical and philosophical aspects. This is the true way of discerning the value of the Great Murata, who sought to save the nation, the millions of sacrifices made during the years of famine, the hopes that have perished for the sake of cruelty, the wealth that has been lost to the mercy of ancestors. The times are changing. Nevertheless, national statistics — they are the mainstay of historical statistics. The goal is to preserve the historical statistics, to remove its fragility, to protect the legacy of the current national statistics, and to move towards the future. The key to understanding the transition from slavery is the knowledge of the past. Reason: “Only the national soil grows national wealth”. “Introducing freedom into the order of the day means giving oneself the external pace and breadth, thereby creating a fabric of various states and peoples. Therefore, each nation is a unique seller of spirit rolls. Spirit is a specific stage reached by history and its knowledge” [14, 483].

Conclusion

No matter the issue on which you draw conclusions and make suggestions, it inevitably creates its own set of problems. The phenomenon of mass migration that occurred during the famine is a historical fact. At present, the descendants of Kazakhs who migrated to other countries are returning to their historical homeland. The Kazakhs have never moved beyond the wintering, which they formed within their framework. In his experience of mass migration, he managed to form a certain trajectory. Any move requires careful training, experience. Of course, the process of mass migration is changing the economy, destroying the old life, changing the old requirements. The transition from a certain degree to another quality affects the formation of existential thoughts, causing significant changes in the human worldview. Therefore, the process is based on the transformation of a person’s own life. This is what motivates a person to create his own being anew.

The Famine of the last century was not only a tragedy for one family, but also a tragedy for a whole nation. So many people left their homeland because of hunger, forced to move to another country. After the time was fixed, when the society began to stabilize, so many relatives returned to the country, burned the core, touched the ground on the forehead. During the last 30 years our native researchers call these historical experience “The Holodomor”. Also, one of the opinions that the Holodomor, as well as atheistic teachings, are human actions. This is the saddest thing.

The phenomenon of the mass migration, which took place as a result of significant changes that took place in the 20th century, is a general social problem. Despite the fact that many of our compatriots who longed for the breast of their native land did not achieve their dreams, the vast majority of their descendants realize the ideals of their ancestors.

Historical consciousness, shaped by the continuity of generations, reflects the worldview and traditions of the entire nation. It is the responsibility of each generation to recognize and preserve this consciousness in its essence, ensuring that its lessons are not lost.

Acknowledgements

Gratitude: During the organization of the study, we express our gratitude to the interlocutors Gainutdin Muratuly, Haji Akbar Ayoubi, Sherzatuly Ablaihan.

References

- 1 Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; перевод с франц. И.Я. Волевич, Ю.М. Денисов, А.М. Руткевич, Ю.Н. Стефанов. — М.: Политиздат, 1990. — 415 с.
- 2 Ахметұлы Б. Айту да, есту де қиын. Зұлмат статистикасы мен деректер, ашаршылық нәубетінен аман қалғандардың естеліктері [Электрондық ресурс] / Б.Ахметұлы. — Қолжетімділігі: <https://informburo.kz/kaz/aytu-da-estu-de-iy-n-zlmat-statistikasy-men-derekter-asharshyly-nubetnen-aman-alandardy-estelkter-.html>

- 3 Голодомор в Казахстане: девочек отдавали за булку хлеба [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/golodomor-v-kazahstane-devochek-otdaval-za-bulku-hleba-275420/
- 4 Саттаров Д. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.). Избранное из книги (б.м.) / Д. Саттаров. — 2021. — С. 1.
- 5 Қозыбаев М. Тарих зердесі (Замана асуы) / М. Қозыбаев. — Алматы: Ғылым, 1998. — 1-к. — 344 б.
- 6 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін) [5 томдық]. = История Казахстана (С древнейших времен до наших дней) [в 5-ти томах]. / Жауапты ред. Ж.Б. Абылхожин. — Алматы: Атамұра, 2010. — 772 б.
- 7 Ашаршылықтың себебі мен салдары. Хронология. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/asharshylyktyin-sebebi-men-saldaryi-hronologiya-345535/
- 8 Қайратұлы Б. Кәмпеске қалай жүргізілді? [Электрондық ресурс] / Б. Қайратұлы. — Қолжетімділігі: <https://e-history.kz/kz/news/show/32734/%20%C2%A9%20e-history.kz>
- 9 Роза Бағланова: Қазақтың әнін, ұлттық киімі мен салт-дәстүрін өмір бойы серік еттім / Р. Бағланова. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділігі: <https://abai.kz/post/15605>.
- 10 Кемербай Р.А. Асан Қайғы: қилы заман философиясы: филос. д-ры (PhD) ғыл. ... дис. / Р.А. Кемербай. — Нұр-Сұлтан, 2020.
- 11 Cameron S. The hungry steppe: Famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan / S. Cameron. — Cornell University Press, 2018.
- 12 Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; перевод с нем. ред. Т.И. Ойзерман. — М.: Политиздат, 1991. — 527 с.
- 13 Хайдеггер М. Гельдерлин и сущность поэзии. Логос / М. Хайдеггер; перевод и прим. Чусова А.В. // Философский литературный журнал. — 1991. — Вып. 1. — С. 37–47.
- 14 Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; пер. с нем. Б.Г. Стоппнер, М.И. Левина. — М.: Издательство «Мысль», 1990. — 526 с.

Н.Ж. Сарсенбеков, Ә.С. Сағатова

Ашаршылық жылдарындағы үдере көшу феномені: қазақ дүниетанымындағы экзистенциалық толғаныстар

1932-1933 жылдары КСРО-да ашаршылықтың салдарынан, қазақ жерінен еріксіз түрде алыс-жақын елдерге үдере көшу қайғылы оқиғасы орын алды. Седентаризацияның нәтижесінде Қазақ елінің сан ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық болмысы, дәстүрі, төл рухы трансформацияға түсіп қана қоймай, Ұлт ретінде адамзаттың тарихи сахнасынан жоғалудың аз алдында қалды. Алыс-жақын елдерге қоныс аударған Ұлы көш өзіндік қиындықтарымен ерекшеленеді. Өзге елдің салт-дәстүрімен санасу, тілі-діліне дағдылану, жат жерде қызмет табу айтарлықтай қайшылықтарды туғызды. Дегенмен, төзімділік пен табандылық танытудың арқасында, ұрпақтарының басым көпшілігі туған жердің топырағына оралды. Мақалада ашаршылық жылдарындағы Қазақ ұлтының шеккен зардаптары мен тіршілік үшін арпалысы нәтижесінде орын алған үдере көшу мәселесі баяндалған. Сондай-ақ, Ұлт ретінде бүтіндей жойылып кетудің аз-ақ алдында тұрған қазақ елінің, әсіресе ашаршылықтың зардабынан өзге елдерге үдере көшу мәселесі басты назарға алынды. Ашаршылық жылдары үдере көшу құбылысы тарихи салада зерттелгенімен, философиялық тұрғыда талқылау жоқтың қасы. Сондықтан, өз елі мен жерін еріксіз тастап, өзге елге қоныс тебудің себептері мен мақсатының экзистенциалық сипатын зерттеу пәнаралық талқылауды қажет етеді. Бұл бір жағы, тарихи Отанына оралған қандастарымыздың мүддесімен санасу, талап-тілектерін өз мәнінде ұғынуға жол ашады.

Кілт сөздер: ашаршылық, үдере көшу, тіршілік үшін арпалыс, экзистенциалық толғаныс, азап, адам болмысы.

Н.Ж. Сарсенбеков, А.С. Сағатова

Феномен массовой миграции в годы голодомора: экзистенциальные переживания в казахском мировоззрении

В 1932-1933 годах, в результате искусственного голода в СССР произошел трагический случай вынужденного переселения с казахской земли в страны ближнего и дальнего зарубежья. В результате седентаризации казахская земля не только претерпела многовековую трансформацию национальной идентичности, традиций, самобытного духа, но и оказалась на грани исчезновения с исторической сцены человечества как нации. Переселение в ближние и дальние страны, характеризуется своими трудностями: невольно считаться с традициями и обычаями других стран, привитие к языкам и мен-

талитету, поиск путей на чужбине — все это порождало серьезные противоречия. Однако, благодаря выносливости и настойчивости, подавляющее большинство потомков вернулось в родные земли. В статье освещается проблема вынужденной миграции казахской нации в годы голода в результате его последствий и борьбы за существование. Также учитывалась проблема стремительного уменьшения численности казахского народа, находящегося на грани исчезновения как нации, в результате голода, в другие страны. Хотя феномен вынужденной миграции в годы голода изучается в исторической сфере, философского обоснования данной проблемы практически нет. Поэтому изучение экзистенциальной природы причин и целей вынужденной миграции из своей страны и переезд в чужую, требует междисциплинарного обсуждения. Это одна из сторон, которая позволяет учесть интересы соотечественников вернувшихся на историческую родину и понять их реальные пожелания и ожидания.

Ключевые слова: голодомор, вынужденная миграция, борьба за существование, экзистенциальные вопросы, страдание, человеческое бытие.

References

- 1 Camus, A. (1990). *Buntuiushchii chelovek. Filosofiiia. Politika. Iskustvo* [A rebellious man. Philosophy. Policy. Art]. (I.Ya. Volevich, Yu.M. Denisov, A.M. Rutkevich, & Yu.N. Stefanov, Trans). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 2 Akhmetly, B. (2018). Aitu da, estu de qyn. Zylmat statistikasy men derekter, asharsylyq naubetinen aman qalgandardyn estelikteri [It's hard to say and hear. Gloomy statistics and data, memories of famine survivors]. Retrieved from <https://informburo.kz/kaz/aytu-da-estu-de-iyn-zlmat-statistikasy-men-derekter-asharsyly-nubetnen-aman-alandardy-estelkter-.html> [in Kazakh].
- 3 Golodomor v Kazakhstane: devochek otdavali za bulku khleba [Holodomor in Kazakhstan: girls were given away for a loaf of bread]. *tengrinews.kz*. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/golodomor-v-kazakhstane-devochek-otdavali-zabulku-hleba-275420/ [in Russian].
- 4 Sattarov, D. (2021). *Sedentarizatsiia kazakhov SSSP pri Staline. Ollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945gg.)* [Sedentarization of the Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928–1945)]. Selected from book [in Russian].
- 5 Kozybaev, M. (1998). *Tarikh zerdesi (Zamana asuy) [Memory of history. (Transition of an era)]*. Book 1. Almaty: Gylym [in Kazakh].
- 6 Abylkhozhin, Zh.B. (Ed.). (2010). *Qazakhstan tarikhy (Kone zamannan byginge deiin) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. (Vols. 1–5). Almaty: Atamyra [in Kazakh].
- 7 Asharsylyqtyn sebebi men saldary. Khronologiiia [Causes and consequences of famine. Chronology]. *tengrinews.kz*. Retrieved from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/asharsylyqytyn-sebeb-men-saldaryi-hronologiya-345535/ [in Kazakh].
- 8 Kairatyla, B. (2021). Kampeske qalai zhyrgizildi? [How was the confiscation carried out?]. *e-history.kz*. Retrieved from <https://e-history.kz/news/show/32734/%20%C2%A9%20e-history.kz> [in Kazakh].
- 9 Roza Baglanova: Qazaqtyn anin, ulttyq kiimi men salt-dasturin omir boiy serik ettim [Roza baglanova: “The Kazakh song, national clothes and customs have become companions of my life”]. *abai.kz*. Retrieved from <https://abai.kz/post/15605> [in Kazakh].
- 10 Kemberbai, R.A. (2020). Asan Kaigy: qily zaman filosofiiasy [Asan Kaigy: philosophy of different times]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Nyr-Sylytan [in Kazakh].
- 11 Cameron, S. (2018). *The Hungry Steppe. Famine violence, and the making of Soviet Kazakhstan*. Cornell University Press.
- 12 Jaspers, K. (1991). *Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of history]*. (T.I. Oizerman, Trans). Moscow: Politizdat [in Russian].
- 13 Heidegger, M. (1991). Gelderlin i sushchnost poezii. Logos [Hölderlin and the essence of poetry. Logos]. (A.B. Chusova, Trans). *Filosofskii literaturnyi jurnal — Philosophical literary magazine*, 1, 37–47 [in Russian].
- 14 Hegel, G.V.F. (1990). *Filosofia prava [Philosophy of law]*. (B.G. Stolpner, M.I. Levina, Trans). Moscow: Mysl [in Russian].

Information about the authors

Sarsenbekov Nursultan — PhD, Senior Lecturer, Abylkas Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-2224-1775>

Sagatova Assem — Candidate of Philosophy, Associate Professor, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7283-9380>

N.R. Salymatova^{1*}, V.A. Yessengaliyeva²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan
(E-mail: nur-dos2404@mail.ru; eva0566@inbox.ru)

Philosophy of “qily zaman”: social change and human values

The article aims to conduct an in-depth exploration of the significance of the concept of “Qily zaman” (“difficult times”) in Kazakh philosophy and a comprehensive analysis of its impact on human worldview and values during periods of complex historical changes. In the traditional understanding of the Kazakh people, “zaman” is characterized by changeability and instability, and the ability to comprehend it plays an important role in determining future times. One such challenging period, which has held a special place in the historical consciousness of the Kazakh people, is the era of “qily zaman”. This work examines the impact of social, political, and cultural changes brought about by “qily zaman” on human consciousness and values. To analyze the meaning of the philosophy of “qily zaman” in a specific historical context, the national liberation uprising of 1916 in Kazakh lands, which has remained in the people’s memory as “qily zaman”, is considered. The character of the uprising is analyzed based on M. Auezov’s historical novel “Qily zaman”. This work examines the people’s pursuit of freedom, the revival of faith in the future, the renewal of national consciousness, and the rethinking of the meaning of life and perspectives on the future. In complex historical conditions, the philosophy of “qily zaman” is revealed as an aspiration to reevaluate the values of human life.

Keywords: time, change, colonialism, history, struggle, values, meaning of life, destiny, future, uncertainty.

Introduction

In the worldview of the Kazakh people the concept of “zaman” has a deep philosophical and social meaning. “Zaman” is understood as the flow of time, changes in society and nature, the epoch in which a person lives. Numerous ideas and notions about time have been formed in folk life, which relate to the relationship of man with society and nature, as well as the changeability of life.

Kazakh people deeply understood the changeability of time and the fact that each epoch carries its own requirements and trials. This understanding was reflected in everyday life and philosophical views. Among such concepts can be distinguished: “aqyryzaman” (“apocalypse”), a religious and philosophical term which, based on Islamic beliefs, denotes the end of the world, an absolute change that is beyond anyone’s control; “zar zaman” — a period that characterises injustice, oppression, deprivation of the people, loss of national values and traditional way of life under the influence of colonial policies, accompanied by a spiritual crisis and a sense of hopelessness about the future; “tar zaman” — a period of historical time characterised by pressure, hardship and lack of resources, under conditions of limited freedom and deteriorating living conditions; and finally, “qily zaman” — times of severe trials, social and political change and difficult ordeals through which society and the people are passing.

Research methods

The methodological basis of the article on the philosophy of “qily zaman” includes analysis and socio-historical research. Based on this foundation, the following methods are applied: the comparative-historical method to reveal societal contradictions through the connection of stability and change, old and new within the given period; the existential method to study human life choices during challenging times, moral dilemmas, and the rethinking of life’s meaning; hermeneutic analysis to explain human values and beliefs in the “qily zaman” period and the dynamics of their change; historical contextualization to illustrate the concept of “qily zaman” through specific historical events and periods; and an interdisciplinary approach to

* Corresponding author’s e-mail: nur-dos2404@mail.ru

philosophically analyze the reactions of different social groups and the behavior of society and individuals amid the changes and challenges of “qily zaman”.

Discussion

In the Kazakh worldview, the concepts of time and epoch have great philosophical significance, especially when it comes to describing difficult or dangerous periods. Among these concepts is “qily zaman”, a term that is associated with the beginning of an epoch known since the time of Asan Kaigy and having a special significance in the history of the nation.

“Qily zaman” denotes difficult, critical periods in the history of kazakhs. The word “qily” in the kazakh language means “complex”, “diverse”. “Qily zaman” describes epochs full of changes and contradictions, times that seriously affected the fate of the people. During such periods, social, political and natural conditions become more complex and the well-being and peaceful life of the people are jeopardised.

From a historical point of view, the term “qily zaman” emerged during periods of severe hardship for the Kazakh people, especially in times of struggle with external enemies, colonisation or social and political changes. These periods brought about dramatic changes in the life of the people and subjected them to many trials, due to which the term “qily zaman” became a symbol of difficult epochs in the people’s consciousness.

During these periods, hope and hopelessness go hand in hand. Social and political conditions often change, and people’s faith in the future may be shaken. In its essence, “qily zaman” is a time of difficult events, but there is a chance to overcome this period. That is to say, these are temporary trials.

“Thus, the concept of “qily zaman” is used to refer to historical changes when a people found themselves in a difficult situation and means “difficult times”. The concept of “qily zaman” is not just a metaphor but a warning to keep mankind safe from danger. Be strong before the future. Tomorrow will not be like today. Tomorrow comes with its own understanding. Its hero and its perceptions will be different” [1].

The concept of “qily zaman” is closely related to the name of Asan Kaigy because his reflections, poems and views help to deeply understand the meaning of life in difficult and hard times. Asan Kaigy is recognized as a medieval philosopher, an akyn, and a wise, insightful figure among the people.

In his poems, Asan Kaigy predicted that times would be changeable and hard and urged the people to be prepared for these difficult periods. His admonitions emphasise the importance of the unity of the people, the value of land, peace and stability. He especially spoke out against injustice and worried about the fate of the people. Many of his poems predicted that the nation was in for hardship, political and social change. He criticised the loss of balance between nature and society and warned of “qily zaman” (“hard times”).

Another aspect associated with the name of Asan Kaigy is his search for “Zheruyik” (“land of happiness”). This is a dream of moving the people to a cosy, peaceful place in difficult times. This search reflects his anxiety and hope for the future of the people, his desire to provide them with well-being and peace.

Asan Kaigy’s thoughts on “qily zaman” represent deep philosophical reflections on the well-being of the people, their unity and the value of the land. Predicting change and hardship, he urged the people to be cautious, united and ready for adversity:

“After this, hard times will come,
Times will become corrupt, laws will decay, laws will become worse,
A pike will climb to the top of the pine tree,
The time of the children will be over.
Then mercy among the kin will be gone,
The strength of the khans and the resin of the pines will disappear.
Sons and daughters will be subject to the Russians,
What will happen then, my poor people?”.

“When “the pike will climb to the top of the pine-tree” and “the sons and daughters will become subject to the russians, what will happen to the poor people”, — this heavy question, a bitter riddle, like some fatal knot of fate, fell on the shoulders of all the best men of that epoch. The first who asked himself the question “what will happen?” was Asan” [2].

Difficult periods in the history of the Kazakh people are complex, difficult times that have influenced the fate of the people. Historical events and changes were of different nature, and each of them left a special

trace in the life of the people. If we briefly review the most significant difficult periods in Kazakh history, and they can be distinguished as follows:

Dzungar invasion (XVII–XVIII centuries): This period was one of the most difficult for the Kazakh people. Dzungars repeatedly attacked the Kazakh land, leading the people to ruin. In 1723, in a tragic event known as “Aktaban shubyryndy, Alkakol sulama” (The Year of Great Calamity), the Kazakhs were forced to leave their land and became refugees. This period emphasised the importance of national unity and the role of Kazakh batyrs and biys in defending their native land.

Accession to the Russian Empire in the 18th century: Some Kazakh khans considered a military and political alliance with Russia for defence against external enemies. From the middle of the 18th century, the Kazakh lands gradually became part of the Russian Empire. This period led to significant changes in the political structure, traditions and culture of Kazakh society.

Reforms of 1868 and the land question: The Russian Empire carried out administrative reforms on Kazakh land, affecting the traditional system of land use. In the course of colonial policy, many Kazakh clans lost their pastures. These reforms worsened the situation of the Kazakh people and caused new unrest around the land issue.

National liberation uprising of 1916: During the First world war, the tsarist government issued a decree to involve Kazakhs in work on the home front. This decision caused mass discontent and led to major uprisings. The people took up arms and opposed the tsarist authorities. This uprising became a symbol of the Kazakhs’ struggle for independence.

Famine and repression in the 1920s and 1930s: The policy of collectivisation and sedentarisation pursued by the Soviet government had dire consequences for Kazakh villages. During the famine of 1932–1933, millions of Kazakhs died of starvation. In addition, during the period of Soviet repression, Kazakh intellectuals, national leaders and cultural figures were subjected to mass persecution.

World war II (1941–1945): This period was a great test for the Kazakh people. Many Kazakhs participated in the war, distinguished by their courage. Work on the home front intensified, and all resources were mobilised for the needs of the war.

Gaining Independence (1991): The collapse of the Soviet Union and Kazakhstan’s independence in 1991 marked the beginning of a new historical phase. This period led the country to a new path of development in political, economic and cultural spheres.

The Kazakh people throughout its history had to endure all these periods and had to preserve its national identity.

T. Zhurbaev categorises the difficult times of the Kazakh people as follows: “Such trials, testing the people for their cohesion, valour and steadfastness, the Kazakh community has experienced three times throughout history, not counting infancy, when it was barely awakening in the era of Alexander the Great, Cyrus and Darius. The first was the conquests of Genghis khan, who was born “clenching blood in his fist”; the second was the Dzungarian invasion, which turned into a great calamity for the people; and the third was the turning point preceding the national liberation uprising of 1916. Three times history has shaken the Kazakh unity and three times used brutal force. The test for a warrior — three times. The test for the people — also three times. And each time the nomadic people retained their independence, cohesion, language and traditions. Although it was divided by force, it was united again by its own will, becoming an inseparable monolith. Kinship ties, broken by the sword, were strengthened by hot blood.

In the people’s memory three epochs received their cursed names: “oiran zaman” (“the epoch of ruin”), “zar zaman” (“the epoch of grief”) and “qily zaman” (“the epoch of change”). Among them, the most difficult for the nomadic people was the era of colonial oppression by tsarist Russia, when the Kazakhs, like fish out of the water, had to struggle for survival under the pressure squeezing them from both the sky and the ground” [3].

The scholar B. Satershinov defines “qily zaman” as a period when “Kazakhs and Nogais were forced to separate in a difficult time, when Kazakhs chose nomadic life, created an independent state and defended it from external enemies” [4].

Academician G. Yessim draws attention to the fact that “qily zaman” has not only a temporal character, but also an eternal meaning for the Kazakh people, serving as a symbol of readiness for the unknown future: “Kazakh thinkers did not lull the people to sleep with utopian dreams, but instilled thoughts of concrete reality. They warned the people of future trials and dangers, speaking of possible catastrophes and threats. As the Creator said, “If you are careful, I will keep you safe”, a wisdom that has been passed down through gen-

erations in the form of the concept of "qily zaman"[1; 260]. In this context, the famous lines of the Kazakh people add to the thought: "What will not come, what will not go. Anything happens on a man's way..."

Mukhtar Auezov's historical work "Qily zaman" describes the national liberation uprising of 1916. This period was a serious test for the Kazakh people, as the tsarist government's decree to engage the local population in rear labour caused a large uprising. Auezov in his work reveals the state of Kazakh society at that time, the suffering of the people, social and political changes, the struggle of Kazakhs against tsarist Russia.

One of the difficult periods preserved in our country's historical memory is the national liberation uprising of 1916 on Kazakh soil. This was a great trial for the Kazakh people, as the decree of the tsarist government to mobilize the local population for military labor caused significant discontent among the people. The work that describes the entire course of the uprising, intertwining it with the people's moods and inner experiences is Mukhtar Auezov's historical novella "Qily zaman". In this work, Auezov accurately conveyed the condition of Kazakh society at that time, the suffering of the people, social and political changes, and the Kazakhs' struggle against tsarist Russia.

The novella vividly depicts the hardships endured by the Kazakh people, their fight for freedom, and their aspiration for independence. Special attention is given to the inner world of the main characters, their national consciousness, and essence. Auezov sincerely portrayed the spiritual strength and bravery of the Kazakh people, as well as their yearning for freedom.

The image of the epoch in the story "qily zaman" is recreated by Mukhtar Auezov with special skill. The epoch is presented here as a period when the Kazakh people were under the pressure of colonial policy and their freedom was limited. During this period, the traditional way of life of the Kazakhs was disrupted and their lands and resources were seized. Auezov, describing this situation through historical events, vividly and truthfully portrays the fate of the people.

The image of the epoch is also revealed through the inner feelings and actions of the characters. Among them there are heroes who fight against injustice, not sparing themselves for the freedom of their native land, and those who succumb to fear and helplessness. Thus, Auezov realistically conveys the gravity of the era and its impact on the fate of people, deeply feeling the spirit of the time.

In general, the image of the epoch in the story "qily zaman" is a symbol of the difficult period that fell on the Kazakh people. It not only depicts the historical truth, but also reveals the spiritual world of the people of that time, their desire for freedom and the formation of national consciousness.

When analysing the work, the question of cognition of the epoch by thought also arises. This is a way of comprehension based on logic, facts and evidence. With its help we seek to understand the causes and consequences of historical events and the course of their development. However, this method also does not fully reveal the true meaning of the epoch, as it lacks consideration of human feelings, inner experiences and emotional impact.

The concept of "knowing the epoch with the heart, not with the mind" is clearly manifested in this story by Mukhtar Auezov. Auezov emphasises that understanding of an epoch or historical events cannot be achieved by logical analysis alone; it requires a deep perception of the human heart, the inner world.

Cognition by heart is the perception of the essence of the epoch through the heart, through a human and spiritual point of view. In this approach, feelings, intuition and mental experiences play the main role. The characters in Auezov's work feel the difficulties and injustices of the epoch not only with their minds, but also with their hearts and souls. They cognise the epoch through experienced difficulties and struggle against injustice. Cognition with the heart allows the reader to deeply understand the spiritual world of the Kazakh people of that time, their aspiration for freedom.

The soul is the totality of a person's inner world, his feelings and emotions, intuition and inner states. It influences a person's perception of the world, his understanding of his own experience and the formation of the inner world. The soul can be understood through human feelings, his sufferings and joys, fears and hopes. Auezov's characters perceive the difficulties of the epoch with their heart and inner world. For them, the soul is the main instrument of perception of reality, through which they understand the struggle between injustice and the desire for freedom.

Soul and spirit are closely interrelated. The soul reflects the inner feelings of a person, his emotional experiences, while the spirit determines the strength of this soul, its life principles and beliefs. If the soul plunges a person into inner suffering and sadness, the spirit helps him to get out of these experiences, calls him to strive forward. Auezov skilfully combines these two concepts in his characters, showing their inner contradictions and faith in victory in their struggle with the epoch.

Spirit is a broader concept than soul, it describes a person's inner strength and energy, his moral values and principles. The spirit is aimed at comprehending the depth of human essence, the meaning of life, one's place and purpose. It expresses the will of man, his desire for freedom, justice and truth. The spirit in Auezov's works symbolises the aspiration of the Kazakh people to independence, their strength in preserving their national identity and cultural heritage.

For Kazakhs, the story "Qily zaman" is a highly valued work, but it was not published during Mukhtar Auezov's lifetime, and saw the light of day only later. There are several reasons for this:

Political situation and censorship: During the Soviet era, it was forbidden to widely publicise the national liberation uprisings in Kazakhstan and other Central Asian countries. Then the authorities were not interested in showing the resistance of Kazakhs to tsarist Russia and later to the Soviet system. The story "Qily zaman" describes the national liberation uprising of 1916 and the aspirations of Kazakhs to the Soviet system.

Auezov's political situation: Mukhtar Auezov himself was subjected to political pressure and repeated repressions in those years. To protect his work and life, he was forced to postpone the publication of some works. In such historical works as "qily zaman", Auezov awakened national consciousness and called for a struggle against colonialism, which complicated his political position.

Significance of historical events: The story "qily zaman" awakened the historical memory of the Kazakh people by recalling their struggle against colonialism. The Soviet authorities tended to interpret such events differently and conceal inconvenient facts. This work could raise the spirit of the people, remind them of historical justice, and therefore its publication was forbidden.

Only after Mukhtar Auezov's death, when the political situation in the Soviet Union changed and liberalisation began, the story "qily zaman" was published and became a valuable cultural heritage of the Kazakh people. There emerged an opportunity to gain a deeper understanding of the hardships endured by the Kazakh people. The mere existence of obstacles to revealing the harsh truth highlights the difficult circumstances in which the Kazakh people lived, and how selflessly, risking their own safety, prominent individuals who foresaw the future pushed forward. This was one of the hallmarks of that "qily zaman" faced by the nation.

The story "Qily zaman" deeply and sensually describes the social and spiritual suffering of the people, the decline of culture, resistance to humiliation and high morality. External circumstances, inner feelings of a person and spiritual consequences of social conditions are reflected.

Underlying all events is the brutal policy of the tsarist government, which, by surrounding the people on all sides, forced them to reflect on life and make decisions about the future, forcing them to rise up against the authorities. We see that in this period social tension, grief, anger and inner struggle for spiritual strength, as well as resistance to injustice, require people to reconsider their life values. Studying the work of Ch. Aitmatov, we can notice: "The novel "Qily zaman" is another proof that tsarist Russia was a prison for the peoples, and that in the Russian Empire inevitably had to occur a social revolution. Socialist internationalism was the only true way of developing relations between peoples" [5].

The author draws attention to the brutal methods of politics, which left no reason for the absence of rebellion on the Kazakh land: "No one should be spared. One should not shy away from any cruelty" [6]. Popular discontent and internal resistance went unheeded, and suppression of all resistance became the norm. In such a situation, a struggle between the internal moral principles of the individual and the strict requirements of external conditions begins, which leads to further increase in the suffering of the people: "In the time of "qily zaman" 138 people in alban (Kazakh clan) district and 510 people in Pishpek district were tortured and shot without trial — this was a consequence of that decree" [3; 85].

"This humiliation and violence that was inflicted on his people made the writer, as a devoted son of his nation, stand up with pen in hand for justice" [7]. The injustice of power, seizure of land and water, leaving the people in a difficult situation led to a great internal conflict. This unjust attitude under colonialism exhausted the patience of the people and put a heavy imprint on their spiritual life. The people felt alien in their own land and lost the meaning of life. From a philosophical point of view, this meant the loss of human rights and dignity: "...They have strayed from the path of truth...The land has been taken away. The settlements were taken away. The water on which the people lived was taken away. They brought hungry Russians... They started selling their land to us. We became strangers... We hoped that everything would improve, but now it is clear that it will not. The people have exhausted their patience. We can no longer tolerate" [6; 77]; "We have been deprived. Land was taken away, water was taken away, we were driven into

a dark corner, driven into the mountains. We were obliged to pay taxes, and despite all this, we are not considered our own, we are considered enemies" [6; 152].

The Tsar's decree of 1916 concerning the "native population" changed the established life values of people. Land, cattle, carefree life, which had served as a support for many years, lost their former importance overnight. People were forced to adapt to a new, unknown situation, which led to a rethinking of the worldview.

At this time, the difference between the past and the present is depicted with profound philosophical meaning. The words of those leading the uprising reflect not only the contrast between the greatness of the past and the decay of the present but also the continuity of history and obligations to future generations.

"Since ancient times, the fair, like an insatiable devourer, consumed the best lands of the alban pastures, the lush grazing grounds and delicacies, and today it has reached its final hour, its day of death. The people, who had endured with great resilience for so long, now rose in rebellion, roared as if they had turned the world upside down, creating chaos" [6; 233]. In these words, we see the people's drive to oppose social injustice. Here, intolerance of injustice and the necessity for social uprising are clearly visible. The fair reaching its "final hour" symbolizes the limit of patience with societal injustice, demonstrating the people's readiness to fight for their rights.

The difficult period that came upon the people was not a sudden hardship that appeared in a single day. It was an issue that had long since "frozen inside like pain". This decree became the "turning point" that led to open protest against the accumulated discontent: "They have tormented us for a long time, like an insatiable devourer, and now the time has come to consume you whole. This misfortune did not come today but has been here for a long time. Now you have reached your limit... If you truly wish to be indomitable, now is the moment to resist. The day has come when honor will be revealed, and wealth will be laid bare. If you want to be a people, stand firm, fight... Endure and fight..." [6; 34]. This was the people's resistance against long-standing injustice. In a philosophical sense, it was the struggle of the individual and society for freedom, the moment when patience reached its limit. It was a test of honor and courage, not only for the individual but for the entire nation.

The Kazakh people, who had silently endured the oppression of colonization, began to ask deep questions about the meaning of life, the fate of the nation, and their role in relations with the ruling country. As a result, dilemmas arose: to continue enduring silently or to voice opposition, to fight for justice, and to stand against oppression, even if it meant making sacrifices as "male lambs offered for sacrifice".

The Kazakh people wanted to continue their familiar, peaceful life, striving for stability. Yet, on the other hand, they understood that it was no longer possible to live by silently submitting to everything. The time to "rise up" and for change had come. Although these two ideas are opposed to each other, they complement and are interconnected, one transitioning into the other.

During the uprising, we see the accumulated anger and resentment of the people against injustice and humiliation: "Now it was to kill, destroy, to immediately slaughter any captured authority, to wash blood with blood. Also, to abandon this place, saying goodbye to all past eras, to the long-standing peaceful existence, and to move away. To swiftly take revenge, to burn everything in one's path — all the concerns, desires, and purposes of the remaining joyless days, the abandoned days, were devoted to this" [6; 197]. In this uprising, we see not only resistance but also the deep sorrow and anger of a people who are not only resisting but seeking vengeance for their sufferings. Vengeance appears as a natural human reaction to injustice, as a means of relieving sorrow. However, it also shows one of the ways in which humanity responds to life's hardships and injustices.

"The tranquillity of the people who lived beyond the mountain range knew no harsh winter famine or summer epidemics, not even that of an alban elder who was under ninety or a hundred years old. Oh, it was happiness! Although Russian power still held its iron grip, inflicting countless oppressions, the people chose to turn a blind eye to it. And now we have come to this tragic time. Trouble came like a flood. We have not received the honour and glory that our ancestors had. There were no such calamities in the days of our fathers. And now alban children, you and I, are experiencing it, warrior!" [6; 34]. History is always changeable and some times are filled with suffering. From a philosophical point of view, this emphasises the importance of humanity's historical memory and moral responsibility for it.

One of the relevant issues in difficult times is the constant comparison of the happiness of the past and the sorrow of the present: "If we compare today only with yesterday, the difference between them would be vast, like the difference between earth and sky, between happiness and misery, with indescribable contrasts"

[6; 31]. This shows the necessity of stability in human life and the inevitably changing nature of fate. These changes compel a person to reflect on their existence and realize that they are only a part of a fleeting world.

From the characteristics of the era, we also understand the conflict between sorrow and hope: “Yesterday was the day of the alban people. Today, disaster has struck. Hard times have arrived, and the end of the world feels near” [6; 33]. The future is uncertain, and people do not know what awaits them; they follow only the faint light of hope that burns within them. However, the growing complexity of difficulties and the failure to overcome them diminishes hope for the future. The greatest fear of a person is the destruction of their culture and existence. Yet, despite the sorrow and resentment filled with this fear, it is also a moment of farewell not only to the past but also to the future. It is the realization of both eternity and the transient nature of life.

The thought of the “incurable enmity” and the “lasting curse” preserved in the heart of the people is also raised: “The day of farewell to land and water is coming. Today or tomorrow they will be gone. They will leave with a treacherous heart, a frowning face and furrowed brows. They go away, leaving behind them an era of violence, offence and injustice, leaving an enduring enmity, an unresolved hatred and a curse on all those strangers who generated this evil and those hostile rulers. They intend to carry away this disgust and protest in their heart core, to carry it away with them” [6; 201]. From a philosophical point of view, this is the people’s endeavour to keep the historical injustice in memory and pass it on to future generations. Symbolically, it shows how grief is preserved in the culture of an entire nation, strengthening the spiritual bond between generations.

““What will happen? Where will this lead to? Is there really an end to this nation?”, — he ponders, savouring the spectacle of a bright and fascinating life before him” [6; 85]. Humanity’s longing for a bygone era and anxiety for the present are clearly visible in these thoughts. This tendency to appreciate the past leads to recognising the harshness of the present. It encourages man to adapt to the ever-changing conditions of life.

In difficult times, an important question becomes the fear of the unknown and the longing for the past: “... The summer pasture of Alatau, left without masters, remains crying. The empty winter camp, the faded people remained. The day, stripped and washed with simplicity, remained... Before him lay foggy days filled with uncertainty. Behind him remained the cursed road, and ahead lay the path” [6; 234]. As a person moves into the future, they wish to preserve the values of the past but also realize that the instability of life may bring new challenges.

Before an uncertain future, the significance of every moment of life increases. However, despite the fear and uncertainty, a person’s desire to maintain spiritual stability is a sign of hope and inner strength. In difficult moments, the need to make time feel both long and meaningful reveals a person’s spiritual strength and inner resilience. “Leaving the people, in prison, among all the prisoners, each day seems long as a year, full of uncertainty and riddles. Hour by hour, there follows special cruelty and malice... Though the dream is unknown, its object is clear” [6; 156].

“Thus, throughout his life, the old marketplace, which came with hostile intentions, found itself in the embrace of a great fire, choking under the black smoke, smoldering and moving away when the people of alban headed towards China” [6; 233]. The uprising is the moment when the familiar life is shattered, filled with meaninglessness. The decisions made and the disruption of peace show that the way of life of the people has changed forever. Here, the feelings of grief and destruction lead to the realization that changes are irreversible, and the past cannot be restored.

Years of silent submission to despotic politics, a life without struggle or resistance, left the people unprepared for organizing an uprising, unfamiliar with the methods and rules. Military skill was one aspect, but during a time when the Kazakh people were under pressure, they lagged behind in all achievements in education, science, and culture. Humiliation and disrespect sparked the people’s anger, revealing an understanding of the differences between them. Such disparities in capabilities made victory almost impossible. However, once gathered, it was impossible to stop the storm of fury and indignation. This lack of experience proved to be one of the key reasons for the failure to achieve the goal. “The inexperienced, young mind decided the matter simply out of anger. The matter was settled by the gross resistance and unwavering stubbornness of the entire people. All that was not understood remained concealed, and the collective protest was expressed as harshly as a blow from an axe — nothing but raw discontent and widespread dissent was voiced. Even though it was expressed, this decision conveyed the true intention of a huge mass of people who were ready to break out” [6; 38]. Lack of experience and competence leads to immature decisions, the consequences of which are dangerous because they are not well thought out. Such decisions seem spectacular in the moment,

but fail to bring real change. For this Kazakhs needed a "political awakening" and hard work towards development in knowledge, culture and civilisation.

In a transitional period, the most important values in a person's life become security and national pride: "May you have these cattle! May you at least keep what you have. That is enough. I don't need wealth... This is the time when everyone is solely focused on the salvation and honor of their people." [6; 93]. From a philosophical point of view, this indicates that the meaning of life lies not in its material aspects, but in fidelity to spiritual values. By preserving their security and honour, people sought to strengthen the spiritual unity of society as well.

One of the features of hard times is that when the future becomes dangerous and the question of survival comes to the fore, the importance of material values immediately loses its relevance. "A row of shops, colourful goods as eye-catching, a large cattle market, small shops, hanging leather goods, overturned iron cauldrons, copper samovars, dangling saddles — all these, though created for the needs of alban, became useless instantly" [6; 29]. In challenging times, people reassess their needs and realize the temporality of material wealth. Property is a transient value, and the true meaning of life lies in its meaningful moments. The sudden loss of the importance of material values leads a person to understand that the most important things in life are well-being and spiritual integrity.

"The house, the aul for the last few days seemed alien to him, as if he no longer belonged to them..." [6; 85]. This is a spiritual emptiness that has arisen due to fundamental social changes. In this context, it is felt how one is alienated from the habitual way of life.

When times change, a person's perspective on life changes as well. What was once considered important and necessary now loses its value, while many things that were previously overlooked begin to acquire greater significance: "The laughing, naive, slender alban with a pale face cast a cold look at the market, just mocking for the first time, as if saying: "Go away", "Disappear"" [6; 31]. When the former values of life lose their significance, a person begins to see themselves and their honor from new perspective. This means that, in changed circumstances, a person rethinks their values and begins to critically view what once seemed worthy.

The conflict between high-ranking officials, eager to carry out the tsar's orders, and the people drew attention to the moral, civil, and political responsibility of the elders and prominent figures of the Kazakh society, leading to decisions regarding the importance of judicial verdicts and their consequences. The responsibility to the people and the importance of obligations to future generations significantly increased.

In difficult times, human qualities that are not usually considered significant are rediscovered. The danger looming over the whole country unites people for common goals and gives warmth to unity and cohesion: "The Russians tore us apart, but, thank God, even in my old age, I saw the people united again, like children of one father..." [6; 29]. This is the moment of revival of spiritual and cultural ties, the desire to preserve the spiritual values of the people through mutual assistance and continuity of generations.

Past struggles, misunderstandings, and enmities lose their significance, making way for a desire for harmony. In conditions of unstable social life, people face spiritual turmoil and struggle for survival: "The elder frowned his eyebrows, sighed heavily, despairing and finding no way out. The women and children were making noise like frightened birds. The youth thought the same day: "I will not go", and turned their gaze to the safe mountain slopes of the Alatau, to the dark, cave-like forests. From baby to old men, everyone was talking about it. The people felt the trouble... They realised that it was a black day when the fate of the people was put to the test. Everything — important affairs, everyday concerns, food, property, livestock — receded into the background" [6; 28]. "Various things were lying in the streets. In one place there were rams and sheep slaughtered, in another there were old and weak horses tied up, and in the pens there were locked flocks of sheep" [6; 233]. Here, a common misfortune or external pressure united people, giving them the opportunity to act together. This showed the power of collective resistance in human history.

In difficult times, a special love for one's people emerges in a person. He believes it is right to die for the happiness of his people rather than simply preserving his own life: "These infidels, it seems, have lost their shape. I have lost hope. A man's sacrifice — that's what they said. What will happen to us, as long as the people stay alive" [6; 143]. Here we see how a person dedicates his life to the future and well-being of his people. This is a philosophical thought that shows the person deeply understands his duty and is ready to devote his life and fate for the benefit of his people. It reveals a deep spiritual level of readiness to sacrifice one's life for the happiness and well-being of others.

It is also important to consider the internal suffering, grief, and concerns of a person in a "transitional period". However, despite all the pain, even while hiding his suffering, qualities such as a high value for

honor emerge. "If this were somewhere else, in the open fields, in the village, he would be sitting, embracing Zhamenke's head, and crying. He would be talking about everything and freeing himself from pain, expressing complaints. He would be sitting, expressing his dreams. But now, no matter what he did, it would seem to offend Zhamenke's honor and his own, he would upset his friend, causing him pain, burning him" [6; 163]. This shows how a person, despite suffering and tragedy, values friendship above all and is willing to suppress all his suffering to preserve honor and dignity. His goal is not to show his sorrow, to maintain spiritual fortitude, and not to show weakness before external enemies. "If a place were to arise where he could be tested and mocked, made a laughingstock in front of his enemies, he could pierce himself without blinking an eye, without making a sound, dying like a wolf. Although Zhamenke's grief was tearing his heart, Uzak, instead of relaxing, became pale, clenched his teeth, and spoke to no one" [6; 164]. The severity of these trials turns into a tragedy, forcing the individual to abandon his essence.

Our ancestors, despite their own hardships, lived by the principle: "Let me suffer, but let my children not suffer, let future generations live better". This can be seen in the history of our people's "struggle for independence". One of the most important human feelings is the desire to protect loved ones, especially children, and to free them from suffering. "If anyone says they are willing to give up their son, I will kill them" [6; 78]. Here, we see the individual's personal will and the resistance that arises from it. We understand that for every person, it is important to be a protector for their loved ones, to be ready to face suffering and overcome all difficulties for the sake of their family, demonstrating a sense of kinship and brotherhood. The necessity to fight for the safety of loved ones as one of the main values of human life arises.

"Stop unnecessarily inflaming passions in the people, stop. We will not heal the Kalmyks. We will lose our property... This is a great misfortune, a horror... What belongs to our clan, what is our blood value, is now ready to scatter, to sputter" [6; 49]. Although the words of Tungatar, often seen as a negative hero, may appear pragmatic and rational, they reflect a narrow-mindedness. He places material values above the fate of the nation, equating the preservation of cattle with the preservation of human life.

During the period of "Qily zaman", the presence of discord among people destroys the unity of the nation, even leading to its disintegration and weakening national identity and cohesion. In such a situation, each person must reconsider their values, honor, and loyalty to their people. This division weakens internal ties within society, creating obstacles for collective efforts. When times of trial come for the country, traitors who only think of their own gain exacerbate the situation: "In this assembly, all the elders had their suspicions about the "bolys" (local leaders). After the first words, it became clear to everyone that they would have to be subdued. It seemed like just another issue" [6; 37]. Although the "bolys" come from the people, their actions, that create even more danger in difficult times, reflect the contradictions in choosing between personal interests and values. Additionally, narrow thinking that places material values above the fate of the nation, where the preservation of cattle is considered more important than human life, also creates division among the people: "Don't stir up the people, don't incite them. We won't go to the Kalmyks. We will lose the cattle, it's a great disaster, horror... Our ancient wealth, blood, and heritage are being destroyed and torn apart" [6; 49].

"For Kazakhs like Ospan, who felt shame and embarrassment, it became difficult to speak with "ulyk" (local governors), covering his face, not daring to look directly into his eyes, painfully restraining his feelings and quietly sighing with bitterness" [6; 57]. This is similar to the "helplessness" of a man who separated from the people, chose the side of the oppressors and was sure of the correctness of his position. In turn, the people perceive him as a "shubar zhylan", i.e. a traitor, and begin to feel disgusted with both his actions and himself. "The last punishment and the last humiliation for the souls of the dead were as follows: an alban, an educated, knowledgeable Kazakh, who, having climbed on the cart of nogai merchants, follows an official who destroys his tribesmen, thus desecrating the memory of the citizens who died in this struggle" [6; 231].

We see that hypocrites who care only about themselves, instead of being a link between the authorities and the people, divide society and exacerbate problems by their behaviour. The portrayal of those who serve their country but ultimately falter under the weight of their status is one of deep sorrow: "... there are two types of attitudes. One is the disgrace-stained, cowardly one, who looks around cautiously, like a concubine turning round to the bailiff, the judge, the merchant. The other — with contempt, insolence, with an arrogant, greedy gaze that stares at the Kazakh, at the people" [6; 7]. This philosophical contradiction arises from the desire of a part of the people for independence and honesty, while another part abandons their values for the sake of personal interests. "Otherwise, in pursuit of the favour of the authorities and the desire to become a respected person, there will appear many envious people who will lead the people into a dead end" [6; 37] —

this thought describes the spiritual fall of a person through betrayal of his people. It also emphasises how difficult it is to live in a society while maintaining strong moral values.

“Of the dense crowd of alban, only the rich Dauletbak remained, lost like a wild bird. Tungatar remained hiding in the rocks of Tekes and Syrt, wishing to avoid the chase. The rest, like abandoned dogs, remained to follow the wagon of the authorities” [6; 234].

“The writer, in his work, sometimes through the words of the characters, and sometimes from his own perspective, convincingly and explanatively portrays how the people endured the many crimes of the imperial officials, despotic local leaders, and greedy interpreters, and how they were deprived of their land and livestock” [8]. From this, we understand that the author, with deep emotional pain, tries to convey the weight of that time in his work, and that this period became a time of immense suffering for the people, one that changed their destinies.

Conclusion

In times of upheaval, societal values undergo complex transformations and new moral principles and philosophical perspectives take shape. People reevaluate their former beliefs and strive for change. Social upheavals, sorrow, anger, tests of inner spiritual strength during “qily zaman”, the struggle against injustice, and the need to reevaluate fundamental values in the most challenging moments reveal the evolution of values.

These processes illustrate society’s collective consciousness, decision-making at the height of discontent, and the dedication of individuals to their responsibilities for the common good. This theme addresses life’s instability, the suffering of people in a changing society, the fight against injustice, and the uncertainty of the future. In difficult times, stability and change intertwine, compelling society to adapt to new conditions, paving the way for social progress and transformation.

The central ideas of the period highlight people’s discontent with authority, the influence of emotions and anger, collective resistance, risk awareness, and the necessity of a complex choice between upholding one’s values and renouncing them along the way. This aims to reveal the intricate connections between social change and the inner conflicts of the individual.

“Qily zaman” draws attention to the complex issues of colonialism’s impact on society and the spiritual decline of the people. It reflects the moral degradation of individuals and society under colonialism, the tension between justice and injustice, and the questions of national identity and loyalty to one’s culture and country. Overall, it reveals the changes in individuals and society, and the nation’s struggle to preserve its national identity. During times of crisis, people place deeper emphasis on existential questions such as the meaning of life, the role of the individual in society, and moral responsibility. These questions bring about significant changes in a person’s inner world.

The analysis results show that the philosophy of “qily zaman” helps to understand the essence of changes in human life and society. In challenging times, humanity reconsiders its inner spiritual strength, moral principles, and its role in society. Additionally, during crises, the moral and political responsibility of individuals and societal leaders becomes crucial. This responsibility creates ethical dilemmas in the decision-making process, and through resolving them, the future of society is determined.

References

- 1 Есім Ғ. Адам-зат / Ғ. Есім. — Астана: Академия Абай, 2023. — 392 б.
- 2 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 4-т / М. Әуезов. — Алматы: Ғылым, 2001. — 456 б.
- 3 Жұртбаев Т. Бейуақ / Т. Жұртбаев. — Алматы: Қазақстан, 1990. — 304 б.
- 4 Сатершинов Б.М. Тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын әлеуметтік-философиялық талдау: филос. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. Мамандығы: 09.00.11 / Б.М. Сатершинов. — Алматы, 2010. — 42 б.
- 5 Әуезов М. Қилы заман / М. Әуезов. — Алматы: Ан-арыс, 2006. — 192 б.
- 6 Әуезов М. Қилы заман / М. Әуезов. — Қарағанды: Qasym баспа үйі, 2023. — 238 б.
- 7 Пірәлиева Г. М. Әуезовтің «Қилы заман» повесіндегі психологиялық портреттердің бейнелену мәселелері [Электрондық ресурс] / Г. Пірәлиева // Kerey.kz. — 2017. — Кіру режимі: <http://kerey.kz/?p=9988>.
- 8 Бердібай Р. Бес томдық шығармалары жинағы / Р. Бердібай. — Алматы: Қазығұрт, 2005. — 448 б.

Н.Р. Салыматова, В.А. Есенгалиева

«Қилы заман»: философиясы: қоғамның өзгеруі және адами құндылықтар

Мақала қазақ философиясындағы «қилы заман» ұғымының маңыздылығын терең зерттеп, оның күрделі кезеңдердегі адамның дүниетанымы мен құндылықтарына тигізген әсерін жан-жақты талдауға бағытталған. Қазақ халқының «заман» туралы дәстүрлі түсінігінде оның сипаты өзгермелі, тұрақсыз, болып келеді және оны саралай білу — болашақ заманды айқындауда маңызды рөл атқарады. Осындай қиын-қыстау кезеңнің бірі, қазақ халқының тарихи санасында ерекше орын алған «қилы заман» кезеңі. Заманның ауыспалы сәттерінде адамның күнделікті өмірі, қалыптасқан қоғамдық қатынастары мен өмірлік ұстанымдары, тіршілікке деген көзқарасы күрделі өзгерістерге ұшырайды, қайта қалыптастыруды қажет етеді. Бұл жұмыста «қилы заманнан» туындаған қоғамдағы әлеуметтік, саяси және мәдени өзгерістердің адам санасы мен құндылықтарына әсері зерттелген. Қоғамның өзгерістеріне сай экзистенциалды сұрақтардың өзектілігі артып, моральдық жауапкершілік мәселелері де басты назарға алынады. Мұндай уақытта адамгершілік пен әлеуметтік-саяси мәселелер айрықша маңызға ие болады. «Қилы заман» философиясының мәнін нақты тарихи кезеңде қарастыру мақсатында, ел жадында «қилы заман» ретінде сақталған, 1916 жылғы қазақ жеріндегі ұлт-азаттық көтерілісі негізге алынды. Көтеріліс сипаты Мұхтар Әуезовтің «Қилы заман» тарихи повесіне сүйеніп талданған. Бұл шығарманы негізге ала отырып, елдің еркіндікке ұмтылысы, болашаққа деген сенімін қайта жандандыру идеялары зерделеніп, ұлттық сананың жаңғыруы, өмір мәні мен болашаққа деген көзқарастары мен күрделі тарихи жағдайдың аясында «қилы заман» философиясының мәнін ашуға, өмір құндылықтарын қайта бағалауға бағытталған әрекеті қарастырылған.

Кілт сөздер: заман, өзгеріс, отаршылық, тарих, күрес, құндылық, өмір мәні, тағдыр, болашақ, белгісіздік.

Н.Р. Салыматова, В.А. Есенгалиева

Философия «Қилы заман»: общественные изменения и человеческие ценности

Статья направлена на исследование значения понятия «қилы заман» в казахской философии и всесторонний анализ его влияния на мировоззрение и ценности человека в периоды сложных исторических изменений. В традиционном представлении казахского народа «заман» характеризуется изменчивостью и нестабильностью, а умение его осмыслить играет важную роль в определении будущего времени. Одним из таких трудных периодов, занявших особое место в историческом сознании казахского народа, является эпоха «қилы заман». В моменты смены эпох повседневная жизнь человека, сложившиеся общественные отношения, жизненные принципы и взгляды на существование подвергаются глубоким преобразованиям и требуют переосмысления. В этой работе исследуется влияние социальных, политических и культурных изменений, порожденных эпохой «қилы заман», на сознание и ценности человека. В условиях перемен в обществе актуализируются экзистенциальные вопросы и возрастает значимость моральной ответственности. В такие времена особую значимость приобретают вопросы нравственности и социально-политических отношений. Для анализа значения философии «қилы заман» в конкретном историческом контексте, рассматривается национально-освободительное восстание 1916 года на казахской земле, оставшееся в памяти народа как «қилы заман». Характер восстания анализируется на основе исторической повести М. Ауэзова «Қилы заман». Исходя из данного произведения, изучаются стремление народа к свободе и возрождение веры в будущее, обновление национального сознания, переосмысление смысла жизни и взглядов на будущее. В сложных исторических условиях раскрывается значение философии «қилы заман» как стремления переоценить ценности человеческой жизни.

Ключевые слова: время, изменения, колониализм, история, борьба, ценности, смысл жизни, судьба, будущее, неопределенность.

References

- 1 Yessim, G. (2023). *Adam-zat. [Humanity]*. Astana: Akademiia Abai [in Kazakh].
- 2 Auezov, M. (2001). *Shygarmalarynyn elu tomdyq tolyq zhinagy [A complete collection of works in fifty volumes]*. Vol. 4. Almaty: Gylm [in Kazakh].
- 3 Zhurtbaev, T. (1990). *Beiuq [Twilight]*. Almaty: Qazaqstan [in Kazakh].
- 4 Satershinov, B.M. (2010). *Tarikhi sananyn qalyptasuy men damuyn aleumettik-filosofiialyq taldaу: [Socio-philosophical analysis of the formation and development of historical consciousness]. Extended abstract of Doctor's thesis*. Almaty [in Kazakh].
- 5 Auezov, M. (2006). *Qily zaman [Difficult times]*. Almaty: An-arys [in Kazakh].

- 6 Auezov, M. (2023). *Qily zaman [Difficult times]*. Qaragandy: Qasym baspa uii [in Kazakh].
- 7 Piralieva, G. (2017). M. Auezovtin «Qily zaman» povesindegi psikhologiialyq portretterdin beinelenu maseleleri [The problems of portraying psychological portraits in M. Auezov's novel «Qily zaman»]. *Kerey.kz*. Retrieved from <http://kerey.kz/?p=9988> [in Kazakh].
- 8 Berdibai, R. (2005). *Bes tomdyq shygarmalary zhinagy [A complete collection of works in five volumes]*. Almaty: Qazygurt [in Kazakh].

Information about the authors

Salymatova Nurgul — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0005-3924-5536>

Yessengaliyeva Venera — Candidate of Philosophical Sciences, West Kazakhstan Agrarian Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-7546-2328>

Г.С. Симұканова*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: simukanova@mail.ru)

Профессор Ақселеу Сейдімбек және түркілік тұтастану идеясы

Түркі тектес халықтардың түбі бір. Олардың өмір салты, наным–сенімдері, тілі, ділі ортақ. Алайда XX ғасыр басындағы әлемдегі өзгерістер, оның ішінде кеңес заманы кезіндегі идеялық, саяси-әлеуметтік қақтығыстар Орта Азия мен Қазақстанның, қала берді әлемнің түркі тектес халықтарының бірлігі мен тұтастығына зор нұқсан келтірді. Ұлт мүдделері де зардап шекті. Ал түркология ғылымы тілдік, ориенталистік шеңбермен шектеліп, Шығыстанудың бір саласы ретінде ғана қарастырылды. Өткен ғасырдың екінші жартысында әлемде жаһандану процесі жүрсе, соңына қарай Кеңестер Одағының құрамында болған мемлекеттер өз дербестіктеріне қол жеткізді. Осы Тәуелсіздіктің арқасында түбі бір түркі тектес этностардан құралған мемлекеттер өзара қарым-қатысқа, әр тарапты байланыстарға мүмкіндік алды. Соның негізінде саяси және ғылыми әдебиеттерде түркілік тұтастану мәселесі көтерілуде. Біздің ойымызша бұл заман талабы. Тәуелсіздік жылдарында түріктанушы ғалымдарымыз жоғарыда кеткен ағаттықтарға назар аударып, түркологияның көкжиегін кеңейтті. Әсіресе, түркі елдерінің тұтастану процесінің саяси-әлеуметтік, болмыстық-дүниетанымдық жақтарына көңіл бөліне бастады. Автор мақалада түріктану ғылымына белгілі деңгейде үлес қосқан профессор Ақселеу Сейдімбектің еңбектеріндегі түркілік тұтастану идеясын зерделеуді мақсат еткен.

Кілт сөздер: түрікшілдік, түркология, түркілік өркениет, түркілік мәдениет, түркілік мораль, түркілік дүниетаным, сабақтастық пен тұтастық, түркілік тұтастану, түркілік таным.

Kipicne

Кез келген жеке мәселелердің түпкілікті шешімі оның жалпы мәселелерімен байланысты болады. Бұл түркі халықтарының бір-бірін тануларына да қатысты. Олардың тілі, әдебиеті, фольклоры, эстетикалық әлемі, этикалық ұстанымдары, мәдениеті мен салт–дәстүрлері, экономикасы мен саясаты тағы басқаларын зерделесек, бұл халықтардың арғы замандарда біртұтастықта болғанына көз жеткіземіз. Осыны терең сезінген түрік әлемі ойшылдары XX ғасырдың бас кезінде, түрік тілдес халықтардың мәдени–рухани тұтастығы жөнінде әңгіме ете бастады. Бірақ, оған әлемдегі түрлі саяси ахуалдар кедергі болды. Олар: ғасыр басындағы және сол ғасырдың ортасындағы дүниежүзілік соғыстар, кейінгі тоталитарлық жүйенің құрсауы, орындалмайтын жалған идеалдар мен мақсаттар т.б. Алайда, бір ғасырдай уақыт өткенде, дәлірек айтсақ сол XX ғасырдың соңына қарай тегі мен тілі бір түркі ұлыстарының тұтастығы мәселесі туралы идея қайта оралды. Әділдік үшін айта кеткеніміз жөн, мұның сыр–себебін бір ғана түрік тілді ұлттардың тұтастануға деген ұмтылыстарымен байланыстыру жөн болмас еді. Сондықтан да, біз профессор А. Сейдімбектің «түркілік тұтастық идеясының қайта дүниеге келуін әлемдік дамудың заңдылықтары аясында танып түсінгеніміз және түсіндіргеніміз жөн» [1; 57], – деген пайымы ғылыми-танымдық тұрғыдан ұстанымды деп есептейміз.

Әлемдік тарих пен өркениеттің дамуында түркі халықтарының да өзіндік орны бар. Адамзат даму тарихы көрсеткендей әрбір өркениет өзіне дейінгі дамыған мәдени, тарихи өркениеттің мирасқоры. Осы тұрғыдан алғанда әлемдік өркениеттің де өзінің өткен кезеңдерінен жинақтаған өзіндік даму, қалыптасу жолдары бар. Түркі өркениеті әлемдік өркениеттің құрамдас бөлігі, алайда осы сан ғасырлық тарихы бар өркениетті бұл күндері Қазақстансыз елестету мүмкін емес.

Түркі әлеміне танымал ақын Мағжан Жұмабаев кезінде:

«Қалың түркі енші алып тарасқанда,

Қара шаңырақ қазаққа қалған екен» [2; 47], – деп жырлағаны бар. Өлеңнің мән-мазмұнын нақты ұғынар болсақ, бүкіл түркі тектес этностарға қара шаңырақ болған Қазақстанның бүгінгі заманда да түркілік тұтастанудың орталықтарының біріне айналу мүмкіндігі мол. Бұның дәлелі ретінде Орта Азияны мекендеген бұрынғы кеңестік мемлекет құрамында болған елдер арасындағы соңғы жылдардағы экономикалық, әлеуметтік, рухани және сыртқы саясаттағы ынтымақтастық бойынша

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: simukanova@mail.ru

өткен кездесулер мен нақты шешімдерді айтсақ та жеткілікті. Бұл игілікті істерге баға бере келіп, ҚР Президенті Қ.-Ж. Тоқаев өзінің «Орталық Азия ренессансы: орнықты даму және өркендеу жолы» атты бағдарлық мақаласында: «Орталық Азия аймағы сан ғасырдан бері біртұтас геосаяси және рухани кеңістік ретінде белгілі. Бұл — табиғи ресурсы мен адам капиталы мол, мәдени-тарихи мұрасы бай өңір... Бүгінгі таңда бес мемлекет арасындағы саяси, сауда-экономикалық және мәдени-гуманитарлық қатынастар нақты мазмұнға ие болып, терең стратегиялық әріптестік пен одақтастық деңгейге көтерілді» [3] деп жазған болатын. Ендеше, бір кезде «енші алып тарасқан» әлемдегі түрік тектес этностардың жаһандану заманында жаңаша бірігуін, тұтастануын заңдылық деп түсінгеніміз жөн. Біз аталған мақалада профессор Ақселеу Сейдімбектің (1942-2009) еңбектеріндегі түркілік тұтастық идеясын дүниетанымдық тұрғыдан зерделеу мақсатын көздейміз.

Зерттеу әдістері

Ғылыми ізденісімізде А. Эйнштейннің: «әрбір маңызды жетістік жаңа сұрақтар туғызады» [4; 292] деген қағидасын ескере отырып және профессор А. Сейдімбектің түркілік тұтастық идеясы бойынша ғылыми ізденістері негізінде, Тәуелсіздік тұсында қол жеткізген мүмкіндіктер ауқымында өз пайымдауларымызды жасадық.

Мақалада түркі халықтары болмысына тән жалпы менталитеттер мен ұлттық-этностық даралану және қазіргі заманғы тұтастану мәселелері философиялық таным тұрғысынан жеке мен жалпының бірлігі заңына сәйкес қарастырылған. Зерттеу жұмысымызда тұтастық пен нақтылық қағидаларын да ескердік.

Сонымен қатар мақаланың әлеуметтік-тарихи үрдістер мен заманның әр кезеңдерін баяндайтын тұстарында салыстырмалы тарихи және салыстырмалы талдау әдістері де кеңінен қолданыс тапты. Және өзіндік қажетіне қарай тарихи-әлеуметтік талдау, саралау, және салыстыру т.б. әдістер де пайдаланылды.

Нәтижелері

Түрікшілдік — XIX ғасырдың соңына қарай қарқын алған түркі халықтарын бірлікке, өзара байланыстарын нығайтуға үндейтін қоғамдық-саяси ағым. Түрікшілдікті насихаттаушылардың көш басында Париж университетінің түлегі, аса жоғары интеллектуал, саяси қайраткер, бүкіл мұсылман әлеміне танымал тұлға Исмаил Гаспринский тұрды. Ол өз идеясын түрікшілдік «тілде, пікірде, істе — бірлік» деген ұранмен өзі шығарған «Тәржіман» газеті арқылы насихаттады. Кейін кеңес үкіметі тұсында бұл ағымды да, оның жақтастарын да қаралап көрсеткенімен, олар негізінен оң мақсат ұстанған ұлт, ел-халық қамын ойлағандар еді. Анықтық үшін айта кетелік, өз бастауын түрікшілдіктен алатын «пантюркизм» — түркі халықтарын бірлікке, өзара байланыстарын нығайтуға үндейтін қоғамдық-саяси ағым, діни-саяси идеология болса; «Жаңа әдіс» дегенді білдіретін «жәдитшілдік» өңірдегі түрік-мұсылман жұртшылығын ағарту, өзгерту мен дамыту үшін еңбек ету, демократиялық құқықтар үшін күрес т.б. көздеген болатын. Сондықтан да түрік тектес халықтардың арасында олардың қолдаушылары өте көп болды.

Бұл саяси ағымды Алаш зиялылары да қолдады. Ел қамын, ел бірлігін ойлаған Алаш зиялыларының түрікшілдігі тарыдай шашырап кеткен түркі жұртының ортақ мәдениеті мен өнерін, салт-дәстүрлерін, бауырластықты жаңғырту идеясын ұстанған мәдени-рухани қозғалыс еді. Алаштықтар XX ғасырдың басында Ресей Империясының қол астында отарлық езгінің тауқыметін тартқан қазақ халқының, жалпы түркі халықтарының азаттық қозғалысын өрбітуді көздеді. Алайда олардың бұл армандары жүзеге аспады, көздеген мақсаттарына жету бұйырмады.

Оларды сол тұстағы тоталитарлық жүйе қуғын-сүргінге ұшыратса, жақсы ниетпен басталған түрікшілдік қозғалысын «ұлтшылдық» деп айыптады. Кейін болмыстары бір-біріне жақын түрік этносы тұтастанудың орнына әміршілдік-әкімшілдік жүйенің күшімен ауқымы тарылып, енді ол негізгі мақсаты түрік тектес халықтардың тілі мен ориентологияны зерттеуге арналған түркология ғылымы ретінде дамыды.

Тәуелсіздік жылдарында ғалымдарымыз осы кеткен ағаттықтарға назар аударып, түркологияның көкжиегін кеңейтті, бұрынғы кемшіліктердің орнын толтыру бағытында жұмыстар жасалуда. Профессор А. Сейдімбек теориялық-методологиялық тұрғыдан түркология саласында кеткен осы ағаттықтарды былайша пайымдайды. Біріншіден, Еуропа ғалым-зерттеушілері үшін түркология күні бүгінге дейін ориенталистиканың, яғни шығыстанудың бір саласы ғана. Ал Шығыс дегеніміз тарихи-мәдени тұрғыдан алғанда көпсалалы, көпүлгілі, көптекті құбылыс; екіншіден, түркология негізінен

түркі халықтарының тілін зерттейтін ғылым ретінде бой көтерді де, бұл үрдіс күні бүгінге дейін жалғасуда. Яғни, ол түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін кешенді қалпында біртұтастықта зерделеуге қол жеткізе алмай келеді. Сондықтан да, түркологтармен түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті жалпыадамзаттық тарих пен мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылмай келеді; үшіншіден, әуелі Ресейде, кейін Кеңестер Одағында белгілі деңгейде дамыған түркология XX ғасырдың ортасына қарай ғылыми ақиқатқа жетуден гөрі, социалистік идеологияның ықпалына көбірек бой алдырды [1; 322].

Міне, осындай методологияның зардабынан этногенетикалық, саяси-әлеуметтік және мәдени-рухани біртұтастығы бар ұлттар мен ұлыстардың аралары қашықтай берді. Ал, егерде, түркі тектес халықтардың тарихи-мәдени болмыстарын біртұтас құбылыс ретінде қарастырғанда, біз Еуразия құрлығында мыңдаған жылдық тарихы бар ұлы мәдениеттің болғанына көз жеткізер едік. Сонымен қатар, профессор А. Сейдімбек өзінің ғылыми ізденістерінің өзегі еткен көшпелілер мәдениетінің де мән-маңызын түсінер едік. Алайда, жоғарыдағыдай үрдіс «біртұтас түркі мәдениетінің болғанын, қазір де бар екенін жоққа шығарып қана қойған жоқ, сонымен бірге объективті ақиқатқа жетудің ғылыми жолын да тұйыққа тіреді» [1; 322].

Айта кеткеніміз жөн бұрын да, кешегі социализм тұсында да түркология ғылымы тоқтаған жоқ, сан жағынан алғанда бұл саланың мамандары да өсті. Сонымен бірге түркі тектес халықтардың тарихы мен мәдениетіне қатысты кереғар тұжырымдар да сонша молая түсті. Нәтижесінде «советтік түркология шындыққа жетуден гөрі, оны күрделендіріп, ғылымға кереғар тұжырымдар көбейді, тіпті әрбір түркі тектес ұлттардың өз «түркологиясын» қалыптастырып, түркі тектес халықтардың арасын алшақтата түсті» [1; 323]. Бұл ойының дәлелі ретінде зерделі зерттеуші А. Сейдімбек, кезінде «Әлем әдебиеті кітапханасы» сериясымен жарық көрген 200 томдық еңбекте бүкіл түрік әлеміне ортақ тұлғалардың өзбектікі, қазақтыкі тағы басқа деп меншіктелгенін қынжыла жазды. Мәселен, жоғарыдағы еңбектің 55-ші томында Қожа Ахмет Ясауи мен Ахмет Йүгінеки өзбек ақыны делінсе, Қорқыт, әл-Фараби, ибн-Сина, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұн сияқты бүкіл түркі халықтарына ортақ тарихи тұлғаларды да әркімдерге меншіктеп берген. Соған қарағанда осы басылымға жауапты адамдар адамзаттың арғы-бергі тарихынан аз хабардар, ал ұлт пен ұлыстардың қалыптасуынан бейхабар болса керек. Профессор А. Сейдімбек атап көрсеткендей, «осылайша, бір кездегі айырмашылығынан гөрі тектестігі басым, жаттығынан гөрі жақындығы басым түркі тілдес халықтар соңғы бірер ұрпақтың көз алдында түпкі тұтастығын тану арқылы ғана даралығын тануға болатын мүмкіндіктерін әлсірете түсті. Бұл жағдайды түркі тілдес халықтардың бүгінгі таңдағы әр тарапты тарихынан, әдебиеті мен өнерінен, фольклорлық мұрасынан, алфавит қалыптастыру және термин жасау үрдістерінен де айқын аңғаруға болады» [1; 323].

Қазіргі уақытта Кеңестер Одағы ыдырап, оның орнына бірнеше Тәуелсіз мемлекеттер пайда болды. Олардың бірқатары түркі тілдес мемлекеттер. Бүгінгідей түркология ғылымы тарихи сындарлы кезенді басынан кешіп жатқанда, оның ғылым саласы ретінде жаңа деңгейде көрініс табуын, бұл жолда теориялық-методологиялық соны (жаңа) серпін жасау керектігін, әсіресе осы саланы жалпы түркі халықтарының тарихи болмысын айғақтайтын ғылым ретінде кешенді қалпында зерделеу керектігін уақыттың өзі қажет етіп отыр. Бұл мәселеге осы тұрғыдан келген ғалымдарымыздың ортақ ойлары «қазіргі уақытта түркология ғылымының ауқымын кеңейту және көне түркілік дәуірмен жалғастықта қарау арқылы түркілік тұтастыққа бетбұрыс жасау бүгінгі заман талабы» [5; 4-5], – деген профессор А. Сейдімбек пікірімен үндеседі.

Осы ұстанымды басшылыққа ала отырып түрік мәдениетін, тарихын сөз еткенде адамзаттың рухани, мәдени дамуына түрік халықтарының қосқан үлесінің мол екенінің куәсі боламыз. Біз бұрынғы бабаларымыздың бұдан бір жарым, екі мың жыл бұрын өзінің төл алфавитін жасай алғандығын мақтаныш ете аламыз. Осы мұраның жекелеген қалдықтарының біздің заманымызға дейін жеткені дүние жүзінің зиялы қауымына мәлім. Бұл тасқа қашалып жазылған жәдігерліктерден көне түркі халқының арман-мақсаты, мүддесі мен болмысы анық сезіледі. Сонымен қатар, «сол дәуірдегі Еуропа жұртшылығында әлі жазу болмаған кезде түркілердің өз тарихын тасқа басып жазуы үлкен мәдениеттің көрінісі. Тарих ғылымында өзіндік жазудың болуы дербес мемлекеттіктің белгісі болып саналады» [6; 32].

Профессор А. Сейдімбек көне түркілер мен бүгінгі түркі тектес халықтардың сабақтастығы мен тұтастықтарын көптеген нақты мысалдармен шынайы дәлелдейді. Олар: *тілден, мақал-мәтелдерден, таным-тағылымдардан, діни наным-сенімдерінен, дәстүрлерінен, өмір салттарындағы кейбір ұқсастықтардан* көрініс табады деп есептейді. Бұның ақиқат екендігіне жоғарыда аталған түрік

болмысына тән кез келген жағдаятты талдау арқылы көз жеткізуге болады. Біз профессор А. Сейдімбек пікірлерін негізге ала отырып, солардың кейбір бағыттарына тоқталып өтеміз.

Ғалым А. Сейдімбектің пікірінше, көне түркілер мен қазақтардың мәдени сабақтастықтары ең алдымен тілден көрінеді. Қазақ тілі өз бастауларын байырғы түркі замандарынан алады, яғни біздің ұлттық тіліміздің шекарасы мен шегі біздің көзқарасымыз бен дүниетанымымыздың да шекарасын көрсетеді. Тіл арқылы ұлттың менталитеті мен мәдениеті ашылады. Сондықтан да XX ғасырдың аяғына қарай тіл мәдениетінің өнімі (жемісі, нәтижесі т.б.), оның өмір сүруінің құрамдас бөлігі және мәдени кодтардың қалыптасу факторы ретінде қарастырыла бастады. Көне түркілік жазба мұрағаттар тілінен сол заманғы түркілердің дүниетанымы, мәдениеті анық көрінеді және сол заманғы таным-түсінік пен мәдениет бүгінгі қазақ ұлтының мәдениетінен алыс емес, тіпті әлде қайда жақын, ұқсас, ортақ. Ескерткіштердің тасқа қашалып, орнатылғанына мың жылдан асса да, оның лексикасындағы көптеген сөздер қазіргі қазақ тіліндегі сөздермен мағыналық, тұлғалық жағынан өте ұқсас болып келеді.

Түркі халықтарының тарихи туыстығы мен тарихи тағдырларының ұқсастығы, тілдерінде ғана емес, музыкалық өнерлерінде де сақталған. Өнер зерттеушілері олардың музыкаларынан осы ұлыстардың тарихи тамырларын тануға себебі тиетін көптеген фактілерді тапқан. Сол факті-деректердің бірі — туыстас ұлттардың музыкалық аспаптары. Сондықтан, профессор А. Сейдімбек атап көрсеткендей, ортақ музыкалық мұраларымызды кешенді түрде, салыстыра зерттеу — түркология ғылымына да, түркі халықтарын жақындастыруға да зор ықпал ететін, игілікті іс.

Түркі тілдес халықтардың музыкалық аспаптарының арасындағы ұқсастықтарды ғалым-зерттеушілер тегін айтып жүрген жоқ. Бүгінгі қазақ философиясының ең негізгі қайнары түркі халықтарына ортақ ойлау жүйесінен келетіні секілді, қазақ музыкасының да түп-тамыры, ежелгі арнасы түркілік әуен-саздарда жатқаны анық. Солардың бірі қобыз репертуарында орындалып жүрген Қорқыт атаның күйлері. Қазақтың белгілі музыка зерттеушісі Б. Сарыбаев «Қазақтың музыка аспаптары» атты еңбегінде «қазақтың кейбір музыкалық аспаптары Батыс Сібірді мекендейтін түркі тілдес халықтардың музыкалық аспаптарына көп ұқсайтындығы» [7; 11] жайлы жазған. Ал осы елдердің және өзімізге іргелес жатқан Орта Азия елдерінің музыкасы да қазақ музыкасынан алшақ емес екені барша жұртқа белгілі. Бұған дәлел ретінде бүгінгі күнгі қазақтың домбырасы мен қырғыздың комузының сыртқы ұқсастықтарын да, ән-әуездерінің де үндесіп жататындығын айтуымызға болады. Өйткені, түркі тілдес халықтардың музыкалық аспаптарының пайда болуы мен шыққан тегі бір. Әуел баста, бір нұсқада шыққан музыкалық аспаптар, кейін келе, әрбір ұлттың өзіне тән өмір салтымен, ерекшеліктерімен көптеген өзгерістерге ұшыраған.

Зерттеуші А. Сейдімбектің тағы бір ерекше назар аударғаны *көне түркілік таным мен бүгінгі қазақ халқының таным-түсінігінің* де ұштасып жатқандығы. Мысалы көне түркілерге ортақ тотем (кие) — *көк бөрі* (қасқыр). Ал көнеден келе жатқан наным-сенім бойынша киелінің атын атауға болмайды. Бағзы замандардағы түркі тайпалары қасқырды *көк құрт*, *бөрі* деп атаған. Мұндағы *көк* сөзі — «аспан», «көк түс»; ал *құрт* сөзі — «құтқару», «аластау» мағынасын береді, көне түріктер танымында *көктен түскен құтқарушы*. Көне түркілер өздерін осы Көк бөріден тарадық деп түсінген, туларына алтынмен әдептелген бөрінің басын бейнелеген. Қазақ халқы үшін де бөрі — қасиетті тотем. Сондықтан көне көз қариялар күні бүгінге дейін оның атын атамай «ит-құс» дейді. Осы таным-түсінік негізінде қазақтарда үлкеннің, сыйлы адамның атын атамау, келіндерінің ата-енесінің аттарын атамаулары күні бүгінге дейін сақталған. Ол зор құрмет деп есептеледі [8; 19].

Профессор А. Сейдімбек көне түркілер мен бүгінгі қазақтардың *діни көзқарастары мен наным-сенімдерінен* де үндестік табады. Ислам дінін ұстанушы түрік тектес этностар арасында, оның ішінде қазақтарда да бұл діннің өз тамырын сонау көне түркі дәуірінен алатыны белгілі. Көне заманда байырғы түркілердің ортақ діни сенімдері Көк Тәңірі болған, соған табынған. Тек IX–X ғасырларда ғана Орта Азияның түркі тілді халықтарының кейбір бөліктері Ислам дінін қабылдай бастады. Алайда табиғатына жауынгерлік тән түркі тайпаларының арасында Исламды қарудың күшімен кіргізу мүмкін емес еді. Дін таратушылар түркілердің жауынгерлік рухын бағындыра алмайтындарына көздері жетіп, бейбіт уағыз жолын ұстанды. Ислам дінінің ұстанымдары да араб тілінде емес, жергілікті халықтың өз тілінде, түркі тілінде, өлең-жырмен таратылды. Тәңіршілдікпен ортақ, ұқсас, адамгершілік наным-сенімдер көп болғандықтан, түркі тайпалары мұсылмандықты жеңіл қабылдады. Қазіргі заманда да түркі тектес, түрік тілдес мұсылмандар арасында бұл салада аса айтарлықтай алшақтықтар көрінбейді.

Түркі халықтарының наным-сенімдеріндегі ортақтықтар көбіне *ырымдар мен тыйымдардан* көрініс тапқан. Тыйымның түбіне үңілер болсақ, оның арғы жағында таным тұрады. Ал ол іс-әрекет кезінде жаманатқа ұшыратқан белгілі бір құбылыс, жамандыққа ұрындырған жағдай болуы, немесе, тұтас адам болмысына, оның жекелеген жақтарына әсер ететін әрекеттер жиынтығы болуы мүмкін. Сондықтан түркі тектес халықтар танымында тыйымдар тәртіп пен тәрбиенің, тазалықтың, денсаулықтың, сыпайылықтың, адамгершіліктің көзі. Қазіргі қоғамда біз өзіміздің осы құндылықтарымызды ескере бермейміз, оның өскелең ұрпақ тәрбиесіндегі маңызына да мән бермей жүрміз. Профессор А. Сейдімбек пікірінше, «кез келген қоғамдағы салт-дәстүрдің, кісілік қалыптарының, діннің, заңның, яғни, кең мағынасында мәдениеттің негізі тыйым арқылы қалыптасады» [9; 24], сондықтан түбі бір түркі халықтарының бірліктері тыйыммен де байланысты.

Түркі халықтарына тән ортақ үндестікті көрсету үшін біреу мысалдарға жүгінелік. Табалдырыққа қатысты тыйым. Көне замандарда көптеген халықтарда, оның ішінде түркі тектес этностарда да, табалдырықты басу — үйдің иелерін басыну, зорлық жасау сияқты түсініліп, әулеттің, қала берді көпшіліктің наразылығын тудырған. Сондықтан үйге кіріп-шығып жүрген жас балаларға да, басқаларға да «табалдырықты баспа» деп ескертіп отырады. Ал біздің қазақтар арасында табалдырықты басу мен босағаға керілу күні бүгінге дейін жаман ырым болып саналады. Аталған тыйым туралы басқа да көптеген түсіндірулер бар. Тағы бір мысал, якуттарға қатысты. Олар қыздарына малдың құлағы мен көзін жегізбейді. Бұл тыйым бұзылса, балалар ұры болады деген сенім қалыптасқан. Ал қыздар мен әйелдер сиырдың көзін жесе балалары бадырақ көз болып туылады деп тыйым салған [10; 123]. Осыған ұқсас ырым-тыйымдар басқа да түрік тектес этнос өкілдеріне де тән. Отпен байланысты нанымдар мен тыйымдар да бүкіл түрік жұртшылығында бар және белгілері мен көріністері де ортақ. Бүкіл Орта Азия халықтарына тән бос бесікті тербетпудің мәні, егер бұл тыйым бұзылса ол үйде бала тумайды, немесе туа сала шетінеп кетеді деген қалыптасқан наным-сенім бар. Осындай ырымдар жас баланың шашын алуға, оған көз тиеді деп оның киімдеріне моншақ, құстың тұяғын тағу т.б. түрінде бүкіл түрік тектес халықтарға тән [11; 187]. Көріп отырғанымыздай түркі тектес халықтардағы ырымдар мен тыйымдар арасында аса алшақтық жоқ, өзара үндес. Бұның өзі олардың түп тарихының ғасырлар бойғы бірлігін көрсетіп қана қоймай, олардың қазіргі заманғы тұтастануына да тетік болары сөзсіз.

Танымдық тұрғыдан алған түрік тілді халықтар арасында «Ата сөзі» деп ұғылып, қабылданатын *мақал-мәтелдердің* орны ерекше. Түрік тектес халықтар өзара қарым қатыста, әр түрлі әлеуметтік ортада, қуаныш пен қайғыға қатысты сөздерінде мақал-мәтелдерді жиі қолданған. Қазақ халқы түсінігінде орынды қолданылған «мақал — сөздің көркі» [12; 44]. «Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» дейтін қазақ билері дау-дамайда, әлеуметтік шиеленістерде айтылған ойдың ішінен оның түйінін тауып көпшілікті сол түйінді шешімге сендіре білген, бұл кейін «сөзге тоқтау», «сөзге қонақ беру» салтына айналған. Ал билердің білімділігі мен таным тереңдіктерін көрсеткен.

Профессор А. Сейдімбек қазақ халқының *мақал-мәтелдері* де өз бастауларын көне түркі әдебиетінен алады деп есептейді. Көне мен жаңаны сабақтастырып тұрған мақал-мәтелдер халық шығармашылығының төл жемісі, өмір тәжірибесінен түйінделген даналық нәтижесі. Мақал-мәтелдер түркі халықтарының даналық шыңы. Бабадан қалған ескі сөздің, есті сөздің тарихта пайда болу, қалыптасу кезеңдері бүгінгі дәуірден қанша алыс кетсе, халықтың кеменгер ойшылдығы, ой зергерлігі, сөз көсемдігі тарихы да соншалық әріден басталады.

Түркі тілдес халықтардың мақал-мәтелдерінің көпшілігі бір-біріне ұқсас болып келеді, дәлме-дәл қайталанатын ортақ мақалдар да көптеп кездеседі. А. Сейдімбектің пайымдауынша, оның басты себебі, бұл халықтардың тағдыры, кәсібі мен шаруашылық ортақтығы, немесе, ұқсастығы. Сонымен қатар, әдет-ғұрып, сенім-нанымдарының да сәйкестігі. Рухани әлемдерінде де айта қаларлықтай алшақтықтардың болмауы [13; 37]. Тегі бір түркі халықтарының рухани мұралары да ортақ. Көне заманнан келе жатқан Күлтегін, Тоныкөк жазбаларында, М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегінде, Ж. Баласағұнның «Құтты білік» шығармаларында қолданылатын мақал-мәтелдер башқұрт пен татарға да, қазақ пен қырғызға да, түрік пен өзбекке де, басқа да түрік тілдес халықтарға ортақ. Бұл саясаттың салдарынан алшақтап кеткен түрік тектес халықтардың бастапқы бірліктерінің куәсі.

Түркі дүниесінің рухани мұраларындағы *тәрбие* туралы ой-пікірлерде де ортақтық бар. Мысалы, Ж. Баласағұн еңбектеріндегі «Ұлдар мен қыздарды қалай тәрбиелеу керек» деген бөлімінде:

«Мейрімді, таза болса тәрбиесі,

Баланың еркін өсер ақыл-есі» [14; 421], – деген жолдар бар. Адамзат баласының оның ішінде түрік жұртының көркем мінезі мен қайырымдылығы, ізгілігі жөнінде Ахмед Йүгінекиден бүкіл түркі әлемі болмысына тән мынадай терең тәрбиелік мәнді сөз қалған:

«Бақыла бар қылықты, жақсыны ерте,
Ізгілік кімде болса, соны «ер» де,
Ағаш қой — қайырсыз жан жемісі жоқ,
Ағашты жемісі жоқ, кесіп өрте...
Біреуден бір жақсылық көре қалсаң –
Еселеп қайтар, ақыл осыны ұқты» [15; 398-399].

Бұл адами қатысқа, түсінік пен бірлікке құрылған, әрбір әрекетін ақылға жеңдіріп отыратын түрік моралі. Қазақтың «сыйға сый, сыраға бал» деген тәмсілінің де түп тегі өз тамырын осы ұстанымнан, көне орта ғасырдан алады. Дана Абай ұрпағын тіпті түрік тұтастығының шеңберінен шығара «адамзаттың бәрін бауырым» деп сүюге шақырды [16; 57].

Көріп отырғанымыздай, адамдардың әлеуметтік, немесе, ұлттық бірлестіктерге ұйысуының негізін ортақ дүниетаным, ортақ сенім құрайтыны анық. Кез келген елдің, немесе халықтың өркениеттік бағытта дамуы сырттан енгізілген ықпалдардың әсерімен емес, ұлт болмысының терең рухани қыртыстарын қамтитын дүниетанымдық тұрғыдан шешіледі. Сондықтан ұлттың өткен тарихы мен дәстүрлі рухани-дүниетанымдық тұғырларын қалпына келтіруде оны танымдық-көзқарастық тұрғыдан қарастырудың маңызы зор.

Талқылау

Ғылыми ортада белгілі, түркологияның дербес ғылым саласы ретінде дамып зерттелгеніне де үш ғасырдан асты. Осынау уақыт ішінде онымен айналысып, адал қызмет етіп, тұтас саналы ғұмырын арнап, артына аса бағалы мұра қалдырған танымал ғалым-зерттеушілер болды. Олар терең ізденістері мен есепсіз еңбектерінің арқасында түркологияны өз алдына дербес ғылым саласына айналдырды. Нәтижесінде қазіргі уақытта түркология дүниежүзінің кейбір ғылыми орталықтары мен оқу орындарында дербес ғылым саласы ретінде зерттеліп, оқытылатын дәрежеге жетті. Алайда, кез келген ғылым саласы сияқты түркология да күрделі ізденіс жолдарынан өтті. Сондықтан да түркологияның ғылым саласы ретінде дамуында да, оның негізгі мақсат-мүддесін айқындауда да, жетістіктер мен кемшіліктер қатар жүрді, әсіресе, сол тұстағы идеология айтарлықтай әсер етті.

Түркологияға деген бірқатар еуропа және орыс зерттеушілерінің көзқарастарына көңіл аударсақ, олар түркологияны негізінен түрік тектес ұлттардың тілін зерттейтін ғылым саласы ретінде қарады. Соның салдарынан оның көпсалалы құбылыс екеніне назар аудармады. Бұндай жағдайда түркілік тұтастану туралы сөз болуы да мүмкін емес еді.

Философиялық, дүниетанымдық тұрғыдан келер болсақ кез келген мәселені қарастырғанда оған жан-жақты және мақсатты түрде келіп, белгілі бір міндеттерді шешуді, немесе, оны нақтылауды басшылыққа алуымыз керек. Бұндай амал-әдіс біз назар аударып отырған түркілік тұтастықты дәйектеу мен оның басқа ғылыми ізденістермен салыстырғандағы айырмашылығы мен ұқсастықтарын сипаттауға да тікелей қатысты. Біздің зерттеу жұмысымыздың осы тектес басқа жұмыстармен салыстырғандағы басты ерекшелігі — тек Тәуелсіздік тұсында ғана мүмкін болған түрік тектес мемлекеттердің экономикалық, саяси-әлеуметтік интеграциясын профессор А. Сейдімбектің түркілік тұтастану идеясы негізінде дүниетанымдық тұрғыдан пайымдауымызда.

Біз өз ізденістерімізде қол жеткен нәтижелерді түсіндіру үшін түрік жұртшылығының бір бұтағы, көшпелілердің арғы-бергі тарихын дүниетанымдық тұрғыдан жүйелі зерттеген, даланың ауызша тарихнамасының білгірі, профессор А. Сейдімбектің: «Еуразияның алып даласында көне түркі тайпалары белгілі бір этномәдени тұтастықты ғана қамтамасыз етіп қоймай, өзіндік өрнегімен екі дүниенің тұтасқан жүйесі туралы ілім-білім, наным-сенім қалыптастырғандары талас тудырмайтын ақиқат» [17; 99] деген тұжырымдамасын басшылыққа алдық. Өйткені, ғалым-этнограф, филология ғылымдарының докторы, профессор Ақселеу Сейдімбек қазақстандық ғалымдар арасынан түркілік тұтастық мәселесіне ерекше көңіл бөліп, оны жалпыдүниетанымдық, көзқарастық тұрғыдан алғаш рет зерделеп, заман талабына сай ерекше ой-пайым қалыптастырған зерттеушілердің бірі. Бүгінгі түркілік тұтастану тұсында А. Сейдімбек сияқты ғалымдардың зерттеу еңбектерін талдау арқылы түркітанудың жаңа қырларын ашып, көкжиегін кеңейту заман талабы. Біздің ғылыми ізденісіміздің өзектілігі мен қол жеткізген нәтижелеріміздің дәйектілігі де осында.

Қорытынды

Түрік тектес халықтардың тілін, өнерін, мәдениетін, олардың руханияттарының ұзақ мерзімді тарихи дамуының нәтижесі — өркениетін тұтастыра зерттеу бүгінгі күн талабы. Академик М. Қозыбаев: «Еуразия сахарасындағы Дала өркениетінің, көшпелілер өркениетінің өзегі бір замандарда сақ, ғұн тайпаларының бір тармағы қыпшақтар болса, кейін қазақтар екендігі дау тудырмаса керек. Өркениет локальді өркениет түрінде дара келеді, сонымен бірге әлемдік даму мұхит болса, ол оған дария болып қосылады. Біртұтас адамзат тарихының бір саласы болып таралады да, кейін жекеше, дара түрде өзіндік болмыстарын бейнелейді» [18; 10-11], – дейді. Бұдан шығатын қорытынды: түріктік тұтастану осы этносқа кіретін ұлттардың ерекшеліктерін, даралықтарын жоймайды, керісінше, олар бір-бірін байыта, дамыта түседі.

Қазіргі таңда түркі тектес халықтардың рухани жаңғыру үдерісі жүріп жатыр деген сөздер жайдан-жай, жалаң айтыла салған сөз деп те айта алмаймыз. Рухани жаңғыру өткен ортақ мәдени мұрамызды, тарихымызды тану, оның мәнін қорыту бағытында жүріп, көне мәдениетіміздің жете біле бермеген көкжиектерімен жақыннан танысып, табысуымызға әкелуде.

Профессор А. Сейдімбек пайымдауларын басшылыққа ала отырып ой қорытар болсақ, біз мақаламызда сөз еткен түркология саласының дүниетанымдық тұрғыдан әлі де зерттеп, зерделейтін тұстары жеткілікті. Қазіргі уақытта біздің елімізде көне түркі өркениетінің қалдырған мұраларын зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Жаңа зерттеулер барысы Ұлы Даланы мекендеген түркі халықтарының мәдени-рухани кеңістіктерін тығыз байланыста және тұтастықта зерделеудің қажеттігін көрсетті. Осы тұрғыдан алғанда біздің зерттеу жұмысымыз бұл саладағы алғашқы қадамдардың бірі ретінде белгілі сұраныстар мен қажеттіліктерге ие деп есептейміз және сонысымен де құнды.

Болашақта зерттеу нәтижелерін жоғары оқу орындарындағы қоғамдық-гуманитарлық пәндерді оқытуда қосымша материал ретінде кеңінен пайдалануға болады. Зерттеу жұмысының кейбір тұстарын қажетіне қарай түрік тектес этностардың жаңаша бірігуін негіздеуде, тұтастықтарын өмірдің өзінен туындаған заңдылық деп түсіндіру барысындағы саяси ұстанымдарда қолдануға болады деген пікірдеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Сейдімбек А. Шығармалары [6 томдық] / А.Сейдімбек. — 5-т. — Астана: Фолиант, 2010. — 880 б.
- 2 Жұмабаев М. Шығармалары / М.Жұмабаев. — Алматы: Жазушы, 1989. — 512 б.
- 3 Тоқаев Қ.-Ж. Орталық Азия ренессансы: орнықты даму және өркендеу жолы / Қ.-Ж. Тоқаев // Егемен Қазақстан. — 2024. — 9 тамыз.
- 4 Воронцов В.В. Симфония разума / В.В. Воронцов — Москва, 1996. — 292 с.
- 5 Сейдімбек А. Түркология және Орхон ескерткіштерінің атласы / А. Сейдімбек // Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. — Алматы, 2005. — Б. 4–8.
- 6 Орынбеков М. Мировосприятие древних казахов / М. Орынбеков. — Алматы: Наука, 1996. — 168 с.
- 7 Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары / Б. Сарыбаев. — Алматы: Өнер, 1981. — 342 б.
- 8 Вопросы исследования единого духовного наследия тюркологии: прошлое, настоящее и будущее. Материалы Международной научно-практической конференции. — Уральск, 2014. — 420 с.
- 9 Сейдімбек А. Тәуелсіздік және рухани мәдениет / А. Сейдімбек // Қазақстанның даму стратегиясындағы мәдениет пен өнердің орны. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары (25 желтоқсан, 1998). — Алматы, 1999. — 270 б.
- 10 Гордлевский В.А. Избранные сочинения. Т. 4: Этнография, история востоковедения, рецензии / В.А. Гордлевский. — Москва: Наука, 1988. — Т. 3. — 322 с.
- 11 Фирштейн Л.А. О некоторых обычаях и поверьях, связанных с рождением и воспитанием ребенка у узбеков Южного Хорезма / Л.А. Фирштейн // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. — Москва: Наука, 1998. — С. 189–209.
- 12 Қазақ мақал-мәтелдері. — Алматы: Білім, 2004. — 272 б.
- 13 Тарақты А. Ауызша тарихнама / А. Тарақты. — Алматы: Білім, 1994. — Б. 31–47.
- 14 Баласағұн Ж. Құтты білік / Ж. Баласағұн; аудар. А. Егеубаев. — Алматы: Жазушы, 1986. — 616 б.
- 15 Қазақ халқының философиялық мұрасы [Жиырма томдық] / құраст. Ә. Нысанбаев, Ғ. Құрманалиева. — Астана: Аударма, 2005. — 5-т: Орта ғасырлық түрік ойшылдары. — 534 б.

- 16 Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. 2-т. / А. Құнанбайұлы. — Алматы: Жазушы, 2005. — 336 б.
- 17 Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау / А. Сейдімбек. — Алматы: Санат, 1997. — 464 б.
- 18 Қозыбаев М.Қ. Өркениет және ұлт / М.Қ. Қозыбаев. — Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. — 369 б.

Г.С. Симуканова

Профессор Акселеу Сейдимбек и идея тюркской целостности

Тюркские народы имеют единое происхождение. Их связывают общий образ жизни, верования, язык и менталитет. Однако изменения, произошедшие в мире в начале XX века, в том числе идеологические, политические и социальные конфликты в Советское время, сильно подорвали единство и целостность тюркских народов, в том числе народов Средней Азии и Казахстана. Пострадали и лидеры нации. Тюркология как наука ограничивалась лингвистическими и ориенталистскими рамками и рассматривалась лишь как один из разделов востоковедения. Во второй половине прошлого века в мире происходил процесс глобализации, в результате чего, государства, входившие в состав Советского Союза, обрели независимость. Благодаря этому, государства, образованные этносами единого тюркского происхождения, получили возможность общаться и вступать в сотрудничество. На основании этого в политической и научной литературе поднимается вопрос о тюркской интеграции. На наш взгляд — это требование времени. В годы Независимости тюркологи обратили внимание на недочеты прошлых исследований и расширили горизонты тюркологии. В частности, уделено внимание политико-социальным, экзистенциально-мировоззренческим аспектам процесса интеграции тюркских стран. В данной статье мы ставим перед собой цель изучить идею тюркского единения в трудах профессора Акселеу Сейдимбека, внесшего значительный вклад в развитие тюркологии.

Ключевые слова: тюркизм, тюркология, тюркская цивилизация, тюркская культура, тюркская мораль, тюркское мировоззрение, преемственность и целостность, тюркская интеграция, тюркские познания.

G.S. Simukanova

Professor Akseleu Seydimbek and the idea of Turkic integrity

Turkic peoples have a common origin. They are linked by a common way of life, beliefs, language and mentality. However, the changes that took place in the world in the early twentieth century, including ideological, political and social conflicts during the Soviet era, strongly undermined the unity and integrity of the Turkic peoples of the world, including Central Asia and Kazakhstan. The leaders of the nation suffered as well. And Turkology as a science was limited to linguistic and orientalist frameworks, considered only as one of the sections of Oriental Studies. In the second half of the last century, the process of globalisation was underway in the world, and subsequently the states that were part of the Soviet Union achieved Independence. Since Independence, the states formed by ethnic groups of common Turkic origin were able to communicate and enter into co-operation. Based on this, the issue of Turkic integration is raised in political and scientific literature. In our opinion, this is a requirement of the time. In the years of independence, our Turkologists have paid attention to the omissions of the past years and expanded the horizons of Turkology. In particular, attention has been paid to the political-social, existential-worldview aspects of the integration process of Turkic countries. In this article we aim to study the idea of Turkic unity in the work of Professor Akseleu Seydimbek, who has made a certain level of contribution to Turkology.

Keywords: Turkism, Turkology, civilisation, Turkic culture, Turkic morality, Turkic worldview, continuity and integrity, Turkic unity, Turkic knowledge.

References

- 1 Seydimbek, A. (2010). *Shygarmalary: alty tomdyq [Works: six volumes]*. Vol. 5. Astana: Foliant [in Kazakh].
- 2 Zhumabaev, M. (1989). *Shygarmalary [Works]*. Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 3 Tokaev, K.-Zh. (2024). Ortalyq Aziia renessansy: ornyqty damu zhane orkendeu zholy [Central Asian renaissance: the path to sustainable development and prosperity]. *Egemen Qazaqstan — Sovereign Kazakhstan*, 9 August [in Kazakh].
- 4 Vorontsov, V.V. (1996). *Simfoniia razuma [Symphony of the Mind]*. Moscow [in Russian].

- 5 Seydimbek, A. (2005). Turkologiiia zhane Orkhon eskertkishterinin atlasy [Atlas of Turkology and Orkhon monuments]. *Kone turki zhazba eskertkishteri: zhazu madenietinin bastaulary, tildin damu qubylystary — Ancient Turkic written monuments: the beginnings of writing culture, the phenomena of language development*. Almaty [in Kazakh].
- 6 Orynbekov, M. (1996). *Mirovospriatie drevnikh kazakhov [Worldview of ancient Kazakhs]*. Almaty: Nauka [in Russian].
- 7 Sarybaev, B. (1981). *Qazaqtyn muzykalyq aspaptary [Kazakh musical instruments]*. Almaty: Oner [in Kazakh].
- 8 (2014). Voprosy issledovaniia edinogo dukhovnogo naslediiia tiurkologii: proshloe, nastoiashchee i budushchee [Questions of research into the single spiritual heritage of Turkology: past, present and future]. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii — Proceedings of the International Scientific and Practical Conference*. Uralsk [in Russian].
- 9 Seydimbek, A. (1999). Tauelsizdik zhane rukhani madeniet [Independence and spiritual culture]. *Qazaqstannyn damu strategiiasyndagy madeniet pen onerdin orny: Respublikalyq gylymi-praktikalyq konferentsiia materialdary (25 zheltoqsan, 1998) — The place of culture and art in the development strategy of Kazakhstan. Proceedings of the Republican Scientific and Practical Conference* (p. 270) Almaty [in Kazakh].
- 10 Gordlevskii, V.A. (1988). *Izbrannye sochineniia. Etnografiia, istoriia vostokovedeniia, retsenzii [Selected works. Ethnography, history of oriental studies, reviews]*. Vol. 3. (Vols. 1–4). Moscow: Nauka [in Russian].
- 11 Firshtein, L.A. (1998). O nekotorykh obychaiakh i poveriakh, sviazannykh s rozhdeniem i vospitaniem rebenka u uzbekov Yuzhnogo Khorezma [About some customs and beliefs associated with the birth and raising of a child among the Uzbeks of Southern Khorezm]. *Semia i semeinye obriady u narodov Srednei Azii i Kazakhstana — Family and family rituals among the peoples of Central Asia and Kazakhstan* (pp. 189–209). Moscow: Nauka [in Russian].
- 12 (2004). *Qazaq maqal-matelderi [Kazakh proverbs]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 13 Taragty, A. (1994). *Auysha tarikhnama [Oral history]*. Almaty: Bilim [in Kazakh].
- 14 Balasagun, Zh. (1986). *Qutty bilik [Kutadgu Bilig]*. (A. Egeubaev, Trans). Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 15 Nysanbaev, A., & Kurmanalieva, G. (Comp.). (2005). *Qazaq khalqynyn filosofiialyq murasy. Orta gasyrlyq turk oyshyldary [Philosophical heritage of the Kazakh people. Medieval Turkish thinkers]*. Vol. 5. (Vols. 1–20). Astana: Audarma [in Kazakh].
- 16 Kunanbaiuly, A. (2005). *Shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq zhinagy. [Complete two-volume collection of his works]*. (Vol. 2.) Almaty: Zhazushy [in Kazakh].
- 17 Seidimbek, A. (1997). *Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau [Kazakh world: ethnocultural perspective]*. Almaty: Sanat [in Kazakh].
- 18 Kozybaev, M.K. (2001). *Orkeniet zhane ult [Civilization and nation]*. Almaty: Sozdik-Slovar [in Kazakh].

Автор туралы мәлімет

Симұқанова Гүлдарига — PhD докторант, философия кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-9281-7870>

Information about the author

Simukanova Guldariga — PhD student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-9281-7870>

М.Б. Сыздыкова*, Ж.О. Әбікенов

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан
(E-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru*, abikenovkz@mail.ru)

Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды философиялық талдау

Мақалада Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының құндылық бағдарларының интерференциясы, яғни өзара әрекеттесу және ықпалдасу мәселелері кеңінен талданған. Бұл процестердің қоғамдағы әлеуметтік және мәдени тұрақтылықты сақтаудағы маңызы, олардың үйлесімділігін қамтамасыз етудің философиялық негіздері қарастырылған. Зерттеу барысында философиялық және әлеуметтік әдістер кешенді түрде пайдаланылды. Сонымен қатар, «құндылық» мәніне түсіндірме жасалып, философиялық тәсілдер арқылы анықталды. Құндылық — бұл тек абстрактілі ұғым емес, ол қоғамның мәдени негізін және жеке адамның рухани болмысын анықтайтын негізгі категориялардың бірі. Ол тарихи және мәдени тұрғыдан өзгеріп, қоғамның дамуымен бірге жаңа мазмұн алады. Осы тұрғыда, Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының қазіргі қоғамдағы дәстүрлі және инновациялық құндылықтардағы қажеттіліктерін талдау қажеттілігін байқадық. Сондықтан, құндылықтар жүйесінің қазіргі қоғамға сай үйлесімділігін анықтау міндеті қойылды. Бұл азаматтардың дәстүрлі құндылықтарды сақтай отырып, инновациялық құндылықтарды қабылдауына мүмкіндік береді. Мұндай тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін, біріншіден, дәстүрлі құндылықтардың терең мағынасын түсіну, екіншіден, азаматтардың сыни ойлауын дамыту маңызды деп ойлаймыз. Себебі, сыни ойлау қоғамдағы толассыз ақпаратты талдауы, оған дұрыс баға беруі, негізделген шешімдер қабылдауы және өзінің мінез-құлқың моральдық және жалпыадамзаттық құндылықтарға сәйкес құруына көмектеседі. Бұл қоғамның тұрақтылығы мен дамуына және жалпыадамзаттық мораль қағидаттарын нығайтуға ықпал етеді. Зерттеу нәтижелері құндылықтардың трансформациясын философиялық тұрғыдан түсінудің маңыздылығын көрсетті. Дәстүрлі құндылықтардың тұрақтылық пен мәдени тұтастықты сақтаудағы рөлі екені анықталып, үйлесімді диалогта дамуы бағыттары нақтыланды. Қоғамның философиялық және мәдени тұрғыдан өзін-өзі тануын тереңдетіп, рухани және инновациялық құндылықтардың теңгерімін табуға бағытталған маңызды тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: құндылықтар, дәстүрлер, дәстүрлі құндылықтар, инновациялық құндылықтар, ақпараттық қоғам, ақпарат, виртуалды кеңістік, құндылықтар интерференциясы, жас ұрпақ.

Kipicne

Гуманитарлық ғылымдардағы құндылықтар, әсіресе дәстүрлі мәселелерге деген қызығушылық, адамзат қоғамының дамуында әрқашан басымдық ала бермейді, бірақ әр дәуірдің ерекшеліктеріне сай өзгереді. Құндылықтарға деген аксиологиялық талдау адамзат тарихының бетбұрыс және дағдарыстық кезеңдерінде күшейіп, қоғамдағы өзгерістер мен дағдарыстарды түсіну үшін философиялық тұрғыдан қайта қарауды талап етеді. Бүгінгі күні дәл осындай өтпелі күйде тұрған қоғам жаһандану және цифрландыру үдерістерін бастан өткеруде.

Философиялық тұрғыдан алғанда, қоғамда болып жатқан өзгерістер тек әлеуметтік құрылымдар мен экономикалық жүйелерге ғана емес, адамның рухани әлеміне, оның құндылықтық бағдарлары мен қатынастарына да әсер етеді. Жаһандану үдерісі жеке тұлғаның құндылық қатынастарының қалыптасуына терең ықпал етіп, адам өмірінің әлеуметтік және рухани негіздерін қайта қарауға мәжбүрлейді. Бұл үдеріс әлемнің көптеген елдерінде әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени өзгерістерге әкеліп, жаңа құндылықтар мен нормаларды қалыптастырады.

Қазіргі қоғамның ерекшелігі — ақпараттық және цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы жаңа әлеуметтік-мәдени және экономикалық парадигмаларды өмірге енгізуде. Олар инновациялық құндылықтарды, соның ішінде ақпарат, білім, зияткерлік капитал және виртуалды шындық секілді жаңа ұғымдарды қалыптастырады. Сонымен қатар, бұл үдерістер дәстүрлі құндылықтар мен өмір нормаларын қайта қарауды талап етіп, олардың заманауи әлеуметтік-мәдени контексте орнын айқындауға ұмтылады.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: syzdykova.makhpal@mail.ru

Философия тұрғысынан, бұл процестер тек жаңа құндылықтардың пайда болуын ғана емес, сонымен бірге дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың арасындағы өзара әрекеттің үйлесімділігін іздеуді қажет етеді. Қоғамның жаңа парадигмаға көшуі құндылық жүйелерінің трансформациясы арқылы іске асады, бұл өз кезегінде адамның моральдық, мәдени және рухани дамуының жаңа мүмкіндіктерін ашады.

Қазіргі қоғамның динамикалық болмысы дәстүрлі құндылықтар мен жаңа инновациялық құндылықтардың арасындағы терең философиялық диалогты талап етеді. Әсіресе, жастардың құндылық бағдарлары цифрландыру мен әлеуметтік шындықтың виртуалдануының ықпалымен түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Дәстүрлі құндылықтарға күмәнмен қарау және жаңа, инновациялық құндылықтарға ерекше назар аудару — акпараттық қоғамның айқын көрінісі. Бұл үдерістер жеке тұлғаның құндылықтық болмысын қалыптастырудың жаңа міндеттерін тудырады.

Философиялық тұрғыдан алғанда, мұндай жағдай адамның өмір сүруінің негізгі бағыттарын қайта қарауды қажет етеді. Дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың өзара әрекеті кейде үйлесімділікке әкелсе, кейде түсініспеушілік пен қақтығыс тудырады. Бұл қазіргі жас ұрпақтың құндылықтық бағдарларын қалыптастыру мәселесін өзекті етеді, өйткені құндылықтар тек қоғамның ғана емес, жеке тұлғаның да өмірін бағыттаушы негіз болып табылады [1; 23].

Цифрландыру дәуірінде жеке тұлғаның құндылықтарын қайта ойластыру мәселесі ерекше маңызға ие. Бұл дәстүрлі құндылықтардың мәні мен олардың қазіргі әлемдегі орнын түсінуден басталады. Дәстүрлі құндылықтар — қоғамның тұрақтылығы мен рухани байлығының негізі, ал инновациялық құндылықтар — жаһандық және технологиялық өзгерістерге жауап ретінде қалыптасқан жаңа бағыттар. Олардың үйлесімділігін іздеу жеке тұлғаның болмысындағы тұрақтылық пен бейімделгіштіктің тепе-теңдігін қамтамасыз етудің философиялық міндеті.

Демек, қазіргі акпараттық қоғамдағы құндылықтардың қалыптасуы мен олардың өзара әрекетін философиялық тұрғыдан түсіну — жеке тұлғаның рухани, мәдени және моральдық дамуы үшін маңызды қадам. Бұл үдеріс тек өткеннің мұраларын сақтауды ғана емес, сонымен бірге жаңа әлемдік парадигманың құндылықтарын қабылдаудың да негіздерін анықтауды қажет етеді [2; 53].

Осы зерттеу аясында біз «құндылық» санатының философиялық мәнін ашып, оның адамның дүниетанымы мен болмысындағы ерекшелігін анықтаймыз. Сонымен қатар, қалыптасқан дәстүрлі құндылықтардың мазмұнын талдап, олардың тұрақтылық пен қоғамның мәдени тұтастығын сақтаудағы рөлін түсіндіреміз. Қазіргі цифрлық әлемнің инновациялық құндылықтарын бөліп көрсете отырып, олардың жаһандану мен технологиялық даму нәтижесінде пайда болған жаңа құндылық бағдарларды қалай қалыптастыратынын қарастырамыз.

Мақалада дәстүрлі және инновациялық құндылықтардың интерференциясы, яғни өзара әрекеттесу және ықпалдасу мәселелері кеңінен талданады. Бұл процестердің қоғамдағы әлеуметтік және мәдени тұрақтылықты сақтау үшін маңызы зор екені анықталып, олардың үйлесімділігін қамтамасыз етудің философиялық негіздері қарастырылады.

Теория

«Құндылық» ұғымы философия бағытында отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде терең талданған. Бұл категорияның мәні дәуірлердің ерекшелігіне, философиялық тәсілдерге және ойлау жүйелеріне байланысты әртүрлі түсіндірілген.

Лотц «құндылық» ұғымын моральдық нормалар мен өмірдің мәні ұғымдарының контекстінде алғаш енгізген философтардың бірі. Ол ежелгі түсініктерден бастап, адам мен құндылық объектілерінің арасындағы қатынасты, сондай-ақ моральдық мінез-құлықты реттейтін нормаларды білдіретін кең ауқымды тұжырымдаманы қалыптастырды [3; 10].

Философиядағы «құндылық» санатының мәнін талдағанда, бұл түсінік түрлі философиялық бағыттарда әртүрлі көзқарастармен қарастырылғанын көруге болады. Әсіресе, бұл ұғымның әлеуметтік және жеке тұлға деңгейіндегі көріністерін зерттеу кезінде құндылықтың әртүрлі аспектілеріне қатысты нақты философиялық тәсілдер мен әлеуметтанулық әдістер маңызды рөл атқарады. Көптеген зерттеушілер құндылықтарды жеке тұлғаның санасы мен әлеуметтік өзара әрекеттесуінде көрініс табатын маңызды факторлар ретінде қарастырады, себебі олар адамның мінез-құлқын, шешімдерін және әлеуметтік қатынастарын анықтайды [4; 100].

Бұл көзқарастар философиялық бағыттарда «құндылық» ұғымының кең ауқымды және көпқырлы мағынасын көрсетеді, оның мәні тек жеке адамның емес, сонымен қатар қоғам мен мәдениеттің қалыптасуындағы маңызды рөлін анықтайды.

Мысалы, философ С.Е. Нұрмұратов: «Құндылықтар адам өмірінің мәнділігін, бағыт бағдарын анықтаушы рухани күш ретінде қала бермек» дей келе, былай деп тұжырым жасайды: «руханилық орныға бастаған қоғамда құндылықтар әлемі өзінің нағыз шынайы бейнесінде, өз формасында болмысын көрсетеді және адам үшін қызмет етеді, жеке тұлғаны бұл өмірде бақыттылыққа жеткізеді» деп түсіндіреді [4; 178].

Адам тек нақты әлемде ғана емес, виртуалды әлемде де әлеуметтенетін жағдайда құндылық категориясын түсіну үшін П.С. Гуревичтің осы терминді түсіндіруі өзекті болып саналады: «құндылық мәдениеттің адами өлшемін, яғни адам болмысының, формаларына деген көзқарасты білдіреді. Ол адамның ақыл-ойына, сезіміне және еркіне, рухани бейінін алға тартады. Сонымен, құндылық тек саналы ғана емес, сонымен қатар өмірлік, экзистенциалды сезімтал болмыс. Ол қоғамдық сананың адами өлшемін сипаттайды» [5; 223]. Құндылықтың бұл анықтамасы диалектикалық өзара тәуелділікті, адамның өзара әрекеттесуін және ішкі болмысын және біздің ойымызша, әлемді нақты және виртуалды қабылдауды қарастырады.

Философиялық тұрғыдан алғанда, дәстүрлі құндылықтарға жүгіну — қоғамның рухани және мәдени іргетасын сақтаудың негізі. Дәстүрлі құндылықтар тек қоғамның тұрақтылығы мен тәртібін қамтамасыз ететін құрал ғана емес, сонымен қатар адамның болмысының мәнін айқындайтын және оны тарихи-мәдени контексте түсінуге мүмкіндік беретін терең аксиологиялық негіз болып саналады. Бұл мәселе қазіргі жаһандану мен цифрландыру жағдайында ерекше маңызға ие, себебі жаһандану үдерістері ұлттық ерекшеліктер мен мәдени дәстүрлерді елемей, оларды ортақ әмбебап құндылықтарға ауыстыруды көздейді [6; 145].

Батыс өркениетінің әмбебап құндылықтары ретінде ұсынылатын идеалдар жаһанданудың идеологиялық негізіне айналғанымен, бұл құндылықтар ұлттық мәдениеттердің көптүрлілігін, олардың тарихи және әлеуметтік ерекшеліктерін ескермейді. Мұндай біржақты ұстаным түрлі халықтардың дәстүрлі құндылықтарына деген құрметтің төмендеуіне, олардың өзіндік ерекшеліктерін жоғалтуына және ұлттық мәдениеттердің бірегейлігін әлсіретуге әкелуі мүмкін.

Бұл тұрғыда дәстүрлі құндылықтарды қайта бағалау және олардың Қазақстанның қазіргі жағдайы мен болашағындағы рөлін түсіну маңызды философиялық міндет. Дәстүрлі құндылықтар — тарихи сананың, ұрпақтар сабақтастығының және мәдени тұтастықтың тірегі. Оларды сақтау және насихаттау жаһандық деңгейде өркениеттік тепе-теңдікті қамтамасыз етудің құралы бола алады [7; 127].

Әлемді біртұтас Батыс моделі бойынша қалыптастыру талпыныстары жаһандық мәдени бірегейлікке қауіп төндіріп қана қоймай, адамның экзистенциалдық мәнін ұмытуға итермелейді. Сондықтан Қазақстанда дәстүрлі құндылықтарды қолдау, олардың өмір сүру тетіктерін нығайту және оларды ұлттық санада қайта жаңғырту — қазіргі философияның маңызды міндеті. Бұл үрдіс тек ұлттық мәдениетті сақтаумен шектелмейді, сонымен қатар жаһандану мен цифрландырудың терең қайшылықтарына қарсы тұруға бағытталған рухани және аксиологиялық стратегияны білдіреді.

Демек, дәстүрлі құндылықтарды қолдау мен насихаттау — мәдениетаралық үйлесімділікті қамтамасыз етудің, жаһандану қауіптеріне қарсы тұрудың және ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін сақтаудың іргелі жолы.

Дәстүрлі құндылықтарға сүйену туралы мәселені айтқанда, қандай құндылықтарды дәстүрлі деп санауға болатындығын түсіну маңызды. Ғылыми әдебиеттерді талдау құндылықтардың күрделі табиғаты, оны түсіндірудің әртүрлі тәсілдері олардың жіктелуінің әртүрлілігін анықтайды, оларды екі топқа бөлуге болады: мазмұнды және иерархиялық. Бұл дәстүрлі құндылықтардың типологиясы кең таралды [8; 14].

Зерттеушілер қазіргі заманғы қазақстандық білім беру тәжірибесі дәстүрлі құндылықтарды түсінуді қажет ететіндігін атап өтті. Оларды тізімдеумен шектелмеу керек, олардың мәні, құндылықтар жүйесіндегі орны, сыртқы ортаның шарттылығы, олардың байланыстары мен өзара тәуелділігін анықтау, сондай-ақ қазақ және басқа ұлттық топтарда дәстүрлі құндылықтардың қалыптасу ерекшеліктерін анықтау маңызды.

Философиялық тұрғыдан дәстүр категориясы қоғам мен жеке тұлғаның қалыптасуындағы терең аксиологиялық негізді көрсетеді. Дәстүрлер — уақыт пен кеңістіктің шекарасынан асып түсетін, қоғамның тұрақтылығын қамтамасыз ететін және ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты нығайтатын мәдени феномен. Алайда, дәстүрдің қоғамдағы рөлі қарапайым сақтаушы функциямен шектелмейді. Ол өзгермелі әлем жағдайында әлеуметтік тұрақтылық пен тұтастықты қамтамасыз

етумен қатар, тұлғаның шығармашылық және инновациялық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді [9; 8].

Дәстүрлердің динамикалық табиғаты олардың бір мезгілде тұрақтылық пен өзгерістерді қамтамасыз ете алатындығында. Өткен ұрпақтардың құндылықтарымен қалыптасқан дәстүрлер кейінгі ұрпақ үшін әрдайым өзекті бола бермеуі мүмкін. Бірақ олар ұжымдық бейсаналықтың тереңінде сақталып, әлеуметтік тәжірибенің тұрақты элементтерін қамтамасыз етеді. Бұл ұжымдық бейсаналық — қоғамның өзіндік рухани негізі, оның мәдени тұтастығын сақтай отырып, жаңа жағдайларға бейімделуін қамтамасыз етеді [10; 45].

Қазіргі заманда ақпараттық қоғам мен жаһандану дәуірі дәстүрлердің жаңа сипат алуына ықпал етті [11; 55]. Ақпараттық мәдениеттің бір бөлігі болып табылатын дәстүрлі құндылықтар жаңа ұрпаққа мұра ретінде берілгенімен, бұл ұрпақ оларды қайта ойлап, өз тәжірибесіне сай қайта бейімдеуге мәжбүр. Жас ұрпақ дәстүрлер мен жаңашылдықтың арасындағы күрделі таңдау алдында тұрады: олар дәстүрді не толық қабылдап, не ішінара бейімдеп, не мүлдем жоққа шығара алады. Бұл процесс ұрпақтар сабақтастығының үзілу қаупін тудырады, бірақ сонымен бірге қоғамның бейімделу қабілетін арттыру мүмкіндігін береді.

Батыс елдерінен келген жаңа дәстүрлердің қазіргі қазақ қоғамына әсері — философиялық тұрғыдан ерекше назар аударуға тұрарлық мәселе. Батыстық мәдениет пен жаһанданудың ықпалы салт-дәстүрге берік қазақ халқының өмір салтын өзгеріске ұшыратуда. Бұл үрдіс бір жағынан қазақ дәстүрлерінің өміршендігін сынайтын тарихи сынақ болса, екінші жағынан, ұлттық құндылықтардың жаңаша бейімделуі мен жаңғыруының мүмкіндігі [12; 24].

Демек, дәстүрлерге философиялық талдау олардың статикалық емес, үнемі өзгеріп, дамып отыратын құбылыс екенін көрсетеді. Бұл өзгерістер қоғамның әлеуметтік-мәдени динамикасының қажетті бөлігі ретінде қарастырылады. Дәстүр мен жаңашылдық арасындағы күрделі қарым-қатынасты түсіну — мәдени тұтастықты сақтай отырып, болашақтың қажеттіліктеріне жауап беретін рухани бағдарларды табудың негізі.

Дәстүрлі құндылықтардың мәнін түсіну ғалымдардың келесі тұжырымдарында қысқаша ұсынылған. Сонымен, В.С. Малахов мәдениеттің дәстүрлі құндылықтарын бірге өмір сүретін және дағдылардың, рәсімдердің, әдет-ғұрыптардың, дәстүрлердің, өзін-өзі реттеу әдістерінің, мінез-құлық үлгілерінің жалпы жиынтығын дамытқан адамдарға тән құндылықтар ретінде сипаттайды.

Ғылыми зерттеулерде дәстүрлі құндылықтар «негізгі мәдени құндылықтар», «тұрақты, позитивті, материалдық емес этикалық категориялар» ұғымымен байланысты, олар қазақ қоғамында жалпыға бірдей танылған және қабылданған мәртебеге ие [13; 124]. Қалыптасқан мәдениет біртұтас жүйесі түрінде көрінеді және әлеуметтік-тарихи әмбебаптық қасиеттері бар. Қоғамның мәдени бірегейлігі мен егемендігін, халықтың ұлттық рухы мен сипатының этикалық өзегін, оның өзіндік ерекшелігін, өміршендігі мен даму әлеуетін қалыптастыратын; қоғамдық өмірдің үздіксіздігін, ұжымдық әлеуметтік бірлікті, жеке тұлғаның ұжымдық және жеке моральдық жетілдірілуін, мәдени-тарихи әлеуметтік жадының бірлігін қамтамасыз ететін ұғым [14; 98].

Дәстүрлі құндылықтар жеткілікті консервативті болғанына қарамастан, жоғарыда айтылғандай, бұл олардың технократиялық сипаттағы қоғамдағы жаһандық өзгерістерге, атап айтқанда қазіргі заманғы технологиялардың пайда болуына, цифрландыру процестеріне байланысты жағдайларда өзгеруіне елеулі кедергі емес. Ақпараттық технологиялардың дамуымен адамзат өзінің өмір сүруінің жаңа шындығына енгені белгілі, бұл технология мен ғылымның құндылық бағдарларына әсері мәселесінің маңыздылығын, яғни, ақпараттық қоғамдағы адамның шындыққа құндылық қатынасын көрсетеді. Ақпараттандыруға байланысты, біздің санамызға қарамастан, адам өміріне әсер ететін жаңа құбылыстар пайда болады. Ақпараттық технологиялар әлі де құрал екенін ескере отырып, бұл құралдар қандай моральдық жүктемені, қандай құндылықтарды таратады деген сұрақ туындайды.

Әдістері

Зерттеуде философиялық және әлеуметтік зерттеу әдістері кешенді түрде пайдаланылып, құндылықтар жүйесін жан-жақты талданды. Философиялық зерттеу әдістері құндылықтар мәнін, олардың тарихи және мәдени контекстегі интерпретациясын және болмысын ашуға мүмкіндік берсе, онлайн сауалнама алу нақты деректерді жинауға бағытталып, әлеуметтік үдерістерді түсінуді толықтырды.

Құндылықтардың мәнін, олардың тарихи және мәдени контекстегі интерпретациясын терең түсіну үшін герменевтикалық әдіс, құндылықтарды жеке тұлғаның тәжірибесі мен санасындағы олардың көрінісі тұрғысынан зерттеу үшін феноменологиялық әдіс пайдаланылды.

Зерттеуде диалектикалық және аксиологиялық әдістерді пайдалану дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасындағы өзара әрекеттестікті терең түсінуге, сондай-ақ құндылықтардың динамикасы мен олардың жеке тұлға және қоғам өміріндегі рөлін талдауға мүмкіндік берді. Бұл әдістердің үйлесімділігі зерттеу тақырыбына жан-жақты және кешенді көзқарас қалыптастырды.

Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарынан Google Forms (n = 1999) платформасында 597 адамға онлайн-сауалнама жүргізілді. Сауалнамада Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының дәстүрлі қазақ мәдениетінің жаһандану жағдайындағы өзгеру динамикасын, қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени жағдайындағы тұлғаның өзін-өзі анықтауы және отбасылық құндылықтар жүйесінің экономикалық маңызын және ұлттық психологияда әлі сақталған кері әдеттердің анықталуын бағалау бойынша сұрақтар қамтылды.

Сауалнама нәтижелері Қазақстанның оңтүстік өңірлері тұрғындарының дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі құндылықтардың жаһандану жағдайындағы өзгеріс динамикасын анықтап, қазіргі әлеуметтік-мәдени ахуалда жеке тұлғаның өзін-өзі анықтау ерекшеліктерін айқындады. Сонымен қатар, отбасылық құндылықтар жүйесінің экономикалық маңызы мен ұлттық психологияда әлі де сақталған кері әсер етуші әдеттердің ықпалы бағаланды.

Талдау

Құндылық — бұл объектінің жағымды немесе жағымсыз жақтарын білдіретін әлеуметтік-танымдық ұғым. Ол адамның әлемді тану, бағалау және әрекет арқылы өзіндік ұстанымын қалыптастыруымен тығыз байланысты. Құндылықтар тек материалдық әлемді ғана емес, сонымен қатар рухани болмысты, адамгершілік қағидаларын, қоғамдағы басқару нормалары мен әлеуметтік қатынастарды қамтиды.

Ұлттың рухани болмысы оның өзіндік құндылықтар жүйесінен тұрады. Бұл жүйеге тіл, діл, дін, өнер, білім мен ғылым, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, еңбекке деген қатынас және қоғамның жеке мүшелерінің жауапкершілігі мен өзіндік бағалаулары кіреді. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық рух пен намысты сақтау үшін азат ой, болашаққа деген сенім, ұлттық мүдде, ынтымақтастық және бәсекеге қабілеттілік сияқты сапалар аса маңызды. Ұлттық құндылықтарды қорғау, дамыту және насихаттау осы қасиеттердің үйлесімінде ғана жүзеге асады.

Сонымен қатар, құндылықтардың қалыптасуы мен таралуында бұқаралық ақпарат құралдарының, мерзімді баспасөздің, әлеуметтік желілер мен мультимедиялық платформалардың рөлі зор. Олар қоғамда құндылықтарды сақтау мен насихаттаудың қуатты құралына айналды.

Дәстүрге ықпал етуші факторларға салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптарға негізделген тәртіп пен іс-әрекеттер, этикалық нормалар және әлеуметтік қатынас түрлері жатады. Олар қоғамда реттеуші, үйлестіруші рөл атқара отырып, ұрпақтар арасындағы сабақтастықты қамтамасыз етеді.

Ал инновацияның ықпалы мәдени индустрия, тұтынушылық мәдениет, гаджет мәдениеті, медиа-мәдениет, урбанизация, шоу-бизнес, мультимедиялық платформалар және жаһандық ақпараттық-коммуникациялық желілер арқылы жүзеге асады. Бұл факторлар заманауи құндылықтарды қалыптастырып қана қоймай, дәстүрлерге жаңа мазмұн мен форма береді.

Құндылықтардың сақталуы мен жаңғыруы дәстүр мен инновацияның өзара ықпалы арқылы жүзеге асады. Дәстүрлі құндылықтардың тұрақтылығы мен инновациялық мәдениеттің икемділігі үйлесім тапқан жағдайда ғана ұлттық болмысты сақтап, жаһандану үрдісіне бейімделген қоғам қалыптастыруға болады.

Осы зерттеу аясында оңтүстік өңір тұрғындары арасында онлайн сауалнама жүргізіліп, бұл болжамды нақтылау мақсат етілді. Сауалнама нәтижелері аймақ тұрғындарының құндылықтық бағдарлары мен әлеуметтік пікірлерін тереңірек түсінуге мүмкіндік беріп, зерттеу шеңберінде қойылған сұрақтарға жауап табуға септігін тигізді. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің жалпы дәстүрлі құндылықтар деген ұғымды қалай түсінетіндіктерін анықтауға тырыстық.

«Дәстүрлі құндылықтар дегеніміз не?» деген сұраққа (Жетісу облысы, Қызылорда — 25 %, Алматы мен Шымкент қалалары 21 %, Алматы, Түркістан облыстары — 20 %) басым бөлігі, яғни сұралған респонденттердің 21 %-ы «салт-дәстүр», «үлкенді сыйлау, құрметтеу» және «ұлттық тәрбие» деп жауап берген. Сәйкесінше, бұл оңтүстік өңірлерде әлі де болса қазақы болмыстың сақталғандығын растай алады және дәстүрлі құндылықтың адам өміріндегі маңыздылығын көрсетеді.

«Отбасылық ұстаным», «Ана тілінде сөйлеу» сияқты факторларды респонденттердің 14 %-ы ғана атап өткен. Міне, осы жауаптардан еліміз тұрғындарының жалпы қоғамдық пікірі жаңа технология мен қазіргі өркениетті қоғамдағы либералды құндылықтардан гөрі «өмірдің дәстүрлі қисынына» көбірек мән беретінін байқалды.

«Үлкенді сыйлау, құрметтеу» дәстүрлі құндылық деп есептейтін респонденттердің 23 %-ы Жетісу облысының тұрғындары екендігі анықталды. Қызылорда облысының тұрғындары дәстүрлі құндылық ретінде «Үлкенді сыйлау, құрметтеу» (18 %), «Отбасылық ұстаным», (17 %), «Салт-дәстүрді» (25 %) қарайтыны анықталды. Жалпы дәстүрлі құндылықты салт дәстүрмен байланыстыру оңтүстік өңірлердің барлығына тән екендігін аңғаруға болады. Респонденттердің 1 %-ы дәстүрлі құндылық дегенді «Ұлттық идеяның жоқтығы», «Ұлттық дәстүрге тән қағидаттарды заман талабына икемдеу» сынды анықтамалармен түсіндіруге тырысқан.

Зерттеу барысында біз қоғамның құндылықтық бағдарларының өзгеру динамикасын анықтадық. Біздің байқағанымыз, қазақ халқының ұлттық психологиясындағы рухани байлыққа негізделген құндылықтар жастар арасында танымал болуда, бірақ қазіргі заманның цифрлық дәуірі мен виртуалды шындықтың әсері бұл құндылықтарды жаңа әрі кейде қарама-қайшы бағыттарда қалыптастырады. Ақпараттық қоғамда жаңа технологиялар мен виртуалды әлем құндылықтарды түбегейлі өзгертіп, оларды қайта бағалауға, кейде ауыстыруға әкелуде. Виртуалды кеңістік, әсіресе әлеуметтік желілер мен ақпараттық платформалар, нақты әлемнің құндылықтарын манипуляциялау арқылы жеке тұлғаның ойлауын әсер етеді. Бұл өзгерістердің ең маңызды көрінісі — жас ұрпақтың дәстүрлі рухани құндылықтардан ауытқуы, оның орнына жаһандық ақпараттық кеңістіктегі жаңа, бірақ кейде жалған құндылықтардың қалыптасуы.

Ақпараттың қазіргі қоғамдағы маңызды рөлін ескере отырып, оны жеке тұлғаның әлеуметтік-мәдени дамуында, сондай-ақ қоғамның өзара қарым-қатынасында негізгі фактор ретінде қарастыруға болады. Ақпарат қоғамның саяси, экономикалық, рухани және мәдени аспектілеріне тікелей әсер етіп, жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастыруда маңызды орын алады. Осылайша, ақпараттың өзі жаңа құндылық ретінде танылып, қоғамдық өзгерістердің қозғаушы күшіне айналады. Зерттеу нәтижелері осы үрдістің тереңдігін, әсіресе жастар арасында ақпараттық және виртуалды мәдениеттің әсерін анықтады.

«Дәстүрге енген жаңашылдықтың пайда болуына не себеп болды деп ойлайсыз?» деген сұраққа респонденттердің басым бөлігі «Интернет» (27 %) деп, яғни 30 %-ы Жетісу облысы болса, одан кейінгі орындарда Жамбыл облысы (29 %), Шымкент қаласы (28 %), Түркістан, Қызылорда облыстары мен Алматы қаласы да осы ұстанымда екендерін білдірді. Яғни, интернеттің дәстүрдің бұрмалануына тигізетін әсері көп екендігін аңғаруға болады. Осы сияқты көрсеткіштер «Шетелдік телесериалдар» да (17 %) себеп екендігін аңғартады. Жамбыл облысы тұрғындарының 19 % дәстүрге еніп жатқан жаңашылдықтардың негізгі себептерінің бірі шетелдік сериалдар екендігін көрсеткен. Сондай-ақ, дәстүрге енген жаңашылдыққа Жетісу өңірі респонденттерінің 12 %-ы «Шетелде білім алып келгендер» деп есептейді. Дәстүрге енген жаңашылдықтардың пайда болуына сұралғандардың 1 %-ы «Ермелік» және т.б. өз нұсқаларын көрсеткен.

Қазіргі таңда әлемдік қауымдастықтағы мемлекеттердің өзара тәуелділігі артып, жалпыға ортақ мәдени ережелері бір жүйеге тартылған. Бізде бұл интеграциядан тыс қала алмаймыз. Тек ғаламдастыру негізінде жергілікті ұлттық дәстүрлер мен ерекшеліктерді сақтай отырып, өзге мәдениеттен талғап-таңдап, қарап алып, әлемдік мәдениетте лайықты орны бар, біртұтас ұлттық ерекше мәдени кеңістік қалыптастыру керек.

Дәстүр мен жаңашылдық — жалпы сабақтастық пен жаңғыртуды, мұрагерлік пен қайта жасауды, бұрынғы мен соңғының байланысын білдіретін ұғым. Дәстүрге ғасырлар бойы қалыптасып, сұрыпталған әдет-ғұрыптар, жол-жобалар көзқарас түсініктер жатады.

Жаңашылдық — өткен өмірдің, кешегі күннің тәжірибесі мен жемістерінің ішінде мән-мағынасы бай, дәрежесі жоғары заман талабына жауап беретін, бұрынғы-соңғының шеңберінен шығып, болашаққа кең жол ашатын аса маңызды ізденіс-әрекеттер. Ол жалпы өркениеттің дамуына әсер етеді, осы жолда туып, орнығады. Сауалнама нәтижелері бойынша, дәстүрге енген жаңашылдықтардың пайда болуына интернет пен шетелдік телесериалдардың ықпалы айқын байқалады. Әсіресе, интернеттің дәстүрдің бұрмалануына әсері көп екендігі айқындалды, себебі жастардың көбісі дәстүрдің өзгеруін осы факторларға байланыстырған. Сонымен қатар, шетелде білім алған адамдар мен шетелдік мәдениетке әсер ету үрдісі дәстүрге енген жаңашылдықтарға себеп

болып отыр. Бұл үрдіс жаһандану жағдайында батыстық мәдениеттің ықпалының күшеюімен байланысты.

Жаһандану үдерісі әрбір ұлттың өзінің дәстүрлі құндылықтарын сақтай отырып, әлемдік мәдениетке интеграциялану қажеттілігін туындатады. Дәстүр мен жаңашылдықтың арасындағы байланыс, әсіресе қазақ қоғамында, өткеннің құндылықтарын сақтап, заман талабына сай жаңашылдықты қабылдауға мүмкіндік береді. Бұл диалектикалық бірлік қазіргі уақытта ұлттың мәдени болмысын жаңғыртуға, ұлттық тәрбие мен салт-дәстүрді жастар арасында насихаттауға үлкен рөл атқарады.

«Мынадай дәстүрге енген жаңашылдықтың қайсысы қажет деп ойлайсыз?» деген сұраққа зерттеу барысында респонденттерден қазіргі таңда қолданыстағы дәстүрлерге енген жаңашылдықтардың қажет не қажет еместігін анықтау мақсатында сұрап көрген болатынбыз. Нәтижесінде, респонденттердің 69 %-ы «Гендер пати» қажет емес деп көрсетті. Бұл жаңадан енген жаңашылдық қазақ қоғамында бұрындары құрсақ той деген дәстүріміз болатын. Аяғы ауыр әйелге тек отбасы болып емес, қоғам болып күтім жасаған. Туған-туыс, көршілерін шақырып келіннің аяғы ауыр екендігін хабарлау мақсатында құрсақ той жасайтын болған. Қазіргі таңда құрсақ тойымыздың орнын осы гендер пати басып отыр. Респонденттердің 20 %-ы бұл жаңашылдықты қажет емес десе, 11 %-ы жауап беруге қиналатынын білдірген. Қазіргі таңда трендке айналған жаңашылдықтың бірі «Түрлі-түсті кеш» (Цветная вечеринка). Сұралғандардың 26 %-ы қажет деп тапса, 65 %-ы қажет емес деп есептейді. Тек, 9 % респондент жауап беруге қиналған. Жаңашылдықтың бірі «Хеллоуинді» 21 % респондент қолдаса, 73 % респондент қажет емес деп тапқан. «Бал айын» 55 % респондент қажет десе, 35 %-ы қажет емес деп есептейді. Респонденттердің 10 %-ы жауап беруге қиналған. «Қыздың қолын сұрау», яғни тізерлеп сөз салуды сұралғандардың 27 %-ы керек емес десе, басым бөлігі, яғни, 64 %-ы қажет деп көрсеткен. «Hens party»-ді (девичник) 31 %-ы респондент қолдаса, 57 %-ы біздің дәстүрімізге жат екендігін көрсетіп отыр. Ал, 12 %-ы жауап беруге қиналатынын білдірген. Торт үрлеуді респонденттердің басым бөлігі (56 %) қолдамайтынын білдірген.

Әйелдің босануына күйеуінің серіктес болып қатысуын 61 % респондент қолдаса, 28 %-ы қолдамайтындарын айтқан. Хиджаб киіміне қатысты нұсқада 27 %-ы қажет деп есептесе, 55 %-ы бұл киімнің қазақ қоғамына жат екендігін көрсетіп отыр. Тек, 18 % респондент жауап беруге қиналатынын білдірген. Бұл сұрақ бойынша жалпы оңтүстік өңірдің тұрғындарының жаңадан енген дәстүрлерді аса қолдай бермейтіндіктерін аңғаруға болады. Оның негізгі себептерінің бірі салт-дәстүрді ұстанып өмір сүруі екенін білеміз.

Осы сауалнама нәтижелері дәстүрлі және инновациялық құндылықтар арасындағы өзара әрекеттесуді, олардың арасындағы интеграция мен қақтығыстарды тереңірек түсінуге мүмкіндік берді. Біз ақпараттық өркениетке тән инновациялық құндылықтар мен зияткерлік капиталдың рөлін түсіндік. Ақпараттың өзі тек құндылық емес, сонымен қатар адамның интеллектуалдық әлеуетін қалыптастыратын негізгі ресурс. Мұнда, әсіресе, ақпараттық технологиялар мен виртуалды шындықтың дәстүрлі құндылықтар жүйесімен арақатынасы айқын көрінеді.

Инновациялық құндылықтардың кеңеюі дәстүрлі жүйеге кейде қайшы келіп, оларды басып тастауы мүмкін. Әсіресе, жаңа құндылықтар мен дәстүрлердің өзара әрекеттесуі барысында бір-біріне қарсы келетін жағдайлар орын алуы ықтимал. Бұл үрдіс дәстүрлі құндылықтардың өміршендігін әлсіретуі мүмкін, ал жаңа құндылықтар өздерінің маңыздылығын арттырады. Дегенмен, дәстүр мен жаңашылдықтың арасындағы қақтығыс — бұл қалыпты әлеуметтік процесс, ол әлеуметтік, мәдени және рухани салаларда тұрақтылықты сақтап, қоғамның дамуында жаңа синтездер туғызады.

Осылайша, ақпараттық қоғамның инновациялық құндылықтары мен дәстүрлі құндылықтардың өзара әрекеттесуі философиялық тұрғыдан қарағанда, екі әлемнің синтезі мен диалектикалық дамуының күрделі механизмін сипаттайды. Тек осы өзара іс-қимыл арқылы ғана қазіргі заманның сұраныстарына жауап беретін жаңа моральдық және мәдени құндылықтар пайда болуы мүмкін болып табылады [15; 134].

Диалектикалық тұрғыдан алғанда, қоғамдағы құндылықтар саласындағы қарама-қайшылықтар — бұл табиғи және қажетті құбылыс [16; 4]. Қайшылықтардың өзі қоғамның мәдени және әлеуметтік дамуындағы қозғаушы күш. Дәстүр мен жаңашылдық арасындағы қарама-қайшылықтар қоғамның тарихи және мәдени ерекшеліктерінен туындайды және олар дамудың объективті заңдылықтары ретінде қарастырылады. Бұл қайшылық тек оппозиция емес, керісінше, олардың өзара әрекеттесуінен жаңа сапалы деңгейлерге жетуге мүмкіндік беретін процесс.

Құндылықтардың өзара әрекеттесуі барысында олардың арасындағы қарама-қайшылықтар белгілі бір реттелген синтезге әкеледі. Бұл синтез жаңа мәдени және моральдық құндылықтардың пайда болуына негіз болады [17; 235].

Дәстүрлердің тұрақтылығы мен жаңашылдықтың динамикасы арасындағы теңгерім, өз кезегінде, қоғамның дамуын жаңа сатыға көтеріп, тұрақтылық пен прогрестің үйлесімділігін қамтамасыз етеді [18, 19]. Осы тұрғыда, қайшылықтарды шешу мен синтездеу процесі қоғамның мәдени және рухани жаңғыруының бөлігі ретінде көрінеді.

Себебі, дәстүр мен жаңашылдық арасындағы қарама-қайшылықтар диалектикалық дамудың маңызды аспектісі. Бұл процесті дұрыс түсіну қоғамдағы құндылықтардың үйлесімділігі мен өзара байытуына ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл тепе-теңдік тұрақтылық пен прогрестің диалектикалық үйлесіміне жетудің негізі бола алады [19].

Виртуалды кеңістікті пайдалана отырып қойылған мәселені шешу виртуалды ортаны пайдаланушылардың құндылық бағдарларын, әлеуметтік желілерді, сайттарды, блогтарды ұстаушылар ұстанатын құндылықтарды бағалау проблемасымен ұштасады. Сондықтан мәселенің шешімін нақты моральдық заңдар мен дәстүрлі құндылықтардың қысымы мен құлдырауы жүзеге асырылатын ұсынылған ақпарат үшін жауапкершіліктің болмауымен виртуалды кеңістікті сатып алуға толық беруге болмайды. Сондықтан құндылықтарды қалыптастыру үшін виртуалды әсер жеткіліксіз, сонымен қатар субъектілердің, соның ішінде мінез-құлық деңгейіндегі нақты диалогтық өзара әрекеттесуі қажет. Виртуалды интернет кеңістігінде іс-әрекеттің мінез-құлық саласы жабық болады, ал құндылық идеялары когнитивті-эмоционалды салада болады. Сондықтан әлеуметтік шындықтағы құндылықтарды игеру процесі іс-әрекет пен мінез-құлық субъектілерін қамтуы маңызды.

Осыған байланысты күн тәртібінде субъектіні виртуалды кеңістікпен өзара іс-қимылға дайындау мәселесі тұр. Осылайша, екі құндылық жүйесінің диалогтық өзара әрекеттесуі рухани тұтастықты сақтап, қоғамның мәдени көптірлілігін бағалауға мүмкіндік береді. Бұл процесс екі жақтың да бір-бірін толықтыруы мен байытуына, сондай-ақ жаңа құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді.

Біздің ойымызша, аталған мәселені шешудің бұл процесіне, бір жағынан, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар арқылы қазіргі заманға сай дәстүрлі құндылықтарды қолдау; екінші жағынан жеке тұлғаның дамуы мен өзін-өзі анықтауға әкелетін моральдық негізделген инновациялық құндылықтарды игеру ықпал етеді. Уақытша виртуалды кеңістік адамның игілігі үшін көптеген жағымды мінез-құлық пен іс-әрекеттерді ұсына алады.

«Сіздің ойыңызша, жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтесіз?» деген сұрақ бойынша, жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан не күтетінін анықтауға тырыстық. Сұралғандардың 26 %-ы «мәдениет институттары жаңа заман талаптарына сәйкес дамиды» деп ойласа, 23 %-ы «дәстүрлі мәдениетті сақтап қаламыз» деп есептейді. Респонденттердің 15 %-ы «дәстүрлі мәдениетті сақтай алмаймыз» деп көрсетіп отыр. Ал, респонденттердің 13 %-ы «гибридті мәдени формалардың пайда болуына әкеледі» деген нұсқаны таңдап отыр, бұл өз кезегінде өзекті мәселелердің бірі екендігін көрсетеді. Сұралғандардың 1 %-ы жаһандану жағдайында дәстүрлі мәдениеттің болашағынан кейбірі «Ештеңе күтпейтінін» атап өтсе, басқалары «Тәрбие» күтетінін көрсетіп отыр.

Бұл зерттеу нәтижелері қазіргі цифрлық қоғамның дәстүрлі құндылықтар жүйесіне тигізетін әсерін ашып көрсетеді. Ақпараттық және инновациялық процестер дәстүрлердің өзгеруіне, жаңа құндылықтардың қалыптасуына ықпал етеді. Осы өзгерістер, әсіресе, жас ұрпақтың құндылық бағдарлары мен әлемді қабылдауына елеулі әсерін тигізуде.

Философия бүгінгі таңда аса маңызды рөл атқарады, өйткені олар инновациялық құндылықтарды моральдық және дәстүрлі тұрғыдан талдап, олардың адам мен қоғамның рухани дамуына қандай ықпал етіп жатқанын анықтауы керек. Бір жағынан, әлеуметтік практика дәстүрлі және инновациялық құндылықтарды салыстырып, олардың қоғам мен мәдениетке әсерін терең түсінуге бағытталуы қажет. Бұл құндылықтар арасындағы диалог пен өзара әрекеттесу қоғамның рухани өрлеуіне немесе, керісінше, деградацияға алып келуі мүмкін. Екінші жағынан, дәстүр мен инновацияның тиімді интеграциясына ықпал ету және олардың үйлесімді түрде өмір сүруін қамтамасыз ету қазіргі заманның басты мақсаттарының бірі болуы тиіс. Осы үшін дәстүрлерді сақтап, инновациялық құндылықтарды қалыптастыру мақсатында ақпараттық-коммуникациялық құралдарды тиімді пайдалану қажет.

Зерттеу барысында алынған мәліметтер қоғамдағы цифрлық процестер мен олардың дәстүрлі құндылықтар жүйесіне ықпалын жан-жақты анықтап отыр. Қазіргі әлемде ақпараттық және инновациялық технологиялар дәстүрлі құндылықтардың өзгеруіне, жаңа құндылық жүйелерінің қалыптасуына себеп болуда. Бұл үрдіс әсіресе жас ұрпақтың дүниетанымына, құндылық бағдарларына елеулі әсер етуде, олардың әлемді қабылдау тәсілдеріне өзгерістер енгізуде.

Қазіргі таңда дәстүр мен инновация арасындағы диалогты зерттеп қана қоймай, осы екі құндылық жүйесінің бір-бірімен үйлесімді түрде өзара әрекеттесуін де талдау керек. Бұл орайда дәстүр мен жаңашылдық арасындағы қарама-қайшылықты тек қақтығыс ретінде емес, сондай-ақ өзара байыту, толықтыру процесі ретінде қарастыру керек. Өйткені бұл екі құндылық жүйесі де қоғамның рухани дамуына әртүрлі қырлардан ықпал етіп, оның тұрақты дамуы мен өркендеуіне әсер етеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында алынған нәтижелер қазіргі цифрлық қоғамның дәстүрлі құндылықтар жүйесіне әсер етіп жатқаны, әсіресе, жастардың құндылық бағдарларында нақты байқалды.

Диалектикалық тұрғыдан алғанда, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде дәстүр мен инновация — қарама-қайшылықта емес, бір-бірін толықтырушы әрі жаңа сапаға жетелейтін құндылықтар жүйесінің элементтері екені анықталды. Яғни, дәстүр қоғамның тарихи тәжірибесінің жинақталған көрінісі ретінде тұрақтылықты қамтамасыз етеді, ал инновация — даму мен жаңашылдықтың қозғаушы күші. Олардың өзара әрекеттесуі арқылы қоғамда тепе-теңдік орнап, жаңа құндылықтар қалыптасады.

Аксиологиялық тұрғыдан дәстүр құндылықтардың уақыт сынынан өткен тұрақты жүйесі ретінде маңызды, себебі ол қоғамның рухани тұтастығын және мәдени сабақтастығын сақтайды. Сонымен бірге, инновация жаңа құндылықтарды енгізу арқылы қоғамның дамуына және жаңа моральдық-этикалық негіздердің қалыптасуына ықпал етеді. Осылайша, дәстүр мен инновацияның үйлесімді дамуы қоғамның рухани және мәдени кеңістігін байытуға мүмкіндік береді.

Ал инновация — жаңалықтар мен өзгерістердің қозғаушы күші, ол дәстүрді жанартып, жаңа өмір сүру тәсілдерін, жаңа құндылықтарды алға тартады. Инновацияның философиялық мәні, ол тек жаңалықтарды енгізумен шектелмей, адамзаттың рухани және материалдық дамуын жақсартуға, қоғамды одан әрі жетілдіруге, оған жаңа сапа мен бағдар беруге тырысады. Қазіргі ақпараттық қоғамда инновациялық құндылықтардың дамуы дәстүрлі құндылықтар жүйесінің трансформациясын қажет етеді. Ақпараттық технологиялар, виртуалды шындық, білім мен зияткерлік капиталдың маңызы артып, дәстүр мен инновация арасындағы шекараны айқындап отыр.

Бұл өзгерістердің басты философиялық сұрағы — дәстүр мен инновация арасындағы үйлесім мен тепе-теңдікті қалай сақтауға болады? Қазіргі қоғамда ақпараттық технологиялардың ықпалы дәстүрлі құндылықтардың негіздерін бұза отырып, жаңаша құндылықтардың пайда болуына себеп болуда. Дегенмен, инновацияның артықшылығы оның әртүрлі жаңа мүмкіндіктерді ұсынуында болса да, ол дәстүрдің рухани қуатын, адамның моральдық бағдарларын ұмытуға алып келмеуі керек. Бұл арада философия дәстүр мен жаңашылдықты үйлесімді түрде біріктірудің жолдарын іздеуге шақырады. Осы үйлесімділік рухани өрлеуге және қоғамның тұрақты дамуына алып келеді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, дәстүр мен инновация арасындағы диалогтың дұрыс бағытта жүруі маңызды. Бұл диалог бір-бірін жокқа шығармай, керісінше, бір-бірін байытып, толықтырып отыруы тиіс. Дәстүр мен инновация арасындағы философиялық байланыстарды зерттеп, қоғамды тұрақты дамытуға септігін тигізетін әдістер анықталуы тиіс. Бұл тек құндылықтар тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар философиялық тұрғыдан да маңызды.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды. Грант AP19577138 «Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі дәстүрлі және инновациялық құндылықтар үдерістерін мәдени талдау» ғылыми жобасы аясында дайындалды.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Айтымбетов Н.Ы. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Жеке монография / Н.Ы. Айтымбетов. — Алматы: Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. — 200 б.
- 2 Antony D. Smith. National Identity / D. Antony — L., Penguin Books, 1991. — 227 p.
- 3 Беляев И.А. Ценностное содержание целостного мироотношения / И.А. Беляев // Вестник Оренбургского государственного университета. — 2004. — № 2. — С. 9–13.
- 4 Нұрмұратов С.Е. Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік философиялық талдау / С.Е. Нұрмұратов. — Алматы, 2000. — 178 б.
- 5 Гуревич П.С. Культурология: учеб. / П.С. Гуревич. — 5-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство «Проспект», 2011. — 448 с.
- 6 Яковлев Е.Г. Эстетика: учеб. пос. / Е.Г. Яковлев. — Москва: КНОРУС, 2011. — 448 с.
- 7 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Р.К. Кадыржанов; под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы, 2014. — 168 с.
- 8 Малахов В.С. Культурные различия и политические границы в эпоху глобальных миграций / В.С. Малахов. — М.: Ин-т филос. РАН, 2014. — 232 с.
- 9 Olzak S. The dynamics of ethnic competition and conflict / S. Olzak. — Stanford University Press, 1994.
- 10 Нұрмұратов С.Е. Шетел қазақтарының санасы мен менталитетіндегі ерекшеліктер / С.Е. Нұрмұратов // Қазақ диаспорасы бүгін мен ертеңі. — 2005. — Б. 5–10.
- 11 Молчан Э.М. Влияние цифровизации на формирование духовно-нравственных ценностей субъектов взаимодействия в эпоху глобализации / Э.М. Молчан // Вестник МГОУ. Серия: Философские науки. — 2019. — № 2. — С. 55–66.
- 12 Мұсатаев С.Ш. Қазақстандық жалпыұлттық идеяның азаматтық қоғам қалыптастырудағы рөлі / С.Ш. Мұсатаев // Саясат. — 2003. — № 10. — Б. 24–27.
- 13 Furnham F. Culture Shock: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments / F. Furnham, C. Bochner — N.Y., 1986.
- 14 Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». Я и оно: хрестоматия по истории психологии / З.Фрейд; под ред. П.Я. Гальперина, А.Н. Ждан. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1980. — С. 170–192.
- 15 Фрейд З. Тотем и табу: психология первобытной культуры и религии / З. Фрейд. — М.: Эксмо, 2018. — 224 с.
- 16 Шакеева Б. Ұлт тұтастығының негізі этносаралық өзара татулықтан бастау алады / Б. Шакеева, Н. Айтымбетов // Әл Фараби. Әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулер журналы. — 2020. — № 3 (71). — Б. 129–141.
- 17 Байбаков А.М. Введение в педагогику толерантности: учеб.-метод. пос. для пед. и студ. / А.М. Байбаков. — Волгоград: Изд-во ВГИПК РО, 2002. — 12 с.
- 18 Брубейкер Р. Этничность без групп / Р. Брубейкер. — М., 2012. — 408 с.
- 19 Oakes L. Language and National Identity: Comparing France and Sweden (Impact: Studies in Language and Society) / L. Oakes. — 2001.

М.Б. Сыздыкова, Ж.О. Абикенов

Философский анализ традиционных и инновационных ценностей в южных регионах Казахстана

В статье подробно рассматриваются вопросы интерференции, то есть взаимодействия и интеграции ценностных ориентиров жителей южных регионов Казахстана. Анализируется значение этих процессов в сохранении социальной и культурной стабильности в обществе, а также философские основы, обеспечивающие их гармонизацию. В ходе исследования применялся комплекс философских и социологических методов. Кроме того, дано пояснение сущности понятия «ценность», которое было определено с использованием философских подходов. Ценность — это не просто абстрактное понятие, а одна из ключевых категорий, определяющая культурную основу общества и духовную сущность человека. Она изменяется с течением времени, наполняясь новым содержанием в процессе развития общества. В этом контексте выявлена необходимость анализа потребностей жителей южных регионов Казахстана в области традиционных и инновационных ценностей современного общества. Поэтому была поставлена задача определить гармоничную систему ценностей, соответствующую современному обществу. Это предполагает возможность сохранения традиционных ценностей при принятии инновационных. Для обеспечения такого баланса, во-первых, важно глубокое понимание традиционных ценностей, а во-вторых, развитие критического мышления граждан. Критическое мышление помогает анализировать поток информации, объективно оценивать её, принимать обоснованные решения и строить своё поведение в соответствии с моральными и общечеловеческими ценностями. Это способствует стабильности и развитию общества, а также укреплению универсальных моральных принципов. Результаты исследования показали важность философского осмысления трансформации ценностей. Выявлена роль традиционных ценностей в сохранении стабильности и культурной целостности,

а также определены направления их развития в контексте гармоничного диалога. Сделаны важные выводы, направленные на углубление философского и культурного самопознания общества, а также на достижение равновесия между духовными и инновационными ценностями.

Ключевые слова: ценности, традиции, традиционные ценности, инновационные ценности, информационное общество, информация, виртуальное пространство, ценностная интерференция, молодое поколение.

M.B. Syzdykova, Zh.O. Abikenov

Philosophical analysis of traditional and innovative values in the southern regions of Kazakhstan

The article thoroughly examines the phenomenon of value interference, specifically the interaction and integration of value orientations among the residents of southern regions of Kazakhstan. It highlights the significance of these processes in maintaining social and cultural stability within society and explores the philosophical foundations required to ensure their harmonious coexistence. The study employs a comprehensive approach by integrating philosophical and sociological methods. Moreover, the essence of “value” is explained and defined through philosophical approaches. Value is not merely an abstract concept; it is one of the fundamental categories that determine the cultural foundations of society and the spiritual existence of the individual. It evolves historically and culturally, acquiring new meanings in tandem with societal development. In this context, the study emphasizes the necessity of analyzing the needs for traditional and innovative values among the residents of southern Kazakhstan in the modern era. Consequently, the research sets forth the task of identifying a harmonious value system aligned with contemporary society. This harmony enables individuals to preserve traditional values while embracing innovative ones. To achieve such balance, two key priorities are identified: first, a deep understanding of the profound meanings embedded in traditional values; second, the development of critical thinking among individuals. Critical thinking is essential as it allows members of society to analyze the constant flow of information, make well-reasoned evaluations, adopt informed decisions, and align their behavior with moral and universal human values. This contributes to societal stability and progress while reinforcing universal moral principles. The findings underscore the importance of understanding the transformation of values from a philosophical perspective. The research confirms the critical role of traditional values in preserving stability and cultural integrity while outlining pathways for their development through harmonious dialogue. The study presents key conclusions aimed at deepening the philosophical and cultural self-awareness of society, fostering a balance between spiritual and innovative values, and promoting sustained societal growth.

Keywords: values, traditions, traditional values, innovative values, Information Society, information, virtual space, value interference, the younger generation.

References

- 1 Aytymbetov, N.Y. (2018). *Qazaqstandagy ulttyq biregeiliktin qalyptasu erekshelikteri. Zheke monogragia [Features of formation of national identity in Kazakhstan. Individual monograph]*. Almaty: Pilosopiia, saiasattanu zhane dintanu instituty [in Kazakh].
- 2 Smith, A. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.
- 3 Belyaev, I.A. (2004). Cennostnoe sodержanie celostnogo mirootnosheniia [The value content of a holistic world relationship]. *Vestnik Orenburgskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Orenburg State University*, 2, 9–13 [in Russian].
- 4 Nurmuratov, S.E. (2000). Rukhani qunduluqtar alemi: aleumettik filosofialyq taldaу [The world of spiritual beings: sociological and philosophical analysis]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Gurevich, P.S. (2011). *Kulturologiia: uchebnik [Culturology: textbook]*. (5th ed, revised and expanded). Moscow: Izdatelstvo “Prospekt” [in Russian].
- 6 Yakovlev, E.G. (2011). *Estetika: uchebnoe posobie [Aesthetics: study guide]*. Moscow: KNORUS [in Russian].
- 7 Kadyrzhanov, R.K. (2014). *Etnokulturnyi simvolizm i natsionalnaia identichnost Kazakhstana [Ethnocultural symbolism and national identity of Kazakhstan]*. Z.K. Shaukenova (Ed.). Almaty [in Russian].
- 8 Malakhov, V.S. (2014). *Kulturnye razlichii i politicheskie granitsy v epokhu globalnykh migratsii [Cultural differences and political boundaries in the era of global migrations]*. Moscow: Institut Filosofii Rossiiskoi Akademii Nauk [in Russian].
- 9 Olzak, S. (1994). *The dynamics of ethnic competition and conflict*. Stanford University Press.
- 10 Nurmuratov, S.E. (2005). *Shetel qazaqtarynyn sanasy men mentalitetindegi erekshelikter. Qazaq diasporasy bugini men ertenі [Peculiarities in the mind and mentality of foreign Kazakhs. Kazakh diaspora today and tomorrow]*. Astana: Elorda [in Kazakh].

- 11 Molchan, E.M. (2019). Vlianie tsifrovizatsii na formirovanie dukhovno-nravstvennykh tsennostei subektov vzaimodeistviia v epokhu globalizatsii [The influence of digitalization on the formation of spiritual and moral values of subjects of interaction in the era of globalization]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seria: Filosofskie nauki — Bulletin of Moscow State Regional University. Series: Philosophical Sciences*, 2, 55–66 [in Russian].
- 12 Musatayev, S.Sh. (2003). Qazaqstandyq zhalpy ulttyq ideianyn azamattuq qogam qaluptastyrudagy roli [The role of the Kazakh national idea in the formation of civil society]. *Saiasat — Politics*, 24–27 [in Kazakh].
- 13 Furnham, F. & Bochner, C. (1986). *Culture Shock: Psychological Reaction to Unfamiliar Environments*. New York.
- 14 Freud, Z. (1980). *Massovaia psikhologiya i analiz chelovecheskogo «Ya»*. *Ya i ono: khrestomatiia po istorii psikhologii* [Mass psychology and analysis of the human “I”. I and it: an anthology on the history of psychology]. P.Ya. Galperin, A.N. Zhdan (Ed.). Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, 170–192 [in Russian].
- 15 Freud, Z. (2018). *Totem i tabu: psikhologiya pervobytnoi kultury i religii* [Totem and taboo: psychology of primitive culture and religion]. Eksmo [in Russian].
- 16 Shakeeva, B., & Aytymbetov, N. (2020). Ult tutastygynyn negizi etnosaralyq ozara tatulyqtan bastau alady [The basis of national integrity is inter-ethnic harmony]. *Al-Farabi, Journal of Socio-Humanitarian Studies*, 3(71), 129–141 [in Kazakh].
- 17 Baibakov, A.M. (2002). *Vvedenie v pedagogiku tolerantnosti* [Introduction to pedagogy of tolerance]. Volgograd: Izdatelstvo Volgogradskogo gosudarstvennogo instituta povysheniia kvalifikatsii rabotnikov obrazovaniia [in Russian].
- 18 Brubaker, R. (2012). *Etnichnost bez grupp* [Ethnicity without group]. Moscow [in Russian].
- 19 Oakes, L. (2001). *Language and National Identity: Comparing France and Sweden* (Impact: Studies in Language and Society).

Авторлар туралы мәлімет

Сыздыкова Махпал — әлеуметтану ғылымдарының кандидаты, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің аға оқытушысы, Қызылорда, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2944-9672>

Әбікенов Жарқынбек — PhD, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің оқытушысы, Қызылорда, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-00027950-330X>

Information about the authors

Syzdykova Makhpal — Candidate of Sociological Sciences, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2944-9672>

Abikenov Zharkynbek — PhD, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-00027950-330X>

Г.М. Туребаева^{1*}, А.К. Абдина², А.А. Уызбаева²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Astana IT University, Астана, Қазақстан

(E-mail: turebayevagaukhar@gmail.com; ainur.abdina@astanai.edu.kz; anar.uyzbayeva@astanai.edu.kz)

Эмоционалды интеллект және инклюзия мәселелерінің философиялық негіздері

Мақалада эмоционалды интеллект және инклюзия мәселелерінің бір-бірімен байланысы, сонымен қатар, олардың философиялық негіздері қарастырылған. Қазіргі уақытта еңбек нәтижелілігі, жетістіктер, ұжымдық рух, мансаптық өсу және ынталандыру деңгейі интеллектуалды қабілетпен қатар тұлғааралық қатынастарды тиімді басқару көрсеткіштерімен анықталады. Бұл ретте эмоционалды интеллект ерекше мәнге ие. Тұлға үшін эмоционалды интеллект жеке және кәсіби қалыптасуда шешуші рөл атқарады. Ол өз эмоциясымен бірге өзге адамдардың сезімін түсіну және басқара алу қабілетін қамтиды. Эмоционалды интеллект тек жеке тұлғаның дамуында ғана емес, сонымен қатар инклюзивті ортаны қалыптастыруда да маңызды рөл атқарады. Эмоционалды реттеу, эмпатия мен өзін-өзі тану инклюзивті орта қалыптастыру мен мәдениаралық қарым-қатынасты нығайтуға ықпал етеді. Ұжымдағы әлеуметтік хабардарлықты арттыру қарым-қатынастарды нығайтуға және әртүрлілікті қамтамасыз ету жөніндегі күш-жігерді қолдауға мүмкіндік береді. Бұл процестің маңызды құралдары: қарым-қатынасты басқару, белсенді тыңдау және қақтығыстарды шешу дағдылары. Осылайша, эмоционалды интеллектті дамыту инновациялар мен келіспеушіліктерді тиімді шешуге ықпал ететін инклюзивті ортаны қалыптастырудың негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылуы мүмкін.

Кілт сөздер: эмоционалды интеллект, инклюзия, эмоция, эмпатия, коучинг, тұлғааралық қатынас, мансаптық өсу, өзін-өзі тану, корпоративтік мәдениет, қақтығыстар.

Kipicne

Қазіргі кезде жетістікке жету үшін интеллектуалды қабілеттермен қатар, тұлғааралық қарым-қатынасты тиімді басқару да маңызды. Эмоционалды интеллект бұл жерде шешуші рөл атқарады, тұлғаның өз эмоциясын және өзгелердің сезімін түсінуіне мүмкіндік береді.

Эмоционалды интеллект ұғымының мәні мен құрылымын түсіну үшін біз өз зерттеулерімізде ең алдымен «интеллект» категориясына талдау жасауға ұмтылдық. Интеллект — тұлғаның ақпаратты қабылдау кезіндегі когнитивтік сипаты. Латын тілінен аударғанда «интеллектус» ақыл, парасат дегенді білдіреді. Әрине бұл көне тұжырым екеніне назар аударатын болсақ, оның негізі ежелгі философия екені ұғымның таным деңгейінде құндылық деңгейін көтере түседі.

Олай болса, эмоционалды интеллект дегеніміз — философиялық тұрғыда қоршаған ортаны тану, дамыту және қалыптастыру болса, сол ортадағы тұлға деңгейінде оның өз эмоциясы мен өзге адамдар эмоциясын, бақылай алу, қабылдай алу және іс-әрекет барысында тиімді қолдана білу деп тұжырым жасауға болады.

Инклюзияға келетін болсақ, өзіндік ойлар мен эмоцияларды тереңірек түсіну арқылы басқаларға жанашырлық сезімін дамытып, әртүрлі ортада инклюзивтілікке ықпал етуге болады. Өзін-өзі тану эмпатияны күшейтуде маңызды рөл атқарады, бұл қоғамның әртүрлі топтарындағы адамдармен тереңірек байланыс орнатуға мүмкіндік береді және әртүрлі жағдайларда инклюзивтілікке ықпал етеді. Басқаша айтқанда, эмоционалды интеллект тұлғаға басқалардың көзқарасын жақсырақ бағалауға және құрметтеуге мүмкіндік береді.

Зерттеуші О.В. Белкина өзінің «Эмоционалды интеллекттің феноменологиясы» атты мақаласында эмоционалды интеллекттің қалыптасуының бірінші кезеңін Аристотель мен Платонға сілтеме жасай отырып, философиялық деп атайды [1]. Аристотель ақыл-ойды функцияларының айырмашылығына сүйене отырып, теориялық және практикалық деп бөлді. Теориялық ойлау білім жинауға бағытталған, ал практикалық мінез-құлыққа басшылық ретінде қызмет еткен. Мінез-құлықты реттеуді зерттеу барысында Аристотель бұл реттеудің қосарлы сипаты туралы қорытындыға келді: ол

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: turebayevagaukhar@gmail.com

эмоциялар жағынан да, ақыл-ой жағынан да мүмкін. Оның пікірінше, ақыл-ой процестері жеке тұлғалық факторлардан — ынталандыру, сезім, аффект және құмарлық сияқтылардан бөлінуі керек.

Антикалық философтар, атап айтқанда, аффектілердің ойлау әрекетіне теріс әсерін ерекше назарға алған. Мысалы, стоиктер аффектілерді «ақылдың бұзылуы» деп санап, адамды олардан аурудан айыққандай «емдеуді» ұсынған. Дегенмен, бұл жалпы ұстанымда шығармашылық мәселесі ерекше болды. Шығармашылық үдеріс үшін ақылдың рөлі әлсіреген ерекше эмоционалдық күй, сондай-ақ танымның дамуына ықпал ететін ақыл-ой әрекетінен эмоционалдық қанағат алу маңызды.

Бұл қарама-қайшылық кейінгі философиялық жүйелерде де, соның ішінде Рене Декарт пен Бенедикт Спинозаның көзқарастарында да сақталған. Жаңа дәуір философтары көбінесе эмоцияларды ақылға қарсы қойып, танымдық саладан аффективтік саладағы басымдықты берді. Философия аясында олардың өзара байланысына екі негізгі көзқарас қалыптасты: интеллекттің басымдығын дәріптейтін рационализм және эмоционалдық саланың маңыздылығын атап көрсететін иррационализм.

Философиялық ой-пікірде эмоциялар мен интеллект арасындағы күрделі, жанама қатынастардың бар екендігі мойындалды. Дегенмен, интеллектуалдық сезімдер негізінен танымдық үдерістердің бөлігі ретінде қарастырылды. Кейіннен эмоциялар мен ойлаудың өзара әрекеттесуін зерттеу әр түрлі бағыттарда — эмоциялар теорияларынан интеллект теорияларына дейін дамыды.

XX ғасырдың аяғында бұл зерттеулер эмоциялар мен когнитивтік үдерістер арасындағы өзара байланысты түсінуді біріктірген эмоционалды интеллект тұжырымдамасында біріктірілді. Шамамен осы уақытта инклюзия және әсіресе, инклюзивті білім беру саласындағы зерттеулер кең дамыды. Ғалымдар эмоционалды интеллект инклюзияға әсерін, сондай-ақ инклюзивті білім беру ортасының эмоционалды интеллект дамуындағы рөліне назар аударып бастады [2–3].

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында коучинг, эмоционалды интеллект және инклюзия мәселелерінің теориялық және әдіснамалық негіздері, оны дамытуға бағытталған отандық, шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне және тақырып аясындағы ғылыми еңбектерге талдау жасалды. Атап айтқанда, коучингтің теориялық негіздері, оның әдістері мен тәсілдері, сондай-ақ эмоционалды интеллектті дамыту құралы ретінде коучинг мәселелерін қарастырған зерттеушілер Даниэль Гоулман, Р.Д. Робертс, О.Л. Чуланова, Н.В. Майсак, С.Б. Тайсаева еңбектеріне теориялық талдаулар жасалды.

Зерттеуші И.А. Панкратова зерттеулерінде коучинг қызметі қазіргі еңбек нарығында қоғамдық сұраныстардан туындап отырған қажеттілік екені қарастырылған. Коучингтің түрлі қызмет саласында тұлғааралық өзара іс-қимылды дамытуға бағытталуы және эмоционалды интеллектті дамытудағы маңыздылығы мәселелері зерделенген.

Эмоционалды интеллектті дамыту үшін инклюзивті білім беру әдістерін қолдану жағдайларын талдау және оның сәттілік факторларын анықтау тәсілдері талданды. Мысалы, қазақстандық зерттеушілер шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін мұқият талдау негізінде эмоционалды интеллект ерекшелігі мен маңыздылығын атап көрсетеді, оның педагогтардың цифрландыру және инклюзивті білім беру жағдайындағы кәсіби қызметке дайындығының негізгі көрсеткіші ретіндегі рөлін негіздейді [4].

Сонымен, зерттеу мәселесі бойынша теориялық-әдіснамалық еңбектерді жалпылау, салыстыру және талдаулардың негізінде эмоционалды интеллект және инклюзия ұғымдарының байланысы анықталды. Қызмет барысында еңбек әрекеті тиімділігі немесе өнімділігінің төмендеуі, корпоративтік мәдениет, қақтығыстар, қызметкерлер уәждемесінің төмен болуы жағдайларында эмоционалды интеллект және инклюзивті орта әсері мәселелеріне талдаулар жүргізілді.

Нәтижелері

Зерттеу барысында ірі шетелдік ұйымдардағы коучингтің эмоционалды интеллектті дамытудағы рөлі талданды. Gallup зерттеуі [5; 131] жұмыс орнындағы стресс мәселесін көрсетті, онда 10 қызметкердің 7-і қиындықтарға тап болады және 80 % еңбек үдерісіне белсенді қатыспайды, бұл эмоционалды интеллект бағдарламаларының маңыздылығын айқындайды. Sheraton Studio City Hotel қонақ үйінде [6; 57] қызметкерлердің эмоционалды интеллектін дамыту айналымды 20 %-ға арттырып, қонақтар қанағаттанушылығын 10 %-ға өсірді. Talent Smart зерттеуі табысты көшбасшылардың 90 %-ы жоғары эмоционалды интеллектке ие екенін көрсетті, ал FedEx [7] зерттеуі бойынша, эмоционалды интеллект басқарушылық шешімдер сапасын 72 %-ға жақсартуға ықпал етеді.

Сингапурдағы коучинг бағдарламалары [8; 269] эмоционалды интеллектті дамытуда тиімді құрал ретінде қолданылып, әл-ауқат пен өмір сапасын жақсартуға ықпал етеді. Certified Emotional Intelligence Coach бағдарламасы [9] эмоцияға бейімделуді және қарым-қатынаста ақпаратты дұрыс пайдалануды қалыптастыруға бағытталған.

FedEx зерттеулері [10; 469] көшбасшылықтың әртүрлі стильдерін қолданудың эмоционалды интеллектті және шешім қабылдау дағдыларын дамытудағы тиімділігін растады. Испания мен Португалияда кәсіпкерлерге арналған коучинг курстары [11; 314] эмоционалды құзыреттілікті дамытуға бағытталған.

Шетелдік тәжірибені талдай отыра, қазіргі зерттеушілер арасында коучинг өзекті екендігі, көптеген авторлар коучинг әдістемелерін, коучинг сессияларының бағдарламаларын әзірлейтіні анықталды. Барлық тәжірибені сабақтастыра отыра, келесі негізгі тұстарды атап өтуге болады:

- коучинг басшылардың жеке және кәсіби мақсаттарын анықтау, сондай-ақ олардың қазіргі эмоционалды интеллект деңгейін талдаудан басталады. Өзін-өзі бағалаудың әртүрлі құралдары, соның ішінде сауалнама және кері байланыс орнату қолданылады;

- коучингтер басшылардың басқалардың сезімдерін түсіну және бөлісу қабілетін дамытуға бағытталған арнайы сессиялар өткізеді. Оған белсенді тыңдау жаттығулары мен эмпатикалық қарым-қатынас әдістері кіреді;

- басшылар стресті басқару және эмоцияларын реттеу әдістерін үйренді, рефлексия және өзін-өзі реттеу дағдыларын дамытуға ерекше назар аударылады;

- бағдарламаларға тиімді қарым-қатынас дағдыларын дамыту, жанжалдарды басқару және өнімді жұмыс қатынастарын құру бойынша тренингтер ұсынылады.

Зерттеулер коучинг бағдарламаларының эмоцияларды басқару мен тұлғааралық дағдыларды жақсартуға ықпал ететінін көрсетті.

Басшының эмоционалды интеллектісін дамытуда коучинг арқылы келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

1. Өнімділікті арттыру. Коучинг көшбасшының әлсіз құзыреттіліктер ғана емес, басым құзыреттіліктерін де дамытады. Бұл оның жұмысының, сондай-ақ қызметкерлер жұмысының өнімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

2. Экономикалық көрсеткіштердің өсуі. Көшбасшының эмоционалды құзыреттілігін дамыту сәтті кадрлардың ауысуын азайтады, басқару шешімдерін қабылдау уақытының тиімділігі мен ұйымның жемісті еңбегін арттырады.

3. Даму. Коучинг «жұмсақ» құзыреттіліктерді дамытуға және адамның әлеуетін ашуға мүмкіндік береді. Коучингтің дұрыс таңдалған әдістері қажетті дағдылардың даму деңгейін арттырады және одан әрі даму векторын нақтылайды.

4. Қарым-қатынасты жақсарту. Коучинг өткізілетін диалог форматы қатысушыны құрметтеу және балама көзқарасты қабылдауды білдіреді. Бұл басқа адамдармен оңтайлы қарым-қатынас жасауға көмектеседі.

5. Уақытты үнемдеу. Коучинг оның негіздерін оқыту және ұйымға енгізу кезеңдерін тиімді пайдалануды көздейді.

6. Шығармашылықты дамыту. Коучинг үдерісі көшбасшыда көптеген идеялардың пайда болуын білдіреді. Бұл ретте ол коучингтен барлық қолдауды алатын болады. Осылайша, бизнесті сәтті жүргізу үшін қажет шығармашылық ойлау үдерісі жүреді.

7. Өзгерістерге бейімделу. Коучинг қоршаған ортадағы өзгермелі жағдайлар мен өзгерістерге тез бейімделу мүмкіндігін дамытады. Эмоционалды интеллектіні дамытуда коучингтің көшбасшылық, мансаптық және іскерлік модельдері қолданылады. Зерттеулер коучингтің адам әлеуетін ашуға мүмкіндік беретін тиімді құрал екенін көрсетті.

Зерттеушілер А.И. Бычкова мен Е.Ю. Журавлева инклюзия жағдайында эмоционалды интеллект дамуы туралы жаза отырып, эмоциялар саласындағы қазіргі зерттеулер жүргізілетін әдіснамалық тәсілдерге баса назар аударады. Олар инклюзия жағдайында денсаулығы шектеулі бастауыш сынып оқушыларының эмпатиясының көрінісі олардың эмоционалды интеллектісіне оң әсер етеді, өмірлік құрылымына ықпал етеді деген болжам айтады. Сонымен қатар, нормативті дамуы бар балалар тарапынан гуманистік қарым-қатынастың көрінісі денсаулығы шектеулі құрдастарының эмоционалды жеке дамуына оң әсер етеді [12].

Олай болса, коучинг және инклюзия философиясы — бейсаналық икемделу, мінез-құлықтық бейімделу, эмпатия және эмоционалды интеллект деп тұжырым жасауға болады. Эмоционалды ин-

теллект коучинг және инклюзия арқылы адамның өзін-өзі тану, өз қабілетін ашу, түрлі жағдайларға бейімделу, шешім қабылдау, қолдау сияқты ерекшеліктерін дамытады.

Талқылау

Эмоционалдық интеллект тұрғысынан қатынас жасайтын басшыда қызметкерлерге көзқарас үлкен мәнге ие болады. Бәсекелестік артықшылық екенін түсінетін өзінің және қызметкерлерінің эмоциясын басқара білу басшыдан жоғары интеллектілік дамуды қажет етеді. О.Л. Чуланова жоғары интеллектуалдық дамудағы эмоциялар мен эмоционалды қатынастың маңыздылығын атап көрсетеді. Ғалымның зерттеу қорытындылары бойынша, басшының эмоционалды интеллектісі неғұрлым төмен болса, қарым-қатынас кезіндегі жағымды эмоциялар деңгейі де төмен болады. Мысалы, басшы деңгейі эмоционалдық интеллект тұрғысынан неғұрлым төмен болса, оның басқа адамдармен қарым-қатынаста жағымды эмоциялары солғұрлым төмен және қарым-қатынас үдерісін қиындатуы да мүмкін дейді. Кейде егде жастағы басшылардың эмоционалды негізде басқа адамдармен байланыс жасауға ниеті болмайтынын да атап көрсеткен. Бұл өз проблемаларына бой алдыру және жаңа адамдармен танысу кезінде қиындықтардың пайда болуына әкеледі деген [13; 35]. Зерттеушінің пайымдауынша бұдан шығатын қорытынды онтогенезде дамуын есепке алатын болсақ, эмоционалдық интеллект адамның психикалық және физикалық денсаулығы, тұлғааралық қарым-қатынас, барлық әрекет түрлері, оның ішінде еңбек әрекетінің өнімділігі және нәтижелілігіне әсер етеді.

Зерттеушілер Д. Мэтьюс, З. Моше және Д.В. Люсин атап өткендей, эмоционалды интеллектіні дамыту мәселелері бүгінде екі тұрғыда қарастырылады: біріншіден, адам онтогенезі тұрғысында өз эмоцияларын, тәжірибелерін түсіну, екіншіден, басқару қабілеті және эмоционалды интеллектінің даму деңгейі сипатына қарай әсер ету тұрғысынан жүзеге асырылуы. Екі жағдайда да эмоционалды интеллектіні дамытушы іс-шаралар — тренингтер, топтық психотерапия, жеке психотерапия, майндфуллнес, коучинг және т.б. технологиялар түрінде жүзеге асырылады [14; 5].

Эмоционалды интеллектінің даму мүмкіндіктерін зерттеу барысында бірқатар салалар үшін оның маңыздылығы айқындалған. Оның ішінде, клиникалық және ұйымдастырушылық психология, геронтопсихология, педагогика, ақпараттық жүйелер және т.б. [15; 15].

Н.В. Майсак, С.Б. Тайсаева эмоционалды интеллектіні дамыту бағдарламаларын теориялық негіздеудің маңыздылығын атап көрсетіп, оны дамытуда ең қолайлы мінез-құлық, когнитивтік, гуманистік бағыттарын екеніне тоқталады. Зерттеушілер сонымен қатар эмоционалды интеллектіні дамытудың ең тиімді әдістері ретінде арт-терапия, когнитивті терапия, ойын терапиясы, пікірталас әдістерін көрсетеді [16; 20].

Бірқатар зерттеулерде эмоционалды интеллектіні дамыту бағдарламалары эмоционалды құзыреттілікті дамытуға бағытталған тренингтер аясында ұсынылады. Когнитивті және мінез-құлық компоненттері тұрғысында жаңа дағдыларды қалыптастыруға бағытталған үдеріс деп те қабылдауға болады. Сондай-ақ, адамның өз эмоциялары, оның пайда болу себептері, оны басқару тәсілдерімен танысу және нәтижесінде мінез-құлықты өзгертуге бағытталған даму жолы деп қарастырады [17; 82].

И.А. Панкратова клиникалық трансперсоналды психотерапия, топтық психотерапиядан өткен қатысушылардың тұлғашылық және тұлғааралық эмоционалды интеллектінің дамуына оң әсерін атап көрсетеді. Сонымен бірге, психологиялық кері әсердің қарқынды реакциясы нәтижесінде кейбір қатысушылардың эмоционалды сезімталдығы төмендейтінін анықтайды. Алайда, топтық психотерапия мен жеке психокоррекциядан кейін эмоционалды интеллект тұрақтану қалпына келеді. Осылайша, эмоционалды интеллектіні дамыту саласында психотерапия мен тренингтік тәсілді біріктіретін бағдарламалар құру тиімді екеніне болжау жасауға болады [18; 103].

Ақпараттық технологиялар саласының мамандары мен басшылары қатысқан тағы бір зерттеу, басшының эмоционалды құзыреттілігінің даму дәрежесі мен олардың жұмысқа қанағаттануы, сондай-ақ қызметкерлерді бағалау арасындағы тікелей байланысты атап көрсетеді. Эмоционалды өзін-өзі тану және басқару қабілетін түсіну қабілеті дамыған басшылар басқаларымен салыстырғанда өз қызметінің нәтижелеріне қанағаттанады. Менеджердің өзінің жетістігін бағалауы да осы көрсеткішке байланысты. Зерттеу көрсеткендей, менеджер қызметкерлердің қатысуы өзінің және басқа адамдардың эмоцияларын түсіну қабілетін неғұрлым көбірек байқатуы, соғұрлым оның қызмет жағдайында эмоцияларды жақсы басқара алуын ұсынады. Тиісінше, қызметкерлердің оның қызметінің сәттілігін бағалауы да соғұрлым жоғары болады [19; 151].

Қазіргі уақытта эмоционалды интеллект өзін-өзі тану, өз эмоцияларын басқару, басқа адамдардың эмоцияларын тану, эмпатия және әлеуметтік коммуникация саласында қажетті компоненттерді

біріктіретін жүйелік құбылыс ретінде қарастырылады. Көшбасшы үшін эмоционалды интеллект, ең алдымен, оның эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын анықтау қабілеті ретінде танылады. Жоғары деңгейдегі менеджерлердің интеллектісі креативтілік, танымдық белсенділік және ішкі уәждеменің болуын болжайды.

Эмоционалды интеллектуалды көшбасшылар интроспекция мен өзін-өзі басқаруға баса назар аударады. Сонымен қатар, олар әлеуметтік сананы қолданады және қарым-қатынасты басқаруда жақсы жұмыс істейді. Эмоционалды интеллект — белгілі бір дәрежеде табиғи дағды болуы мүмкін болса да, бұл — үйренуге, жетілдіруге болатын дағды деп танылады. Эмоционалды интеллектісі жоғары басшылар өз қызметкерлері арасында сенімнің, құрметтің және оң көзқарастың маңызды негізін қалауға көмектеседі. Дегенмен Talent smart жүргізген зерттеу көрсеткендей, жұмысшылардың 85 % басшылықтың оларды бағалайтынын және құрметтейтінін сезінбейді. Harvard Business Review мақаласына сәйкес, бұл жоғары деңгейдегі басшылардың көпшілігінде эмпатия болмағандықтан болуы мүмкін деген қорытынды жасалған [20; 183].

Д. Гоулман өзінің «эмоционалды интеллект» еңбегінде EQ IQ-ге қарағанда маңыздырақ болуы мүмкін деп болжады. Себебі, интеллектің стандартты көрсеткіштері (яғни IQ) тым тар және адам мүмкіндіктерінің барлық спектрін қамти алмайды. Сонымен қатар, бірқатар басқа авторлар көшбасшы үшін IQ табыстың негізгі факторы екеніне сенімді, өйткені интеллектуалдық коэффициент мәселелерді ойлау және шешу қабілетінің деңгейін анықтайды [21; 518].

Көшбасшы үшін эмоционалды интеллект аса қажет. Эмоционалды интеллект арқылы көшбасшы эмоциялардың қалай жұмыс істейтінін түсінеді, ынтымақтастық пен қақтығыстарды басқара алады. Бірқатар зерттеулер эмоционалды интеллект туа біткен қасиет емес және оны өзгертуге болатынын көрсетті. Сондықтан бүгінгі күні EQ жаттығуларының сан алуан әдістерін, сонымен қатар олар арнайы курстар, күнделікті қолданыстағы қарапайым жаттығулар арқылы да жүзеге асырылатынына көз жеткізе аламыз.

Эмоционалды интеллектінің құрамдас бөліктері төмендегі бағыттарды қамтиды:

- мимика, дауыс ырғағы, ишара және т.б. тәсілдер арқылы эмоцияны қабылдай білу қабілеті;
- шығармашылық және креативтілік ойлауды ынталандыру қабілеті;
- эмпатия және себеп-салдарлар мүмкіндіктері арқылы эмоцияларды түсіну қабілеті;
- қажетті эмоцияларды қоздыру және қажет емес эмоцияны жоққа шығару, эмоцияны мақсатқа, жеке тұлға мен ұжымды ынталандыруды басқару қабілеті.

Эмоциялық күйді сезіну және оны қабылдау тұлға жағдайында төмендегі факторларды қамтуы тиіс:

- тұлға эмоциясын сезінеді және өз эмоциясын айқындай алады;
- тұлға айналасындағы адамдар эмоциясын айқын сезіне отырып, оны басқа адамдардың сезінуін сөз арқылы реттей алады, яғни сөз арқылы басқара алады;
- эмоцияның пайда болу себеп-салдарларын анықтай алады.

Адам эмоциясын басқару төмендегі жағдайларды қамтиды:

- қарқынды эмоцияны игере алады, оны басқарады және оның күшін реттей алады, қажет болған жағдайда жою мүмкіндігін де көрсетеді;
- сырттай байқалған эмоцияны реттей алады;
- қажетіне қарай эмоцияның пайда болуына мүмкіндік туғызады.

Осы мәселені зерттеуші ғалымдардың бірі Е.С. Бурыкин басқару және эмоциялық күйді түсіну ұжымның әрбір мүшесінің ішкі жан дүниесін және құндылықтарын сезінуден тұратынын атап көрсетеді. Философиялық негізде талдайтын болсақ, эмоционалды интеллект бір жағынан тұлғаның танымдық дамуымен тікелей байланысты болса, екінші жағынан жеке ерекшеліктерімен байланысты құрылым деп тұжырым жасауға болады. Олай болса, эмоционалды интеллект тұлғаның танымдық жеке ерекшеліктері негізінде қалыптасатын психикалық қасиет деп айта аламыз [22; 83].

Осылайша, көптеген зерттеулер ұжымда эмоционалды интеллект маңызды рөл атқаратынын растайды. Қызметкерлер мен олардың қызметінің тиімділігі көбінесе ұжымдағы эмоционалды интеллектінің даму деңгейіне байланысты. Соңғы жылдары коучинг ұжымдағы жағымды қарым-қатынас пен қызметтегі тиімділікті дамытудың басты құралы ретінде ұсынылады. Коучингтің тренингтер мен кеңес беру шараларынан айырмашылығы тұлға мәселесіне баса назар аудара отырып, оның жеке ерекшеліктерін бағалау, шешімдер мен интерпретация туралы түсінік беру сияқты жағдайлармен ерекшеленеді [23].

Қызмет барысында тұлға коучинг тапсырмаларын орындау арқылы эмоционалды интеллектіні дамытады. Коучинг адамды оңтайлы ынталандырып, кері жағдайларына әкеледі. Бұл жағдайда коучинг бір уақытта бірнеше рөл атқара алады (1-кесте).

1-кесте

Коучтың эмоционалды интеллектіні дамытудағы рөлі

№	Коуч қызметі	Сипаттамасы
1	Жаттықтырушы	Оң жағдайда ынталандыра білу және кері байланыс
2	Мұғалім	Білім беру және дамыту
3	Көмекші	Қолдау және қателіктерге жол бермеу
4	Бақылаушы	Проблемаларды дер кезінде анықтау және шешім қабылдай білу
5	Кеңесші	Тыңдау және кеңес беру
6	Шебер маман	Өз қабілетіне сенімділік беру, өзгеру және өзін жетілдіруге ұмтылу

Бүгінгі таңда коучинг тек басқарушы кадрларды даярлау жүйесінде ғана емес, сонымен қатар кәсіби қызметтің әртүрлі салаларында, соның ішінде маман даярлау саласында да өзекті.

Зерттеуші V.A. Resnick коучингке деген қажеттілік қоғамның алдыңғы қатардағы даму тенденцияларының әсрінен туындағанын атап өтті. Коучингке деген қажеттіліктің арту факторларының бірі — оның тиімді тұлғааралық өзара іс-қимылды дамытуға бағытталуы [24; 302]. Коучинг барысында эмоционалды интеллект құзыреттілігін арттыратын басшы мен қызметкер арасындағы бірлескен әрекетті атап өткен жөн. Бірлескен ортақ әрекеттер тәсілдері көмегімен тұлғаның эмоционалды күйі, реакциялары мен өзін-өзі басқара алу дағдыларын кәсіби қызметі шеңберінде реттеуге болады [25; 157].

Эмоционалды интеллектіні қалыптастыру және дамыту үдерісінің сәттілігі әрекет тәсілдерін енгізу сипатына байланысты. Мысалы, қандай да бір әрекет барысы интегративті негізде құрылуы керек. Бұл мақсатта коучингтік тәсілді үдемелі енгізу және қолдану тиімді нәтижелерге қол жеткізеді [26; 224]. Бұл жерде коучингтің басты артықшылығы — оның бір жағынан нәтижеге қол жеткізу, екіншіден жеке тұлға мүмкіндіктеріне шоғырлануы. Жеке тұлғаның өзін-өзі кәсіби реттеуі және басқаларға әлеуметтік әсер етуінің жоғары әлеуетін қамтитын эмоционалды құзыреттілік. Өз мақсаттарын жүзеге асыру және өз әлеуетін іздеу арқылы адам өзін-өзі бақылау, өзін-өзі реттеу дағдыларын қалыптастырудың маңыздылығын түсінуге бірте-бірте жақындайды [27; 55].

Жоғарыда қарастырылған зерттеулер талдаулары бүгінгі өзекті мәселенің бірі ретінде басшылардың эмоционалды интеллект деңгейінің заманауи талаптарға сәйкес келмеуін көрсетеді. Сонымен қатар, басқарудағы проблемалар, жұмыс тиімділігінің төмендеуі және корпоративтік мәдениеттің нашарлауына әкелетіні анықталған. Зерттеушілер басшыларда жеткілікті деңгейде дамымаған эмоционалды интеллект ұжымдағы қақтығыстар, қызметкерлер уәдесі және өнімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін деген тұжырым жасайды.

Сонымен, жүргізілген зерттеу жұмысы эмоционалды интеллектіні дамытудағы коучинг рөлі, мәселенің өзектілігі, тұлғааралық жағымды қатынас жағдайында эмоцияны тиімді басқару және өзге адамдардың эмоциялық күйін түсіне білу қабілеті қызмет барысындағы сәттіліктің негізгі фактор екенін айқындайды. Эмоционалды интеллектіні дамыту құралы ретінде коучинг қызметтің жалпы тиімділігін арттыруға және корпоративтік мәдениетті нығайтуға ықпал ету жолы екені зерделенген.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы эмоционалды интеллект пен инклюзивтіліктің өзара байланысына да тікелей қатысы бар. Отандық зерттеушілердің дұрыс атап өткеніндей: «Инклюзивті білім беру жағдайында жұмыс істеуге психологиялық дайындық, өз кезегінде, педагогтың эмоционалды интеллектісіне негізделеді. Осыған байланысты заманауи педагогтың инклюзивті білім беру жағдайында толыққанды оқыту мен тәрбиелеуді жүзеге асыруға қабілетті, жоғары дамыған эмоционалды интеллектісі бар кәсіби дайындығы бүгінгі күннің өзекті және күрделі міндеті. Өйткені эмоционалды интеллект өз эмоциясын басқару негізінде кез келген жағдайда теңдестірілген әрекет ету және айналасындағыларға оң әсер ету қабілетімен сипатталады... Қазіргі постиндустриалды, ақпараттық қоғам үздіксіз білім беру тәжірибесін заманауи цифрлық қоғамға үйлесімді енгізу және жүзеге асырумен қатар жүретін педагогтың кәсіби құзыреттілігін талап етеді». Басқаша айтқанда, педагог, коуч сияқты, инклюзивті білім беру саласындағы табысты қызмет үшін жоғары деңгейдегі эмоционалды интеллектке ие болуы керек.

Қорытынды

Мақалада эмоционалды интеллектіні дамытудың тиімді құралы ретінде коучингті және инклюзияны қолданудың ғылыми философиялық тұғырларымен қатар, әдістемелік жолдары да талданған. Коучингпен инклюзияның әртүрлі аспектілерде, жеке және кәсіби дамуына әсері зерделенген. Бұл зерттеу мәселесінің маңыздылығын, түрлі мәдени және іскерлік жағдайда коучинг және инклюзивті білім беру бағдарламаларын енгізудің оң нәтижелерін көрсететін зерттеулер мен практикалық мысалдарды талдаумен дәйектеледі.

Эмоционалды интеллект пен инклюзияның философиялық негіздерін зерттеу олардың тұлғаның дамуына, қарым-қатынасқа және жалпы қоғамға терең әсерін анықтауға мүмкіндік береді. Эмоционалды интеллект пен инклюзивтіліктің аспектілерін сыни тұрғыдан түсіну әр түрлі онтологиялық негіздер мен эпистемологиялық көзқарастармен байланысты болуы мүмкін. Бұл зерттеу эмоционалды интеллект пен инклюзивтіліктің эмпирикалық аспектілерін әзірлеу бөлігінде жалғасады, себебі қазіргі әлемде табысты мансап, жайлы өмір сүру ортасын және ең бастысы, бақытты өмір құру үшін тұлғаға эмоционалды салада өзінің эмоцияларын басқаруға және қарым-қатынас барысында қолайлы инклюзивті орта мен эмоционалды атмосфераны қалыптастыруға мүмкіндік беретін қабілеттер, білім, дағдылар мен іскерліктер жиынтығы қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Белкина О.А. Феноменология эмоционального интеллекта [Электронный ресурс] / О.А. Белкина // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Педагогика и психология. — 2009. — № 4. — С. 47–62. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomenologiya-emotsionalnogo-intellekta>
- 2 Журнал сайты «The Role of Emotional Intelligence in Diversity and Inclusion». — [Электронный ресурс] — Режим доступа: <https://esoftskills.ie/the-role-of-emotional-intelligence-in-diversity-and-inclusion/>
- 3 Кондакова А.А. Роль инклюзивной образовательной среды в развитии коммуникативных навыков и эмоционального интеллекта младших школьников: исследование лучших практик, выводы и рекомендации [Электронный ресурс] / А.А. Кондакова // Научные исследования и разработки. Социально-гуманитарные исследования и технологии. — 2023. — Т. 12. — № 3. — С. 123–139. — Режим доступа: <https://naukaru.ru/ru/storage/viewWindow/130040>
- 4 Сардарова Ж.И. Эмоциональный интеллект как основной показатель готовности современных педагогов к профессиональной деятельности в условиях цифровизации и инклюзивного образования [Электронный ресурс] / Ж.И. Сардарова, А.Н. Аутеева, А.К. Рсалидинова, А.М. Кемешова // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. — 2021. — Т. 67. — № 2. — С. 28–37. — Режим доступа: <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/1045/634>
- 5 Barlow A. Using emotional intelligence in coaching high-performance athletes: a randomised controlled trial / A. Barlow, A.P. Banks // Coaching: An International Journal of Theory, Research and Practice. — 2014. — Vol. 7. — No 2. — P. 132–139. <https://doi.org/10.1080/17521882.2014.939679>
- 6 David S.A. Integrating an emotional intelligence framework into evidence-based coaching. Evidence-based coaching [Electronic resource] / S.A. David. — 2005. — Vol. 1. — P. 57–67. — Access mode: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=e55b88d218ef923acc3afcdfe7207d23d469e504#page=71>
- 7 Journal site “FedEx Case Study”. — [Electronic resource] — Access mode: <https://www.6seconds.org/cases/fedex/>
- 8 Ackley D. Emotional intelligence: A practical review of models, measures, and applications [Electronic resource] / D. Ackley // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. — 2016. — Vol. 68. — No. 4. — P. 269–285. — Access mode: <https://www.apa.org/pubs/journals/features/cpb-cpb0000070.pdf>
- 9 Journal site “Certified Emotional Intelligence Coach”. — [Electronic resource] — Access mode: <https://coachtransformation.sg>
- 10 Afkhami E. Relationship between emotional intelligence and coaching efficacy in coaches [Electronic resource] / E. Afkhami et al. // Annals of Biological Research. — 2011. — Vol. 2. — No. 4. — P. 469–475. — Access mode: https://www.researchgate.net/profile/Mahdi-Bashiri/publication/266289597_Relationship_between_Emotional_Intelligence_and_Coaching_Efficacy_in_Coaches/links/563a34dc08ae45b5d284a3c2/Relationship-between-Emotional-Intelligence-and-Coaching-Efficacy-in-Coaches.pdf
- 11 Joseph D.L. Emotional intelligence and its relevance for coaching [Electronic resource] / D.L. Joseph, D.R. Glerum // International Handbook of Evidence-Based Coaching: Theory, Research and Practice. — 2022. — P. 305–314. — Access mode: <https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/697561622/978-3-030-81938-5.pdf#page=309>
- 12 Бычковская А.И. К проблеме развития эмоционального интеллекта у младших школьников в условиях инклюзии / А.И. Бычковская, Е.Ю. Журавлева // Дефектология и образование в наши дни: фундаментальные и прикладные исследования. — 2022. — С. 319–321.
- 13 Чуланова О.Л. Коучинг как эффективный инструмент развития эмоциональной компетентности руководителя: понятие, виды, этапы реализации [Электронный ресурс] / О.Л. Чуланова // Материалы Афанасьевских чтений. — 2018. — № 3 (24). — С. 35–45. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/kouching-kak-effektivnyy-instrument-razvitiya-emotsionalnoy-kompetentnosti-rukovoditelya-ponyatie-vidy-etapy-realizatsii/viewer>

- 14 Мэттьюс Д. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике [Электронный ресурс] / Д. Мэттьюс и др. // Психология. Журнал высшей школы экономики. — 2004. — Т. 1. — № 4. — С. 3–26. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-intellekt-problemy-teorii-izmereniya-i-primeneniya-na-praktike/viewer>
- 15 Годунова Л.А. Идентификация коучинга личной эффективности в развитии эмоционального интеллекта (EQ) [Электронный ресурс] / Л.А. Годунова, Т.А. Нагач // Исследования Москластера. — 2016. — Т. 1. — № 1. — С. 26–32. — Режим доступа: <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/15589/view>
- 16 Майсак Н.В. Креативная игра в коучинге персонала как инструмент развития эмоционального интеллекта / Н.В. Майсак, С.Б. Тайсаева // Современный тренинг и коучинг: новые возможности в бизнесе и образовании. — 2020. — С. 15–20.
- 17 Монаенкова Е.Б. Роль эмоционального интеллекта в профессиональной деятельности коуч-специалиста [Электронный ресурс] / Е.Б. Монаенкова // Сборник докладов XIV Межвузовской конференции молодых ученых по результатам исследований в области педагогики, психологии, социокультурной антропологии / под общ. ред. Т.Н. Сахаровой. — 2019. — С. 82–84.
- 18 Панкратова И.А. Формирование эмоциональной компетентности студентов по технологии коучинга [Электронный ресурс] / И.А. Панкратова // Профессиональное образование в России и за рубежом. — 2017. — № 3 (27). — С. 103–110. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-emotsionalnoy-kompetentnosti-studentov-po-tehnologii-kouchinga/viewer>
- 19 Caruso D.R. Coaching for emotional intelligence / D.R. Caruso, P. Salovey // Psychometrics in Coaching: Using Psychological and Psychometric Tools for Development. — 2008. — P. 151–170.
- 20 Chapman M. Emotional intelligence and coaching: An exploratory study / M. Chapman // Evidence-based coaching. — 2005. — Vol. 1. — P. 183–192.
- 21 Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. — Харьков: Виват, 2018. — 512 с.
- 22 Бурькин Е.С. Специфика методов применения коучинга [Электронный ресурс] / Е.С. Бурькин // Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. — 2018. — № 2 (25). — С. 83–89. — Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-metodov-primeneniya-kouchinga/viewer>
- 23 Stillman P. Coaching with Emotional Intelligence: an Experiential Approach to Creating Insight, Connection, and Purpose [Electronic resource] / P. Stillman et al. // Journal of Experiential Psychotherapy. Revista de PsihOTerapie Experientiale. — 2017. — Vol. 20. — No. 4. — Access mode: https://jep.ro/images/pdf/cuprins_reviste/80_art_1.pdf
- 24 Resnick V.A. Emotional intelligence in coaching: Challenging the world through a gestalt perspective / V.A. Resnick // Gestalt Review. — 2016. — Vol. 20. — No. 3. — P. 302–309.
- 25 Grant A.M. Enhancing coaching skills and emotional intelligence through training [Electronic resource] / A.M. Grant // Industrial and commercial training. — 2007. — Vol. 39. — No. 5 — P. 257–266. — Access mode: https://www.researchgate.net/profile/Anthony-Grant-4/publication/235278966_Enhancing_coach_skills_and_emotional_intelligence_through_training/links/54f510390cf2f28c1363070c/Enhancing-coach-skills-and-emotional-intelligence-through-training.pdf
- 26 Thelwell R.C. et al. Examining relationships between emotional intelligence and coaching efficacy / R.C. Thelwell et al. // International Journal of Sport and Exercise Psychology. — 2008. — Vol. 6. — No. 2. — P. 224–235.
- 27 Perks J. Coaching for emotionally intelligent leadership / J. Perks, R. Bar-On // Leadership Coaching: Working with Leaders to Develop Elite Performance. — 2010. — P. 55–74. — Association for Coaching: Kogan Page.

Г.М. Туребаева, А.К. Абдина, А.А. Уызбаева

Философские основы проблем эмоционального интеллекта и инклюзии

В статье рассматривается взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и инклюзией, а также их философские основы. В современном мире эффективность труда, достижения, командный дух, карьерный рост и уровень мотивации определяются не только интеллектуальными способностями, но и умением эффективно управлять межличностными отношениями. В этом контексте эмоциональный интеллект приобретает особое значение. Для личности эмоциональный интеллект играет ключевую роль в процессе личностного и профессионального становления. Он включает в себя способность понимать и управлять как собственными эмоциями, так и эмоциями других людей. Эмоциональный интеллект важен не только для индивидуального развития, но и для создания инклюзивной среды. Развитие навыков эмоциональной регуляции и эмпатии способствует созданию рабочей атмосферы, в которой каждый человек чувствует себя принятым и ценным. Самопознание, как одна из составляющих эмоционального интеллекта, помогает эффективно взаимодействовать с людьми из различных культурных сред, способствуя укреплению инклюзии. Повышение социальной осведомленности внутри коллектива позволяет укреплять взаимоотношения и поддерживать инициативы, направленные на обеспечение разнообразия. Ключевыми инструментами этого процесса являются управление коммуникацией, активное слушание и навыки разрешения конфликтов. Таким образом, развитие эмоционального интеллекта можно рассматривать как один из основных факторов формирования инклюзивной среды, способствующей эффективному решению инновационных и конфликтных задач.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, инклюзия, эмоции, эмпатия, коучинг, межличностные отношения, карьерный рост, самопознание, корпоративная культура, конфликты.

G.M. Turebayeva, A.K. Abdina, A.A. Uyzbayeva

Philosophical foundations of emotional intelligence and inclusion

The article examines the interconnection between emotional intelligence and inclusion, as well as their philosophical foundations. Today, labor productivity, achievements, team spirit, career growth, and motivation levels are determined not only by intellectual abilities but also by indicators of effective interpersonal relationship management. In this context, emotional intelligence holds particular significance. For an individual, emotional intelligence plays a decisive role in personal and professional development. It encompasses the ability to understand and manage one's own emotions as well as the emotions of others. Emotional intelligence is crucial not only for individual growth but also for fostering an inclusive environment. Developing emotional regulation and empathy skills contributes to the creation of a workplace where everyone feels accepted and valued. Self-awareness, as a component of emotional intelligence, facilitates effective communication with individuals from diverse cultural backgrounds, thereby strengthening inclusivity. Enhancing social awareness within a team strengthens relationships and supports efforts aimed at promoting diversity. Key tools in this process include communication management, active listening, and conflict resolution skills. Thus, the development of emotional intelligence can be regarded as one of the fundamental factors in establishing an inclusive environment that promotes innovation and effectively resolves conflicts.

Keywords: emotional intelligence, inclusion, emotions, empathy, coaching, interpersonal relationships, career growth, self-awareness, corporate culture, conflicts.

References

- 1 Belkina, O.A. (2009). Fenomenologiya emotsionalnogo intellekta [Phenomenology of emotional intelligence]. *Vestnik Moskovskogo gorodskogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Pedagogika i psikhologiya — Bulletin of Moscow City Pedagogical University. Series: Pedagogy and Psychology*, 4, 47–62. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomenologiya-emotsionalnogo-intellekta> [in Russian].
- 2 Sait zhurnal «The Role of Emotional Intelligence in Diversity and Inclusion» [Journal sites “The Role of Emotional Intelligence in Diversity and Inclusion”]. *esoftskills.ie*. Retrieved from <https://esoftskills.ie/the-role-of-emotional-intelligence-in-diversity-and-inclusion/> [in Russian].
- 3 Kondakova, A.A. (2023). Rol inkluzivnoi obrazovatelnoi sredy v razvitii kommunikativnykh navykov i emotsionalnogo intellekta mladshikh shkolnikov: issledovanie luchshikh praktik, vyvody i rekomendatsii [The role of inclusive educational environment in developing communication skills and emotional intelligence in primary school children: a study of best practices, conclusions, and recommendations]. *Nauchnye issledovaniia i razrabotki. Sotsialno-gumanitarnye issledovaniia i tekhnologii — Scientific Research and Development. Social and Humanitarian Research and Technology*, 12(3), 123–139. Retrieved from <https://naukaru.ru/ru/storage/viewWindow/130040> [in Russian].
- 4 Sardarova, Zh.I., Autaeva, A.N., Rsaldinova, A.K., & Kemesheva, A.M. (2021). Emotsionalnyi intellekt kak osnovnoi pokazatel gotovnosti sovremennykh pedagogov k professionalnoi deiatelnosti v usloviakh tsifrovizatsii i inkluzivnogo obrazovaniia [Emotional intelligence as a key indicator of the readiness of modern teachers for professional activity in the context of digitalization and inclusive education]. *Vestnik Kazakhskogo Natsionalnogo Universiteta. Seriya pedagogicheskaya — Bulletin of Kazakh National University. Pedagogical Series*, 67(2), 28–37. Retrieved from <https://bulletin-pedagogic-sc.kaznu.kz/index.php/1-ped/article/view/1045/634> [in Russian].
- 5 Barlow, A., & Banks, A.P. (2014). Using emotional intelligence in coaching high-performance athletes: A randomised controlled trial. *Coaching: An International Journal of Theory, Research and Practice*, 7(2), 132–139. <https://doi.org/10.1080/17521882.2014.939679>
- 6 David, S.A. (2005). Integrating an emotional intelligence framework into evidence-based coaching. *Evidence-based Coaching*, 1, 57–67. Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=e55b88d218ef923acc3afcdfe7207d23d469e504#page=71>
- 7 Journal site “FedEx Case Study”. *6seconds.org*. Retrieved from <https://www.6seconds.org/cases/fedex/>
- 8 Ackley, D. (2016). Emotional intelligence: A practical review of models, measures, and applications. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research*, 68(4), 269–285.
- 9 Journal site “Certified Emotional Intelligence Coach”. *coachtransformation.sg*. Retrieved from <https://coachtransformation.sg>.
- 10 Afkhami, E. et al. (2011). Relationship between emotional intelligence and coaching efficacy in coaches. *Annals of Biological Research*, 2(4), 469–475. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/266289597_Relationship_between_Emotional_Intelligence_and_Coaching_Efficacy_in_Coaches

- 11 Joseph, D.L., & Glerum, D.R. (2022). Emotional intelligence and its relevance for coaching. *International Handbook of Evidence-Based Coaching: Theory, Research and Practice*, 305–314. Retrieved from <https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/697561622/978-3-030-81938-5.pdf#page=309>
- 12 Bychkovskaia, A.I., & Zhuravleva, E.Yu. (2022). K probleme razvitiia emotsionalnogo intellekta u mladshikh shkolnikov v usloviakh inkluzii [On the problem of developing emotional intelligence in primary school children in conditions of inclusion]. *Defektologiya i obrazovanie v nashi dni: fundamentalnye i prikladnye issledovaniia — Defectology and Education Today: Fundamental and Applied Research*, 319–321 [in Russian].
- 13 Chulanova, O.L. (2018). Kouching kak effektivnyi instrument razvitiia emotsionalnoi kompetentnosti rukovoditelia: poniatie, vidy, etapy realizatsii [Coaching as an effective tool for developing emotional competence of a manager: concept, types, stages of implementation]. *Materialy Afanasevskikh chtenii — Materials of the Afanasiev Readings*, 3 (24), 35–45. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/kouching-kak-effektivnyy-instrument-razvitiya-emotsionalnoy-kompetentnosti-rukovoditelya-ponyatie-vidy-etapy-realizatsii/viewer> [in Russian].
- 14 Matthews, G., Moshe, Z., & Liusin, D.V. (2004). Emotsionalnyi intellekt: problemy teorii, izmereniia i primeneniia na praktike [Emotional intelligence: Problems of theory, measurement, and application in practice]. *Psikhologiya. Zhurnal vysshei shkoly ekonomiki — Psychology. Journal of the Higher School of Economics*, 1(4), 3–26. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-intellekt-problemy-teorii-izmereniya-i-primeneniya-na-praktike/viewer> [in Russian].
- 15 Godunova, L.A., & Nagach, T.A. (2016). Identifikatsiia kouchinga lichnoi effektivnosti v razviti emotsionalnogo intellekta (EQ) [Identification of personal effectiveness coaching in the development of emotional intelligence (EQ)]. *Issledovaniia Mosklastera — Research of Moscluster*, 1(1), 26–32. Retrieved from <https://naukaru.ru/ru/nauka/article/15589/view> [in Russian].
- 16 Maisak, N.V., & Taisaieva, S.B. (2020). Kreativnaia igra v kouchinge personala kak instrument razvitiia emotsionalnogo intellekta [Creative play in staff coaching as a tool for developing emotional intelligence]. *Sovremennyyi trening i kouching: novye vozmozhnosti v biznese i obrazovanii — Modern Training and Coaching: New Opportunities in Business and Education*, 15–20 [in Russian].
- 17 Monaenkova, E.B. (2019). Rol emotsionalnogo intellekta v professionalnoi deiatelnosti kouch-spetsialista [The role of emotional intelligence in the professional activity of a coaching specialist]. *Sbornik dokladov XIV Mezhhvuzovskoi konferentsii molodykh uchenykh po rezul'tatam issledovaniia v oblasti pedagogiki, psikhologii, sotsiokulturnoi antropologii — Proceedings of the XIV Interuniversity Conference of Young Scientists on Research Results in Pedagogy, Psychology, and Sociocultural Anthropology*. (pp. 82–84) [in Russian].
- 18 Pankratova, I.A. (2017). Formirovanie emotsionalnoi kompetentnosti studentov po tekhnologii kouchinga [Development of students' emotional competence using coaching technology]. *Professionalnoe obrazovanie v Rossii i za rubezhom — Professional Education in Russia and Abroad*, 3(27), 103–110. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-emotsionalnoy-kompetentnosti-studentov-po-tehnologii-kouchinga/viewer> [in Russian].
- 19 Caruso, D.R., & Salovey, P. (2008). Coaching for emotional intelligence. *Psychometrics in Coaching: Using Psychological and Psychometric Tools for Development*, 151–170.
- 20 Chapman, M. (2005). Emotional intelligence and coaching: An exploratory study. *Evidence-based Coaching*, 1, 183–192.
- 21 Goulman, D. (2018). *Emotsionalnyi intellekt [Emotional intelligence]*. Kharkov: Vivat [in Russian].
- 22 Burykin, E.S. (2018). Spetsifika metodov primeneniia kouchinga [The specificity of coaching methods application]. *Vestnik Moskovskogo universiteta imeni S.Yu. Vitte. Seriya 1: Ekonomika i upravlenie — Bulletin of Moscow University Named After S.Yu. Witte. Series 1: Economics and Management*, 2(25), 83–89. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/spetsifika-metodov-primeneniya-kouchinga/viewer> [in Russian].
- 23 Stillman, P. et al. (2017). Coaching with Emotional Intelligence: An Experiential Approach to Creating Insight, Connection, and Purpose. *Journal of Experiential Psychotherapy. Revista de PSIHOterapie Experientiala*, 20(4). Retrieved from https://jep.ro/images/pdf/cuprins_reviste/80_art_1.pdf
- 24 Resnick, V.A. (2016). Emotional intelligence in coaching: Challenging the world through a gestalt perspective. *Gestalt Review*, 20(3), 302–309.
- 25 Grant, A.M. (2007). Enhancing coaching skills and emotional intelligence through training. *Industrial and Commercial Training*, 39(5), 257–266. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/235278966_Enhancing_coach_skills_and_emotional_intelligence_through_training
- 26 Thelwell, R.C. et al. (2008). Examining relationships between emotional intelligence and coaching efficacy. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 6(2), 224–235.
- 27 Perks, J. & Bar-On, R. (2010). Coaching for emotionally intelligent leadership. *Leadership Coaching: Working with Leaders to Develop Elite Performance*, 55–74. London: Association for Coaching: Kogan Page.

Авторлар туралы мәлімет

Туребаева Гаухар — PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті философия кафедрасы, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0003-7408-3072>

Абдина Айнур — философия ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Уызбаева Анар — PhD, қауымдастырылған профессор, Astana IT University, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-4354-705X>

Information about the authors

Turebayeva Gaukhar — PhD Student, Department of Philosophy, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-7408-3072>

Abdina Ainur — Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Department of General Educational Disciplines, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-1819-7492>

Uyzbayeva Anar — PhD, Associate Professor, Department of General Educational Disciplines, Astana IT University, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-4354-705X>

Zh.Zh. Khassiyetova¹, Z.N. Ismagambetova^{1*}, Nebi Özdemir²

¹ *al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

² *Hacettepe University, Ankara, Turkey*

(E-mail: zhaniyamh@gmail.com, zuchra-50@mail.ru, nozdemir@hacettepe.edu.tr)

Theoretical and methodological approaches to studying the phenomenon of identity: problems and prospects

The study of the phenomenon of identity is one of the key problems of modern social and humanitarian sciences. In the context of globalization, migration, and multiculturalism, the issues of formation, preservation, and transformation of identity are of particular relevance. This article is devoted to the analysis of methodological approaches to the study of the phenomenon of identity, and to identifying the problems and prospects associated with their application in various disciplinary areas. The purpose of the study is to determine effective methodological approaches used to study various aspects of identity (personal, cultural, national), and assess their scientific and practical significance. The main attention is paid to the analysis of key areas: socio-philosophical, sociological, psychological, and anthropological approaches to the phenomenon of identity. The article provides an overview of modern methodological strategies and tools, such as discourse analysis, and phenomenological method. The problems of operationalization of the concept of identity, as well as the difficulties of an interdisciplinary approach in studying this phenomenon, are considered. The results of the study showed that each methodological strategy has its limitations and advantages, depending on the context of the studied aspect of identity. Conclusions are made about the need to develop integrative approaches. The value of the work lies in the in-depth analysis of methodological problems associated with the study of identity, as well as in the proposal of new approaches that can be used in future studies. The practical significance of the work lies in the possible application of its results in socio-political and cultural studies to understand identification processes in the context of modern globalization.

Keywords: identity, theoretical and methodological approaches, interdisciplinary approach, cultural identity, social identity, national identity, personal identity, globalization, multiculturalism.

Introduction

In recent decades, the phenomenon of identity has become one of the key topics in various scientific disciplines, including sociology, philosophy, psychology, cultural studies, and political science. In the context of globalization, cultural hybridization, migration processes, and the increasing role of digital technologies, the study of identity is becoming especially relevant. Modern societal changes raise questions regarding the preservation, transformation, and redefinition of individual and collective identity, which require deep theoretical and methodological understanding.

The study of this topic is due to the need to systematize and analyze existing scientific approaches to the study of identity, and find ways to solve methodological problems associated with the diversity and multi-layered nature of this concept. Despite the abundance of research in this area, the methodological base remains fragmented, which complicates the development of universal tools for the analysis of identity, manifested in various forms.

The relevance of this topic is that the study of identity is crucial for understanding processes occurring at the individual level (self-determination and formation of self-identity) and at the social level (national, ethnic, and cultural identity). In the context of growing intercultural contacts and conflicts, studying identity can help to better understand social and cultural dynamics and predict their consequences.

The object of the study is the phenomenon of identity as a complex social and cultural phenomenon.

The research subject is theoretical and methodological approaches to the study of identity used in modern humanities and social sciences.

The study aims to analyze existing theoretical and methodological approaches to the study of identity, identify ways of their application, and develop promising methods of interdisciplinary analysis of this phenomenon.

To achieve this goal, it is necessary to solve the following tasks:

* Corresponding author's e-mail: zuchra-50@mail.ru

- to analyze existing theoretical approaches to the study of identity in sociology, philosophy, and cultural studies;
- to identify methodological problems that arise in the study of identity;
- to propose an integrative, interdisciplinary methodology for a comprehensive study of the phenomenon of identity.

Methodology and research methods

Studying the phenomenon of identity uses theoretical and methodological approaches based on analytical consideration and comparative analysis of various concepts and theories existing in modern scientific literature. This approach involves a thorough study and synthesis of scientific works by domestic and foreign authors covering issues of identity, its structure, formation, and change in modern socio-cultural conditions. The main approaches considered in the study include social constructivism, which considers identity as a result of social and cultural processes. Existentialism emphasizes individual identity and self-determination. Post constructivism explores the diversity of identities and the influence of power and social institutions on their formation.

The study hypothesizes that traditional methodological approaches to the study of identity (sociological and philosophical) are insufficient for analyzing the multilayered nature of identity in the modern context of globalization and digital communication. A comprehensive interdisciplinary approach will allow us better to understand the mechanisms of formation and transformation of identity. These questions and methods will help us get a holistic view of the phenomenon of identity and open up new perspectives for its study.

Results and discussion

The study of identity is a multifaceted endeavor that spans a variety of theoretical and methodological approaches. These approaches are rooted in various philosophical, psychological, and sociocultural frameworks, and each offers unique insights into the nature and formation of identity. The complexity of identity is reflected in the various methodologies used to study it, from philosophical analysis to discourse and narrative approaches. Some key theoretical and methodological approaches to the study of identity are presented in the table below.

Table 1

Theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of identity

Approaches	Description of approaches
Philosophical	Philosophical approaches to the study of identity view it as a concept associated with the search for meaning, selfhood, and human essence.
Social and psychological	Identity is formed through interaction between an individual and the surrounding social environment.
Cognitive	Identity is associated with the perception and understanding of oneself through the prism of social roles and categories.
Postmodernist	Identity is not fixed. It is fragmented and constructed in different social contexts.
Cultural	Identity is defined through belonging to a particular culture and cultural practices.
Sociological	Identity is formed under the influence of social structures, institutions, and group norms.

1. **Philosophical approaches.** Freud-Marxism, Post-Structuralism, Multiculturalism, and Philosophical Hermeneutics: These philosophical systems examine identity through different lenses. Freud-Marxism, for example, combines psychoanalytic and Marxist theories to understand identity formation, while post-structuralism, as introduced by Judith Butler, views identity as a fluid and performative construction. Multiculturalism and philosophical hermeneutics focus on the cultural and interpretive aspects of identity [1; 217].

2. **Psychological and sociocultural approaches.** Psychoanalytic and Symbolic Interactionism: These approaches examine the internal and social processes of identity formation. The psychoanalytic approach emphasizes mechanisms such as identification and introjection, while symbolic interactionism focuses on the role of language and social interactions in identity formation.

3. **Sociocultural and cognitive approaches:** These approaches view identity as influenced by cultural, motivational, and cognitive factors. They examine how social categorization, comparison, and internalization contribute to identity development.

4. **Narrative and discursive analytical approaches:** This method studies identity through personal stories and narratives, emphasizing the role of narrative in constructing and understanding identity. It emphasizes the reflexive and value-semantic mechanisms that allow people to analyze and construct their identity [2; 56].

5. **Discourse-analytic approaches:** These approaches focus on the language and discourse used in the construction of identity, analyzing how identity is represented and discussed in different contexts [3; 73].

6. **Social constructivism and performative approaches** **Performative national identity:** Based on social constructivism and symbolic interactionism, this approach studies how national identity is constructed and represented through social practices and personal attitudes. It emphasizes the performative nature of identity, where identity is constantly constructed and reconstructed in the course of social interactions [4; 135].

While these approaches provide a comprehensive understanding of identity, they also highlight the complexity and multifaceted nature of the concept. Each approach has its own strengths and limitations, and future research may benefit from integrating these different perspectives to develop a more holistic understanding of identity.

Thus, foreign researchers of the phenomenon of identity actively use an interdisciplinary approach. Classic works that laid the foundations for the analysis of identity are the works of Erik Erikson, who considered identity as a continuous process of self-determination of an individual in society. Erikson defined identity as a dynamic structure constantly subject to change under the influence of external and internal factors. He also identified the stages of identity formation, which became the basis for further research in this area.

In recent years, identity has also been explored in the light of postmodern theory, where it is viewed as a decentralized, multi-layered, and constantly changing process. For example, the works of Anthony Giddens and Stuart Hall emphasize that in the context of globalization and rapid technological development, identity is becoming more fragmented and contextual. Giddens focuses on the reflexivity of the individual, that is, the ability of an individual to analyze and rethink their identity in the context of rapid social change. Stuart Hall notes in his works that globalization blurs the traditional boundaries of cultures and nations, creating conditions for the formation of hybrid identities, which is especially relevant in multicultural societies.

Stuart Hall's approach to the study of identity is based on the discovery of identity as a dynamic, flexible, and constantly changing construct. Stuart Hall views identity as a phenomenon formed under the influence of historical, social, and cultural processes. In contrast to the classical understanding of identity as a static and constant state, Stuart Hall argues that it is created and revised depending on the context and conditions of a limited world. Thus, we can note the main aspects of the phenomenon of identity according to Stuart Hall's theory:

1. **Identity as constructs:** Hall argues that identity does not exist as something pre-given or justified. It is constructed under the influence of discourses and ideologies occurring in society at any given moment in time. For example, different historical periods create different notions of identities that are applied and imposed through the dissemination of information, state institutions, and cultural practices [5; 6].

2. **Procedurality and plurality:** An important feature of Hall's connection is the idea of multiple identities, i.e., that people have multiple identities that can exist in a dynamic atmosphere and even consider each other similar. In this process, Hall pays attention not only to cultural identity but also to other identities such as gender, class, and ethnicity.

3. **Identity as positioning:** Hall characterizes identity through the term "positioning", implying that it has always emerged in a process with other people and communities. This positioning can be voluntary or imposed, and it changes depending on the context, the person's behavior, and the perception of his or her place in the society of interactions [6; 225].

4. **The role of power and discourses:** Hall draws attention to how power influences identity, particularly through discourses — the structure of speech that determines how things should be talked about. Thus, the surveillance of social groups can control discourses based on what is considered "normal" identity, pushing me away from what is observed as marginal or other.

5. **Hybridity and migration of identities:** Hall actively develops the concept of "hybridity" in nine world countries and globalization. He notes that modern migration processes create new forms of identity that cannot be attributed to one nation's culture. Moving from one culture to another, people create hybrid identities that combine elements of different cultures. [7; 58].

Hall's approach thus allows us to analyze identity as a complex, fluid construct constantly being revised under the influence of historical and social conditions. This perspective helps us better understand how globalization, popular culture, and intercultural interactions influence identity in contemporary society.

Among the theoretical and methodological approaches to studying the phenomenon of identity, it is worth noting the following key aspects from the works of the authors Badmaev V.N., Lamazhaa Ch.K., and Mirzabekova A.Sh.. These studies help to understand the theoretical and methodological approaches to the study of identity, and note possible problems and prospects in this area. In the studies of Badmaev V.N., the problem of ethnic and cultural identity is considered from the point of view of an emphasis on regional and cul-

tural characteristics. He studies the processes of ethnic self-identification, analyzing the factors influencing identity in the context of globalization and cultural homogenization. Thus, Badmaev V.N. pays attention to the interaction of countries influencing ethnic identity and also offers methodological tools for their study. In his monograph, Badmaev V.N. analyzes important scientific and practical problems — the phenomenon of national identity, noting the dynamism and instability in the context of information and communication networks, as a result of which the influence of primary identity is strengthened: as a nation, historical-ethnic symbols, religion, traditions, etc. [8; 93].

The importance of Badmaev V.N.'s research is that he not only conscientiously examines various approaches to this concept (social-psychological, sociological, philosophical, etc.) but also gives his understanding of its content, as formulates the basic principles of methodology in studying this phenomenon. He offers the following methodological aspects for examining the chosen problem:

1. **Philosophical and anthropological:** a process of awareness of an individual's belonging to a specific national-ethnic community.

2. **Historical and perspective:** understanding of ethnic roots, all the features of the historical path of development of the nation — to determine its future.

Thus, the research of the theoretical and methodological approach to the phenomenon of identity, according to the works of Badmaev V.N., is understood not as a permanently given constant but as a dynamically developing "social matrix". The author rightly believes that the development of the concept of identity is capable of concretizing socio-philosophical ideas about the process of the emergence and development of nations.

Chimiza Kuderoolovna Lamazhaa, a researcher on the phenomenon of identity, uses a multi-aspect approach that includes both theoretical and practical aspects. Her work focuses on the study of migration identity, cultural adaptation, and interaction of different cultures. Several of the author's main works devoted to the study of the phenomenon of identity can be distinguished. For example, "Archaization of Society. Tuvan Phenomenon" [9; 182] is a monograph that examines the process of archaization in the context of social transformations, emphasizing Tuvan identity. "Tuvan Studies. New Horizons" is a work devoted to modern studies of Tuvan culture and identity [10; 49].

Lamazhaa Ch.K.'s theoretical and methodological approach to studying the phenomenon of identity is multifaceted and profound. She integrates various theoretical concepts and methodological strategies to analyze complex aspects of identity, especially in the context of migration and cultural change. The main elements of this approach are listed in the table below:

Table 2

Theoretical and methodological approach of Lamazhaa Ch.K.

Approaches	Description of approaches
Multidimensionality of identity	This approach explores how identities emerge and change through the interaction of various factors such as history, cultural traditions, and social contexts.
Cultural contextualization	Identity is formed in the context of specific cultural practices and norms. The author analyzes how traditions, language, and customs influence how individuals perceive themselves and their belonging to different groups.
Social interaction	Emphasizes the importance of intersubjectivity in the process of identity formation. It considers how relationships with other people (families, communities, national groups) contribute to the formation of both individual and group identities. This interaction includes elements of approval and acceptance, which also influences the processes of self-identification.
Theories of Identity	This approach draws on various theoretical models of identity, including the concepts of social identity and cultural identity. It applies and adapts them to reflect better the complex realities that migrants and culturally diverse people face.
Methodological approaches	Using qualitative research methods such as interviews, focus groups, and ethnographic observation allows for a deeper understanding of people's subjective experiences and reveals the hidden meanings attached to identity. This approach helps to reveal personal and collective narratives about oneself and one's place in society.
Critical approach	By incorporating critical reflection into research, analyzing existing theories of identity, and questioning their universality, the author draws attention to the social and political contexts in which identities are formed and how they can be changed under the influence of external factors.

Thus, Chimiza Kuderoolovna Lamazhaa's theoretical and methodological approach to studying the phenomenon of identity is an interdisciplinary synthesis of various theories and methods. She pays attention to the diversity of identities, their contextual aspects, and interactions, which allows for a deeper understanding of how identity is formed and transformed in the modern world. This approach contributes to a more complete and multifaceted understanding of identity, especially in the context of globalization and migration.

In Kazakhstan, identity studies have also gained importance, especially in the context of the transformation of society after independence. Domestic researchers focus on the problems of ethnic, national, and cultural identity in the context of post-Soviet changes and globalization.

The works of Mirzabekova A.Sh. are worth mentioning. The author actively studies the phenomenon of identity, especially in the context of social philosophy and cultural self-identification in the multi-ethnic societies of Kazakhstan. For example, in her monograph "Problems of Cultural Identity in Social Philosophy", Mirzabekova A.Sh. examines theoretical and methodological approaches to the study of cultural identity and analyzes its dynamics in the context of modernization and globalization. [11] Also, it is worth noting the article "Cultural Identity: Challenges of Modernity", in which Mirzabekova A.Sh. analyzes modern challenges such as migration, globalization, and information technologies that affect identity, especially among the younger generation.

Thus, the main focus in her works is on the dialectic of the general and the individual in cultural identity, as well as the interaction of traditional and modern aspects in the formation of identity. Thus, the main aspects of the study of Mirzabekova A.Sh. are worth noting:

1. Cultural identity and self-awareness: cultural identity is the basis of an individual's self-awareness. She views identity as a multi-layered phenomenon with ethnic, religious, national, and personal components.
2. Problems of globalization and identity: exploring the impact of globalization processes on traditional cultural identity, she raises questions about the loss of uniqueness of local cultures and their adaptation to global standards.
3. Traditional path of identification: one of the key areas of her research is the analysis of the traditional path of cultural identification of the Kazakh people, including the role of oral folklore, customs, and national symbols in the formation of identity.
4. National idea and identity: An important place in the author's works is occupied by the analysis of the formation of a national idea as a tool for strengthening common identity in a multi-ethnic state.

Conclusion

Based on the analysis of the authors' works, several main problems and prospects can be identified in the theoretical and methodological approach to studying the phenomenon of identity:

- Fluidity of Identity: Many researchers, including Stuart Hall, point out that identity changes under the influence of social and cultural transformations. This fluidity requires careful consideration of the development of new methodological approaches, and the acceptance of the dynamic nature of identity.
- Globalization and homogenization: Badmaev V.N. and Mirzabekova A.Sh. draw attention to the influence of global processes on ethnic identity, which leads to the deculturalization of traditional boundaries and cultural characteristics.
- Preservation of cultural heritage: In the context of global problems, the preservation of ethnic identity, especially in multi-ethnic regions, raises important methodological questions that study culture.
- Socio-economic and political factors: Mirzabekova A.Sh. advocates the influence of factors on the processes of self-identification and development of ethnic groups, which actualizes issues of social development and cultural interaction.

This review defines the main theoretical and methodological approaches to the study of identity phenomena and confirms the relevance of this topic in the context of modern socio-cultural changes.

In conclusion, it is worth noting several perspectives in the study of the phenomenon of identity, shown in the Table 3:

Table 3

Perspectives in the study of the phenomenon of identity

Prospects	Expected results
Developing interdisciplinary approaches	The combination of philosophical, sociological, and cultural analysis will allow for a more holistic understanding of the phenomenon of identity.
Exploring local identities in a global context	Exploring local identities can help preserve cultural heritage in the context of globalization.
The influence of the digital environment	Contemporary research should take into account how digitalization and the Internet affect self-identification.
Reconsidering Traditional Categories	Identity should be considered not only through ethnicity or nation, but also through individual, professional, and transnational aspects.
Creating regional theories of identity	Local research can become the basis for developing regional models of identity that take into account unique historical and cultural conditions.

References

- 1 Гончарова К.О. Подходы к исследованию идентичности в современной философии / К.О. Гончарова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология. — 2024. — Т. 40. — № 2. — С. 211–220.
- 2 Петрук Н.Ю. Интерпретация понятия «идентичность» в современных социально-психологических проекциях / Н. Ю. Петрук // Психология и социальная работа. — 2023. — Т. 1. — № 2. — С. 55–56.
- 3 Аверина Е.Н. Модели и дискурс-аналитические подходы к исследованию феномена личностной идентичности / Е.Н. Аверина // МЦНП «Новая наука». Состояние и перспективы развития современной науки. — 2024. — С. 68–77.
- 4 Снегур М.Р. Концепт перформативной национальной идентичности: теоретико-методологические основания / М.Р. Снегур // Вестник Майкопского государственного технологического университета. — 2024 — № 1. — С. 132–140.
- 5 Стюарт Р.Х. Введение: Кому нужна «идентичность?». Вопросы культурной идентичности / Р.Х. Стюарт и Пол Дю Гей // Публикации мудреца. — 1996. — С. 4–7.
- 6 Стюарт Р.Х. Культурная идентичность и диаспора / Р.Х. Стюарт // Идентичность: культурные различия сообщества, 1990. — 223 с.
- 7 Stuart H. The question of cultural identity / H. Stuart, G. Paul. — SAGE Publications Ltd., 1996.
- 8 Бадмаев В.Н. Национальная идентичность: дискурс и социальная практика / В.Н. Бадмаев. — Москва, Элиста, 2002. — 112 с.
- 9 Ламажа Ч.М. Архаизация общества: Тувинский феномен / Ч.М. Ламажа. — 2022. — 272 с.
- 10 Ламажа Ч.М. Тувиноведение: Новые горизонты / Ч.М. Ламажа. — 2013. — 184 с.
- 11 Мирзабекова А.Ш. Проблема культурной идентичности в социальной философии / А.Ш. Мирзабекова. — Караганды: Болашак-Баспа, 2006.

Ж.Ж. Хасиетова, З.Н. Исмагамбетова, Неби Өздемір

Бірегейлік құбылысын зерттеудің теориялық және әдіснамалық тәсілдері: мәселелері мен шешу жолдары

Бірегейлік құбылысын зерттеу қазіргі әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдарының өзекті мәселелерінің бірі. Жаһандану, көші-қон және көпмәдениеттілік жағдайында бірегейлікті қалыптастыру, сақтау және өзгерту мәселелері ерекше өзектілікке ие болуда. Мақала бірегейлік құбылысын зерттеудің әдіснамалық тәсілдерін талдауға, сондай-ақ оларды әртүрлі тәртіптік салаларда қолдануға байланысты мәселелер мен шешу жолдарын анықтауға арналған. Зерттеудің мақсаты бірегейліктің әртүрлі аспектілерін (жеке, мәдени, ұлттық) зерттеу үшін қолданылатын тиімді әдіснамалық тәсілдерді айқындау, сондай-ақ олардың ғылыми және практикалық маңыздылығын бағалау. Сондай-ақ, бірегейліктің негізгі бағыттары: әлеуметтік-философиялық, әлеуметтанулық, психологиялық және антропологиялық тәсілдерді талдауға баса назар аударылады. Мақалада дискурсивті талдау, феноменологиялық әдіс сияқты заманауи әдіснамалық стратегиялар мен құралдарға шолу жасалған. Сәйкестілік тұжырымдамасын операционализмдеу мәселелері, сондай-ақ осы құбылысты зерттеудегі пәнаралық тәсілдің қиындықтары қарастырылған. Зерттеу нәтижелері әрбір әдістемелік стратегияның зерттелетін бірегейлік аспектісінің контексіне байланысты өзіндік шектеулері мен артықшылықтары бар екенін көрсетті. Интегративті тәсілдерді әзірлеу қажеттілігі туралы қорытындылар жасалды. Жұмыстың құндылығы сәйкестікті зерттеуге байланысты әдістемелік мәселелерді терең талдауда, сондай-ақ болашақ зерттеулерде қолдануға болатын жаңа тәсілдерді ұсынуда жатыр. Жұмыстың практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін қазіргі жаһандану

жағдайындағы бірегейлену процестерін түсіну үшін әлеуметтік-саяси және мәдени зерттеулерде қолдану.

Кілт сөздер: бірегейлік, теориялық және әдіснамалық тәсілдер, пәнаралық тәсіл, мәдени бірегейлік, әлеуметтік бірегейлік, ұлттық бірегейлік, жеке бірегейлік, жаһандану, көпмәдениеттілік.

Ж.Ж. Хасиетова, З.Н. Исмагамбетова, Неби Оздемир

Теоретико-методологические подходы исследования феномена идентичности: проблемы и перспективы

Исследование феномена идентичности является одной из ключевых проблем современных социальных и гуманитарных наук. В условиях глобализации, миграции и мультикультурализма, вопросы формирования, сохранения и трансформации идентичности приобретают особую актуальность. Данная статья посвящена анализу методологических подходов к изучению феномена идентичности, а также выявлению проблем и перспектив, связанных с их применением в различных дисциплинарных областях. Целью исследования является выявление эффективных методологических подходов, применяемых для изучения различных аспектов идентичности (личностной, культурной, национальной), а также оценка их научной и практической значимости. Основное внимание уделяется анализу ключевых направлений: социально-философских, социологических, психологических и антропологических подходов к феномену идентичности. В рамках статьи проведён обзор современных методологических стратегий и инструментов, таких как дискурсивный анализ и феноменологический метод. Рассмотрены проблемы операционализации концепта идентичности, а также трудности междисциплинарного подхода в изучении данного феномена. Результаты исследования показали, что каждая методологическая стратегия имеет свои ограничения и преимущества, в зависимости от контекста изучаемого аспекта идентичности. Сделаны выводы о необходимости разработки интегративных подходов. Ценность работы заключается в углублённом анализе методологических проблем, связанных с исследованием идентичности, а также в предложении новых подходов, которые могут быть использованы в будущих исследованиях. Практическая значимость работы состоит в возможности применения её результатов в социально-политических и культурных исследованиях для понимания идентификационных процессов в условиях современной глобализации.

Ключевые слова: идентичность, теоретико-методологические подходы, междисциплинарный подход, культурная идентичность, социальная идентичность, национальная идентичность, личностная идентичность, глобализация, мультикультурализм.

References

- 1 Goncharova, K.O. (2024). Podkhody k issledovaniyu identichnosti v sovremennoi filosofii [Approaches to the Study of Identity in Modern Philosophy]. *Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Filosofii i konfliktologii* — *Bulletin of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflictology*, 40, 2, 211–220 [in Russian].
- 2 Petruk, N.Yu. (2023). Interpretatsiia poniatiia “identichnost” v sovremennykh sotsialno-psikhologicheskikh proektsiiakh [Interpretation of the Concept of “Identity” in Modern Social and Psychological Projections]. *Psikhologiya i sotsialnaia rabota — Psychology and Social Work*, 1, 2, 55–56 [in Russian].
- 3 Averina, E.N. (2024). Modeli i diskurs-analiticheskie podkhody k issledovaniyu fenomena lichnostnoi identichnosti [Models and Discourse-Analytical Approaches to the Study of the Phenomenon of Personal Identity]. *Mezhdunarodnyi Tsentr Nauchnogo Partnerstva «Novaia nauka». Sostoianie i perspektivy razvitiia sovremennoi nauki — International Center for Scientific Partnership “New Science”. State and Prospects of Development of Modern Science*, 68–77 [in Russian].
- 4 Snegur, M.R. (2024). Kontsept performativnoi natsionalnoi identichnosti: teoretiko-metodologicheskie osnovaniia [The concept of performative national identity: theoretical and methodological foundations]. *Vestnik Maikopskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta — Bulletin of the Maikop State Technological University*, 1, 132–140 [in Russian].
- 5 Stiuart, R.Kh. (1996). Vvedenie: Komu nuzhna «identichnost»? [Introduction: Who Needs “Identity”?]. *Publikatsii mudretsa — Publications of the Sage*, 4–7 [in Russian].
- 6 Stiuart, R.Kh. (1990). Kulturnaia identichnost i diaspora [Cultural Identity and Diaspora]. *Identichnost: kulturnye razlichii i soobshchestva — Identity: Cultural Differences of Community*, 223 [in Russian].
- 7 Stuart, H., & Paul, G. (1996). *The question of cultural identity*. SAGE Publications Ltd.
- 8 Badmaev, V.N. (2002). *Natsionalnaia identichnost: diskurs i sotsialnaia praktika [National Identity: Discourse and Social Practice]*. Moscow, Elista [in Russian].
- 9 Lamazhaa, Ch.M. (2022). *Arkhaizatsiia obshchestva: Tuvinskii fenomen [Archaization of Society: Tuvan Phenomenon]* [in Russian].
- 10 Lamazhaa, Ch.M. (2013). *Tuvinovedenie: Nove gorizonty [Tuvan Studies: New Horizons]* [in Russian].

11 Mirzabekova, A.Sh. (2006). *Problema kulturnoi identichnosti v sotsialnoi filosofii* [The Problem of Cultural Identity in Social Philosophy]. Karagandy: Bolashak-Baspa [in Russian].

Information about the authors

Khassiyetova Zhaniya — PhD student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-4119-6919>

Ismagambetova Zukhra — Doctor of Philosophy, Professor of the Department of Religious and Cultural Studies, al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0935-3924>

Özdemir Nebi — Doctor of Literature, Professor of the Department of Literature, Faculty of Turkish Folklore, Hacetepe University Beytepe, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-4881-5503>

M.T. Uxukbayeva^{1*}, M.S. Sarkulova¹, S.M. Zhakin²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University

²Karaganda Buketov University

(E-mail: mery-7878@yandex.kz, manifa.s@mail.ru, samatsky7@gmail.com)

Philosophical dimensions of pilgrimage: ziyarat in the context of Central Asian culture

The article is dedicated to the philosophical exploration of the practice of ziyorat, or pilgrimage to holy sites (mazars) in Central Asia. The discussion encompasses the concept of ziyorat as a multifaceted cultural and religious phenomenon that embodies profound philosophical ideas concerning humanity, the cosmos, and the transcendent. The analysis is grounded in systemic, phenomenological, comparative, historical-cultural, and ethnographic methodologies. The article scrutinizes the ontological, epistemological, and axiological dimensions of ziyorat, as well as its significance in the development of worldview, value systems, and cultural identities. Furthermore, mazars are examined with regard to their religious, cultural, social, and natural attributes. The authors emphasize the Sufi interpretation of the mazar as a maqam — a locus of spiritual engagement and communion with the saint. Contemporary philosophical perspectives on ziyorat are also considered, particularly in relation to globalization and intercultural dialogue. The article concludes that mazars in Central Asia and Kazakhstan represent a distinctive phenomenon wherein formidable cultural and social elements coalesce. These sacred sites of ziyorat serve not solely as expressions of religious obligation, but also as avenues for philosophical inquiry into existence, linked to the pursuit of truth and spiritual fulfillment.

Keywords: pilgrimage, sacred, profane, sacred geography, ontology, epistemology, axiology, ritual, symbol, Central Asia.

Introduction

Understanding the deep essence of the spiritual culture of a people requires going beyond the exclusively text-centric approach. Written sources, undoubtedly valuable, are unable to cover the fullness of human existence, leaving un verbalized layers of collective experience in obscurity. In this context, the phenomenon of worshipping mazars in Kazakhstan and Central Asia acquires special epistemological significance, being the key to understanding unique spiritual and ideological attitudes. Mazars, these sacred loci, have served as an object of veneration for centuries, embodying the continuity of tradition and the transcendental connection of generations. However, their interpretation is a complex methodological task that requires comprehension within the framework of a broad philosophical discourse. Modern research efforts are aimed at systematizing the accumulated empirical material and identifying the typological characteristics of mazars, reflecting the diversity of forms of the sacred and practices of interaction with it. The external architectural form of the mazar and the ritual actions performed in its space act as symbolic expressions of deep ontological ideas.

The relevance of the study of the mazars phenomenon is due to the need to deconstruct the ideological constructs of the Soviet period and objectively analyze their role in the life of society. In modern realities, the social and existential significance of mazars and related ritual practices is obvious. The study of this phenomenon allows not only to reconstruct traditional forms of worldview, but also to identify archetypal structures of the collective unconscious, hidden from superficial view. Analysis of the symbolism of mazars opens up the possibility of understanding fundamental existential issues related to death, immortality, and the connection of man with the transcendent.

Methods and materials

The study of the phenomenon of mazars as sacred spaces and the practice of ziyorat is based on a systemic, phenomenological, comparative, historical-cultural and ethnographic approach. The systemic approach examines mazars in the context of religious, cultural, social and natural aspects. The phenomenological method focuses on the subjective perception of believers. Comparative analysis reveals common and specific features of mazars in different regions. Historical and cultural analysis traces the transformation of their role from pre-Islamic times to the present day. The ethnographic approach studies the perception of mazars

* Corresponding author's e-mail: mery-7878@yandex.kz

through the prism of traditional culture, relying on descriptions of rituals and ethnographic literature. The study uses works on religious studies, cultural studies, philosophy, anthropology and ethnography, medieval texts, archival materials, cartographic and visual sources. A comprehensive approach provides an understanding of the role of mazars in religious and cultural life, their symbolic and social significance.

Results and discussion

Sacred spaces, being a universal phenomenon of human culture, manifest themselves in a variety of forms and have existed throughout the history of mankind. Their ontological status lies in the fact that they are perceived as points of intersection of the profane and the sacred, places of theurgic contact of man with the transcendent. Functionally, sacred spaces act as centers of crystallization of religious experience, contributing to the formation and maintenance of the collective identity of believers.

The concept of “place of worship” means “a place of mass or individual visitation, where believers express respect (worship) to a supernatural power, trying to enlist its support in solving their problems” [1]. In essence, it is a symbolically loaded space where communication with another reality takes place. This can be either an individual mystical experience or a collective ritual action aimed at establishing a connection with higher powers. In semiotic terms, the term “place of worship” is interchangeable with such concepts as “shrine”, “sanctuary”, “cult object”, “revered or holy place”, “pilgrimage site” — all of them reflect the idea of the presence of the sacred in the profane world. As Ogudin notes, it is also “a place where a certain supernatural force resides...” and “a place where they express respect (worship) to a supernatural force that is simultaneously everywhere, and not only in a specific object” [1].

Phenomenologically, a “place of worship” can be defined as:

1. An epiphanic space where, in Ogudin’s words, “communion with the manifestation of higher powers manifested here” occurs;
2. A locus of power, “where a person tries to enlist [supernatural power] support to solve his problems”;
3. A symbolic center that focuses religious consciousness and serves as a guide to the world of the sacred.

The methods of interaction with the sacred in these spaces, including “protection of the protected area... offerings things and food, votive objects, making sacrifices, performing rituals, reading prayers, etc.” [1], vary from protection and veneration to complex ritual practices. All of them are forms of symbolic communication aimed at establishing harmony between man and the cosmos.

“Places of worship are located only in territories of traditional nature management...” [1]. From the point of view of the anthropology of space, they are always localized in a cultivated landscape, regardless of the degree of its transformation — from “natural, not subject to changes by man (springs, lakes, caves, mountain peaks, etc.)” to “completely changed, where traces of nature are barely discernible (for example, areas under temples)” [1]. In any case, they act as symbolic markers of the sacred in the profane world, forming a special sacred geography of the cultural landscape.

The typology of sacred spaces, dividing them into “natural” and “man-made”, reflects the deep anthropological dichotomy “nature — culture”, actualizing the philosophical question of the place of man in the universe and his interaction with the transcendent.

Natural (landscape) places of worship embody the idea of hierophany — the manifestation of the sacred in the natural world. They represent a pantheistic or animistic worldview, where nature itself is endowed with a spiritual essence. The sacralization of natural objects (mountains, water sources, trees) reflects archetypal ideas about the cosmos as a living organism, where each element has its own sacred meaning. Phenomenologically, the perception of such places is associated with a sense of the presence of a higher power, unity with nature, and mystical experience.

“Kadamzhai” (“place of the trace (of the saint)”), as a special case of natural places of worship, introduces an element of historicity and personalization of the sacred. The trace of the saint serves as a symbolic bridge between the earthly and the divine, an indicator of the path to spiritual enlightenment. The transformation of “kadamzhai” into “mazar” indicates a tendency towards the materialization of the sacred, its localization in a specific object — the grave of the saint. However, as Ogudin notes, the semantics of the term “mazar” is blurred, extending to natural objects not associated with burial [2]. This indicates a complex dialectic of the relationship between the natural and the man-made in the construction of sacred space.

Man-made (anthropogenic) places of worship represent the active role of man in the sacralization of space. Temples, mosques, tombs are not just architectural structures, but symbolic models of space that embody religious ideas and values. They serve as a place of collective worship, ritual practices, and spiritual

communication. The integration of natural elements into man-made sacred complexes testifies to the desire to harmonize the relationship between “nature and culture”, to synthesize the natural and the human in religious experience.

“Mazar”, as a man-made place of worship, associated with the cult of saints, embodies the idea of mediation between man and God. The saint, even after death, continues to be a spiritual mentor, a source of grace and protection. Worship of mazars reflects the deep human need for contact with the transcendent, for finding spiritual support.

The syncretism of traditional beliefs and Islam in the cult of mazars testifies to complex processes of cultural adaptation and transformation of religious ideas. The study of this phenomenon requires an interdisciplinary approach, synthesizing the methods of the history of religions, anthropology, philosophy, and cultural studies [3, 4]. Particular attention should be paid to the analysis of the symbolism and ritual practices associated with mazars, as the key to understanding their deep meaning and function in culture.

The semantic evolution of the term “mazar” reflects the complex processes of cultural and religious transformation in Central Asia. Initially meaning “grave”, this term acquired a broader sacred meaning, including not only Muslim shrines, but also places of worship of pre-Muslim cults adapted by Islam. This process of syncretism testifies to the dialectical interaction of various religious systems, their interpenetration and mutual influence. Regional variations of terminology (“gumbez”, “gumbaz”, “ostun”) emphasize the diversity of forms of sacralization of space and their connection with a specific cultural and historical context. Etymological analysis of the term “ostun” (Sogdian “uzd’n” — “grave”, Avestan “uzdana” / “azdana” — “dakhma” (bone depository)) points to the ancient Indo-Iranian roots of cult practices associated with the veneration of ancestors and the burial place [5]. The identity of the Tajik “oston” / “ostun” to the Arabic “mazar” confirms the semantic transformation of the concept from simply “grave” to “the revered grave of a saint”, that is, to a place endowed with a special sacred status.

The phenomenology of the “mazar” as a sacred space is characterized by a number of key features: its role as a center of collective gatherings, the practice of pilgrimage, sacrifice, ritual meal, specific rites and prayers addressed to the saint. The “mazar” becomes a place of meeting of man with the transcendent, where communication with another world takes place, where man seeks spiritual support and healing.

“Mazar”, whether a man-made tomb or a natural object sacralized by the presence of a saint, symbolizes the connection between the earthly and the heavenly, the human and the divine. It acts as a mediator between the profane and the sacred world, as a place of manifestation of divine grace.

In the Sufi tradition, the concept of “maqam” (Arabic: “stopping, halt”) denotes not only the burial place of a saint, but also the place of his spiritual manifestation, the place of possible mystical contact [2, 14]. “Maqam” symbolizes the stages of the spiritual path of a Sufi, his “stops” on the way to God. Thus, “mazar” and “maqam” represent different aspects of the same phenomenon — the sacralization of space and time in the context of religious experience.

Sufism, as a mystical movement in Islam, emphasizes the inner, spiritual path to God, gnosis and intuitive comprehension of truth. Asceticism and “heightened spirituality” of Sufis are aimed at overcoming the duality of “earthly — heavenly”, at achieving unity with the Divine. In this context, places of worship acquire special significance as symbolic points of contact with the transcendental, as spaces that facilitate mystical experience. Legends and stories about holy places, passed down from generation to generation, form the sacred geography and spiritual cartography of the Sufi tradition.

The study of places of worship requires a historical and philosophical approach that takes into account the evolution of religious ideas and practices in different eras. Ogudin identifies four historical periods to which literary sources containing information about places of worship belong: Muslim, colonial, Soviet and post-Soviet. Each of these periods contributes to the formation and interpretation of sacred geography. Ogudin notes an imbalance in the study of man-made and natural shrines: “Published materials mainly concern man-made shrines. Descriptions of natural cult sites are rare; they are poorly studied and in most cases were considered by scientists as a secondary element” [1; 158]. This disproportionality reflects the anthropocentric paradigm of scientific knowledge, the tendency to prioritize human activity in the formation of the cultural landscape. From the point of view of the philosophy of nature, it is important to overcome this imbalance and pay due attention to the study of the sacralization of natural objects, their role in the formation of religious worldviews and practices.

The diversity of genres in which information about places of worship is presented (“mentions, short messages, thematic stories and analytical reviews”) requires the development of a special methodology for their analysis and interpretation. It is important to take into account both the historical context of the text’s

creation and its genre specificity, the author's position, and the target audience. Philosophical analysis should be aimed at identifying the deep meanings and symbolic values associated with places of worship, and understanding their role in the formation of religious consciousness and cultural identity.

Philosophical reflection on the phenomenon of "places of worship" allows us to identify the complex dynamics of the sacred and the profane, the religious and the ideological within culture. The division of places of worship into "sacred" and "non-sacred" reflects different modalities of human attitudes to the transcendent. "Sacred places" such as arzhans, mazars, mosques, churches, chortens function as symbolic portals to the other world, as spaces for encounters with the divine. "Non-sacred places of worship" that emerged during the Soviet period (the Mausoleum, the Tomb of the Unknown Soldier, monuments to Lenin) represent an attempt to secularize the sacred, replacing it with political and ideological symbols. The absence of traditional religious rituals in relation to these places emphasizes their artificial, ideologically constructed nature. The transformation of "Soviet shrines" after the collapse of the USSR testifies to the complex dialectic of the sacred and the profane, their constant interaction and mutual influence.

The concept of the "cult of saints" in Islam goes beyond the simple veneration of individual historical figures (khazrets). It includes a wide range of objects and practices endowed with sacred meaning: architecturally decorated mazars, "footprints" of khazrets (kadamjay), "oston" ("venerated grave of a saint"). Pilgrimage to holy places becomes a form of religious experience, a path to spiritual transformation.

The architectural appearance of holy places (crypts, mausoleums, worship spaces) and the ritual actions of pilgrims (prayers, tawaf, sacrifices) form a complex symbolic system reflecting religious ideas and values. The inclusion of natural objects (stones, trees, springs, rocks, caves) in the sacred complex of mazars testifies to the syncretism of Islamic and pre-Islamic traditions, the preservation of archaic forms of religiosity.

The sacralization of natural objects is based on their symbolic meaning. "Neither stones, nor trees, nor springs can be sacred in themselves. These objects are endowed with the status of sacredness if they symbolize something". The revelation of these symbolic meanings allows us to understand the deep meaning of pilgrimage and worship. The integration of pre-Islamic beliefs and practices into the Islamic tradition testifies to the viability and adaptability of religious systems, their ability to include various forms of spiritual experience. Mazars associated with the cult of the Hazrats become a symbol of this integration, reflecting the complex process of cultural and religious synthesis.

The formation of mazars as sacred spaces in the steppe and desert zones reflects the complex process of interaction between nomadic culture and religious beliefs. The veneration of literate people (mullahs) among nomads, where literacy was not widespread, testifies to the high status of knowledge and its connection with the sacred. The mullah's grave became a place of worship, symbolizing the continuity of tradition and access to spiritual wisdom. This practice, described by Akhmad Donish ("According to the customs of the Kazakhs... they worship him") [6], illustrates the process of sacralization of space and the formation of cult centers in a nomadic society.

The diversity of motivations for visiting shrines reflects the multifaceted nature of religious experience. Sufis, who seek mystical union with God, perceive mazars as places of spiritual contact with saints. Official Islam regulates the practice of visiting shrines, fitting it into the framework of dogma and ritual. Folk (everyday) Islam is characterized by the syncretism of pre-Islamic beliefs and Islamic practices, where saints are perceived as intermediaries between man and God, possessing miraculous powers. Popular festivities, uniting representatives of various religious movements, demonstrate the social function of shrines as centers of collective identity.

The presence of pre-Islamic symbols in the design of mazars (images of horns of mountain goats and rams) testifies to complex processes of cultural continuity and transformation of religious ideas. Mountain animals, close to the sky, symbolized the connection with the divine world, their horns are a symbol of strength and fertility. These archaic symbols, integrated into the Islamic tradition, testify to the deep connection of man with nature, its sacred perception. Mazars, as places of intersection of various cultural and religious layers, become a symbol of spiritual synthesis, reflecting the complex process of formation of religious consciousness and practice.

The horns of animals such as the mountain goat and the ram have long been perceived as sacred symbols with purifying and protective functions. This idea, deeply rooted in the collective memory of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, dates back to the Paleolithic era. Over time, these beliefs were preserved and adapted, finding expression in various ritual practices and cultural forms. It is noteworthy that animal horns were often a significant attribute at or near mazars, highlighting their ritual and symbolic importance.

The localization of mazars in Central Asia and Kazakhstan reflects the archetypal ideas of ancient peoples about sacred space. This is especially true for places of worship located on hills or mountains, which were traditionally considered a link between the earthly and heavenly worlds. According to both Turkic and Iranian cultural traditions, mountains were perceived as places of sacred power. This idea is confirmed by the significant number of mountain sites known in the region for their sanctity. Such places become places of pilgrimage, which is explained by their special position in space and culture [7].

The phenomenon of pilgrimage to mazars, known as *ziyarat*, is a complex ritual that was finally formed by the 15th century. Already in this period, written descriptions of “holy” places appeared, emphasizing their legitimacy from the point of view of Sharia, describing the rules of visiting and providing information about the saints buried in these places. Such texts also record the miraculous properties of mazars, tell about the events associated with them, and list their cult features [8].

It should be noted that the rituals practiced at mazars are often genetically linked to archaic ideas and cults that predate Islam. Among them are circumambulation around the grave, touching sacred objects, and tying rags to trees or banners. These practices can be interpreted as attempts to establish a symbolic connection with the sacred, where the act of interacting with objects itself becomes a way of receiving grace.

Also of interest is the architectural division of mazars into “sacred” and “profane” zones. The first zone, intended for *ziyarat* rituals, preserves an atmosphere of holiness, while the second zone serves for sacrifices, overnight stays, and other everyday needs of pilgrims. Thus, the structure of mazars demonstrates the integration of the sacred and the secular, reflecting their dialectical relationship [9].

These observations highlight the philosophical significance of mazars as places where the past, present and sacred come together to form a unique space of interaction between cultural and religious meanings.

Ziyarat, the tradition of pilgrimage to sacred sites, is a complex phenomenon that encompasses not only physical action but also deeply rooted cultural motivations, intentions, and experiences. *Ziyarat* is often triggered by a dream, which is perceived as a symbolic message or instruction from ancestors or saints. Such a dream can be seen as an expression of a person’s psychological need for spiritual support and the search for harmony in difficult moments of life. In this context, dreams act as a mediator between the subconscious and cultural memory, motivating a person to act.

As V. Kristensen notes, the perception of religious rituals by each believer is unique, based on his personal experience and interpretation. “Religion is unique, as are its sacred rituals... No believer thinks of his religion or ritual as something primitive. From the moment we admit such a thought, we lose touch with our subject... The phenomena of the history of religion are the symbolic unfolding of the basic intuitions of the religious worldview” [10].

Ziyarat can be viewed as a multi-layered process that includes both sacred and everyday practices. Its origins lie in the tradition of visiting the graves of saints or sacred places, but it also includes deeper aspects: the search for truth, connection with ancestors, and the desire for spiritual purification. According to A. Muminov, *ziyarat* is not just a ritual, but a process that begins from the moment the believer realizes the need to visit the shrine [11].

The ritual actions that accompany *ziyarat* symbolically reflect a person’s desire to overcome the gap between the sacred and profane worlds. The path to the shrine itself, often associated with physical trials, represents a symbolic purification. Even the use of vehicles on part of the route does not diminish the need to walk the final kilometers, emphasizing the importance of personal effort and dedication.

An important element of *ziyarat* are the rituals performed directly at the mazar. Ablutions, reading prayers and Koranic texts, walking around and spending the night at the holy place — all of this has a symbolic meaning. For example, spending the night at the mazar, accompanied by attempts to interpret dreams, serves as an act of connection with the sacred and receiving divine revelation.

The practice of sacrifice and preparation of food for pilgrims also reflects the syncretic nature of *ziyarat*. Here one can see echoes of the ancient cult of the cauldron, in which the cauldron symbolized unity, transformation and connection with the feminine principle. Its significance in magical rituals shows the deep integration of material objects into the religious context of nomadic culture.

Of particular interest is the use of fire at the mazar, which historically played an important role in worship rituals. Lighting fires on graves and making sacrifices by means of fire are archaic practices that continue to exist within the framework of modern religious traditions of Central Asia and Kazakhstan. Studying them allows us to better understand the evolution of rituals and their philosophical significance as a symbolic act of purification and transformation.

Thus, ziyarat can be viewed as a dialectical process in which the sacred and the secular, the individual and the collective, the modern and the archaic are combined, reflecting the universal intuitions and cultural characteristics of the religious worldview.

Conclusion

Visiting holy places, or ziyarat, is a complex and multi-stage ritual that is deeply embedded in the spiritual life of the peoples of Central Asia and Kazakhstan. This rite includes not only elements of worship but also profound symbolic actions that express a person's desire for connection with a higher reality. Ziyarat can take different forms — from a spontaneous pilgrimage caused by a prophetic dream or life circumstances, to a regularly repeating cycle of visits timed to certain days of the week or calendar dates. These variations reflect not only the versatility of spiritual practices, but also their connection with the cultural and historical characteristics of the region.

Analyzing the rituals associated with ziyarat, it can be noted that they integrate the functions of spiritual purification, social interaction and cultural reproduction. Mazars, which serve as centers of such rituals, act not only as places of worship, but also as symbolic spaces connecting the material and spiritual worlds. They perform a variety of functions — from ritual and cult to burial, reflecting the interaction between religious traditions and ethnocultural identity. These sacred objects also play the role of institutions where spiritual and cultural values are supported and transmitted, ensuring the continuity of traditions.

From a philosophical point of view, the cult of saints and the veneration of holy places can be seen as a manifestation of the universal human need for the sacred. This is the desire to search for a higher meaning, expressed through the mediation of symbolic forms — be it the figure of a saint, a sacred ritual or the space of the mazar itself. Here, the key is the perception of holiness as an attribute not of a specific object, but as a reflection of the divine principle manifested through this object.

It is important to emphasize that the cult of saints in Islam, despite its external similarity to pre-Islamic forms of worship, does not contradict the monotheistic basis of religion. In the minds of believers, the power of saints is not their own property, but a gift given to them by Allah. Thus, the veneration of saints is perceived as a way to approach God through intermediaries whom He himself has endowed with special abilities.

The sacred significance of mazars is also manifested in their connection with natural objects such as mountains, springs or trees, which in the context of the traditional worldview act as signs indicating the presence of the divine. These objects become a kind of bridge between the earthly and the heavenly, between the finite and the infinite. For believers, visiting such places is not just an act of worship, but also a form of dialogue with the Absolute, experienced through specific symbols and actions.

Thus, the mazars of Central Asia and Kazakhstan represent a unique phenomenon that combines religious, cultural and social aspects. They serve as spaces where a person not only finds comfort and support, but also engages in a deeper understanding of his place in the world.

References

- 1 Огудин В.Л. Святые места Ферганы: моногр. / В.Л. Огудин. — М.: Ганга, 2022. — 818 с.
- 2 Огудин В.Л. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: автореф. дис. ... д-ра истор. наук / В.Л. Огудин. — М., 2003. — С. 20.
- 3 Султанова Р. Обычаи и традиции казахского народа / Р. Султанова. — Алматы, 2000.
- 4 Масанов Н.Э. Кочевники / Н.Э. Масанов. — Москва, 1996.
- 5 Огудин В.Л. Сакральная экология. Формы религиозно-экологического мировоззрения / В.Л. Огудин. — Киев: Киевский эколого-культурный центр, 2003. — С. 53.
- 6 Терлецкий Н.С. К вопросу о типологии мест паломничества и поклонения в Центральной Азии / Н.С. Терлецкий // Лавровский сборник. — СПб, 2009; Сакральное пространство в зеркале времени (трансформация облика мазара Ходжа Данийара в Самарканде) // Радловский сборник. — СПб, 2014.
- 7 Терлецкий Н.С. Места паломничества и поклонения в доисламские традиции в Центральной Азии. Центральная Азия: традиция в условиях перемен. Вып. 1 / Н.С. Терлецкий. — Санкт-Петербург: Наука, 2007. — С. 71.
- 8 Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова / А.К. Муминов. — Алматы: Жибек жолы, 2011. — 304 с.
- 9 Карлыбаев М.А. Мазары как мемориальные памятники Каракалпакстана XVII — начала XX вв. [Электронный ресурс] / М.А. Карлыбаев // Историческая этнология. — 2022. — Т. 7. — № 3. — С. 414–431. — Режим доступа: <https://doi.org/10.22378/he.2022-7-3.414-431>
- 10 Kristensen W.B. The meaning of religion. Leiden (The Hague) / W.B. Kristensen. — 1960.

11 Muminov A. Veneration of holy sites of the Mid-Sirdar'ya valley: continuity and transformation. Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dmitriy Yermakov (Eds.) // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries. — Klaus Schwarz Verlag, 1996. — P. 355–367.

М.Т. Уксукбаева, М.С. Саркулова, С.М. Жакин

Қажылықтың философиялық өлшемдері: Орталық Азия мәдениеті контексіндегі зиярат

Мақала Орталық Азиядағы қасиетті орындарға (мазарларға) қажылық–зиярат тәжірибесін философиялық тұрғыдан түсінуге арналған. Авторлар зиярат ұғымын Адам, Әлем және трансцендент туралы терең философиялық идеяларды бейнелейтін күрделі мәдени-діни құбылыс ретінде зерделеген. Жұмыс жүйелі, феноменологиялық, салыстырмалы, тарихи-мәдени және этнографиялық тәсілдерге негізделген. Мақалада зияраттың онтологиялық, эпистемологиялық және аксиологиялық аспектілері, оның дүниетанымды, құндылықтар жүйесін және мәдени бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі талданған. Сонымен қатар, мазарларды діни, мәдени, әлеуметтік және табиғи сипатын ескере отырып қарастырған. Авторлар мазардың сопылық интерпретациясына, мақамға, рухани аялдама және әулиемен кездесу орны ретінде ерекше назар аударады. Зияратты жаһандану және мәдениеттер диалогы контексінде түсінудің заманауи философиялық тәсілдері де талқыланды. Орталық Азия мен Қазақстандағы мазарлар қуатты, мәдени, әлеуметтік элементтер тоғысатын бірегей құбылыс деген қорытынды жасалған. Зияраттың бұл қасиетті орындары діни жауапкершілік ретінде ғана емес, ақиқат пен рухани жетілуді іздеумен байланысты болмысты философиялық тұрғыдан түсінуге тәсілі ретінде де әрекет етеді.

Кілт сөздер: қажылық, қасиетті, пендешілік, қасиетті география, онтология, гносеология, аксиология, рәсім, символ, Орталық Азия.

М.Т. Уксукбаева, М.С. Саркулова, С.М. Жакин

Философские измерения паломничества: зиярат в контексте центральноазиатской культуры

Статья посвящена философскому осмыслению практики зиярата — паломничества к святым местам (мазарам) в Центральной Азии. В работе рассматривается понятие зиярата как сложное культурно-религиозное явление, отражающее глубинные философские представления о человеке, мире и трансцендентном. Работа основана на системном, феноменологическом, сравнительно-сопоставительном, историко-культурном и этнографическом подходах. В статье анализируются онтологические, гносеологические и аксиологические аспекты зиярата, его роль в формировании мировоззрения, системы ценностей и культурной идентичности. Кроме того, мазары рассматриваются в работе с учетом их религиозного, культурного, социального и природного характера. Авторы уделяют особое внимание суфийской интерпретации мазара как макама — места духовной остановки и встречи с святым. Также рассматриваются современные философские подходы к осмыслению зиярата в контексте глобализации и диалога культур. Был сделан вывод о том, что мазары в Центральной Азии и Казахстане представляют собой уникальное явление, в котором переплетаются мощные, культурные, социальные элементы. Эти священные места зиярата выступают не только как религиозная ответственность, но и как способ философского осмысления бытия, связанный с поиском истины и духовного совершенства.

Ключевые слова: паломничество, священное, профанное, сакральная география, онтология, гносеология, аксиология, ритуал, символ, Центральная Азия.

References

- 1 Ogudin, V.L. (2022). Sviatye mesta Fergany: monografiia [Holy Places of Fergana: monograph]. Moscow: Ganga [in Russian].
- 2 Ogudin, V.L. (2003). Prirodnye mesta pokloneniia v religioznykh predstavleniakh sovremennogo naseleniia Fergany [Natural Places of Worship in the Religious Beliefs of the Modern Population of Fergana]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
- 3 Sultanova, R. (2000). Obychai i traditsii kazakhskogo naroda [Customs and traditions of the Kazakh people]. Almaty [in Russian].
- 4 Masanov, N.E. (1996). Kochevniki [Nomads]. Moscow [in Russian].

- 5 Ogudin, V.L. (2003). *Sakralnaia ekologiya. Formy religiozno-ekologicheskogo mirovozzreniia* [Sacred Ecology. Forms of Religious-Ecological Worldview]. Kiev: Kievskii ekologo-kulturnyi tsentr [in Russian].
- 6 Terletskii, N.S. (2009). (2014). K voprosu o tipologii mest palomnichestva i pokloneniia v Tsentralnoi Azii [On the typology of places of pilgrimage and worship in Central Asia]. *Lavrovskii sbornik — Lavrovsky collection*. St. Petersburg; Sakralnoe prostranstvo v zerkale vremeni (transformatsiia oblika mazara Khodzha Daniia v Samarkande) [Sacred space in the mirror of time (transformation of the appearance of the mazar of Khoja Daniyar in Samarkand)]. *Radlovskii sbornik — Radlovsky collection*. St. Petersburg [in Russian].
- 7 Terletskii, N.S. (2007). *Mesta palomnichestva i pokloneniia v doislamskie traditsii v Tsentralnoi Azii. Tsentralnaia Aziia: traditsiia v usloviakh peremen. Vypusk 1* [Places of pilgrimage and worship in pre-Islamic traditions in Central Asia. Central Asia: tradition in the context of change. Issue 1]. Saint Petersburg: Nauka [in Russian].
- 8 Muminov, A.K. (2011). *Rodoslovnnoe drevo Mukhtara Auezova* [Family tree of Mukhtar Auezov]. Almaty: Zhibek zholy [in Russian].
- 9 Karlybaev, M.A. (2022). Mazary kak memorialnye pamiatniki Karakalpakstana XVII — nachala XX vv. [Mazars as memorial monuments of Karakalpakstan of the 17th — early 20th centuries]. *Istoricheskaia etnologia — Historical Ethnology*, 7, 3, 414–431. <https://doi.org/10.22378/he.2022-7-3.414-431> [in Russian].
- 10 Kristensen, W.B. (1960). *The meaning of religion. Leiden (The Hague)*.
- 11 Muminov, A. (1996). Veneration of holy sites of the Mid-Sirdar'ya valley: continuity and transformation. Michael Kemper, Anke von Kügelgen, Dmitriy Yermakov (Eds.). *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the early 20th centuries*, 355–367. Klaus Schwarz Verlag.

Information about the authors

Uxukbayeva Marzhan — PhD Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0006-4225-334X>

Sarkulova Manifa — Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, <http://orcid.org/0000-0002-5992-2814>

Zhakin Samat — Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan, <http://orcid.org/0009-0000-4644-3788>

N.Sh. Ybyray*

Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan
(E-mail: nurlan18631@gmail.com)

Mutual influence of morality and religion

The article was written in the scope of the topic of the dissertation research “The problem of relationship of morality and religion in Kazakh philosophy”. The article examines the intricate relationship between morality and religion, exploring their historical, philosophical, and cultural intersections. It highlights the evolution of moral norms as both independent of and intertwined with religious ideologies. These secular approaches frequently prioritize practical outcomes, emphasizing efficiency and overall benefits. However, individualistic and utilitarian perspectives can sometimes conflict with deeper, more intrinsic moral values associated with religion. As a result, whereas secular morality can foster social cohesion and progress, it does not always align with deeper moral principles that surpass purely practical considerations. This perspective suggests that morality is a product of social and historical evolution rather than being dictated by practical reasons. Although moral standards have traditionally been tied to religious consciousness, their modern humanistic reinterpretation places greater emphasis on their genetical connection with sources and process of emancipation of moral norms from religion, becoming secular morality as independent construction. The article ultimately discusses the question of the dependance and contextual nature of religion on morality and at the same time autonomous nature of moral obligations, underscoring the importance of situational ethics and human decision-making over rigid absolutes. In conclusion, it advocates viewing morality as an autonomous form of social awareness, fully capable of guiding humanity independent of religious influence.

Keywords: ethics, God, humanism, culture, secularization, moral values, emancipation, happiness, virtue.

Introduction

Morality, rooted in the Latin term “moralis” and frequently contrasted with the Greek “ethos”, which translates to habit or custom, represents one of the most complex and layered constructs within human social consciousness. It extends beyond a mere system of behavioral guidelines to form a dynamic structure of principles, values, and norms that both influence and are influenced by the interactions among individuals, groups, and the larger societal frameworks they inhabit. The relevance of the construct of morality lies in its fundamental role in shaping human interactions and societal relationships. At its core, exploring morality is akin to delving into the essence of our shared human existence. It compels us to reflect on the delicate balance between individual aspirations and the collective good, urging us to consider how our personal desires align with the needs and values of the community.

In a world increasingly characterized by diversity and complexity, the quest for a moral framework becomes ever more critical. Morality serves as a guiding compass, helping individuals navigate ethical dilemmas and societal challenges. It fosters a sense of responsibility, encouraging people to act not only in their own interest but also in ways that promote the welfare of others. This interplay between self-interest and common good is essential for the cohesion and sustainability of any society.

Moreover, the exploration of morality invites us to engage in meaningful dialogues about our values and beliefs. It challenges us to question established norms and to seek a deeper understanding of what it means to live a good life. In doing so, we can cultivate a more empathetic and just society, where individuals are motivated to contribute positively to the world around them.

At its core, morality operates within the realm of ethical values, functioning as a guiding compass for human behavior. It includes a broad range of components, such as guidelines, standards, customs, and expectations that govern interactions between individuals, influence the relationship between individuals and groups, and even shape the interactions between countries and nations. These guidelines extend into every aspect of life, influencing attitudes toward family, labor, and communal responsibilities. However, morality is not a static or universal entity; it is deeply embedded within the historical, cultural, and socio-economic contexts of a given society.

* Corresponding author's e-mail: nurlan18631@gmail.com

One of the most significant dimensions of morality is its capacity to define and reflect ethical concepts such as justice, injustice, virtue, vice, honor, dishonor, happiness, and distress. These defined and reflected constructs serve as lenses through which individuals evaluate behaviors, intentions, and their outcomes. For instance, justice as the concept of what is wrong and what is right is often associated with principles of fairness and equality in every context; however, its interpretation can vary greatly depending on cultural, religious and ideological contexts, historical circumstances, and social dynamics. Meanwhile the notions of good and evil in morality are static and independent from culture, but their accommodations are continually reinterpreted and renegotiated as societies evolve over time.

As for religion, every religion is “a cause, principle or system of beliefs held to with ardor and faith, a personal set of institutionalized system of religious attitudes, beliefs, and practices” [1]. Etymologically the meaning of the word “religion” varies from Cicero’s definition of religion as “again” and “consider carefully”, i.e., consider carefully again and again, and definition of other scholars who have associated religion to reconnecting, binding with God [2].

As cultural anthropologist Clifford Geertz argues in “The Interpretation of Cultures” that “... the notion that the essence of what it means to be a human is most clearly revealed in those features of human culture that are universal rather than in those that are distinctive to this people...” [3, 43]. With these words Geertz highlights not only the importance of cultural context in shaping moral understanding, but also explains the difference of religions, which arise from the differing cultures that elaborate each religion. That is why the number of religions that currently exist and function is estimated to be around 10,000 worldwide [4].

Religious scholars and theologians of the most popular religions — Christianity and Islam, such as Thomas Aquinas and Al-Ghazali, often posit that morality originates from a divine source, with religion serving as its custodian. Aquinas argued in his “Summa Theologica” that moral laws reflect eternal laws established by God [5], while Al-Ghazali emphasized in works like “The Revival of the Religious Sciences” the harmonious relationship between divine commandments and ethical human behavior [6]. From their perspective, morality, like religion, is a divine ordinance bestowed upon humanity by God and is intrinsically linked to religious belief. Without religion, they argue, true morality is unattainable, and humanity risks succumbing to spiritual decay and moral void. In this view, the moral guidelines that govern human behavior are eternal, unchanging commandments dictated by a higher power and recorded in sacred texts.

Theologians assert that morality’s divine origin ensures its sanctity and universality. For believers, moral values and norms are seen as immutable truths that transcend temporal and cultural boundaries. This perspective is deeply rooted in the belief that a higher power — God, Allah, or another divine entity — is the ultimate arbiter of justice and the source of moral authority. This connection to the divine fosters a sense of accountability and responsibility among believers, as they view their actions as being judged by an omniscient and omnipotent creator.

The variability of religious concepts across different cultural formations highlights the complexity of religion that these cultures elaborate. Moreover, religions’ multifaceted nature become evident when considering their interplay with morality and forms of social consciousness, such as law, art and ideology. Due to intersection of these domains, each of them brings unique perspectives and contributions to each other and in creation of moral landscape as such. Nevertheless, moral values codify themselves into enforceable rules of religion, art, law, ideology, or other areas, but not the other way around.

In contemporary discourse, morality faces new challenges and opportunities, shaped by globalization, technological advancement, and the increasing complexity of societal structures. Issues such as climate change, digital ethics, and cultural pluralism demand a reexamination of traditional moral frameworks and the development of new paradigms that can address these pressing concerns. This ongoing evolution underscores the importance of understanding morality not as a fixed set of dictates but as a dynamic, dialectical process that requires continuous engagement and reflection.

Methodology

The scope and essence of morality as a construct of different concepts and moral constants are undeniably complex and multifaceted, revealing its profound connection to other spheres of human consciousness, particularly the religious worldview. To explore this intricate relationship, we will compare and focus on the interplay between moral consciousness and religion, considering their historical, philosophical, and cultural dimensions. This approach allows us to examine the interconnection and mutual influence between morality and religion, both fundamental aspects of human existence. Through this lens, we can better understand the dynamic interactions between these two domains. Take as an example such notion like happiness: in reli-

gious frameworks, happiness is often seen as a divine reward for righteous life and a goal wherefore people have to fulfill spiritual obligations, whereas non-religious moral systems, like utilitarianism, tend to view virtuous actions that maximize happiness for the acting individuals as a practical approach to improve overall well-being. This contrast illustrates how similar ethical actions can stem from fundamentally different motivations, offering a concrete example of the interplay between religious and non-religious moralities.

Results

Contemporary societies are marked by diverse attitudes toward religion and morality. Many people consider themselves to be believers, following religions like Islam, Buddhism, Christianity, Hinduism etc. Others, though not aligned with organized religions, recognize the presence of a higher power or universal intelligence. At the same time, a large segment of the global population identifies as non-religious, including atheists, agnostics, secular humanists, and freethinkers.

The distinction between religious and non-religious perspectives on morality is not merely one of practices, but fueling motivation and acting collectively. For a believer, the world is perceived as “God’s creation”, for all and life’s purpose is framed within the context of divine will. This belief fosters a worldview in which moral actions are expressions of obedience to a higher power. However, this does not negate the importance of human agency; many religious doctrines emphasize that individuals bear responsibility for their actions and contribute to the divine plan through their choices.

Non-religious perspectives on morality, by contrast, emphasize human autonomy and rationality. For instance, Immanuel Kant’s deontological framework underscores the role of reason and the categorical imperative, which asserts that individuals should act according to principles that could be universally applied. Similarly, utilitarian philosophers like Jeremy Bentham and John Stuart Mill advocate for a morality grounded in the maximization of happiness for more people focusing on outcomes rather than divine mandates. These frameworks illustrate how ethical behavior can be derived from any rational analysis and the consideration of human well-being, independent of religious influence. From this viewpoint, actions that are counted as moral are seen as products of social evolution, emerging from the collective experiences and interactions of humanity. Moral behavior, in this context, is guided not by adherence to divine commandments but by principles of empathy, reason, and mutual respect. This secular approach challenges individuals to find within themselves the strength to act ethically, raising profound questions about the sources of moral obligation and the motivations in depth.

Religious morality is characterized by several distinctive features. First, it often involves a dual orientation toward earthly and heavenly values, with earthly concerns subordinated to spiritual goals. Second, it provides a firm criterion for moral behavior, rooted in compliance with religious doctrines and imperatives. These qualities may lend religious morality a sense of clarity and stability, offering believers straightforward answers to complex ethical dilemmas.

However, the simplicity and rigidity of religious moral frameworks can also have limitations. The emphasis on adherence to divine commandments can lead to dogmatism, moral literalism, and an aversion to critical reflection. Moreover, the prioritization of heavenly values over earthly concerns can sometimes result in passivity, intolerance and the lack of to act morally beyond of religious framework.

As the results of this study, it can reveal that non-religious morality represents ethical systems based on human reason and social experience. While it lacks the metaphysical foundation of religious dogmata, it offers a dynamic and adaptable approach to ethical questions, emphasizing the importance of individual conscience and societal well-being. This perspective highlights the role of human agencies in shaping moral values and underscores the interconnectedness of ethical behavior and social practice.

Nevertheless, the interplay between religious and non-religious morality is evident in their shared concern for human dignity and ethical responsibility. Despite their differences, both approaches recognize the importance of moral ideals and the need for accountability in human actions. For instance, while religious morality often derives its authority from sacred texts and divine revelation, non-religious morality finds its basis in humanistic principles and the collective pursuit of justice and equality.

Discussion

Religious moral consciousness is inherently complex and often contradictory. Whereas the divine origin of moral commandments demands unquestioning obedience for framing good and evil as determined solely by God’s will, a number of moral actions is often viewed as requiring free will and personal understanding, creating a tension between submission and autonomy. This duality is particularly evident in theological dis-

cussions, where obedience is framed not merely as fear-based compliance but as an expression of love and faith.

In Islam, for example, theologians emphasize that true obedience stems from a heartfelt understanding of Allah's will and a genuine commitment to living under divine principles. This perspective is supported by Islamic texts such as the Quran and the Hadiths, where obedience is framed as an act of love and understanding. For instance, the Quran states in Surah Al-Baqarah (2:2): "This is the Book about which there is no doubt, a guidance for those conscious of Allah" [7]. Furthermore, Islamic scholars like Al-Ghazali have explored the deeper meanings of obedience and its implications for moral conduct, emphasizing the integration of divine guidance with personal conscience. This perspective underscores the transformative potential of religious morality, encouraging believers to internalize moral values and integrate them into their daily lives.

Ultimately, the relationship between morality and religion reflects broader philosophical questions about the nature of human existence and the sources of ethical responsibility. While religious frameworks offer a sense of cosmic order and purpose, secular approaches emphasize the potential for human beings to create and sustain moral systems independently of divine authority. Both perspectives contribute to the rich and evolving discourse on morality, challenging us to consider the diverse ways in which individuals and societies navigate the complexities of ethical life.

In Christianity, it is evident that the evolution of religion has moved from external coercion and fear toward voluntary adherence to the moral law's essence. The fundamental tension between the unquestionable authority of God's commands and the exercise of free will — rooted in rational and independent choice — remains unresolved. The path is preordained, leaving individuals no option but compliance. Yet, this contradiction is not resolved but instead becomes internalized.

In earlier understanding, this conflict was viewed as an external clash between human desires and divine laws. In contrast, it now appears as an inner struggle within the individual. The voice of God is expressed through the human conscience, standing in opposition to sinful inclinations.

Achieving goodness requires self-discipline and inner conflict, as expressed in the scriptural assertion: "For all are under sin, as it is written: There is none righteous, not even one" [8, 9-10].

The Apostle Paul candidly articulates this inner turmoil, stating: "For the good that I want, I do not do, but the evil that I do not want, that I do" [8, 19]. This vivid description underscores the enduring and deeply personal nature of the moral struggle in Christian teachings.

Immanuel Kant, in his philosophical system, provided a thorough and systematic analysis of morality that revealed its internal logic with remarkable clarity. He expressed a critical view of morality derived from religion, often referred to as theological morality. Kant argued that moral law is not a construction imposed by external forces but is embedded within the human mind itself. For Kant, the existence of this innate moral law serves as evidence of the existence of God. His philosophy emphasizes that morality entails adhering to one's duty and suppressing inclinations that conflict with this duty.

If an individual acts in alignment with the moral law without overcoming personal inclinations — acting instead according to natural attraction — their actions may comply with legal requirements but lack genuine moral dignity. This perspective challenges the centrality of love as a moral driving force, which is profoundly emphasized in religious contexts, such as Christianity. In the Gospels, the commandment to "love thy neighbor" holds paramount importance. However, Kant's framework creates a dichotomy between duty and love: one cannot love out of obligation. The question "Can one compel oneself to love?" highlights the tension between the notion of duty, backed by divine authority, and the independence of human free will.

This apparent contradiction between the absoluteness of divine commands and human autonomy is not solely the product of religious morality. Instead, it reflects a broader issue rooted in the complexities of human existence. Religion, in this context, provides a conceptual framework for interpreting the historically evolved tensions inherent in moral life. These tensions include the dichotomy between moral duty and inclinations toward virtue and happiness, the conflict between the absolute imperatives of morality and individual self-interest, and the exercise of free will. Religious ethical systems often frame these conflicts as manifestations of the alienation of morality within sociohistorical structures characterized by systemic inequality. This alienation not only perpetuates the relevance of religious constructs but also underscores the deep entanglement of morality with the socio-economic realities of its time. Importantly, the mere negation of religious ideology does not inherently resolve these estranged or reified forms of moral consciousness, as their roots lie in broader societal contradictions that transcend religious belief. Such a resolution, Kant and others might argue, requires profound social transformation and the achievement of greater equality.

The study also uncovers tensions between the absoluteness and autonomy of those laws which are imposed with morality and the relativity of these moral norms, which are often influenced by practical considerations. These contradictions are not merely logical inconsistencies or errors in reasoning; rather, they are intrinsic to the nature of moral consciousness as it evolves through different stages of historical and social development. Their resolution is intricately tied to the trajectory of societal progress, suggesting that the development of moral consciousness is not an isolated phenomenon but one deeply rooted in broader socio-historical contexts.

The exploration of religious moral consciousness reveals a complex interplay between divine authority and human autonomy, highlighting inherent contradictions that shape ethical behavior. The study has outlined how morality, particularly within religious frameworks, grapples with the duality of obedience to divine commandments and the necessity of free will; reveals that its tension manifests in various theological discussions, where obedience is not merely about fear, but is seen as an expression of love and faith as well.

In Islam, the emphasis on heartfelt understanding and commitment to Allah's will illustrates this duality. The Quran and Hadiths frame obedience as an act of love, suggesting that true moral action integrates divine guidance with personal conscience. Scholars like Al-Ghazali further explore how this integration can lead to transformative moral behavior, encouraging believers to internalize ethical principles in their daily lives.

The study also has examined Christianity, where the evolution of religious thought reflects a shift from coercion to voluntary adherence to moral laws. The struggle between God and humans reveals the deeply personal nature of moral conflict, emphasizing that achieving goodness requires self-discipline and an understanding of one's sinful inclinations.

Philosopher Immanuel Kant's perspective adds another layer to this discussion. He critiques the notion of morality derived from religion, proposing that moral law is inherent within human reason rather than externally imposed. Kant's analysis emphasizes duty over inclination, arguing that true morality arises from acting in accordance with one's duty, regardless of personal desires. This framework challenges the centrality of love in moral actions, creating a dichotomy between duty and genuine affection.

The contradictions between divine commands and human autonomy reflect broader philosophical questions about the nature of morality. These tensions are not merely theological; they are deeply embedded in the socio-historical context. The study suggests that religious ethical systems often frame moral conflicts as manifestations of societal inequalities, emphasizing the need for social transformation to resolve these tensions.

In assessing the results, it becomes clear that the relationship between morality and religion is multifaceted. The study highlights that while religious frameworks provide a sense of order and purpose, they also present challenges regarding individual autonomy and ethical responsibility. The ongoing discussion between divine authority and human freewill illustrates the richness of moral discourse, prompting individuals and societies to navigate the complexities of ethical life. The interconnection of morality and religion is only one directed. Morality gives to religions all the corpus of notions that operate religion, but religion contributes nothing to morality. Religion has not contributed anything new to the domain of morality. It did not invent new notions of morality or ethical system in framework of philosophy. Nevertheless, religions have created new aesthetics, whose contributions are enormous to the cultural heritage of the world.

Ultimately, the exploration of religious moral consciousness underscores the need for a nuanced understanding of morality that considers only human dimensions. By recognizing the interplay between obedience and autonomy, scholars and practitioners can better appreciate the transformative potential of moral frameworks in shaping ethical behavior. This understanding can lead to a more inclusive dialogue about morality that embraces diverse perspectives and promotes social justice and equality.

Conclusion

Moral philosophy reveals two distinct and often conflicting tendencies in addressing the contradictions between the absoluteness and autonomy of morality and the relativity of moral norms. On the one hand, some authors argue for the existence of moral absolutes — timeless, universal principles that transcend cultural and historical variability — morality as such. On the other hand, there is a contrasting perspective that highlights the relativity of moral norms, often veering into moral relativism, which posits that ethical norms are contingent on specific cultural, historical, or personal context [9].

In non-religious moral frameworks, attempts to justify ethical principles frequently draw upon philosophical reasoning and scientific methodologies. These justifications often aim to establish norms and prin-

ciples oriented toward overarching goals such as the common good, social progress, human happiness, and a harmonious balance between individual interests and collective welfare [10, 224]. For instance, utilitarianism — one of an ethical theory — equates “good” with “benefit” or utility. It shifts the focus of moral behavior away from an intrinsic commitment to goodness and toward the pursuit of outcomes that maximize utility or overall well-being.

By examining these tensions, it becomes evident that both absolutist and relativist perspectives, as well as utilitarian frameworks, offer valuable insights but also face limitations in their ability to fully resolve the inherent contradictions of moral consciousness.

Science, while capable of offering effective recommendations for human behavior, often faces challenges aligning its rational prescriptions with deeply ingrained moral sensibilities. Moral values, unlike scientific directives, emerge spontaneously from the fundamental conditions of human life. Although some norms may gradually integrate into moral consciousness, the historical formation of moral ideas typically follows a different path. These ideas arise organically through the interplay of emotional, rational, conscious, and unconscious elements within societal contexts, reflecting the dynamic and dialectical nature of human psychology.

Morality, as articulated through the voice of conscience, provides insights into what a person ought to be and what they should strive to avoid. Its primary function aligns with the historical process of fostering and affirming humanity’s essential qualities. Research reveals that these qualities are not innate but are cultivated and affirmed through historical processes. Humanity’s essence, therefore, is not a static ideal but a dynamic construct shaped by collective experiences and choices.

Religious moral requirements are inherently relative, shaped by specific historical circumstances and, in class-based societies, by class interests. Even universal religious moral norms contain elements of relativity and conventionality. Ignoring this conditionality risks leading to immorality in practice. For instance, norms like “Do not kill” or “Do not lie” may appear absolute, yet situations can arise where their violation becomes morally justifiable [11]. Conversely, treating moral rules as absolutes can stifle the adaptive, living spirit of morality, which demands context-sensitive solutions.

The absolute and unconditional dimensions of morality manifest through the relative and conditional aspects of everyday life. The ordinary tasks and responsibilities of daily existence, enriched with profound significance, coexist alongside transcendent goals and ideals. Genuine moral commitment entails integrating both the practical realities of life and the pursuit of higher aspirations, working to enhance the quality of life while striving toward loftier objectives.

Religious traditions, such as Christianity and Islam, emphasize moral rebirth and righteous living, albeit with differing conceptions of humanity’s ultimate destiny. While religious moral ideas are often dismissed as mere illusions, philosophers like Ludwig von Feuerbach offer a nuanced critique. Feuerbach, for example, refrained from dismissing religious concepts outright, instead reinterpreting them as expressions of human aspirations. As he wrote: “I do not say: God is nothing, the Trinity is nothing, the word of God is nothing... I only show that they are not what theological illusions represent them to be, but rather are mysteries of humans” [12, 38].

This exploration underscores the complexity of moral philosophy, revealing its roots in both religious and secular frameworks while highlighting its enduring relevance in addressing the challenges of human existence.

The research into the gradual emancipation of moral standards from religious influence holds significant practical and scientific value. Practically, this evolution allows societies to acknowledge the importance of humanistic values that transcend religious frameworks, fostering ethical autonomy among individuals. This shift empowers communities to cultivate moral principles that are more inclusive and reflective of diverse cultural and social realities, ultimately promoting social cohesion and mutual respect.

This research emphasizes the significance of community moral ideals, even when rooted in religious beliefs, and underscores their relevance in contemporary society. By recognizing the connection of morality and religion, scholars and practitioners can foster dialogues that integrate traditional moral values with modern ethical considerations, enriching the overall moral landscape.

This study underscores a troubling phenomenon: the deliberate framing of detrimental religious biases and antiquated traditions as integral components of the authentic national identity of Kazakh culture. Such misrepresentations perpetuate regressive narratives and pose a significant challenge to cultural and intellectual progress. Addressing these issues requires a rigorous application of constructive critique to deconstruct and counter these harmful ideologies.

While some positive aspects of early Kazakh morality and aesthetics were deeply rooted in past living conditions and ways of life, these are now irrevocably gone. Creating a new culture necessitates a robust foundation rooted in the finest accomplishments of humanity. Among the vast legacies of history, the most precious are humanity itself and its spiritual evolution. The individual stands as the ultimate objective of the entire historical journey. Over centuries, national character and moral traditions have been carefully shaped. Their importance lies not in fostering uncritical sentimentality or nationalistic pride but in their role as potent instruments for nurturing personal growth and development.

Recognizing the autonomy of morality doesn't simply mean a lack of belief in God. It is a situation where individuals disregard external moral authorities relying solely on their judgment of what is right, what is wrong according to what suggested in their Holy teaching. Consequently, religious logic leads individuals to see themselves as moral beings, as it described in their Holy books.

By highlighting the significance of society's moral ideals that do not rooted from religious beliefs, scholars and practitioners can facilitate dialogues that connect traditional values with contemporary ethics, enriching the moral landscape. On the other hand, the study calls for a critical examination of harmful religious biases about interdependence of morality and religion.

Practically, these insights can guide educational programs and community initiatives aimed at fostering personal growth and moral development. By recognizing the historical significance of moral traditions while promoting a forward-looking approach, communities can cultivate a new culture that honors humanity's spiritual evolution and supports individual autonomy within a collective context.

The 17th-century philosopher Pierre Bayle posited the potential for a society devoid of religious beliefs, where ethical questions are resolved exclusively through the application of reason. Numerous prominent thinkers, including Ludwig Feuerbach [13], Immanuel Kant [14], Baruch Spinoza [15] have similarly argued that by removing from religion its central tenets such as faith-based symbols, rituals, church-centered doctrines, and scientifically contentious claims (e.g., the six-day creation narrative or the doctrine of the immaculate conception) that remains as a distinct moral framework rooted in human reason. This perspective aligns with the broader critique of religious influence on morality, as discussed by Feuerbach [13] and Kant [14], who emphasized the autonomy of morality independent of religious doctrines. Spinoza [15] highlighted the primacy of reason in moral inquiry, asserting that ethical principles derive from human nature and rational understanding rather than divine revelation. Similarly, Shakarim [16] emphasized the capacity of humanity to develop moral standards based on reason and social experience, free from the constraints of religious authority. These foundational ideas support the notion that morality can be understood as a distinct and autonomous sphere, grounded in reason and humanistic principles, rather than solely dependent on religious frameworks. Therefore, this study recommends understanding morality as an independent form of social consciousness, which can and should be studied without relying on religion. If a connection exists, it should be explored through the study of morality itself, examining the limitations and challenges within moral experience that might lead individuals to seek answers in religion.

References

- 1 Merriam-webster dictionary "religion". — [Electronic resource] — Access mode: <http://merriam-webster.com/dictionary/religion>
- 2 Harpur T. In the pagan Christ: Recovering the lost light / T. Harpur. — Thomas Allen, 2004.
- 3 Geertz C. The Interpretation of Cultures: selected essays / C. Geertz. — Basic Books, 1973.
- 4 African Studies Association. University of Michigan. History in Africa. — 2009. — Vol. 32. — P. 119.
- 5 Aquinas T. Summa Theologica. Vol. 1 / T. Aquinas. — William Benton Publisher, 1923.
- 6 Al-Ghazali A.H. The Revival of the Religious Sciences / A.H. Al-Ghazali. — Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah, 2011.
- 7 The Qur'an (M.A.S. Abdel Haleem, Trans.). — Oxford University Press, 2008.
- 8 Священные Писания. Новый Завет: с комментариями и объяснениями, послание Павла. Римлянам. Глава 3. — Москва: Издательство АСТ, 2024.
- 9 Медведев Н.В. В поисках основания морали / Н.В. Медведев // Вестник Томского университета. Гуманитарная серия. — № 6(50). — С. 82–86.
- 10 Кант И. Сочинение [в 6-ти т.] / И. Кант. — Т. 4. Ч. 1. Основы метафизики нравственности. — Москва: Мысль, 1965.
- 11 Коран. Перевод смыслов / пер. Э.Р. Кулиев. — Москва: Издательство «Умма», 2007.
- 12 Фейрбах. Л.А. Сочинения [в 2-х т.]. / Л.А. Фейрбах. — 2 т. — Москва: Наука, 1995.

13 Feuerbach L. The Essence of Christianity / L. Feuerbach. — Asa.K. Butts & Company, 1873.

14 Kant I. Groundwork of the Metaphysics of Morals / I. Kant. — Vail-Ballou Press, 2000.

15 Spinoza B. Ethics [Electronic resource] / B. Spinoza. — 1677. — Access mode: <https://www.gutenberg.org/files/3800/3800-h/3800-h.htm>

16 Құдайбердіұлы Ш. Үш анық [Электрондық ресурс] / Ш. Құдайбердіұлы. — Қолжетімділігі: https://vk.com/doc551192032_524473138?hash=pOWR8navyhmlwL1OytN7g98ql7Dovvy6ZMPBSAuJGuXn

Н.Ш. Ыбырай

Мораль мен діннің өзара ішкі байланысы

Мақала «Қазақ философиясындағы мораль пен діннің арақатынасы мәселесі» атты диссертациялық зерттеу тақырыбы аясында жазылған. Сонымен қатар мораль мен діннің күрделі байланысы қарастырылған, олардың тарихи, философиялық және мәдени тоғысуы зерттелген. Ол діни идеологиялардан тәуелсіз және олармен астасып жатқан моральдық нормалардың эволюциясын көрсетеді. Бұл зайырлы тәсілдер көбінесе тиімділік пен жалпы артықшылықтарға баса назар аудара отырып, практикалық нәтижелерге басымдық береді. Дегенмен, сондай индивидуалистік және утилитарлық көзқарастар ішкі моральдық құндылықтарға қайшы келуі мүмкін. Нәтижесінде, зайырлы мораль әлеуметтік бірлік пен прогреске ықпал ете алатынымен, ол әрқашан таза практикалық ойлардан асып түсетін тереңірек моральдық принциптерге сәйкес келе бермейді. Бұл көзқарас мораль практикалық себептерге байланысты емес, әлеуметтік және тарихи эволюцияның жемісі екенін көрсетеді. Моральдық нормалар дәстүрлі түрде діни санамен байланысты болғанымен, олардың қазіргі гуманистік жаңадан интерпретациясында олардың генетикалық байланысы мен моральдық нормалардың діннен эмансипациялану үрдісіне, тәуелсіз құрылыс ретінде моральға айналуына көбірек көңіл бөлінеді. Мақалада, сайып келгенде, діннің моральға тәуелділігі мен контекстік табиғаты және моральдық міндеттемелердің автономды табиғаты туралы мәселе талқыланған, қатаң абсолюттерден гөрі ситуациялық этика мен адамның шешім қабылдауының маңыздылығы атап өтілген. Қорытындылай келе, ол моральды әлеуметтік сананың автономды нысаны ретінде қарастыруды жақтайды, ол адамзатты діни әсерден тәуелсіз басқаруға толық қабілетті.

Кілт сөздер: этика, Құдай, гуманизм, мәдениет, моральдық құндылықтар, эмансипация, бақыт, ізгілік.

Н.Ш. Ыбырай

Внутренняя взаимосвязь морали и религии

Статья написана в рамках диссертационного исследования «Проблема соотношения морали и религии в казахской философии». В ней рассматривается взаимосвязь морали и религии, изучается их исторические, философские и культурные пересечения, а также показывается независимое от религиозной идеологии и конкурирующее с ней развитие моральных норм. Такой светский подход акцентирует внимание на практической ценности и общественном благе, отдавая приоритет практическим результатам. Однако в некоторых случаях индивидуалистические и утилитарные установки вступают в противоречие с моральными ценностями, ассоциируемыми с религией. Как результат показано, что, хотя светская мораль может способствовать социальной сплоченности и прогрессу, она не всегда соответствует более глубоким моральным принципам, выходящим за рамки чисто практических соображений. Эта точка зрения предполагает, что мораль является результатом социальной и исторической эволюции, а не просто следствием практических нужд. Хотя моральные нормы традиционно связаны с религиозным сознанием, больше внимания уделяется их современному гуманистическому пониманию, их происхождению, а также трансформации моральных норм в мораль как самостоятельный конструкт после эмансипации от религии и последующей секуляризации. В статье обсуждается зависимость религии от морали в контексте ее развития, а также автономный характер моральных обязательств, подчеркивающей важность ситуационной этики и человеческого принятия решений, а не жестких абсолютов. Автор выступает за рассмотрение морали как независимой формы общественного сознания, способной управлять человеческим поведением независимо от религиозного влияния.

Ключевые слова: этика, Бог, гуманизм, культура, секуляризация, моральные ценности, эмансипация, счастье, добродетель.

References

- 1 Merriam-webster dictionary “religion”. [merriam-webster.com](http://merriam-webster.com/dictionary/religion). Retrieved form <http://merriam-webster.com/dictionary/religion>
- 2 Harpur, T. (2004). *In the pagan Christ: Recovering the lost light*. Thomas Allen.
- 3 Geertz, C. (1973). *The Interpretation of Cultures: selected essays*. Basic Books.

- 4 (2005). African Studies Association. University of Michigan History in Africa, 32, 119.
- 5 Aquinas, T. (1923). *Summa Theologica*. (Vol. 1). William Benton Publisher.
- 6 Al-Ghazali, A.H. (2011). *The Revival of the Religious Sciences*. Dar Al-Kotob Al-Ilmiyah.
- 7 (2008). The Qur'an (M.A.S. Abdel Haleem, Trans.). Oxford University Press.
- 8 (2024). *Sviashchennye Pisaniia. Novyi Zavet: s kommentarii i obiasneniiami, poslanie Pavla. Rimlianam. Glava 3 [The Holy Scriptures. The New Testament: with commentary and explanation, the epistle of Paul. The Romans. Chapter 3]*. Moscow: «Izdatelstvo» Azbuka-Atticus [in Russian].
- 9 Medvedev, N.V. V poiskakh osnovaniia morali [In search of the foundation of morality]. *Vestnik Tomskogo Universiteta. Gumanitarnaia seriia — Bulletin of Tomsk University. Humanitarian series*, 6(50), 82–86 [in Russian].
- 10 Kant, I. (1965). *Sochinenie. Osnovy metafiziki npravstvennosti [Fundamentals of the Metaphysics of Morality]*. (Vols. 1–6; Vol. 4, P. 10). Moscow: Mysl [in Russian].
- 11 (2007). *Koran. Perevod smyslov [Koran. Translation of meanings]*. (E.R. Kuliev, Trans). Moscow: izdatelstvo «Umma» [in Russian].
- 12 Feuerbach, L.A. (1995). *Sochineniia [Works]*. (Vol. 1-2; Vol. 2). Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Feuerbach, L. (1873). *The Essence of Christianity*. Asa.K. Butts & Company.
- 14 Kant, I. (2000). *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Vail-Ballou Press.
- 15 Spinoza, B. (1677). *Ethics*. *gutenberg.org*. Retrieved from <https://www.gutenberg.org/files/3800/3800-h/3800-h.htm>
- 16 Qudaiberdiuly, Sh. Ush anyq [Three Truths]. *vk.com*. Retrieved from https://vk.com/doc551192032_524473138?hash=pOWR8navyhmLwL1OytN7g98ql7Dovvy6ZMPBSAuJGuXn [in Kazakh].

Information about the author

Ybyray Nurlan — PhD Student, Faculty of Philosophy and Psychology, Department of Philosophy and Theory of Culture, Karaganda Buketov University, Karaganda Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0003-0693-9481>